

BIBLIOTHECA INDICA:

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY

THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL

NEW SERIES, Nos 228, 237, 242, 245, 257, 262, 267, 274, 278, 281 & 290.

Ātaturvargā Āhintāmani.

BY

HEMĀDRI.

EDITED BY

PANDITA BHARATACHANDRA ŚĪROMANI.

VOL. I

DĀNAKHAṆḌA.

CALCUTTA.

PRINTED AT THE CAVE'S PRESS.

1873

चतुर्वर्गचिन्तामणि

दानखण्डम् ।

त्रयोदशाध्यायात्मकम् ।

श्रीहेमाद्रिणा विरचितम् ।

आसियाटिक्-सोसायिटिनामकं समाजातुमत्या-साहाय्येन च
प्रचारितम् ।

श्रीभरतचन्द्रशिरोमणिना

परिमोक्षितम् ।

कलिकाता

अध्यापके मुद्रितम् ।

सन् १८९० ।

चतुर्वर्गचिन्तामणि-
दानखण्डम् ।

त्रयोदशाध्यायात्मकम् ।

श्रीहेमाद्रिणा विरचितम् ।

आसियाटिक्-सोसायिटिनामक समाजानुमत्या-साहाय्येन च
प्रचारितम् ।

श्रीभरतचन्द्रशिरोमणिना
परिमोक्षितम् ।

कलिकाता

कचेन्द्रके इक्षितम् ।

सन् १८९० ।

विज्ञापनम् ।

महामहोपाध्याय्यो हेमाद्रिविरचितयतुर्वर्गचिन्तामणिर्नाम
यन्योऽयं, यच्च व्रतखण्ड-दानखण्ड-कालखण्ड-यादवखण्ड-परिशेष-
खण्डैः पञ्चभिर्विभक्तस्तेषां दानखण्डात्मकचिन्तामणिः, आसिया-
टिकसोमाइटो सभाध्यक्षमहोदयानामनुमत्या संस्कृतविद्यामन्दि-
रस्य स्मृतिशास्त्राध्यापकचरेण मयाधुना सुद्वितः, परिशोधि-
तय, चतुर्वर्गचिन्तामणो स्मृतिनिबन्धे महाशास्त्रे ब्राह्मणादीनां
वर्णानां ब्रह्मचर्यादीनामायमाणामनुलोम-प्रतिलोमज-सङ्हर-
जातीनाञ्च पट्टिधर्मा अशेषेण निर्णीताः सन्ति, यन्योऽयमतीव
विस्तरः, सर्वसाधारणैर्व्यङ्ग्यवित्तव्यावायाससाध्यतया संघीतुं
बहुलतया च स्वयं लेखितुमशक्यस्तेनास्य विरक्तप्रचारतया
सर्वधर्माः समाचार-व्यवहारसंश्रयाः साधारणैर्निःसन्देहमव-
गन्तुमशक्यन्तेऽतः करुणया सर्वजनगोचरार्थं समूह्यं सुद्रादि-
करणव्यगोपयुक्तं न तु लाभायं कृत्वा सुद्वितः, अस्य तु सुद्रा-
हनेन हिन्दुजातीनां महोपकारः सम्भाव्यतेऽत्राणुरपि संग्रयोना-
स्तीति, साम्प्रतं विज्ञाप्यते हेमाद्रिस्तु, देवगिरिस्थ-यादववंशम-
हाराजाधिराजमहादेवचक्रवर्त्तिनो राज्ञो धर्माधिकरणपण्डित-
आसीत्, हेमाद्रिरपि स्वयं नृपतिः, यस्य सभापण्डितो महामहो-
पाध्यायः श्रीवोपदेव आसीत्, अनुमीयते पञ्चवसुधरेन्दुमिते शक-
सम्बत्सरे द्विषादिवत्करन्यूनाधिक्येन समजनिष्ट । हेमाद्रिरपि
तदैव समुदयं लेभे च, पक्षेयं किंवदन्ती, एतद्व्यकर्त्ता श्रीवोपदेव

इति, वोपदेवकृतपदार्थादर्शाभिधानग्रन्थकारिकाम् अनेकस्थाने,
 अथाप्य यथातत्त्वं कारिकाव्याख्यानङ्गत्वा प्रामाण्यसम्पादनार्थं
 नूनं हेमाद्रौ चिन्त्यमित्यादिनिर्णयसिन्धुप्रभृतिसन्दर्भेणैवं प्रती-
 नय, यद्यपि क्रमप्राप्तं व्रतखण्डमेवादौ मुद्रयितुं मुचितमासीत् तत्
 विहाय व्युत्क्रमेण दानखण्डमुद्राङ्कने सन्दिहानस्य जिज्ञासो-
 जिज्ञासाविनिवारणबीजमिदं । व्रतखण्डस्यादर्शभूतमेकमात्रं
 पुस्तकं लब्धं दानखण्डस्य चत्वारि पुस्तकानि परिप्राप्तानि
 अतो हेतोः क्रमप्राप्तमपि 'तत्र मुद्रितम् एकमात्रपुस्तकदर्शनं'
 विष्णुमेन मुद्राङ्कनस्यानौचित्यं चतुर्णां पुस्तकानां हेतु संस्कृत-
 विद्यामन्दिरपुस्तकागारस्थिते एकन्तु शोभावाजारस्य श्रीराजेन्द्र-
 नारायण वाहादूरसदनस्य अन्यत्तु आसियाटिकसोसायिटी-
 पुस्तकसदनस्यम् एतेषामपेक्षाकृतं उत्तराजवाटीस्यं पुस्तकं समी-
 चीनं प्रतिभाति, चतुर्णां पुस्तकानां केनचित् केनचिदंशेन
 विरोधोऽस्ति कुचचित् कतिचित् श्लोका अधिकाः कचिच्च न्यूनाः
 केषांपिदंशे अक्षराणि विनुत्तानीदृग्दगायां सत्यामपि बहुतर-
 परित्यगेण परस्परपाठं विचार्य मन्वादिसंहिताः स्मार्त्तादि-
 स्मृतिनिबन्धान् सामञ्जस्यार्थं समालोच्य स्थिरीकृत्य मुद्रितो
 यद्यपि तथापि ।

महारथच्छेदात् परमपि कियच्छिष्टमपरं
 ततश्चेतादौ नहि भवति भाष्येहि विषये ।
 वनन्यादादत्र कचिदपि भवेद्दृष्टमपरं
 वचः स्वयं याचे विनतिततिपूर्वमिह कृतिनः ॥
 इदमपि द्रष्टव्यम् ।

यद्यपि शिरोभागे चतुर्वर्गचिन्तामणिनामलिखनस्यौचित्येऽपि सर्वत्र ग्रन्थेषु हेमाद्रौ चिन्त्यं, हेमाद्रावभिहितमित्यादि भूरि-भूरि प्रयोगदर्शनेन प्रसिद्धमेतन्नामेति बुद्धावाकलय्य पुरुषस्य व्यावहारिकनामराश्याश्रितनाम्नो व्यावहारिकनाम्नः प्रसिद्धत्वमिव चतुर्वर्गचिन्तामणिसमाख्यां विहाय हेमाद्रिनामोक्ति-
खितमिति न किञ्चिदनुचितम् ।

* श्रीभरतचन्द्रशर्मा ।

न		पृष्ठा	पञ्चभूतलक्षणम्	...	पृष्ठा
नक्षत्रदानानि	...	८७४	पञ्चभूतिदानम्	...	८८२
मन्दिकेश्वरलक्षणम्	...	१४३	पञ्चभूतलक्षणम् दशमं महादानं	...	१८१
मन्त्रकण्ठलक्षणम्	...	११०	पञ्चभूतलक्षणम्	...	१०८
मन्त्रपञ्चाङ्गलक्षणम्	...	८७३	पञ्चकयोगः	...	८८
मन्त्राराधनविधिः	...	१६०	पञ्चतन्त्रदानविधिः	...	१४६
नरसिंहदानम्	...	७२८	परशदानम्	...	७४१
नागदानम्	...	७००	परिच्छेदकन्यालक्षणानि	...	६८१
नागदानमन्त्रः	...	७०१	परिभाषाः	...	१०३
नारायणदानम्	...	७७२	पापविशेषेण देयनिरूपणम्	...	४४१
नारायणदिलक्षणम्	...	१८२	पात्रदानम्	...	८११
नारायणदानम्	...	८२०	पान्यशुद्धिः	...	१४१
नित्यगुणदानविधिः	...	४७३	पादाभ्युदयदानम्	...	८४६
नि.मन्त्रापुरोधेन सदापुण्यकालाः	...	८१	पुण्यादवाचनम्	...	१४३
निविद्धकालाः	...	७८	पुराणदानम्	...	४२८
निविद्धस्यापि धर्मविशेषेण पुण्यकालः	...	८२	पुराणप्रवचनदानम्	...	४४०
नै	...	८२	पुण्यदानम्	...	८२२
नृसिंहकर्मम्	...	७२८	पूजलक्षणम्	...	९०
न्ययोधदानम्	...	१२४	पृथिवीदानविधिः पाण्डुरोगहरः	...	१२४
प			पृथिवीपद्मदानम्	...	११८
पञ्चधनुदानविधिः	...	४०६	प्रकीर्णकालाः	...	७६
पञ्चपञ्चतदानविधिः	...	१८२	प्रतिपद्योत्तमार्गः	...	८४
पञ्चगव्यम्	...	१०८	प्रतिपद्यदानम्	...	६७३
पञ्चगव्यपूरणम्	...	१२८	प्रयुक्तलक्षणम्	...	१२०
पञ्चदैव्यदानम्	...	७८२	प्रपादानम्	...	८८७
पञ्चवर्णानि	...	१०८	फ		
पञ्चभङ्गाः	...	१०८	फलानिश्चयप्रतिपादनार्थं पापविशेषेण देयविशेषाः	...	४०

	पृष्ठा		पृष्ठा
गोपशायिभूमिलक्षणम् ..	२९६	सर्वादिलक्षणम् ...	३०२
गोपकल्पनद्वारा विधिः ...	२९८	साध्यदानम् ..	८१९
श्वेताश्वदानविधिः ..	५८०	सावित्रीलक्षणम् ..	२४३
य		सुपायं स्थापनान्तः ...	२४५
यद्वरणाः ...	११०	सुरभीलक्षणम् ...	२४९
योद्धृषोपचाराः ...	१११	सुवर्णदानविधिः ..	४८८
योद्धृषसंस्काराः ..	१११	सुवर्णधरादानविधिः ...	३०९
स		सुवर्णधेतुदानम् ..	४२६
संक्रान्तिदानानि ...	८८३	सुवर्णधेतुदानविधिः ...	४२८
संवत्सरदानानि ...	८८०	सुवर्णधेतुदानविधिः अर्धोऽङ्गः	४२८
सङ्कर्षणकर्मम् ..	२१०	सुवर्णधेतुदानविधिः पादमङ्गलं दद्यात्	४४९
सद्योजातादिलक्षणम् ..	२०९	सुवर्णधेतुदानविधिः प्रमेद्वज्रः	४३८
सप्तदीपाब्जदानम् ...	२१२	सुवर्णधेतुदानविधिः अर्धोऽङ्गः	४४०
सप्तधाम्यानि ..	११८	सुवर्णमयदानविधिः ...	२६४
सप्तमर्चणयः ..	२४१	सुवर्णशङ्खदानविधिः ...	४५६
सप्तर्षिलक्षणम् ...	१४९	सूर्यमङ्गलदानविधिः ...	६२८
सप्तत्रयोदीधेतुदानविधिः ..	४१२	सूर्यमङ्गलदानविधिः अर्धोऽङ्गः	६६४
सप्तमानुषां लक्षणम् ...	२२८	सूर्यमूर्तिदानम् ...	०४०
सप्तसामरसंज्ञं चतुर्दशमहादानम्	२२०	सूर्यमयादानम् ...	८१५
सप्तमवन्तुसमीदानविधिः ...	४५८	सूर्यलक्षणम् ..	२२५
सप्तलक्षणम् ...	१२८	स्यासीदानम् ..	८२५
सम्पत्करदानम् ..	८०४	ह	
सरस्वतीदानम् ...	०२५	हस्तपङ्क्तिदानविधिः ..	२८९
सरस्वतीदानविधिः ..	०२६	हस्तदानविधिः ..	६९२
सर्वगताः ...	१०८	हिरण्यकामधेतुसंज्ञं अष्टमं महादानम्	२६५
सर्वशास्त्राधारदानविधिः	५४३	हिरण्यमार्गदानविधिः ...	२२९
		हिरण्यमार्गदानविधिः अर्धोऽङ्गः	२२९

ग्रन्थानां वचनसंख्या।

—३३३३३३—

पृष्ठा

पृष्ठा

अ

अगस्त्यः ८, १११, ७, १, ४१०,
११०८८१।

अमलिः ११६।

अग्निपुराणम् ५१०, ८०१।

अङ्गिराः ५१, ५६, ४५०, ५१८, ६८२।

अभिः १५४, ६००, ६०८, ६१०, ६५०,
८८६।

अथर्वणगोपथग्राह्यं १८१, १८८।

अमरीषः ४८०।

आ

आनेयः ४५१, ६११।

आदित्यपुराणम् ११, ६१, ६०, ८१, ११०,
११८, ११०, १५५, १५५, १५६, १११,
१५१, १६१, ४०५, ४१०, ४११, ४५०,
४६१, ४८१, ५१०, ५१०, ५०१, ५८०,
५८४, ६१८, ६८१, ७००, ८८०, ८०४,
८००, ८१६, ८१४, ८१८, ८६०, ८६१,
८८१, १००१४।

आपस्तम्बः ८०, ८१, ८४, १००।

आद्यापरम्यम् १२४।

आयस्तापनः ११।

इ

इन्द्रः ४८८, ५८०।

ई

ईश्वरः १०४।

उ

उग्रनां ५।

ऊ

ऊर्ध्वः १५०।

ऊर्ध्वः १०१, ६०१।

ऊर्ध्वः ७१, ६८१।

औ

औपकायनः ५१।

क

कश्यपः १४६, ६०८, ६८१ ७१२।

कात्यायनः १८, ४४, ४५, ४०, ५१, ५१,
१०१, १०४, १०६, १००, १०८, १०८,
११६, ११८, १११ ११४, ४१८, ४११,
५०१, ६८४, ६१६, ८१८ ८१६।

कात्यायनसूत्रम् १४१।

ब्रह्मा

कामिकः १२५, १२६, १२७, १२८, २१८,
१५८, २०८, ४११, ६१०, ६११, ७११,
७४०, ७७८, ७७९, ७८६, ८१२, ८१८।

कालिकापुराणम् ३२१, ५३६, ५०५,
५८८, ६६४, ६८०, ६८८, ७६८, ८१८।

कालीनरम् १२४, २५१, २०४, ६४१।

कालीनरमेश्वरम् २८४।

काश्यपः ६८१, ८१०।

कन्दः ६८८।

कर्मपुराणम् ६, ६, ८, १०, १४, ३८,
४६१, ५०२, ५०४, ५४०, ५६४, ५७२,
५८८, ५८८, ६००, ६११, ६२२, ६४१,
६४२, ६४८, ६०८ ८५८, ८११, ८६८।

कण्वः ११४, ७०२।

ग

गङ्गा १०१

गङ्गः ५८०।

गङ्गपुराणम् ५५, ६४, १०८, १४०, २०४,
१२१, ४१८, ५११, ५१८, ५२४, ५८०,
६२८, ६४८, ६४८, ६८१, ८८०।

गाथा ६८५।

गङ्गपुराणम् १८, ८८, ८५, ८८, ११४।

गालवाः ७०, ७४, ७४।

गङ्गापरिमिटम् १०६, १०६।

गोपयन्त्राणम् १२०, १८५

गोमिहः १८१।

गौतमः ४१, ४०, ८१, ६१४, ६०८।

गन्धकारः १।

च

च्यवनः ७८।

छ

चन्द्रोदयपरिमिटम् १०१, १०५, ११०,
१११, १२८, १२८।

चामलेयः ८४

ज

जातुकर्णः १०१।

जामदग्निः ८२०।

जाषाक्षिः ७१, १४१, १४२, ४५०, ८६१,
८८८।

ज्ञानरत्नावली १२५।

ज्योतिःपराशरः ७८।

ज्योतिःशास्त्रम् ६५, ६८, ७५, ८०।

त

तैत्तिरीयसुतिः २१।

तैलकसारः १४०।

द

दशः १०, ५१, ६६, ८०, ८०४, ८०६, ८८०।

देवस्तः ८, १६, २६, ४८, ५१, ५२, ७८,
८१, ८५, १५४, ११६, ४४०, ४५५, ४७०,
४८२, ४८१, ६०८, ८०४, ८१०, ८४१,
८०८, ८८६, ८८१, ८८२।

देवीपुराणम् ४१, ६१, ६४, ७८, ८२, ८८,
१५६, २१५, ४१६, ४१८, ४८०, ४८०।

पृष्ठा

पृष्ठा

४१३, ५१८, ५४४, ४४८, ५११, ५१८,
६१०, ६०३, ८८६, ८८८, ८०८, ८६३,
१००४, १०४४ ।

घ

घौम्यः १६, ८१, ८३ ।

ज

जन्दिपुरा-म् ५, ४८, १०९, ४४०, ४४६,
४००, ५००, ५११, ४१३, ५१६, ५१६,
५४०, ५४८, ४४६, ५०१, ८८९, ८०४,
८००, ८०८, ८११, ८१३, ८४१, ८४६,
८५६, ८५०, ८६०, ८८४, ८८८, १००९,
१००४, १०१९, १०४१, १०५० ।

जारदः ९०, ४१, ४३, ४६, ०८, ११६,
१०४, १४१, १४६, ११३, १०८, ८०६,
८०४ ।

जारदीयम् ११५, ११६, ११३, ११०, ११८,
११४, ११८, १०६ ।

जारदीयपुराणम् १०९, १०८, ८१०, ८१६ ।

जारसिंहपुराणम् ११४, ११५ ।

य

यक्षरायम् १०८, १११, ११३, ११०, १०४,
११० ।

यक्षपुराणम् १४, १६, ११, ४९, ४०, ४८,
६१, ६३, ०१०, ०१, ८३, १११, १८१,
१६६, १०६, १००, ८१८, ८१०, ८११,
८१८, ८१६, ८१३, ८८१, ८८८, १०१० ।

यक्षमरः ८०, ८१, १११ ।

यक्षिमिहः ८८, १४३ ।

यिज्ञानमतम् ११४ ।

यिधरः ५८४ ।

यितामहः ५८४, ६४९ ।

यिष्पलादः ८११ ।

युक्तः ११८, १४६, १६०, १६१, १६४,
१०८, १०८, १८०, १८१, ४१६, ००३ ।

यिज्ञानमिहः ८०, १४०, ५१०, ६८०, ६८० ।

यिज्ञानः ५०, ४८, ८०, ८४, ६८१, ६८४,
८८८ ।

यिज्ञानसारसंयमः ११४ ।

य

यिज्ञानः ११, १०, ८४, १०४, ११३,
६१३, ६१४, ०१५, ०१०, ०१८, ०१५,
०१५, ०१०, ०१३, ००८, ८१०, १०१५ ।

यिज्ञानपुराणम् ८, ११, ६०, ११५, १०८,
४४८, ४४६, ४८१, ५४०, ५८०, ६००,
००४, ८०१, ८८१, ८१०, ८११, ८१३,
८६३, ८६४ ।

यिज्ञानपुराणम् ११, ११३, ४८०, ११६, ६१८,
६६६, ६६६, ८६०, ८८१, १०१२ ।

यिज्ञानपुराणम् ४०८, ८०९ ।

यिज्ञान ४३, ४३, ८३, ८८, ११०, ४४३,
५१८, ५१८, ५०८, ५८०, ६१३, ६०३,
०११, ८०० ।

यिज्ञानपुराणम् १४, ८०, १००, १०८,

पृष्ठा

पृष्ठा

१६०, १६१, १४०, १६६, २६०, २२८,
२४६, ५६६, ५०६, ६१८, ६१०, ६१८,
६४८, ६८१, ७००, ७४६, ७८१, ७८५,
७८८ ७८८, ७८३, ७८६, ७८८, ८००,
८०४, ८०८, ८१३, ८१४, ८१६, ८१०, ८११,
८१८, ८२१, ८५४, ८८३ ।
ब्राह्मणः ५८८ ।

अ

भगवद्गीता १० ।

भगवत्पुत्राणम् ६६०, ८८१ ।

भगवान् १०६ ।

भगवान्मन्त्रेण १२० ।

भट्टहासः ७०, ७१, ७४ ।

भविष्यत्पुराणम् ४३४, ४४४, ४६६, ४६०,
४६०, ६०४, ५१५, ५१८, ६६३, ६७१, ६७३,
६८०, ८५१, ८८१, ८०४, ८०८, ८१५, ८१८,
८२१, ८७१, ८८८, १०२१ ।

भविष्यपुराणम् १८, ११, १४, २२, २०, ४०,
४०, ६१, ६१, ८२, ८४, ८०, ११०, १११,
११२, ११८, १२६, १२६, १५८ ।

भविष्योक्तम् ८८, ११२, २२२, २६८, ४१०,
७१०, ७१२, ८४१, ८५०, ८५३, ८६०, ८६०,
८६८, ८६८, ८१०, ८८१, ८८३, ८८८ ।

भातुः ४१०, ५८२, ५८४ ।

भीष्मः २४६, ४८४, ५८६, ८०५, ८८०, ८०४,
८०० ।

भीष्मः ७०, ७६

म

मत्स्यः १२, १६८, २१८, २४५, २५१, २६५,
२७४, २८८, २००, २२४, २२७, २४२, २८८,
५२२, ६८६, १०१४ ।

मत्स्यपुराणम् ८, १८, १४, ६८, ८१, ८४,
१११, १६६, १७१, १७०, १८१, १८०,
२२२, २५६, २७८, २८२, २८३, २८०, २२६,
२३१, २४०, २८०, ४५६, ४६१, ४७८, ४०५,
५०६, ५२०, ५२४, ५८८, ५८०, ६८६, ६४८,
६५०, ६५३, ६६०, ६६३, ६८५, ६८८, ८४६,
१०४३, १०४८ ।

महा १७, २२, २०, २५, २०, ४१, ४४, ५६,
५६, ५६, ५८, ६०, ६०, ८६, ८८, ८०, ८१,
१०८, ११५, १५१, १६०, २४२, ५१८, ५२८,
५६०, ६००, ६८०, ६८२, ६८३, ६८४, ६८५,
८८८ ।

महाविष्णु ३८ ।

महा-विष्णु-भगवान्पाः ६०५ ।

मरीचिः १०६, १२८, ६८४ ।

महाभारतः ६, १०, २५, २८, ३१, २२, ४६,
४०, ४१, ४५, ४६, ५२, ६२, ६६, ८१, ८५,
८५, १५४, १६१, २५४, ४२५, ४४८, ४४०,
४५८, ४६८, ४७०, ४८२, ५००, ५१०, ४४०,
५८८, ५८५, ५८६, ६२४, ६४४, ६४६, ६६४,
६८८, ७१८, ८६४, ८०५, ८८८, ८०८, ८०४,
८१२, ८१८, ८१८, ८२२, ८२४, ८२८, ८२८,
८४०, ८६२, ८७३, ८८८, ८८६, ८८७, १००५,
१०२८, १०२४ ।

सांख्यः ८०, ४६४, १०६

मार्कण्डेयः ८३ ।

सार्कण्डेयपुराणम् ८, १११, ११३, १८८,
२१०, २४१।

सुलभः ०१४, ०१५, ०१६ ।

भौषधटीगरमाखन १२४, १२५।

मैत्रायणोपनिषद् ११५. १४०, ।

य

[illegible]

समस्यामात्मै १३.

प्राप्तवर्षकः ८, १२, ३४, ५६, ७८, ९६, ११८,
१३८, १६०, १८०, २००, २२०, २४०, २६०, २८०,
३००, ३२०, ३४०, ३६०, ३८०, ४००, ४२०,
४४०, ४६०, ४८०, ५००, ५२०, ५४०, ५६०,

दुधिडिह ४३९, ४४०, ०५१।

षोडश्याश्चरक्षयः ८८ ।

३

राजा १३०।

• राजः १२४ ई

रामायणम् ८६, ६४० ।

स

संस्कारार्थं यत् २५८ ।

सुखसमसुखः ८८४ ।

संस्कारादीनाः ६९, १०६, ६८५ ।

सिद्धयुक्तम् १०१, ११२, १५३, १५६,
२०१, ४१२, ४४४, ४६२, ६१०, ६२४, ६३०,
६८०, ७२०, ७४६, ७५४, ७७८, ७८४, ८१२,
८१६, ८२२, ८२६, ८४०, ८४४, ८८१, ८८८ ।

श्रीकोशरत्न ४६१ ।

य

वराह ३२१।

वर्षा: २२, २३, २८, २९, ३६, ५१, ५०,
५८, ७१, ७३, ७६, ८०, ८३, ८५, ८६, ८८,
९०, ९५, ९८, ९९, १००, १०१।

वह्निपुराणम् ६, ८, ११, ३८, ४५, ७५, ८०,
१२०, १८८, १९८, ४०१, ४४२, ४४८, ४६५
४२५, ४४०, ४४६, ४६२, ४६४, ४७८, ४९८
५३४, ५४८, ५६२, ५७४, ५८८, ६०१, ६०५,
६८८, ७०१, ७५२, ८१६, ८१८, ८४८,
१०१४, १०१५ ।

अङ्गवर्णनम् १९१, १९२, १९३, १९४।

मासिक: ११८, १११, २३८, १०८, ४८०,
 ६३४, ०२४, ०८१।

बालकः ७७५

माद्यः ०१२.०१३.८१८

वायुपुराणम् १००, ११८, १४४, १९१, ४११,
४१४, ४१८, ४१९, ४२३, ४२४, ७०७, ७०८.

सङ्केत-वचनम् ।

सङ्केतः	...	अर्थः
अ०	...	अधिकरणम् ।
अ० पा० अ०	...	अध्ययि पारे अधिकरणम् ।
अ० पा० अधि०	...	" " "
आ०	...	आग्रहा वा आपत्तिः ।
आ० नि०	...	आग्रहायाः आपत्तेर्वा निरासः
आभा०	...	आभासः ।
आश०	...	आशङ्का ।
आ० सो०	...	आधियादिक् सीसारटी
उ०	...	उत्तरम्
उप०	...	उपसंहारः ।
उ० पु०	...	उत्तरे दुक्तिः ।
क० स०	...	कृतिज्ञाता संस्कृतकसेज् ।
का० शी०	...	काश्या कीतम् ।
का० स०	...	काशीसंस्कृतकसेज्
दि०	...	द्वितीयम् ।
दि० पू०	...	द्वितीयः पूर्वपक्षः ।
नि०	...	निराकरणम् ।
पा०	...	पारः ।
पु०	...	पुस्तकम् ।
पु० पा०	...	पुस्तकस्य पाठः ।

पूर्व०	...	पूर्वपक्षः ।
पूर्व० ध्या० नि०	...	पूर्वपक्षे आशङ्कानिरासः ।
पूर्व० नि०	...	पूर्वपक्षनिरासः ।
पूर्व० पूर्व०	...	पूर्वपक्षे पूर्वपक्षः ।
पूर्व० यु०	...	पूर्वपक्षे युक्तिः ।
प्र०	...	प्रथमम् ।
प्र० पूर्व०	...	प्रथम-पूर्वपक्षः ।
प्रा० पूर्व०	...	प्राचीनपुस्तकम् ।
भा०	...	भाष्यम् ।
ध्या०	...	ध्याना ।
सि०	...	सिद्धान्तः ।
सि० ध्या०	...	सिद्धान्ते आशङ्का ।
सि० ध्या० नि०	...	सिद्धान्ते आशङ्कानिरासः ।
सि० यु०	...	सिद्धान्ते युक्तिः ।
सि० हे०	...	सिद्धान्ते हेतुः ।
सू०	...	सूत्रम् ।
हे	...	हेतुः ।

गणेशाय नमः ।

चेमाद्रिः ।

तत्र दानखण्डं ।

प्रथमोऽध्यायः ।

कल्याणानि ददातु धो गणपतिर्यस्मिन्ननुष्ठे सति
क्षोदीयस्यपि कर्मणि प्रभवितुं व्रज्यापि जिज्ञायते ।
जाते तच्चरणप्रणामसुलभे सौभाग्यभाग्योदये
रङ्गस्याङ्गमनङ्गुगा निविगते देवेन्द्रसखीरपि ॥ १ ॥
शश्वत्पुष्पहिरण्यगर्भरसनासिंहासनाध्यासिनो
सियं वागधिदेवता वितरतु त्रेयांसि भूयांसि वः ।
यत्पादामलकोमलाङ्गुलिनखज्योत्स्नाभिरुदेलितः
शब्दव्रह्मसुधासुधिर्बुधमनसुष्कृष्टलं खेलति ॥ २ ॥
रागः कृष्ण नवस्तवत्युतिरियं चेतयमत्कारियो
सुग्धेवैस्य यथा मया शुभरते वैदग्ध्यामाविष्कृतं ।
जानीते दयितैव सा शुभरते यद्यद्विधत्ते भवान्
इत्युक्ती मधुजिह्विकृत्तरमुखः श्लिणन् प्रियां पातु वः ॥ ३ ॥
संसक्तो धरणीधरेश्वरभुवि कौटुम्बगाङ्गानन-
येषीमाकलयन् गुणान्वयमिलत्पद्माननस्वातिमान् ।
कान्तारांगविनोदिनाविजपदं मुक्तामयं दर्शयन्
भूयासित्वमनेकपापहतये योक्कण्टकण्ठीरवः ॥ ४ ॥
ते देयस्य गमस्तथो दिनपतेरापन्नखेदच्छिदो
निष्कृन्तन्तु छतान्तपत्तनपचप्रभ्यानदौम्यगानि वः ।

यैः सौवर्णमिवाखिलं करुणया निर्मातुमभ्युद्यतैः
कीर्णस्वर्णपरागरागघटितं दिक्चक्रं मालयते ॥ ५ ॥

अस्ति यस्तगुणस्तीमः सोमवंशविभूषणं ।

महादेव इति ख्यातो राजराजैव भूतले ॥ ६ ॥

संग्रामैश्वर्यमर्णता सुपगता वीराः पराः कीटयः

सर्वस्वप्रतिपादनेन विविधानाधीनिरस्य चणात् ।

स्वस्मादाददते निरत्ययसुखं तत्रैतदीयं यशो

दिक्कालानिव साध्यतां गमयितुं दिङ्मण्डलीं मुञ्चति ॥ ७ ॥

मैत्रीमर्जय गुर्जरव्रजपरां नेपालपालक्षमा-

माज्ञां पालय मालवेश्वरं भयं नीरन्ध्रमन्ध्र स्मर ।

सप्तद्वीपमष्टौपतीमिति हितामध्यापयन्ती धियं

यत्कीर्तिः सुखदायिनी रिपुकुले मानुष्यदा मन्यते ॥ ८ ॥

हेलासादितलचमार्गणगणं श्रुत्वैतदीयं गुणं

येषां त्रेणि रनुस्मरन्त्यहरहस्तुष्टाय दानाद्भुतं ।

तेपामेव महाह्वयेषु मिलतां प्रत्यर्थिनामर्थिना-

मप्यस्याथ भुजं व्रजन्ति विलयं सैन्यानि दैन्यानि च ॥ ९ ॥

अस्यौचैर्भीमभूमोरुहगहनगुहागर्भगर्जन्मृगेन्द्र-

वासव्यासप्रसङ्गोच्चलनकुलकुलव्याकुलव्यालमालां ।

वारं वारं स्मृतैतद्भुजभुजगयुगस्फूर्तिभीतिज्वरौघां

मूर्च्छांश्छन्ति हन्त चितिधरधरणीं लङ्घयन्ती द्विपन्तः ॥ १० ॥

धोदृशक्रतवो येन चक्रिरे चक्रवर्तिना !

अपूर्वपद्मयन्त्रानां नृपाणां तेन का तुला ॥ ११ ॥

अनेन चिन्तामणि कामधेनु

कल्पद्रुमानर्थिजनाय दत्तान् ।

विलोक्य ग्रहे किममुष्य सर्वं

गौर्वाणनाद्योऽपि करप्रदोऽभूत् ॥ १२ ॥

तस्यास्ति नाम हेमाद्रिः सर्वथोकरणप्रभुः ।

मिजोदारतया यय सर्वथोकरणप्रभुः ॥ १३ ॥

तस्य थोकरणेयस्य कापि लेखनचातुरी ।

यथाप्रशस्तिभिस्तूर्णं येन दिग्भित्तयो भृतः ॥ १४ ॥

लिपिं विधात्रा लिखितां जनस्य भाले विभूत्यापरिमृज्य दृष्टा ।

कल्याणिनीमेय लिखत्यथैनां चित्रां प्रमाणो कुर्वते विधिय ॥ १५ ॥

संचिन्त्य संचिन्त्य तदेतदीयं धत्ते मनो विस्मय भस्मदीयं ।

प्ररजन्मविद्यास्मरणचमोऽयं चणेन तद्विष्मृतिमेति दत्त्वा ॥ १६ ॥

मन्ये तत्कृतदानवदिलहरोपूर्णाऽयमर्थानिधिः

कल्पान्तेऽपि न गोपदोषविषमां धर्त्ता कदाचिद्गता ।

किञ्चित् जलधिस्थितिप्रतिभुधं निधित्य दैत्यारिणा-

निधित्तेन भुजङ्गपुङ्गवतनूतले सुखं सुप्यताम् ॥ १७ ॥

चित्रं तद्वनदानवदृष्टिपयसस्तत्तस्य किं ब्रूमहे

यस्मिन्नन्य वदान्यकोर्त्तिरतुला धत्ते दृश्येष्टिता ।

यद्भूमौ पतितं यमिणु जनतापहानि यथार्थिनां ।

न्यस्तं हस्तगतलेपु भासफलके पापां लिपिं लुम्पति ॥ १८ ॥

तत्तर्पितो देवगणः स नूनमरोचको चन्द्रमसः सुधायां ।

चयन्तु चन्द्रस्य तदीयकीर्त्तिर्गर्भामृद्धानि फलस्यधानि ॥ १९ ॥

गूराणामवधि निर्धिय यगसामेकाग्रयः सम्यदां

दातॄणां प्रथमः कलाकुलगृहे वैदग्ध्याभाजां गुरुः ।

धौरेयश्च विपश्चितां सुकृतिनामद्वैतवादास्पदं
नैवासीन्नच वर्त्तते न भविता हेमाद्रिमूरेः परः ॥२०॥

विभर्त्ति नूनं द्विजवेश मेघ स एव हेमाद्रिरिति प्रतीमः ।

उदारसन्तानवतो यदस्य कल्पद्रुमं दक्षिणबाहुमाहुः ॥ २१ ॥

अथा मूना धर्मकथादरिद्रं त्रैलोक्यमालोक्य कलेर्वलेन ।

तस्योपकारे दधता मुचिन्तां चिन्तामणिः प्रादुरकारि चारुः ॥२२॥

पञ्चखण्डात्मके शास्त्रे व्रतखण्डादनन्तरं ।

दानखण्डमिदं, तत्र द्वितीयं मथ कथ्यते ॥ २३ ॥

अस्मिन्ननेकदानौघरत्नरत्नाकरायिते ।

महाप्रकरणानाञ्च विज्ञेयोऽयमनुक्रमः ॥ २४ ॥

दानस्तुतिस्ततोदानस्वरूपस्य विरूपणम् ।

अङ्गप्रसङ्गो दानानां परिभाषाभिभाषणम् ॥ २५ ॥

श्रोतुः श्रद्धाभिष्टुडार्थमथदानफलावलिः ।

तुलापुरुषमुख्यानि महादानानि षोडश ॥ २६ ॥

अखर्वपर्यन्तयेणि विग्राहणविधिस्ततः ।

परस्तादतिदानानां विधिर्विधुतपातकः ॥ २७ ॥

ततोदशमहादानविधिवैभववर्णनम् ।

क्षणाजिनानि दानानि देवतादानसंग्रहः ॥ २८ ॥

अथ कालविशेषेण बहुधा दानवर्णनम् ।

अनन्तफलदानानामनन्तरमुपक्रमः ॥ २९ ॥

एवं प्रकरणान्यत्र त्रयोदशं महामतिः ।

ब्रवीति प्राज्यराज्यादिमाधनानि मनोपिणाम् ॥ ३० ॥

अथ दामःशंभा ताददभिधीयते ।——तत्र व्यासः ।

वर्णानामाश्रमाणाञ्च चातुर्वर्ण्यं युधिष्ठिर ।
 दानधर्मं प्रवक्ष्यामि यथा देवेन भाषितम् ॥
 नन्दिपुराणे । दानं परं प्रशंसन्ति दानमेव परायणं ।
 दानं बन्धुर्मनुष्याणां दानं कीपो ह्यनुत्तमं * ॥
 दानं † तन्त्रः परं द्रव्यं दानं माता पिता यथा ।
 दानेन न विना किञ्चित्प्रार्थितं फलं प्राप्यते ॥
 अपि बालाग्रमात्रस्य सुखा तस्य न विद्यते ।
 न दानशीलिनामापत्तस्माद्दानं समाययेत् ॥
 हारनूपुरसंघोषपूरितोत्तममन्दिरः ।
 स्नावण्यगुणसम्पत्तिं दीनादेव हि लभ्यते ॥
 सौरपुराणे । न दानादधिकं किञ्चिद्दृश्यते भुवनत्रये ।
 दानेन प्राप्यते स्वर्गः योर्दानेनैव लभ्यते ॥
 दानेन शत्रून् जयति व्याधिर्दानेन नश्यति ।
 दानेन लभ्यते विद्या दानेन युवतोजनः ।
 धर्मार्थकाममोक्षाणां साधनं परमं श्रुतम् ॥
 उग्रना । दानादृते नोपचारो विद्यते धनिनोऽपरः ।
 दीयमानं हि तत्तस्य भूय एवाभिवर्धते ॥
 आह वेदव्यासः । यहदासि विगिष्टेभ्यो यद्याग्रासि दिने दिने ।
 तत्ते वित्तमहं मन्ये श्रेयं कस्यापि रक्षति ॥
 यहदाति यद्याति तदेव धनिनो धनं ।
 अन्ये मृतस्य क्रीडन्ति दारैरपि धनैरपि ॥

* दानं कामफलदत्ता दानं विनाशजं च धर्माति दद्यात्पाठः ।

† पुररति ह्यस्मिन् ।

वृहस्पतिः । तपोधर्मः कृतयुगे ज्ञानं त्रेतायुगे स्मृतं ।

हापरे चाध्वराः प्रोक्ताः कलौ दानं दया दमः ॥

अत्रार्थं शतपथश्रुतिः ।

तदेतत् त्रयं शिचेत् दमं दानं दयामिति ।

दानेन भोगो भवति मेधावो वृहत्सेवया ।

अहिंसया च दोर्घायुरिति प्राहुर्मनोषिणः ॥

यमः । यतीनान्तु यमो धर्मस्त्वनाहारो यनौकसां ।

दानमेव गृहस्थानां शूयूषा ब्रह्मचारिणां ॥

पापकर्मममायुक्तं पतन्तं नरके नरं ।

त्रायतेदान मेकन्तु पापभूति द्विजे कृतं ॥

तथा न्यायेनार्जनमर्दानां वर्धनं चाभिरक्षणं ।

मत्पात्रप्रतिपत्तिर्य सर्वंगास्त्रेषु पठ्यते ॥

कूर्मपुराणं । दानधर्मात्परो धर्मो भूतानां नेह विद्यते ।

तस्माद्विप्राय दातव्यं योत्रियाय द्विजातिभिः ॥

द्विजातिभिरित्युपलक्षणं दानस्य सर्वसाधारणत्वात् ।

महाभारते । प्रायामगतलब्धस्य प्राणिभ्योऽपि गरीयसः ।

गतिरेकैव विद्यम्य दान मन्या विपक्षयः ॥

ब्राह्मणायाभिरुपाययो दद्यादर्धमधिने ।

निदधाति निधिं येषं पारलौकिकमात्मनः ॥

कूर्मपुराणे । न हि दानात् परतरमन्यदस्तीति मे मतिः ।

अनधान्यवतः किञ्चिदहार्यं राजतम्बरैः ॥

पञ्चपुराणे । तपःशु चैव तोषेणु प्रतेषु नियमेषु च ।

मम्यक् तोषेणु विरपे पयादानं ममानरेषु ॥

यस्य वित्तं न दानाय नीपभोगाय देहिनां ।
नापि कीर्त्त्यै, न धर्माय तस्य वित्तं निरर्थकं ॥
तस्माद्वित्तं समासाद्य दैवाद्वा पौरुषादथ ।
दद्यात्सम्यक् द्विजातिभ्यः कीर्त्तनानि च कारयेत् ॥

व्यासः । अहन्यहनि याचन्तमहं मन्ये शुरुं यथा ।
मार्जनं दर्पणस्येव यः करोति दिने दिने ॥
किं धनेन करिष्यन्ति देहिनो भङ्गुराद्ययाः ।
यदर्थं धनमिच्छन्ति तच्छरीरमशाश्वतं ॥
यदि नाम न धर्माय न कामाय न कीर्त्तये ।
यत्परित्यज्य गन्तव्यं तद्वनं किं न दीयते ॥
* इच्छानुरूपो विभयः कदा कस्य भविष्यति ।
अदाता पुरुषस्यागौ धनं सन्त्यज्य गच्छति ॥
दातारं कृपणं मन्ये सृतोऽप्यर्थं-न मुञ्चति ।

मनुः । दानधर्मं निषेधेत नित्यमैष्टिकपौर्त्तिकं ।
परितुष्टेन भावेन पात्र मासाद्य शक्तितः ॥
इष्टे यज्ञे यद्दीयते दक्षिणादि तदैष्टिकं ।
बहिर्वेदि च यद्दानं दीयते तत् पौर्त्तिकं ।
यत् किञ्चिदपि दातव्यं याचितेनानसूयया ।
उत्पत्स्यते हि तत्पात्रं यत्तारयति सर्व्वतः ॥
स्वर्गायुर्भूतिकामेन तथा पापीपशान्तये ।
मुमुक्षुणा च दातव्यं ब्राह्मणेभ्य स्तथान्वहं ॥

विष्णुधर्मोत्तरे । न ददाति च दानार्जि शीघ्रं तस्य धनार्जनं ।

उस्यायोस्याय दातव्यं ब्राह्मणेभ्यो युधिष्ठिर ॥
 वज्रिपुराणे । अन्नं मूलं फलं शाकं मुदपात्रं तपोधनाः ।
 दानं विभवतोदत्त्वा नराः स्वयान्ति धर्मिणः ॥ तथा,
 यदयजन्ति ददन्तीह भोगान् मुच्यन्ति नित्यशः ।
 मा मुदिष्य न ते मूढा इहैव सुखिनः परे ॥
 याज्ञवल्क्यः । दातव्यं प्रत्यहं पात्रे निमित्तेषु विप्रेषतः ।
 याचितेनापि दातव्यं यदापूतन्तु शक्तितः ॥
 मत्स्यपुराणे । ॐ उक्तसर्वगुणोपेत मुक्तदोषैर्विवर्जितम् ।
 कामधुक् धेनुवदानं फलत्याज्येष्ठितं फलम् ॥
 † इह-कीर्तिं वदान्याख्यां-स्कीतान् भोगांस्त्रिपिष्टपे ।
 दानं यदां ह्यतोयेऽपि जन्मनि प्रभवोत्तमे ॥ वदान्योवहुप्रदः ।
 दानमेव परोधर्मो दानमेव परन्तपः ।
 न हि दानात् परतरमिह लोके-परत्र च ॥
 दानेन भोगानाप्नोति दानेनायुश्च विन्दति ।
 नरः स्वर्गापवर्गौ च दानेनैव समश्नुते ॥
 मार्कण्डेय पुराणे । कुटुम्बं पीडयित्वापि ब्राह्मणाय महात्मने ।
 दातव्यं भिक्षयेऽन्यत्रं आत्मनोभूतिमिच्छता ॥
 देवलः । दुर्लभं भारते यर्षं जन्म तस्मात्प्रनुयता ।
 मानुष्याद्ब्राह्मणत्वञ्च दुर्लभं सुतरां मतं ॥
 विप्रत्वे सति दुष्प्रापा विद्यादिगुणयोगिता ।

• उक्तः मधुगुणोपेत मुक्तदोषैर्विवर्जितः कवित्पाठः ।

† इह कीर्तिं-वदान्याख्या-कवित्पाठः ।

तत्र न्यायार्जितार्थमिस्ततो भक्त्याप्तिरिष्यते ॥
 लब्धैतद्गुणसंयोगं तीर्थं पात्रञ्च पर्व्वं च ।
 दानानि ये प्रयच्छन्ति कृतार्थास्ते नरा भुवि ॥
 अगस्त्यः । गोभिर्विप्रैश्च वेदैश्च सतीभिः सत्यवादिभिः ।
 असुब्धैर्दानशीलैश्च सप्तभिर्धार्य्यते मही ॥
 यैर्न भुक्तं न च दृतं न तीर्थैः मरणं कृतम् ।
 हिरण्यमक्षमुदकं ब्राह्मणेभ्यो न चार्चितम् ॥^१
 दीना विवसना रुचाः कपासाङ्कितपाणयः ।
 दृश्यन्ते हि महाराज जायमानाः पुनः पुनः ॥
 विष्णुधर्मात् । सौदंते हिजमुख्याय योऽर्चिने न प्रयच्छति ।
 सामर्थ्ये सति दुर्बुद्धिर्नरकायोपपद्यते ॥
 कूर्मपुराणे । यस्तु द्रव्यार्जनं कृत्वा नार्चयेत् ब्राह्मणान् सुरान् ।
 सर्वस्वमपहृत्यैनं राजा राष्ट्रात् प्रवासयेत् ॥
 ब्रह्मपुराणे । सदाचाराः कुलीनाश्च रूपवन्तः प्रियंवदाः ।
 बहुश्रुताश्च धर्मज्ञा याचमानाः परात् गृह्णात् ॥^२
 दृश्यन्ते दुःखिनः सर्वे प्राणिनः सर्वदा मुने ।
 अदत्तदानाज्जायन्ते परभाग्योपजीविनः ॥
 व्यासः । अक्षरद्वयमभ्यस्तुं नास्ति नास्तीति यत्पुरा ।
 तदिदं देहि देहीति विपरीतमुपस्थितम् ॥
 स्कन्दपुराणे । बोधयन्ति न याचन्ते देहीति कृपणं जनाः ।
 अवस्थेयमदानस्य माभूदेवं भवानपि ॥

१. सुतीर्थमरणमिति पाठान्तरम् ।

२. परान् गृह्णानिति पाठान्तरम् ।

देहीत्येवं ब्रुवन्नर्घी जनं बोधयतीव सः ।
 यदिदं कष्टमर्थित्वं प्राग्दानफलं हि तत् ॥
 एकेन तिष्ठताधस्तादन्येनोपरितिष्ठता ।
 दाढयाचकयोर्भेदः कराभ्यामेव सूचितः ॥
 दीयमानन्तु यो मोहान्नोविप्राग्निशुरेषु च ।
 निवारयति पापात्मा तिर्यग्योनिं व्रजेत्सुसः ॥
 'दीयमानं' तदुद्देशेन त्यज्यमानमित्यर्थः ।

शतातपः । माददस्वेति यो ब्रूयात् गव्यग्नौ ब्राह्मणेषु च ।

तिर्यग्योनिशतं गत्वा चाण्डालेष्वभिजायते ॥

यमः । कन्याप्रदाने यज्ञे वा यस्मिन् वा धर्मसङ्कटे ।

विघ्नमाचरते यस्तु तमाहुर्व्रह्मघातकम् ॥

तस्माद्विभूतिमन्विच्छन्नदाने विघ्नमाचरेत् ।

दद्यादहरहः पात्रे लोकद्वयजिगीषया ॥

महाभारते । अर्हतामनुरूपाणां नादेयं ह्यस्ति किञ्चन ।

उच्चैःस्त्रवसमप्यश्वं प्रापणीयं सतां विदुः ॥

अनुनीय यद्याकामं सत्यसन्धी महाव्रतः ।

स्त्रैः प्राणैर्ब्राह्मणः प्राणान् परित्राय दिवं गतः ॥

रन्तिदेवथ साहस्यो वशिष्ठाय महात्मने ।

अपः प्रदाय शीताथ नाकपृष्ठमितोगतः ॥

आत्रेयचन्द्रदमयोरर्हतोर्विधिबह्वनम् ।

दत्त्वा लोकान् ययौ धीमाननन्तान् स महीपतिः ॥

शिविरीयोनराज्ञानि पुत्रश्च प्रियमौरसम् ।

ब्राह्मणार्थमुपाकृत्य नाकपृष्ठमुपागतः ॥

प्रतर्दनः काशपतिः प्रदाय नयने स्वके ।

ब्राह्मणायातुलां कीर्त्तिमिह चामुधं चाश्रुते ॥

दिव्यं मृष्टशलाकन्तु सौवर्णं परमर्द्धं तत् ।

ह्यत्र देवामृधो दत्त्वा सराष्ट्रीऽभ्यपतद्विवम् ॥

‘मृष्टशलाकं’ उज्ज्वलपञ्चरम् ।

सङ्कृतिश्च तथात्रियः शिष्येभ्यो ब्रह्म निर्गुणम् ।

उपदिश्य महातेजा गतो लोकाननुत्तमान् ॥

अश्वरीषो गवोर्दत्त्वा ब्राह्मणेभ्यः प्रतापवान् ।

अर्बुदानि दशैकञ्च सराष्ट्रीऽभ्यपतद्विवम् ॥

सावित्री कुण्डले दिव्ये शरीरे जननीजयः ।

रम्यमावसथैव दत्त्वासुं लोकमास्थितः ॥

ब्राह्मणार्थं परित्यज्य जन्मतुर्लोकमुत्तमम् ।

सर्व्वरत्नं वृषा दर्भा युवानोऽग्नाः प्रियास्तियः ॥

रम्यमावसथैव दत्त्वासुं लोकमास्थितः ।

तिमोराष्ट्रञ्च वैदेही जामदग्न्यो वसुन्धराम् ॥

ब्राह्मणेभ्यो ददौ चापि गयद्योर्व्वी सपत्तनाम् ।

अवर्णिषिच पर्य्यन्ते सर्व्वभूतानि चासकृत् ॥

राजा मित्रसहस्रश्च वशिष्ठाय महात्मने ।

मदयन्तीं प्रियां दत्त्वा तथा सह दिवंगतः ॥

सहस्रजिच्च राजर्षिः प्राणानिष्टान् महायथाः ।

ब्राह्मणार्थं परित्यज्य गतो लोकाननुत्तमान् ॥

सर्व्वकामैश्च सम्पूर्णं दत्त्वा वेश्म हिरण्यम् ।

सुहृत्ताय गतः स्वर्गं शतद्युम्नो महामतिः ॥

नाम्ना च द्युतिमान्नाम शास्त्रराजः प्रतापवान् ।

दत्त्वा राज्यमृचीकाय गतो लोकाननुत्तमान् ॥

मदिराश्वथ राजर्षिर्दत्त्वा कन्यां सुमध्वंभाम् ।

सुवर्णहस्ताय गतो लोकान् देवैरभिष्टुतान् ॥

सीमपादय राजर्षिः स तां दत्त्वा सुतां प्रभुः ।

ऋष्यशृङ्गाय विपुलैः सर्वकामैरयुज्यत ॥

दत्त्वा शतसहस्रन्तु गवां राजा प्रसेनजित् ।

सवत्सानां महातेजा गतो लोकाननुत्तमान् ॥

एते चान्ये च बहवो दानेन तपसा सह ।

महात्मानो गताः स्वर्गं शिष्टात्मानो जितेन्द्रियाः ॥

तेषां प्रतिष्ठिता कीर्तिर्यावत् स्थास्यति मेदिनी ।

दानयज्ञप्रजासर्गैरेके हि दिवमाप्नुयुः ॥

दानेन भूता वशीभवन्ति दानेन वैराण्यपि यान्ति नाशम् ।

परोऽपि बन्धुत्वमुपैति दानात् दानं हि सर्वव्यसनानि हन्ति ॥ इति-

श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमहादेवस्य समस्तकरणाधीश्वरसकल-

विद्या-विशारद-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ दानखण्डे

दानप्रशंसाप्रकरणम् ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथ दानस्वरूपमुपपश्यते ॥

प्राचामाचारभाजां धुरमतुसरता येन सृष्टैर्विभिष्टै-
रिष्टापूर्तै रणार्हीकृतकृतिनिवहै ॥ विंशमास्यां समेति ।
सोऽयं हेमाद्रिसुरिर्विविधबुधमनयितमैत्रीपवित्रं
नानादान-स्वरूप-प्रकरणमधुना वक्ति निर्भुक्तदोषः ॥

तत्र देवतः । अर्धानामुदिते पात्रे अद्या प्रतिपादनम् ।

दानमित्यभिनिर्दिष्टं व्याख्यानं तस्य कथ्यते ॥

‘उदिते’ शास्त्रनिरूपिते । अर्धानां प्रतिपादनं नाम पात्रं प्रति-
स्वस्वामिभावापादनपर्यन्तस्यागः । ‘हिहेतु पङ्घिष्ठानं पङ्घं
पङ्घविपाकयुक् । चतुःप्रकारं चिविधं त्रिनाशं दानमुच्यते’ ॥ अस्य
विवरणं तेनैवोक्तम् । तत्र हिहेत्विति । नात्यत्वं वा बहुत्वं
वा दानस्याभ्युदयावहम् । अद्या भक्तिय दानानां हृदिक्षयकरे
स्मृते ॥ ‘अद्या’ आस्तिक्यबुद्धिः । स्नेहपूर्वमभिधानं ‘भक्तिः’ ।
शक्तिरिति पाठे शक्तिरोदार्थम् । पङ्घिष्ठानमिति । ‘पङ्घ-
धिष्ठानानि’ आश्रयाः निमित्तत्वेन यस्य तत्तथा । तान्याह ।

धर्ममर्थश्च कामश्च ब्रोह्महर्षमयानि च ।

अधिष्ठानानि दानानां यदेतानि प्रपद्यते ॥

तानि विविनक्ति । पात्रेभ्यो दीयते नित्यमनपेक्ष्य प्रयोजनम् ।

केवलं त्यागबुद्ध्या यद्वर्गदानं तदुच्यते ॥

‘प्रयोजनमनपेक्ष्य’ दृष्टफलाननुसन्धानेनेत्यर्थः ।

प्रयोजनमपेक्ष्यैव प्रसङ्गाद्यत्प्रदीयते ।

तदर्थदानमित्याहुर्देहिकं फलहेतुकम् ॥

स्त्री-पान-मृगयाचाणां प्रसङ्गाद्यत् प्रदीयते ।

अनर्हेषु च रागेण कामदानं तदुच्यते ॥

संसदि व्रीडया स्तुत्याचार्योऽर्थिभ्यः प्रयाचितः ।

प्रदीयते च तद्दानं व्रीडादानमिति स्मृतम् ॥

दृष्ट्वा प्रियाणि युत्वा वा हर्षवद्यत्प्रदीयते ।

हर्षदानमिति प्राहुर्दानं तद्वर्गचिन्तकाः ॥

आक्रोशानर्थहिंसानां प्रतोकाराय यद्वेत् ।

दीयते तापकर्तृभ्यो भयदानं तदुच्यते ॥

षडङ्गमिति । दाता प्रतिग्रहीता च अत्रा देयञ्च धर्मयुक् ।

देशकालौ च दानानामङ्गान्येतानि षड्बिदुः ॥

तानि विवृणोति । अपापरोगी धर्मात्मा दित्सुरव्यसनः शुचिः ।

अनिन्द्याजीवकर्म्या च षड्भिर्हाता प्रशस्यते ॥

‘अपापरोगी’ राजयक्षादिरोगरहितः ।

त्रिशुक्तः क्षयवृत्तिय घृणालुः सकलेन्द्रियः ।

विमुक्तो योनिदोषेभ्यो ब्राह्मणः पात्रमुच्यते ॥

त्रिशुक्त इति ।

‘त्रीणि’ विद्यान्वयवृत्तानि ‘शुक्तानि’ विशुद्धानि यस्य स तथा ।

‘घृणालुः’ कृपालुः । ‘सकलेन्द्रियः’ अविकलेन्द्रियः ।

सौमल्याद्यतिसम्प्रीति रर्धिनां दर्शने सदा ।
 सत्कृतियानसूया च तदा ग्रहेति कौर्क्ष्यते ॥
 अपराबाधमक्लेशं प्रयत्नेनार्जितं धनम् ।
 स्वल्पं वा विपुलं वापि देयमित्यभिधीयते ॥
 यद्यत्र दुर्लभं भद्रं यस्मिन् कालेऽपि वा पुनः ।
 दानार्हो देशकालौ तौ स्यातां श्रेष्ठौ न चान्यथा ॥
 अवस्था देशकालानां पात्रदाचोद्य सम्पदा ।
 हीनं वापि भवेच्छ्रेष्ठं श्रेष्ठं वाप्यन्यथा भवेत् ॥

षड्विपाकत्वमाह । दुष्फलं निष्फलं हीनं तुल्यं विपुलमक्षयम् ।
 षड्विपाकयुगुद्दिष्टं षडेतानि विपाकतः ॥
 तानि व्याचष्टे । नास्तिक-स्तेन-हिंसेभ्यो जाराय पतिताय च ।
 पिशुन-भ्रूण-हन्तृभ्यां प्रदत्तं दुष्फलं भवेत् ॥
 'दुष्फलं' विरोतफलम् । महदप्यफलं दानं यद्वया परिवर्जितम् ।
 परबाधाकरं दानं परमप्यूनतां व्रजेत् ॥
 'निष्फलं' अपक्वफलम् । अत्यन्ताफलत्वे तु यदेव यद्वया करोति
 तदेव वीर्यवत्तरं भवतीतीतरार्थाऽनुपपन्नः स्यात् फलवचन-
 विपाकशब्दविरोधश्च । 'परं' श्रेष्ठम् । 'ऊनत्वञ्च' किञ्चिद्भूताना-
 भिप्रायम् । अन्यथा पूर्वेण पीनरुक्त्वप्रसङ्गात् ।
 यथोक्तमपि यद्वत्तं चित्तेन क्लृप्तेण तु ।
 तत्तु सङ्कल्पदोषेण दानतुल्यफलं भवेत् ॥
 युक्ताङ्गैः सकलैः षड्भिर्दानं स्यात् विपुलोदयम् ॥

अनुक्रोशवशाद्दत्तं दानमघयतां व्रजेत् ॥

‘अनुक्रोशः, दया । चतुःप्रकारमाह ।

ध्रुवमाजस्रिकं काम्यं नैमित्तिकमिति क्रमात् ।

वैदिको दानमार्गोऽयं चतुर्धा वर्ण्यते द्विजैः ॥

प्रपा-राम-तडागादि सर्व्वकामफलं ध्रुवम् ।

तदाजस्रिकमित्याहुर्दीयते यद्दिने दिने ॥

अपत्य-धिजयैश्वर्य्य-स्त्री-बालार्थं यदियते ।

इच्छासंस्थन्तु तद्दानं काम्यमित्यभिधीयते ॥

कालापेक्षं क्रियापेक्षमर्यापेक्षमिति स्मृतम् ।

त्रिधा नैमित्तिकं प्रोक्तं सहोमं होमवर्जितम् ॥

त्रैविध्यमाह । नवोत्तमानि चत्वारि मध्यमानि विधानतः ।

अधमानीति श्रेयाणि त्रिविधत्वमिदं विदुः ॥

तदेव विविनक्ति । अन्नं दधि मधुत्राणं गो-भू-रुक्माश्च-हस्तिनः ।

दानान्युत्तमदानानि, उत्तमद्रव्यदानतः ॥

विद्यादानादनावास-परिभोगोपधानि च ।

दानानि मध्यमानीह मध्यमद्रव्यदानतः ॥

‘परिभोग इति’ परिभोगसाधनं खट्वासनादि ।

उपानत्-प्रेङ्ख-यानानि क्षुधपानासनानि च ।

दीप-काष्ठ-फलादीनि चरमं बहुवार्षिकम् ॥

बहुत्वादर्थजातानां सङ्ख्या शेषेषु नेष्यते ।

अधमान्यवशिष्टानि सर्व्वदानान्यतो विदुः ॥

‘बहुवार्षिकं’ बह्वनि वर्षाणि प्राप्तं पुरातनमिति यावत् ।

) एतेनोत्तममपि हस्त्यश्वादि, जीर्णतां प्राप्तमधमं भवति ।

विनाशत्वमाह । इष्टं दत्तमधीतं वा विनश्यत्यनुकीर्त्तनात् ।

‘श्लाघा-नुशोचनाभ्याश्च भग्नतेजो विपद्यते ॥

तस्मादात्मकृतं पुण्यं न हथा परिकीर्त्तयेत् ।

भुक्तवानिति तत्प्राहुस्तमेव कृतवादिनम् ॥

‘श्लाघा’ प्रशंसा, ‘हथा’ रक्षादिप्रयोजनव्यतिरेकेण ।

कूर्मपुराणात् । नित्यं नैमित्तिकं काम्यं विमलश्चेति कथ्यते

अहन्यहनि यत्किञ्चिदीयतेऽनुपकारिणे ॥

अनुद्दिश्य फलं तत् स्यात् प्राज्ञाय तु नित्यकं ।

यत्तु पापोपशान्त्यर्थं दीयते विदुषां करे ॥

नैमित्तिकं तदुद्दिष्टं दानं सन्निरनुष्ठितम् ॥

‘पापोपशान्त्या इति’ नियतनिमित्तीपलक्षणम् ॥

अपत्य-विजयै-श्वर्यै-स्वर्गार्थं यत्प्रदीयते ।

दानं तत् काम्यमाख्यातमपिभिर्धर्मैश्चिन्तकैः ॥

यदीश्वरप्रीणनार्थं ब्रह्मविदो प्रदीयते ।

चेतसा भक्तियुक्तेन दानं तद्विमलं शिवम् ॥

मनुः । येन येन हि भावेन यद्यदानं प्रयच्छति ।

तेन तेन हि भावेन तत्प्राप्नोति हि पूजितः ॥

‘येन येन हि भावेन’ सात्विकराजसादिना ।

तदुक्तं भगवद्गीतासु । दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारि

देये कालेषु पात्रेषु तद्दानं सात्त्विकं श्रुतम् ॥

यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः ।

दीयते च परिक्रिष्टं तद्दानं राजसं श्रुतम् ॥

अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते ।

असंस्कृतमवज्रातं तत्तामसमुदाहृतम् ॥

विष्णुधर्मोत्तरात् ॥ कृतानि विधिहीनानि वक्ष्यन्तार्थं परस्य वा ।

क्रोधलोभाभिभूतेन-तामसानि विनिर्दिशेत् ॥

सात्विकानि भवन्तीह श्रद्धया परया द्विज ।

तामसानां फलं भुङ्क्ते तिर्यक्ते मानवः सदा ॥

वर्णसंस्कारभावेन वार्हके यदि वा पुनः ।

वाक्ये वा दासभावे वा नात्र कार्या विचारणा ॥

अतीत्यथा तु मानुषे राजसानां फलं भवेत् ।

सात्विकानां फलं भुङ्क्ते देवत्वे नात्र संशयः ॥

मत्स्यपुराणात् ॥ येषां पूर्वकृतं कर्म सात्विकं मनुजोत्तमं ।

पौरुषेण विना तेषां केषाञ्चिद्वश्यते फलम् ॥

कर्मणा प्राप्यते लोके राजसस्य तथा फलम् ।

कृच्छ्रेण कर्मणा विद्धि तामसस्य तथा फलम् ॥

गारुडपुराणात् । कायिकं वाचिकं दानं मानसञ्च त्रिधा मतम् ।

अर्हते यत्सुवर्णादिदानं तत्कायिकं मतम् ॥

आर्त्तानामभयं दशीत्येतद्वै वाचिकं स्मृतम् ।

विद्ययाभ्याद्यया योगिः तद्दानं मानसं द्विजाः ॥

हारीतः । असद्रव्यदान-मस्वर्गं,† यच्च दत्त्वा परितप्यते तर्ह्य-

दानमफलं, यच्चोपकारिणे ददाति तन्मात्रं परिक्लिष्टं,‡ यच्च सोपधं

० योगीति पाठान्तरम् ।

† अमदद्रव्यप्रदाने न स्वर्गमिति वा-पाठः ।

‡ परिशिष्टमिति कश्चिन्पाठः ।

ददाति अभ्याचितं * मलयफलं, यच्चापान्नाय ददाति अनिष्टदानं
 यवति, यच्च दत्त्वा परिकीर्त्तयेत् यच्च अयदानं आसुरं, यच्चाश्वद्वयं
 ददाति-क्रोधाद्राक्षसम्, यच्चाक्रूशं ददाति दत्त्वा च क्रोशति
 असत्कृतं पैशाचं, यच्चावज्ञातं ददाति दत्त्वा चावजानीते सुभूपी
 स्वामसं यच्चाप्राकृतो ददाति, एते दानीपसर्गा यैरुपसृष्टं दानं
 असित† मसम्भु-मस्वर्ग-मयशस्य-भद्रुव-भफलं वा । ‡ तर्ह्यदानम्
 तस्मिन्नेव संकल्पकाले दीयमानद्रव्यासमर्पणम् । उपकारिणे, §
 प्रत्युपकारसमीहयेत्यर्थः । 'तन्वाचं' यावदसं तावन्मात्रं । 'सीपधं'
 स्नेहाद्युपाधिसहितं, अभ्याचितम्, लोकाप्रतिपत्त्यर्थं ख्यापितम् ।
 'अनिष्टदानं' शत्रवे दानं, अयदानं, मादृशोऽन्योदाता नास्ती-
 त्येवस्विधो भाषविशेषः अयः, तेन यदानं । अप्राकृतः, मत्तादिः ।
 भविष्यपुराणे ॥ महादानानि वै विद्यादत्तिदानानि सर्वदा ।

मुष्यमिष्टञ्च पूर्त्तञ्च हृथा दानञ्च यत्नतः ॥

'महादानानि' वक्ष्यमाणानि षोडश तुलापुरुषादीनि ।

कनकाश्रुतिलानागा दासीरथमङ्गीगृहाः ।

कन्याच कपिला धेनुर्भेडादानानि वै दश ॥

सामवेदोपनिषदि । शीष्णाङ्गु रतिदानानि गावः पृथ्वी सरस्वती ।

नरकादुहरन्त्येव जपवापनदीहनात् ॥

शङ्खः । इष्टिभिः पशुबन्धैश्च चातुर्ग्रासैर्यजेत्तु यः ।

* अन्यत्राविममिति वा पाठः ।

† अश्वमिष्टमिति अङ्गिष्ठं पाठः ।

‡ तर्हिंतामाननरकास्ते वक्षार्पणपशवेत्यादिभ्यः मसमर्पणमिति वा पाठः ।

§ दशमोपकारिणे इति पाठान्तरम् ।

अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैर्यज्ञैश्चैत च स इष्टवान् ॥

अग्निहोत्रं तपः सत्यं वेदानाश्चैव पालनम् ।

आतिथ्यं वैश्वदेवश्च इष्टमित्यभिधीयते ॥

एकाम्निकादौ यत्कर्म त्रेतायां यद्य ह्ययते ।

अन्तर्वेद्याश्च यद्दानं इष्टं तदभिधीयते ॥

शङ्खः । रोगिणां परिचर्या च पूर्त्तमित्यभिनिर्दिशेत् ।

व्यासः । पुष्करिण्य स्तयावाप्यो, देवतायतनानि च ।

अन्नदानमयारामाः पूर्त्तमित्यभिधीयते ॥

नारदः ॥ ग्रहीपरागे यद्दानं सूर्यसंक्रमणेषु च ।

द्वादश्यादौ तु यद्दानं तदेतत् पूर्त्तमुच्यते ॥

इति श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमहादेवस्य समस्तकरणा

धीश्वरसकलविद्याविशारद-श्रीहेमाद्रिविरचिते

चतुर्वर्गचिन्तामणौ दानखण्डे दानस्वरूप-

प्रकरणम् ॥ २

तृतीयोऽध्यायः ।

अथ दानाङ्गनिरूपणम् ।

तानि च द्रव्य-काल-यथा-संशकानि ।

तदुक्तं भविष्यपुराणे । प्रतिग्रहीता द्रव्यञ्च कासी देशञ्च पावनः ।

यथा च सात्त्विकौ ज्ञेयं दानाना-भङ्गपञ्चकं ॥

तच्च पातनिरूपणम् ।

स्कन्दपुराणे देवीं प्रति ईश्वरवचनं ।

श्रुतीनामाकराद्येते रत्नानामिव सागराः ।

विप्रा विप्राधिपमुखे पूजनीयाः प्रयत्नतः ॥

विप्राधिपः, चन्द्रः तद्वन्मुखं यस्याः सा तथा देवीसम्बोधनमेतत् ।

यत्र वेदविदो विप्रा न प्राप्नुवन्त्युत्तमं हविः ।

न तच्च देवा देवेभ्य हविरग्रन्ति कर्हिचित् ॥

तथाच तैत्तिरीयश्रुतिः । यावती वै देवता स्याः सर्वा वेद-

विदिं ब्राह्मणे वसन्तीत्यादि ।

वियदित्युच्यते ध्योम, प्रकारः प्रापणे श्रुतः ।

दिवं सम्प्रापयन्त्ये ते दासृन् विप्रास्ततः श्रुताः ॥

अपि नारायणोऽनन्तो ब्रह्मा स्कन्दोऽनिलः मिथौ ।

तज्ज्ञानं नाभिनन्दन्ति यत्र विप्रा न पूजिताः ॥

येषां प्रसादसुसभ-मायु-धर्मः सुखं धनम् ।

श्री-रम्यः-स्वर्गवासश्च तान् विप्रानर्हयेद्भुः ॥

विष्णुधर्मोत्तरे श्रीभगवानुवाच ।

ब्राह्मणैः पूजितैर्नित्यं पूजितोऽहं न संशयः ।
 निर्भत्सितैश्च निर्भत्स्ये तैरहं सर्वकर्मसु ॥
 विप्राः परा गतिर्भद्धान् यस्तान् पूजयते नृप ।
 तमहं स्तेन रूपेण प्रपश्यामि युधिष्ठिर ॥
 काणाः कुख्याय यण्डाय दरिद्रां व्याधिताय ये ।
 एवंप्रपाय ये विप्राः पश्य रूपं ममैव ते ॥

एतत्तु ब्राह्मणजातिमात्रस्तुतिपरं ।

याज्ञवल्क्यः । तपस्तप्तासृजद्ब्रह्मा ब्राह्मणान् वेदश्रुतये ।

तत्स्यथं पितृदेवानां धर्मसंरक्षणाय च ॥

मत्स्यः । नास्ति विप्रसमो देवो नास्ति विप्रसमो गुरुः ।

नास्ति विप्रात्परः शत्रुर्नास्ति विप्रात्परो विधिः ॥

वह्निपुराणात् । न जातिर्न कुलं राजन् न स्वाध्यायः श्रुतं न च ।

कारणानि द्विजत्वस्य वृत्तमेव तु कारणं ॥

किं कुलं वृत्तहीनस्य करिष्यति दुरात्मनः ।

हृमयः किं न जायन्ते कुसुमेषु सुगन्धिषु ॥

नैकमेकान्ततो याज्ञं पठनं हि विशाम्यते ।

वृत्तमन्विष्यतां तात रक्षोभिः किं न पठ्यते ॥

बहुना किमधीतेन नटस्येव दुरात्मनः ।

तेनाधीतं श्रुतंवापि यः क्रियामनुतिष्ठति ॥

कपालस्थं यथा तोयं स्वदते च यथा पयः ।

दूष्यं स्यात् स्थानदोषेण, वृत्तहीनं तथा श्रुतम् ॥

तस्माद्विदि महाराज् वृत्तं ब्राह्मणलक्षणम् ।

चतुर्विंदोपि दुर्वृत्तः शूद्रादत्यन्तरः स्मृतः ॥

सत्यं दम-क्षपोदान-महिमेन्द्रियनिग्रहः ।

दृग्गन्तो यत्र राजेन्द्र स ब्राह्मण इति स्मृतः ॥

वगिष्ठः । यं न सत्त्वं न चासत्त्वं नाश्रुतं न बहुश्रुतम् ।

न सुश्रुतं न दुर्भूतं वेद कथित्सु ब्राह्मणः ॥

सन्, विगिष्ठः, असन्, तद्विपरीतः । अत्र चाग्नीतृकर्मप्रका-
शम् यो न करोति स पाचमिति तात्पर्यमिति ।

यमः । अहिंसानिरतो नित्यं शुद्धानो जातवेदसम् ।

स्वदारनिरतो दाता स वै ब्राह्मण उच्यते ॥

श्रुतं प्रज्ञानुगं यस्य प्रज्ञा चैव श्रुतानुगा ।

अमन्त्रिन्नाय्यमर्यादः स वै ब्राह्मण उच्यते ॥

आगिषीर्यार्थ-पूजाश्च प्रसङ्गाद्यकरोति यः ।

निष्ठस्तो लोभमोहाभ्यां तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥

‘आगिषः’ आगोर्वादान्, ‘अर्थार्थ’ धनलाभाय । ‘प्रसङ्गः’

अत्यासक्तिः ।

सत्यं दानं चमा शीलं आश्रुतं दया दृष्टा ।

दृग्गन्ते यत्र लोकेऽस्मिंस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥

यमगातातपो । तपोधर्मो दया दानं सत्यं शीलं श्रुतं दृष्टा ।

विद्या-विज्ञान-मास्तिक्य-मेतद्ब्राह्मणलक्षणम् ॥

बोधायनः । विद्या तपश्च योनिश्च एतद्ब्राह्मणलक्षणं ।

विद्या तपोभ्यां योहीनो जातिब्राह्मण एव सः ॥

वगिष्ठः । ये क्षात्रदान्ताः श्रुतपूर्णकर्णा जितेन्द्रियाः

प्राणिवधे निष्ठताः ।

प्रतिग्रहे सङ्घितायहेस्तास्ते ब्राह्मणान्तारयितुं समर्थाः ॥

यमः । विद्यावन्तश्च ये विप्राः सुव्रताश्च तपस्विनः ।

सत्य-संयम-संयुक्ता ध्यानयुक्ता जितेन्द्रियाः ॥

पुनन्ति दर्शनं प्राप्ताः किं पुनः संगतिं गताः ।

तेषां दत्त्वाच मुक्त्वा च प्राप्नुयुः परमां गतिम् ॥

दत्त्वा द्विजाय शुद्धाय दाता याति शुभां गतिम् ।

विद्यातपःशीलवांश्च स च तारयते नरः ॥

कुर्मपुराणे ॥ स्वाध्यायवन्तो ये विप्रा विद्यावन्तोजितेन्द्रियाः ।

सत्यसंयमयुक्ताश्च तेभ्यो दद्यात् द्विजोत्तमाः ॥

श्रोत्रियाय कुलीनाय विनीताय तपस्विने ।

व्रतस्थाय हरिद्राय प्रदेयं शक्तिपूर्वकम् ॥

सम्बर्त्तः । श्रोत्रियाय हरिद्राय अर्थिने च विशेषतः ।

यद्दानं दियोते तस्मै तद्दानं शुभकारकम् ॥

श्रोत्रियस्तु, यमेनोक्तः ।

श्रींकारपूर्विकास्तिस्रः सावित्रीर्थश्च विन्दतिः ।

चरितमग्नचर्य्यश्च सबै श्रोत्रिय उच्यते ॥

श्रींकारपूर्विका, महाव्याहृतीरिति शेषः ।

याज्ञवल्करः । सर्व्वस्य प्रभवोविप्रा श्रुताध्ययनशालिनः ॥

तेभ्यः क्रियापराः श्रेष्ठास्तेभ्योऽप्यध्यात्मवित्तमाः ।

पद्मपुराणे । यथाहि सर्व्वदेवानां ज्येष्ठः श्रेष्ठः पितामहः ॥

तथा ज्ञानी सदा पूज्यो निर्धमोनिष्परिग्रहः ॥

मत्स्यपुराणे । शीलं संवसता ज्ञेयं शौचं संव्यवहारतः ।

प्रज्ञा संकथनात्ज्ञेया त्रिभिः पातं परीक्ष्यते ॥

भविष्यपुराणे । चान्ति-सृष्टा-दया-सत्यं-दानं शीलं तपः श्रुतम् ।

एतदष्टाङ्गमुद्दिष्टं परमं पात्रलक्षणम् ॥

वशिष्ठः । स्वाध्यायाद्यं योनिमन्तं प्रशान्तं वैतानस्य पापभीहं बहुलं । स्त्रीषु चान्तं धार्मिकं गोशरण्यं व्रतैः क्लान्तं तादृशं पात्रमाहुः ॥ 'योनिमान्' प्रशस्तकुलोज्ज्वलः । 'वैतावस्थः' अग्नि-
होत्रादिकर्मपरः । 'स्त्रीषु चान्तः' स्त्रीविषये चान्तः । 'गोश-
रण्यः', गोशयूपारतः ।

यमः । विद्यायुक्ती धर्मशीलः प्रशान्तः चान्तोदान्तः सत्यवादी कृतज्ञः । वृत्तिग्लानो गोहितो गोशरण्यो दाता यज्वा ब्राह्मणः पात्रमाहुः ॥

स्वाध्यायवान् नियमवां स्तपस्वी ध्यामविष्ट एः ।

चान्तो दान्तः सत्यवादी विप्रः पात्रमिहोच्यते ॥

महाभारते । साङ्गान्तु चतुरो वेदान् घोऽधीते वै द्विजर्षभः

पङ्भ्योऽनिहन्तः कर्मभ्यस्तं पात्रमृषयोविदुः ॥

'पात्रं, पात्रतममित्यर्थः ।

वशिष्ठः । किञ्चिद्देदमयं पात्रं किञ्चित्पात्रं तपोमयम् ।

पात्राणामपि तत् पात्रं शूद्रात्रं यस्य नोदरे ॥

हृदयस्यतिः । किञ्चिद्देदमयं पात्रं किञ्चित्पात्रं तपोमयम् ।

आगमिष्यति यत् पात्रं तत्पात्रं तारयिष्यति ॥

ब्रह्मचारी भवेत्पात्रं पात्रं वेदस्य पारगः ।

पात्राणामुत्तमं पात्रं शूद्रात्रं यस्य नोदरे ॥

व्यासः । किञ्चिद्देदमयं पात्रं किञ्चित्पात्रं तपोमयम् ।

असङ्कोर्णं च यत्पात्रं तत्पात्रं तारयिष्यति ॥

'असङ्कोर्णं, योन्यादिसङ्कररहितम् ।

याज्ञवल्क्यः । न विद्यया केवलया तपसा वापि पात्रता ।

यत्र हत्त मिमे चोमे तद्वि पात्रं प्रकीर्त्तितम् ॥

देवलः । आत्यय ब्राह्मणस्यैव श्रोत्रियश्च ततः परः ।

अनूचामस्तथा भूष-ऋषिकल्प-ऋषिर्भुनिः ॥

इत्येतेऽष्टौ समुद्दिष्टा ब्राह्मणाः प्रथमं स्तुतौ ।

तेषां परः परः श्रेष्ठो विद्या-हत्त-विशेषतः ॥

ब्राह्मणानां कुले जातो जातिमात्रो यदा भवेत् ।

अनुपेतः क्रियाहीनो मात्र इत्यभिधीयते ॥

‘अनुपेतः, उपनयनरहितः ।

एकदेशमतिक्रम्य वेदस्थाचारवानृजुः ।

स ब्राह्मण इति प्रोक्तो निभृतः सत्यवाग्दृष्टौ ॥

‘एकदेशातिक्रमः, वेदस्य किञ्चिन्नूनस्थाध्ययनम् ।

‘निभृतः, शान्तः ।

एकां गात्रां सकलाम्बा षड्भिरङ्गैरधीत्य वा ।

षट्कर्मनिरतो विप्रः श्रोत्रियो नाम धर्मवित् ॥

वेद-वेदाङ्ग-तत्त्वज्ञः शुद्धात्मा पापवर्जितः ।

शेषं श्रोत्रिवयत् प्राप्तः सोऽनूचान इति स्मृतः ॥

अनूचानगुणोपेतो यज्ञ-स्वाध्यायमन्त्रितः ।

भूष इत्युच्यते शिष्टैः शेषभोजी जितेन्द्रियः ॥

वैदिकं लौकिकस्यैव सर्वं ज्ञान-मवाप्य यः ।

प्राथमस्यो यशो नित्यमृषिकल्प इति स्मृतः ॥

‘लौकिकम्, अर्थार्जनादिज्ञानम् ।

ऊर्ध्वरेतामपस्युषे निवताशो न संशयो ।

‘यापा-नुयहयोः शक्तः सत्वसन्धो भवेद्विधिः ॥

निवृत्तः सर्वतत्त्वज्ञः कामक्रोधविवर्जितः ।

ध्यानस्थो निष्क्रियो दान्तस्तुल्यमृत्काञ्चनो-मुनिः ॥

‘निवृत्तः’ निषिद्धकाम्यकर्मभ्यः । ‘निष्क्रियः’, अर्थार्जनादि-
क्रियारहितः ।

एवमन्वय-विद्याभ्यां वृत्तेन च समुच्छ्रिताः ।

विशुक्ता नाम विप्रेन्द्राः पूज्यन्ते सवनादिषु ॥

‘सवनादिषु’ यज्ञादिषु ।

प्रतिग्रहसमर्थोऽपि कृत्वा विप्रो यथाविधि ।

निस्तारयति दातारमात्मानञ्च स्वतेजसा ॥

‘समर्थोऽपि, समर्थ एवेत्यर्थः ।

न लोके ब्राह्मणेभ्योऽन्यत् पवित्रं पुण्यमेव वा ।

अथक्यञ्च दिजेन्द्राणां नास्ति वृत्तवतामिति ॥

योक्ताव्यो हृष्य-कथ्येण विशुक्ती ब्राह्मणो दिजैः ।

अभिभूतञ्च पूर्वोक्तैर्दोषैः स्पृष्टञ्च नेष्यते ॥

‘अभिभूतः, अपकृष्टः ।

‘पूर्वोक्तैः, कुलविद्याचारैः । ‘दोषैः, उपपातकादिभिः ।

मनुः । पाचस्य हि विशेषेण यद्विधानस्तथैव च ।

अल्पम्या बहु वा प्रेत्य दानस्य प्राप्यते फलम् ॥

दत्तः । समं-द्विगुण-साहस्र-मनन्तञ्च यथाक्रमम् ।

दाने फलविशेषः स्याद्विंशायामेव मेव हि ॥

शतमंब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणसुखे ।

सहस्रगुणमाचार्य्ये अनन्तं वेदपारगे ॥

‘अब्राह्मणः, राजभृतादिः ।

यदाह शातातपः ।

अब्राह्मणास्तु पट्प्रोक्ता ऋषिः शातातपोऽब्रवीत् ।

आद्यो राजभृतस्तेषां द्वितीयः क्रयविक्रयी ॥

तृतीयो बहुयाज्यः स्यात् चतुर्थो ग्रामयाजकः ।

बहवो ग्राम्या यस्य स बहुयाज्यः ।

पञ्चमस्तु भृतस्तेषां ग्रामस्य नगरस्य वा ॥

ग्रामस्य नगरस्य भृत इत्यन्वयः ।

अनागतान्तु यः पूर्वा सादितग्राह्यैव पश्चिमाम् ।

नोपासीत द्विजः सन्ध्यां स पक्षोऽब्राह्मणः स्मृतः ॥

‘ब्राह्मणवृक्षस्तु पुरस्तादपात्रेषु व्याख्यास्यते ।

आचार्यस्तु महाभारते ।

अध्यापयेत्तु यः शिष्यं कृतीपनयनं द्विजः ।

सरहस्यञ्च सकलं वेदं भरतसत्तम ॥

तमाचार्यं महाबाहो प्रवदन्ति मनीषिणः ।

एकदेशन्तु वेदस्य वेदाङ्गान्यपि वा पुनः ॥

योऽध्यापयति हृत्त्यर्थमुपाध्यायः स उच्यते ।

निषेकादीनि कर्माणि यः करोति नृपोत्तम ॥

सम्भावयति चात्रेण स विप्रोगुरुरुच्यते ।

अग्न्याधेयं पाकयज्ञाः नग्निटोमादिकं वध्या ॥

यः करोति हतोऽनूनं स तु स्याद्विजो द्विजः ।

● अग्निहोमादिकान् मन्त्रादिनि कश्चित् पाठः ।

१ पथ्य मन्त्राग्निहोमोच्ये इति कश्चित् पाठः ।

यमः । सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे ॥

प्राधीते शतसाहस्रमनन्तं वेदपारगे ।

‘प्राधीतः, प्रारब्धाध्ययनः ।

उत्पत्तिं प्रलयश्चैव भूतानामागतिं गतिम् ।

वेत्ति विद्यामविद्याञ्च स भवेद्देदपारगः ॥

हहस्मतिः । शूद्रे समगुणं दानं वैश्ये तु द्विगुणं स्मृतम् ।

क्षत्रिये त्रिगुणं प्राहुः षड्गुणं ब्राह्मणे स्मृतम् ॥

श्रोत्रिये चैव साहस्रमाचार्य्यं द्विगुणं ततः ।

आत्मज्ञे शतसाहस्रमनन्तं त्वग्निहोत्रिणि ॥

विष्णुधर्मोत्तरे । अमानुषे समं दानं गोषु ज्ञेयं फलं तथा ।

द्विगुणञ्च तदेवोक्तं तथा चैवर्णसङ्करे ॥

शूद्रे चतुर्गुणं प्रोक्तं विशि चाष्टगुणं भवेत् ।

क्षत्रिये षोडशगुणं ब्रह्मबन्धो तदेव तु ॥

द्वात्रिंशद्वर्गं स्मृतं दानं वेदाध्ययनतत्परैः ।

शतघ्नं तद्विनिर्द्दिष्टं प्राधीते सच्चसम्पितम् ॥

अनन्तञ्च तदेवोक्तं ब्राह्मणे वेदपारगे ।

एतेषु, केपाञ्चिद्ब्राह्मणब्राह्मणब्रुवादीनामपात्राणामपि

पात्रत्वनिरूपणं मन्त्रवद्गवादिदानव्यतिरिक्तदानविषयम् ।

मन्त्रपूर्वञ्च यद्दानमपात्राय प्रदोयते दातुर्निरुक्त्य हस्तं

तद्गोक्तुर्जिह्वां निरुन्तति

शातातपवचनात् । उपरुदन्ति दातारं गौरश्चः काश्चनं चित्तिः ।

अश्रोत्रियस्य विप्रस्य हस्तं दृष्ट्वा निराकृते-

रिति वशिष्ठवचनाच्च । मन्त्रपूर्वञ्च गवादिदानानामपात्रप्रति-

पादकानिपेधात् शूद्रादीनान्तु पात्रत्वनिरूपणम् अन्नदानविषयम् ।
 कृतान्नमितरेभ्य इति गौतमवचनात् । अन्नं सर्वतदातव्यमितिवक्ष्यमाणत्वाच्च ।

दक्षः । व्यसनापहृणार्थं कुटुम्बार्थं वाचते ।

एवमन्विष्य दातव्यं सर्वदानेष्वयं विधिः ॥

व्यसनं, राजपौराद्युपद्रवः ।

‘आपत्, दुर्भिक्षादिपौडा । ‘आद्योऽर्थशब्दो, निवृत्तिवचनः ।

मनुः । सान्त्तानिकं यक्ष्यमाणमध्वगं सार्ववेदसम् ।

गुर्वर्थं पिष्टमात्रयं स्वाध्यायार्थुपतापिनः ॥

नवैतान् स्नातकान् विद्याद्ब्राह्मणान् धर्मभिक्षुकान् ॥

‘सान्त्तानिकः, सन्तानप्रयोजनविवाहार्थोत्थः ।

‘अध्वगः’ अन्न धर्मार्थं प्रचक्षितः ।

(सार्ववेदसः) सर्वस्वदक्षिणयज्ञकृत् ।

‘उपतापी, व्याधिपोडितः ।

निःस्त्रेभ्यो देयमेतेभ्यो दानं विद्याविशेषतः । एतेभ्यो हि द्विजा-
 ग्रेभ्यो देयमन्नं सदक्षिणम् इतरेभ्यो बहिर्वेदिकृतान्नन्तु विधीयते ॥
 ‘विद्याविशेषतः’ इति, अन्नविदाय अल्पं बहुविदाय बह्वित्यर्थः ।

बौधायनः । सुब्राह्मण-श्रोत्रिय-वेदपारगेभ्यो गुर्वर्थ-निवेशोप-
 धार्थ-वृत्तिक्षीण-यक्ष्यमाणाध्ययनाध्वसंयोग-वैश्वजितेषु द्रव्यविभागो
 यथाशक्ति कार्यो बहिर्वेदि भिक्षमानेषु कृतान्नमितरेषु ॥ निवेशः,
 विवाहः । ‘वैश्वजितः, सर्वस्वदक्षिणया कृतविश्वजिद्यागः । बहि-
 र्वेदिग्रहणादेतेभ्यो बहिर्वेदपि धनमवश्यं देयम् अन्येभ्यस्तु अन्त-
 र्वेदेय धनदाननियमः । बहिर्वेदि तु कृतान्नस्यैव ।

आपस्तम्बः । भिक्षमाणो निमित्त-माचार्यो विवाहो यज्ञो
 मातापितृर्षुभूर्पार्हतय नियमादिलोपः । तत्र, गुणान् समीक्ष्य
 यथा देयं, इन्द्रिय-प्रोत्थयस्य तु भिक्षमाणमनिमित्तं न तथाद्रियेत ।
 'दुभूर्पा, भरणेच्छा ॥ अर्हतस्य नियमादिलोप इति, अधिकारिण-
 आवश्यककर्मविधिलोपप्रसङ्गः ।

यमः । वेदेभ्यनसमृद्धेषु दत्तं विप्रमुखाग्निषु । सन्तारयति
 दातारं महतः किल्बिषादपि ॥

पद्मपुराणे । एकं वेदान्तगं विप्रं भोजयेत् अद्यान्वितः ।

तस्य भुक्त्वा स वै कीटिविप्राणां नात्र संशयः ॥

शातातपः । वेदपूर्णमुखं विप्रं सुभुक्तमपि भोजयेत् ।

न तु मूर्खं निराहारं षड्रात्रमुपवासिनं ॥

व्यासः । यत्सिक्थं वेदविद्भुङ्क्ते षट्कर्मनिरतः शुचिः ।

दातुः फलमसंख्येयं जन्म जन्म तदक्षयम् ॥

वेद-विद्या-व्रत-स्नाते श्रोत्रिये गृहमागते ।

क्रौडन्त्यौपधयः सर्वा यास्यामः परमां गतिम् ॥

'ओपधयः, अन्नानि ।

महाभारते । तद्भक्तास्तदना-राजंस्तद्गृहा-स्तद्वपाथयाः ।

अर्थिनश्च भवन्त्वर्थे तेषु दत्तं महाफलम् ॥

(अत्र) तच्छब्देन पूर्वोक्ताः पितरो देवताश्च परामृष्यन्ते ।

अथवा, तदेव दीयमानं भक्तमदनीयं येषां ते तथा

एवं तदनुदिशब्दा अपि ।

तत्करेभ्यः परेभ्यो वा ये भयार्ता युधिष्ठिरः ।

अर्थिनो भोक्तुमिच्छन्ति तेषु दत्तं महाफलम् ॥

हृतस्त्रा-हृतदाराश्च ये विप्रा देशसंज्ञवे । .

अर्थार्थमभिगच्छन्ति तेषु दत्तं महाफलम् ॥

चारित्र्यनियता राजन् ये कृशाः कृशवृत्तयः ।

अर्थिनयोपगच्छन्ति तेषु दत्तं महाफलम् ॥

अव्युत्क्रान्ताः स्वधर्मेषु पापण्डसमयेषु च ।

कृशप्राणाः कृशाहारास्तेषु दत्तं महाफलम् ॥

तपस्त्रिनस्तपोनिठास्तथा भैक्षचराश्च ये ।

अर्थिनः किञ्चिदिच्छन्ति तेषां दत्तं महाफलम् ॥

आदित्यपुराणात् । अक्रोधना धर्मपराः शान्ता-दमदमे रताः । .

तादृशाः साधवो विप्रास्तेभ्यो दत्तं महाफलम् ॥

हृतसर्वस्वहरणा-निर्दोषा-प्रभविष्णुभिः ।

सृहयन्ति सुभक्तानां तेषु दत्तं महाफलम् ॥

अथ शातातपपराशरौ ।

सत्रिकृष्टमधीयानं ब्राह्मणं यो व्यतिक्रमेत् ।

भोजने चैव दाने च दहत्यासप्तमं कुलम् ॥

भविष्यपुराणे ।

यस्त्वासन्न भतिक्रम्य ब्राह्मणं पतितादृते ।

दूरस्थं भोजयेन्मृदो गुणाढ्यं नरकं व्रजेत् ।

तस्माद्यातिक्रमेत् प्राज्ञो ब्राह्मणान् प्रातिवेशिकान् ॥

‘प्रातिवेशिकान्, स्वगृहाद्दूरवर्त्तिगृहान् ।

सम्बन्धिनस्तथा सर्वान् दौहित्रं विट्पतिं तथा ।

भागिनेयं विशेषेण तथा बन्धून् गृहाधिप ॥

नातिक्रमेन्नरस्वेतान् समूर्खानपि गोपते । .

अतिक्रम्य महारौद्रं रौरवं नरकं व्रजेत् ॥

‘विट्पतिः, जामाता ।

‘सुमूर्खानपि नातिक्रमेदित्येतत्, अन्नदानविषयम् ।

‘हिरण्यादिदाने तु’ सन्निहितमूर्खव्यतिक्रमे दोषाभावात् ।

तदुक्तं व्यास-वशिष्ठ-बोधायन-शातातप-पराशरैः ।

यस्य चैको गृहे मूर्खो दूरे चापि बहुश्रुतः ।

बहुश्रुताय दातव्यं नास्ति मूर्खे व्यतिक्रमः ॥

ब्राह्मणातिक्रमो नास्ति विप्रे वेदविवर्जिते ।

ज्वलन्तमग्निमुत्सृज्य न हि भस्मानि ज्ञयते ॥

महाभारते । यदि स्यादधिको विप्रो दूरे वृक्षादिभिर्युतः ।

तस्मै यत्नेन दातव्यमतिक्रम्यापि सन्निधिम् ॥

विष्णुः । पुरोहितस्त्वात्मन एव पात्रं स्वसु-दुहित-पुत्रजामातरयेति ।

‘यस्यैते पुरोहितादयः, तस्यैव ते अन्यगुणरहिता

अपि पुरोहितादित्वेनैव पात्राणि ।

व्यासः । मातापितृषु यदत्तं भ्रातृषु स्वसुतासु च ।

जायापत्नीसु यदत्तं * सोऽनिन्याः स्वस्तिसंक्रमः ॥

पितुः शतगुणं दानं महत्त्वं मातुरुच्यते ।

अनन्तं दुहितुर्दानं सोदर्ये दत्तमद्ययम् ॥

विष्णुधर्मोत्तरात् ।

आत्मनस्तु भवेत् पात्रं नान्यस्य स्यात् पुरोहितः ।

पुरोहिते तु स्वे दत्तं दानमद्ययमुच्यते ॥

उपाध्याय-त्विजोश्चैव गुरावपि च मानवैः ।

वर्षापेक्षा न कर्त्तव्या मातरं पितरं प्रति ॥

‘उपाध्यायादयस्तु, पूर्वमेव व्याख्याताः ।

तथा । मातृष्वसा स्वसाचैव तथैव च पित्रृष्वसा ।

मातामही भागिनेयौ भागिनेयस्तथैव च ॥

दौहित्रो-विट्पतिथैव तेषु दत्तञ्च अक्षयम् ।

यौभ्रष्टे यत्तथा दत्तं तदप्यक्षयमुच्यते ॥

माता-पित्रोर्गुरौ मित्रे विनीते चोपकारिणि ।

दीनां-नाथ-विशिष्टेभ्योदातव्यं भूतिमिच्छताः ॥

अदत्तदानाज्जायन्ते परभाग्योपजीविनः ॥

‘उपकारिणि’ प्रोपकारपरे ।

‘विशिष्टाः’ गुणातिशयशालिनः ।

ब्रह्मपुराणे । यत् कन्यासु पिता कुर्याद्दानं पूजनमर्चनम् ।

यत्कृतं सुकृतं विद्यात्तासु दत्तं तदक्षयम् ।

यदत्तं तासु कन्यासु तद्दानं पुण्यमेव च ॥

कालिकापुराणात् । यदत्तं वेदविहिमे यदत्तं ब्रह्मचारिणि ।

तपोनिधेसु यदत्तं कारुण्येन च यत् सदा ।

तत् सर्वमक्षयं दानं वैमल्येन विधाय यत् ॥

विष्णुधर्मोत्तरात् । अवदाने न कर्त्तव्यं पात्रापेक्षणमपि ।

अन्नं सर्वत्र दातव्यं धर्मकामेन वै हिज्ज ॥

सुदोषेऽपि तु निर्दोषं सगुणेऽपि शुण्डावहम् ।

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन देयमन्नं सदैव तु ॥

विद्याध्ययनसत्तानामन्नदानं महाफलम् ॥

तथा । दत्त्वा नृपतिभीतानां धनिनाञ्च तथा धनम् ।

तत्करेभ्यश्च भीतानां फलमक्षयमुच्यते ॥
 यियक्षतां तथा दत्तं व्यसनं तर्त्तुमिच्छताम् ।
 दुःखान्वितानां दीनानामक्षयं परिकीर्तितम् ॥
 विवाह-मेखलाबन्ध-प्रतिष्ठादिषु कर्मसु ।
 आपत्तेषु तु यदक्षयमक्षयं तदुदाहृतम् ॥

सम्यक्त्तः । दानान्येतानि देयानि तथान्यानि च सर्वशः ।

दीना-भ्य-क्षपणा-र्थिभ्यः येयः कामेन धीमता ॥

पद्मपुराणे । दीना-भ्य-क्षपणा-नाथ-वाग्विहीनेषु यत्तथा ।

विकलेषु तथान्येषु जड़-वामन-पङ्गुषु ।

रोगार्त्तेषु च यदक्षयं तत्स्याद्विदुफलं धनम् ॥

अथ अपात्रनिरूपणम् ।

तत्रमनुः । गोरक्षकान् वाणिजकां स्तथा कार-कुशीलवान् ।

प्रेष्यान्वार्हुपिकांश्चैव विमान् शूद्रवदाचरेत् ॥

ये व्यपेताः स्वकर्मभ्यः परपिण्डोपजीविनः ।

द्विजत्वमभिकाङ्क्षन्ति तांश्च शूद्रवदाचरेत् ॥

नानृग्राह्यो भवति नवणिग्ग कुशीलवः ।

न शूद्रप्रेषणं कुर्व्यस्तेनो न विकित्सकः ॥

अव्रता ह्यनधोयामा यत्र भैक्षचरा द्विजाः ।

तं पामं दण्डयेद्राजा चोरभक्तप्रदोहि सः ॥

वसिष्ठः । उदकान्वासते येषां तेच केचिदनमनयः ।

कुलम्यात्रोचियं येषां सर्वे ते शूद्रधर्षिणः ॥

‘अन्वासते’ कर्मकाले समीप इव तिष्ठति ।

विष्णुः । नादनं ययमे दद्यादभयाभोपकारिणि ।

न नृत्य-गोतशीलेभ्यो धर्मार्थमिति निययः ॥

‘उपकारिणि, आत्मोपकारपरे-प्रत्युपकारसमीहयेत्यर्थः ।

महाभारते । यस्तु प्रेष्यान् द्विजान् मूढो योजयेदव्य-कव्ययोः ।

न भवेत्तत्फलं तस्य वैदिकीयं तथा श्रुतिः ॥

यमः । अब्रतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनाम् ।

नैपां प्रतिग्रहोदेयो न शिलातारयेच्छिताम् ॥

अप्रविष्टा-ग्निहोत्रस्य गुरोर्विप्रियकारिणः ।

द्रविणं नैव दातव्यं सततं पापकर्षणः ॥

न प्रतिग्रहमर्हन्ति वृषला-ध्यापका द्विजाः ।

शूद्रस्याध्यापनादिप्रः पतत्वन्न न संशयः ॥

तथा । राजधानी तथा शून्या यथा कूपय निर्जलः ।

यथा हुतमनग्नौ च तथा दत्तं द्विजेऽनृचे ॥

वसिष्ठः । यथा काष्ठमग्नौ हस्ती यथा चर्ममग्नौ मृगः ।

यद्य विप्रोऽनधीयानस्तयस्ते † नामधारकाः ॥

विद्वद्भोज्यान्यविदांसो येषु राष्ट्रेषु भुञ्जते ।

अप्यनावृष्टिमिच्छन्ति महदा जायते भयम् ॥

व्यास-शातातपौ । नष्टशौचे व्रतभ्रष्टे विप्रे वेद-विवर्जिते ।

रोदित्यन्नं दीयमानं किं मया दुष्कृतं कृतम् ॥

शौचहीनास्तु ये विप्रा न च यज्ञोपवीतिनः ।

भुतं दत्तं तपस्तेषां नष्टतपश्च न संशयः ॥

जपरे वापि तं बीजं यच्च भस्मनि ह्यते ।

क्रियाहीनेषु यद्वत् त्रिषु नाशोविधीयते ॥

प्रस्तरे पतितं बीजं भिन्नभाण्डे च दीहनम् ।

भस्मन्यपि हुतं द्रव्यं तद्वह्निमसाधुषु ॥

‘पूर्वञ्च पात्रगुणकथने कृतेऽपि’ पुनर्होपवचनमेवंविधदीप-

भाग्जनप्रतिषेधार्थम् ।

मनुः । पात्रभूतो हि यो विप्रः प्रतिगृह्य प्रतिग्रहम् ।

असत्सु विनियुञ्जीत तस्य देयुं न किञ्चन ॥

सख्यं कुरुते यच्च प्रतिगृह्य समन्ततः ।

धर्मार्थं नोपयुङ्क्ते यो न तं तस्करमर्चयेत् ॥

‘असत्सु, निषिद्धेषु द्यूतादिषु ।

दक्षः । विधिहीने तथापात्रे यो ददाति प्रतिग्रहम् ।

न केवलं हि तद्याति शेषमप्यस्य नश्यति ॥

मनुः । अमर्हते यद्ददाति न ददाति यदमर्हते ।

अर्हा-नर्हापरिज्ञानादनादन्माश्च हीयते ॥

यमः । यस्तु निद्राशुगता वृत्तिमलिङ्गेभ्यः प्रयच्छति ।

घोरायां ब्रह्महत्यायां पण्यते नात्र संग्रहः ॥

भविष्यपुराणे । नात्राक्षणाय दातव्यं न देयं ब्राह्मणाक्रिये ।

न ब्राह्मणबुधे चैव न च दुर्वाक्षणे धनम् ॥

व्यासः । ब्रह्मबीजसमुत्पद्यो मन्त्र-संस्कार-वर्जितः ।

जातिमात्रोपजीवो च भवेद्ब्राह्मणः स तु ॥

गर्भाधानादिभिर्युक्तस्तयोपनयनेन च ।

न कर्मविषयाधीते न भवेद्ब्राह्मणाक्रियः ॥

वाराहपुराणे । अन्नतौ वैश्व-राजन्यौ शूद्रस्याब्राह्मणास्त्रयः ।

वेद-व्रतविहीनश्च ब्राह्मणो ब्राह्मणब्रुवः ॥

यमः । यस्य विदय वेदीच विच्छिद्येते त्रिपोरुपम् ।

स वै दुर्माह्वणो नाम ययैव हृपलीपतिः ॥

कूर्मपुराणे । न वार्य्यपि प्रयच्छेत नास्तिके हेतुकेऽपि वा ।

न पापण्डियु सर्वेषु नावेदविदि धर्मवित् ॥

‘नास्तिकः, परलोकवासनाशून्यः ।

‘हेतुकः, हेतुभिः परलोकं निराकरिष्युः ।

मनुविष्णुश्च । न वार्य्यपि प्रयच्छेत बैडालव्रतिके द्विजे ।

नवकव्रतिके पापे नावेदविदि धर्मवित् ॥

त्रिष्वप्येतेषु दत्तं हि विधिनोपार्जितं धनम् ।

दातुर्भवत्यनर्थाय परत्रादातुरेव च ॥

‘अनर्थः, प्रत्यवायः ।

यथा ब्रवेनोपलेन निमज्जत्युदके तरन् ।

दाढ-प्रतिग्रहीतारौ तथैवाग्नौ निमज्जतः ॥

यमः । यः कारणं पुरस्कृत्य व्रतार्थ्यां निषेवते ।

पापं व्रतेन प्रच्छाद्य बैडालं नाम तद्व्रतम् ॥

अर्थञ्च विपुलं गृह्य दत्त्वा लिङ्गं विवर्जयेत् ।

आश्रमान्तरितं रचेद्बैडालं नाम तद्व्रतम् ॥

यतीनामाश्रमं गत्वा प्रत्यवस्थेत्तु यः पुनः ।

यतिधर्मविलोपेन बैडालं नाम तद्व्रतम् ॥

विष्णुः । धर्मवर्ज्जी सदास्तुब्धः* शूद्रिको लोकदम्भकः ।

वैडालव्रतिको ज्ञेयो हिंस्रः सर्वाभिसन्धकः ॥

यश्च धर्मध्वजो नित्यं सुराध्वज इवोच्छ्रितः ।

प्रच्छन्नानि च पापानि वैडालं नाम तद्वतम् ॥

अधोदृष्टिर्नैकतिकाः स्वार्थसाधनतत्परः ।

शठो मिथ्याविनीतश्च वक्रव्रतचरो द्विजः ॥

ये वक्रव्रतिनो विप्रा ये च मार्जारलिङ्गिनः ।

ते पतन्त्यधतामियेतेन पापेन कर्मणा ॥

चतुर्विंशतिमतात् ।

रोदित्यन्नं दायमानं किं मया दुष्कृतं कृतम् ।

अश्रोत्रियस्य विप्रस्य हस्तं दद्यान्निराकृतेः ॥

कात्यायनस्वल्पाद्याह ।

यः स्वाध्यायाग्निमालः स्वादेवादीप्तैभिरिष्टवान् ।

निराकर्त्तामरादीनां स विज्ञेयो निराकृतिरिति ॥

शातातपः । नेष्टं देवलके दत्तमप्रतिष्टश्च वार्ष्णेयौ ।

यश्च वाणिज्यके दत्तं न च तत्प्रेत्य नो इह ॥

दक्षः । धूर्त्तं बन्दिनि मन्त्रे च कुर्वेद्ये कितवे शठे ।

चाट-चारण-चौरिभ्यो दत्तं भवति निष्फलम् ॥

स्कन्दपुराणे । देव-पितृ-विहीने यदीश्वरेभ्यश्च दीयते ।

दत्त्वा तु कीर्त्तितं यश्च वेदाग्नित्वाग्निने तथा ॥

अन्यायो-पार्जित-धनैर्दत्तमब्राह्मणे च यत् ।

गुरवेऽनृतवत्स्रे च स्तेनाय यतिताय च ॥

हताग्राय च यद्वत् सर्वदा ब्रह्मविहिषे ।

याजकाय च सर्वस्य हपन्त्याः पतये तथा ॥

परिचाराय भृत्याय सर्वस्य पिशुनाय च ।
 इत्येतानि च राजेन्द्र वृथादानानि षोडश ॥
 गर्भस्योऽज्ञानवालोपि भुङ्क्ते हृदो न यौवने ।
 तद्वत्तस्येह नाशोस्ति सर्वथा रिपुसदन ॥

तदीयफलमिति शेषः ।

विष्णुधर्मात् । परस्थाने वृथा दानं सदोषं परिकीर्तितम् ।

आरुढ़पतिते चैव अन्यायात्तदनेयं यत् ।
 व्यर्थं हि ब्राह्मणे दानं पतिते तस्करे तथा ।
 गुरोः प्राप्तीति जनके कृतघ्ने ग्रामयाजके ॥
 वेदविक्रायके चैव यस्य चोपपत्तिर्गृहे ।
 स्त्रोभिर्जितेषु यद्वत्तं व्यालग्राहे तथैव च ॥
 ब्रह्मबन्धोच यद्वत्तं यद्वत्तं वृषलीपतौ ।
 परिचारके च यद्वत्तं वृथा दानानि षोडश ॥

महाभारते । पद्मम्ब-वधिरा भूका व्याधिनोपहृताय ये ।

भक्त्या भक्ते महाराज न तु देयः प्रतिग्रहः ॥

इति प्रतिग्रहीत निरूपणम् ।

अथ द्रव्याख्यं दानाङ्गमुच्यते ।

तत्र देयनिरूपणम् ।

भविष्यपुराणे । यद्यदिष्टं विशिष्टञ्च न्यायप्राप्तञ्च यद्ववेत् ।

तत्तद्गुणवते देयमित्येतद्दानलक्षणम् ॥

यजुःपुराणे । सुभोपात्तेन यत्किञ्चित् करोति लघुना नरः ।

अनन्तं फलमाप्नोति मुदलोऽपि यथा पुरा ॥

‘सुभोपात्तेन’ न्यायोपार्जितेन ।

‘लघुना’ स्वल्पेन द्रव्येणेतिशेषः ।

देवोपुराणे । न्यायतो यानि प्राप्तानि भाकान्यपि नृपोत्तम ।

तानि देयानि देव्यास्तु कन्यका-योषितां सदा ।

तद्भुक्तेषु च विप्रेषु अपरेषु च नित्यशः ॥

विष्णुपुराणे । यद्यदिष्टतमं लोके यच्चास्य दयितं नृचे ।

तत्तद्भुण्वते देयं तदेवाचयमिच्छता ॥

महाभारते । विशेषतो महाराज तस्य न्यायार्जितस्य च ।

अथवा विधिवत् पात्रे दत्तस्यान्तो न विद्यते ॥

गोतमः । स्वामी ऋक्ष-क्रय-सन्धिभाग-परिग्रहा-धिगमेषु ग्रा-

ह्मणस्याधिकं लब्धं चतुर्यस्य विजितं निर्व्विष्टं वैश्यशूद्रयोरिति ।

‘अप्रतिबन्धः’ दायः तत्र ऋक्ष्यं । ‘सन्धिभागः’, सप्रतिबन्धी दायः ।

‘परिग्रहः’, जलद्वणकाष्ठादेरनन्यपूर्व्वस्य स्वीकारः । ‘अधिगमः’

निध्यादेः प्राप्तिः । एषु निमित्तेषु स्वामी भवति । ‘अधिकम्’

असाधारणम् । ‘निर्व्विष्टम्’, कृपादिना पित्रशूपादिना च यत्त-

त्थम् । निर्व्विष्टो भृतिभोगयोरिति स्मरणात् ।

मनुः । सप्त वित्तागमा धर्म्या दायो लाभः क्रयो जयः ।

प्रयोगः कर्मयोगस्य सत्प्रतिग्रह एव च ॥

न्यायोपचयार्थं द्रव्यप्रयोगः ।

‘कर्मयोगः’, चार्त्विज्यम् ।

भारद्वाजः । धनमूलाः क्रियाः सर्वा यत्रस्तस्यार्जने मतः ।

रक्षणं वर्धनं भोग इति तस्य विधिः क्रमात् ॥

तत्पुनश्चिविधं त्रैयं शक्तं शब्दमेव च ।

कृणुश्च तस्य विज्ञेयो विभागः समधा पुनः ॥

‘एकैकस्य शुक्लादेः सप्त सप्तभेदा भवन्तीत्यर्थः ।

श्रुत-शौर्य-तपः-कन्या-यान्य-शिष्या-न्यागतम् ।

धनं सप्तविधं शुक्लमुदयोप्यस्य तद्विधः ॥

‘आगतशब्दः, श्रुतादिभिः प्रत्येकं सम्बध्यते । ‘कन्यागतम्, आप्तविवाहे धरादृष्टोतं गोसिधुनादि । ‘यान्यागतं’ आत्वि-
ज्यादिलब्धम् । ‘शिष्यागतम्, गुरुदक्षिणादि । अत्र च यथाधि-
कारं, शुक्लत्वमयधेयं । ‘उदयः’ फलं तदप्यस्य शुद्धमित्यर्थः ।

कुशीद-कृषि-वाणिज्य-शिष्य-शुक्ला-गुह्यतितः ।

क्षतोपकारादाप्तञ्च शबलं समुदाहृतम् ॥

‘न्यायोपचयार्थं द्रव्यप्रयोगः, कुशीदं ।’ शिष्यं, कारुकादिकर्म ।
‘आकरादिभ्योऽद्रव्योदयः, शुक्लं ।’ ‘अगुह्यतितः, सेवा ।

पार्श्वक-द्यूत-चौर्या-र्त्ति-प्रतिरूपक-साहसैः ।

ध्याजेनोपार्जितं यत्तत् सर्वेषां कृष्णमुच्यते ॥

पार्श्वकोपार्जितं, उत्कोचादिलब्धं । ‘आर्त्युपार्जितं, परपीडया
लब्धं । प्रतिरूपकं, मणिसुवर्णादेः प्रतिरूपकरणं । ‘साहसं,
स्वप्राणालयाङ्गीकारेण पश्यतोहरत्वादिकं । ‘ध्याजः’ दन्तेन
तपःप्रभृति ।

तेन क्रयो विक्रयश्च दानं ग्रहणमेव च ।

विविधाश्च प्रवर्तन्ते क्रियाः सम्भोग एव च ॥

यथाविधेन द्रव्येण यत् किञ्चित् कुरुते नरः ।

तथाविधमवाप्नोति सफलं प्रेत्य चेह च ॥

‘यथाविधेन’ शुक्लेन कृष्णेण शबलेन वा दानादि कुरुते
तथाविधं फलमाप्नोतीति, शुक्लेन, शुद्धं, दुःखरहितम् ।

‘शबलेन, मित्रं । कृष्णेन, असुखोदयम् ।

पद्मपुराणे । शक्तेन वित्तेन कृतं पुण्यं बहुफलं भवेत् ।

शबलं मध्यमफलं कृष्णं हीनधनं फलम् ॥

ब्रह्मसूत्रे । शक्तवित्तेन यो धर्मं प्रकुर्यात् श्रद्धयान्वितः ।

तीर्थं पात्रं समासाद्य देवत्वे तत् समश्रुते ॥

राजसेन च भावेन वित्तेन शबलेन च ।

दद्याद्दानमतिथिभ्योमानुषत्वे तदश्रुते ॥

तमोष्ठस्तसु यो दद्यात् कृष्णवित्तेन मानवः ।

तिर्थेक्रे तत्फलं प्रेत्य समग्राति नराधमः ॥

नारदः । तत्पुनर्हादयविधं प्रतिवर्णाययात् स्मृतम् ।

साधारणं स्याद्विविधं श्रेष्ठं नवविधं स्मृतम् ॥

धर्ममिति शेषः । प्रतिवर्णाययान्नवविधं साधारणं त्रिविधं
मित्येवं द्वादशविधमित्यर्थः ।

कृत्वागतं प्रीतिदायः प्राप्तश्च सह भार्यया ।

अविशेषेण सर्वेषां वर्णानां त्रिविधं धनम् ॥

वैशेषिकं धनं त्रेयं ब्राह्मणस्य त्रिलक्षणम् ।

प्रतिग्रहेण संलब्धं याज्यतः शिथिलस्तथा ॥

त्रिविधं क्षत्रियस्यापि प्राहुर्वैशेषिकं धनम् ।

युद्धोपलब्धं काराच्च दण्डाच्च व्यवहारतः ॥

‘कारः, कल्यादिः ।

वैशेषिकं धनं त्रेयं वैश्यस्यापि त्रिलक्षणम् ।

क्षत्रि-गौरव-वाणिज्यैः शूद्रस्यैभ्यस्वनुग्रहात् ॥

‘एभ्यः’ ब्राह्मणादिभ्यः ।

सर्वेषामेव वर्णानां एवं धर्मोपनागमः ।

विपर्ययादधर्मः स्यान्नचेदापन्नरीयसी ॥

(एवंधर्मसाधनं द्रव्यं निरूप्य तच्च कियद्देयं किं देयमित्यपेक्षायां
याज्ञवल्काः ।

स्वं कुटुम्बाविरोधेन देयं दारसुतादृते ।

नान्वये सति सर्वस्वं यश्चान्यस्मै प्रतिश्रुतम् ॥

‘अन्वये’ सन्ताने । ‘प्रतिश्रुतं’ प्रतिज्ञातम् ।

‘कुटुम्बाविरोधस्तु, व्याख्यातो गृहस्थतिना ।

कुटुम्बभक्त-वसनाद्देयं यदतिरिच्यते ।

मध्वास्वादो विषं पद्यादातुर्धर्मोऽन्यथा भवेत् ॥

‘भक्त’, अन्नं । ‘वसनं’ यस्तं । (यावता द्रव्येण कुटुम्बस्य वस्त्रमन्नं
संपद्यते तदतिरिक्तं देयं, इतरत्तु न देयमित्यर्थः) ।

मनुः । शक्तः परजने दाता स्वजने दुःखजीविनि ।

मध्वापानो विपास्वादः स धर्मप्रतिरूपकः ॥

कात्यायनः । सर्वस्वं गृहवर्ज्यं कुटुम्बभरणाधिकम् ।

यच्च द्रव्यं स्वकं देयमदेयं स्वादतोऽन्यथा ॥

तथा । सप्तरात्राद्गृहक्षेत्रात् यद्यत् चेन्न प्रचयीयते ।

पित्रा वाय स्वयं प्राप्तं तदातव्यं विवक्षितम् ॥

(सप्तरात्रादिभ्यो यत्प्रचयीयते, अधिकं भवति, तदातव्यमिति
विवक्षितमित्यर्थः) ।

शिवधर्मात् । तस्मात्त्रिभागं वित्तस्य जीवनाय प्रकल्पयेत् ।

भागद्वयन्तु धर्मार्थमनित्यं जीवितं यतः ॥

(अशेषवित्तस्य भागपञ्चकं परिकल्प्य भागद्वयं जीवनाय संरक्ष्य
भागद्वयं धर्माय कल्पयेदित्यर्थः) ।

महाभारते । एकां गां दशगुर्द्वादश दद्याच्च गोशती ।

शतं सहस्रगुर्द्वादश सर्व्वं तुल्यफलाः स्मृताः ॥

(नन्वेतद्वचनद्वयोपात्तयोर्व्वित्तगोशब्दयोरुपलक्षणार्थत्वेन देय-
मात्रपरत्वादिषमभागपरिकल्पनं विरुद्धं यथाशुत-गो-वित्त-परत्वे-
नाविरोधे दशगुरेकां गांदद्यादितिवचनादशावरगोर्धनिनोऽपि
गोदानानधिकारः स्यात् दशधेनुपहणयोग्यधनिपरत्वे तु उपलक्ष-
णपक्षाङ्गोकारादिविरोधतादवस्थां तस्मान्नूनाधिककल्पयोः क्षपणो-
दाराधिकारिविषयतयैव व्यवस्येति सुस्थम् ॥

(कुटुम्बाविरोधेन देयमित्याहं ।) तस्यापवादमाह ।

व्यासः । कुटुम्बं पीडयित्वापि ब्राह्मणाय महात्मने ।

दातव्यं भिक्षवे चान्नमात्मनो भूतिमिच्छता ॥

(यत्प्रतिपत्तिरादिविषयमेतत्) ।

कात्यायनः । स्नेहादेयं स्वयंप्राप्तं बन्धाचारेण बन्धकम् ।

वैवाहिकक्रमायाते सर्व्वदानं न विद्यते ॥

‘बन्धक’ आधिः तद्वन्धाचारेणाधिरूपेणैव देयं । ‘यद्विवाहसम्बन्धं
तत्तस्यां भार्यायां सत्यां सर्व्वमदेयं’ । ‘यच्च’ पितामहादिक्रमायातं
तत्र पुत्रे सति न देयम् ।

सौदायिकं क्रमायातं शौर्यप्राप्तञ्च यद्वेत् ।

स्त्री-ज्जाति-स्वाम्यनुज्ञातं दत्तं सिद्धिमवाप्नुयात् ॥

‘सौदायिकं’ विवाहसम्बन्धं तद्वार्थयानुज्ञातम् ।

'क्रमायातम्' अविभक्तधनैर्घातिभिरनुज्ञातम् । भूतेन, सुता
 युद्धेन लब्धं स्वामिनानुज्ञातमित्यर्थः ।
 याज्ञवल्करः । देयं प्रतिश्रुतश्चैव दत्त्वा नापहरेत् पुनः ।
 यमः । यच्च वाचा प्रतिज्ञातं कर्मणा नीपपादितम् ।
 तद्वनमृणसंयुक्तमिह लोके परत्र च ॥
 'ऋणसंयुक्तं' ऋणासमर्पणजन्यदोषसंयुक्तमित्यर्थः ।
 सप्ताजातान्नरो हन्यादत्तमानांस्तु सप्त च ।
 अतिक्रान्तान् सप्त हन्यादप्रयच्छन् प्रतिश्रुतम् ॥
 प्रतिश्रुताप्रदानेन* दत्तस्य हरणेन च ।
 जन्मप्रभृति यत्पुण्यं तत्सर्वं संप्रणश्यति ॥
 महाभारते । ब्राह्मणं स्वयमाह्वय भिक्षार्थं क्षत्रवर्त्तिनम् ।
 पद्यान्नास्तीति यो ब्रूयात्तं विद्याद्ब्रह्मघातकम् ॥
 तथा । संश्रुत्य यो न दिक्षेत याचित्वा यस्य नेत्यति ।
 उभावृत्तिकावेतौ नृधा पापमवाप्नुतः ॥
 तथा । यो न दद्यात् प्रतिश्रुत्य स्वल्पं वा यदि वा बहु ।
 आशान्तस्य हताः सर्वाः क्लीवस्यैव प्रजाफलम् ॥
 यं निरीक्षेत संक्रुद्ध आशया पूर्व्वंजातया ।
 प्रदहेत हितं राजन् कङ्कमचयभुग्यथा ॥
 तस्माद्दातव्यमेवेह प्रतिश्रुत्य युधिष्ठिर ।
 नारदः । ब्राह्मणस्य च यद्देयं सान्वयस्य † च नास्ति कः ।
 सकुल्ये तस्य निनयेत्तदभावेऽस्य वन्मुपु ॥

यदा तु न सकुल्यः स्यान्नच सम्बन्धि-बान्धवाः ।
 दद्यात् सजाति-शिष्येभ्यस्तदभावेऽप्यु निचिपेत् ॥
 गौतमः । प्रतिश्रुत्याप्यधर्मसंयुक्ताय न दद्यात् ॥
 कात्यायनः । प्राणसंग्रहमापन्नं यो मामुच्चारवेदितः ।
 सर्वस्वन्ते प्रदास्यामीत्युक्तेऽपि न तथा भवेत् ॥

अथ फलातिशयप्रतिपादनार्थं पात्रविशेषेण देयविशेषाः ।
 भविष्यपुराणे । गो-भू-तिल-हिरण्यादि दद्यान्नित्यमतन्द्रितः ।
 तथा द्रव्यविशेषांश्च दद्यात् पात्रविशेषतः ॥
 आर्त्तानामन्नदानञ्च गोदानञ्च कुटुम्बिनाम् ।
 तथा प्रतिष्ठाहीनानां चैवदानं प्रमस्यते ॥
 सुवर्णं याज्ञिकानाञ्च विद्याश्चैवोर्ध्वरेतसाम् ।
 कन्याश्चैवानपत्यानां ददतां गतिरुत्तमा ॥
 यिष्णुधर्मोत्तरात् । युहोपकरणं द्रव्यं चक्षिये द्विजपुङ्गवाः ।
 पण्योपयोगि तद्वैश्ये शूद्रे गिह्योपयोगि च ॥
 यस्योपयोगि यद्द्रव्यं देयं तस्यैव तद्वेत् ।
 येन येन च भाण्डेन यस्य वृत्तिरुदाहृता ॥
 तत्तत्तस्यैव दातव्यं पुण्यकामेन धीमता ।
 दण्डं कृष्णाजिनश्चैव तथा विप्राः कमण्डलुम् ॥
 धीरं पुण्यमवाप्नोति दत्त्वा तान् मन्त्रचारिणः ।
 यस्तु गय्यासनं धान्यं येश्म येश्मपरिष्कृदम् ॥
 गृहस्थाय ॥ तद्वत्तं ज्ञेयं बहुफलं सदा ।
 नीवारं वल्कलं शार्कं फलं मूलञ्च गौरसम् ॥

वानप्रस्थाय यद्वत्तमनन्तं परिकीर्तितम् ।
 भिक्षाप्रदानं यतये पात्रदानं तथाहितम् ॥
 गन्ध-मङ्गल्य-ताम्बूल-रक्तवस्त्रादिकं स्त्रियः ।
 स्त्रीणां प्रदानं दातव्यं भर्तृहस्ते तु नान्यथा ॥
 प्रीतिं संग्रहणं ह्येतद्भूतं भर्तुः प्रयच्छतः ।
 अन्नं प्रतिग्रयश्चैव पान्ये दत्तं महाफलम् ॥
 विवाहादिप्रियाकाले तत्क्रियासिद्धिकारणम् ।
 यः प्रयच्छति धर्मज्ञः सोऽश्वमेधमवाप्नुयात् ॥
 आतुरेभ्यो धनं दत्त्वा दानं बहुफलं भवेत् ।
 बालक्रीडनकं दत्त्वा मृष्टमन्नं तथैव च ॥
 फलं मनोहरं वापि अग्निष्टोमफलं लभेत् ।
 मृष्टान्नं मानवो दत्त्वा मृष्टान्नानि तु काङ्क्षताम् ॥
 अन्नं फलमाप्नोति स्वर्गलोकश्च गच्छति ।
 श्रीविहीने तथा दत्त्वा भोजनं द्विजसत्तम ॥
 वस्त्रं शुभ्रम्वा धर्मज्ञः पुण्यं महदुपायते ।
 कृपास्थानं परं विप्रा विच्युताः पुरुषाः श्रिया ॥
 तस्यानुकम्पा कर्त्तव्या सतां वर्त्मनि तिष्ठता ।
 कार्ये सत्यदमं कृत्वा परेषां समुपस्थिते ॥
 अन्नं फलमाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ।
 यवसानां प्रदानेन धेनुमत्सु द्विजातिषु ॥
 लवणानाञ्च धर्मज्ञाः फलमन्नमश्नुते ।
 प्रसवेषु तु यद्वत्तं व्यसनात्तिभयेषु च ॥
 तद्दानमन्नं प्रीतिं पुरुषस्य विपश्चितः ॥

दत्त्वा ब्राह्मणसार्द्धं लज्जपात्रमथार्थिने ।

फलमचयमाप्नोति नात्र कार्यं विचारणा ॥

अङ्गिराः । देवतानां गुरुणाञ्च मातापित्रोस्तथैव च ।

पुण्यं देयं प्रयत्नेन नापुण्यं नोदितं क्वचित् ॥

नन्दिपुराणे । पापदः पापमाप्नोति नरो लज्जगुणं सदा ।

पुण्यदः पुण्यमाप्नोति शतशोऽथ सहस्रशः ॥

तथा पाचविशेषेण दानं स्यादुत्तरोत्तरम् ।

पितृ-मातृ-गुरु-ब्रह्मणादिनां दीयते तु यत् ॥

तत्सप्तगुणितं विद्यात् पुण्यं वा पापमेव वा ॥

षड्भिपुराणे । द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ ।

दातावस्य च दुर्भिषे सुभिषे हेम-वस्त्रदा ॥

अथ अदेय निरूपणम् ॥

देवलः । अन्यायाधिगतां दत्त्वा सकलां पृथिवीमपि ।

अथावर्जमपात्राय न काश्चिद्भूतिमाप्नुयात् ॥

षक्लिपुराणात् । अन्यायीपमतं द्रव्यं गृहीत्वा यो ह्यर्पाण्डितः ।

धर्माभिकाङ्क्षी यजते न धर्मफलमग्रते ॥

धर्मयैतंसिक्वो यस्तु पापात्मा पुरुषस्तथा ।

ददाति दानं विप्रेभ्यो लोकविश्वासकारणम् ॥

पापेन कर्मणा विप्रो धनं लब्ध्वा निरंशकः ।

राग-भीष्मा-न्वित स्वान्तः कल्पुषां योनिमाप्नुयात् ॥

अर्थसञ्चयवृद्धिर्हि लोभ-मोह-वशंगतः ।

उद्धेजयति भूतानि हिंसया पापचेतनः ॥

एवं लब्ध्वा धनं लोभात् यजते यो ददाति च ।

स पापकर्मणा तेन न सिध्यति पुरागमात् ॥

तथा । ऐतैरन्यैश्च बहुभिरन्यायोपार्जितैर्धनैः ।

आरभ्यन्ते क्रिया यास्तुं पिशाचास्तत्र दैवतम् ॥

हृदयातातपः । द्रव्येणान्यायलब्धेन यः करोत्यौर्ध्वदेहिकम् ।

न स तत्फलमाप्नोति तस्यार्थस्य दुरागमात् ॥

स्कन्दपुराणे । देवद्रव्यं गुरुद्रव्यं द्रव्यं चण्डेश्वरस्य च ।

त्रिविधं पतनं दृष्टं दान-सङ्घन-भक्षणात् ॥

धमः । अपहृत्य परस्यार्थं दानं यस्तु प्रयच्छति ।

स दाता नरकं याति यस्यार्थस्तस्य तत्फलम् ॥

तथा । परिभुक्तमवज्ञातमपर्याप्तमसंस्कृतम् ।

यः प्रयच्छति विप्रेभ्यस्तद्वस्त्वन्यवतिष्ठते ॥

‘परिभुक्तं’ गृहीतोपयोगं वस्त्रादि ।

‘अपर्याप्तं’ स्वकार्याद्यसं जरत्तवादि ।

शातातपः । वेद-विक्रयनिर्दिष्टं स्त्रीषु यच्चाजितं धनम् ।

अदेयं पित्रदेवेभ्यो यच्च क्लीबादुपागतम् ॥

(वेदविक्रयो निर्दिश्यते व्यपदिश्यते यत्तत्तथा) ।

(निर्व्विष्टमिति पाठे वेदविक्रयाल्लभ्यमित्यर्थः) ।

‘स्त्रीषु यच्चाजितमिति’ स्त्रीव्यापारोपजीवनेन-
यल्लभ्यम् । स्त्रीषु विक्रीतास्त्रिति केचित् ।

दक्षः । सामान्यं याचितं न्यास आधिर्दाराद्य तद्वनम् ।

अन्वाहितञ्च निक्षेपः सर्वस्वञ्चान्वये सति ॥

आपत्स्वपि न देयानि नव वस्तूनि पण्डितैः ।

यो ददाति स मूढात्मा प्रायश्चित्तीयते नरः ॥

‘सामान्यं’ अनेकस्वामिकम् । ‘याचितं’ संव्यवहारार्थं या-
चित्वानीतं वस्तुलङ्कारादि । ‘गृहस्वामिने’ अदर्शयित्वा
तत्परोक्षमेव गृहस्वामिने अर्पणीयमिति गृहजनहस्ते स्थापितं
द्रव्यं ‘न्यासः’ । ‘आधिः’ प्रसिद्धा, । ‘दाराः’ कलत्रं । ‘तदनं’
दारधनम् । तच्च व्याख्यातं मनुना ।

अध्यग्नाध्यावाहनिकं दत्तञ्च प्रीतिकर्मणि ।

भ्रातृ-मातृ-पितृ-प्राप्तं यद्विधं स्त्रीधनं स्मृतम् ॥

‘अध्यग्नि’ अग्निसमघ्नं यत् स्त्रियै दत्तम् ।

‘अध्यावाहनिकं’ विवाहकाले पित्रादिदत्तम् ।

‘प्रीतिकर्मणि’ स्तोपुंसम्बन्धेन भर्त्तापितम्

विवाहोत्तरकालेपि भ्रात्रादिभ्यः ‘प्राप्तम्’ ।

याज्ञवल्क्योप्याह । भ्रातृ-मातृपितृ-पतिप्राप्तमध्यग्नुरपागतम् ।

आधिवेदनिकञ्चैव स्त्रीधनं परिकीर्तितम् ॥

‘दारान्तरमिच्छता भर्त्ता यहत्तं’ ‘तदाधिवेदनिकं’ एवं प्रकारं
स्त्रीधनं न देयमिति । ‘अन्वाहितं’ यदेकस्य हस्ते निहितं
द्रव्यं तेनाप्यनु पयादन्यस्य हस्ते स्वामिने देहीति निहितम् ।
गृहस्वामि समघ्नं स्थापितं द्रव्यं ‘निक्षेपः’ ।

कात्यायनः । विक्रयञ्चैव दानञ्च न ज्ञेयाः स्युरनिच्छवः ।

दाराः पुत्राय सर्वस्वमात्मनैव ॥ योजयेत् ॥

आपत्काले तु कर्त्तव्यं दानं विक्रय एव वा ।

अन्यथा न प्रवर्त्तन्त इति शास्त्रस्य निश्चयः ॥

(आपत्काले तु कर्त्तव्यं दानं विक्रय एवेति स्वकीयदान-
विक्रमेच्छुदारादिविषयम्) ।

यत्तु दाराणां, आपत्स्वपि न देयानीतिदक्षेणदेयत्वमुक्तं तत्
स्वदान-विक्रयानिच्छुदारादिविषयम् ।

वशिष्ठः । शुक्र-शोणितसम्भवः पुरुषो मातापितृनिमित्तक
स्तस्य प्रदान-विक्रय-परित्यागेषु मातापितरौ प्रभवतः नत्वेकं
पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वा स हि सन्तानाय पूर्वेषां न तु स्त्री
पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वा अन्यत्रानुष्ठानाद्भर्तुः ।
बृहस्पतिः । कस्मैचिद्याचमानाय दत्तं धर्माय यद्भवेत् ।

पथाच्च न तथा तत्स्यान्न देयं तस्य तद्भवेत् ॥

(धर्मं कर्तुं याचमानाय यद्दत्तं तेन चेदसौ धर्मं न कुर्या-
त्तदा तत्तस्मै न देयमित्यर्थः) ।

अङ्गिराः । बहुभ्यो न प्रदेयानि गौर्यहं शयनं स्त्रियः ।

विभक्तदक्षिणा द्येता दातारं तारयन्ति हि ॥

एका एकस्य दातव्या न बहुभ्यः कथञ्चन ।

दातुर्विक्रयमापन्ना दहत्यासप्तमं कुलम् ॥

(विक्रेतुरेवैतद्दोषप्रदर्शनं न प्रकृतस्य दातुरिति) ।

श्रीपकायनः । कन्या-शय्या-गृहश्चैव देयं यज्ञोस्त्रियादिकम् ।

तदेकस्मै प्रदातव्यं न बहुभ्यः कथञ्चन ।

व्यासः । न व्यङ्गां रोगिणीं वन्धां न कृशां मृतवत्सकाम् ।

न वामनां वेहतश्च दद्याद्विप्राय गां नरः ॥

‘वेहतु’ गर्भोपधातिनी ।

देवलः । विवक्षां रोगिणीं रूक्षां श्वविरां शृङ्गभीषणीम् ।

चीण-क्षीरशरीराङ्गां दत्त्वा दोषमवाप्नुयात् ॥

आत्यायनः । न चोषरां न निर्दग्धां महीं दद्यात् कथञ्चन ।

न शमयानपरोताश्च न च पापानिपेविताम् ॥

‘पापाः’ हिंयप्राणिनो व्याघ्रादयः ।

विष्णुधर्मोत्तरे । सोशीरां तस्कराकीर्णां तथा व्यालवतीं भुवम् ।

न दद्यात्तु द्विजयेष्ठो या च सन्धिषु संस्थिता ॥

स्कन्दपुराणे । पापदः पापमाप्नोति नरो लक्षगुणं सदा ।

तस्मान्न दद्यान्मेधावी पातकं जातु कस्यचित् ॥

महाभारते । दुःखितेभ्यो हि भूतेभ्यो मृत्यु-रोग-जरादिभिः ।

भूयः को दुःखमपरं सृष्ट्यो दातुमर्हति ॥

दुःखं ददाति योऽन्यस्य भुवं दुःखं स विन्दति ।

तस्मान्न कस्यचिद्दुःखं दातव्यं दुःखभीरुणा ॥

अथ पात्रविशेषेण देयमुच्यते ।

यमः । सुवर्णं रजतं ताम्रं यतिभ्यो यः प्रयच्छति ।

न तत्फलमवाप्नोति तत्रैव परिवर्त्तते ॥

‘परिवर्त्तः’ विपर्ययः ‘एवमर्थः’ अर्थः तेन ‘तत्र’ तस्मिन्
दातव्येपि परिवर्त्तते, धर्मविपरोतं धर्मं जनयतीत्यर्थः ।

तथाचोक्तं । यतये काञ्चनं दत्त्वा दातापि नरकं व्रजेदिति ॥

देवतः । पक्षमन्नं गृहस्थस्य वानप्रस्थस्य गौरसः ।

वृत्तिश्च भिवुवृत्तिभ्यो न देयं पुण्यमिच्छता ॥

‘वृत्तिः’ भिक्षातिरिक्तं वर्त्तनम् ।

तथा । न शूद्राय हविर्द्वात् स्वस्ति घोरं तिलान् मधु ।

न शूद्रात् प्रतिगृह्णीयात्तेषामन्यद्विवेदयेत् ॥

गारसं काञ्चनं चैत्रं मास्तिला मधु-सर्पिषी ।

तथा सर्वानुसांयापि चण्डालेभ्यो न दीयते ॥

‘स्वस्ति न दद्यादिति’ प्रणाममन्तरेण शूद्रस्य स्वस्तीति न ब्रूयादित्यर्थः । ‘तेयामिति’ चोरादीनां क्रयार्थं मन्यद्भ्यं निवेदयेदित्यर्थः ।

शङ्खलिखितौ । कृशरं पायसं यावं दधि-मधु-कृष्णाजिनानि

गूद्रेभ्यो न दद्यात्सोपाकृतं किञ्चित् ॥

विष्णुधर्मोत्तरात् । भुवं धेनुमद्याश्च रत्नानि कनकन्तथा ।

तिलांश्च कुश्वरं दद्यान्नाविघ्नाय गुणागुणान् ॥

अथ ग्राह्यमुच्यते । तदव्यासः ।

कुटुम्बार्थं हि सच्छूद्रात् प्रतिग्राह्यमयाचितम् ।

हृत्पथमात्मने चैव न हि याचेत कर्हिञ्चित् ॥

स्कन्दपुराणे । दुर्भिन्ने दारुणे प्राप्ते कुटुम्बे सौदति शुभा ।

असाधोरपि गृह्णीयात् प्रतिग्रहमतन्मित्रतः ॥

ऋणापाकरणार्थञ्च प्रतिग्राह्यं द्विजोत्तमैः ।

चिकीर्षया तु यज्ञस्य मातापितृवर्थमेव च ॥

गृह्णीयाद्वाह्यणादेव नित्यमाचारवर्त्तिनः ।

यज्ञया विमलं दत्तं तथा धर्मो न हीयते ॥

अग्राह्यणकृताहानादिशुद्धादपि सर्व्वतः ।

ब्राह्मणेन कृतं ग्राह्यं निषिद्धमपि जानता ॥

‘निषिद्धमपि’ अनापदि निषिद्धं कृष्णाजिनादि ।

ब्रह्माण्डपुराणात् । अनापद्यतिधर्मेण याच्यतः शिष्यतस्तथा ।

गृह्णन् प्रतिग्रहं विप्रो न धर्मात् परिहीयत् ॥

समा-पण्मास-मासैक-षड्वह-स्त्रिदिनचमम् ।

एकाङ्गिकं वा धर्माय गृह्णीयादुत्तरोत्तरम् ॥

मारुद्भपुराणात् । यावता पञ्चयज्ञानां कर्तुं निर्वहणं क्षमः ।

तावदेव हि गृह्णीयात् कुटुम्बस्यात्मनस्तथा ॥

यद्गृहीतमनिन्द्येभ्यः यद्वापूतञ्च यद्भवेत् ।

दानं प्रतिग्रहीतारं तारयत्येव तदध्रुवम् ॥

द्रव्यरागिरपि त्रेयाननिन्द्यात् प्रतिगृह्णीताम् ।

निन्द्यस्य द्रव्यलेशोपि निरयायैव जायते ॥

बृहस्पतिः । अपि पापकृतां राज्ञां प्रतिगृह्णीति साधवः ।

पृथिवीं नान्यदिच्छन्ति पावनं ह्येतदुत्तमम् ॥

ब्रह्मवैवर्तात् । पित्र-मातृ-गुरोरर्थे-विवाहार्थञ्च धर्मतः ।

अध्वरार्थञ्च विदुषा गृहीतव्यं धनं सदा ॥

गृह्णन् गो-भू-हिरण्यादि तथा नैव विचारयेत् ।

कृतावन्तु गृहीतव्यं बहुशः सुपरीक्षितम् ॥

सम्बतः । गृहस्थस्तु सदा युक्तो धर्ममेवानुचिन्तयेत् ।

पौत्रवर्गार्थसिद्धार्थं धनमिच्छेत् बुद्धिमान् ॥

तथा । अयाचिताद्वतं ग्राह्यमपि दुष्कृतकर्मणः ।

अन्यत्र कुलटा-वण्ड-पतितेभ्यस्तथा द्विपः ॥

याज्ञवल्काः । राजा-स्तेवासि-ग्राज्येभ्यः सौदत्रिच्छेदनं क्षुधा ।

दम्भि-हैतुक-पापण्डि-वकहर्त्ताश्च वञ्चयेत् ॥

तथा । देवा-तिथ्य-र्चन-कृते गुरु-भृत्यादिहत्तये ।

सर्वतः प्रतिगृह्णीयादात्महृत्यर्थमेव च ॥

‘सर्वतः’ शूद्रादेरपि । ‘आत्महृत्तिः’ शरीरधारणमात्रं न तु हृत्तिः ।

तथा विष्णुः । गुरुन् भृत्यांघ्रोज्जिहीर्षन्नर्चिष्यन् देवता-तिथीन् ।

सर्वतः प्रतिगृह्णीयात् न तु हृत्तयेत् स्वयन्मतः ॥

अङ्गिराः । गुर्वर्थमतिथीनाम्वा मृत्यानाञ्च विशेषतः ।

शूद्रान् प्रतिगृह्णीयात् न तु भुङ्क्ते स्वयन्ततः ॥

मनुः ।* आहृतामुद्यतां भिक्षां पुरस्तादप्रचोदिताम् ।

मेने प्रजापतिर्याह्वामपि दुष्कृतकर्मणः ॥

नाग्नन्ति पितरस्तस्य दशवर्षाणि पञ्च च ।

न च हव्यं वहत्यग्निर्यस्तामभ्यवमन्यते ॥

याज्ञवल्करः । कुशाः प्राकं पयो मत्स्या गन्धाः पुष्पं दधि क्षितिः ।

मांसं शय्या-सनं धानाः प्रत्याख्येयं न वारि च ॥

मनुः । शय्यां गृह्णान् कुशान् गन्धान् पयः पुष्पं महीं दधि ।

मत्स्या धानाः पयो मांसं शाकश्चैव † न निर्लुठेत् ॥

तथा । एधो-दकं मूल-फलमन्नमभ्युद्यतञ्च यत् ।

सर्वतः प्रतिगृह्णीयान्मधु चाभयदक्षिणाम् ॥

‘एधः’ काष्ठं । ‘अभ्युद्यतं’ अयाचितागतम् ।

अङ्गिराः । खल-चेत्रगतं धान्यं वापी-कूपगतं जलम् ।

अददद्गोपि तदग्राह्यं यच्च गोष्ठगतं पयः ॥

पक्षाग्रवर्जं विप्रेभ्यो गो-धान्यं क्षत्रियादपि ।

वैश्यास्तु सर्वधान्यानि शूद्रादग्राह्यं न किञ्चन ॥

(अभोन्धानविप्रादिविषयमेतत्) ।

यत्तु चेत्रगतं धान्यं खले वाद्यगृहादहिः ।

सर्वकालं ग्रहीतव्यं शूद्रेभ्योऽप्यङ्गिरोमतम् ॥

* आहृतामुद्यतामिति कश्चित् पाठः ।

† न निर्लुठेदिति पाठान्तरम् ।

संस्कारैः शुद्ध्यति ह्येतद्वान्यं तेन शुचि स्मृतम् ।
 तस्माद्दानं यहीतव्यं मृतसूत्र्यन्तरेष्वपि ॥
 'मृतसूत्र्यन्तरेष्वपीति' तदापदिपयम् ।
 आममांसमधु-घृतं धानाः क्षीरमधोदितम् ।
 गुडं तक्रञ्च संपाद्य निवृत्तिर्नापि शूद्रतः ॥
 शाक-मत्स्या-रनालानि कन्तुकाः सक्कवस्तिलाः ।
 इक्षुः फलानि पिण्याकं प्रतिघ्राह्याणि सर्व्वतः ॥
 'कन्तुकाः' कन्याः ।

ब्रह्मसतिः । विवाहीत्सव-यज्ञेषु त्वन्तरामृत-सूतके ।
 सर्व्वं संकल्पितं ग्राह्यं न दोषः परिकीर्त्तितः ॥
 शूद्रः । कुमारप्रसवे नाद्यामच्छिन्नायां गुड-तिल-हिरण्य
 यस्त्र-गो-धान्य-प्रतिग्रहेष्वदोषः ॥ तदह इत्येके ।
 ग्राह प्रचेताः । सर्व्वेषां सकुल्यानां द्विपद-चतुष्पद-धान्य-वासी-
 दक्षिणाप्रतिग्रहेष्वदोषः ।
 विष्णुधर्मोत्तरात् । ग्राह्यं प्राणप्रदानन्तु चण्डालात् मुक्तमादपि ।
 जीवन् सर्व्वमवाप्नोति जीवन् धर्मं करोति च ।
 गरीरं धर्मसर्व्वज्ञं रक्षणीयं प्रयत्नतः ॥

अथाग्राह्यमुच्यते ।

ब्रह्मपुराणे । ग्राह्यः प्रतिगृह्णीयात् तृष्वर्य्यं साधुतः सदा ।
 अथ-अ-मणि-भात-तिल-लोहाय वज्रयेत् ॥
 लण्डिनि तिलग्राही न भूयः पुरुषो भवेत् ।
 गव्या-सह्यार-वस्तानि प्रतिगृह्य मृतस्य च ॥

नरकान्न निवर्त्तत धेनुं तिल-महीन्तथा ॥
 बहुशो द्विजवित्तानामपि स्तेयं तरिष्यति ॥
 आतुराद्यद्रुहीतन्तु तत् कथं निस्तरिष्यति ॥
 'आतुरात्' सुमूर्षोः ।

यज्ञिपुराणात् । हस्य-ख-रय-यानानि मृतशय्या-सनादि यत् ।

कृष्णाजिनश्च गृह्णाति अनापत्सु गतो द्विजः ॥
 तथोभयमुखीं घोरां सगैलां मेदिनीं द्विजः ।
 कुरुक्षेत्रे च यद्दानं चण्डालात् पतितात्तथा ।
 मासिकेपि नवश्राद्धे भुञ्जन् प्रेतत्वमाप्नुयात् ॥

स्कन्दपुराणे । अजिनं मृतशय्याश्च शृङ्गीश्वोभयतोमुखीम् ।

कुरुक्षेत्रे च गृह्णानी न भूयः पुरुषोभवेत् ॥

पद्मपुराणे । ब्रह्माण्डं भूमिदानश्च ग्राह्यं नैकेन तद्भवेत् ।

गृह्णन् दीपमवाप्नोति ब्रह्महत्यां न संशयः ॥

'भूमिदानमिति' षोडशमहादानान्तर्गतकाञ्चनमेदिनीदान-
 विषयमेतत् ।

यशिष्ठः । शस्त्रं विषं सुरा वा प्रतियाह्वाणि ब्राह्मणस्य ॥

भिक्षाग्रहणमधिकृत्य मनुः । .

चिकित्सक-कृतघ्नानां शल्यकर्तुं यद्वाहुषेः ।

पण्डस्य कुलटायाश्च उद्यतामपि वर्जयेत् ॥

(भिक्षामितिशेषः) । 'चिकित्सकोऽत्र' कुर्वेद्यः ।

'पण्डः' क्लीबः । 'कुलटा' पुंयस्त्री ।

यमः । चिकित्सकस्य मृगयोर्व्येग्यायाः कितवस्य च ।

पण्डनक्तंकयोयैव उद्यतां परिवर्जयेत् ॥

‘मृगयुः’ मृगहन्ता ।

आह वसिष्ठः । चिकित्सकस्य मृगयोः शल्यकर्तुं पाशिनः ।

पण्डस्य कुलटायाय उद्यतापि न गृह्यते ॥

‘चिकित्सकस्य शल्यकर्तुं मृगयोः पाशिनइति’ यथाक्रमं
विशेषणद्वयं योजनीयमिति केचित् ।

विष्णुः । एतेष्वपि च कार्येषु समर्थः सन् प्रतिग्रहे ।

नादद्यात् कुलटा-पण्ड-पतितेभ्य स्तथा द्विषः ॥

‘एतेष्विति’ पूर्वोक्तेषु गुरु-देवता-तिथिपूजादिष्वित्यर्थः ।

मनुः । नेहेतार्यं प्रसङ्गेन न विरुद्धेन कर्मणा ।

* न विद्यमानेष्वर्थेषु नार्ह्यामपि यतस्ततः ॥

याज्ञवल्करः । न स्वाध्यायविरोध्वर्गमीहेत न यतस्ततः ।

न विरुद्धप्रसङ्गेन सन्तोषी च भवेत् सदा ॥

तथा । प्रतिग्रहे चूनी-चक्री-ध्वजी-वैष्णव-नराधिप ।

दुष्टा दशगुणं पूर्वपूर्वादेको यथोत्तरम् ॥

‘चूना’ प्राणिहिंसा सा विद्यते यस्यासौ चूनी प्राणिहिं-

सापरः । ‘चक्री’ तैलिकः । ‘ध्वजी’ सुरायाः कर्त्ता ।

सम्बर्त्तः । राजप्रतिग्रही घोरी मध्वास्तादौ विषोपमः ।

पुत्रमांसं धरं भुक्तं न तु राजप्रतिग्रहः ॥

स्कन्दपुराणे । राजप्रतिग्रहभुटः पुनर्जन्म न विन्दति ।

ब्राह्मणं यः परित्यज्य द्रव्यलोभेन मोहितः ॥

विषयामिषलुब्धस्तु कुर्याद्राजप्रतिग्रहम् ।

नरकं रोरवे घोरे तस्येह यतनं भुवम् ॥

वृक्षा दावाग्निना दग्धाः प्ररोहन्ति घनागमे ।

राजप्रतिग्रहैर्दग्धा न प्ररोहन्ति कर्हिचित् ॥

तथा । राजप्रतिग्रहो घोरो रौद्रः पापो भयानकः ।

नरके यातनां घोरां कः सोढुं शक्तिमान् भवेत् ॥

तथा । ब्रह्मर्षि-गालवद्याहं कुरुचेत्ने पुरा स्थितः ।

अश्वप्रतिग्रहान्नूनमश्वयोनिं समाश्रितः ॥

दावाग्निना च यो दग्ध उदकात् स प्ररोहति ।

प्रतिग्रहेण यो दग्धः स दग्धो न प्ररोहति ॥

मनुः । न यन्नार्थं धनं शूद्राद्विचुर्भिचेत कर्हिचित् ।

भिचित्वा यजमानो हि चण्डालः प्रेत्य जायते ॥

ये शूद्रादधिगम्यार्थमग्निहोत्रमुपासते ।

सर्वे ते ब्राह्मणा निन्द्या ब्रह्मवादिषु गर्हिताः ॥

तथा । हिरण्यं भूमिमश्वं गामग्रं वासन्तिलान् दृतम् ।

अविद्वान् प्रतिगृह्णानो भस्मी भवति दारुवत् ॥

अतपास्वनधोयानः प्रतिग्रहरुचिर्द्विजः ।

अभस्यश्मभवेनेव सह तेनैव मज्जति ॥

तस्मादविद्वान् विभियाद्यस्मात् कस्मात् प्रतिग्रहात् ।

स्वल्पकेनाप्यविद्वान् हि पङ्के गोरिष सीदति ॥

याज्ञवल्काः । विद्या-तपोभ्यां हीनेन न तु ग्राह्यः प्रतिग्रहः ।

गृह्णन् प्रदातारमधो नयत्यात्मानमेव च ॥

(ततश्च विद्यातपोरहितेनावसोदतापि बहुहिरण्यादिव्यति-

रेकेण कुटुम्बभरणमात्रोपयिक्ताल्पद्रव्यप्रतिग्रहः कर्त्तव्यो न तु तत्रातिप्रशक्तिरिति गम्यते) ।

विष्णुधर्मोत्तरात् । प्रतिग्रहसमर्थोपि प्रसङ्गं तत्र वर्जयेत् ।

प्रतिग्रहेण विप्राणां ब्रह्मतेजो विनश्यति ॥

न द्रव्याणामविज्ञाय विधिं धर्मां प्रतिग्रहे ।

प्राज्ञः प्रतिग्रहं कुर्यादवसोदक्षपि क्षुधा ॥

‘विधिः, मन्त्रेति कर्त्तव्यताप्रकारलक्षणः ।

याज्ञवल्काः । प्रतिग्रहसुमर्थोपि ना दत्ते यः प्रतिग्रहम् ।

ये लोका दानशीलानां स तानाप्नोति भास्वतान् ॥

इतिद्रव्यनिरूपणम् ॥

अथ कालाख्यं दानाङ्गमभिधीयते ।

तत्र पुण्यकालस्मावत् ।

देवीपुराणे । नित्यो विभुः स्थितः कालो ह्यवस्था तस्य हेतुजा ।

निमित्तादिविशेषैः स लोके पुण्यफलप्रदः ॥

श्रीमार्कण्डेय पुराणे ।

निमेषैर्दशभिः काष्ठाः साष्टाभिश्च कला पुनः ॥

त्रिंशत्काष्ठा कलाभिश्च त्रिंशद्भिः स्यान्मुहूर्त्तकम् ॥

अहोरात्रं मुहूर्त्तास्तु नृणां त्रिंशत्तु वै स्मृतम् ।

त्रिंशता तैरहोरात्रैः पञ्चो हो मास उच्यते ।

तैः षड्भिः सुरयनं वर्षं हे ते दक्षिणोत्तरे ।

तद्देवानामहोरात्रं दिनं तत्रोत्तरायणम् ॥

‘साष्टाभिर्दशभिः’ अष्टादशभिरित्यर्थः ।

आहृदयः । देवकार्येणाणि पूर्वार्हे मनुष्याणाञ्च मध्यमे ।

पितृणामपराधे च कार्याणीति विनिययः ॥

अत्र तिथिकालः प्रथममुच्यते ।

भविष्यपुराणे । तिथीनां प्रवरा यस्माद्ब्रह्मणा समुदाहृता ॥

प्रतिपादिता पदे पूर्वे प्रतिपत्तेन चोच्यते ।

स्नानदानं शतगुणं कार्तिके या तिथिर्भवेत् ॥

स्कन्दपुराणे । आश्विने मासि संक्रान्ते द्वितीया शुक्लकृष्णजा ।

दानं प्रदत्तं यत्तस्यामनन्तफलमुच्यते ॥

पद्मपुराणे । वैशाखमासे या पुण्या तृतीया शुक्लपक्षजा ।

अनन्तफलदा दातुः स्नान-दानादिकर्मसु ॥

भविष्यपुराणे । शिवा शान्ता सुखा राजंयतुर्थी त्रिविधा कृता ।

मासि भाद्रपदे शुक्ला शिवलोकेषु पूजिता ॥

तस्यां स्नानं तथा दानं उपवासो जपस्तथा ।

भवेत् सहस्रगुणितं प्रसादाद्वन्तिनो नृप ॥

माघमासि तथा शुक्ला या चतुर्थी महीपते ।

सा शान्ता शान्तिदा नित्यं शान्तिं कुर्यात्सदैव हि ॥

स्नान-दानादिकं सर्वमस्यामचयमुच्यते ।

यदा शुक्लचतुर्थ्यान्तु वारो भौमस्य वै भवेत् ॥

तदा सा सुखदा ज्ञेया सुखानामेति कीर्तिता ।

स्नान-दानादिकं सर्वमस्यामचयमुच्यते ॥

स्कन्दपुराणे । शुक्ला मार्गशिरे मासि श्रावणे याच पञ्चमी ।

स्नान-दाने बहुफला नागलोकप्रदायिनी ॥

भविष्यपुराणे । येयं भाद्रपदे मासि पक्षौ च भरतर्षभ ।

स्नान-दानादिकं सर्वमस्यामचयमुच्यते ॥

तथा । शुकपक्षस्य सप्तम्यां सूर्यवारो भवेद्यदि ।
 सप्तमी विजया नाम तत्र दत्तं महाफलम् ॥
 शुकपक्षस्य सप्तम्यां नक्षत्रं पञ्चतारकम् ।
 यदा च स्यात्तदा ज्ञेया जयानामेति सप्तमी ।
 ज्ञान-दानादिकं तस्यां भवेत् शतगुणं विभी ॥
 पञ्च तारकमिति, रोहिण्य-ज्ञेया-मघा-हस्तस्य ।
 या मार्गशीर्षमासस्य शुकपक्षे तु सप्तमी ।
 नन्दा सा कथिता वीर सर्वानन्दकरो मृता ।
 ज्ञान-दानादिकं सर्वमस्यामक्षयं सुयते ॥

आदिपुराणे । रेवती यत्र सप्तम्यामादित्यदिवसे भवेत् ।
 तद्दानं शत-साहस्रमिति ग्राह्यं दिवाकरः ॥
 भविष्यपुराणे । पौषे मासि यदा देवि शुक्लाष्टम्यां बुधो भवेत् ।
 तदा तु सा महापुण्या महारुद्रेति कीर्तिता ॥
 तस्यां ज्ञानं महादानं तर्पणं विप्रभोजनम् ।
 भद्रप्रोतये कृतं देवि शत-साहस्रिकं भवेत् ॥
 महाभारते । अष्टकासु च यद्वत्तं तदनन्तमुदाहृतम् ॥
 आश्वलायनः । हेमन्त-शिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टमी-
 षष्ठका इति ॥

तथा श्रातपथश्रुतिः । द्वादश प्रौर्णमास्यो द्वादशाष्टका द्वाद-
 शमावास्या इति ॥

‘द्वादशापि’ कृष्णाष्टम्य इत्यर्थः ॥

देवीपुराणे । आश्विनस्य तु मासस्य नवमी शुकपक्षजा ।
 जायते कीटिगुणितं दानं तस्यां नराधिप ॥

गरुडपुराणे । ज्येष्ठस्य शुक्लदशमी सम्बत्सरमुखी स्मृता ।

तस्यां स्नानं प्रकुर्वीति दानञ्चैव विशेषतः ॥

एकादश्यां सिते पक्षे पुण्यर्चं यत्र सत्तम ।

तिथौ भवति सा प्रोक्ता विष्णुना पापनाशिनी ॥

दानं यद्दीयते किञ्चित् समुद्दिश्य जनार्दनम् ।

होमो वा क्रियते तस्यां अक्षयं कथितं फलम् ॥

मासि भाद्रपदे शुक्ला द्वादशी अवशान्विता ।

महती द्वादशी ज्ञेया उपवासे महाफला ॥

फलं दत्तवृत्तानाञ्च तस्यां लक्षगुणं भवेत् ।

विष्णुधर्मोत्तरात् । भाग्यर्चसंयुता चैत्रे द्वादशी स्यान्महाफला ॥

‘भाग्यर्चः’ पूर्वफलगुनी ।

हस्तयुक्ता तु वैशाखे ज्येष्ठे तु स्वातिसंयुता ।

ज्येष्ठायाञ्च तथापाद्रे मूलोपेता च वैश्वदे ॥

‘वैश्वदे’ आवर्णे मासि ।

तथा भाद्रपदे मासि अवर्णे तु संयुता ।

आश्विने द्वादशी पुण्या भवत्याजर्चसंयुता ॥

‘आजर्चः’ पूर्वभाद्रपदाः ।

कार्तिके रेवतीयुक्ता सौम्ये कृत्तिकया तथा ।

‘सौम्यः’ मार्गशीर्षः ।

पौषे मृगशिरोपेता माघे चादित्यसंयुता ।

‘आदित्यः’ पुनर्वसुः ।

फाल्गुने पुष्यमहिता द्वादशी पावनी परा ।

नक्षत्रयुक्तास्त्रितासु स्नानं दानमुपोषितम् ॥

सकृत्कृतं मनुष्याणामच्ययफलदायकम् ॥

स्कन्दपुराणे । यस्तु चैत्रत्रयोदश्यां स्नानं दानं समाचरेत् ।

फलं शतगुणं तस्य कर्मणि लभते नरः ॥

ज्योतिःशास्त्रे । कृष्णपक्षे त्रयोदश्यां महास्निन्दुः करे रविः ।

यदा तदा गजच्छाया आह्वे पुण्यैरवाप्यते ॥

चैत्रे चतुर्दशी शुक्ला आयणप्रोष्ठपादयोः ।

माघस्य या कृष्णपक्षे दाने बहुफला हि सा ॥

विशुद्धार्मात्तरात् ।

वैशाखी कार्तिंको माघी पौर्णिमा तु महाफला ।

पौर्णमासीषु सर्वासु मासर्चसहितासु च ॥

स्नानानामिह दानानां फलं दशगुणं भवेत् ।

यस्यां पूर्णेन्दुना योगं याति जीवो महाबलः ॥

पौर्णमासी तु सा ज्ञेया महापूर्वा द्विजोत्तमा ।

स्नानं दानं तथा जाप्यमच्यं तत्तदा श्रुतम् ॥

महापुराणे । आग्नेयम्तु यदा ऋचं कार्तिंकां भवति कश्चित् ।

महती सा तिथिर्ज्ञेया स्नान-दानेषु चोत्तमा ॥

‘आग्नेयम्तु’ कृत्तिका ।

यदा याम्यन्तु भवति ऋचं तस्यां तिथौ कश्चित् ।

तिथिः सापि महापुण्या ऋषिभिः परिकीर्तिता ॥

‘याम्यं ऋचं’ भरणी ।

प्राजापत्यं यदा ऋचं तिथौ तस्यां नराधिप ।

सा महाकार्तिंको प्रोक्ता देवानामपि दुर्लभा ॥

‘प्राजापत्यं, ऋचं’ रोहिणी ।

व्यासः । अमा वै सोमवारेण रविवारेण सप्तमी ।

चतुर्थी भौमवारेण विषुवत्सदृशं फलम् ॥

गङ्गोपि । अमावास्या तु सोमे तु सप्तमी भानुना सह ।

चतुर्थी भूमिपुत्रेण सोमपुत्रेण चाष्टमी ॥

चतस्रस्तिथयस्त्रेतास्तुल्याः स्युर्ग्रहणादिभिः ।

सर्व्यमक्षयमत्रोक्तं ज्ञान-दान-जपादिकम् ॥

महाभारते । अमा सोमे तथा भौमे गुरुवारे यदा भवेत् ।

तत् पर्वपुष्करं नाम सूर्यपर्वशताधिकम् ॥

शातातपः । अमावस्या सोमवारे सूर्यवारे च सप्तमी ।

अङ्गारकदिने प्राप्ते चतुर्थी वा चतुर्दशी ॥

तत्र यः कुरुते कर्म शुभम्वा यदि वाशुभम् ।

षष्टिर्षपसंहयाणि कर्त्ता तत्फलमद्युते ॥

विष्णुपुराणे । अमावस्या यदा मैत्र विद्यास्त्राक्षरयोगिनी ।

याते पितृगणस्तृप्तिं तदाप्नोत्यष्टवार्षिकीम् ॥

अमावस्या यदा पुष्ये रौद्रर्चे वा पुनर्वसौ ।

हादयाब्दीन्तथा तृप्तिं प्रयान्ति पितरोर्चिताः ॥

‘रौद्रर्चं’ आर्द्रा ।

वासवा-जैकपादर्चे पितृणां तृप्तिमिच्छता ।

वारुणे वाप्यदैवत्ये देवानामपि दुर्लभा ॥

‘वासवं’ धनिष्ठा । ‘अजैकपादं’ पूर्वाभाद्रपदा । ‘वारुणं’

गततारका । ‘आष्य’ पूर्वाषाढा ।

माघामिते पञ्चदशो कदाचिदुपैति योगं यदि वारुणेन ।

अक्षेण कालः स परः पितृणां नष्टपुण्यै नृप लभ्यतेऽसौ ॥

‘वारुणं’ शततारा ।

अथ युगादिप्रभृतयः । तत्र स्कन्दपुराणे ।

नवम्यां शुक्लपक्षस्य कार्तिके निरगात् कृतम् ।

चेता सिततृतीयायां वैशाखे समपद्यत ॥

दर्शे तु माघमासस्य प्रवृत्तं द्वापरं युगम् ।

कलिः कृष्णवयोदश्यां लभस्ये मासि निर्गतः ।

युगादयः स्मृता ह्येते दत्तस्याद्यकारकाः ॥

ब्रह्मपुराणे । युगारम्भास्तु तिथयो युगाद्यास्तेन कीर्त्तिताः ।

फलं दत्तकृतानाञ्च तास्वनन्तं प्रकीर्त्तितम् ॥

तथा । एतावतस्त्रस्तिथयो युगाद्या दत्तं कृतञ्चाद्यमाशु विन्ध्यात् ।

युगे युगे वर्षशतेन यत्तपो युगादिकाले दिवसेन तद्ववेत् ॥

तथा । सूर्यस्य सिंहसंक्रान्त्यामन्तः कृतयुगस्य च ।

तथा वृश्चिकसंक्रान्त्यामन्तस्त्रेतायुगस्य च ॥

जेयस्तु वृषसंक्रान्त्यां द्वापरान्तस्तु संख्यया ।

तथा च कुम्भसंक्रान्त्यामन्तः कलियुगस्य च ॥

पद्मपुराणे । युगादिषु युगान्तेषु स्नान-दान-जपादिकम् ।

यत्किञ्चित् क्रियते तस्य युगान्ताः फलसाक्षिणः ॥

आदित्यपुराणे । दिनर्चं रेवतीं यत्र गमनञ्चैव राशिषु ।

युगान्तदिवसं विद्धि तत्र दानमनन्तकम् ॥

अहोपरागे विषुवे सौम्ये वा मिहिरोपदिः ।

सप्तमी शुक्ला-कृष्णा वा युगान्तदिवसं विदुः ॥

‘मिहिरोपदिः’ सूर्यग्रहः ।

मनुः । सहस्रगुणितं दानं भवेद्दत्तं युगादिषु ।

कर्म्म-यादादिकश्चैतत्तथा मन्वन्तरादिषु ॥

मत्स्यपुराणे । अश्वयुक्शुक्लनवमी द्वादशी कार्तिकस्य तु ।

चैत्रस्य तु तृतीया या तथा भाद्रपदस्य तु ।

फाल्गुनस्य त्वमावस्या पौषस्यैकादशी तथा ।

श्रावणस्याष्टमी कृष्णा तथापादस्य पौर्णिमा ।

आषाढस्य तु दशमी माघमासस्य सप्तमी ।

कार्तिकी फाल्गुनी चैत्री ज्येष्ठे पञ्चदशी तथा ।

मन्वन्तरादयश्चैता दत्तस्याक्षयकारकाः ॥

स्नानं दानं जपो होमः स्वाध्याय-पितृतर्पणम् ।

सर्वं मेवाक्षयं विन्द्यात् कृतं मन्वन्तरादिषु ॥

(अत्रामावस्याष्टमौव्यतिरेकेण सर्वाः शुक्ला एव) । (पुरा-

णान्तरेण तु श्रावणस्यामावस्या भाद्रपदस्य कृष्णाष्टमी मन्वन्तरा-
दिरिति प्रतिपादितम्) ।

तद्यथा । आश्विने शुक्लनवमी द्वादशी कार्तिके तथा ।

तृतीया चैत्रमासस्य तथा भाद्रपदस्य च ।

श्रावणस्याप्यमावस्या पौषस्यैकादशी तथा ।

आषाढस्यापि दशमी माघमासस्य सप्तमी ।

नभस्यस्याष्टमी कृष्णा तथापादौ च पूर्णिमा ।

कार्तिकी फाल्गुनी चैत्री ज्येष्ठी पञ्चदशी तथा ।

मन्वन्तरादयश्चैता दत्तस्याक्षयकारकाः ॥

अथ व्यतीपातादिकान्ताः ।

यान्नयत्कथः । शतमिन्दुचये दानं सहस्रन्तु दिनचये ।

विपुषे शतसाहस्रं व्यतीपाते त्वनन्तकम् ॥

वाराहपुराणे । दर्शे शतगुणं दानं तच्छतघ्नं दिनचये ।

शतघ्नं तस्य संक्रान्तौ शतघ्नं विपुषे ततः ।

युगादौ तच्छतगुणमयने तच्छताहतम् ॥

सोमपक्षे तच्छतघ्नं तच्छतघ्नं रविपक्षे ।

असंख्येयं व्यतीपाते दानं वेदविदो विदुः ॥

‘शतघ्नं’ शतगुणमित्यर्थः ।

तथा । उत्पत्तौ सप्तगुणं कीटिगुणं भ्रमणनाडिकायान्तु ।

अर्बुदगुणितं पतने जप-दानाद्यक्षयं पतिते ।

उत्पत्त्यादिमानमुक्तं ज्योतिःशास्त्रे ।

विंगतिर्द्विगुणोत्पत्तौ भ्रमणे चैकविंगतिः ।

पतने दशनाड्यास्तु पतिते सप्त नाडिकाः ॥

(व्यतीपातोत्र विष्णुआदियोगेषु सप्तदशयोगः) ।

(ब्रह्ममनुना तु प्रकारान्तरेण व्यतीपातो दर्मितः) ।

अवणा-श्वि-धनिष्ठा-द्रा-नागदैवत-मस्तके ।

यद्यमा रविवारेण व्यतीपातः स उच्यते ॥

‘नागदैवतम्’ अश्वे वा । ‘मस्तकं’, प्रथमचरणाः ।

(मस्तक इति अवणादिभिः प्रत्येकं सम्बध्यते) ।

(शास्त्रान्तरेऽन्योपि व्यतीपात उक्तः) ।

पञ्चाननस्यो गुरु-भूमिपुत्रो मेघे रविः स्याद्यदि उक्तपक्षे ।

पाशाभिधाना करभेण युक्ता तिथिर्व्यतीपात इतीह योगः ॥
 अस्मिन् हि गो-भूमि-हिरण्य-वस्त्र-दानेन सर्व्वं परिहाय पापम् ।
 शूरत्वं मिन्द्रत्वमनामयत्वं मन्वाधिपत्वं लभते मनुष्यः ॥
 'पञ्चाननः' सिंहः । 'गुरु-भूमिपुत्रो' बृहस्पत्यङ्गारको ।
 'पाशाभिधाना' द्वादशी । 'करभम्' हस्तनक्षत्रमिति ।
 (ज्योतिःशास्त्रे तु रवि-चन्द्रयोः संक्रान्तिसाम्ये सूक्ष्मौ 'वैधृत-
 व्यतीपातौ' दर्शितौ) ।

तदाह गालवः । चन्द्रार्कयोर्नयनवीक्षण जातमूर्त्तिः
 कालानलद्युतिनिभः पुरुषोतिरौद्रः ।
 अस्त्रोद्यतो भुवि पतञ्च निरीक्षमाणः
 कङ्कातयेहमिति च व्यतिपातयोगः ॥

आह ऋगुः ।

क्रान्तिसाम्यसमयः समीरितः सूर्य्य पर्व्वसदृशो मुनीश्वराः ।
 तत्र दत्त-हुत-जप्त-पूजनं कोटि-कोटि-गुणमाह भार्गवः ॥
 (अयमर्थः सूर्या-चन्द्रमसोः क्रान्तिसाम्ये पुण्यकालद्वयं सम्भ-
 वति) । 'एकः' व्यतीपाताख्यः । 'अपरः' वैधृताख्यः ।

(तत्र संक्रान्तिसाम्यलक्षणस्य व्यतीपातस्य गण्डोत्तरार्धा-
 दारभ्य क्रमशः सार्द्धेऽपि पञ्चसु योगेषु सम्भवोस्ति वैधृत
 संप्रत्यस्तु तु शुक्रयोगादारभ्य सार्द्धेऽपि संयोगेषु सम्भवोस्ति वैधृते
 व्यतीपाते दत्तमचयकृद्भवेत्) ।

भरद्वाजः । व्यतीपाते वैधृते च दत्तस्थान्तो न विद्यते ।

व्यतीपाते विशेषेण स हि सूक्ष्मः प्रकीर्तितः ॥

(मूलप्रकारेण प्रसिद्धस्तु सप्तविंशतितमो योगो वैधृत इति) ।

अथोपरागकालः ।

पद्मपुराणे । चन्द्रस्य यदि वा भानो राहुणा सह सङ्गमः ।

उपराग इति ख्यातस्तत्रानन्तफलं स्मृतम् ॥

इन्दोर्लक्षगुणं पुण्यं रवेर्दशगुणं भवेत् ।

गङ्गातीरे तु सम्प्राप्ते इन्दोः कीटी रवेर्दश ॥

‘रवेर्दशगुणमिति’ लक्षगुणादशगुणमित्यर्थः ।

एवमुत्तरत्रापि ।

तथा । रविवारे रवेर्घासः सोमे सोमग्रहस्तथा ।

चूडामणिरिति ख्यातस्तत्रानन्तं फलं स्मृतम् ॥

भरद्वाजः । चन्द्र-सूर्योपरागे च यत्कर्त्तव्यं तदुच्यते ।

सर्वं हेममयं दानं सर्वं ब्रह्मसमा हिजाः ।

सर्वं गङ्गासमं तीयं राहुग्रस्ते दिवाकरे ॥

ऋथगृह्णः । राहुग्रस्ते यदा सूर्यो यस्तु यावत् समाचरेत् ।

तेनैव सकला पृथ्वी दत्ता विप्रस्य वै करे ॥

शातातपः । अयनेषु सदा देयं विप्रिष्टं स्वग्रहेषु यत् ।

पङ्कगीतिमुखेचैव विमोचे चन्द्र-सूर्ययोः ॥

‘विमोचे’ वर्त्तमाने न तु विमुक्तयोरित्यर्थः ।

उपरागे तु तत्कालमिति आरणात् ।

तथाच वशिष्ठः । नाड्यः षोडश पूर्व्वेण संक्रान्तेस्तु परेण च ।

राहोर्दशममात्रेण पुण्यकालः प्रकीर्तितः ॥

जावालिरपि । संक्रान्तो पुण्यकालस्तु षोडशोभयतः कलाः ।

चन्द्र-सूर्योपरागे तु यावद्दर्शनगोचरः ॥

अथ संक्रान्तिकालाः ॥

आह शतातपः ।

संक्रान्तौ यानि दत्तानि हव्य-कथ्यानि दातृभिः ।

तानि नित्यं ददात्यर्कः पुनर्जन्मनि जन्मनि ॥

रविसंक्रमणे पुण्ये न स्त्रायाद्यो हि मानवः ।

सप्तजन्मान्तरं योगी दुःखभागी सदा भवेत् ॥

वृद्धवशिष्ठः । अयने हे च विपुवे चतस्रः षड्शीतयः ।

चतस्रो विष्णुपद्य सक्ताभ्यो द्वादश स्मृताः ॥

भूपकर्कटसंक्रान्तो हे तूदग्दक्षिणायने ।

विपुवे च तुला-मेघे गोलमध्ये ततो पराः ॥

‘भूप’ मकरः । ‘गोलः’ राशिवक्त्रम् ।

कन्याया मिथुने मीने धनुष्यपि रवेर्गतिः ।

षडशीतिमुखा प्रोक्ता षडशीतिगुणा फलैः ॥

वृष वृश्चिक कुम्भेषु सिद्धे चैव यदा रविः ।

एतद्विष्णुपदं नाम विपुवादधिकं फले ॥

गालवः । मध्ये विपुवति दानं विष्णुपदे दक्षिणायने चादौ ।

षडशीतिमुखेतीति तथोदगयनं भूरि फलम् ॥

(एतच्च फलाधिक्यप्रतिपादनार्थमुक्तम्) ।

पर्वकालस्तु संक्रान्तेः प्रागूर्ध्वं भवेदिति ।

तदाह देवलः । संक्रान्तिसमयः सूक्ष्मो दुर्ज्ञेयः पिशितचणैः ।

तद्योगयाप्यधयोर्ध्वं त्रिशवाद्यः पवित्रिताः ॥

आसन्नसक्रम पुण्यं दिनार्धं स्नान दानयोः ।

राशौ सक्रमणे भानोर्विपुवत्ययने दिने ॥

यायाः सनिहिता नाड्यस्ताम्राः पुण्यतमाः स्मृताः ।

(अयमर्थः सर्वास्वपि संक्रान्तिषु अतीतत्वमनागतत्वज्ञानादृत्य अत्र दिनाहं अतीता-नागता वा संक्रान्तिः सविहिता भवति तत्र स्नान-दानादिकं कार्यमिति) ।

वशिष्टस्तु विशेषमाह ।

त्रिंशत्कर्कटके नाड्यो मकरे विंशतिः स्मृताः ।

वर्त्तमाने तुला-मेवे नाड्यस्तूभयतो दश ॥

(अत्र वर्त्तमान उभयत इति च सर्व्वेरेव कर्कटकादिभिः सम्यध्यते) ।

पङ्गशीत्यां व्यतीतायां अष्टिकृतास्तु नाडिकाः ।

पुण्याख्या विष्णुपद्याश्च प्राक् पद्यादपि षोडश ॥

‘अष्टिः’ षोडश । ‘पङ्गशीत्यामतीतायामिति’ पुण्यभूय-

स्वाभिप्रायेणैतत् । (पङ्गशीतिमुखेपि पूर्व्वमपि पुण्यकालस्य प्रतिपादितत्वात्) ।

तदुक्तं स्मृत्यन्तरे । विष्णुपद्यां धनुर्मीन-नृयुक्न्यासु वै यदा ।

पूर्व्वोत्तरगतौ रात्रौ भानोः संक्रमणं भवेत् ॥

पूर्व्वार्द्धे पञ्च नाड्यस्तु पुण्याः प्रोक्ता मनीषिभिः ।

अपराद्धे तु पञ्चैव श्रूते स्मार्त्ते च कर्मणि ॥

(अनेन रात्रौ पङ्गशीत्यामतीतायामुत्तरदिने पूर्व्वार्द्धे पञ्च-नाड्यः पुण्या भवन्ति) । भाविन्याश्च पूर्व्वदिवसे अपराद्धे पञ्च-नाड्यः पुण्या भवन्तीत्युच्यते ।

‘नृयुक्’ मिथुनराशिः ।

अङ्गि संक्रमणे पुण्यमहः कृत्स्नं प्रकीर्त्तितम् ।

रात्रौ संक्रमणे पुण्यं दिनार्धं स्नान-दानयोः ॥

अर्धरात्रादधस्तस्मिन् मध्याह्नस्योपरि क्रिया ।

ऊर्ध्वं संक्रमणे चोर्ध्वमुदयात् प्रहरद्वयम् ॥

पूर्णे चेदर्धरात्रे तु यदा संक्रमते रविः ।

प्राहुर्दिनद्वयं पुण्यं मुक्ता मकर-कर्कटी ॥

अयमर्थः पूर्वरात्रसंक्रमणे पूर्वस्याह्न-उत्तरार्धे दानादि-
क्रिया । अपररात्रसंक्रमणे तु उत्तरदिवसस्य पूर्वार्धे दानादि-
क्रिया । अयनरात्र-संक्रमे तु उत्तरदिवसस्य पूर्वार्धे दानादि-
क्रिया । मध्यरात्रसंक्रमे तु दिनद्वयं पुण्यम् । रात्रौ स्नान-दानादि-
प्रतिषेधात् । यस्तु संयुजते । संक्रान्त्यादिषु रात्रावपि स्नानदाना-
दिकं कुर्यादिति तद्विधिषोत्तरायणविषयम् । अतएवीकृतम् मुक्ता
मकरकर्कटाविति । ततश्च मकर-कर्कटयो रात्रावपि स्नान-
दानानुग्रहे या याः सन्निहिता नाद्या इत्यवधेयम् । रात्रौ स्नान-
दानादिप्रतिषेधस्तु संक्रान्त्यन्तरे व्यतिष्ठत एवेति ।

विषुयादिषु सूक्ष्मपुण्यकालमाह ।

गान्धवः । विषुवे षष्ठमुहूर्त्तं स्यात् षडंगीतिमुखे द्वयम् ।

तथा विष्णुपदे त्रीणि पुण्यानि मुनयो विदुः ॥

फलमाह भरद्वाजः ।

षडंगीत्यान्तु यद्दानं यद्दानं विषुवे द्वये ।

दृश्यते सागरस्यान्तस्तस्यान्तो नैव विद्यते ॥

विष्णुपदादिसूक्ष्मतमं पुण्यकालमाह ।

गान्धवः । स्थिरभे विष्णुपदं षडंगीतिमुखं दितनुभे तुलामिषे ।

विषुवन्तुर्व्ये दत्तायनं गृहे सौम्यकं सूर्ये ॥

पूर्वज्ञोक्तैर्वास्यातमेतत् ।

अयनांशकतुल्येन कालेनैतत् स्फुटं भवेत् ।

सर्वविष्णुपदाद्युक्तभेदादि ह्यनेनान्यथा ॥

मृग-कर्कादिगे सूर्ये याम्योदगयने सति ।

तदा संक्रान्तिदाने स्युक्ता विष्णुपदादयः ॥

(अयमर्थः राशिं प्रति त्रिंशदंशका भवन्ति सूर्यस्य प्रति-
दिनमेकैकमंशं भुङ्क्ते तत्र यावद्विरंगैरयनच्युतिर्भवति तावता
सूर्यस्य भोग्यकालेन भाविनां विष्णुपदादिकानां च्युतिर्भवतीति
ततश्च यदा द्वादशभिरयनच्युतिर्भवति तदाभाविन्याः संक्रान्ते-
र्द्वादशभिर्दिनैरर्षाक् पुण्यकालो भवति तस्मिंश्च तच्छान्तिनिमित्तं
दानादि कर्तव्यमिति एवं न्यूनातिरिक्तेष्वपि बोधव्यम् । न
केवलमादित्यस्यैव संक्रमसमये पुण्यकालः किन्तु सर्वेषामपि
पञ्चाशां नक्षत्र-रागिसंक्रमे पुण्यकालो भवतीति ॥

तदुक्तं ज्योतिःशास्त्रे ।

नक्षत्र-राशौ रविसंक्रमे सूर्यर्षाक्-परचापि रसेन्दुनाडाः ।
पुण्यास्तथेन्द्रोन्निधरापतैर्युगा एकैव नाडो मुनिभिः उभोक्ता ॥
नाडापतस्रः सप्तमा कुजस्य बुधस्य तिस्रः पलजिम्नयुक्ताः ।
आद्यर्षनाडाः पलसप्तयुक्ता गुरोर्मु शुके सप्तमापतस्रः ॥
दिनागनाडाः पलसप्तयुक्ता शनैररस्याभिहिताः सुपुण्याः ।
आद्ये तु मध्ये जप-दान-होमं कुर्वन्वाप्नोति सुरेन्द्रधाम ॥
अध्यायः ।

(आदित्यस्य राशि-नक्षत्रगमने रर्षाक् परतय षोडश घटिकाः
पुण्यकालः । तथा चन्द्रस्यापि राशि-नक्षत्रगमने घटिकैका पलानि-

तयोदश अर्ध्याक्परतय पुण्यकाकः । एवं मङ्गलस्य घटिका-
 यतस्तः पलमेकश्च पुण्यकालः । तथा बुधस्य तिस्रो घटिका-
 यतुर्दशपलानि पुण्यकालः । बृहस्पतेरपि सार्धायतस्रो घटिका-
 सप्तपलानि पुण्यकालः । शुकस्य चतस्रो घटिकाः पलमेकश्च
 पुण्यकालः । शनैश्चरस्यापि द्वाशीतिघटिकाः सप्तपलानि
 पुण्यकाल इति ॥

अथ प्रकीर्णकालाः ॥

आह विष्णुः । अभावस्या व्यतीपातो ग्रहणं चन्द्र-सूर्ययोः ।

मन्वादयो युगादिय संक्रान्तिर्वैष्टतिस्तथा ।

दिनचयं दिनच्छिद्रमवमश्च तथा परम् ।

‘द्वेऽयने विषुवदयुग्मं’ पदशीतिमुखस्तथा ।

चतस्रो विष्णुपद्यश्च पुत्रजन्मादि चापरम् ।

आदित्यादिग्रहाणाञ्च नचत्रैः सह सङ्गमे ।

विज्ञेयः पुण्यकालीयं व्योतिर्विद्विर्विचार्य च ।

तच्च दानादिकं कुर्यादात्मनः पुण्यवृद्धये ॥

‘अमावास्यादीनि’ प्रसिद्धानि । दिनचयसंज्ञम् पद्मपुराणे ।

द्वौ तिथ्यन्तावेकवारं यस्मिन् स स्याद्दिनचयः ।

वशिष्टोप्याह । एकस्मिन् सावने त्वङ्गि तिथीनां त्रितयं यदा ।

तदा दिनचयः प्रोक्तस्तत्र साहस्रिकं फलम् ॥

दिनच्छिद्रलक्षणमाह ।

भृगुः । तिथ्यर्धतिथियोगर्चछेदादौ शशिपर्वणः ।

सदृशो दिवसच्छिद्रसमाख्यौ प्राह भार्गवः ॥

(अयमर्थः तिथ्यर्धं करणं करण-तिथि-योग-नक्षत्राणा-

मन्ते, चादौ च पर्वकालः सोमग्रहणतुल्यः स च दिनच्छिद्र
संज्ञइति) ।

कालमानमप्युक्तं तेनैव ।

छेदादिकालः कथितस्तिथिस्तुल्योर्ध्वटीद्वयम् ।

नाग-वज्रि-पलोपेतं तद्वे तत्त्वपलैर्युतम् ॥

पलैः शोडशभिर्युक्तं नाडिकाद्वितयं युतेः ।

छेदादिसमयः प्रोक्तो दानेऽनन्तफलप्रदः ॥

‘कृतिः’ करणं । ‘नागः’ अष्टौ । ‘वज्रयः’ चयः । ‘भं’ नक्षत्रम् ।

‘तत्त्व’ पञ्चविंशतिः । ‘युतिः’ योगः ।

तद्यमयः सिद्धो भवति ।

(तिथिकरणयोराद्यन्ते घटिकाद्वयमष्टविंशत्पदानि पुष्पकालः) ।

(नक्षत्रस्य तु पञ्चविंशतिपलैर्युक्तं घटिकाद्वयम्) ।

(योगस्यापि शोडशभिः पलैर्युक्तं घटिकाद्वयमिति) ।

अथमलक्षणमाह ।

विशुः । तिथितयं सूर्यत्येको वारः स्यादवमं हि तत् ।

.द्विवारस्यक् तिथिर्यत्र दिनस्यक् च तदुच्यते ॥

(अत्र दिनचयावमयोरित्यान् भेदः) ।

यत्र तिथिद्वयावसाने वारावसानं स दिनचयः ।

यत्र तिथिद्वयावसानेपि वारानुवृत्तिः सोऽवम इति ।

ब्रह्मप्रोक्ते । एकादश्यायमावस्था-पूर्णिमा-पुत्रजन्म च ।

वैधृतिय व्यतोपातो भद्रा चावमवासरः ॥

युगमन्वाद्यस्ते सूरिन्दपर्वसमानकाः ।

क्रान्तिसाम्यं दिनच्छिद्रं ग्रहाणां भगमस्तथा ॥

‘भगमः’ राशिनक्षत्रेषु गमनम् ।

देवी पुराणे । व्यतीपातो विष्णुपदं षडशीतिमुखन्तथा ।

क्रान्तिसाम्यममावास्या ग्रहणं वैधृतिय यः ।

संक्रान्तिय दिनच्छिद्रं तिथिष्वदिदिनचयः ।

इत्यादि पुण्यकालसु होम-दानादिकर्मणः ॥

स्कन्दपुराणे । ग्रहणं चन्द्रसूर्याभ्यामुत्तरायणमुत्तमम् ।

विषुवं सव्यतीपातं षडशीतिमुखन्तथा ।

दिनच्छिद्राणि संक्रान्तिर्मेयं विष्णुपदं पुनः ।

इति कालः समाख्यातः पुंसां पुण्यविवर्धनः ।

अस्मिन् दत्तानि दानानि स्नान-होम-तपांसि च ।

अनन्तफलदानि स्यः स्वर्ग-मोक्षप्रदान्यपि ॥

आह चयनः ।

अमावास्या-संक्रान्ति-व्यतीपातविषुवा-यन-षडशीतिमुख-विष्णु
पदादि-वैधृति-ग्रहणान्तं स एव पुण्यकालः ॥

अयने षडशीती च चन्द्र-सूर्यग्रहे तथा ।

युगादौ वैधृतौ चैव दत्तं भवति चाचयम् ॥

आह शातातपः ।

अयनेषु तु यदत्तं षडशीतिमुखेषु च ।

चन्द्र-सूर्योपरग्रे च दत्तं भवति चाचयम् ॥

नारदः । विशाखासु यदा भानुःक्षत्तिकासु च चन्द्रमाः ।

स योगः प्रयको नाम पुष्करेष्वाति दुर्लभः ॥

अथ निषिद्धकालाः । तत्र शङ्खलिखितौ ।

आहारं मैथुनं निद्रां सन्ध्याकाले तु वर्जयेत् ।

कर्म चाध्ययनञ्चैव तथा दानप्रतिग्रहौ ॥
स्कन्दपुराणे । रात्रौ दानं न कर्त्तव्यं कदाचिदपि केनचित् ।

हरन्ति राक्षसा यस्मात् तस्माद्दातुर्भयावहम् ॥
विशेषतो निशीथे तु न शुभं कर्म गर्भणे ।
अतो विवर्जयेत् प्राज्ञो दानादिषु महानिशाम् ॥
तथा ज्ञानञ्चैव महादानं स्वाध्यायन्तु न तर्पणम् ।
प्रथमेऽर्धे न कुर्वीत महागुरुनिपातने ॥

आह ज्योतिःपरायणः ।

अग्न्याधेयं प्रतिष्ठाञ्च यज्ञ-दानाद्यभिग्रहान् ।
माङ्गल्यमभिषेकञ्च मलमासे विवर्जयेत् ॥
वापी-कूप-तडागादि प्रतिष्ठीदङ्मुखे रवौ ।
दक्षिणाग्रामुखे कुर्वन् न तत्फलमवाप्नुयात् ॥
बाले वा यदि वा वृद्धे शुक्ले वास्तमुपागते ।
मलमासश्चैतानि वर्जये ॥ द्यवतः सदा ॥

‘मलमासः’ अधिकमासः । तत्तत्क्षणमाह ।
प्रचेताः । एकराशिस्थिते सूर्ये यदा दर्शद्वयं भवेत् ।
हव्य-कव्य-क्रियाहन्ता तदा श्रेयोऽधिमासकः ॥
पैठीनसिः । वत्सरास्तर्गतः पापी यज्ञानां फलनाशकः ।
नैऋत्य-यातुधानानामसंक्रान्तोऽधिमासकः ॥
मलिगुचमसंक्रान्तं सूर्यसंक्रान्तिवर्जितम् ।
अधिमासं विजानीयात् सर्वकर्मसु गर्हितम् ॥

तथा । श्रौत-स्मार्त्तक्रियाः सर्वा द्वादशे मासि कीर्त्तिताः ।

त्रयोदशे तु ताः सर्वा निष्फला इति संज्ञिताः ॥

तस्मात् त्रयोदशे मासि न कुर्यात्ताः कथञ्चन ।

कुर्वन्ननर्थमेवाशु कुर्याच्चात्मविनाशनम् ॥

हारीतः । इन्द्राग्नी यत्र हूयेते मासादिः स प्रकीर्त्तितः ।

अग्नीसोमौ स्थितौ मध्ये समाप्तौ पिष्टसोमकौ ॥

तमतिक्रम्य तु यदा रविर्गच्छेत् कदाचन ।

आद्यो मलिङ्गुचो ज्ञेयो द्वितीयः प्राकृतः स्मृतः ॥

तस्मिंस्तु प्राकृते मासि कुर्याच्छ्राद्धं यथाविधि ।

तथैवाभ्युदयं कार्यं नित्यमेकं हि सर्वदा ॥

व्यासः । भानुना लङ्घितो मासो ह्यनर्हः सर्वकर्मसु ।

षष्टिभिर्दिवसैर्मासः कथितो यादरायणैः ।

पूर्वार्धेऽन्तु परित्यज्य उत्तरार्धं प्रशस्यते ॥

उपाकर्म्म च हव्यञ्च कव्यं पर्वोत्सवस्तथा ।

उत्तरेनियतिः कुर्यात् पूर्वं तन्निष्फलं भवेत् ॥

पाराशरः । उपाकर्म्म-तथोत्सर्गः • प्रसवाहो-त्सवा-ष्टकाः ।

मासद्वहो पराः कार्या वर्जयित्वा तु पैतृकम् ॥

तथा ज्योतिः शास्त्रे ।

धटकन्यागते सूर्ये दृष्टिके वाथ धन्विनि ।

मकरे वाथवा कुम्भे नाधिमासो विधीयते ॥

माण्डव्यः । गर्भे वारुणिके प्रेते भूते नित्ये तु मासिके ।

प्रथमे चाब्दिके चैव नाधिमासो विधीयते ॥
 अथ निषिद्धस्यापि धर्मविशेषेण पुण्यकालत्व मभिधीयते ।
 देवलः । राहुदर्शन-संक्रान्ति-विवाहा-त्यय-वृद्धिषु ।
 स्नान-दानादिकं कुप्युर्निशि काम्यव्रतेषु च ॥
 वृषवसिष्ठः । ग्रहणो-द्वाह-संक्रान्ति * यात्रादिप्रसवेषु च ।
 दानं नैमित्तिकं ज्ञेयं रात्रौऽपि तदियते ॥
 विष्णुधर्मोत्तरे । पूजनन्त्वतिथौनाञ्च पान्यानामपि पूजनम् ।
 तच्च रात्रौ तथा ज्ञेयं गवामुक्तञ्च पूजनम् ॥
 महाभारते । रात्रौ दानं प्रशंसन्ति विना त्वभयदक्षिणाम् ।
 विद्यां यान्यां द्विजश्रेष्ठा दीपमयं प्रतिययम् ॥
 श्रीमार्कण्डेयपुराणे ।
 महानिशा तु विज्ञेया मध्यस्थं प्रहरद्वयम् ।
 स्नानं तत्र न कुर्वीत काम्य-नैमित्तिकादृते ॥
 विश्वामित्रः । महानिशा द्वे घटिके रात्रौ मध्यमयामयोः ।
 नैमित्तिकन्तथा कुर्यान्नित्यन्तु न मनागपि ॥
 अथ निमित्तानुरोधेन सदा पुण्यकालाः ॥
 विष्णुधर्मोत्तरे । कालः सर्वोऽपि निर्दिष्टः पात्रं सर्वसुदाहृतम् ।
 अभयस्य प्रदाने तु नात्र कार्या विचारणा ।
 तदैव दानकालस्तु यदा भयमुपस्थितम् ॥
 तथा । न कालनियमो दृष्टो दीयमाने प्रतियये ।
 तदैव दानमस्वीकृतं यदा पान्यसमागमः ॥
 न हि कालं प्रतीचेत जलं दातुं दृष्टान्विते ।

भविष्यपुराणे । न हीयते यत्र धर्म्यस्तुष्यात् सकली द्विज ।

स देशः परमो नित्यं सर्वपुण्यतमो मम ॥

विद्वद्भिः सेवितो यस्य यस्मिन् देशे प्रवर्तते ।

शास्त्रोक्तयापि विप्रैश्च स देशः परमोमतः ॥

याज्ञवल्काः । यस्मिन् देशे स्रगः कृष्णस्तस्मिन् धर्माद्विधीयते ॥

श्रीमार्कण्डेयपुराणे ।

सह्यस्य चोत्तरो यस्तु यत्र गोदावरी नदी ।

पृथिव्यामपि कृतस्त्रायां स प्रदेशोऽतिपावनः ॥

व्यासः । गङ्गाद्वारे प्रयागे च अविमुक्ते च पुष्करे ।

नगरे चाट्टहासे च गङ्गासागरसङ्गमे ।

कुरुक्षेत्रे गयायाञ्च तीर्थे वामरकण्ठके ।

एवमादिषु तीर्थेषु दत्तमक्षयतामियात् ।

सर्वतीर्थमयीगङ्गा तत्र दत्तं महाफलम् ॥

स्कन्दपुराणे । वाराणसी कुरुक्षेत्रं प्रयागः पुष्कराणि च ।

गङ्गा-समुद्रतीरञ्च नैमिषामरकण्ठकम् ।

श्रीपर्वत-महाकालं गोकर्णं वेदपर्वतम् ।

इत्याद्याः कीर्तिता देशाः सुरसिद्धनिषेविताः ॥

सर्वे शिलीचयाः पुण्याः सर्वा नद्यः ससागराः ।

गो-सिद्धमुनि-वासाय देशाः पुण्याः प्रकीर्तिताः ।

एषु तीर्थेषु यदत्तं फलस्थानन्दकृद्भवेत् ॥

पद्मपुराणे । गङ्गा चोदधुखी यत्र यत्र प्राची सरस्वती ।

तत्र क्रतुशतं पुण्यं स्नान-दानेषु सुव्रत ॥

लिङ्गं वा प्रतिमा वापि दृश्यते यत्र कुत्रचित् ।

तत् सर्वं पुण्यतां याति दानेषु च महाफलम् ॥
 ब्रह्मप्रोक्ते । नदीतीरे गवां गोष्ठे ब्राह्मणानाञ्च वेश्मनि ।
 दत्तं शतगुणं प्राहुर्लक्षमादित्यसन्निधौ ॥
 शिवस्य विष्णोर्वज्रेण सन्निधौ दत्तमक्षयम् ।
 तथा । अग्निहोत्रे गवां गोष्ठे वेदघोषपवित्रिते ॥
 शिवायतनसंस्थाने यदल्पमपि दौयते ।
 तदनन्तफलं ज्ञेयं शिवज्ञेयानुभावतः ॥
 मत्स्यपुराणे । शालग्रामसमुद्भूतः शैलश्चक्राङ्गमण्डितः ।
 यत्र तिष्ठति वसुधे तत्त्वेन योजनत्रयम् ॥
 हारवत्याः शिला देवि सुद्रिता मम सुद्रया ।
 यत्रापि नीयते तत्स्यात्तीर्थं द्वादशयोजनम् ॥
 तथा । प्रयागादियु तीर्थेषु पुण्येष्वायतनेषु च ।
 दत्त्वा चाक्षयमाप्नोति नदी-पुण्यवनेषु च ॥
 'आयतने' गङ्गरादिष्वेव ।

तदुक्तं भविष्यपुराणे ।

क्रौञ्चमात्रं भवेत् चैत्रं शिवस्य परमात्मनः ।
 प्राणिनान्तत्र पञ्चत्वं शिवसायुज्यकारणम् ।
 फलं दत्त-हुतानाञ्च अनन्तं परिकीर्तितम् ॥
 मनुजैः स्थापिते लिङ्गे चैत्रे मानमिदं धृतम् ।
 स्वयम्भुवि सहस्रं स्थादार्प्य चैव तदहंकम् ॥

अथ यद्वाक्यं दानाङ्गमुच्यते ।

स्कन्दपुराणे । दानं दद्यात् प्रयत्नेन यद्वा-भूतमतन्द्रितः ।

यद्वाहृतं अल्पमपि दानमानस्यमश्रुते ॥

अथ यद्यपि यदत्तं सर्वस्वमपि सत्तम ।

न तत् फलाय भवति तस्माच्छ्रद्धां समाययेत् ॥

देवलः । प्रदाय शाकमुष्टिम्वा यदा-भक्ति-समुद्यतम् ।

महते पात्रभूताय सर्वाम्युदयमाप्नुयात् ॥

महाभारते । यदया साध्यते धर्मो महद्भिर्नार्यराशिभिः ।

निष्किञ्चनास्तु सुनयः यदावन्तो दिवं गताः ॥

धर्मार्थ-काम-मोक्षाणां यदा परमकारणम् ।

पुंसामयदधानानां न धर्मो नापि तत्फलम् ॥

वह्निपुराणात् । यदापूर्वाः सर्वधर्माः अक्षमध्यान्तसंस्थिताः ।

यदा-निष्ठाः-प्रतिष्ठाय धर्माः यदैव कीर्तिताः ॥

५१ श्रुतिमात्ररसाः सूक्ष्माः प्रधानपुरुषैश्चराः ।

अदामावेश गृह्यन्ते न वाक्येन न चक्षुषा ॥

कायक्षेत्रैर्न बहुभिर्न चैवार्थस्य राशिभिः ।

धर्मः सम्प्राप्यते सूक्ष्मः अहाहीनैः सुरैरपि ॥

यदा धर्मः परः सूक्ष्मः यदा ज्ञानं हुतन्तपः ।

यदा-स्वर्गस्य मोक्षस्य यदा सर्वमिदं जगत् ॥

सर्वस्वं जीवितश्चापि दूयादयदया यदि ।

नाप्नुयात् सकलं किञ्चित् अदधानस्ततो भवेत् ॥

वेदव्यासः । यदा वै सात्विकी देवी सूर्यस्य दुहिता नृप ।

सवित्री प्रसूवित्री च जीवविखासिनी तथा ।

वाग्वृद्धं त्रायते यदा मनोहदञ्च भारत ॥

महाभारते । क्रियावान् अदधानस्य दाता प्राज्ञोऽनसूयकः

धर्मा धर्म-विशेषज्ञः सर्वन्तरति दुस्तरम् ॥

स्कन्दपुराणे । अथा मातेव जननी ज्ञानस्य सुकृतस्य च ।

तस्माच्छ्रद्धां समुत्पाद्य ज्ञानं सुकृतमर्जयेत् ॥

मनुः । अक्षयेष्टञ्च पूर्त्तञ्च नित्यं कुर्यात् प्रयत्नतः ।

अथाकृते ह्यक्षये ते भवतः स्वागतैर्जनैः ॥

याज्ञवल्करः । दातव्यं प्रत्यहं पात्रे निमित्तेषु विशेषतः ।

याचितेनापि दातव्यं अदापूतन्तु शक्तिः ॥

बृहस्पतिः । मन्त्राण्यदोषाक्षीमे तु तपसीन्द्रियदोषतः ।

न्यूनता स्यान्नदाने तु अद्यायुक्ते भवेत् कश्चित् ॥

(एतच्च देशनिरूपणञ्च पूर्वं व्रतखण्डादावेव प्रपञ्चितम्
ब्रह्म पात्रादिदानाङ्गनिरूपणप्रतिज्ञानिर्वहणार्थं दिक्षान्तेन
प्रदर्शितम् । न चात्र भविष्यपुराणमतेन दानाङ्गपञ्चके निरू-
प्यमाणे दानाङ्गभूतस्यापि दातुः कथं पृथगनुपादनमिति शङ्क-
नीयं दानस्य दातव्यतिरेकेणानुपपत्तेस्तेनैव तदाक्षेपात् एवं
तर्हि देश-कालादेरप्यनुपादानं स्यात्

अथ सामान्येनैव तदाक्षेपेपि ब्रह्मावर्त्तादिविशेषलाभार्थं
तन्निरूपणमिति दातापि तर्हि शुचित्वादिविशेषलाभार्थं निरू-
पणीयः स्यात् उच्यते तत्तद्विधायकवाक्यगतास्यातप्रत्ययोपात्तत्वा-
देव तदनिरूपणं नत्वाक्षेपात् शुचित्वादिविशेषलाभस्तु
यावन्तारादिति कर्त्तव्यमभिधानपक्षे तु प्रत्ययोपात्तभावनयै-
वासाधारण्येन तदाक्षेपाच्च देशादिसाम्यं । एवमादिक्लेशपर्या-
लोचनया षडङ्गदानमिति वदता देवलेन तु निरूप्यतएव ।
अथादि । दाता प्रतिग्रहीता च अथा देयश्च धर्मयुक् ।

देश-कालौ च दानानामङ्गान्येतानि षडपिदुस्ति ।

• (तद्वचनान्तु प्रागभिहितमिति तु न पुनराद्रियामहे ।

न तु अद्यादिवदितिकर्तव्यतापि दानाङ्गमित्यतः प्रति-
पादनीयैव) ।

यदाह याज्ञवल्क्यः । देश-काल-उपायेन द्रव्यं अद्यासमन्वितम् ।

पात्रे प्रदीयते यत्तत् सकलं धर्मलक्षणमिति ॥

‘उपायः’ इतिकर्तव्यता । अत्रोच्यते ।

(इतिकर्तव्यताविशेषाभ्यावत्तत्र दानविशेषेष्वेव प्रतिपाद-
यिष्यन्ते तेषामिह प्रतिपादयितुमशक्यत्वात् सामान्येनेति-
कर्तव्यता पुनरवश्यं वक्तव्येति तदर्थमिदं प्रकरणमारभ्यते ।
इति अद्या निरूपणम्) ।

अथ दानसामान्यविधिरुच्यते । तत्र दातृधर्माः ।

भविष्य पुराणे । सम्यक् संसाधनं कर्म कर्तव्यमधिकारिणा ।

निष्कामेन महावीर काम्यं कामान्वितेन च ॥

आचारयुक्तः अद्यावान् प्राज्ञो योऽध्यात्मवित्तमः ।

कर्मणां फलमाप्नोति न्यायार्जितधनस यः ॥

‘सम्यक्’ प्रथमकल्पादिना । ‘संसाधनं’ यथाविहित-

साधनम् । ‘अधिकारिणा’ अर्थिना समर्थेन विदुषा च ।

‘अध्यात्मवित्तमः’ परलोकफलभागिन्यात्मनि दृढप्रत्यय-
वान् ।

‘न्यायार्जितधनः’ स्वतृप्त्यर्जितधनः ।

आपस्तम्बः । . प्रयोजयिता-नुमन्ता कर्त्तन्ति स्वर्गनरकफलेषु

भागिनः यो भूय आरभते तस्मिन् फलविशेषः ॥

याज्ञवल्क्यः । विधिदिष्टन्तु यत्कर्म करोत्यविधिना तु यः ।

फलं न किञ्चिदाप्नोति क्लेशमार्त्रं हि तस्य तत्
मनुः । प्रभुः प्रथमकल्पस्य योनुकल्पेन वर्त्तते ।

न साम्प्रदायिकं तस्य दुर्भतेर्विद्यते फलम् ॥

‘साम्प्रदायिकं’ पारलौकिकम् ।

योगियाज्ञवल्करः । अदा-विधि-समायुक्तं कर्म यत् क्रियते तृभिः ।

सुविशुद्धेन भावेन तदानन्त्याय कल्पते ॥

विधिहीनं भावदुष्टं कृतमयदया च यत् ।

तद्वरन्त्यसुरास्तस्य मूढस्य ह्यहतात्मनः ॥

भविष्योत्तरे । काम्यो दानविधिः पार्थ क्रियमाणो यथातथम् ।

फलाय मुनिभिः प्रोक्तो विपरितो भयावहः ॥

गारुडपुराणे । प्रशस्तदेश-काले च पात्रे दत्तं तदक्षयम् ।

कोटिजन्मार्जितं पापं ददतस्त्वस्य नश्यति ॥

सकलाह्वीपि सम्भारो यस्य दानक्रियाविधौ ।

सम्भवेदपि पापीयान् स सद्यो मुक्तिमेष्यति ॥

देवीपुराणे । शुचिना भावपूर्तेन चान्ति-सत्य-व्रतादिना ।

अपि सर्पपमानोपि दातारं तारयेदिह ॥

दत्तः । दानञ्च विधिवद्देशं काले पात्रे गुणान्विते ॥

यमः । सर्वत्र गुणवद्दानं श्रुपाकादिष्वपि स्मृतम् ।

देशे-काले विधानेन पात्रे दत्तं विशेषतः ॥

‘गुणवत्’ उत्तमफलम् ।

तथा । दानं हि बहुमानाद्यो गुणवद्दाः प्रयच्छन्ति ।

स तु प्रेत्य धनं लब्ध्वा पुनर्पौत्रैः सहाय्यते ॥

परशानुपहत्वेह दानं दत्त्वा विचक्षणः ।

सुखोदयं सुखोदकं प्रेत्य वै लभते धनम् ॥
 अनुपहत्य, पीडामनुत्पाद्य, "सुखोदकं" सुखोत्तरफलम् ।
 रामायणे । नावज्ञया प्रदातव्यं किञ्चिद्वा केनचित् क्वचित् ।
 अवज्ञया हि यदत्तं दातुस्तदोपमावहेत् ॥
 शातातपः । अभिमन्यु तु यद्दानं यच्च दानमयाचितम् ।
 विद्यते सागरस्त्रान्तस्तस्यान्तो नैव विद्यते ॥
 प्रच्छन्मनि च दानानि ज्ञानञ्च निरहंकृतम् ।
 तपांसि च सुतप्तानि तेषां फलमनन्तकम् ॥
 ब्रह्मप्रोक्ते । गुप्ताध्यायो गुप्तदाता गुप्तपूजाग्निसत्क्रियः ।
 पूज्यते सर्वलोकेषु सर्वदेवैः शतक्रतुः ॥
 व्यासः । स्वयं नीत्वा तु यद्दानं भक्ष्या पात्राय दीयते ।
 तत्सहस्रगुणं भूत्वा दातारमुपतिष्ठति ॥
 बृहस्पतिः । कृते प्रदीयते गत्वा चेतायां दीयते गृहे ।
 द्वापरे च प्रार्थयति कलौ चानुगमाञ्चिते ॥
 (प्रतिग्रहीत्यगृहं गत्वा यदीयते तत्कृते युगे
 दत्तं भवति) । प्रतिग्रहीतारं स्वगृहमाह्वय यदीयते
 तत्त्रेतायुगे दत्तं भवतीत्यर्थः । एव मुत्तरत्वापि ॥
 वज्रपुराणे । तमोवृत्तस्तु योदद्याद्भयात् क्रीडात्तथैव च ।
 नृप दानन्तु तत्सर्वं भुङ्क्ते गर्भस्थ एव च ॥
 ईर्ष्या-मन्युमनाद्यैव दन्त्यर्थं चार्थ-कारणात् ।
 योददाति हिजातिभ्यः स बालत्वे तदश्रुते ॥
 देशे काले च पात्रे च योददाति हिजातिषु ।
 परितुष्टेन मनसा यौवने तु तदश्रुते ॥

वैश्वदेवविहीनं च सम्योपासनवर्जितम् ।

यद्दानं दीयते तत्तु वृद्धकाले समश्रुते ॥

आह मनुः । न विस्मयेत तपसा वदेदिष्टा नचानृतम् ।

नात्तोविप्रवदेदिष्टान् न दत्त्वा परिकीर्त्तयेत् ॥

यज्ञोऽनृतेन चरति तपः चरति विस्मयात् ।

आयुर्विप्रापवादेन दानन्तु परिकीर्त्तनात् ॥

यमः । आशां कृत्वा ह्यदातारं दानकाले निषेधकम् ।

दत्त्वा सन्तप्यते यस्तु तमाहुर्वृद्धघातकम् ॥

हारीतः । दानं ज्ञानं तपस्यागोमन्त्रकर्मविधिक्रियाः ।

मङ्गलाचारनियमाः शौचभ्रष्टस्य निष्फलाः ॥

आह प्रचेताः । स्नातोऽधिकारी भवति दैवे पित्रे च कर्मणि ।

प्रवित्ताणां तथा जाय्ये दाने च विधिचीदिते ॥

वायुपुराणे । क्रियां यः कुरुते भीहादनाद्यभ्येह नास्तिकः ।

भवन्ति न तथा तस्य क्रियाः सुर्व्या न संशयः ॥

शाटायनः । दानमाचमनं होमं भोजनं देवतार्चनम् ।

प्रोदपादोन कुर्वीत स्वाध्यायं पित्रतर्पणम् ॥

आसनारुदपादस्तु जाम्बोर्व्या जङ्गयोस्तथा ।

कृतावसक्थिकोयथ प्रोदपादः स उच्यते ॥

यगिष्ठः । यज्जले शुष्कवस्त्रेण स्थले चैवार्द्रवाससा ।

जपो होमस्तथा दानं तत् सर्वं निष्फलं भवेत् ॥

विष्णुपुराणे । होमदेवार्चनाद्यास्तु क्रियास्वाचमने तथा ।

नैकवस्तः प्रवर्त्तत द्विजवाचनके जपे ॥

‘द्विजवाचनके, द्विजप्रप्तिवाचनादौ ।

दानखण्डं ३ अध्यायः] हेमाद्रिः ।

८२

यातातपः । सव्यादंसात्परिभ्रष्टकटिदेशभृताम्बरः ।

एकवस्तन्तु तं विद्यात् दैवे पित्रे च वर्जयेत् ॥

श्लोकगौतमः । ज्ञाने दाने जपे होमे दैवे पित्रे च कर्मणि ।

वध्नीयाद्वासुरीं कक्षां श्रेयकाले यथा रुचिः ॥

याज्ञवल्क्यः । परिधानादहिः कक्षा निबद्धा ह्यासुरी भवेत् ।

धर्मकर्मणि विद्वद्भिर्वर्जनीया प्रयत्नतः ॥

‘वहिः कक्षा, वह्निर्निर्गता कचेत्यर्थः ।

मनुः । न कुर्यात् कस्यचित् पौङ्गं कर्मणा मनसा गिरा ।

आचरन्नभिप्रेकन्तु कर्माण्यप्यन्यथा चरन् ॥

सन्ध्ययोरुभयोर्यजे भोजने दन्तधावने ।

पितृकार्ये च दैवे च तथा मूत्रपुरीषयोः ॥

शुक्लां सन्निधौ दाने वागैव विमेषतः ।

एषु मोनं समातिष्ठन् स्वर्गं प्राप्नोति मानवः ॥

पराशरः । ज्ञाने दाने जपे होमे, दैवे पित्रे च कर्मणि ।

सव्यापसव्यौ कर्त्तव्यौ सपवित्रौ करौ द्विजैः ॥

लघुहारीतः । जपेहोमे तथा दाने स्वाध्याये पितृतर्पणे ।

अशून्यान्तु करं कुर्यात् सुवर्णरजतैः कुग्रैः ॥

दर्भहीना तु धा सव्या यश्च दानं विनोदकम् ।

असंख्यातश्च यज्जप्तं तत्सर्वं निष्प्रयोजकम् ॥

हारीतः । देवाश्च पितरश्चैव तपोयज्ञदानानामीयतेमन्तारः

सर्वकार्यसाधनानामार्त्तिभयोपसर्गैर्भ्योरचितास्तो भवन्ति, मन्त्रा

देवतास्तदा एषं सिद्धमन्त्रवत्करोति, देववत्करोति, यद्ददाति

देवताभिरेव तद्ददाति, यत्प्रतिगृह्णाति देवताभिरेव तत् प्रति-

गृह्णाति, तस्मान्नामन्ववत्प्रतिगृह्णीयात् यच्चमन्वतः प्रतिपादिता
हि देवतास्तुष्णीं प्रतिगृह्णीयुर्हि शठा भवन्ति तस्मान्मन्ववदङ्गि-
रवोक्ष दद्यादालभ्य वा ॥

‘अवोक्ष, प्रोक्षणं कृत्वा । ‘आलभ्य, सोदयेन पाणिना
स्पृष्ट्वा ॥

आपस्तम्बः ॥ सर्वाण्युदकपूर्व्वाणि दानानि, यथाश्रुति वीहारे ।
वीहारे, यज्ञे अन्वाहार्यदानादौ यथाश्रुति यावदेव श्रुतं तावदेव
कुर्यादुदकपूर्वतादिनियम इत्यर्थः ॥

वाराहपुराणे । तोयं दद्यात् द्विजकरे दाने विधिरयंश्मृतः ।

सकुशोदकहस्तय ददामीति तथावदेत् ॥

गौतमः । अन्तर्जानुकरं कृत्वा सकुशन्तु तिलोदकम् ।

फलान्यपिच संधाय प्रदद्यात् अन्नयान्वितः ॥

(पात्रासविधानेतु नारदीयपुराणे विशेष उक्तः) ॥

मनसा पात्रमुद्दिश्य जलं ॥ भूमौ विनिक्षिपेत् ।

विद्यते सागरस्यान्तो दानस्यान्तो न विद्यते ॥

धौम्यः । दानकाले तु सम्प्राप्ते पात्रस्यासविधौ जलम् ।

अन्यविप्रकरे दत्त्वा दानं पात्रे निधीयते ॥

पट्विंशन्मतात् । पात्रं मनसि सञ्चिन्त्य क्रियावन्तं गुणान्वितम् ।

देगे काले च सम्प्राप्ते देयमणु विनिक्षिपेत् ॥

(उभयासविधाने तु विशेषस्तत्रैवोक्तम्)

द्रव्य-पात्र-विकर्षयेत् परोक्षं दातुमुद्यतः ।

तत्पायायादै सुवं पात्रं द्रव्यमादित्यदैवतम् ॥

धौम्यः । परीक्षेपि तु यद्वत्तं तीर्थं स्नाने न सोदकम् ।

तद्दानं सोदकं प्रादुरनन्तफलदायकम् ॥

परीक्षे कल्पितं दानं पत्राभावे कथं भवेत् ।

गोत्रजेभ्यस्तथा दद्यात् तदभावे स्वयम्भुषु ॥

परीक्षेऽपिच यद्वत्तं भावपूर्व्येण चेतसा ।

गुरु-मित्र-हिजातिभ्यस्तत्तु दानमनन्तकम् ॥

परीक्षे खलु यद्वत्तं स्वस्यचरविवर्जितम् ।

दृश्यते सागरस्यान्तस्तस्यान्तो नैव दृश्यते ॥

आपस्तम्बः । तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञ-दान-तपः-क्रियाः ।

प्रवर्त्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनः ॥

त्रिमात्रस्तु प्रयोक्तव्यः कर्मारम्भेषु सर्व्वशः ।

तियः सार्द्धास्तु कर्त्तव्या मात्रास्तत्त्वार्थचिन्तकैः ।

देवताध्यानकाले न म्रुतं कुर्यात् न संशयः ॥

बृहद्वशिष्ठः । नामगोत्रे समुच्चार्य्य सम्प्रदानस्याचात्मनः ।

सम्प्रदेयं प्रयच्छन्ति कन्यादाने तु पुंस्त्रयम् ।

(‘पुंस्त्रयमिति, प्रपितामहादिपुरुषत्रयमित्यर्थः) ।

तदुक्तं । नान्दीमुखे विवाहे च प्रपितामहपूर्व्वकम् ।

नाम सङ्कीर्त्तयन् विद्वानन्यत्र पितृपूर्व्वकम् ॥

तथा दानहीमजपान् कुर्व्वन्नासीनः कुशसंस्तरे ।

एषां फलमनन्तन्तु लभते प्राङ्मुखीनरः ॥

स्मृत्यन्तरात् । नामगोत्रे समुच्चार्य्य सम्यक्प्रदान्वितो ददेत् ।

सङ्कीर्त्त्यं देशकालादि तुभ्यं सम्प्रददे इति ।

न ममेति स्वस्वत्वस्य निवृत्तिमपि कीर्त्तयेत् ॥

षट्त्रिंशन्मतात् । प्रणीते तु समिद्धेऽग्नौ जुहुयाद्वाह्यतिथयम् ।
उदगग्रेषु दर्भेषु पात्रं तेषूपपादयेत् ॥

प्रागग्रेषु स्वयंस्थित्वा दाताच्च परमेश्वरम् ।
ध्यात्वा स्वपुण्यमुद्दिश्य दक्षिणां प्रतिपादयेत् ॥
समस्ता व्याहृतीर्ज्ज्वा तत्रोपरि समापयेत् ।
व्राह्मणं प्रतिपत्याय ततः पात्रं विसर्जयेत् ॥
अनेन विधिना दानं दातव्यं होमपूर्वकम् ।
तत्कर्मदक्षिणावर्जं होमवर्जञ्च नार्हति ॥

एतच्च विहिताङ्गभूतहोमकेषु होमानुवादपुरःसरमुपदर्शितं
तत्तदगुणविधिपरम्, अन्यथा ह्यतयादृष्टशिष्टाचारेषु ताम्बूलादि-
दानेऽपि प्रसङ्गः स्यात् । अथ प्रतिग्रहीतृधर्माः ।

ब्रह्माण्ड पुराणे ।

शुचिः पवित्रपाणिय गृह्णीयादुत्तरामुखः ।
अभीष्ट देवतां ध्यायन् मनसा विजितेन्द्रियः ॥
छतौत्तरीयकोनित्वमन्तर्जानुकरस्तथा ।
दातुरिष्टमभिधायन् प्रक्षीयात् प्रयतः शुचिः ॥
प्रापस्तम्बः । आर्द्रवासास्तु यः कुर्यात् जपहोमं प्रतिग्रहम् ।
सर्वं तद्राक्षसं विन्देत् बहिर्जानुच्च यत्छतम् ॥
बीधायनः । कापायवासा कुरुते जपहोमप्रतिग्रहान् ।
तद्देवगमं भवति हव्यकव्यं स्वधा हविः ॥
छागनेयः । हस्तमध्ये ब्रह्मतीर्थं दक्षिणाग्रहणे नतु ॥
पाह प्रचेताः । दक्षिणमध्यहस्ते ब्राह्मणस्याग्नेयं तीर्थमाग्नेयेन
प्रतिगृह्णीयादिति ।

गारुड पुराणे ।

स्नातः सम्यगुपसृश्य दधानो धौतवाससी ।

सपवित्रकरयैव प्रतिगृह्णीत धर्मवित् ॥

विष्णुधर्मोत्तरे । स्तुतके स्तुतके विप्रा नतु पाद्माः प्रतिग्रहः ।

तत्रापिच तथा पाद्मा नरैरभयदक्षिणा ॥

कालः स एव ग्रहणे यदा भयमुपस्थितम् ।

प्रतिग्रहास्तयान्ये तु पाद्मा नाशुचिना द्विजाः ॥

अभ्यक्तेन च धर्मशास्त्रया मुक्तशिखेन च ।

स्नातः सम्यगुपसृश्य गृह्णीयात् प्रयतः शुचिः ॥

प्रतिग्रहीता सावित्रीं सर्वधैवानुकीर्त्तयेत् ।

ततस्तु कीर्त्तयेत् सार्द्धं द्रव्येण द्रव्यदेवताम् ॥

समापयेत्ततः पयात् कामस्तुत्या प्रतिग्रहम् ।

तदन्ते कीर्त्तयेत् स्वस्ति प्रतिग्रहविधिस्त्वयम् ॥

‘सावित्री सवित्रदेवत्या ऋक्, देवस्यत्वेत्यादिप्रसिद्धा ।

‘द्रव्यदेवतां, अभयं सर्वदैवत्वमित्यादिवक्ष्यमाणान्, काम-
स्तुत्या कोदात् कस्मा अदादितिमन्त्रेण, शाखान्तरे तु कामः
कामायेत्यादिप्रसिद्धा ।

आदित्यपुराणे । ओङ्कारमुच्चरन् प्राप्नोति द्रविणं स कुशोदकम् ।

गृह्णीयाद्दक्षिणे हस्ते तदन्ते स्वस्ति कीर्त्तयेत् ॥

तथा । प्रतिग्रहं पठेदुच्चैः प्रतिगृह्ण द्विजोत्तमान् ।

मन्त्रं पठेत्तु राजन्ये उपांशु च तथा विधिः ॥

मनसा ॥ तथा शूद्रे स्वस्तिवाचनमेव च ।

सौंकारं ब्राह्मणे कुर्यान्निरौंकारं महीपतौ ॥

उपांशु च तथा वैश्ये मनसा अस्ति शूद्रजे ।

‘प्रतिग्रहम्’ प्रतिग्रहमन्त्रः । ‘मन्त्र’ मध्यमस्तरम् ।

ब्राह्मणे दातरि सौकारं स्वस्तिवाचनं कुर्यात् । एवं च त्रिधा-
दिषु” ।

विष्णुधर्मोत्तरे । अभयं सर्वदैवत्वं भूमिर्वै विष्णुदेवता ।

कन्या दासस्तथा दासी प्राजापत्याः प्रकीर्त्तिताः ॥

तथा चैकशकं सर्वं कथितं यमदैवतम् ।

महिषश्च तथा याम्य उद्रो वै मैऋतो भवेत् ॥

रौद्री धेनुर्विनिर्दिष्टा छागमान्यमादिशेत् ।

मेघन्तु वारुणं विन्धादराहं वैष्णवं तथा ।

आरण्याः पश्यः सर्वे कथिता वायुदेवताः ॥

जलाशयानि सर्वाणि वारिधानी कमण्डलुम् ।

कुम्भश्च करकश्चैव वारुणानि निबोधत ॥

समुद्रजानि रत्नानि वारुणानि हिजोत्तमाः ।

आग्नेयं कनकं प्रोक्तं सर्वलोहानि चाप्यथ ॥

प्राजापत्यानि सर्वाणि पक्वान्नमपि च द्विजाः ।

त्रेयाय सर्वगन्धाम्नु गान्धर्वा वै विचक्षणेः ॥

वार्हस्पत्यं स्मृतं वासः सौम्या त्रेया रसास्तथा ।

पक्षिणस्तु तथा सर्वे वायव्याः परिकीर्त्तिताः ॥

विद्या ब्राह्मी विनिर्दिष्टा विद्योपकरणानि च ।

सारस्वतानि त्रेयानि पुस्तकादीनि पण्डितैः ॥

सर्वेषां गान्धर्वाणां विश्वकर्मासुदैवतः ।

द्रुमाणामथपुष्पाणां गार्ग्यैर्हरितकैः सह ॥

फलानामपि सर्वेषामन्तथा ज्ञेयो वनस्पतिः ॥
 मत्स्यमांसे विनिर्दिष्टे प्राजापत्ये तथैव च ।
 छत्रं कृष्णाजिनं शय्यां रथ-भासनमेव च ॥
 उपानही तथा यानं यच्चान्यत्प्राणिवर्जितम् ।
 तप्तु चाङ्गिरसत्वेन प्रतिगृह्णीत मानवः ॥
 शूरीययोगि यत् सर्वं शास्त्र-धर्म-ध्वजादिकम् ।
 रणीपकरणं सर्वं विज्ञेयं सर्वदैवतम् ॥
 गृह्णन्तु शक्रदैवत्यं यदनुक्तं द्विजोत्तमाः ।
 तज्ज्ञेयं विष्णुदैवत्यं सर्वं वा द्विजसत्तमाः ॥
 द्रव्याणामथ सर्वेषां देवसंययणान्वरः ।
 वाचयेज्जलभादाय करेणाय प्रतिग्रहम् ॥
 दातुमत्र प्रयोगान्ते ॥ ह्यमुकस्मै सुराय वै ।
 इदमोऽप्रतिगृह्णामि तदन्ते स्तस्ति कीर्त्तयेत् ॥

तद्यथा । अग्नये हिरण्यं प्रतिगृह्णामीति ।

द्रव्याण्यथाव्यवादाय स्पृष्ट्वा तान् ब्राह्मणः पठेत् ।
 कन्यादाने तु न पठेद्द्रव्याणान्तु पृथक् पृथक् ॥
 प्रतिग्रहे द्विजा येष्टा स्तथैवान्तर्भवन्ति ते ।
 प्रतिग्रहस्य यो धर्मो न जानाति द्विजोविधिम् ।
 द्रव्यस्तेन्यसमायुक्तो नरकं प्रतिपद्यते ॥
 विधिन्तु धर्मो विज्ञाय ब्राह्मणस्तु प्रतिग्रहे ।
 दात्रा सह तत्त्वैव महादुर्गाण्यसौ भुवम् ॥

तस्मादुक्तं विधिं कृत्वा ब्राह्मणस्तु प्रतिग्रहे ।

आत्मनः श्रेयसोयोगं कुर्याद्दानन्तथैव च ॥

तस्मात् सर्वप्रसन्नेन विधिर्ज्ञेयः प्रतिग्रहे ॥

तथा । भूमेः प्रतिग्रहं कुर्याद्भूमिं कुर्वन् प्रदक्षिणम् ।

करे गृहीत्वा कन्यान्तु दासदास्यौ द्विजोत्तमः ।

करन्तु हृदि विन्यस्य धम्मर्गो ज्ञेयः प्रतिग्रहः ॥

‘प्रतिग्रहं, स्वीकारम् ।

आरुह्य त्र गजस्योक्तः कर्णे चाश्वस्य कौर्त्तितः ।

तथा चैकग्रफानान्तु सर्वेषाम्बा विशेषतः ॥

प्रतिगृहीत तान् गृहे पुच्छे क्षणाजिनस्तथा ।

(मामान्येनैकग्रफानां कर्णे प्रतिग्रहः उक्तः, यत्त्रैकग्रफाः

गृह्णिणः, तान्विशेषतः गृहे प्रतिगृहीतेत्यर्थः) ।

कर्णजाः पयवः सर्वे ग्राह्या पुच्छे विचक्षणैः ॥

गृहीयान्महिषं गृहे खरं वै घृष्ठदेयतः ।

प्रतिग्रहमयोद्गस्य यानानां चाधिरोहणात् ॥

बीजानां मुष्टिमादाय रत्नान्यादाय सर्वतः ।

वस्त्रं दशान्तादादद्यात्परिधायाथवा पुनः ॥

आरुह्योपानहौ मध्वमारुह्यैव च पादुके ।

धर्मध्वजौ च संस्पृष्टा प्रविश्य च तथा गृहम् ॥

अवतीर्य च सर्वाणि जलस्थानानि वै द्विजाः ।

द्रुपायान्तु रथो ग्राह्यः छत्रं दण्डं तथैव च ॥

द्रुमांश्च प्रतिगृहीयान्मूलन्यस्तकरोद्विजः ।

आयुधानि समादाय तथामुच्य विभूषणम् ॥
 'ईपायां' दण्डाये । 'धामुच्य' वधेत्यर्थः ।
 परिशिष्टे । परिगृहीत गां पुच्छे कर्णे वा हस्तिनं करे ।
 मूर्द्धा दासीमजाच्चैव पृष्ठेऽश्वतरगर्दभी ॥
 अश्वं कर्णे शटे वापि अन्तमुद्दिश्य धारयेत् ।
 शय्या-सन-मृह-चैवं संस्पृश्यादाय काञ्चनम् ॥
 उद्भुजं ककुदि स्पृष्ट्वा मृगांश्च महिषादिकान् ।
 गोधामश्वविधानेन पुच्छे संस्पृश्य पक्षिणः ॥
 दंष्ट्रिणो दंष्ट्रितच्चैव तथा क्षुद्रमृगांश्च ये ।
 अजादीनांतु सत्वानामेव एव विधिः स्मृतः ॥
 कृत्रं दण्डे तरुशूले फलं संगृह्य गौरवात् ।
 प्रगृह्योपानहौमञ्चं वाचयेत् प्रतिमुच्य वै ॥
 वासस्त्वय्य समादाय कन्याशीर्षेऽथवा करे ।
 ऋतौ भार्यापरपूर्वा प्रतिगृहीत चाचताम् ॥
 पुत्रमुत्सङ्गमारोप्य प्रतिगृहीत दत्तकम् ।
 रथं रथमुखे स्पृष्ट्वा प्रतिगृहीत कूबरे ॥
 'कूबरः' युगाधारकाष्ठम् ।
 युग्य-काञ्चन-वस्त्राणां नाङ्गयुक्ते प्रतिग्रहः ॥

अथोभयधर्माः ।

गरुडपुराणे । दैवत्वा कर्म पितृत्वा नाशुचिः कर्तुमर्हसि ।
 स्नानमेव दिजातीनां परं शुद्धिकरं स्मृतम् ॥
 अतः स्नातोर्हता मेति दानेचैव प्रतिग्रहे ।
 क्षतमस्त्रायिना कर्म राक्षसत्वाय कल्पते ॥

प्रजापतिः कर्मगुप्तेः पवित्रमसृजत्पुरा ।

रचोद्गमेतत् परमं मुनिभिः कल्पितं सवे ॥

तस्मात्तत्करयो ह्यर्थं ददता प्रतिगृह्णता ।

छान-होम-जपादीनि कुर्वता च विगेषतः ॥

संत्यज्य वैष्णवं मार्गं ब्रह्ममार्गयिनिर्गतम् ।

सकृत् प्रदक्षिणीकृत्य पवित्रमभिधीयते ॥

वायुपुराणे । दानं प्रतिग्रहो होमो भोजनं बलिरेव च ।

साङ्गुष्ठेन सदा कार्यमसुरेभ्योऽन्यथा भवेत् ॥

‘साङ्गुष्ठेन, अङ्गुलीसङ्गताङ्गुष्ठेन’ ।

एतान्मेव च कार्याणि दानादीनि विगेषतः ।

अन्तर्जानु विधेयानि तद्वदाचमनं नृप ॥

वैधायनः । भोजनं हवनं दानमुपहारः प्रतिग्रहः ।

बहिर्जानु न कार्याणि तद्वदाचमनं स्मृतम् ॥

ब्रह्माण्डपुराणे । नाधिकारी मुक्तकक्षी मुक्तचूडस्तथैव च ।

दाने प्रतिग्रहे यज्ञे ब्रह्मयज्ञादिकर्मसु ॥

देवाः समेत्य वस्त्रं हि तच्च पुंसामकल्पयन् ।

ततश्च वाससा हीनमसम्पूर्णं प्रचक्षते ॥

सोत्तरीयस्ततः कुर्यात् सर्वकार्याणि भाविनः ।

अधौतं काकधौतञ्च परिदध्याव वाससी ।

ददानः प्रतिगृह्णन् दध्यादहतमेव च ॥

वाराहपुराणे । सुस्नातः सम्यग्वाचान्तः कृतसंध्यादिक्रियः ।

काम-क्रोध-विहीनश्च पापण्ड्यश्चैवर्जितः ।

जितेन्द्रियः सत्यवादी पात्रं दाता च शस्यते ॥

दानखण्डं ३ अध्यायः ।] हेमाद्रिः ।

तथा । प्रमोते गोत्रपुरुषे सूतके वा समागमे ।

दशरात्रमनर्हः स्यात् कर्तुं दान-प्रतिग्रहो ॥

पिण्डोदकादि मृतके दातुं प्रेताय युज्यते ।

आहिवायां तथा नाद्यां दानार्हो मृतसूतके ॥

विष्णुधर्मोत्तरे । शुचिर्वाप्यशुचिर्वापि दद्यादभयदक्षिणाम् ।

शुचिनाऽशुचिना यापि आहोभयमुपस्थितम् ॥

कुन्दोगप्ररिशिष्टम्

तत्र कात्यायनः । कुशोपरि निविष्टेन तथा यज्ञोपवीतिना ।

देयं प्रतिग्रहीतव्यमन्यथा विफलं हि तत् ॥

आह जातूकर्णः । ओङ्कारेण दद्यात् प्रतिगृह्णीयाच्च ॥

स्कन्दपुराणे । प्रणवोजगतां बीजं वेदानामादिरेव च ।

एष एव परं ब्रह्म पवित्रमयमुत्तमम् ।

तस्मात् प्रणवमुच्चार्य कार्थ्यं दान-प्रतिग्रहो ॥

यमः । योर्ध्वं तं प्रतिगृह्णाति योऽर्ध्वं यित्वा प्रयच्छति ।

तावुभौ गच्छतः स्वर्गे विपरीते विपर्ययः ॥

लिङ्गपुराणे । दद्याद्दानं यथा शक्या सदाभ्यर्चनपूर्वकम् ।

ब्राह्मणयापि गृह्णीयाद्भक्त्या दत्तं प्रतिग्रहम् ॥

शातातपः । प्रश्नपूर्वन्तु यो दद्यात् ब्राह्मणाय प्रतिग्रहम् ।

स पूर्वं नरकं याति ब्राह्मणस्तदनन्तरम् ॥

‘प्रश्नपूर्वमिति’ । एतमध्यायं एतमनुवाकम्वा यदि त्वमस्त्वलितं पठसि तदा त एतावद्दामीत्युक्ता तथा कृते यद्दीयते तत् ‘प्रश्नपूर्वकम्’ ।

व्यासः । अवमानेन यो दद्याद्गृह्णीयाद्यः प्रतिग्रहम् ।

तावुभौ नरके मग्नौ वसेतां शरदां शतम् ॥

यातातपः । कार्यलोभेन योदद्याद्दृष्टीयाद्यः प्रतिग्रहम् ।

दाताये नरकं याति ब्राह्मणस्तदनन्तरम् ॥

विष्णुधर्मोत्तरे । प्रतिग्रहोयोविधिना प्रदत्तः

प्रतिग्रही योविधिना गृहीतः ।

इयोः प्रयोगश्चरमन्तु कार्यः

त्र्येयस्तथाप्नोति न संशयोऽत्र ॥

अथ मिश्रधर्माः ।

नन्दिपुराणे । दाने विधिमविज्ञाय नहि तद्दातुमर्हति ।

प्रतिग्रहानभिज्ञश्च गृह्णन्मिरयमश्रुते ॥

सावज्ञं प्रतिगृह्णानो गृहीतापि पतत्यधः ॥

किन्त्वं वेत्सीति वक्तव्यो न दाता ब्राह्मणः क्वचित् ।

सोपि पृष्टः स्वयं तेन दानार्थं तं न कौर्त्तयेत् ॥

“यदि त्वमेतत् पठसि तदा तुभ्यमेतद्ददामीति साक्षात्
परोक्षश्चमत्र निषिध्यते, पात्रत्वबोधार्थमुपायान्तरेण परी-
क्षणत्वमनुमतमेव” ।

तदुक्तं यमेन । शीलं संवसनाज्ज्ञेयं शौचं संव्यवहारतः ।

प्रज्ञा संकथनात् ज्ञेया त्रिभिः पात्रं परीक्ष्यते ॥

‘संकथनं, शुद्धभावेन विद्याकथा ।

वाराहपुराणे । अपि सर्पपमात्रं हि नदेयं विचिकित्सता ।

मनसा ह्यननुज्ञातः प्रतिगृह्णीत नैव हि ॥

ददानः प्रतिगृह्णत्ययतो लोभमवादिना ।

नाप्नोति त्र्येयसा योगं निरयं चैव शक्नोति ॥

नारदीयपुराणे । देश-काल-विधानाद्यैर्हीनं दानं भयावहम् ।

दातुः प्रतियहीतुश्च गृहीतमसतः सदा ॥

पट्चिंशन्मतात् । नामगोत्रे समुच्चार्य प्राङ्मुखो देयकीर्तनात्

उदङ्मुखाय विप्राय दत्त्वान्ते स्वस्ति वाचयेत् ॥

(देयकीर्तनादिति, देयकीर्तनोत्तरकालं दत्त्वेत्यर्थः) ।

प्राक्प्रत्यगास्या बोद्धाहे दातृग्राहकयोः स्थितिः ।

दद्यात् पूर्वमुखो द्रव्यमेव एव विधिः सदा ॥

(यत्तु कीर्तयन्ति, “प्राङ्मुखस्तु गृहीयाद्विवाहे तु विपर्यय”

इति, तस्य समूलत्वे सिद्धे अनुष्ठानविकल्पाः, तच्चाप्यु-

दङ्मुखसंप्रदानवैशिष्यसृतेस्तदेवानुष्ठेयम्)

तदुक्तं स्मृत्यन्तरे ।

दद्यात् पूर्वमुखो दानं गृहीयादुत्तरामुखः ।

प्रागुर्ध्विर्बद्धते दातुर्महीतुः चीयते तु तत् ॥

इति श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमहादेवस्य समस्तकरणाधीश्वर-

सकलविद्याविशारद-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ

दानखण्डे दानाङ्गप्रकरणम् ।

अथ परिभाषाः ।

सिन्धौ दुर्धरकालकूटकुटिले * पीयूषमद्वैव का

कान्तानांमधुराधरासवरसम्पर्दा मुनिर्धारिता ।

इन्द्रं निन्दितमाह राहुरसनायोगो वियोगोत्तर

स्तनिःसीमसुधा-निधानमधुना हेमाद्रिधुरेर्गिरः ॥

अनेन सामान्यतया प्रतीयते महीतलम् ।

* सिन्धौ यन्मुरकालकूटकुटिले इति कश्चिन्पाठः ।

अनेन सामान्यतया परिभाषेह कथ्यते ॥

तत्राह याज्ञवल्काः । आपं छन्दस्य दैवत्वं विनियोगस्तथैव च ।

वेदितव्यं प्रयत्नेन ब्राह्मणेन विशेषतः ॥

अविदित्वा तु यः कुर्याद्याजनाध्ययनं जपम् ।

होममन्तर्जलादीनि तस्य चाल्पफलं भवेत् ॥

तथा । यद्य जानाति तत्त्वेन आपं छन्दस्य दैवतम् ।

विनियोगं ब्राह्मणस्य मन्त्रार्थं ज्ञानकर्म च ।

एकैकस्य ऋपेः सोऽपि वन्द्यो ह्यतिथिवद्भवेत् ।

देवतायाश्च सायुष्यं गच्छत्येष न संशयः ॥

पूर्वोक्तेन प्रकारेण ऋष्यादीन् वेत्ति यो हिजः ।

अधिकारी भवेत्तस्य रहस्यादिषु कर्मसु ॥

तथा । येन बह्वपिणा दृष्टं सिद्धिः प्राप्ता च येन वै ।

मन्त्रेण तस्य तत् प्रोक्तमपिर्भावस्तदार्पकम् ॥

छन्दसा छन्द उद्दिष्टं वाससो इव चाकृते ।

आत्मा संच्छादितो देवैर्भृत्योर्भूतैस्तु वै पुरा ॥

आदित्यैर्वसुभौरुद्रैस्तेन छन्दांसि तानि वै ।

यस्य यस्य तु मन्त्रस्य उद्दिष्टा देवता तु या ।

तदाकारं भवेत्तस्य देवत्वं देवतोच्यते ॥

पुराणस्य समुत्पत्त्या मन्त्राः कर्मार्घा एव च ।

अनेन चेदं कर्त्तव्यं विनियोगः स उच्यते ॥

नैकतं यद्य मन्त्रस्य विनियोगप्रयोजनम् ।

प्रतिष्ठानं स्तुतियैव ब्राह्मणं तदिहोच्यते ॥

एवं पञ्चविधं योगं जयार्थं गृह्यनुसरेत् ।

होमे चान्तर्जले योगे स्वाध्याये याजने तथा ॥

छन्दोगपरिशिष्टम् ।

तत्र कात्यायनः । अक्रियाचिविधा प्रोक्ता विद्वद्भिः कामकारिणाम् ।

अक्रिया च परोक्ता च दृतीया वायथाक्रिया ॥

स्वशाखाशेषमुत्तृज्य परशाखान्ययश्च यः ।

कर्तुमिच्छति दुर्भेदा मोघन्तस्तस्य यत् फलम् ॥

यस्मान्नातं स्वशाखायां पारक्यमविरोधि० यत् ।

विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादिकर्मवत् ॥

‘अग्निहोत्रं, यजुर्वेदशाखासु विहितं, यथा छन्दोगादिभिरनुष्ठीयते ।

गृह्यपरिशिष्टकारः ।

बह्वक्षं वा स्पृष्टहोतुं यस्य कर्म प्रकीर्तितम् ।

तस्य तावति शास्त्रार्थे कृते सर्वैः कृतो भवेत् ॥

प्रवृत्तमन्यथा कुर्याद्यदि मोहात् कथञ्चन ।

यतस्तदन्यथाभूतं तत एव समापयेत् ॥

‘प्रवृत्तम्, आरब्धम् । ‘अन्यथाभूतं, क्रमाद्यन्यत्वेन यद्वैप-
रोत्यमापन्नम् ।

समाप्ते यदिजानीयात् अन्यैतदयथाकृतम् ।

तावदेव पुनः कुर्याद्यासक्तिः सर्वकर्मणः ॥

(एतत्तु कर्मसमाप्तावन्यथाकरणताविषयम्) ।

प्रधानम्याक्रिया यत्र साङ्गन्तत्क्रियते पुनः ।

तदङ्गस्याक्रियायान्तु नाहत्तिर्नच तत्क्रिया ॥

“यत्र प्रधानकर्माकरणं तत्त्वाङ्गमेव पुनःकर्त्तव्यं, तदङ्गकरणे-
पुनर्न साङ्गप्रधानाहत्तिर्नापि तावन्मात्रस्याङ्गस्य कारणं किन्तु
प्रायश्चित्तमेव कार्यम् ।

गृह्यपरिगिष्टे । दर्भाः क्षणाजिनं मन्त्रा ब्राह्मणां हविरन्तयः ।

अयातयामान्येतानि नियोज्यानि पुनः पुनः ॥

मरीचिः । भासे नभस्यमावासा तस्यां दर्भचयो मतः ।

अयातयामास्ते दर्भा विनियोज्याः पुनः पुनः ॥

छन्दोगपरिगिटम् ।

कात्यायनः । हरिता यज्ञिया दर्भा पीतकाः पञ्चयज्ञियाः ।

समूलाः पिष्टदैवत्याः कल्पापा वैश्वदेविकाः ।

जन्त्राः प्रवरणीयाःस्यः कुगा दीर्घाश्च बर्हिपः ॥

पञ्चयज्ञियाः पञ्चयज्ञार्हाः ।

“प्रवरणम्, अनुष्ठानम्, तदर्हाः प्रवरणीयाः” ।

सधुहारीतः । चितौ दर्भाः पथि दर्भा ये दर्भा यज्ञभूमिषु ।

स्तरणासनपिण्डेषु पटकुमान् परिवर्जयेत् ॥

पिण्डार्थं ये कृता दर्भा यैः कृतं पिष्टतर्पणम् ।

भूषोच्छिष्टपृष्ठा ये च तेषां त्यागो विधीयते ॥

नीषोमध्येषु ये दर्भा वस्त्रसूत्रे च ये कृताः ।

पविर्चान्त्वान्विजानीयाद्यथा कायस्त्रयं कुगाः ॥

अनन्तगर्भिणं मापं कौगं द्विदलमेव च ।

प्रादेगमाचं जिज्ञेयं पविदं यत्र कुत्रचित् ॥

तदेव दर्भपिञ्जल्या लक्षणं समुदाहृतम् ।

आज्यस्योत्पन्नार्घं यत् तदप्येतावदेव तु ॥

आपस्तम्बः । देवागारे तथा श्राद्धे गवां गोष्ठे तथाध्वरे ।

सन्ध्ययोश्च द्वयोः साधुसङ्गमे गुरुसन्निधौ ॥

अग्नागारे विवाहेषु स्वाध्याये भोजने तथा ।

उद्वरेहक्षिणं पाणिं ब्राह्मणानां क्रियापथे ॥

(उद्वरेहक्षिणं पाणिमिति सव्यांशे वस्त्रं निधाय दक्षिणं

यादुसुत्तरीयाहहिः क्षुर्यादित्यर्थः ।)

याज्ञवल्करः । रौद्रपिशासुराभवांस्तथा दैवाभिचारिणान् ।

व्याहृत्यालभ्यचात्मानमपः सृष्ट्वा न्यदाचरेत् ॥

छन्दोगपरिगिटम् ।

कात्यायनः । पित्रमन्त्रप्रवरणे आत्मालम्बे अवेक्षणम् ।

अधोवायुसमुत्सर्गे प्रहासेऽनृतभाषणे ॥

मार्जार-मूपिक-सर्गे आक्रुष्टे क्रोधसम्भवे ।

निमित्तेष्वेव सर्वत्र कर्मे कुर्वन्नपः सृजेत् ॥

“आत्मालम्बे, हृदयसर्गे, यज्ञादौ विहिते, अवेक्षणमपि

यज्ञादिविहितमेव याज्ञम्” ।

याज्ञवल्काः । यदि वाय्वमलोपः स्याज्जपादिषु कथञ्चन ।

व्याहरेद्वैष्णवं मन्त्रं स्मरेद्वा विष्णुमध्यमम् ॥

अज्ञानाद्यदि वा मोहात् प्रथवेताध्वरेषु यत् ।

स्मरणादेव तद्विष्णोः सम्पूर्णं स्यादिति श्रुतिः ।

तथा गतपथश्रुतिः ।

अथ यदाचंगमो व्याहरति तस्मादुद्द्वैप विसृज्य यज्ञः पराहा-

वर्तते, तत्र वैष्णवीमृचम्बा यजुर्वा जपेदित्यादि ।

कुन्दोगपरिशिष्टम् ।

कात्यायनः । यत्रोपदिश्यते कर्मकर्तुरङ्गं न सूच्यते ।

दक्षिणस्तत्र विज्ञेयः कर्मणां पारगः करः ॥

यत्र दिङ्मोक्षो नास्ति जपहोमादिकर्मणु ।

तिस्रस्तत्र दिशः प्रोक्ता ऐन्द्री सौम्यापराजिता ॥

ऐन्द्री, प्राची । सौम्या, उत्तरा । 'अपराजिता', ईशानदिक् ।

आसीन ऊर्ध्वः प्रहो वा निधमो यत्र नेहशः ।

तदासीनेन कर्तव्यं न प्रह्वेन न तिष्ठता ॥

'प्रह्वः', प्रणतजानुकः । प्रह्वेण, नस्त्रेण । तिष्ठता, उर्ध्वेण ।

वशिष्ठः । जपहोमोपवासेषु धौतयस्तधरो भवेत् ।

अक्षतः शुचिर्मान्नी यदावान् विजितेन्द्रियः ॥

कात्यायनः । सदोपवीतिना भाष्यं सदा बहग्विखेन तु ।

यिगिखोऽनुपवीतय यत् करोति न तत् कृतम् ॥

निगमपरिशिष्टे । वामस्तम्भे यत्रोपवीतम्, दैवे प्राचीनावीत

मितरथा पितृयज्ञे नाभ्यां द्विकण्ठासक्तमुत्सर्गं निवीतं पृष्ठ-

देगावन्तस्त्रि ग्राम्यधर्मणु ।

'ग्राम्यधर्मः', स्तोत्रयोगः ।

बोधायनः । कर्मयुक्तो लाभेरधःसर्गं वर्जयेत् ।

आह भगुः । चण्डालय वराहय कुक्कुटः शत्रा तथैव च ।

रजस्यस्ता च यण्डय नेत्रेरग्रतो दिजान् ॥

होम प्रदाने भोज्ये च वदेभिरभिवोक्षते ।

दैव्यं हविषि पित्रे वा तद्विष्णुत्वयथातथम् ॥

स्कन्दपुराणे । पाषण्डिनश्च पतिता ये च वै नास्ति का जनाः ।

पुण्यकर्माणि तेषां वै सन्निधिर्नैव्यते कचित् ॥

अथ विज्ञानललितात् ॥

पृथिव्यप्तेजसां वायोर्गण्डलानि क्रमेण तु ।

पोतं वक्ति चतुष्कोणं पार्थिवं शक्रदैवतम् ॥

हस्तार्थमाप्यं पद्माकं शुक्तं वरुणदैवतम् ।

अस्त्रं स्वस्तिकसंयुक्तं तैजसं वज्रदैवतम् ॥

वृत्तं विन्दवतं वायुदैवतम् क्षण्डमानिलम् ॥

गरुडपुराणे । कस्तूरिकाया द्वौ भागौ चत्वारयन्दनस्य च ।

कुङ्कुमस्य त्रयैका शशिनः स्वाशतुःसमम् ॥

कर्पूरयन्दनं दर्भकुङ्कुमं च समांशकम् ।

सर्वगन्धमिति प्रोक्तं समस्तसुरवत्समम् ॥

तथा । कर्पूरमगुरुद्यैव कस्तूरोचन्दनं तथा ।

कक्कोलञ्च भवेदेभिः पञ्चभिर्यत्तकर्मम् ॥

शिवधर्म्ये । पञ्चामृतं दधि क्षीरं सिता मधु घृतं नृप ॥

स्कन्दपुराणे । गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुयोदकम् ।

पञ्चगव्यमिति प्रोक्तं सर्वपातकनाशनम् ॥

महाण्डपुराणे । अश्वत्थोदुम्बरप्लक्ष्मक्षतान्यग्रोधपल्लवाः ।

पञ्चभङ्गा इति प्रोक्ताः सर्वकर्मसु गोभनाः ॥

पञ्चरात्रे । रजांसि पञ्चवर्णानि मण्डालार्थं हि कारयेत् ।

गालितण्डुलचूर्णेन शुक्तं वा यवमश्वत्थम् ॥

रक्तं कुसुममिन्दूरगैरिकादिममुद्रजम् ।

हरितालीद्वयं पोतं रजनीसम्भवं कचित् ॥

दृष्टौर्द्रव्यै वै हरितं पीतल्लवणविमिश्रितम् ॥

रजनी, हरिद्रा ।

आदित्यपुराणे । अभावे सर्वरत्नानां हेम सर्वत्र योजयेत् ।

रुद्रबीजं परं पूतं यतस्तस्यैव सर्वदा ॥

भविष्यपुराणे । मधुरोन्मथ्य लवणं कपायस्त्रिक्त एव च ।

कटुकघ्नेति राजेन्द्र रसपट्कमुदाहृतम् ॥

स्कन्दपुराणे । दधि क्षीरमथान्यच्च मार्चितं लवणं शुद्धं ।

तथैवैचुरसयेति रसाः प्रोक्तामनीषिभिः ॥

भविष्यपुराणे । अनुक्तद्रव्यतत्सङ्ख्यादेवताप्रतिमा नृप ।

सौवर्णी राजतौ ताम्ब्री वृक्षजा मार्त्तिकी तथा ॥

चित्रजा पिष्टलेपोत्था निजवित्तानुरूपतः ।

आमापात्पलपर्यन्तं कर्त्तव्या शाठ्यवर्जितैः ॥

सुवर्णं रजतं ताम्र-भारकूटं तथैव च ।

लोहं त्रयु तथासीसं धातवः परिकीर्त्तिताः ॥

तथा । आपःक्षीरं कुशायाणि दध्यक्षततिलास्तथा ।

यवाः सिद्धार्थकायैवमर्घाऽष्टाङ्गः प्रकीर्त्तितः ॥

तथा । दूर्वा यवाद्गुराद्यैव धालकं चूतपल्लवाः ।

हरिद्राहयसिद्धार्थशिखिपत्नोरगत्वचः ॥

कङ्कणोपधययैताः कौतुकाख्या नव स्मृताः ॥

छन्दोगपरिगिष्टे ।

कुठं मांसी हरिद्रे हे मुरा गैलेयचन्दनम् ।

● मुरामांसी तथा कुठं गैलेयं रजनीद्वयम् ।

शठो न्यप्यङ्गुलसह सर्वेषां भिन्नतः शून्य इति श्रुताः ।

अदक्षिणन्तु यद्दानं तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥

मैत्रायणीयपरिशिष्टम् ।

दक्षिणालाभे मूलानां भक्षणां ददाति न त्विदं यजेत् ॥

तथाच शतपथश्रुतिः ।

तस्माद्वादक्षिणं हृदिः स्यादिति ॥

भविष्योत्तरे ॥ कास्यं यद्दीयते किञ्चित्सत्समग्रं सुखावहम् ।

असमग्रन्तु दीपाय भवतीह परश्च च ॥

तस्मान्न दक्षिणाहोर्न विधानविकलं न च ।

देयं दानं महाराज समग्रफलकाङ्क्षया ॥

अन्यथा दीयमानं तदपकाराय केवलम् ।

प्रत्यक्षतयार्थहानिनं च तत् फलदं भवेत् ॥

आह भगवान् व्यासः ॥ सुवर्णं परमं दानं सुवर्णं दक्षिणा परा ।

सर्वेभ्योऽप्येवदानानां सुवर्णं दक्षिणेऽप्यते ॥

एतच्च, विशेषविहितगोवस्तादिदक्षिणकदानवर्जं सामान्य-
विहितदक्षिणेषु दानेषु व्यवतिष्ठते तत्रापि परायेष्ठतमेति प्राशस्त्यं
दर्शयति नत्वन्यां दक्षिणां निराचष्टे आनन्त्यार्थत्वाद्दक्षिणायाः
सुवर्णस्य प्रकटत्वात् सर्वदानेषु सुवर्णं दक्षिणेतिवचनार्थः,
अन्यदपि पुरुषस्याहारौपयिकं तण्डुलादिकं दक्षिणार्थेन योज्यं ।
यत् श्रूयते । “अन्येषाञ्चैव दानानां सुवर्णं दक्षिणा स्मृता ।
सुवर्णं दीयमाने तु रजतं दक्षिणेऽप्यते” इति तदेतच्छ्रुतः स्तुत्यं
परिज्ञायग्रहातव्यम् ।

सुवर्णं रजतं ताम्रं तण्डुला धान्यमेव च ।

नित्यश्राद्धं देवपूजा सर्वमेव सदक्षिणम् ॥

दानखण्डं ३ अध्यायः ।] हेमाद्रिः ।

१

स्कन्दपुराणे । देयद्रव्यद्वयोयांशं दक्षिणां परिकल्पयेत् ।

अनुक्तदक्षिणे दाने दशांशं वापि शक्तिः ॥

तुलापुरुषादिदानानि अधिकृत्य ।

लिङ्गपुराणे । दक्षिणा च शतशार्द्धं तदर्धं वा प्रदापयेत् ।

ऋत्विजाश्चैव सर्वेषां दश निष्कान् प्रदापयेत् ॥

भविष्योत्तरे । ज्ञेयं निष्कगतं पार्थ दानेषु विधिरुत्तमः ।

मध्यमस्तु तदर्धेन तदर्धेनाधमः स्मृतः ॥

मेषाश्च कालपुरुषे तथान्येषु महत्स्वमि ॥

एवं पृथ्वी तथेदे च धेनोः कृष्णाजिनस्य च ॥

अशक्तस्यापि कृतोऽयं पञ्चसौवर्णिको विधिः ॥

अतोऽप्यल्पेन यो दद्यान्महादानं नराधमः ।

प्रतिगृह्णाति वा तस्य दुःख-शोकाबह्वं भवेत् ॥

जयाभिषेकमुदाहृत्य लिङ्गपुराणे ।

अष्टषष्टिपलान्नानं दद्याद्दे दक्षिणां गुरोः ।

होतृणाञ्चैव सर्वेषां त्रिंशत्पलमुदाहृतम् ॥

अध्यष्टृणां तदर्धेन दारपानां तदर्धतः ॥

एतेनान्यत्रापि, गुरोर्बृहद्ऋत्विजां तदर्धं आपकानां तदर्धं
दारपालानामिति दक्षिणाविभागोऽयमन्तव्यः ।

ब्रह्मवैवर्ते सुवाङ्मुखवाच ।

देवानां प्रतिमां विप्र गृहीत्वा ब्राह्मणः स्त्रियम् ।

आत्मोपयोगं कुरुते विक्रीत्वा वा विमज्ज्य वा ॥

तिलधेन्यादयश्चैव कथं भक्ष्या विजानता ।

धेनुत्वाद्गच्छणं शस्तं न शस्तंचेति संशयः ।

विश्वामित्र उवाच ।

धर्मश्च मूलं प्रथमं श्रुतिं वेदविदो जगुः ।

श्रुतिर्मूलं स्मृतीनान्तु पुराणं सेतिहासकम् ॥

श्रुतिर्मूलं समाख्यातं तदुक्तं नैव चालयेत् ।

दानकाले तु देवत्वं प्रतिमानां प्रकीर्तितम् ॥

धेनूनामपि धेनुत्वं श्रुत्युक्तं दानयोगतः ।

दातुं दानकाले तु धेनवः परिकीर्तिताः ।

विप्रस्य व्ययकाले तु द्रव्यं तदिति निश्चयः ॥

दानसम्बन्धिविप्रेण द्रव्यमागच्छता गृहम् ।

तत्सर्वं विदुषा तेन विक्रेयं खेच्छया विभो ॥

कुटुम्बभरणं कार्यं धर्मकार्यं च सर्वशः ।

अन्यथा नरकं यातोत्वैवमाह पितामहः ॥

कथं तिलानां धेनुत्वं देवत्वं प्रतिमासु च ।

उभयोः शास्त्रतो विद्याद्धेनुत्वं देवतां तथा ॥

शास्त्रं प्रमाणं परमं प्रमाणानामिति स्थितिः ।

आगमादेव लोकास्य प्रतीतिर्नान्यतः कुतः ॥

पुराणं मानवो धर्मः साङ्गो वेदश्रित्वसितम् ।

आज्ञासिद्धानि चत्वारि न हन्तव्यानि हेतुभिः ॥

अथ द्रव्यदानम् ।

ब्रह्मपुराणे । धर्मशास्त्रेषु मानार्थं याः सञ्ज्ञा मुनिभिः स्मृताः ।

ताः सर्वा व्ययहारार्थं बोद्धव्याः सम्प्रदायतः ॥

मनुः । 'लोकसंख्यवह्नारार्थं याः संज्ञाः प्रथिता भुवि ।

ताम्ब-रूप्य-सुवर्णानां ताः प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥

जालान्तरगते भानौ यत् सूक्ष्मं दृश्यते रजः ।

परमं तत्प्रमाणानां * चसरेणुः प्रचक्ष्यते ॥

त्रसरेणुष्टकां † ज्ञेया लिचैका ‡ परमाणुतः ।

ता राजसर्पयस्त्रिस्तस्ते त्रयो गौरसर्पयः ॥

सर्पपाः पट् यदीमध्य स्त्रियवन्त्वेकलण्णतः ।

पञ्चलण्णलको मापस्ते सुवर्णस्तु षोडश ॥

पलं सुवर्णायत्वारः पलानि धरणं दश ।

इह लण्णले समधृते विज्ञेयो रौप्यमापकः ॥

ते षोडश स्याद्वरणं पुराणस्यैव राजतः ।

कार्पापणस्तु विज्ञेयस्ताम्रिकः कार्पिकः पणः ॥

धरणानि दश ज्ञेयः शतमानस्तु राजतः ।

चतुःसौवर्णिको निष्की विज्ञेयस्तु प्रमाणतः ॥

याग्नयस्करः । जाल-सूर्य-मरीचिखं चसरेणुरजः स्मृतम् ।

तेऽष्टौ लिचातु ताम्रिस्तौ राजसर्पय उच्यते ॥

गौरस्तु ते त्रयः पट् ते यदी मध्यस्तु ते त्रयः ।

लण्णलः पञ्च ते मापस्ते सुवर्णस्तु षोडश ॥

पलं सुवर्णायत्वारः पञ्च वापि प्रकीर्तितम् ।

* इदमं तत्प्रमाणमाधिति कश्चित्पाठः ।

† चसरेणुः इति वा पाठः ।

‡ परिभाषत इति कश्चित्पाठः ।

हे कृष्णले रूप्यमाघो धरणं षोडशैव ते ॥

यतमानन्तु दशभिर्हरणैः फलमेव च ।

निष्कः सुवर्णायत्वारः कार्षिकस्ताम्रिकःपणः ॥

आह विष्णुः ।

जालस्थानमरौचिगतं रजः त्रसरेणुसंज्ञं, तदष्टकं लिप्ता,
तत्त्रयो राजसर्पपः, तत्त्रयं गौरसर्पपः, ते षट् यवः, तत्त्रयं
कृष्णलं, तत्पञ्चकं मापः, तद्द्वादशकमक्षरं, सचतुर्मापकं
सुवर्णं, तच्चतुःसौवर्णिकोनिष्कः, हे कृष्णले रूप्यमापकः, ते
षोडश धरणम् । ताम्रिकः) कार्पापणः ।

कात्यायनः । मापो विंशतिभागश्च त्रयः कार्पापणस्य तु ।

काकिणीं तु चतुर्भागी मापस्य च पणस्य च ॥

पञ्चनद्याः प्रदेशे तु संज्ञेयं व्यावहारिकी ।

कार्पापणप्रमाणन्तु तन्निबद्धमिहैव या ॥

कार्पापणस्यैकाग्रेया तायतस्तस्तु धानकः ।

ते द्वादश सुवर्णस्तु दीनारस्तु चिकः स्मृतः ॥

नारदः । कार्पापणो दक्षिणस्यां दिशि रौप्यः प्रवर्तते ।

पणैर्निबद्धः पूर्वस्यां षोडशैव पणस्य तु ॥

अगस्तिप्रोक्तेऽपि ।

यवः स्यात् सर्पपैः षड्भिर्गुञ्जा च स्यात् त्रिभिर्यवैः ।

गुञ्जाभिः पञ्चभिर्द्वैको मापकः परिकीर्तितः ॥

भवेत् षोडशभिर्मोपैः सुवर्णस्यैः पुनः स्मृतम् ।

चतुर्भिः पलमेकस्य दशसो धरणं विदुः ॥

अष्टभिर्भवति व्यक्तैस्तण्डुलो गौरसर्पपैः ।

सं वैणवी यवः प्रोक्तो गोधूमं चापरे जगुः ॥

विष्णुगुप्तः । पञ्च गुञ्जा भवेन्मापः शाणस्तैश्च चतुर्गुणैः ।

कणजो धरणं प्रादुर्भूयिमानविशारदाः ॥

भज्जाटिका कणजविशेषस्तौल्ये गुञ्जाद्वयं विदुः ।

भज्जाटिकाविंशतिस्तु धरणं तद्विदामतम् ॥

स्थूलमध्यातिसूक्ष्माणां सुसूक्ष्माणामपि स्मृतम् ।

मापकैः पञ्चरागः स्यादिन्द्रनीलादिषु स्मृतम् ॥

कुङ्कुमाद्य प्रयोक्तव्यो न यस्मिन्मानमौरितम् ।

दीनारो रोपकैरष्टाविंशत्या परिकीर्तितः ॥

सुवर्णस्य सप्ततिमो भागो रोपक इत्यते ॥

प्रकारान्तरेणाप्याह । सुधेने यथावन्मध्यपाकंकास्ते निष्पन्ना धान्यमाषा दश सुवर्णमापः, पञ्च वा गुञ्जाः सुवर्णमापकः ते योङ्गश्च सुवर्णः, एवं प्रमाणसिद्धस्य द्वितीया संज्ञा कर्प इति । चतुश्कर्पं पलं, पलानां शतेन तुला, विंशतितौलिको भारः, अस्यैव भारस्य उदतौलिक इति द्वितीया संज्ञा ।

ब्रह्मप्रोक्ते । पलानां विंशतिर्वींशः पञ्चवींशास्तुला मता ।

उदतौलिकः स एव स्यात् भारो विंशतितौलिकः ॥

विष्णुगुप्तः । रूप्यस्य सुवर्णाद्विद्यमानमभिधीयते अष्टाशीति गौरसर्पपा रूप्यमापकः ते योङ्गश्च धरणं निष्पाया विंशतिर्वीं रूप्यपलञ्च दशधरणकं तत्पलानां शततुला तत्तुलाविंशति-भार इति विंशत्या ब्रूहितण्डुलैस्तुलायां विष्टतैर्ब्रूयात्परद्वयस्य धरणं भवति । अष्टभिर्गौरमर्षयैस्तण्डुलं कल्पयेदितिकेचित् । तथा निर्घण्टो । मानन्तुलाद्गुनिप्रसूगुञ्जाः पञ्चाद्यमापकः ।

ते षोडशाक्षः कर्पोस्त्री पलं कर्पचतुष्टयम् ॥
 सुवर्णविस्तो हेम्नोचे कुरुविस्तस्तु तत्पले ।
 तुला स्त्रियां पलशतं भारः स्याद्विंशतिस्तुलाः ॥
 आचितं दश भाराःस्युः गाकटो भार आचितः ।
 कार्पापणः कार्पिकः स्यात् कार्पिकस्तास्त्रिकः पणः ॥

आदित्यपुराणे । एकं दश शतश्चैव सहस्रं चेति सप्तम ।

यथोत्तरं दशगुणं सहस्राणि दशायुतम् ॥
 शताहतं सहस्रन्तु प्रोच्यते नियुतं^७ बुधैः ॥
 तथा शतसहस्राणि दश प्रयुतमुच्यते ।
 शतं शतसहस्राणि कोटिरित्यभिधीयते ॥
 अर्बुदं दशकोटयस्तु ह्रस्वं कोटिशतं विदुः ॥
 सहस्रं कोटयद्यापि खर्व्वमाहुष तद्विदुः ।
 दशकोटिसहस्राणि निखर्व्वमिति संच्रितम् ॥
 शतकोटिसहस्राणां शङ्कुरित्यभिधीयते ।
 सहस्रं कोटयद्यापि पद्ममात्रन्तु तद्विदुः ॥
 सहस्रन्तु सहस्राणां कोटीनां दशधा पुनः ।
 गणितन्तु समुद्रं वै प्राहुः संख्याविदोजनाः ॥

अथ धान्यमानम् ।

श्रीमार्कण्डेयपुराणे । यन्निरे तानिबीजानि ग्राम्यारण्याभिधानि च ।

श्रीपद्मः फलपाकान्ताः शतं सप्तदश स्मृताः ॥
 ब्रौह्मयथ यवाश्चैव गोधूमाः कङ्ककास्तिलाः ।
 प्रियङ्गवः कोविदाराः कोरदूपाः सचीनकाः ॥

७ नियुतमित्यत्र लघं प्रयुतमित्यत्र नियुतमितिकेचिदाहुरिति ।

माया मुद्गामसूराय निष्पावाः सकुलोत्थकाः ।
 आटक्वथणकाश्चैव शणः सप्तदश स्मृताः ॥
 इत्येता ओषधीनान्तु ग्राम्याणां जातयः स्मृताः ।
 ओषधो यज्ञिया ज्ञिया ग्राम्यारण्यायतुर्दश ॥
 ग्रीहयश्च यवाश्चैव गोधूमाः कङ्कुसर्पपाः ।
 माया मुद्गाः सप्तमाय अष्टमाय कुलोत्थकाः ॥
 श्यामाकाश्चैव नोवारा जर्तिलाः स गवेधुकाः ।
 कीचिदारसमायुक्तास्तथा वेणुयवाश्च ये ।
 ग्राम्यारण्याः स्मृता ह्येता ओषध्यश्च चतुर्दश ॥
 स्कन्दपुराणे । यवगोधूमधान्यानि तिलाः कङ्कुलोत्थकाः ।
 माया मुद्गा मसूराय निष्पावाः श्यामसर्पपाः ॥
 गवेधुकाश्च नोवारा आटक्वथ सतीनकाः ।
 चणकाश्चीनकाश्चैव धान्यान्वष्टादशैव तु ॥
 'धान्यानि, ग्रीहयः । 'गवेधुकः, कसकाः । 'नोवाराः,
 चारण्यग्रीहयः । 'सतीनका, वर्तुलकलायाः । चीनकाः, पट्टिक-
 विशेषाः ।
 पट्त्रिंशत्कृतात् । यवा गोधूमधान्यानि तिलाः कङ्कुस्तथैव च ।
 श्यामाकश्चीनकाश्चैव सप्तधान्यमुदाहृतम् ॥
 भविष्य पुराणे । पलद्वयंतु प्रसृतं द्विगुणं कुडवं मतम् ।
 चतुर्भिः कुडवैः प्रस्यः प्रस्थायत्वार आटकः ॥
 आटकेस्तैश्चतुर्भिर्य द्रोणस्तु कथितो बुधैः ।
 कुम्भो द्रोणद्वयं सूर्पखारो द्रोणस्तु षोडश ॥
 विष्णुधर्मोत्तरे । पलश्च कुडवः प्रस्य आटको द्रोण एव च ।

धान्यमानेषु बोद्धव्याः क्रमशोऽमी चतुर्गुणाः ॥

द्रोणैःषोडशभिः खारौ विंशत्या कुम्भ उच्यते । .

कुम्भैस्तु दशभिर्बाधौ धान्यसंख्याः प्रकीर्तिताः ॥

वाराहपुराणे । पलद्वयन्तु प्रसृतम् सुष्टिरेकं पलं स्मृतम् ।

अष्टसुष्टिर्भवेत्कुक्षिः कुक्षयोष्टौ तु पुष्कलम् ॥

पुष्कलानि च चत्वारि आदकः परिकीर्तितः ।

चतुरादको भवेत् द्रोण इत्येतन्मानलक्षणम् ॥

चतुर्भिः सेतिकाभिस्तु प्रस्थ एकः प्रकीर्तितः ।

(सुष्टिःयज्ञमानस्येति केचित् । सुष्टिरेकं पलं स्मृतमिति प्रोक्तं

सेतिकेति कुडवं ।

पाठ्ये । चतुर्भिः कुड्वैः प्रस्थः प्रस्थैश्चतुर्भिरादकः ।

चतुरादको भवेद्द्रोण इत्येतन्मानलक्षणम् ।

अथ गोपधन्वाक्षणे । पञ्चलणलको मापस्तैश्चतुःषष्टिभिः पलम् ॥

पलैर्द्वाविंशद्भिः प्रस्थी मागधेषु प्रकीर्तितः ।

आदकस्तैश्चतुर्भिश्च द्रोणः स्याच्चतुरादकः ॥

द्रवद्रव्यविषये स्कन्दपुराणे ।

पलद्वयेन प्रसृतम् द्विगुणं कुडवं मतम् ।

चतुर्भिः कुड्वैः प्रस्थ आदकस्तैश्चतुर्गुणैः ॥

चतुर्गुणो भवेद्द्रोण इत्येतत्द्रवमानकम् ।

अथ भूमानम्

आदित्यपुराणे । जालान्तरगते भानौ यत्सूक्ष्मं दृश्यते रजः ।

प्रथमं तत्प्रमाणानां तमरेणुं प्रचक्षते ॥

तमरेणुस्तु विज्ञेयी अष्टौ ये परमाणवः ।

चंसरेणवस्तु तेह्यष्टौ रथरेणुस्तु स स्मृतः ॥
 रथरेणवस्तु ते ह्यष्टौ बालायं तत्स्मृतं बुधैः ।
 बालायामष्ट लिखा तु यूका लिखाष्टकं बुधैः ॥
 अष्टौ यूका यवं प्रादुरङ्गुलन्तु यवाष्टकम् ।
 द्वादशाङ्गुलमात्रो वै वितस्तिस्तु प्रकीर्तितः ॥
 अङ्गुष्ठस्य प्रदेशिन्ना नगासः प्रादेश उच्यते ।
 तालः स्मृतो मध्यमया भोक्तरं घाम्यनामया ।
 कनिष्ठया वितस्तिस्तु द्वादशाङ्गुलिका स्मृता ॥
 रत्निस्त्वङ्गुलपर्वणि विज्ञेयस्त्विकविंशतिः ।
 चत्वारि विंशतियैव इमाः स्यादङ्गुलानि तु ॥
 किष्कुः स्मृतो द्विरत्निस्तु द्विचत्वारिंशदङ्गुलः ।
 पञ्चवत्पाङ्गुलैर्यैव धनुर्दण्डः प्रकीर्तितः ॥
 धनुर्दण्डयुगं नास्ति त्रैयोद्येते यवाङ्गुलेः ।
 धनुषा विंशता नखमाहुः संख्यायिदो जनाः ॥
 धनुःसहस्रे दे चापि गण्यतिरुपदिशते ।
 अष्टौ धनुःसहस्राणि योजनन्तु प्रकीर्तितम् ॥

मार्कण्डेय पुराणे । परमाणुः परं सूक्ष्मं चमरेणुर्महीरजः ।

बालायं चैव लिखा च यूका चाथ यवोङ्गुलम् ॥
 क्रमादष्टगुणान्याङ्गुर्यवानष्टततोङ्गुलम् ।
 यदङ्गुलं पदं प्राहुर्वितस्तिर्हिगुणं स्मृतम् ॥
 दो वितस्त्रो ततोहस्तो ब्रह्मतोर्यंहिचेष्टनैः ।
 चतुर्हस्तो धनुर्दण्डो नातिका तद्युगेन तु ॥
 कोशोधनुःसहस्रे दे गण्यति चतुर्गुणा ।

द्विगुणं योजनं तस्मात् प्रोक्तं संख्यानकोविदैः ॥

बृहस्पतिः । दशहस्तेन दण्डेन त्रिंशद्दण्डा निवर्त्तनम् ।

दश तान्येव गोचर्म ब्राह्मणेभ्योदंदाति यः ॥

वसिष्ठः । दशहस्तेन यज्ञेन दशयज्ञान् समन्ततः ।

पञ्चचाभ्यधिकान्दद्यादेतन्नोचर्म चीयते ॥

विश्वधर्मोत्तरे । यदुत्पन्नमथाग्राति नरः संवत्सरं द्विजः ।

एकं गोचर्ममात्रं तु भुवः प्रोक्तं विचक्षणैः ॥

मत्स्यपुराणे । दण्डेन सप्तहस्तेन त्रिंशद्दण्डा निवर्त्तनम् ।

त्रिभागहीनं गोचर्म मानमाह प्रजापतिः ॥

बृहवसिष्ठः । गवांशतं वृषयैको यत्र तिष्ठेद्यन्वितः ।

एतन्नोचर्ममात्रं ॥ प्राहुर्वेदविदोजनाः ॥

अथ मण्डपादि लक्षणम् ।

वीधायनः । मध्याह्नलौकूर्परयोर्मध्ये प्रामाणिकः करः ।

चन्द्रोगपरिशिष्टे । अङ्गुष्ठाङ्गुलमानं तु यत्र यत्रोपदिशति ।

तत्र तत्र बृहत्पूर्वमग्निभिर्मनुयादुधः ॥

अथ पञ्चरात्रे । कुर्याद्वैष्णवयागेषु चतुर्द्वारांश्च मण्डपान् ।

सारदारुभवांस्तंभान् दृढान् कुर्यादृजून् समान् ।

मण्डपाद्वीचित्रान् वेदसंख्यांश्चूडान्वितांस्तथा ।

वलिका-मूर्ध्नि तस्तेषां स्तम्भद्वादशकं पुनः ॥

बाह्ये पीठप्रमाणेन तत्र सूत्रविभागतः ।

मध्यमीत्तमयोर्वेदी मण्डपस्य त्रिभागतः ॥

चतुर्धांश्चोच्छ्रितिसास्यास्त्रिसप्तपञ्चतोपि वा ।

नवैकादशद्वारं वा द्वाकाभिः प्रकल्पयेत् ॥

कनीयान् दशहस्तः स्यान्मध्यमोद्वादशोन्नितः ।

तथा षोडशभिर्हस्तैर्गण्डपः स्यादिहोत्तमः ॥

वेदसंस्थान्, चतुःसंस्थानित्यर्थः ।

चूडा, शिखा साच स्तम्भशिरसि उपरितनसरन्ध्रयलिकाप्रवेश
नार्थं क्रियते ॥

बाह्य, इति अन्तर्विन्यस्त स्तम्भचतुष्टयापेक्षया बाह्यत्वम् ॥
अयमर्थः । पूर्वं मध्यस्तम्भचतुष्टयं विन्यस्य ततो बाह्यपरिधौ
स्तम्भद्वादशकं विन्यसेत् एवञ्च षोडशस्तम्भो मण्डपः संप्रपद्यते ।
सूत्रविभागत इति, प्राक्पश्चिमायतस्य दक्षिणोत्तरायतस्य या
त्रेणसूत्रस्य तृतीयांशपरिमितं अन्तरालं विहाय स्तम्भा निवेश-
नीया इत्यर्थः । कन्यमे द्विकरमिति, कन्यमे मण्डपे द्विहस्त-
विस्तारं द्वारं कार्यम् । मध्यमोत्तमयोस्तु चतुरङ्गुलाभिहता
विधेयम् ।

विश्वम्भरवास्तुशास्त्रे ।

मण्डपान्तरमुत्सृज्य कर्त्तव्यं मण्डपद्वयं । धान्त्रीधाम्ना-
न्तरं त्यक्त्वा धामाग्रे यज्ञमण्डपः । दशद्वादशहस्तो या कला
हस्तोयवा पुनः । यदा मण्डपद्वयं क्रियते तदा प्रथममण्डप
परिमितमन्तरं त्यक्त्वा द्वितीयमण्डपं कुर्यात् । यदातु धामाग्रे
मण्डपः क्रियते तदा तद्वामपरिमाणमन्तरं त्यक्त्वा परतो मण्डपं
कुर्यादित्यर्थः ।

कलाहस्तः, षोडशहस्तः ।

करैः पद्भिस्तु संक्राद्या विजयाद्यास्तु मण्डपाः ।

पञ्चतद्यो-दुम्बर-प्रच-वट-गाखाहतानि तु ॥

मण्डपस्य प्रतिदिशं द्वा राख्येतानि कारयेत् ।

पञ्चहस्ताप्रमाणास्ते विस्तारेण द्विहस्तकाः ॥

पङ्कजुलाभिहस्तास्तु सप्तहस्ता यथोत्तमे ।

पञ्चहस्तेति, कन्यसे मण्डपे पञ्चहस्ताः । मध्यमे पङ्कजहस्ताः ।

उत्तमे सप्तहस्ताः द्वारशाखा विधेयाः ॥

तथाहि ।

हस्तात्प्रभृति पङ्कजुलाभिहस्ता विस्तारो विधेयः ।

मस्तके द्वादशांगेन शङ्ख-चक्र-गदाम्बुजम् ॥

प्रागादिक्रमयोगेन न्यसेत्तेषां सदारुणम् ।

प्रश्चमांशं न्यसेद्भूमौ सर्वसाधारणोविधिः ॥

तत्र संग्रहे । प्रतिकुण्डं पताकास्तु प्रोक्ताः शास्त्रार्थकोविदैः ।

सप्तहस्ताः पताकाःस्युः सप्तमांशेन विस्तृताः ॥

लोकपालानुवर्णेन वङ्गभीतुः हिमप्रभा ।

पीत-रक्तादिवर्णाय पञ्चहस्ता ध्वजाः स्मृताः ।

द्विपञ्चहस्तैर्दण्डैः सौर्वज्रजैः संयुता मताः ॥

द्विपञ्चहस्तैः, दशहस्तैः ।

गरुडपुराणे । पञ्चहस्ता ध्वजाः कार्या वैपुल्येन द्विहस्तकाः ।

सप्तहस्ताः पताकाःस्युर्बिम्बित्यङ्गुलविस्तृताः ।

दशहस्ताः पताकानां दण्डाः पञ्चाशवेष्टिताः ।

सिन्दूराः कर्बुरा धूम्रा धूसरा मेघसन्निभाः ॥

हरिताः पाण्डुवर्णाश्च शुभ्राः पूर्वादितः क्रमात् ।

एवंवर्णाः शुभाःकार्याः पताकाः पाकशासनः ॥

भविष्यत्पुराणे । वेदिपादान्तरं त्यक्त्वा कुण्डानि नव पञ्च वा ।
 वेदास्त्राण्येव तानि सुर्वर्त्तुलान्यथ वा क्वचित् ॥
 वेदास्त्राणि, चतुरस्त्राणि ॥
 शान्नायरहस्ये । कुण्डानि चतुरस्त्राणि वृत्तनालाकृतानि वा ।
 नव पञ्चाथ चैकं वा कर्त्तव्यं सप्तशान्वितम् ॥
 नवकुण्डविधाने तु दिक्षु कुण्डाष्टके स्थिते ।
 नवमं कारयेत् कुण्डं पूर्व-शान-दिगन्तरे ।
 विधाने पञ्च कुण्डानामोशाने पञ्चमं भवेत् ।
 शानरत्नावल्यां । दिक्षु वेदास्त्रवृत्तानि पञ्चमं त्वीशगोचरे ।
 नारदीयेऽपि । यत्रोपदिश्यते कुण्डचतुष्कन्तत्र कर्मणि ।
 वेदास्त्रमर्द्धचन्द्रश्च वृत्तं पद्मनिभं तथा ॥
 कुर्यात् कुण्डानि चत्वारि प्राच्यादिषु विचक्षणः ।
 कुण्डवेद्यन्तरश्चैव सपादकरसन्धितम् ।
 पौठवदन्तु यत्कुण्डं सुप्रमाणं सुकर्त्तव्यम् ॥
 बद्धचपरिशिष्टे । भूक्तो मुक्तो तथा पुष्टौ जीर्णोदारे विधेयतः ।
 सदाहीमे तथा शान्तौ वृत्तं वरुणदिग्गतम् ॥
 कामिके तु तत्तद्विद्य तत्तत्फलार्थं कुण्डोक्तिर्यथा ।
 ऐन्द्रां-स्तम्भे चतुष्कोणे चम्बौ भोगे भगाकृतिः ।
 चन्द्रार्द्धमारणे याम्ये नैर्ऋते द्वितिकोणकम् ॥
 वारुणां शान्तिके वृत्तं षट्सु उच्चाटनेऽनिले ।
 उदीच्यां पौष्टिके पद्मं रौद्रगामष्टास्त्रमुक्तिदम् ॥
 सर्वेषु चैतेषु होमानुसारेण हस्तादिमात्रं चेत्तत्फलमुपकल-
 नीयम् ।

तदुक्तं भविष्यपुराणे । मुष्टिमानं यताई तु यते चारत्तिमात्रिकम् ।

सहस्रेत्वय होतव्ये कुर्यात्कुण्डं करामकम् ॥

द्विहस्तमयुते तच्च सचहोमे चतुःकरम् ।

अष्टहस्तात्मकं कुण्डं कोटिहोमेऽपि नाधिकम् ॥

मुष्टिमानमिति, षडमुष्टिहस्तमात्रमित्यर्थः ॥

इदानीं चतुरस्त्रादिकुण्डानामुद्धारक्रमोऽभिधीयते ॥

चतुरस्रं तावदाह विग्रहकर्त्ता ।

कृत्वा प्राक् सूत्रमर्द्धाद् दक्षिणोत्तरमत्स्ययोः ।

न्यस्य सूत्रं ततः कोणैरद्वितैयचतुरस्रकम् ॥

पूर्वहोनाप्युपायेन प्राचीं निश्चित्य प्राक्पश्चिमायातां रेखा-
मालिख्य तामर्द्धभागे लाञ्छयित्वा दक्षिणोत्तरदिशोर्मत्स्यद्वयं
कुर्यात् सूत्रोपरि सूत्रान्तरनिपातनात् स्वस्तिकमध्याकृतिः-
शिल्पशास्त्रेषु मत्स्य इत्युच्यते । मत्स्यद्वयनिष्पत्तिर्यात्रैवं कार्या ।
पूर्वोक्तरैखापरिमितस्य सूत्रस्यादिं, तस्याएव रेखाया मूलं
निधाय तत्सूत्रान्तरं परिभ्रम्य वृत्तं रचयेत् तस्या एव-
रेखाया अपरप्रान्ते तस्यैव सूत्रस्यादिं निधाय तत्सूत्रान्तं परि-
भ्रम्य द्वितीयन्तं कुर्यात् एवं वृत्ते द्वये कृते दक्षिणोत्तरदिशो-
र्मत्स्यद्वयं निष्पद्यते अथ मत्स्यद्वये पूर्वोक्तरैखालाञ्छने चैकं
सूत्रं निष्पात्य दक्षिणोत्तरायतां रेखां लिखेत् । एवं दिक्षु साधि-
तासु विदिक्साधनार्थं कोणान् लाञ्छयेत् । तत्रायं प्रकारः ।
पूर्वनिष्पन्नरैखाप्रान्तचतुष्टयस्य प्रत्येकं पार्श्वद्वये चिकीर्षितपरि-
माणस्यार्द्धमर्द्धं निधाय तत्सन्धौ कोणलाञ्छनानि कुर्यात्
ततः कोणलाञ्छनेषु सूत्रचतुष्टयनिपातनात् पूर्वदिशुदक्षिणो-

निकं चतुरस्रं कुण्डं कुर्यात् । योग्याकारादीनामुद्धारपतुरस-
प्रकृतिरूपं कामिकगाम्यात् ।

पञ्चमोगं पुरोगम्य मध्ये वेदांगमानतः ।

भस्मादग्न्यपचायं कुण्डमानियमुच्यते ॥

सेषस्य पञ्चमभागं पुरगायां दिशि विन्यस्य मध्ये कोणगृह-
येति शेषः । वेदांगः तुरीयांगः । भस्मात्, गृहान्तपरिभ्रमणेन
पञ्चाधपचाकारं कुण्डमान्येयदिशि कुर्यादिति । तथायं
निर्माणप्रकारः । पूर्वोक्तन्यायेन समचतुरस्रीकृतस्य सैत्रस्य
पतिमरेणामध्यात् पूर्णरेणामध्यभेदिनीं सैत्रगृह-पञ्चमांगाधिकां
गर्भरेणामान्वित्य भेदरेणदेगे कोणगृहान्तरीयांगी स्थापयित्वा
तन्नाल्यनोपरि विन्यस्तादेः गृहस्य पूर्वोक्तगर्भरेणामूनावन्यस्तं
प्राप्तं परिभ्रम्य दक्षिणैर्हस्तैः निष्पाद्य वायव्यकोणंऽप्येवमेव
हस्तैः रचयेत् । ततो गर्भरेणान्तात् हस्तद्वयप्राप्तमग्निं
गृहद्वयं निपात्य विष्वक्पचाकारमान्येयदिग्मुदष्टुष्योनिफं
योनिकुण्डं विदध्यात् । चतुरस्रे यद्भेदं त्यक्त्वाद्यतो तदंगकी-
मध्यमसांगमानि ॥ कुण्डं गृहेन्दुवत् क्रमात् । चतुरस्रे सैत्रे यद्भे-
दं नवभिर्विभक्ते चाद्यतो लक्षा अष्टागिष्टमसमांगमानेन सप्तभ्रम-
णात् गृहेन्दुमहगं कुण्डं कुर्यात् । अथैवं कृतिः । चतुरस्रं
सैत्रं नवधा विभज्य तत्र प्रथमोन्तिमयेति भागद्वयं परिभ्रम्य
अष्टागिष्टमसमांगादिमरेणागर्भदेगे सूत्रादिं निधाय तस्यैव भाग-
सप्तकस्यान्तिमरेणागर्भदेगे सूत्रान्तं निवेश्य तत्पत्रपरिभ्रमणेन
प्रथमरेणातुल्यं विन्यस्ताप्राप्तहस्तैः विरचयेत् । अथ प्रथमरेणा-
प्राप्तद्वयमपि हस्तैः संयोज्य दक्षिणदिगवस्थितमुत्तरागाभिमुखयो-

चतुरस्रं सम्पादयेत् । अथानन्तरोक्तपार्श्वद्वारेखासर्गिनीं दक्षिणी-
त्तरायतां गभरेखां रचयेत् । ततः चेन्नमध्यादुत्तरपार्श्वरेखा-
मध्याच्च पूर्वोक्तगभरेखादपरिमितमेकैकं सूत्रं निपात्य पूर्वशा-
नेदिशोरन्तराले मत्स्यं मुत्पाद्य तेनैवप्रकारेण पश्चिमवायव्ययोरन्त-
राले मत्स्यं कुर्यात् । अथ भूयोपि क्षेत्रमध्यादक्षिणपार्श्वरे-
खामध्याच्च प्रागुक्तगभरेखाप्रान्तद्वयात् लाञ्छनचतुष्टयसर्गिसूत्र-
चतुष्टयं निपातयेत् । एवं लाञ्छनानन्तरालस्थितसूत्रद्वयेन
सह सूत्रपट्क प्रयोगाद्वायव्यदिशि प्राङ्मुखयोनिकं यट्कोणकुण्डं
कुर्यात् ।

चतुरस्राष्टभागेन कर्णिकास्यादिभागशः ।

तद्विस्त्रेकभागेन केसराणि प्रकल्पयेत् ॥

तृतीये दलमध्यानि तुरीये दलकोटयः ।

भ्रमणात् पञ्चदलं स्यादलायं दर्शयेद्वहिः ॥

चतुरस्रस्य अष्टधा विभक्तस्य मध्ये अष्टमभागेन कर्णिका-
स्यात् कर्णिकाया वहिः परिधिस्थे द्वितीये अष्टमभागविन्यासे
केसराणि स्युः केसराद्वहिःपरिधिस्थिते तृतीये अष्टमभागे
विन्यासे दलमध्यानि कल्पयित्वा चतुर्थे दलकोटीं विधाय
चतुरस्राद्वहिर्दलायाणि स्पर्शयेत् । अत्राप्यष्टमभागेनेति सम्प्र-
ध्यते । विभागशः विभागे विभागे सर्वदिग्भागेष्वित्यर्थः । भ्रम-
णात्, सूत्रस्येति शेषः । एतच्च पञ्चदलं सर्वत्र योजनीयम् ।

अयमर्थः । चतुरस्रं चेन्न प्रागयाभिरुदगयाभिर्य रेखाभि-
रष्टधा विभज्य मध्यदेशे लाञ्छयित्वा चेन्नाद्विहियतुर्दिक्षु समन्ता-
दपरमष्टभागं विन्यसेत् सत्येवं लाञ्छनात् परितः प्रतिदिगं

पञ्चपञ्चाष्टमभागावधिरेखा भवन्ति । ततः पूर्वोक्तलाञ्छनीपरि-
विन्यस्तादेस्तत्तद्रेखाविन्यस्तप्रान्तस्य च सूत्रस्य परिभ्रमणात्
पञ्चवृत्तानि सम्पाद्य वृत्तातिरिक्तरेशाः परिमार्जयेत् ततः प्रथमे
वृत्ते कर्णिका । द्वितीये केसराणि । तृतीये दलमध्यानि ।
चतुर्थे दलकोटयः । पञ्चमे दलाग्रानीति कृत्वा अष्टदलं पूर्वाभि-
मुखयोनिनिकं पञ्चकुण्डमुत्तरदिशि कुर्यात् ।

इदानीमेतदेव कुण्डं प्रकारान्तरेणोच्यते ॥

वृत्तकुण्डं समं चान्यद्वयवान्यप्रकारतः ।

वृत्तकुण्डं पुरा कृत्वा चतुर्धा मेखलां भजेत् ॥

उत्तरेधच्च तथा कृत्वा कर्णिका सार्धका भवेत् ।

अवशिष्टं दलं वेददलमष्टदलन्तु वा ॥

यथा प्रतीक्षां दिशि वृत्तकुण्डमभिहितमिहापि तथैव कृत्वा
तन्मध्ये यथाविभागं पञ्चकुण्डं कुर्यादिति । अथवेत्यादिना
तृतीयः प्रकार उच्यते । पूर्वं वृत्तकुण्डमेव आमेखलं मेखलाम-
वधीकृत्य अन्तश्चतुर्धा भजेत् । वृत्तकुण्डमध्ये अन्यस्यापि सम-
भागस्य वृत्तत्रयस्य करणाश्चतुर्थश्चेत्रविभागः कार्य इत्यर्थः ।
ततः क्षेत्रमध्ये सार्धभागेन विस्तृता कर्णिका विधेया । उत्तरे-
धच्च तथा कृत्वेति, कर्णिकाया उच्यतेमपि सार्धभागेन कृत्वेत्यर्थः ।
अवशिष्टेन सार्धभागद्वयेन केसरव्यतिरिक्तानि दलान्येव कुर्यात् ।
एवञ्चतुर्दलमष्टदलम्वा पञ्चकुण्डं कुर्यात् ।

क्षेत्रात् द्वादशमं भागं चतुर्दिक्षु तदन्तरे ।

विन्यस्य तत्प्रमाणेन तुर्यांशमपरं नयेत् ॥

तस्य कर्णप्रमाणेन तद्भुजासपि लान्धयेत् ।

तत्राष्टसूत्रसंयोगादष्टासं कुण्डमुच्यते ॥

द्वादशधा विभक्तस्य चैत्रस्य यावान् द्वादशो भागस्तावन्तं भागं चतुर्दिक्षु विन्यस्य, तदन्तरे, तस्य चैत्रस्य अन्तरे बहिःप्रदेशे अन्तरं बहिर्योगोपसंख्यानयोरितिज्ञापकादन्तरशब्देन बहिर्य-चनः । तत्प्रमाणेनेति तस्य बहिर्यस्य द्वादशभागस्य परिमाणेन अपरं द्वितीयं तुर्यासं चतुरस्रं नयेत् प्रणयेत् कुर्यात् इति यावत् । तुर्यास्रमिति, स्तार्थिकोऽत्र पूरणप्रत्ययः । तस्य कर्ण-प्रमाणेनेति । कोणात् कोणान्तरस्पर्शिसूत्रं शिख्यशास्त्रेषु कर्ण इति प्रसिद्धम् । इह तु चैत्रगर्भादारभ्य चतुष्कोणगामिनः पृथ-गेव चत्वारः कर्णा इत्यभिप्रायेण कर्णाहंमपि कर्णशब्देनोक्तम् । तेनायमर्थः ।

बाह्यस्थितचतुरस्रस्य गर्भदेशावधिर्यावान् कर्णस्तावता मानेन तद्भुजासु तस्य कर्णस्य भुजासु लाञ्छयेत् । अत्र बाह्यचतुरस्रसूत्रास्येव कर्णोभयपार्श्ववर्तीनि निजभुजाकारतया भुजाशब्देनोच्यन्ते । अयमाशयः । बाह्यचतुरस्रसम्बन्धिन्येकस्मिन् कोणे कर्णावपरिमितस्य सूत्रस्यादिं निधाय तत्सूत्रं चतुरस्ररेखोपरि प्रसार्य सूत्रप्रान्ते लाञ्छयेत् । एवं प्रतिकोणं सूत्रादिं निधाय प्रातिलोभ्यानुलोभ्येन सूत्रप्रसारणात् तत्तत्प्रान्ते लाञ्छयन् प्रदिदिशं लाञ्छनद्वयकरणादिकचतुष्टयेन लाञ्छनेषु सूत्राष्टकनिपातनादष्टास्रकुण्डं कुर्यादिति ।

अयमिह निर्माणप्रकारः ।

पूर्ववच्चतुरस्रीकृतस्य चैत्रस्य बहिःचतुर्दिक्षु द्वादशमं भागं विन्यस्य तत्परिमाणेन अपरं चतुरस्रं कुर्यात् । अथ तदीय-

कर्णाद्विपरिमितस्य सूत्रस्य प्रतिकोणमादिं निधाय चतुरस्ररेखी-
परि प्रसारणात् तत्तत्प्रान्तेषु लाञ्छयन् दिक्चतुष्टयेन लाञ्छना-
ष्टकं कृत्वा तद्वाञ्छतोपरि सूत्राष्टकनिपातनादेशानदिशि
पूर्वाभिमुखयोनिक्कमष्टाङ्गकुण्डं कुर्यात् । इदानीं दिग्नियमम-
न्तरेणैव तत्तत्कर्मापयोगितया विज्ञानललितोपदिष्टं कुण्डद्वय-
मुच्यते ।

सप्तमांशं बहिन्यस्य कृत्वा वृत्तमिह भ्रमात् ।

चतुर्थभागाद्यनेन पूर्वक्षेत्रे च संस्मृतैः ॥

धनुर्ज्याकृतिभिः पञ्चसूतैः पञ्चास्त्रकुण्डकम् ।

क्षीमे प्रशस्यते भूतशाकिनीयहनिग्रहे ॥

चतुरस्रस्य क्षेत्रस्य बहिःप्रदेशे चतुर्दिक्षु क्षेत्रसप्तमांशं विन्य-
सेत् । ततः क्षेत्रगर्भविन्यस्तादेः बाह्यस्थितसप्तमांशोपरि विन्यस्त-
प्रान्तस्य सूत्रस्य सर्वतः परिभ्रमणात् वृत्तं निष्पादयेत् । पूर्वं
क्षेत्रेणेति, बहिःस्थितवृत्तापेक्षया पूर्वक्षेत्रशब्देन आन्तरचतुरस्र-
क्षेत्रमेवोच्यते ।

ततयायमर्थः । आन्तरचतुरस्रस्य यदैर्घ्यं तत्स्वकीय-
चतुर्थभागान्यूनं कृत्वा यन्मानं भवति तावता मानेन परिमितं
भूतं विधाय तादृशानि पञ्चसूत्राणि बाह्यवृत्तस्यान्तर्विन्यस्य
सूत्रमशौ कोणं कुर्यात् । तानि च पञ्च सूत्राणि प्रत्येकं
प्रान्तद्वयसंस्पृष्टवृत्तत्वात् धनुर्ज्याकृतोनि धनुरारुढमौर्वीसदृशानि
स्युः । ततः पञ्चसूत्रातिरिक्तं सर्वं परिसृज्य पञ्चास्त्रकुण्डं
रचयेत् ।

तच्च ग्रहनिग्रहादिक्षीमे प्रयोज्यम् ।

दशमांशं वहिर्न्यस्य कृत्वा वृत्तमिह भ्रमात् ।
 भक्ताच्चेवं चतुःपट्या तद्भागैः त्रिंशता त्रिभिः ॥
 समायसूत्रं तादृचात्समास्त्रं सूत्रसप्तकात् ।
 अभिचारोपशान्त्यर्थं होमकुण्डमिति स्मृतम् ॥

इहापि चतुरस्रस्य चेचस्य दशमभागं चतुर्दिक्षु वहिर्विन्यस्य
 पूर्ववत् वृत्तं कुर्यात् । अथ पूर्वचेचं चतुःपट्या विभज्य तेषां
 चतुःपष्टिसंख्यानां भागानां मध्ये त्रयस्त्रिंशत्संख्यैर्भागैः परि-
 मितं सूत्रं कृत्वा तादृशानि सप्तसूत्रानि वृत्तस्यान्ते विन्यस्य
 समास्त्रं कुण्डं कुर्यात् । अत्रापि सूत्राणां धनुर्न्याकारत्वं
 सूत्रसन्धौ कोणनिर्माणां सप्तसूत्रातिरिक्तपरिमार्जनंचेति पूर्ववदेव
 वेदितव्यम् ।

एतच्च कुण्डमभिचारदोषोपशमनहोमेषु प्रयोज्यम् ।

आह विश्वकर्मा ।

यातन्मात्रः कुण्डविस्तार उक्तस्तावत्खातस्यापि मानं प्रदिष्टम् ।
 यादृक् कुण्डस्याकृतिः संप्रदिष्टा तादृशं मेखलाया विदध्यात् ॥
 स्थापने सर्वकुण्डानां ध्वजायः सर्वसिद्धिदः ॥

सर्वेषु चैतेषु प्रोक्तमानादडाङ्गुल्यवादि न्यूनमतिरिक्तं वा
 विधाय ध्वजायः साधनीयः ।

विस्तारे दैर्घ्यगुणिते अष्टभिर्विभक्ते यद्येकः परिगिष्यते
 तदा ध्वजाय इति ।

खातेधिके भवेद्रोगो होने धेनुधनक्षयः ।

यत्कुण्डे तु मन्तापो मरणं भिषमेखने ॥

मेखुन्तारहिते शोकोऽभ्यधिके विसर्पसंक्षयः ।

भार्याविनाशनं प्रोक्तं कुण्डे योन्या विना कृते ।

अपत्यध्वंसनं प्रोक्तं कुण्डं यत् कण्ठवर्जितम् ॥

खातहोने भवेद्दोग इत्यादिना खातादिलक्षणरहितस्य कुण्डस्या-
निष्टफलत्वदर्शनादिदानीं खातादीनामेव लक्षणमभिधीयते ।

तद्यथा मोहचूडोत्तरशास्त्रे ।

चतुर्विंशतिमं भागमङ्गुलं परिकल्प्य तु ।

चतुर्विंशाङ्गुलं हस्तं कुण्डानां परिकल्पयेत् ।

हस्तमात्रं खनेतिर्यगूर्ध्वं मेखलया सह ॥

मुष्टिमानं शतार्धमित्यादिना प्रसिद्धेनैव हस्ताङ्गुलव्यवहारेण
होमानुसारात् कुण्डमानमुक्तम् । इयन्तु खातादिमान कथनार्थं
परिभाषा क्रियते । चिकीर्षितकुण्डचेष्टं चतुर्विंशतिधा विभज्य
यावान् चतुर्विंशतिमो भागस्तावत्परिमाणमङ्गुलं परिकल्प्य
चतुर्विंशत्या अङ्गुलैर्हस्तं परिकल्पयेत् । ततस्तेन हस्तेन परि-
मितं सर्वकुण्डानां तिर्यक्खातमानं विधायमेखलासहितस्य
खातस्य तेनैव हस्तेन परिमितमूर्धमानं विदध्यात् । प्रथमेपु
वक्तम् । कुण्डं जिनाङ्गुलं तिर्यगूर्ध्वं मेखलया सह ।

जिनाङ्गुलं, चतुर्विंशत्यङ्गुलम् ॥

प्रतिष्ठासारसंग्रहेपि ।

पञ्च-त्रिमेखलोच्छ्रायां ज्ञात्वा शेषमधः खनेत् ॥

विगर्गगणायुक्तम् ।

व्यासात् खातः करः प्रोक्तो निष्प्रमृष्ट्यङ्गुलेन तु ।

तिर्यङ्गुलानि, पञ्चदशाङ्गुलानि खातस्य निष्प्रत्वम् ।

उच्यता मा नवाङ्गुलैरिति, वक्ष्यमाणत्वाच्चेखलाचपपक्षे नवा-
ङ्गुलं प्रथममेखनयोत्प्रेष इत्युभयोयचतुर्विंशत्यङ्गुलत्वम् ।

कण्ठमानमुक्तं कालोत्तरे ।

खाताद्याह्नेऽङ्गुलः कण्ठः सर्वंकुण्डेष्वयं विधिः ॥

खात-मेखलयोरन्तराले अङ्गुलमानेन कण्ठमीष्टापरपर्यायं

कुर्यात् ।

सारसमुच्चये । खाताद्याह्नाङ्गुलः कण्ठस्तदाह्ने मेखला क्रमात् ।

मेखलालक्षणमुक्तं कामिके ।

चेचार्कांगेन तस्योष्ठः स्यात्तद्वेदत्तुभागतः ।

मेखला पृथुतोच्छ्रायः कुण्डाकारा तु मेखलाः ।

सर्वेष्वपान्तु प्रकर्त्तव्या मेखलैकात्र लाघवात् ॥

चेचस्य, अर्कांगेन, दादयांगेन कुण्डस्योष्ठः कण्ठगण्डयाचः
स्यात् तद्वेदभागतः कुण्डचतुर्थांशतो मेखलायाः पृथुता
विस्तारः ।

तथा ऋतुभागतः पष्ठभागेन मेखलीच्छ्रायः कार्यः ॥
पिङ्गलामतेपि । खातादेकाङ्गुलं त्यज्य मेखलानां स्थितिर्भवेत् ।

मेखलैकाग्रवा तिस्रो भूतसंख्यायवा प्रिये ॥

भूतसंख्याः, पञ्चसंख्याः ।

उक्तञ्च प्रथमे । कण्ठाङ्गुलाद्विहिः कार्या मेखलैका पङ्कजुला ।

चतुस्त्रिंशद्वाङ्गुला यदा तिस्रः सर्वं च गोभनाः ॥

यदा एका मेखला तदा सा विस्तारोत्मेधाभ्यां पङ्कजुला
विधेया । “एका पङ्कजुलोत्मेधविस्तारा मेखला मतेति”

पिङ्गलोक्तेः । यदा तु मेखलात्रय पञ्चसूदा क्रमेण चतुस्त्रि-
ंशद्वाङ्गुलमानाः कर्त्तव्याः । मोहचूटोत्तरे । मेखलात्रितयं
कार्यं कोणरामयमाङ्गुलैः । कोणाः, चत्वारः । रामाः,

त्रयः । 'यमौ' द्वौ । तत्र सर्वान्तिमा, द्वाङ्गुला । मध्य स्थाः च
 द्वुलाः । कुण्डकण्ठसन्निहिता चतुरङ्गुला इति । सत्येवं प्रथम-
 मेखलायाः कुण्डकण्ठादारभ्य नवाङ्गुल चतुर्मेधः स्यात् ॥

लक्षण संग्रहेऽपि ।

प्रथमाष्टाङ्गुला व्यासादुच्यता सा नवाङ्गुलैः ।

मध्यात्तु चतुरङ्गुला बाह्ये तृतीया तु यमाङ्गुला ।

मेखलाः पञ्चवा कार्याः षट्-पञ्चा-ध्वि-त्रि-पञ्चकैः ॥

प्रथमकुण्डसन्निहिता आन्तरोत्सेधनवाङ्गुला बाह्ये तु चतुर-
 ङ्गुलैव । अष्टाङ्गुला, चतुरङ्गुला । अर्द्धयः, चत्वारः ।

पञ्चौ द्वौ ॥

योनि लक्षणमुक्तं स्वायम्भवे ।

मेखला मध्यतो योनिः कुण्डार्धं त्र्यङ्गविस्तृता ।

अङ्गुष्ठमानीष्ठकण्ठा कार्याश्चस्यदलाकृतिः ॥

प्राग-ग्नि-धाम्यकुण्डानां प्रोक्ता योनिरुदङ्मुखः ।

पूर्वामुखाः स्मृताः शेषा यथा गोभं समन्विताः ॥

मेखलाया गर्भदेशे कुण्डार्धदीर्घा कुण्डतृतीयाङ्गविस्तृता
 योनिः कार्या । अक्षौष्ठशब्देन, योन्यग्रमुच्यते । कण्ठशब्देन, च
 योनिमेखला । अङ्गुष्ठशब्दः, अङ्गुलपर्यायः । एकाङ्गुलपरि-
 मणेन योनिरग्रमेखलाञ्च कुर्यादित्यर्थः । विस्तारोऽष्टाङ्गुली
 योनिरग्रमङ्गुलसंमितमिति पिङ्गलोक्तेः ।

नारदीये । कुण्डत्र्यङ्गप्रविस्तारा योनिरुदङ्मुखताद्रुलम् ।

कुण्डार्धेन तु दीर्घा स्यात् कुण्डोष्ठो बोधिपत्रवत् ॥

कुण्डोष्ठोति, यथा कुण्डे दादगाग्निं ओष्ठो विहितं एवं

योनेरपि द्वादशभागेन ओष्ठः कार्य इत्यर्थः । यथा कुण्डे प्रविष्ट-
ओष्ठो यस्या इति । 'बोधिपत्रम्, अश्वत्थपत्रम् ।

चैलोक्यसारे ।

दीर्घात् सूर्याङ्गुलानाभिस्त्रांशोना विस्तरेण तु ।

एकाङ्गुलीनोच्छ्रिता सा तु प्रविष्टाभ्यन्तरे तथा ॥

कुम्भद्वयसमायुक्ता चाश्वत्थदलवन्मता ।

अङ्गुलमेखला युक्ता मध्ये ॥ त्वाज्यदृष्टिस्तथा ॥

दक्षस्या पूर्व्याम्ये तु जलस्या पश्चिमोत्तरे ।

नवमस्यापि कुण्डस्य योनिर्दक्षदलस्थिता ॥

'सूर्याङ्गुलाः, द्वादशाङ्गुलाः । 'त्रांशोनेति, दीर्घद्वितीया-
गम्यूनविस्तारा । 'एकेनाङ्गुलीनोच्छ्रिता तथा, एकेनाङ्गुलीन
कुण्डमध्ये प्रविष्टा । 'कुम्भद्वयसमायुक्तेति, पूर्वोक्ताग्नेयकुण्डस्य
तुल्याकृतेर्योनेर्बुधदेगस्थितं वृक्षद्वयमेव गजकुम्भाकृतित्वात् कुम्भ-
शब्देनोक्तम् । तेनाप कुम्भस्यानाकृतिर्घटद्वयं मृत्पिण्डद्वयं वा
स्थाप्यमिति तदप्राज्ञं । अङ्गुलमेखलेनेति, एकाङ्गुलमानया
मेखलया परिवेष्टितेत्यर्थः । मध्ये त्विति, यथा मुचि दृष्ट-
धारणाय विलं क्रियते तथा योनिमध्येपि विलं कर्तव्यमित्यभि-
प्रायः । दक्षस्येति, पूर्व्याग्नेययाम्य कुण्डेषु दक्षिणभागे उत्तराभि-
मुखा योनिः कार्या नैर्ऋत्यादिकुण्डेषु तु पश्चिमभागे प्राङ्-
मुखा विधेयाः । 'नवम इति, षट्दिक्षु कुण्डेष्वेवं विधाय पूर्व्य-
गानदिगोरन्तरानि यत्रवमं कुण्डं चतुर्दिक्षु वा कुण्डचतुष्टयं

कृत्वा ईशानदिशि यत्पञ्चमं कुण्डं तयोरपि दक्षिणभागेऽपि योनिः
कार्येत्यर्थः ॥

वद्वृचपरिशिष्टे । अथाबुधः स धूमे तु जुहुयादौ हुताग्ने ।

यजमानो भवेदन्धः सपुत्र इति च श्रुतिः ॥

छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः ।

पाण्याहुतिर्द्वादश पर्वं पूर्विका रक्षादिनाचेत्*सुचि पर्वं पूरिका ।

दैवेन तीर्थेन च ह्यते हविः स्वर्गारिणि स्वर्गिणि तच्च पावके ॥

योनिर्यि जुहोत्यग्नौ व्यङ्गारिणि च मानवः ॥

मन्दाग्निरामयावी च दरिद्रयैव जायते ।

तस्मात् समिद्धे होतव्यं नासमिद्धे कथञ्चन ॥

आरोग्यमिच्छतायुय त्रियमात्यन्तिकीं तथा ।

जुह्वयते हुते चैव पाणिसूर्पसुचादिभिः ॥

न कुर्यादग्निधमनं कुर्यात्तु व्यजनादिना ।

मुखेनैव धमेदग्निं मुखादोषोभ्यजायत ॥

नाग्निं मुखेनेति तु यत्तौकिके योजयन्ति तत् ।

भविष्यत्पुराणे । भूभौ स्थितेन पात्रेण विष्टब्देन च पाणिना ।

वामेन यदुर्गार्हूलं नान्तरीक्षे तु ह्यते ॥

धनायुर्दररेखासु सोमतीर्थे तु मध्यमं ।

लाजादिहवनं तेन कर्त्तव्यं वपनं तथा ॥

‘वपनम्’ व्रीक्षादिनिर्वापः ।

वायुपुराणे । कण्डनं पेयणश्चैव तथैवोन्मिश्रं सदा ।

सकृदेव पितॄणां स्याद्देवानां तत्तिरुच्यते ॥

मरीचिः । प्रागयाः समिधो ग्राह्या अखर्वानौष्ठपाटिताः ।

काम्येषु वशकर्मादौ विपरोता जिघांसति ॥

विशीर्णा विदलाङ्गुला वक्रा बहुशिराः क्षणाः ।

दीर्घास्थूला घुणैर्जुष्टाः कर्मसिद्धिविनाशकाः ॥

समिदित्यनुष्ठौ ब्रह्मपुराणे ।

ग्रामी-पलाश-न्यग्रोध-प्लक्ष-वैकट्यतीक्ष्णा ।

अश्वत्थोदुम्बरी विष्वयन्दनः सरलास्तथा ।

शास्त्रय देवदारुय खदिरयेति याज्ञिकाः ॥

छन्दोग परिशिष्टे कात्यायनः ।

नाङ्गुष्ठादधिका कार्या समित् स्थूलतया कचित् ।

न वियुक्ताजंघा चैव न सकोटा न पाटिता ॥

प्रादेयान्नाधिकान्यूना न तथा स्याद्दिग्वाधिका ।

न सपर्णा समित् कार्या ह्रीमकर्कशु जानता ॥

तथा । यद्योक्तवस्त्वसम्पन्ने ॐ ग्राह्यं तदनुकारि यत् ।

यवानामिव गोधूमा ब्रीहौष्णामिव शास्त्रयः ॥

आज्यं द्रव्यमनादेशे जुहोतिषु विधीयते ।

मन्त्रस्य देवतायाय, प्रजापतिरिति स्थितिः ॥

‘अनादेशे’ अविधाने ।

मन्त्रस्य देवतायाय अनादेशे प्रजापतिः देवता प्राजापत्यो-

मन्त्रः समस्ता व्याहृतयय ।

यथ तु देयतीक्षा मन्त्राय नास्ति तत्र मूनमन्त्रोपेदितव्यः ।

● यद्योक्तवस्त्वसम्पन्ने क्वचित्पाठः ।

सचोसक्तो गरुडपुराणे ।

प्रणवादिनमोऽन्तश्च चतुर्थ्यन्तश्च सप्तमः ।

देवतायाः स्वकं नाम मूलमन्त्रः प्रकीर्तितः ॥

विष्णुधर्मोत्तरे । दध्यन्ताभे पयः कार्यं मध्वन्ताभे तथा गुडः ।

दृतप्रतिनिधिं कुर्यात् पयो वा दधि वा नृप ॥

पैठौनसिः । काण्ड-मूल-पर्ण-पुष्प-फल-प्ररोह-रस-गन्धादीनां

सादृश्येन प्रतिनिधिं कुर्यात् सर्वान्ताभे यवः प्रतिनिधिर्भवति ॥

मैत्रायणीयपरिशिष्टे ।

दर्भाभावे काशः प्रतिनिधिः अदोधाः पलाशा-श्वत्थ-खदिर-
रोहितको-दुम्बराणां, तदन्ताभे सर्व्ववनस्पतीनां तिलक-नीप-निम्ब-
राजह्व-शाम्भन्य--रलूक-कपित्थ-कोविदार-विभोतक-क्षेष्मान्तक-
सर्व्व-कण्डकिवर्जं । दृतमन्त्रार्थं प्रतिनिधिस्तदन्ताभे दधि-
पयो वा ।

इति मण्डपादिलक्षणम् ॥

अथ हविश्चाहम् ॥

आह शतातपः । नानिष्टा पितृयज्ञेन वैदिकं किञ्चिदाचरेत् ।

तत्रापि मातरः पूर्वं पूजनीयाः प्रयत्नतः ॥

अकृत्वा मातृयागन्तु वैदिकं यः समाचरेत् ।

तस्य क्रोधसमाविष्टा हिंसामिच्छन्ति मातरः ॥

मातृगणास्तु भविष्यपुराणे निरूपिताः ।

गौरी-पद्मा-शची-मेधा-सावित्री-विजया-जया ।

देवसेना-स्रधा-खाहा-मातान्या लोकमातृकाः ।

हृष्टिः पुष्टिस्तथा तुष्टिरात्मदेवतयाहस ।

पूज्या चित्ते ऽद्यवाञ्छायां वरदाभयपाणयः ॥

विष्णुपुराणे । कन्या-पुत्रविवाहेषु प्रवेशे नववेश्मनः ।

शुभकर्माणि वालानां चूडाकर्मादिके तथा ॥

सोमस्तोत्रयने चैव पुत्रादिमुखदर्शने ।

नान्दीमुखान् पितृनादौ तर्पयेत् प्रयतो गृही ॥

जावालः । यज्ञोद्वाह-प्रतिष्ठासु मेघलावन्ध-मोचयोः ।

पुत्रजन्महयोत्सर्गे हृद्विद्याहं समाचरेत् ॥

तेन वैदिकहोमाङ्गकेषु दर्शपूर्णमासादिषु अन्येषु च वचन-
विशेषितेषु कर्मसु हृद्विद्याहमाचर्णीयम् ॥

तथा तुलापुरुषादीनामपि यागसंग्रहनात् लोकापाला-
वाहनमन्त्रेषु च सर्वेषु ममाध्वरम्पाहियत्र रक्षेत्यादिशब्द-
प्रयोगात् सत्यपि दानरूपत्वे यागधर्मैराभविष्यमिति तथापि
हृद्विद्याहं कर्त्तव्यम् । एवमेव सहोमकेषु धान्यपर्वतादिष्वपि-
अनुसन्धेयाः ।

तस्य विधिमाह कात्यायनः ।

आभ्युदयिके प्रदक्षिणमुपचारः पूर्वार्त्तेपि समस्तवर्षं जपं
वृजवी दर्भा यवैक्षितार्थः सम्पन्नमिति दक्षिणप्रशः, सुमन्यत्र
मित्यनुज्ञातो दधिवदराक्षतमिश्राः पिण्डा नान्दीमुखान्
पितॄन् याचयिष्ये इति पृच्छति, याचयतामित्यनुज्ञातो नान्दी-
मुखान् पितॄन् याचयिष्ये, इति पृच्छत्यावाहयेत्यनुज्ञातो नान्दी-
मुखाः पितरः प्रीयन्तामित्यन्तच्छयस्याने नान्दीमुखाः पितरः
पितामहाः प्रपितामहा मातरो मातामहाय प्रीयन्तामिति, न
मर्धा प्रयुञ्जीत युग्मानागयेदिति ।

निगदव्याख्यातमेतत् ।

श्रीमार्कण्डेयपुराणे ।

नान्दोमुखानां कुर्वीत प्राज्ञः पिण्डोदकक्रियां ।

प्राजापत्येन तौर्धेन यच्च किञ्चित् प्रजायते ॥

अथ मधुपर्कः ।

आह जावालः । वैवाह्यश्रुतिजश्चैव श्रोत्रियं गृहमागतम् ।

अर्हयेन्मधुपर्केण स्नातकं गृहमेववा ॥

विष्णुमित्रः । संपूज्य मधुपर्केण ऋत्विजः कर्म कारयेत् ।

अपूज्यकारयेत् कर्म किम्विधेनैव युज्यते ॥

तद्विधिसु कात्यायनसूत्रे ।

पदार्था भवन्त्याचार्या ऋत्विग्वैवाह्या राजा प्रियः स्नातक इति प्रतिसंवत्सरानर्हयेयुश्चमाना ऋत्विजः ॥

आसनमाहार्याह । साधुभावानास्तां अर्चयिष्यामीभवन्त मित्याहरन्ति विष्टरं पादं पादार्घ्यमुदकमर्घमाचमनीयं मधुपर्क दधि-मधु-घृतमपिहितं कांक्षे कांक्षेनान्यस्त्रिस्त्रिः प्राह विष्टरादीनि विष्टरं प्रतिगृह्णाति वर्षोऽस्मि समानामुद्यतामसूर्यः ॥

इमन्तमभितिष्ठामि यो माकयाभिदा सतौत्येनमभ्युपवि-
शति पादयोरन्यं विष्टर आसीनाय सव्यं पादं प्रक्षाल्य दक्षिणं
प्रक्षालयति त्राह्मण्येदक्षिणं प्रथमं विराजो दोहसि विराजो
दोहमगीयमयि पादायै विराजो दोह इत्यर्थं प्रतिगृह्णात्या-
पस्य युष्माभिः सर्वान् कामानवाप्नुवानीति निनयन्नभिमन्त्रयते
समुद्रं प्रक्षिणोमि स्तां योनिमभिगच्छत ।

अरिष्टा अन्नाकं वीराणामपरा सेचि मत्पथ इत्याचामत्यामागन्त्य-

सासमीयसा सृजवर्चसां तं मां कुरुप्रियं प्रजानामधिपतिं पशू-
नामरिष्टिं तनूनामितिमित्रस्यत्वेति मधुपर्कं प्रतीक्षते देवस्यत्वेति
प्रतिगृह्णाति तत् । सव्ये पाणौ कृत्वा दक्षिणस्यानामिकया त्रिः
प्रयौति नमः स्यावास्यावान्यग्नेया विहं तत्ते निष्क्रान्तामीत्य-
नामिकाङ्गुष्ठेन च विनिर्मुक्षयति तस्य विः प्राश्नानि यन्मधुनो
मध्व्यं परमं श्रीं रूपमन्नाद्यन्तेनाहं मधुनो मध्व्येन परमेण रूपे-
णाग्नाद्येन परमो मध्व्योन्नादोऽसानीति मधुमतीभिर्वा प्रत्यर्थं
पुत्रायान्ते वासिनोवान्तरत आसीनायोच्छिष्टं दद्यात् सर्वं वा
प्राश्नीयात् प्राग्वा सञ्चरेति नवेदाचम्य प्राणान् संस्मरति वाद्य
आस्येनसोः प्राणोच्छोषद्युः कर्णयोः श्रोत्रं वाङ्मोर्वसमूर्ध्वं रोजी
रिष्टानि मीढानि तनुस्तत्त्वामि सहेत्याचान्तोदकाय यसेमा दाय-
गौरिति त्रिः प्राह प्रत्याह माता रुद्राणां दुहितायस्मना ।
स्वसापानाममृतस्य नाभिः प्रनुवीचं चिकितुषे जनाय मागामना-
गामदिति वधिष्ठेति मम चामुष्य पाप्मानम् । हतोमीति यद्या-
लभैताव्ययद्युत्सिस्त्वेषममचामुष्य च पाप्माहतं मुत्सृजत दण्डान्य-
स्त्विति ब्रूयान्त्विवामाम् । सौर्वः स्यादधियज्ञमधिविवाहं कुरु-
तेत्येव ब्रूयाद्यद्यप्यसकृत्संवत्सरस्य सोमे न यजेत कृतार्घ्या एवैनं
याजयेयुर्नाकृतार्घ्या इति श्रुतेः । अस्वार्घ्यः । आसनमाहार्येत्यन्तं
सुवीधाः । साधुभवानित्यादिमर्घ्यं प्रत्यध्येषणं । आहरन्त्यर्घ्यं पिब-
सम्यन्धि पुरुषाभिप्रायेण बहुवचनं । विटरोच्छिवापपञ्चविंगति-
कुशपत्रकृतः ।

तथा च परिशिष्टे । कतिभिन्तु भवेद्दद्या कतिभिर्विटरोमतः ।

पञ्चापद्भिर्भवेद्दद्या तदर्हं तु विटरः ॥

ऊर्ध्वकेशी भवेद्ब्रह्मा लम्बकेशस्तु विष्टरः ।

दक्षिणावर्त्तको ब्रह्मा वामावर्त्तस्तु विष्टरः ॥

प्रथमो विष्टर उपवेशनार्थम् ।

पादमिति, पादार्थं द्वितीयं विष्टरम् ।

पादार्धमुदकं सुखीष्णं । अर्घ्यं ध्याख्यातः ।

आचमनीयं उदकमेव 'मधुपर्क', दधि-मधु-घृतं कांस्य
भाजने तेनैवा पिहितम् । अर्घ्यार्घ्यपितृव्यतिरिक्तोन्यएव विष्टरा-
दीनि विस्तिः प्राह, विष्टरो विष्टरो विष्टरः प्रतिगृह्यतामित्येवं ॥
अर्घ्यस्तु तृणीमेव विष्टरं प्रतिगृह्य वर्ष्मोक्तीति मन्त्रेण तत्रो-
पविशति ॥

'पादयोरन्यमिति, पादार्धेण बाध्यते ।

ततश्च पादप्रचालनानन्तरं द्वितीयविष्टरदानं । तथा-
चोत्तरध्वे विष्टर आसीनाय सख्यं पादं प्रचाल्य दक्षिणं
प्रचालयतीति, एकस्मिन् विष्टर आसीनस्य पादप्रचालन-
मुपदिशते । ब्राह्मणयेदर्थो भवति तदा दक्षिणपादं प्रथमं
प्रचालयेत् । विराजो दीहोसीति मन्त्रेण जलं गृहीत्वा प्रचालय-
त्यर्घ्यं एव, आपस्यइतिमन्त्रेण अर्घ्यं प्रतिगृह्णाति, अर्घ्योदकं
निनयत् समुद्रं व इति जपति, आचामयन्निति मन्त्रेणाचमति
मिश्रस्यस्नेतिमन्त्रेण मधुपर्कमोचते देवम्यलेतिमन्त्रेण मधुपर्कं
प्रतिगृह्णाति । सर्वेषु वैतेषु विस्तिरेतानि द्रव्याण्यभिधाय
प्रतिगृह्यतामित्यर्थमाहान्यः ।

अथार्घ्यं मधुपर्कपात्रं सखे पाणी कृत्वा दक्षिणस्थानामि-
कया नमःस्यावेतिमन्त्रेण मधुपर्कं विः प्रयौति, मिथयतीत्यर्थः ।

अनामिकाङ्गुष्ठेन च तूष्णीं त्रिर्निरुच्छति निषिञ्चतीत्यर्थः ।
च शब्दात् प्रयौति च । अतश्च प्रतियुवनं, निरुच्छणं एवञ्च निरु-
च्छणव्यवधानात् समन्तकं त्रिः प्रयुवनं विधेयमिति सिद्धाति ।

यन्मधुन इति मधुमतीभिर्वा मधुपर्कं त्रिः प्राग्ग्रीयात् ॥

मधुपर्कं च सोमे च नोच्छिद्यो भवतीति स्मरणात्, उच्छिद्य-
स्यैव मन्त्रपाठः । अथाचम्य वाद्यपास्य इत्यादिभिर्गन्तैः प्राणा-
यतनानि संस्मरन् अत्र साकाङ्गत्वादन्तोत्पन्नाहारः ।

स इति च सर्व्वानुपह्नः ।

अरिष्टानि मेङ्गानि तमुरित्यत्र, सन्वित्यध्याहारः । आचान्तो-
दकाय गासमादाय गोरिति त्रिः प्राहेति, आचान्तोदकग्रहणात्
पुनराचमनमितिकेचित् । अपरेत्वादुः । आचान्तमुदकं येन
स आचान्तोदकः तदर्थं शस्तादानमिति तादर्थ्यं च पश्वात्
भस्य तदर्थत्वात् एतच्चार्य्यकर्त्तव्याण्यम् ।

ततो माता कृद्राणामिति मन्त्रं अर्घ्यः प्रतिब्रूयात् ।

अमुथेति चार्घ्ययितुर्नाम ग्रहणं, यद्यालभेत पाप्मानं घातया-
मोतिप्रयोगः । अथ यद्युत्तिष्ठेन्नम्रचामुथ्य च पाप्माहतमुत्-
सृजत दृष्टान्यत्विति ब्रूयात् ।

अर्चाध्यर्घयितुर्नामादेशः ।

योगक्षजत दृष्टान्यस्तीति ब्रूयादिति, निगदोप ।

नत्वेवामाए गोर्धम्यादधियज्ञमधिविवाहदुरुते इत्येवं ब्रूयात्
श्रेयं सुगमम् ।

अथ पुण्याद्याचनं । आह वेदव्यासः ।

सम्पूजा गन्धमाल्याद्यैर्ग्राह्यान् स्मृति वाचयेत् ।

धर्मकर्मणि भाह्व्ये संयामाहुतदर्शने ॥

यमः । पुण्याहवाचनं दैवे ब्राह्मणस्य विधीयते ।

एतदेव निरोद्धारं कुर्यात् चतियवैश्ययोः ॥

कश्यपः । लोके भूतिकर्मसु वै तदादीन्येव वाक्यानि सूर्यया
पुण्याहं सुसमृद्धमिति ।

‘भूतिकर्मसु, सम्प्रत्यकरकर्मसु, स्वस्तिवाचनादिष्विति यावत् ।

‘एतदादीनि, प्रणवादीनि ।

पुण्याहवाचनमुक्तं बहुचपरिशिष्टे ।

अवनिस्तज्जानुमण्डलं कमलमुकुलसदृशमञ्जलिं शिरस्याधाय,
दक्षिणेन पाणिना सुवर्णं पूर्णकलशं धारयित्वा, दीर्घाः-नागा-
नद्योगिरयस्त्रीणि विष्णुपदानि च तेन आयुःप्रमाणेन पुण्याहं
दीर्घमायुरस्तु, शिवा आपः सन्तु, सौमनस्यमस्तु, अक्षतश्चारिष्टि-
चास्तु, गन्धाः पान्तु, माङ्गल्यञ्चास्तु, पुण्याणि पान्तु, सन्धियमस्तु,
अक्षतानि पान्तु, आयुष्यमस्तु, तांबूलानि, पान्तु, ऐश्वर्यमस्तु दक्षिणा
पान्तु, आरोग्यमस्तु, दीर्घमायुः शान्तिः पुष्टिस्तुष्टिः चौर्यंशो विद्या
विनयो वित्तं बहुपुत्रश्चायुष्मञ्चास्तु, यं कृत्वा सर्व्ववेदोद्यत्प्रक्रिया
करणकर्म्मार्म्भाः शुभाः शोभनाः प्रवर्त्तन्ते, तमहमोद्धारमादिं कृत्वा
ऋग्यजुःसामाशीर्वचनं बहुऋषिमतं समनुज्जातभवद्भिरनुज्जातः
पुण्यं, पुण्याहं वाचयिष्ये, वाच्यतां द्रविणोदा द्रविणमस्तु, अंश
सवितापद्याताम्रवोनवो भवति, जायमानोच्चा दिवि दक्षिणावन्तो
अस्युरित्येता ऋचः पुण्याहे ब्रूयात्, व्रतनियमतपःस्नाध्यायमनु-
दमदानविशिष्टानां सर्व्वेषां ब्राह्मणानां मनः समाधीयतां,

स्पतयः सन्तु, शिवा आपः सन्तु, अहोरात्रे शिवे स्यातां त्रिकामे,
 निकामे, नः पर्यन्त्यो वयंतु । फलवत्योन ओषधयः पच्यतां योग-
 चेमो नः कस्पतां, शुक्ला-ङ्गारक-बुध-हृहस्पति-शनैश्वर-राहुकेतु-
 सोमसहिता आदित्यपुरोगाः सर्वे यहाः प्रीयन्तां, भगवान् नारा-
 यणः प्रीयतां, भगवान् पर्जन्यः प्रीयतां, भगवान् स्वामी महासेनः,
 प्रीयतां पुण्याहकालं वाचयिष्ये, वाच्यतां उद्गातेव शकुने सामगा-
 यसि याज्यया यजति यत्पुण्यं नक्षत्रं तद्वदकुर्वीतोपब्यूषं यदा वै
 सूर्य उदेति अथ नक्षत्रं नैति यावति तत्र सूर्यो गच्छेत् यत्र जघनं
 पश्येत्तावत् कुर्वीत यत्कारौ स्यात्पुण्याह एवं कुरुते तानि यानि
 एतानि यमनक्षत्राणि यान्येव देवनक्षत्राणि तेषु कुर्वीत यत्कारौ-
 स्यात् पुण्याह एवं कुरुते पुण्याहं भवन्तो ब्रूवन्तु श्रीम् पुण्याहं
 स्वस्तये वायुमुपब्रुवामहे आदित्य उदितय, स्वस्तिन इन्द्रो
 वृहद्यवाः स्वस्तिनः पूषा विश्ववेदाः स्वस्तिनस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः
 स्वस्ति नो वृहस्पतिर्दधातु ।

अष्टौ देवा वसवः सोम्यासः चतस्रो देव्योरजसा अविष्टाः
 ते यज्ञं पान्तु रजसः पुरस्तात् संवत्सरीणममृतं स्वस्ति ।

स्वस्ति भवन्तो ब्रूवन्तु ।

आयुष्मते स्वस्ति ऋद्व्यामस्तोमं सर्वानृद्धिमृद्व्यास्र हव्यैर्नम-
 सोपसद्यमित्रं देवं मित्रधेयवो असु अनुराधान हविषा वर्धयन्तः यतं
 जीवेम शरदः सनीलास्त्रोणि त्रीणि वेदेवानामृद्व्यानि त्रीणि छ-
 न्दांसि चोणि सवनानि त्रय इमे लोकासद्व्यामेव तद्दीर्घ एषु लोकेषु
 प्रतितिष्ठति ऋद्धिं भवन्तो ब्रूवन्तु ऋद्व्यातां त्रिये जातः त्रिय एत्वित्तं
 गस्मिन् ब्रह्माध्यजयत् सर्वमेतदमुष्य लोकमिदमूषसर्वन्तमोन-

दानखण्डं ३ अध्यायः] हेमाद्रिः ।

क्षत्रमभिजिह्वित्यग्रियं दधालवणीयमानं अदबुध्रीयमन्त्रं मे
गोपाय यमृषयस्त्रयीविदो विदुः यज्ञः ऋचः सामानि यजूंषि सा
हि श्रीरमृतायतां श्रीरस्त्विति भवन्तो ब्रुवन्तु अस्तु श्रीः पुण्याह
समृद्धिरस्तु भगवान् प्रजापतिः प्रीयताम् ।

इति श्रीमहाराजाधिराज श्रीमहादेवस्य समस्तकर-

णाधीश्वरसकलविद्याविशारदश्रीहेमाद्रिविरचिते

चतुर्वर्गचिन्तामणौ दानखण्डे

परिभाषा प्रकरणम् ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथ दानफलानि ।

आचारैः स्पृहणीयतां गमयता जन्म द्विजन्मान्वये
कीर्त्तैः सर्वपथीनतां रचयता तैस्तैर्गुणानां गणैः ।
तत् किञ्चित् परमं महः कलयता भौमांशया हृन्दसां
येनोच्चैःफलदायिदानमहिमन्थात्मेव दृष्टान्त्यते ॥
यो हेमाद्रिः शिवं स्तौति सर्वदानागमोदितम् ।
सोऽथ दानफलं प्राह सर्वदानागमोदितम् ॥

तत्र सामवेदोपनिषदि ।

दानेन सर्वान् कामानवाप्नोति, चिरजीवित्वं प्रपञ्चचारी
रूपवानहिंस्र उपपद्यते, स्वर्गं पर्णाशनात्^१ द्विविचरः पदो भक्ष-
स्थान-वीरासनादित्तवान्-पितृ-मातृ-गुरु-शुश्रूषाध्यानवान् स्वर्गीयः
काञ्चनदानेनेति ।

आह भगवान् ऋग्वेदः ।

उषा दिवि दक्षिणावन्तो अस्युर्ये अश्वदाः सह ते सूर्येण, हिर-
ण्यदा अमृतत्वं भजन्ते, वासोदाः सोम प्रतिरन्त्य आयुरिति ।
हारीतः । आपोददत् त्वमभिजयत्यात्मानं च निष्क्रीणाति ।

अथदानादसून् निष्क्रीणाति अथवानवादोऽन्यपतिय भवति ।

वस्त्रदानादचोनिष्क्रीणाति सुरूपोऽनग्नो वस्त्रभाक् भवति, हिरण्यप्रदानात्तेजो निःक्रीणाति सुतेजाः श्रीमान् हिरण्यभाग्भवति, गोप्रदानाद्वाचो निष्क्रीणाति, सुवाग्विपाप्मा गोभाक् च भवति, अनहुत्प्रदानात् प्राणाभिष्क्रीणात्यरोगो बलवान् धुर्यभाक् च भवति, रथप्रदानाच्छरीरनिष्क्रीणाति भृत्यविविधविमानभाग्भवति, शय्याप्रदानात् सुखं निष्क्रीणाति यानशयनासनविविधसुखश्रीभाग्भवति अपरिमितप्रदानादपरिमितयोषं पुण्याति अपरिमितान् कामानवाप्नोति ।

तद्विविधं भवति अविज्ञातदानं च विज्ञातदानञ्च, यदविज्ञातविदुषे तदविज्ञातं दानम्, अथ यद्विज्ञातविदुषे सन्नद्धचारिणे वैश्वानरमाददानाय, यद्दाति प्रतिगृह्णाति च, तद्विज्ञातदानं, तदप्येतद्यजुषुक्तं, (इदं कस्मा अदादिति) ।

आत्मानं निष्क्रीणाति, आत्मानमेव ददातीत्यर्थः ।

अनेन प्रकारेण जलादिदानमेव स्तूयते ।

विष्णुः । तैजसानां पाचाणां प्रदानेन पात्री भवति कामानां ।

मधु-घृत-तैलदानेमारोग्यं औषधप्रदानेन च, लवणप्रदानेन 'लावण्यं', धान्यप्रदानेन तुष्टिः, सस्यदानेन च तथा, इन्धनप्रदानेन दोषाग्निर्भवति, संयामे सज्जयमाप्नोति, आसनदानेन स्थानं, शय्यादानेन भार्यां, उपानत्प्रदानेनाश्वतरैशुतं रथं, चित्रप्रदानेन स्वर्गं, तालवृन्त-चामरप्रदानेनादुःखित्वं, पुष्पप्रदानेन ज्यायान् भवति, अनुलेपनप्रदानेन कीर्त्तिमान् भवति ।

प्राह मनुः । वारिदस्तृप्तिमाप्नोति सुखमचय्यमग्रदः ।

तिलप्रदः प्रजामिष्टां दीपद-यत्तुत्तमम् ॥

भूमिदः सर्वमाप्नोति दीर्घमायुर्हिरण्यदः ।

गृहदोषाणि वैश्वानि रूप्यदोरूपमुत्तमम् ॥

वासोदचन्द्रसालोष्य-मश्विसालोष्य-माग्रदः ।

अनङ्गदः श्रियं पुष्टां गोदीवन्नस्य विष्टपम् ॥

यानगयाप्रदो भार्या-मैश्वर्यमभयप्रदः ।

धान्यदः शाश्वतं सौख्यं ब्रह्मदो ब्रह्मसार्ष्टिताम् ॥

‘ब्रह्मसार्ष्टितां’ ब्रह्मसमानगतित्वम् ।

याज्ञवल्क्यः । भूदोपाश्वावस्त्राश्चस्त्रिल-सर्पिः-प्रतिश्रयान् ।

नैवेशिकस्वर्णधुर्यान् दत्त्वा स्वर्गं महीयते ॥

गृहधान्याभयोपानक्षत्रमाख्यानुलेपनम् ।

यानं वृक्षं श्रियं शय्यां दत्त्वा त्वन्तं सुखी भवेत् ॥

‘प्रतिश्रयः’ प्रवासिनामाश्रयः ।

‘नैवेशिकं, विवाहप्रयोजनकं द्रव्यम् ।

तथा । शान्तसम्वाहनं रोगि परिचर्या सुरार्चनम् ।

पादशौचं हिजोच्छिष्टमार्जनं गोप्रदासमम् ॥

यमः । दत्त्वा प्रतिश्रयं लोके तथादत्त्वैवचाभयम् ।

तथा दत्त्वा चित्तिं विप्रे ब्रह्मलोके महीयते ॥

क्षत्रदोगृहमाप्नोति गृहदो नगरन्तथा ।

तथोपानत्प्रदानेन रथमाप्नोत्वनुत्तमम् ॥

इत्यनानां प्रदानेन दीप्ताग्निर्भुवि जायते ।

गवां यास-प्रदानेन सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

रुक्मदः सर्वमाप्नोति रुक्मदो रूपमुत्तमम् ।
वासोदयन्दसालोक्यं सूर्यसालोक्यमश्वदः ॥
राजोपकरणं दत्त्वा रत्नानि विविधानि च ।
नगरञ्च तथा दत्त्वा राजा भवति भूतले ॥

तथा । देवमात्स्यापनयनं देवागारसमूहनम् ।
अश्वं नक्षैव विप्राणां द्विजोच्छिष्टापकर्षणम् ॥
पादगोचप्रदानञ्च प्रकल्प्य परिचारणम् ।
पादाभ्यङ्गप्रदानञ्च शान्तसम्बाहनस्तथा ॥
गवां फण्डूयनक्षैव आसदानाभिवन्दने ।
भिक्षादीपप्रदानञ्च तर्धैवातिथिपूजनम् ॥
एकैकस्य फलं प्राह गोप्रदानसमं यमः ।
यस्तु सम्भृच सम्भारं ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ॥
तस्य पुण्यकृतान् लोकान् न वक्तुं प्रभवाम्यहम् ॥

‘सम्भारो’ यज्ञ-विवाहाद्युपकरणद्रव्यम् ।

फलमूलानि पानानि शाकानि विविधानि च ।
यानानि दत्त्वा विप्रेभ्यो मुदायुक्तः सदा भवेत् ॥

तथा । धान्योदकप्रदायी च सर्पिर्दःसुखमयुते ।
विप्रेभ्यः पादुके दद्याच्छयनान्वासनानि च ॥
विविधानि च दानानि दत्त्वा च नृपतिर्भवेत् ।

तथा । अन्नदस्तु भवेच्छ्रीमान् सुदत्तः कीर्त्तिमानपि ॥
तैलमामलकं यच्छन् पादाभ्यङ्गन्तथैव च ।
नरः सुदत्तस्तेजस्वी सुखयाथैव जायते ॥

तथा । मृत्तिकां गोशकृद्भानुपवीतं तथोत्तरम् ।

दत्त्वा गुणवते विप्रे कुले जायेत श्रीत्तमे ॥

सुखवासन्तु योदद्याद्भक्तधावनमेव च ।

शुचिः स्यात्सुभगोवाग्मी सुखी चैव सदा भवेत् ॥

पादगौचन्तथा यानं शौचञ्च शुद्धलिङ्गयोः ।

यः प्रयच्छति विप्राय शुचिः शुद्धः सदा भवेत् ॥

गन्धोपधमथाभ्यङ्गं माक्षिकं लवणं तथा ।

यः प्रयच्छति विप्राय सौभाग्यं स तु विन्दति ॥

अत्रिः । दुर्भिक्षे असदाता च सुभिक्षे च हिरण्यदः ।

पानीयदस्वरण्ये च ब्रह्मलोके महीयते ॥

देवलः । आन्तायात्रप्रदः स्वर्गं विमानेनाधिरोहति ।

प्राप्नोति दशगोदानफलं* रोगिप्रतिक्रियः ॥

प्रक्षाल्य पादौ विप्राय लभेत् गोदानजं फलम् ।

चन्दनं तालवृन्तञ्च फलानि कुसुमानि च ।

ताम्बूल-मासनं शय्यां दत्त्वात्यन्तं सुखी भवेत् ॥

काल्यायनः । पादाभ्यङ्गैः शिरोभ्यङ्गैर्दानमानार्चनादिभिः

मृष्टवाङ्मैर्विशेषेण पूजनैश्च द्विजोत्तमैः ॥

वायुपुराणे । चन्दनानां प्रदातारः शङ्खानां मौक्तिकस्य च ।

पापकर्तृनपि पितृन् स्तारयन्ति यथाश्रुतिः ॥

महाभारते । दासीं दासमलङ्कारं चैवाणि च गृहाणि च ।

ब्रह्मदेयां सुतां दत्त्वा स्वर्गमाप्नोत्यसंग्रहं ॥

लभते च शिवस्थानं बलिपुष्पप्रदो नरः ।

तथा । धुर्यप्रदानेन गवां तथाश्वैर्लोकानवाप्नोति नरो वसुनाम् ।
 कृत्रप्रदानेन गृहं वरिष्ठं धानं तथोपानहसम्प्रदानात् ॥
 वस्तुप्रदानेन फलं सुरूपं गन्धप्रदानात् सुरभिर्नरः स्यात् ।
 भिक्षान्नपानीयरसप्रदाता प्राप्नोति सर्वान् रसान् प्रकामान् ॥
 प्रतिययाच्छादनं सप्रदाता प्राप्नोति तान्येव न संशयोऽथ ।
 स्त्रग्धूपगन्धाशुविलेपनानि स्नानानि मात्स्यानि च मानवीयः ।
 दद्याद्द्विजेभ्यः स भवेदरोगस्तथाभिरूपय नरेन्द्रलोके ॥

तथा । चन्दनागुरुधूपानि विप्रेभ्यो यः प्रयच्छति ।
 ताम्बूलञ्च स्रजञ्चैव स स्वर्गं प्रव्रजेन्नरः ॥
 तिलान्ददञ्च पानीयं दीपमन्नप्रतिश्रयम् ।
 सतां स्वर्गेषु नामेतत्सूतानि वचांसि च ।
 सान्त्वदः सर्वमाप्नोति सर्वं शोकैर्विमुच्यते ॥
 प्रेक्षणीयप्रदानेन कृतिं मेधाश्च विन्दति ॥
 आदित्यपुराणे । धर्मशास्त्रप्रदातारः सन्नदानरताय ये ।
 तीर्थ-तडाग-कूपादि-नौका-सेतु-प्रदाय-ये ॥
 स्नानेन तारयेद्यस्तु कृपाकर्तानां जलप्रदः ।
 पक्वान् ददाति केदारान् सफलाञ्चैव पादपान् ॥
 षष्टिकोटिं सहस्राणि भर्तुदानां च वै त्वयम् ।
 क्रीडन्ति ते स्वर्गपुरे एतदुक्तं द्विजोत्तम ॥

तथा । अश्वम्बा यदि वा युग्यं शोभने वाथ पादुके ।
 ददाति यः प्रदानं वै ब्राह्मणेभ्यः सुसंयतः ॥
 तस्य दिव्यानि धानानि रथा ध्वजपताकिनः ।
 दुष्टः पत्न्या न चैवेह भविष्यति कथञ्चन ॥

अन्न पाना-श्व-गो-वस्त्र छत्र-शय्या-सनानि च ।

प्रेतलोके प्रशस्तानि दानान्यष्टौ विशेषतः ॥

लिङ्गपुराणे । वस्त्रं जलं पवित्रं च दत्त्वाथ शिवयोगिने ।

स महाभोगमाप्नोति अन्ते योगश्च शाश्वतम् ॥

आसनं शयनं यानं योददाति यशस्विने ।

समं सर्वेषु भूतेषु तस्य दुःखं न विद्यते ॥

कालिकापुराणे । अभ्यङ्गमिम्बनंनौरंशयनासनमेव च ।

दद्याद्वाह्निकं चैव तमुद्दिश्य दिने दिने ॥

कायिनामन्नदानन्तु तदुद्दिश्य निवेदयेत् ।

अथवा किं प्रलापेन यत् किञ्चित् सुकृतं भुवि ॥

कुर्वेत्तत्पदमाप्नोति शिवमुद्दिश्य स्त्रीलया ।

देवीपुराणे । द्रव्यं भू हेम गो धान्यन्तिलवस्त्रघृतादिकम् ॥

विधिना चीपवासेन एकान्ननक्तभीजनात् ।

शुचिना भावयूतेन घ्यान्था सत्यव्रतादिना ॥

अपि सर्पपमात्रस्य दातारन्तारयेद्दत् ।

आदित्यपुराणे ॥ अथान्नदानाद्भूदानात् प्रीतो भवति केशवः ॥

शुद्ध-चीर-घृतैर्वस्त्रैः प्रीतो भवति चन्द्रमाः ।

जलदानाच्च वरुणः सुप्रसन्नो भवेत् सदा ।

रजतेन च दत्तेन प्रीतः स्याच्च महेश्वरः ॥

सुवर्णेन तु दत्तेन वह्निर्नित्यं प्रसीदति ।

हस्त्यश्वरथयानैश्च मघवानासनैस्तथा ॥

शयनैर्वैश्वभिर्धर्मशूत्रेशोष्णांशुरेव च ।

उपानद्गां यमोगोभिः सौरभेयः कपर्दिनः ॥

पादुकाभ्यां प्रदत्ताभ्यां पद्मयोनिः प्रतुष्यति ।

अलङ्कारैस्तथामान्यैर्जगन्माता च पार्वती ॥

स्कन्दपुराणे । यो माञ्च महिषीं दद्यात् सालङ्कारां पयस्विनीं ।

कांस्यवस्त्रादिभिर्युक्तां स कामान् लभते खिलान् ॥

सौरपुराणे । छप्पाञ्जिनञ्च महिषीं मेघी च दशधेनवः ।

ब्रह्मलोकप्रदायिन्त्यस्तुलापुरुष एव च ॥

वक्रिपुराणे । दानमध्वमनङ्गाहं हेमरूप्यमणींस्तिलान् ।

ये प्रच्छतिन्यपायेषु निरताः सर्वदा मुने ।

न तेषां भैरवः पन्था कदाचिदपि जायते ॥

विष्णुधर्मोत्तरे इंसठवाच ।

नरस्वासनदानेन स्थानं सर्व्वं च विन्दति ।

सत्यादानेन चाप्नोति भार्यां ब्राह्मणसत्तमाः ॥

दत्त्वा द्विजाय शयनं स्वास्तीर्णं चोत्तरच्छदम् ।

कुले महति संभूतिं रूपद्रविणसंयुताम् ॥

तथापञ्चवतीं भार्यां प्राप्नोति वशमां तथा ।

अनेनैव प्रदानेन भार्या पतिमवाप्नुयात् ॥

वितानकप्रदानेन सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ।

कृत्रदय तथा विप्रा नात्रकार्या विचारणा ॥

कृत्रं शतशलाकश्च वृष्टेरातपवारणम् ।

सर्व्वपापविनिर्मुक्तः स्वर्ग लोके महीयते ॥

याम्यं मार्गं तथा याति सुखेन दिनसत्तम ।

उपानहौ तथा दत्त्वा श्लक्ष्णसहस्रमन्विते ॥

रथमध्वतरीयुक्तं त्रिदित्रं प्रतिपद्यते ।

सर्व्वपापविनिर्मुक्तोयाम्यं मार्गं सुखं व्रजेत् ॥
 तालवृन्तप्रदानेन सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ।
 तथा चामर दानेन सर्व्वदुखैर्व्विमुच्यते ।
 पादुकानां प्रदानेन गतिमाप्नोति शोभनाम् ॥
 पादपीठप्रदानेन स्थानं सर्व्वत्र विन्दति ।
 स्थानमेव तथाप्नोति दण्डं दत्त्वा द्विजातये ॥
 यज्ञोपवीतदानेन वस्त्रदानफलं लभेत् ।
 उष्णीषदानस्य तथा फलमेतदुदाहृतम् ॥
 दन्तकाष्ठप्रदानेन सौभाग्यं महदाप्नुयात् ।
 मृत्तिकायाः प्रदानेन शुचिः सर्व्वत्र जायते ॥
 शौचस्नानोदकं दत्त्वा विरोगस्त्वभिजायते ।
 रोगनाशमवाप्नोति तथाभ्यङ्गप्रदः सदा ॥
 तथैषौषधदानेन रोगनाशमवाप्नुते ।
 स्नानीयानि सुगन्धीनि दत्त्वा सौभाग्यमवाप्नुते ॥
 अनुलेपनदानेन रूपवानभिजायते ।
 कायाग्नि-दीप्ति-प्राकाशप्राप्तिं चैव तथोत्तमाम् ॥
 यस्तु संसाधनार्थाय ब्राह्मणाय प्रयच्छति ।
 स याति वङ्गिसासोक्यं शत्रुनाशं च विन्दति ॥
 तैजसानि तु पात्राणि दत्त्वा सलवणानि च ।
 तैजसानि तु पात्राणि सतैनानि प्रयच्छतः ॥
 भारोग्यमुत्तमं प्रीतिं लावण्यमपि चोत्तमम् ।
 तथा । समुद्रजानां भाण्डानां गङ्गादीनां प्रदायकः ।
 पात्री भवति कामानां यशस्य न संगयः ॥

कङ्कतस्य प्रदानेन परां बाधां प्रमुञ्चति ॥

ग्रथ्याप्रदानं लोकेषु तथा स्यानकरं परम् ।

दत्त्वानुलेपनं मास्यं परां लक्ष्मीमुपाश्रुते ॥

तथा । वृवाह्यं पुरुषो यस्तु दिजे सम्यक् प्रयच्छति ।

अग्निमेधफलं तस्य कथितं दिजसत्तमाः ॥

शिविकायाः प्रदानेन वक्रिष्टोमफलं भवेत् ।

स याति शक्रसालोक्यं यस्तु योधं प्रयच्छति ॥

यस्तु कर्मकरौ दामौ ब्राह्मणाय प्रयच्छति ।

लोकास्तु सुलभास्तस्य वचनां समुदाहृताः ॥

तरुणीं रूपसम्पन्नां दासीं यस्तु प्रयच्छति ।

सोऽप्सरोभिर्भुंदायुक्तः क्रीडते नन्दने वने ॥

उद्भवा गर्दभस्यापि यः प्रयच्छति तु द्विजाः ।

फलकाश्च समासाश्च यक्षेन्द्रैः सह मोदते ॥

दानानामुत्तमं प्रोक्तं प्रदानं तुरगस्य च ।

बहवायाः प्रदानस्तु तथा बहुफलं स्मृतम् ।

तुरगान् यः प्रयच्छति सूर्यसोकं व्रजन्ति ते ॥

यावन्ति तस्य रोमाणि तावद्धर्मगतानि च ।

शुक्लान्तरङ्गमन्दस्त्वा फलं दगगुणं भवेत् ॥

गौर्यथा कपिस्ता श्रेष्ठा तथैव तुरगःसितः ।

तुरङ्गमं सुपर्याणं मामद्वारं प्रयच्छतः ॥

पुण्डरीकफलं प्रोक्तं नात्रकार्या विचारणा ।

चतुर्भिस्तुरगैर्युक्तं सर्वोपकरणैर्वृतम् ॥

रथं द्विजातये दत्त्वा राजसूयफलं सभेत् ॥

प्रदाय करिणीं सम्यगेतदेव फलं लभेत् ।

कुञ्जरस्य प्रदानेन मनुष्यः स्वर्गविद्युतः ॥

राजा भवति लोकेस्मिन् यशोविक्रमसंयुतः ।

सुवर्णकच्चं मातङ्गं दत्त्वा विप्राय वै द्विजाः ॥

राजसूयाश्वमेधाभ्यां फलं विन्दत्यसंशयम् ।

चतुर्भिः कुञ्जरैर्युक्तं रथं दत्त्वा द्विजातये ।

समग्रभूमिदानस्य फलं प्राप्नोत्यसंशयम् ॥

तथा । यथोक्तविधिना दद्यात् क्रीत्वा तु कपिलां नरः ।

सर्वकामसमृद्धयः स यन्नफलमश्नुते ॥

गवां लोकमाप्नोति कुलसुदरति स्वकम् ।

वारुणं लोकमाप्नोति दत्त्वा च महिषीं ततः ॥

अलंकृतान्तु तां दत्त्वा गोदानफलमाप्नुयात् ।

अजामलं कृतां दत्त्वा वज्रिलोके महीयते ॥

तमेव लोकमाप्नोति दत्त्वाजं विधिवद्वरः ।

महिषस्य प्रदानेन याम्ये लोके महीयते ॥

वारुणं लोकमाप्नोति दत्त्वा रत्नं नृपोत्तम ।

हृष्टिप्रदानाच्च तथा तदेव फलमश्नुते ॥

आरक्ष्यपशुदानेन वायुलोके महीयते ।

एतदेवफलं प्रोक्तं प्रदानेन च पक्षिणाम् ॥

ब्रह्माण्डपुराणे । लोके येष्ठतमं सर्वमात्मनयापि यत्प्रियं ।

सर्वं पिष्टृणां दातव्यं तेषां मेवाद्यार्घिना ॥

जाम्बूनदमयन्दिष्यं विमानं सूर्यमग्निभं ।

दिव्याप्सरोभिः सम्पूर्णमवदो नभते चयम् ॥

आच्छादनं तु योदद्यादहतं आहकर्म्मणि ।
 आयुःप्रकाशमैश्वर्यं रूपञ्च लभते शुभम् ॥
 यन्मोपवीतं योदद्यात् पादुके आहकर्म्मणि ।
 शोभनं लभते यानं पादयोः सुखमिव च ॥
 ध्वजनमालाहस्तञ्च दत्त्वा विप्राय सत्कृतम् ।
 प्राप्नुयात्तत्पसंयुक्तं शयनीयं सुखावहम् ॥
 आदिपूषानहो दत्त्वा ब्राह्मणेषु सदा भुवि ।
 दिव्यं स लभते चक्षुर्वानियुक्तं रघं तथा ॥
 श्रेष्ठञ्चैव विमलं पुष्पमालाविभूषितम् ।
 प्रासादस्तूतमो भूत्वा गच्छन्तमनुगच्छति ॥
 शरणं रत्नसम्पूर्णं सगव्यासनभाजनम् ।
 आदि दत्त्वा पितृभ्यस्तु नाकपृष्ठे महीयते ॥
 मुक्ता-वैदूर्यवासांसि रत्नानि विविधानि च ।
 श्लवणानां सुपूर्णानि आदि पात्राणि यो ददेत् ।
 रसास्तमनुतिष्ठन्ति प्रायुः सोभाग्य मेव च ॥
 पात्रं वै तैजसं दत्त्वा मनोऽंशं आहकर्म्मणि ।
 पात्रं भवति कामानां विद्यानाञ्च धनस्य च ॥
 राजतं काञ्चनञ्चैव दद्याच्छादि तु कर्म्मणि ।
 प्रभूतं लभते दाता प्राकाम्यां धनमेव च ॥
 धेनुं आदिषु योदद्याद्दृष्टिं कुम्भोपदोहनाम् ।
 गावस्तमनुतिष्ठन्ति गवां पुष्टिस्तदैव च ॥
 गन्धवन्ति विचित्राणि स्नानानि भुरभीनि च ।
 पूजयित्वा तु पात्राणि आदि सत्कृत्य दापयेत् ॥

गन्धवहा महानयः सुखानि विविधानि च ।
 दातारमुपतिष्ठन्ति पुनस्त्यश्चपतिव्रताः ॥
 शयना-सन-यानानिभूमयो वाहनानि च ।
 दातारमुपतिष्ठन्ति तथा स्वर्गे महीयते ।
 आर्क्षेयतानि योदद्यात् सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥
 सार्धःपूर्व्यानि पात्राणि आर्क्षे सत्कृत्य दापयेत् ।
 कुम्भदीहनघ्नीराणां सहस्रं लभते गवाम् ।
 रम्यानावसथान् दत्त्वा राजसूयफलार्द्धभाक् ॥
 तथाभरणसम्पूर्णां सोपधानां स्वलङ्घिताम् ।
 शय्याश्च विविधां दत्त्वा हिजोऽग्निष्टोमभाग्भवेत् ॥
 दासीं दासश्च विविधं तथैवोद्भ्रमजाविकम् ।
 हस्त्य-श्व-रथ-यानश्च आवकर्मणि नित्यशः ।
 तिलांश्च विविधान् दत्त्वा लभते फलमक्षयम् ॥
 पित्रकर्मणि युक्तसु शालिशोभनपुष्पकृत् ।
 घनपुष्पं फलोपेतं दत्त्वा शोभनमश्रुते ॥
 कूपा-राम-तडागानि क्षेत्र-योप-गृहाणि च ।
 दत्त्वा तु मोदते स्वर्गे नित्यमाचन्द्रतारकम् ॥
 स्वास्तीर्णं शयनं दत्त्वा आर्क्षे रत्नविभूषितम् ।
 पितरस्तस्य तुष्यन्ति स्वर्गे चानन्धमश्रुते ॥
 पदकौशेयपत्रोर्णं तथा प्रच्छादकम्पलम् ।
 अजिनं रौरवपदं पावनं मृगरोमजम् ॥
 दत्त्वा चैतानि विप्रेभ्यो भोजयित्वा यथाविधि ।
 प्राप्नोति अदधानस्तु हयमेधस्य यत् फलम् ॥

कौशेय-क्षौभमार्गञ्च दुकूलमहतं तथा ।

आहेष्वेतानि यो दद्यात् कामान् प्राप्नोत्वनुत्तमान् ॥

पक्वानानि करन्मृष मिष्टान्न-घृतशर्कराः ।

कृशरा मधुपर्कञ्च पयः पायसमेव च ।

स्निग्धमुष्णञ्च यो दद्याज्ज्योतिष्टोम फलं सभेत् ॥

महाभारते । वस्त्राभरणदातारो भक्तपानान्नदास्तथा ।

कुटुम्बान्नप्रदातारः पुरुषाः स्वर्गगामिनः ॥

सहस्रपरिवेष्टारः तथैव च सहस्रदाः ।

पातारश्च सहस्राणां ते नराः स्वर्गगामिनः ॥

सुवर्णस्य च दातारो भवाञ्च भरतर्षभ ।

यानानाञ्च प्रदातारस्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥

वैवाहिकानां प्रेक्षाणां प्रेक्षाणाञ्च शुधिष्ठिर ।

दातारो वाससाञ्चैव पुरुषाः स्वर्गगामिनः ॥

विहार-वसथो-द्यान-कूपा-राम-सद-प्रदाः ।

प्रपाशाञ्चैव कर्त्तारस्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥

नयेत् पातात्तथा बाधाहारिद्रुगङ्गाधिधर्मणात् ।

यत्कृते प्रतिमुष्यन्ते ते नराः स्वर्गगामिनः ॥

शुश्रूषाभिस्तपोभिश्च कृतमादाय भारत ।

ये प्रतिग्रहनिषेधास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥

सर्वेर्हिंसानिवृत्ताय नराः सर्वसहाय ये ।

सर्वस्याययभूताय ते नराः स्वर्गगामिनः ॥

आढ्याय बलवन्तय यौवनस्याय भारत ।

ये वै जितेन्द्रिया धीरा स्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥

नारसिंहपुराणे । एकविंशत्यमी स्वर्गा निविष्टा मेरुमूर्धनि ।

अहिंसादानकर्त्तारो यन्त्रानां तपसां तथा ।

एतेषु निवसन्ति स्म जनाः क्रोधविवर्जिताः ॥

एकविंशतिस्वर्गा अनन्तरमेव वक्ष्यमाणा आनन्दप्रभृतयः ।

जलप्रवेशी चानन्दं प्रमोदं वद्विसाहसम् ।

भृगुप्रपाते सौरभ्यं रणे चैवातिनिर्गलम् ॥

अनशने चाय सन्यासे मृतो गच्छेत्त्रिपिष्टपम् ।

ऋतुयाजी नाकपृष्ठमग्निहोत्री च निर्हतिम् ॥

‘ऋतुयाजी, सोमयागकर्त्ता ।

तडाग-कूपकर्त्ता च लभते पौष्टिकं द्विज ।

सुवर्णदायी सौभाग्यं लभते स्वर्गहातपाः ॥

शीतकाले महावह्निं प्रज्वालयति योनरः ।

सर्वसत्वहितार्थाय स स्वर्गश्चाप्सरं लभेत् ॥

हिरण्य-गो-भूदानेन निरहङ्कारमाप्नुयात् ।

भूदानेन तु शब्देन लभते शान्तिकं पदम् ॥

गोप्रदानेन स्वर्गन्तु निर्गलं लभते नरः ।

अश्वदानेन पुण्याहं कन्यादानेन मङ्गलम् ॥

द्विजेभ्यस्तर्पणं कृत्वा दत्त्वा वस्त्राणि भक्तितः ।

खेतन्तु लभते स्वर्गं यत्र गत्वा न शोचति ॥

कपिला गो प्रदानेन परमार्थं महौयते ॥

एकाग्रभोजी यो मर्त्या नक्तभोजी च नित्यशः ।

उपवासी त्रिरात्राद्यैरन्ते-स्वर्गसुखं लभेत् ॥

‘एकान्नभोजी, एकभक्तव्रतः ।

सरित्सायी जितक्रोधो ब्रह्मचारौ दृढव्रतः ।

निर्गम्यं सुखमाप्नोति तथा भूतहिते रतः ॥

विद्यादानेन मेधावी निरहंकारमाप्नुयात् ॥

ब्रह्मपुराणे । कर्पूरा-गुरु-कस्तूरी-चन्दनानि हिजातये ।

दत्त्वा सम्यगवाप्नोति भोगभण्डरसां शुभम् ॥

रत्नालङ्कार-वासांसि शयनासनभाजनम् ।

बहुभाग्यः सुखी चैव प्रदत्त्वा जायते नरः ॥

यो ददाति महासत्त्वतुरङ्ग-रथ-दन्तिनः ।

स विमानवरारूढः प्रजापतिपुरं व्रजेत् ॥

उद्ग्री-रम्भा-ज-महिषीं यो ददाति महाययाः ।

स नैव नरके वासमाप्तादयति जातुचित् ॥

नारसिंहपुराणे ।

यस्तु सर्वाणि दानानि ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ।

स प्राप्य न निवर्त्तेत देवं शान्तमनामयम् ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

किंस्वित्स्त्रकैः पूजनैर्वाङ्मणानां लोकहृत्वा ब्राह्मणं ब्राह्मणेन्द्राः ।

देवैर्विप्रेः पूज्यमानः सुखी स्यात्सम्पादेयं प्रार्थितं ब्राह्मणेभ्यः ॥

इति श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमहादेवस्य समस्तकरणा-

धीश्वरसफलविद्याविगारद-श्रीहेमाद्रिविरचिते

चतुर्थर्गचिन्तामणौ दानखण्डे

दानफलप्रकरणम् ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथ दानानि प्रतिपाद्यन्ते ।

तत्र प्रथमं विधिदृष्टया तुलापुरुषादिषोडशमहादानानि ।
जाताः सन्ति पुरा भवन्ति बहवो ये दानग्रीष्ठा नरा ।
स्तान् कल्पद्रुमकामधेनुतुलया स्तोतुं समर्था जनाः ।
तां धेनुमपि तद्रुमभुविमहादानच्छलाद्यच्छतः ।
हेमाद्रेरुपमानवस्तानि पुनः पुण्याति तूष्णीं न कः ॥

तुला पुरुषमुख्यनामपि येन सहासहा ।

तुलापुरुषमुख्यानां दानानां विधिमाह सः ॥

तत्र तुलापुरुषदानं तावदभिधीयते ।

मत्स्यपुराणे सूतउवाच ।

अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानानुकीर्तनम् ।

दानधर्मेऽपि यत् प्रोक्तं विष्णुना प्रभविष्णुना ॥

सर्वपापक्षयकरं नृणान्दुःखविनाशनम् ।

यत्तत्षोडशधा प्रोक्तं वासुदेवेन भूतले ॥

पुण्यं पवित्रमायुष्यं सर्वपापहरं शुभम् ।

भूजितं देवताभिश्च चन्द्र-विष्णु-शिवदिभिः ॥

आद्यन्तु सर्वदानानां तुलापुरुषसंज्ञितम् ।

हिरण्यगर्भदानञ्च ब्रह्माण्डं तदनन्तरम् ॥
 कल्पपादपदानञ्च गोसहस्रञ्च पञ्चमम् ।
 हिरण्यकामधेनुञ्च हिरण्याश्वस्तथैव च ॥
 हिरण्याश्वरथस्तद्वदेमहस्ति-रथस्तथा ।
 पञ्चनाङ्गलकं तद्वदरादानं तथैव च ॥
 द्वादशं विश्वचक्रञ्च ततः कल्पलतात्मकम् ।
 समसागरदानञ्च रत्नधेनुस्तथैव च ॥
 महाभूतघटस्तद्वत्पीडशः परिकीर्तितः ।
 सर्वाण्येतानि कृतवान् पुरा शम्बरसूदनः ॥
 वासुदेवञ्च भगवान् शम्बरोपोऽथ पार्थिवः ।
 कार्त्तवीर्यार्जुनो नाम प्रह्लादः पृथुरेव च ॥
 चक्रुरन्ये महीपालाः केचिञ्च भरतादयः ।
 यस्माद्विघ्नसहस्रेभ्यो महादानानि सर्व्वदा ॥
 रक्षन्ति देवताः सर्वा एकैकमपि भूतले ।
 एषामन्यतमं कुर्याद्वासुदेवप्रसादतः ॥
 न शक्यमन्यथा कर्त्तुमपि शक्रेण भूतले ।
 तस्मादाराध्य गोविन्दमुमापति-विनायकौ ॥
 महादानमखं कुर्यात् विप्रैश्चैवानुमोदितः ।
 एतदेवाह मनवे परितुष्टो जनार्दनः ।
 यथा तदनुवक्ष्यामि शृणुष्वमृषिसत्तमाः ॥

मनुरुवाच ।

महादानानि यानीह पवित्राणि शुभानि च ।
 रहस्यानि प्रदेयानि तानि मे कथयाच्युत ॥

मत्स्यरवाच ।

नोक्तानि यांनि गुह्यानि महादानानि जीह्वय ।

तानि ते सम्प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ।

तुलापुरुषयागोयं येयामाद्योभिधीयते ॥

‘आद्यः’ प्रकृतिभूतः ।

अयने विपुषे पुष्ये व्यतीपाते दिनं सवे ।

युगादिपूषरागेषु तथा मन्वन्तरादिषु ॥

संक्रान्तौ वैधृतिदिने चतुर्दश्यष्टमीषु च ।

सितपञ्चदशीपर्वदादशीष्वष्टकासु च ॥

यज्ञोत्सव-विवाहेषु दुःस्तप्राद्भुतदर्शने ।

द्रव्यव्राह्मणलाभे च अद्वा वा यत्र जायते ॥

तीर्थे वायतने गोष्ठे कृपा-राम-सरित्सु च ।

गृहे वाय यने वापि तडागे रुचिरे तथा ॥

महादानानि देयानि संसारभयभीरुणा ।

अनित्यं जीवितं यस्मादसु चातीव क्षलम् ॥

केशेष्विव गृहोत्तस्तु मृत्युना धर्ममाचरेत् ।

पुण्यान्तिधिमथासाद्य कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ॥

वक्ष्यमाणं मण्डपादिं कारयेदित्यन्वयः ।

तिथिमित्युपलक्षणम् ।

पूर्वाह्णे पुष्यमुहूर्त्तादौ चेति वेदितव्यं, ‘ब्राह्मणवाचनं’ ब्राह्मणैः
पुण्याह्वादिष्वप्युक्तम्, तद्विधानस्तु परिभाषायां प्रागभिहितम् ।

इह चायं प्रयोगक्रमः ।

उक्तकालान्यतमदानप्रतिपादनदिनान्पूर्वद्युः प्रातः सुस्नातः

शोभूतेऽहमसुकदानं प्रतिपादयिष्ये, इति यजमानः सङ्कल्पं विधाय,
प्रत्यूहसमूहविघाताय शिव-विष्णु-विनायकान् सम्पूज्य, ब्राह्मणा-
नुज्ञातः कर्म समारभेत्, यथ हृदिश्रावं कृत्वा तदनन्तरम्-
त्विम्बरणं विधाय, तांश्च मधुपर्कविधिना सम्पूज्य, पश्चिमद्वार-
मण्डपं प्रविश्यापराह्णेऽधिसासनं विदध्यात्, मधुपर्कविधि-कुण्डम-
ण्डपादिलक्षणानि परिभाषायां द्रष्टव्यानि ।

विशेषस्तु वक्ष्यते ।

घोडशारद्विभाचश्च दग्धं चादश वा करान् ।

मण्डपं कारयेद्दिशं यतुर्भद्राननम्बुधः ॥

यजमानस्यैकविंशत्यङ्गुलः, शरद्विः चतुर्विंशत्यङ्गुलः, करः ।

एतच्च मानवयमुत्तम-मध्यमा-धमभेदेन विज्ञेयम् ।

‘यतुर्भद्राननमिति, चत्वारि भद्रयुक्तानि ध्यानानि द्वाराणि

यस्य स तथा ।

यदाह दानसभामधिकृत्य विश्वकर्मा ।

हारैर्यतुभिः परिनिर्गतैर्या विभूषिता सुन्दरमूर्तिरूपा ।

रत्नोद्भवा सा कथिता सभेयं भद्रं ह्यनिन्द्यं करणीयमस्या इति ।

मत्स्यपुराणे । सप्तहस्ता भवेद्देदी मध्ये पञ्चकराय वा ।

तन्मध्ये तोरणं कुर्यात् सारदारुमयं शुभम्

उत्तममण्डपे सप्तकरा वेदी, इतरयोस्तु पञ्चकरेति व्यवस्थितो
विकल्पः, साचेष्टकामयी चतुर्थांगीच्छिता विधेया ।

तन्मध्ये तुलावसम्बानार्थं तोरणाकृतित्वात्तोरणम्, सारदा-
रुणि, शाकेद्गुदीत्यादि, वक्ष्यमाणानि ।

कुर्यात् कुण्डानि चत्वारि चतुर्दिक्षु विचक्षणः ।

‘सुमेखलायोनियुतानि तद्वत्सम्पूर्णकुम्भानि महासनानि ॥

सतान्नपात्रद्वयसंयुतानि सवज्रपात्राणि सविष्टराणि ।

हस्तप्रमाणानि तिला-ज्य-धूप-पुष्पो-पहाराणि सुशोभनानि ॥

‘चतुर्दिक्षु, वेद्या इति शेषः । सपादहस्तसंमितश्च कुण्डवे-
द्योरन्तरं विधेयम् । ‘पूर्णकुम्भः’ जलपूर्णकलशः, ‘तान्नपात्रद्वयं,
हवनौयहव्याधारभूतम् । ‘वज्रपात्राणि, सुक्कुवादीनि । ‘विष्टरः,
छिन्नायपञ्चविंशतिकुम्भपत्रमिच्छितः । ‘धूपः, गुग्गुलुप्रभृतिः । ‘उप-
हारः, फलाद्यादिः ।

पूर्वोत्तरे हस्तमिताय वेदी ग्रहादिदेवेश्वरपूजनाय ।

अर्चार्चनं ब्रह्म-शिवा-श्रुतानां तथैव कार्यं फल-मास्य-वस्त्रैः ॥

‘पूर्वोत्तरे’ ईशानभागे ।

आयामतो विस्तारतश्च हस्तसंमिता वितस्त्रिमात्रोच्छ्रया च
वेदी कार्य्या । तत्र मध्ये सूर्यं स्थापयेत् ।

आग्नेये सोमं, दक्षिणतो भौमं, ईशाने बुधं, उत्तरे गुरुं, पूर्वे
भार्गवं, पश्चिमतः शनिं, नैर्ऋत्यभागे राहुं, वायव्यतः केतूनिति ।

आदिशब्दोपात्ताद्यैते, ईश्वर-गौरी-स्कन्द-विष्णु-ब्रह्म-शक्र-
यम-काल-चित्रगुप्तादित्यधिदेवताः ।

अग्नि-जल-भूमि-विष्णु-शक्र-शची-प्रजापति-मरु-ब्रह्माण इति
प्रत्यधिदेवता एते स्त्र स्त्र ग्रहसंनिधौ स्थाप्याः ।

तथा । विनायको दुर्गा वायुराकाश-मखिनोचेति शनि-सूर्य-
योरुत्तरभागे राहु-केत्वोश्च दक्षिणे दुर्गाप्रभृतीनां स्थापनम् ।
तथा लोकपालादीनामप्यत्र स्थापनम् । तेषामुत्तरतः देवतात्वेना-
भिधानात् ।

तदुक्तं स्मृत्यन्तरे । इन्द्रःपूर्वं तु संस्थाप्यः प्रेतेशं दक्षिणे तथा ।

वरुणं पश्चिमे भागे कुवेरं चोत्तरे न्यसेत् ॥

इन्द्रः पीतो यमः श्यामी वरुणः स्फटिकप्रभः ।

कुवेरस्तु सुवर्णाभो अग्निद्यापि सुवर्णभः ॥

तथैव निर्वर्तितः श्यामी वायुर्धूम्रः प्रशस्यते ।

ईशानस्तु भवेद्भक्त एवं ध्यायेत्कृत्तमादिमान् ॥

इन्द्रस्य दक्षिणे मार्गे वसूनावाहयेद्बुधः ।

ध्रुवो-ध्वरस्तथा सोम आपयैवाग्निर्लोऽनसः ॥

प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः ।

देवेशे-शानयोर्मध्ये आदित्यानां तथायनम् ॥

धाता-यमा च मित्रश्च वरुणोऽंगीभगस्तथा ।

इन्द्रोविष्वक्पूषा च पर्जन्यो दशमः स्मृतः ॥

ततस्त्वष्टा ततोविष्णुरजधन्योजधन्यजः ।

इत्येते द्वादशादित्या नामभिः परिकीर्त्तिताः ॥

अग्नेः पश्चिमतोभागे रुद्राणामयनं विदुः ।

वीरभद्रश्च शम्भुश्च गिरीशश्च महायशः ॥

अजैकपादहिर्गन्धाः पितृनाको चापराजितः ।

भूवनाधीश्वरश्चैव कपाली च विगाम्पतिः ।

स्थाणुर्भगश्च भगवान् रुद्रास्वेकादश स्मृताः ॥

● आपयैवेति कचित् पाठः ।

† यमादित्येति कचित् पाठः ।

‡ वसुना इति कचित् पाठः ।

§ बुधश्च इति पाठान्तरम् ।

प्रेतेश-रक्षसोर्मध्ये मातृस्थानं प्रकल्पयेत् ॥

मातृनामानि परिभाषाप्रकरणे दर्शितानि गौरी-पद्मादीनि ।

निर्ऋतेरुत्तरेभागे गणेशायतनं विदुः ।

क्रुवेर-मरुतोर्मध्ये मरुतां स्थानमुच्यते ॥

मरुतो नाम ते देवा गणा वै सप्तसप्तकाः ।

आवहः प्रवहस्यैव उदहः सम्वहस्तथा ॥

विवहः प्रवहस्यैव तथा परिवहोऽनिल ॥ इति ।

एते सूर्यादयो ग्रहयज्ञोक्तविधिना पूजनीयाः, अनुक्तमन्त्र-
काणान्तु, प्रणवादिभिद्यत्तुर्थ्यन्तैर्नामभिर्नमोन्तैः स्थापनादि वि-
धेयम् ।

अथ तत्रैव ब्रह्म-शिवा-च्युतानामर्चनं प्रतिमापूजनञ्च कर्त्तव्यम् ।
तल्लक्षणं ब्रह्माण्डदाने वक्ष्यते ।

मत्स्यपुराणे ।

लोकेशवर्णाः परितः पताका मध्ये ध्वजः किङ्किणिकायुतः स्यात् ।

द्वारेषु कार्याणि च तोरणानि चत्वार्यपि चीरवनस्पतीनाम् ।

द्वारेषु कुम्भद्वयमत्र कार्यं स्वर्गान्ध-धूपा-म्बर-रत्नयुक्तम् ॥

लोकेशवर्णाः, इन्द्रः पीतोयमः श्यामइत्यादिनिरन्तरोक्तलो-
कपालसमानवर्णाः ।

‘परितः’, मण्डपस्य पूर्वार्दिसर्व्वदिक्षु । ‘किङ्किणिकाः’, चुद्रघ-
गिटकाः । ‘चीरवनस्पतीनां’, अश्वत्थो-दुम्बर-प्लव-न्यग्रोधानां पू-
र्व्वदक्षिण-पश्चिमोत्तरद्वारेषु यथाक्रमं मस्तके दारुमयशंख-चक्र-
गदा-पद्मचिह्नितानि तोरणानि कुर्यात् ।

‘रत्नानि’ कनकप्रभृतीनि परिभाषायामुक्तानि ।

शाके-द्रुदी-चन्दन-देवदारु-श्रीपर्णी-विल्व-प्रियकाञ्चनोत्थम् ।

स्तम्भद्वयं हस्तयुगावखातं कृत्वा दृढं पञ्चकरोच्छ्रितम्वा ।

तदन्तरं हस्त चतुष्टयं स्यात्तथोत्तराङ्गं चतुरस्रमेव ॥

‘शाकः’, वृक्षविशेषः । महाराष्ट्रे सावद्विति प्रसिद्धः ॥

‘श्रीपर्णी’, भद्रपर्णी ततः । ‘प्रियकः’ बोजकः ।

‘स्तम्भद्वयं चतुरशीकृत्य वेदिमध्ये पूर्व-पश्चिम-भागयोर्निधेयम् ।

‘उत्तराङ्गं’ स्तम्भद्वयोरुपरिकाष्ठम् । तच्च पञ्चकरोच्छ्रितयोः

स्तम्भयोर्हस्तचतुष्टयादुपरि निधेयम् । अशीत्तराङ्गञ्च तदङ्गमेवेति

पाठे तदीयमिति स्तम्भसजातीय काष्ठत्वर्थः ।

* समानजातिय तुलावलम्ब्या हैमेन मध्ये पुरुषेण युक्ता ।

दैर्घ्येण सा हस्तचतुष्टयं स्यात् पृथुत्वमस्यास्तु दशाङ्गलानि ॥

सुवर्णभद्राभरणा तु कार्या सलोहपाशद्वयशृङ्गलाभिः ।

युता सुवर्णेन च रत्नमाला विभूषिता माण्यविलेखनाभाः ॥

‘समानजातिः’ तोरणसमानजातिः तुलोत्तराङ्गमध्ये द्वादश-

भिरङ्गुलैरधस्तादुदगया अवलम्ब्या ।

‘पुरुषेण’ विष्णुना ।

‘शृङ्गलावलम्बितया’ सुवर्णेनिर्मितया ।

तत्प्रतिमालक्षणमुक्तं पञ्चरात्रे ।

अधश्चक्रं गदामूर्ध्वं वामयोः करयोः क्रमात् ।

ऊर्ध्वं शंखमधःपद्मं गोविन्दः कपिलाङ्गकः ॥

हस्तचतुष्टयदीर्घन्तु, प्रान्तद्वयन्यस्तयोर्लोहपाशयोर्वहिःस्थित-

मण्डलपट्कं विहाय विज्ञेयम् ।

समस्ततुलाया अष्टोत्तरशताङ्गुलमितत्वात् पृथुत्वश्चास्या
दशाङ्गुलपरिमितेन वलयाकृतिना सूत्रेण सम्मितं विधेयमित्यर्थः ।

स च नोहपाशद्वयशृङ्खलाभिर्युतेति, सुवर्णधारणार्थं फलक-
धारिणीभिर्लोहपाशद्वयावलम्बितशृङ्खलाभिर्युक्ता कार्येत्यर्थः ।

यङ्गिपुराणे ।

आश्वत्थीं खादिरौ चापि पालाशीं वा सुवृक्षजाम् ।

चतुर्हस्तप्रमाणेन सुवृक्षाः सुदृढां नवाम् ॥

सुवर्तुलां समान्तदत् स्निग्धां क्षिद्रं चयान्विताम् ।

मौल्लशिक्योभयोपेतां वडां स्तम्भे तु यन्त्रिये ॥

आह नारदः ।

चतुरस्त्रा तुला कार्या पादौ चापि तथा विधौ ।

चतुर्थपि च पार्श्वेपु मानं स्याच्चतुरङ्गुलाम् ॥

मुक्ता तावत्तु कटकान्तयोर्विन्ध्यमेदुधः ।

चतुर्हस्ताधरतुला मध्ये च शृङ्खलान्विता ।

गिर्यं हस्तद्वयं कुर्यात् कटकं चतुरङ्गुलमिति ॥

यदाह विश्वकर्मा ।

विशेषदानं कथितं तुलादि तन्मात्तुलालक्षणमुच्यते प्राक् ।

तुलाप्रमाणं स्मृतमङ्गुलानि दैर्घ्येऽखिलेपर्णयतिप्रमाणैः ॥

प्रान्तद्वयेष्वङ्गुलपट्कमुक्तं गतन्तुलाष्टोत्तरमङ्गुलानां ।

स्युर्विगतिः पञ्च च धातुयन्त्रा बन्धेष्वधिष्ठात्यसुरां निवेष्टाः ॥

इन्द्रः शशी मारुत-रुद्र-सूर्याः स्याद्विष्णुकर्मा गुरु-रत्निरो-म्नी ।

प्रजापतिर्विश्वजगदिधाता पर्जन्यगन्धू पिष्टदेवतारः ॥

सोम्यय धर्मा-मरराज-मन्त्रि-जलेग मित्रा-वरुणो-मरुद्व्याः ।

धनेग-गन्धर्व-जलेश-विष्णुरेते चतुर्विंशतिरेव देवाः ॥

स्यात्पञ्चविंशः पुरुषः स एको यस्तोत्पमानस्तुलया महाका ।

एता विधेयास्तपनीयमध्ये रत्नाचिता दैवतभूतयस्ताः ॥

पङ्कजुलः स्याच्चतुरस्रपिण्डः प्रान्तद्वये विष्णुरनन्तनामा ।

तुलोर्ध्वभागे कलशद्वयं स्यात्तथाङ्गुलद्वन्द्वमधस्तुलान्ते ॥

पङ्कजुलोत्थं कटकस्य पिण्डोऽप्येकाङ्गुली विष्णुरनन्तनामा ।

पार्श्वद्वयस्तच्चतुरङ्गुलं स्यादेवं मया ते कथितं प्रमाणम् ॥

मध्याङ्गुटे सङ्कलिकाङ्गुलानि पञ्चाशत्ताविंशतिरेवदैर्घ्यं ।

एकाङ्गुलीऽस्या भवतीहपिण्डस्तथाधिदेवः किल वासुकिः स्यात् ॥

एकैकरज्जुर्लभतेङ्गुलानि त्रिःसप्ततिः पिण्डगताङ्गुला च ।

तच्चैलकद्वन्द्वमथाङ्गुलानि त्रिंशत्तथा पञ्चदशाधिका स्यात् ॥

तदानुवङ्गं शुभकाष्टघाटं पिण्डेङ्गुलद्वन्द्वमधोविधेयम् ।

आध्वाद्यर्थैस्तून्यधिदेयता स्यात् तुलान्तरे भूमिपतिर्निवेशा ।

इति ॥

इंगः शशोत्थादि । अश्वेश्वर-चन्द्र-मारुत-सूर्य-देवराजज-

लेशानां त्रिघ्नाण्डदाने लक्षणं दध्यते ।

रुद्रस्य विष्णवक्रे ।

विष्णुकर्मरूपनिर्माणमुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे ॥

विष्णुकर्मा तु कर्त्तव्यः श्मश्रुलीरस्तनाधरः ।

सन्दंशपाणिर्हिंभुजस्तेजोमूर्त्तिधरो महान् ॥

गुरुसौम्ययोः स्वरूपं नवग्रहदाने दध्यते ।

अङ्गिरोन्निमूर्त्तिमाह विष्णुकर्मा ॥

कमण्डलुं सुवक्ष्येव शक्तिं दध्ममपिकमात् ।

कलयन्त्यङ्गिरो नाम्ना कराग्राणि समन्ततः ॥

पाण्यद्याग्निना सोपि कलयन्ति जपस्रजं ।

शक्तिञ्च पुस्तकञ्चैव क्रमादेव कमण्डलुम् ॥

एतयोश्च मिलितयोर्देवतात्वम् ।

प्रजापतिस्वरूपमुक्तं सिद्धार्थसंहितायाम् ।

यज्ञोपवीती हंसस्य एकवक्त्रयतुर्भुजः ।

अक्षं शूषं सुषं धत्ते कुण्डिकाञ्च प्रजापतिः ।

विश्वदेवलक्षणं, विश्वम्भरदाने वक्ष्यते ।

विधाटरूपं प्रजापतितुल्यमेव, किन्त्वसौ चतुर्व्यक्तो विधेयः ।

पर्जन्यलक्षणमुक्तं सिद्धार्थसंहितायां ।

पर्जन्यनाम विज्ञेयो गजवक्त्रत्रयान्वितः ।

यो धत्ते सर्वजीवात्मा वरं बीजञ्च गङ्गकम् ॥

कुठारञ्च पयोजञ्च चिन्तारत्न महाशुचिः ।

पाशञ्चक्रं किशलयं कुण्डो च दशभिः करैः ॥

गन्धः पूर्ववत्, एतयो रपि मिलितयोर्देवतात्वम् । पितृलक्ष-
णमुक्तं मयदीपिकायाम् ।

कुगविष्टरपद्मस्याः पितरः पिण्डपात्रिणः ।

धर्ममुक्तिर्विष्णुधर्मोत्तरे ।

चतुर्वक्त्रयतुष्पादयतुर्बाहुः सिताम्बरः ।

सर्वाभरणवान् श्वेतो धर्मः कार्यो विजानता ।

दक्षिणे चाक्षमाला च तस्य धामि तु पुस्तकं ॥

आग्निनोमंक्षणं, हिरण्यम्भरदाने वक्ष्यते ।

मित्रमुक्तिर्मातृ विश्वकर्मा ॥

मित्रः कमलपाणिश्च कमलासनसंस्थितः ।

दिभुजः श्वेतमुक्तिश्च सर्वभूतहिते रतः ॥

वरुणस्तु पूर्ववत्, अत्रापि मिलितयोर्देवतात्वम् ।

मरुद्गणरूपं, मरुद्गणदाने द्रष्टव्यम् ।

धनेशसत्तनं, धान्याचलदाने ।

गन्धर्वरूपमाह यमः ।

वरदो भक्तलोकानां किरीटी कुण्डलो गद्दी ।

कार्यः सुरूपो गन्धर्वो घीर्णावाद्यरतस्तथा ॥

विशुलक्षणमाह विश्वकर्मा ।

प्रदक्षिणं दक्षिणाधःकरादारम्य नित्यशः ।

विष्णुः कौमोदको-पद्म-गङ्गा-चक्रैरलङ्कृतः ॥

पाशोद्वयं लोहमयश्च चैलकद्वयश्च भूमैः

प्रादेशमात्रादूर्ध्वमवमलम्बा ।

प्रादेशस्या चतुर्मात्रं भूमिं त्यक्तावनम्ययेदितिलिङ्गपुराणस्मरणात् ।

अथ मत्स्यपुराणे ।

चक्रं लिखेद्धारिजगर्भयुक्तं नानारजोभिर्भुवि पुण्यकोणैः ।

वितानकक्षीपरि पञ्चवर्षं संस्थापयेत्पुण्य-फलोपगोभम् ॥

चक्रं हादगारं वारिवारिजगर्भयुक्तं, मध्ये पद्मयुक्तम् ।

‘भुवि’ वेदिसध्ये ।

‘नानारजोभिः’ सित-पोतादिचूर्णैः ।

अथ त्विंजो वेदविदश्च कार्याः सुरूपवेगान्वयगोत्रयुक्ताः ।

पिधानदद्याः षट्षोऽनुकूना येचार्यदेशप्रभवा दिजेन्द्राः ॥

गुरुश्च वेदार्थविदार्यदेशममुद्रयः शोत्रकुनाभिरूपः ।

कार्यः पुराणाभिरतोतिदत्तः प्रसन्नगन्धौरसरस्वतीकः ।
 सिताम्बरः कुण्डल-हेम-सूत्र-केयूर-कण्ठाभरणभिरामः ॥
 पटवो-रागरहिताः, आर्यदेशीव्याख्यातः ।

तत्राष्टौ ऋत्विजः, अष्टौ द्वारपालाः,
 जापकाश्चाष्टौ, गुरुचेति वरणीयाः ।

तथा मत्स्यपुराणे एवोक्तम् ।
 शुभास्तत्राष्टहोतारो द्वारपालास्तथाष्ट वै ।
 अष्टौ तु जापकाः कार्या-ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
 हेमालंकारिणः कार्या द्विजा वै पञ्चविंशतिः ॥

तत्रार्थं प्रयोगः ।

अथ अमुकदानस्य यज्ञेनाहं यज्ञे तत्र तदङ्गभूतहोमादि
 कर्म कर्तुं अमुकसगोत्रं अमुकशर्माणं अमुकवेदाध्यायिनं ऋत्विजं
 त्वामहं वृणे ।

तथा अथ अमुकमहादानयज्ञेनाहं यज्ञे ।

तत्र तदङ्गभूतसकलकर्म कर्तुं कारयितुञ्च अमुकसगोत्रं
 अमुकशर्माणं अमुकवेदाध्यायिनं आचार्यं त्वामहं वृणे इत्यादि
 ज्ञेयं, वृतोस्मीति सर्वत्र प्रतिवचनम् ।

तद्विनियोगश्च तत्रैव दर्शितः ।

गन्धपुष्पैः रत्नङ्कृत्य द्वारपालान् समन्ततः ।
 पठध्वमिति तान् ब्रूयात् आचार्यस्त्वभिपूजयन् ॥
 यजध्वमिति च ब्रूयात् होतृकान् पुरण्य तु ।
 उत्कृष्टमन्त्रजाप्येन तिष्ठध्वमिति जापकानिति ॥
 पूर्वेण ऋग्वेदविदो भवेतां यजुर्विदो दक्षिणतश्च कार्यौ ।

स्याप्यौ द्विजौ सामविदौ च यथादायर्व्यंशवृत्तरतय कार्यौ ॥

विनायकादिग्रह-लोकपाल-वस्त्रष्टका-दित्य-मरुद्गणानाम् ।

ब्रह्मा-द्युतेशा-र्का-धनस्यतीनां समन्वतो-होमचतुष्टयं स्यात् ।

जप्यानि सूक्तानि तथैव चैषामनुक्रमेणैव यथास्वरूपम् ॥

अथ च पूर्वादिदिग्नियमो ऋगादिवेदविदामृत्विजां द्वारपा-
त्तानां च वेदितव्यः ।

विनायकादीत्यादिग्रहेण, एकादशरुद्रा नवग्रहाधिदेवताः प्रत्य-
धिदेवता दुर्गा वायुराकाशाग्निनौचेति, स्वमन्त्रतः, च स्ववेदमन्त्रै-
र्होमचतुष्टयमिति, वेदचतुष्टयसम्बन्धात् होमानां चतुष्टयं । ततो
गुरुणाग्निस्थापने कृते स्वेष्टे कुण्डे द्वौ द्वाहृत्विजौ स्वशास्त्रोक्तमन्त्रै-
रेकैकस्य विनायकादेर्द्वादश द्वादश तिलाग्याहुतीर्जुहुयाताम् ।

इह तावद्वाग्निं विनायकादयो देवाः दशलोकपालाः वस्त्र-
ष्टकं एकादशरुद्राः द्वादशादित्याः सप्तसप्त मरुद्गणाः पञ्च ब्रह्मादय
इत्येवं पञ्चागौतिसंख्येभ्यो देवेभ्यः प्रतिकुण्डं विंगत्यधिकाहुति-
नियमानुपपत्तेः । तत्रपरिभाषायां दर्शितम् ।

होमावसाने कृततूर्थ्यनादौ गुरुर्गृहीत्वा बलि-पुष्प-धूपम् ।

आवाहयेन्नोकपतीन् क्रमेण मन्त्रैरमीभिर्यजमानयुतः ॥

एहोहि सर्वामर-सिद्धमाध्वैरभिष्टुतो वज्रधरा-मरेण ।

संयोज्यमानोऽस्मरसाङ्गणेन रक्षाध्वरं मी भगवदमस्ते ॥

यो इन्द्राय नमः ॥

एहोहि सर्वामरहव्यवाह मुनिप्रवीरैरभितोभिजुष्टः ।

तेजोवता लोकगणेन सार्धं ममाध्वरं रक्षतु ते नमस्ते ।

ओं अग्नये नमः ।

एहोहि वैवस्वत धर्मराज सर्वामरैरर्चितधर्ममूर्ते ।

शुभा-शुभा-नन्द-शुचामधोग-शिवाय नः पाहि मखं नमस्ते ॥

ओं यमाय नमः ।

एहोहि रत्नोगणनायकस्त्वं विशालवेताल-पिशाचसहैः ।

ममाध्वरं पाहि शुभाधिनाथ लोकेश्वरस्त्वं भगवन्नमस्ते ॥

ओं निर्वृताय नमः ।

एहोहि यादोगणवारिधीनां गणेन पर्जन्यसहाप्सरोभिः ।

विद्याधरेन्द्रा-मरगीयमानः पाहि त्वमस्मान् भगवन्नमस्ते ॥

ओं वरुणाय नमः ॥

एहोहि यज्ञेश्वर रक्षणाय मृगाधिरुद्रः सह सिद्धसहैः ।

प्राणाधिपः कालकवेः सहाय गृहाण पूजां भगवन्नमस्ते ॥

ओं वायवे नमः ।

एहोहि यज्ञेश्वर यज्ञरक्षां विधत्स्व मत्तत्रगणेन सार्द्धम् ।

सर्वोत्तमीभिः पितृभिः सहैव गृहाण पूजां भगवन्नमस्ते ॥

ओं सोमाय नमः ।

एहोहि विश्वेश्वर नस्त्रिशूल-कपाल-खट्वाङ्गधरेण सार्द्धम् ।

लोकेन भूतेश्वर यज्ञसिद्धौ गृहाण पूजां भगवन्नमस्ते ॥

ओं ईशानाय नमः ।

एहोहि पातालधरा-मरेन्द्र नागाङ्गना-किन्नरगीयमान ।

यक्षो-रगेन्द्रा-मरलोकसार्द्धम् अनन्त रक्षाध्वरमस्मदीयम् ॥

ओं अनन्ताय नमः ।

एहोहि विश्वाधिपते सुरेन्द्र लोकेन सार्द्धं पितृदेवताभिः ॥

सर्वस्य धातास्यमितप्रभावो विशाध्वरसः सततं शिवाय ॥

श्रीं ब्रह्मणे नमः ।

त्रैलोक्ये यानि भूतानि स्यादराणि चराणि च ।

ब्रह्म-विष्णु-शिवैः सार्धं रक्षां कुर्वन्तु तानि मे ॥

देव-दानव-गन्धर्वा यक्ष-राक्षस-पन्नगाः ।

ऋषयो मुनयो गावो देवमातर एव च ॥

एते ममाध्वरे रक्षां प्रकुर्वन्तु मुदान्विताः ।

इत्यावाह्य सुरान् दद्याद्वृत्तिगृह्यो हेमभूषणम् ॥

कुण्डलानि च सूत्राणि हैमानि कटकानि च ।

अथाङ्गुलीयं चित्राणि वासांसि शयनानि च ॥

द्विगुणं गुरवे दद्याद्गुणालादनादिकम् ।

जपेयुः शान्तिकाध्यायं जापकाः सर्वतोदिगम् ॥

उपोषितामृतः सर्वे कृत्वैवमधिवासनम् ।

आदायन्ते च मध्ये च कुर्याद्वाह्यवाचनम् ॥

‘शान्तिकाध्यायः’ शिवइन्द्राग्नौ भवता मन्त्रेभिरित्यादिकः ।

उपवासाग्रहो नक्तमुक्तम् ।

पञ्चपुराणे । उपवासी भवेदेव अग्रहो नक्तमिष्यत इति ।

एवं पूर्वोद्युरधिवासनं कृत्वा सर्वे तत्रैव यमेयुः ।

ततः अन्येद्युर्दानकालममीपे ब्राह्मणवाचनं विधाय पूर्णा-
हुतिप्रभृतिर्कर्मसमाप्तिं कुर्यात् ।

आत्ययिककार्यापन्नो मद्योऽधिवासनविधिः ।

तदुक्तं । मद्योऽधिवासनं वाद्य कुर्याद्यो विकल्पो नर इति ।

अथाथर्वणगोपथब्राह्मणे ।

ऋत्विग्यजमानो केश-श्मश्रु-नखानि वापयित्वा संभारानुकल्प-
द्रव्यन्तत्तदाज्यभागान्तं कृत्वा अयं नो अग्निरिति महाव्या-
हृतयो ब्रह्मयज्ञानमग्ने गोभिरग्नेभ्यावर्त्तिनग्नेः प्रजातं यदावध-
व्रितियांत्युदकेन सम्पातमानोय स्नानकलशेषु निर्व्वपेदिदमाप
आपोहिष्ठावाहुभ्यामभिषेचयेद्यथोक्तमञ्जनाभ्यञ्जनानुलेपनं कार-
यित्वा वासो गन्धान् स्रजश्चावध्याभिजिम्बुहर्त्तं तुलां हिरण्य-
वर्षैः पविचैरभ्युक्ष्य गन्ध-पुष्प-धूपैरर्चयित्वा उपहाराय दत्त्वा
राजानमाह्वयार्धं दत्त्वा तुलामारोपयेत् ।

मत्स्यपुराणे । ततो मङ्गलग्न्येन स्थापिती वेदपुङ्गवैः ।

त्रिः प्रदक्षिणमावृत्य गृहीतकुसुमाञ्जलिः ।

शुक्लमात्याम्बरधरो तान्तुलामभिमन्त्रयेत् ॥

स्वपनन्तु, कुण्डसमीपस्थितकलशोदकैः कर्त्तव्यम् । स्वपन-
मन्त्राय, सुरास्वामभिषिञ्चन्वित्यादयो यहयज्ञोक्ता वेदितव्याः ।

नमस्ते सर्वदेवानां शक्तिस्त्वं सर्वमायिता ।

साक्षिभूता जगदात्री निर्मिता विश्वयोनिना ॥

एकतः सर्वसत्त्वानि तथानृतशतानि च ।

धर्माधर्मकृतां मध्ये स्थापितासि जगत्प्रिये ॥

त्वन्तुले सर्वभूतानां प्रमाणमिह कीर्त्तितम् ।

मान्तोलयन्ती संसारादुदरस्व नमोस्तु ते ॥

योसौ तत्त्वाधिपो देवः पुरुषः पञ्चविंशकः ।

स एपोधिष्ठितो देवि त्वयि तस्माद्यमो नमः ॥

नमो नमस्ते गोविन्द तुलापुरुषमञ्जकः ।

त्वं हरे तारयस्वांस्मान् अस्मात् संसारसागरात् ॥

पुण्यकालं समासाद्य कृत्वैवमधिवासनम् ।

पुनः प्रदक्षिणं कृत्वा तुलां तामारुहेद्बुधः ॥

सखद्व-चर्मकवचः सर्वाभरणभूषितः ।

धर्मराजभयादाय हैमसूर्येण संयुतः ।

कराभ्यां बद्धमुष्टिभ्यामास्ते पश्यन् हरेर्मुखम् ॥

धर्मराजस्तु, महिषारुद्धयतुर्भुजोदण्ड-पाश-पाणिः कर्त्तव्यः ।

सूर्योऽपि, सुवर्णमयः पद्मासनः पद्मधरः कार्यः ।

तौ च दक्षिणवाममुष्टिस्थौ विधाय हरेस्तुलामध्यस्थितस्य
मुखं पश्येदित्यर्थः ।

ततोपरि तुलाभागे न्यसेयुर्द्विजपुङ्गवाः ।

समादध्यधिकं यावत् काञ्चनञ्चातिनिर्मलम् ।

पुष्टिकामस्तु कुर्वीत भूमिसंस्थं नराधिप ॥

पुष्टिकाम इति गुण फल सम्बन्धो गोदोहनेन प-

शुकामस्य प्रणयेदिति तदवगन्तव्यम् ।

इह तावदादौ राज्ञस्तुलाधिरोहणं पश्चात् सुवर्णन्यास इत्युक्तम् ।

गोपघत्राह्मणे तु सखद्वः सशिरस्ताणः सर्वाभरणभूषणः ॥

तपनीयमग्रतः कृत्वा पश्चात्तोल्यो नराधिपः ॥

दक्षिणेन तु सुवर्णेन सुवर्णं स्यादुत्तरे च नराधिप इति ।

ततश्चेतिहासपुराणं पञ्चमो वेद इति ।

तुल्यबलत्वे अनुष्ठानविकल्पः । ये तु मन्यन्ते स्मृतिवत्पुराणा-
नीति तन्मते पूर्वं सुवर्णारोपणम् ॥

पश्चाद्वाजारोपणमिति ।

क्षणमात्रं ततः स्थित्वा पुनरेवमुदीरयेत् ॥

नमस्ते सर्वभूतानां साक्षिभूते सनातनि ।

पितामहेन देवि त्वं निर्मिता परमेष्ठिना ॥

त्वया धृतं जगत् सर्वं वह्नि-स्थावर-जङ्गमम् ।

सर्वभूतात्मभूतस्ये नमस्ते विश्वधारिणि ॥

वज्रिपुराणे । कृत्वा तु विधिवद्गोमं सुस्नातस्तीर्थवारिणा ।

तुलां पूज्यविधानेन ब्राह्मीर्मन्त्रैश्च वैदिकैः ॥

ससुषोयाश्चयेद्देवं पीताम्बरधरं हरिम् ।

पश्चात्तदारुहेष्ठिक्यं प्राङ्मुखोदङ्मुखोऽथवा ॥

जाम्बूनदेन शुद्धेन पूरयित्वा तुलां पृथक् ।

सर्वाभरणपूर्णाङ्गः सवस्त्रासनसंयुतः ॥

तत्र स्थित्वा मुहूर्त्तं स द्रव्यात्तिष्ठेत् समुद्रतिम् ।

जपेत् मन्त्रञ्च पीराणं पुनन्तुमिति वा चतुश्चम् ॥

यथापवित्रमतुल्यमपत्यं जातवेदसः ।

तथा स्वेन पवित्रेण सुवर्णं हि पुनातु मां ॥

रुद्रस्य मुमहत्तेजः कार्तिकेयस्य सन्धवः ।

तथा स्वेन पवित्रेण सुवर्णं हि पुनातु मां ॥

यथाग्निदेवताः सर्वाः सुवर्णञ्च तदात्मकम् ।

तथा स्वेन पवित्रेण सुवर्णं हि पुनातु माम् ॥

यत्कृतं मे स्वकायेन मनसा वचसा तथा ।

दुष्कृतं तत् सुवर्णस्य पातु मुक्तिः परा शुभा ॥

इत्युक्त्वा तद्वत्त्रिजे च दद्याच्छिष्यः स्वमेव हि ।

समुत्तीर्याङ्गदन्तञ्च दृष्ट्वाद्यादपरन्ततः ॥

मत्स्यपुराणे । ततोऽवतीर्थं गुरवे पूर्वमर्घं निवेदयेत् ।

ऋत्विग्भ्योऽपरमर्घं दद्यादुदकपूर्वकम् ॥

गुरवे ग्राम-रत्नानि ऋत्विग्भ्यश्च निवेदयेत् ।

तत्रायं प्रयोगः ।

श्रीं अथ अमुकस्मिन् देशे अमुकस्मिन् काले अमुकसगोत्राय
अमुकशर्म्भणे ब्राह्मणाय अमुकसगोत्रः अमुकशर्म्भा इदं तुलापुरुष-
सुवर्णार्घं अमुककामस्तुभ्यमर्घं संप्रददे नमः, एतद्दानप्रतिष्ठार्थमिमां
दक्षिणां तुभ्यमर्घं सम्प्रददे नमः, एतत् उदकपूर्वकं पूर्वार्घं गुरवे
दद्यात्, ऋत्विग्भ्योऽप्येवमपरं, अदक्षिणन्तु यद्दानं तत्सर्वं निष्फलं
भवेदिति वचनादिह दक्षिणापेक्षायां गुरवे ग्राम-रत्नादीनि श्रुतं
दक्षिणात्वेन सम्बध्यते ।

अथ गोपयब्राह्मणे ।

अच्युताद्योरिति चतसृभिरवरोहयेत् तांतुलामुपसंस्कृत्य महा-
व्याहृतिसावित्रीशान्तिभिरंहोमुपयैराज्यं हुत्वा सूर्यस्यावृतमिति
प्रदक्षिणमाहृत्यात्मालङ्कारं कर्त्तुं दद्यात्सहस्रं दक्षिणां ग्रामवर-
चेति ।

‘कर्त्तुं’ आचार्याय ऋत्विजे च ।

तत्रार्हमाचार्यस्यार्घ्यं ऋत्विजामिति, सहस्रं दक्षिणामिति, सह-
स्रशब्दस्यानुपात्तसंख्येयविशेषतया, मत्स्यपुराणे च रत्नानीत्यत्र
संख्याविशेषानुपादानात् शास्त्रान्तरे च वररत्नानां दक्षिणास्या-
नश्रुतेः रत्नसहस्रमेव न्याय्यं । तत्तु यथाशक्ति यथा लाभं मुक्तादीना-

मन्यतमस्य सहस्रमवगम्यते, दक्षिणाधिकरणन्यायेन गवामिव
समानजातीयानामेव संख्यासम्बन्धात् ।

‘ग्रामवरं, ग्रामयेष्टम् ।

केचित्तु गुरवे ग्रामरत्नानीत्यत्रापि येष्टतावचनो रत्नशब्द इति
व्याचक्षते ।

तेषां मते सर्वेषामेव दानानां सुवर्णं दक्षिणा स्मृतेति वच-
नात्, सहस्रं दक्षिणामित्यत्र सुवर्णमेव दक्षिणेत्यवगन्तव्यम् ।

सहस्रसंख्याव्यवच्छेदश्च तस्य कृष्णलात्प्रभृति यथाशक्ति सम्पा-
दानीय इति ।

प्राप्य तेषामनुज्ञाञ्च तथान्येभ्योपि दापयेत् ।

दौना-नाथ-विशिष्टादीन् पूजयेत् ब्राह्मणैः सह ॥

‘अत्रान्यशब्देन जापका उच्यन्ते ।’

विशिष्टा अत्राह्मणा अपि पिष्टशुश्रूषादिगुणयुक्ताः,

इह तावदर्धं गुरवे, अर्धमृत्विग्भ्यः, समस्ततुलापुरुषद्वयं
देयमित्येकः पक्षः ।

अस्मिन् पक्षे जापकेभ्यो अन्यैव दक्षिणा दातव्या, गुर्वादी-
नामनुज्ञया अन्येभ्योपि दद्यादिति अपरः पक्षः ।

तत्र गुर्वादीनां प्रदेयद्रव्यपरिमाणानिर्देशे धरार्ध-

चतुर्भागं गुरवे विनियेदयेदिति विलुप्तिभूतमृषियव्यादिदान-
प्रकरणश्रुतं देयद्रव्यसंस्थानियमो न्यायः ।

येन वा सुख्यते गुरुरितिसामान्योपदिष्टमाचरणोयं तथा

विशिष्टेभ्योऽपि देयमिति दृतीयः पक्षः ।

अथ यद्यपि विकल्पवाची शब्देनास्ति तथापि पक्षान्तरय-
णेनार्थाद्विकल्पः सम्पद्यते ।

भक्त्यपुराणे ।

न चिरन्धारयेद्देहे सुवर्णं प्रोक्षितं बुधः ।

तिष्ठद्भयावहं यस्माच्छोक-व्याधिकरं नृणाम् ।

शीघ्रं परस्वीकरणाच्छ्रेयः प्राप्नोति पुष्कलम् ॥

ततः प्राग्वात्पुण्याहवाचने कृते देवतावेदिसमोपं गत्वा पूर्वं च
देवतानां पूजादि यजमानः कुर्यात् ।

आचार्यस्तु यान्तु देवगणाः सर्वे पूजामादाय पार्थिवात् ।

इष्टकामप्रदानार्थं पुनरागमनाय च ॥

इत्यनेन मन्त्रेण देवतानां विसर्जनं कुर्यात् ।

अनेन विधिना यस्तु तुलापुरुषमाचरेत् ।

प्रतिलोकाधिपस्थाने प्रतिमन्वन्तरे वसेत् ॥

विमानेनार्कवर्णेन किङ्किणीजालमालिना ।

पूज्यमानोऽश्वरोभिश्च ततो विष्णुपुरं व्रजेत् ।

कल्पकोटिशतं यावत् तस्मिंस्लोके महीयते ॥

कर्म्मक्षयादिह पुनर्भुवि राजराजः

भूपासमौलिमणिरञ्जितपादपीठः ।

अद्यान्वितो भवति यत्रसहस्रगामी

दीप्तप्रतापजितसर्व्वमहीपलोकः ॥

योदीयमानमपि पश्यति भक्तियुक्तः

कालान्तरेऽस्मरति वाचयतीह लोके ।

योवा शृणोति पठतीन्द्रमानरूपः ।

प्राप्नोति धाम स पुरन्दरदेवजुष्टम् ॥

वज्रिपुराणे ।

एवं दत्त्वा भुवर्णञ्च ब्रह्महत्यादिकन्तु तत् ।

पापाविहृत्य पुरुषः स्वर्गलोकञ्च गच्छति ॥

तत्र स्थित्वा चिरं राजन् यदायाति महीतले ।

राजराजेश्वरः श्रीमान् वीतशोको निरामयः ॥

रूप-सौभाग्यसम्पन्नो नित्यं धर्मपरायणः ।

पुनर्विष्णुपदं याति यत्र गत्वा न शोचति ॥

इति तुलापुरुषदानविधिः ।

सनत्कुमार उवाच ।

राज्ञां षोडशदानानि नन्दिना कथितानि च ।

धर्मकामार्थमुक्त्यर्थं कर्मणैव महात्मनाम् ।

तुलाधिरोहणाद्यानि शृणु तानि यथातथम् ॥

ग्रहणादिषु कालेषु शुभे देशे सुशोभने ।

विंशहस्तप्रमाणेन मण्डपं कूटमेव वा ॥

अष्टाष्टादशहस्तेन कलाहस्तेन वा पुनः ।

कृत्वा वेदिं तथा मध्ये नवहस्तप्रमाणतः ॥

अष्टहस्तेन वा कुर्यात् सप्तहस्तेन वा पुनः ।

द्विहस्ताध्यर्द्धहस्ता वा वेदिका चाति शोभना ॥

द्वादशस्तम्भसंयुक्ता साधुरग्याग्रमस्तका ।

परितोनव कुण्डानि चतुरस्राणि कारयेत् ॥

इन्द्र-इशानयोर्मध्ये प्रधानं ब्रह्मणः सुतः ।

अथ वा चतुरस्रञ्च योन्याकारमतः परम् ॥

स्त्रीणां कुण्डानि विप्रेन्द्र योन्याकाराणि कारयेत् ॥
 अर्धचन्द्रं त्रिकोणञ्च वर्तुलं कुण्डमुत्तमम् ।
 पट्टसं सर्वतोवापि त्रिकोणं पद्मसन्निभम् ॥
 अष्टासं सर्वमार्गेषु स्पष्टिलं केवलन्तु वा ।
 चतुर्द्वारसमीपे चतुस्तोरणभूषितम् ॥
 दिग्गजाष्टकसंयुक्तं दर्भमालासमायितम् ।
 अष्टमङ्गलसंयुक्तं वितानोपरि शोभितम् ॥
 तुलायाय द्रमायाय विल्वाद्याय विप्रेपतः ।
 विल्वा-ग्राय-पलाशा-द्याः केवलं खदिरन्तु वा ॥
 एवं स्तम्भाः कृता येन तेन सर्वन्तु कारयेत् ।
 अथ वा मियमार्गेण वेणुना वा प्रकल्पयेत् ॥
 अष्टहस्तप्रमाणन्तु हस्तद्वयसमायतम् ।
 तुलाम्नाश्वस्य विष्कम्भो नाहस्तस्त्रिगुणो मतः ॥
 हाङ्गुलेन विहीनन्तु सुवृक्षं निर्मलं तथा ।
 उभयोरन्तरक्षैव पङ्कजस्तं नृपतेः स्मृतम् ॥
 हयोद्यतुर्हस्तलतमन्तरं स्तम्भयोरपि ।
 पङ्कजस्तमन्तरं ज्ञेयं तयोरुपरिसंस्थितम् ॥
 वितस्त्रिमात्रविस्तारं विष्कम्भस्तावदङ्गुलः ।
 स्तम्भयोस्तु प्रमाणेन उत्तरं द्वारसन्निभम् ॥
 पट्त्रिंशमात्रसंयुक्तं व्यायामन्तु तुलाव्यक्तम् ।
 विष्कम्भमष्टमात्रन्तु यवपञ्चकसंयुतम् ॥
 पट्त्रिंशमात्रनालं स्यान्निर्मलं वर्तुलं शुभम् ।
 विंगहस्तैत्यादि । कूटः, मण्डपविशेषः ।

कलाहस्तेन षोडशहस्तैः, विंशतिहस्तादिमण्डलत्रये क्रमान्वादिहस्तविस्तारस्य वेदितव्यस्य द्विहस्तोऽर्धहस्तो हस्तयैत्युच्यो विधेयः ।

विधाय मण्डपं तत्र तन्मध्ये वेदिकान्नयेत् ।

नवाष्ट-सप्तहस्तेन द्विहस्तार्धहस्ततः ॥

विस्तारेणोच्येणापि द्वादशस्तम्भसंयुतामितिकामिकोक्तिः ।

साधुरभ्याग्रमस्तकेति, समचतुरस्त्रत्वं समतलत्वञ्चोपरिभागस्य विधेयमित्यर्थः ।

अथवा चतुरस्त्रमिति पूर्वोदिकुण्डानां क्रमाच्चतुरस्तादयो नव सन्निवेश्याः, स्त्रीणां तु यजमानत्वेन योन्याकाराण्येव, अथवा यथोक्ताकारत्वेन स्थण्डिलत्वेन सर्वत्र हस्तमात्रं क्षेत्रं क्षेत्रफलं सममेव साध्यं तच्च परिभाषायामुपपादितम् ।

वटो-दुम्बरा-श्वत्थ-प्लवजानि चत्वारि तोरणानि दिग्गजाष्टकं तत्तद्विकालवर्षपताकाः, अष्टमङ्गलानि विश्वचक्रदाने वक्ष्यन्ते ।

अष्टहस्तप्रमाणं तुलास्तम्भयोरायतम् । आयामः, दैर्घ्यमित्यर्थः ।

‘हस्तद्वयसः, हस्तपरिमाणः तुलास्तम्भयोर्विष्कम्भ इत्यन्वयः ।

तस्मात् त्रिगुणः परिणाहः ।

दृग्जुलेनहीन इति, स एव परिणाहः ।

क्रमहान्या अथे अङ्गुलद्वयहीनः सम्पादनीयः ।

कामिकेतु । मत्त-पट्-पञ्चहस्तैस्तुपास्त्रस्तम्भोच्योमतः ।

अष्टहस्तादितयाथ द्विपञ्चद्वयसाङ्गुलः ॥

तुलास्तम्भस्य विष्कम्भो नाहस्तत्रिगुणोमुने ।

दद्याद्गुलविहीनस्तु सुवृत्तं निर्बन्धं तथा ॥

इति द्विपञ्चदशसाङ्गुलो दशाङ्गुलमानो विष्कम्भः ।

त्रिंशदङ्गुलः परिणाहः ।

स च क्रमहान्या अग्रे अष्टाविंशत्यङ्गुल इत्यर्थः ।

स्नाभयोरन्तरं पङ्कहस्तं चतुर्हस्तस्या दृशस्तम्भोक्त्या नुरूपं विधेयम् ।

पङ्कहस्तस्तम्भयोरन्तरालं गुणदैर्घ्यस्योपलक्षणम् ।

उत्तरञ्च विस्तारोत्सेधाभ्यां द्वादशाङ्गुलम् ॥

तत्पान्तरन्वयोस्तम्भाग्रशिखरे प्रवेश्य तोरणं निष्पाद्यम् ।

अथ तुलादण्डस्य मानमाह ।

षट्त्रिंशन्मानमित्यादि । व्यायामो नाम प्रसारितसबाहुहस्त-
द्वयस्य तिर्य्यगन्तरालस्तवाहोः करसंयुतयोः, व्यायामस्तिर्य्यगन्तर-
न्तयोरित्यभिधानात् ।

ततः षट्त्रिंशदङ्गुलान्वितव्यायाममात्रतुलादण्डे दैर्घ्यं, विष्क-
म्भमष्टमात्रमिति, अष्टाङ्गुलः सपञ्चदशतुलादण्डपान्तयोर्न्यासः ।

तत्रार्थाद्यवोनषट्त्रिंशदङ्गुलः परिणाहः । षट्त्रिंशन्मान-
मात्रमिति, तुलादण्डमध्ये षट्त्रिंशदङ्गुलः परिणाहः । तत्रा-
र्थात् द्वादशाङ्गुलीन्यासः ।

अष्टाङ्गुलेन विस्तारस्त्वग्रे भूतयवान्वितः ।

षट्त्रिंशन्मात्रनाहस्तु मध्यमे तु विधीयते,

इति कामिकोक्तेः ।

अग्रे मूले च मध्ये च हेमपट्टेन बन्धयेत् ।

पट्टमध्ये प्रकर्त्तव्यमवनम्वनकत्रयम् ॥

ताम्रेण दाप्यरूप्येण आग्रमेनैव कारयेत् ।

मध्ये चीर्द्धमुखं कार्यं अवलम्बं सुशोभनम् ।
 रश्मिभिस्तोरणाग्रि वा बन्धयेच्च विधानतः ॥
 जिह्वामिकां तुलामध्ये तोरणञ्च विधीयते ।
 उत्तरस्य तु मध्ये ऽथ शङ्खद्वयमनुत्तमम् ।
 वितानेनीपरिष्ठाप्य दृढं सम्यक् प्रयोजयेत् ॥
 सुदृढञ्च तुलामध्ये मानमङ्गुलमानतः ।
 पट्टस्यैव तु विस्तारः पञ्चमात्रप्रमाणतः ॥
 वध्नीयाच्चक्रपाशञ्च अवलम्बेन सुस्थितम् ।
 शूल्यजो च दृढो विद्वान् बन्धनेन तु कारयेत् ॥
 शिखोऽधस्तात्प्रकर्त्तव्यो पञ्चप्रादेशविस्तरो ॥
 सहस्रेण तु कर्त्तव्यो पञ्चप्रादेशविस्तरो ॥
 सहस्रेण तु कर्त्तव्यो पलेनाधारकावभौ ।
 गताष्टकेन वा कुर्यात्पलानां षट्शतेन वा ॥
 चतुस्तालप्रविस्तारं मध्यमं परिकीर्त्तितम् ।
 सार्द्धत्रितालविस्तारो नियमश्च विधीयते ॥
 पञ्चमात्रं चतुर्मात्रं त्रिमात्रं फलमुच्यते ।
 चतुर्हारममोपेतं द्वारमङ्गुलिनाथ वा ॥
 कुण्डलैश्च समोपेतं शूलखच्छसमन्वितैः ।
 कुण्डले कुण्डले कार्यं शृङ्खलापरिमण्डलम् ॥
 शृङ्खलाधारवल्लयमवलम्बेन योजयेत् ।
 प्रादेशं वा चतुर्मात्रं भूमित्यक्ता वल्लब्धयेत् ॥
 धटो पुरुषमात्रो तु कर्त्तव्यो शोभनावुभौ ।
 द्विहस्तवानुकापूर्णे शिले तत्र विनिश्चिपेत् ॥

दिहस्तमात्रमवटौ स्थापनीयो प्रयत्नतः ।

शेषं सम्पूरयेत् विद्वान् वालुकाभिः समन्ततः ।

येन निधनतां गच्छेत्तेन मार्गेण कारयेत् ॥

‘अथे’ मूलइत्यादि, अवलम्बनकीलकप्रवेशार्थवेधनिधाता-
दिना यथा तुला न शीर्येत तृथा हेमादिना पट्टबन्धमुल्लायाः
कार्यः ।

अवलम्बनं, समग्रद्वलादिसंश्लिष्टबलवाधारीच्छकतुण्डा-
कारोभयावलम्बनं कार्यं, यथा तुलामध्यावलम्बनस्थाने जडमुखं
ताम्रादिकीलकं निधाय तन्मूलच्छिद्रोत्ततिर्यक्कीलकस्थितं
मध्यकीलकीभयपार्श्वस्थायिं ताम्रादिमयं तोरणं कृत्वा तदधवल्य-
बन्धरश्मिभिरुत्तराधोऽवलम्बितं बलयं संयोजयेत् । जिघामिका-
मिति, पूर्वोक्त एव तुलामध्यवर्ती ऊर्ध्वमुखः कटकाक्ष्यः कीलकः,
जिघातोरणमपि प्रागुक्तमेव, एतच्च सुवर्णकारादिलघुतुलासु-
दृश्यते । उत्तरस्थितिति, उत्तरमध्यावलम्बितकुण्डलाधोऽयः-
गद्गुरुर्ध्वमुखस्तस्य मूले, उत्तरीपरिचितानवहिततं, लोचपट्टं
निधाय तदुपरि तण्डूलं द्विधाभूतं तिर्यग्नितस्य घटयेत् ।

गद्गुः सुपिरसम्पद्य इति, कुण्डनिताग्रे उत्तममध्यावलम्बितेऽ-
धोमुखगद्गो तुलामधोर्ध्वमुखानलम्बनगद्गोचैकं बलयमनुष्ठम्बनं
नियोजयेत् । गद्गुः सुपिरसम्पद्यो बलवेनसमन्वित इति कानि-
कोक्तिः । पट्टस्येति, पूर्वोक्तपट्टस्येवं मानोक्तिः, पञ्चमात्रं यथा-
द्रुलं, यथोयादिति, तुलाप्रान्तावनम्बाभ्यां तत्तच्छिक्कामृद्वला-
धारं चक्रपागाभ्यां बलयं योजयेत् । मुख्यं ‘ताम्रं’ । आधारा-

द्योतयेदिति पाठाभ्युक्तः ।

विति, ताम्रपलानां दशाष्टपट्गतैः क्रमात् पञ्चादिप्रादेश
विस्तारौ पञ्चचतुस्त्र्यङ्गुलोच्छ्रितप्रान्तावङ्गुलनाहचतुःच्छिद्रप्रोत
चतुर्वलयावन्वितौ यजमानद्रव्यधाराधारकौ कार्यौ । तद-
लयचतुष्कास्त्रिष्टयङ्गुलाचतुष्कं शिखाख्यमुपरिविरचितवलयद्वयं
तुलाग्राधोपलम्बकौ योजयेत् । घृष्टाख्याधाररन्ध्रचतुष्कं मधू-
ष्णिष्टेन संश्लिष्टं कार्यं, आधारौ च भूमेरुपरि, चतुरङ्गुल-
मिति, प्रादेशमात्रे चान्तरिक्षेऽवलम्ब्यो, अवटौ तु दक्षिणो-
त्तरस्तम्भनिखनार्थौ, अत्रस्तम्भयोः दक्षिणोत्तरत्वं तुलायाद्य
प्राक्पश्चिमायतत्वमवधेयं । स्वमेयं चैन्द्रदिग्भागे सुवर्णं तत्र
निक्षिपेदिति वक्ष्यमाणत्वात् । द्विहस्तवालुका पूर्णे तत्र गिले
पट्टगिलारथे निधाय वालुकाभिः प्रपूर्य्य दृढयेत् ।

श्रूयतां परमं गुह्यं वेदिकोपरि मण्डलम् ।

अष्टमङ्गुलं संयुक्तमङ्गुलाद्गुणं शोभितम् ॥

फलपुष्पं समाकीर्णं धूपदीपसमन्विते ।

वेदीमध्ये प्रकर्त्तव्यं दर्पणोदरसन्निभे ॥

प्राप्तिखेभ्रमण्डलं पूर्वं चतुर्द्वारसमन्वितम् ।

शोभोपगोभासंयुक्तं कर्णिकाकेसरान्वितम् ॥

शुद्धिजातिसमीपे तं पञ्चवर्णं च कारयेत् ।

यज्ञं भागुत्तरे भागे धाम्नेय्यां शक्तिमुज्ज्वलाम् ॥

पानिष्ठेदक्षिणे दण्डं नैर्ऋत्यां खट्वाभामिष्ठेत् ।

पागश्च तारुणे सेव्यं ध्वजश्च वायुगोचरे ॥

कोवेर्णांश्च गदां सेव्यं ईशान्यां गूलमानिष्ठेत् ।

गूलप्य वामदेगे तु चक्रं पश्चद दक्षिणे ॥

चरुणाञ्च तथाज्यस्य शक्रादीनाञ्च होमयेत् ।

वज्रादीनाञ्च होतव्यं महस्त्राय ततः क्रमात् ॥

ब्रह्मयज्ञानमन्त्रेण ब्रह्मणे विष्णवे नमः ॥

नारायणाय विद्महे वासुदेवाय धीमहि तन्नो विष्णुः, प्रचोदयात् ।

अयं विशेषः कथितो होममार्गः सुगोभनः ।

दूर्व्याचीरसिक्तेन पञ्चविंशत् पृथक् पृथक् ॥

वाम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनं

उर्वारुकमिव बभूव नान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् स्वाहा ।

दूर्वाहोमः प्रशस्तोऽयं वास्तुहोमश्च सर्वथा ।

प्रायश्चित्तमघोरेण सर्पिषा च गतं गतं ॥

शूयतामिलादि, पूर्वोक्तवेदिमध्ये सर्वतोभद्राप्यं मण्डलं
लेख्यं तच्च गोभोपगोभागद्वात् पञ्चसारोक्तं दीक्षामण्डलं
ग्राह्यं, एतयोर्लक्षणमुपवर्णितं परिभाषायां । वज्रमिति ।

मण्डलादहिर्दिक्षु दिक्पालायुधानि लेख्यानि, गायत्र्यारौद्र्यां
प्रधानकुण्डे होमः, तत्पुरुषाय विद्महे महादेवाय धीमहि तन्नो-
रुद्रः प्रचोदयादिति, रुद्रगायत्री ।

स्वाहा शक्रायेत्यादि, प्रणवादिभिद्यतर्धोयुक्तेः स्वाहान्तैः
शक्रादि लाकपालनामभिः प्राण्यादिकुण्डाटके होमः ब्रह्मयज्ञो-
रगोमानकुण्डे होमः, कार्यः, स्वगावाम्निमुखेन समिद्धेऽग्नौ
प्रधानहोमानन्तरमाज्येन जवाद्युपहोमाः कार्याः, उक्तं द्वापस्त-
म्येन यथा प्रदेशं प्रधानाहुतोर्हत्वा जवाभ्यातान् राद्रभृतः
प्राजापत्यान्ता व्याहृतिर्विहित्वा सौविष्टकृतिमित्युपजुहोति ।
१५ जवादाहिः रुद्रगृहोत्थोपरिष्ठात् तथोपनयनार्था ॥

आप्यायिनीञ्च संपूज्य देवं पद्मासने रविं ।
 प्रभूतं प्राक् प्रकर्त्तव्यं विमलं दक्षिणे तथा ॥
 सारं पश्चिमभागे च आराध्यं चोत्तरे यजेत् ।
 मध्ये सुखं विजानीयात् केसरेषु यथाक्रमं ॥
 दीप्तां सृक्तां जयां भद्रां विभूतिं विमलां क्रमात् ।
 आमोघां विद्युताञ्चैव मध्यतः सर्व्वतो सुखीम् ॥
 सोममङ्गारकञ्चैव बुधं जोषमनुक्रमात् ।
 भार्गवञ्च तथा मन्दं राहुं केतुं समन्ततः ।
 पूजयेत्सोमयेदर्घ्यं दापयेच्च विशेषतः ॥
 ब्राह्मणान् भोजयेत्तत्र वेदयेद्ब्राह्मणान् ।
 विद्याध्ययनसम्पन्नान् कृत्वैवं विधिविस्तरं ॥
 होमे प्रवर्त्तमाने च पूर्व्वदिकं स्नानमध्यमे ।
 आरोहयेद्दिधानेन रुद्राध्यायेन वै नृप ॥
 धारयेत्तत्र यज्वानं घटिकैकाविधानतः ।
 यजमानो जपेन्मन्त्रं रुद्रगायत्रिसंज्ञकं ।
 घटिकार्धं तदर्धं वा तत्रैवासनमारभेत् ॥
 आलीशं वसन धोमान् कूर्चहस्तः समाहितः ।
 नृपय भूषणयुतः खड्गश्वेदकधारकः ॥
 स्मृतिवृत्तादिभिश्चादावन्ते चैव विशेषतः ।
 पुण्यं ब्राह्मणैः कार्य्यं वेद-वेदाङ्गपारगैः ॥
 जय मङ्गलगद्यादिब्रह्मण्यैः रुगाभनैः ।
 नृत्य पाद्यादिभिर्गीतैः मर्त्यगो भोगमन्वितैः ॥
 रामेय चैन्द्रदिग्भागे सुवर्णं तन निक्षिपेत् ।

तुलाधारौ समौ वृत्तौ तुलाभारस्तदाभवेत् ॥

ब्रह्माणमित्यादि, मध्ये ब्रह्मादिदेवतापरिवृतमीश्वरं संपूज्य
ततः सूर्यं पूजयेत् ।

मण्डलात् प्राक् कल्पितकर्णिकामध्ये कृपादित्यौ पूज्यौ ततः
प्रभाभास्करो प्रज्ञाभानूदेवदुत्यादिमिथुनचतुष्कमाग्नेयादि-
कोषेषु पूज्यं, छायादिशक्तिचतुष्टयन्तु प्राच्यादिदिक्षु पूजनीयं
विस्ताराद्यास्त्वान्नेयादिष्वासनपादेषु, प्रभूतादयस्तु पूर्वादिष्वा-
सनगात्रेषु परमसुखा तु मध्ये रवेरास्तरणं स्थापनीयं
तदुपरि पूर्वोक्तं रविमादित्याख्यं पद्मोपरि पूजयेत्, दौमाद्या-
स्तु केसरस्थाः शक्तयः तत्रापि सर्वतोमुखी कर्णिकायां
पूज्या, ततोवहिर्दक्षिणेषु सोमाद्याः पूज्याः एवं शिवसूर्यौ
समाराध्य शिवान्नौ शैवीक्तमग्निकार्यञ्च कृत्वा सूर्यायार्घं
दत्त्वा होममुपक्रम्य ब्राह्मणान् भोजयित्वा पूर्णाहुत्याः पूर्व-
पुण्याहं तुलारीहणाहं वाचयित्वा तुलारीहणं कारयेत् ।

यतनिष्काधिकं त्रेष्टं तदहं मध्यमं क्षृतम् ।

तस्याप्यहं कनिष्ठं स्यात् त्रिविधिं तत्र कल्पितम् ॥

वस्तुयुग्मं तयोष्णीयं कुण्डलं कण्ठभूषणम् ।

अङ्गुलीभूषणञ्चैव मणिवन्धस्य भूषणम् ॥

एनानि चैव सर्वाणि प्रारब्धे धर्मकर्मणि ।

पुरोहिताय दत्त्वाथ ऋत्विग्भ्यः संप्रदापयेत् ॥

पूर्वाक्तभूषणं सर्वं सोष्णीय वस्त्रसयुतं ।

दद्यादेतत् प्रयोक्तव्यः कुण्डलाच्छादनं १० बुधः ॥

दक्षिणाञ्च शतं चार्द्धं ॥ विप्राय प्रतिपादयेत् ।
 ऋत्विजाञ्चैव सर्वेषां दशनिष्कान् प्रदापयेत् ॥
 यागेऽपकरणं द्रव्यमाचार्याय प्रदापयेत् ।
 इतरेषां द्विजानान्तु पृथगिष्टं प्रदापयेत् ॥
 दक्षिणाञ्च पुरोहितद्विजेभ्यो दापयेत् स्वयम् ।
 आचार्य्यं च प्रदातव्यं श्रोत्रियेभ्यो विशिषतः ॥
 वन्दीकृतांश्च प्रसृजेत् कारागृहनिवेशितान् ।
 सहस्रकलसेनैव स्नापयेत् परमेश्वरम् ॥
 घृतेन केवलेनापि देवदेवमुमापतिं ।
 पयसा वाथ दध्ना वा सर्वं द्रव्यैरथापि वा ॥
 ब्रह्मकूर्चैश्च वा देयं पञ्चगव्येन वा पुनः ।
 गायत्र्या चैव गोमूत्रं गोमयं प्रणवेन च ॥
 आप्यायस्वेति वै चीरं दधिकावेति वै दधि ।
 तेजोसीत्वाज्यमीशानं मन्त्रेणैवाधिपिञ्चयेत् ॥
 देवस्यत्वेति देवेश कुशाभ्य कलसेर्नवैः ।
 रुद्राध्यायेन सर्वं शं स्नापयेत् परमेश्वरम् ॥
 सहस्रकलसैः शशोर्नाम्नाञ्चैव सहस्रकैः ।
 विष्णुना कथितैर्व्याथ नन्दिना कथितैस्तु वा ॥
 दक्षेण मुनिमुख्येन कीर्तितेनापि वा बुधः ।
 महापूजा च कर्त्तव्या महादेवस्य भक्तिः ॥
 शिवार्चकाय दातव्या दक्षिणार्द्धा गुरोः शुभा ।
 देवाश्च कानां सर्वेषां दक्षिणा च यथा क्रमं ॥

दानखण्डः ५ अध्यायः ।] हेमाद्रिः ।

२०१

दीनान्धकृपणानाथवास-हृद-क्षणातुरान् ।

भोजयेच्च विधानेन दक्षिणामपि दापयेत् ॥

वस्तुयुग्ममित्यादि, वस्तुयुग्मोष्णीयकुण्डलादीनि तु प्रारम्भ
एव वरणास्तरं क्षतमधुपर्कभ्यः पुरोहितप्रद्वर्त्तिकसदस्येभ्यो-
दद्यात् आचार्याय द्विगुणं । द्विगुणं गुरवे दद्यात् भूषणाच्छा-
दनादिकमिति मत्स्योक्तेः । एतत् प्रयोक्तृभ्यः गतादिनिष्कनिर्मितं
प्रागुक्तभूषणञ्च दद्यात् । दक्षिणाश्चेति, गतादिदक्षिणामाचार्या
य दत्त्वा ऋत्विग्भ्योस्तु दशनिष्कानि, इतरेषां परिचारकाणां तु
निष्कमात्रं । यत्र कर्मकरास्तेभ्यः पृथक्निष्कं प्रदापयेदितिका-
मिकोक्तेः । तुलाधिकृतं द्रव्यमन्येभ्य एव दातव्यमिति कामिक-
मतम्, तुलाधिरोहितं वित्तं ब्राह्मणेभ्यः प्रदापयेत् । मङ्गलेभ्यो-
विशेषेण मदर्थं वापि कल्पयेत् । दैशिकेभ्योविशेषेण दद्यात्
यत्ताप्तमन्वित इति ।

अथ महाभिषेकपूजातत्कर्तुं दक्षिणा च कार्येत्याह, सहस्र-
कलगेत्यादिना, सर्वद्रव्यैः सुवर्णफल्लरत्नोदकपञ्चामृताद्यैः, अर्घा
दक्षिणेति, तुलारोहणाचार्यदक्षिणाप्रमाणार्धे, शिवार्घकादिभ्यो
दक्षिणादानमिति, कामिकेतु महाभिषेकपूजानन्तरं तुलारो-
हणमुक्तं, यत् मण्डले पूजितान् सर्वान् देवानभ्यर्घ्य होमयेत् ।

पूर्णाहुत्यादिष्वैषां क्रियामत्र समापयेत् ।

सहस्रकलगाद्यैश्च संघ्राप्य परमेस्वरम् ।

महापूजा च कर्त्तव्या प्रभूतहरिपान्विता ।

पञ्चामृतैः पञ्चगव्यैः क्षीराद्यैः सपनन्तु वा ।

वाघ्राणान् भोजयेत् पश्चात्तुलारोहणमाचरेत् ॥

अथ दक्षिणादानान्तरं पूर्णाहुत्याद्युत्तरतन्त्रसमापनं पूर्णाह
वाचनञ्च कार्यमिति सिद्धिः सहस्रकलशैः सहस्रनामभिरीगानं
स्नापयेदित्यभिहितं तदुक्तं लिङ्गपुराणोक्तमेव, नामसहस्रमालि-
ख्यते,

ऋषय ऊचुः । नान्नां सहस्रं रुद्रस्य नन्दिना ब्रह्मयोगिना ।

कथितं ब्रह्मवेदार्थं सकलं सूत सुव्रत ।

नान्नां सहस्रं विप्राणां वक्तुमर्हसि गोभनम् ॥

सूत उवाच । सर्वभूतात्मभूतस्य हरस्यामिततेजसः ।

अष्टोत्तरसहस्रान्तु नान्नां सर्वस्य सुव्रत ॥

यज्जयाच मुनियेष्टोगाणापत्यमवाप्नुयात् ।

तदहं संप्रवक्ष्यामि सर्वपापप्रणाशनम् ॥

श्रीं स्थिरः स्थाणुः प्रभुः भानुः प्रभवो वरदो वरः ।

सर्वात्मा सर्वविघ्नातः सर्वकर्मकरो भवः ॥

जटो चर्मो शिखण्डी च सर्वगः सर्वभावनः ।

हरिश्च दक्षिणाख्यश्च सर्वभूतहरप्रभुः ॥

प्रहृत्तिश्च निहृत्तिश्च नियन्ता चामनोद्भवः ।

श्मशानचारो भगवान् खचरो गोवरोदनः ॥

अभिवाद्यो महाकर्मा तपस्वी भूतधारणः ।

उन्मत्तवेपः प्रच्छवः सर्वलोकप्रजापतिः ॥

महारूपो महाकायः सर्वरूपो महायशः ।

महात्मा सर्वभूतश्च विरूपो वामनो नतः ॥

लोकपालोऽन्तर्हितात्मा प्राभासो भवनो रुचिः ।

पयिषश्च महायैव नियमो नियमाश्रितः ॥

सर्वकर्मादिकर्माणां * मादिरादिकरोविधिः ।
 सहस्राक्षो विशालाक्षः सोमोदधः सुधाकरः ॥
 चन्द्रसूर्यासनः केतुर्ग्रहो ग्रहपतिर्मतिः ।
 आदिराज्यो भयंकर्ता मृगयाणार्पणो नद्यः ॥
 महातपोघोरतपा आदर्शो नैकसाधकः ।
 संवत्सराकृतो मन्त्रः प्रमाणं परमन्तपः ॥
 योगाचार्यो महाविष्णो महारेता महाबलः ।
 सुवर्णरेताः सर्वज्ञः सुवीजो वृषवाहनः ॥
 दयवाहुस्त्वनिमिषो नीलकण्ठ उमापतिः ।
 विश्वरूपस्तपयेष्ठो बलवीरो बलाग्रणीः ॥
 गणकर्ता गणपतिर्दिग्वासा काम्यएव च ।
 मन्त्रवित् परमो मन्त्रः सर्वभाषकरो हरः† ॥
 कमण्डलुधरो धन्वी बहुहस्तः कपालवान् ।
 अशनीयः शतघ्नीयः खड्गवाणायुधो महान् ॥
 अजय मृगरूपय तेजस्तेजःकरोविधेः ।
 उष्णीषो वस्तवस्कथ उदक्तो विनतस्तथा ॥
 दीर्घय हरिकेशय सुतीर्थः कृष्णएव च ।
 शृगालरूपः सर्वार्थो मुण्डः सर्वशुभहरः ॥
 सिंहशार्दूलरूपय गान्धारी च कथय्यपि ।
 ऊर्ध्वरेता ऊर्ध्वलिङ्गी उर्ध्वगायी नभस्तलः ॥
 त्रिलङ्गी चौरवासाय रुद्रः सेनापतिर्भवः ॥

* सर्वकर्मादिकर्माणां विधिः कश्चिन्पाठः ।

† मन्त्रः सर्वकरो हर इति पाठान्तरम् ।

अहोरात्रयरक्तस्य विहग्नान्युः सुवर्चसः ॥
 गन्धर्वहा दैत्यहाच कालधानीः गुणकरः ।
 सिंहशार्दूलरूपाणामर्द्धचन्द्रधरोहरः ॥
 निशाचरः प्रेतचारी भूतचारी महेश्वरः ।
 बहुरूपो बहुधनः सर्वसारो मृतोहरः ॥
 नित्यप्रियो नित्यमृत्युर्नर्त्तनः सर्वलोलुपः ।
 सयामुक्तो महाबाहुर्महाघोरो महातपाः ॥
 महासारो महापाशो नित्योगिरिकरोनतः ।
 सहस्रक्षस्त्रो विजयो व्यवसायो र्थनन्दितः ॥
 अमर्षणीय धर्मात्मा वज्रहा कामनाशनः ।
 दक्षहा परिचारी च प्रसह्यो मध्यमस्तथा ॥
 तेजोपहारी बलवान् विदितो भूतक्षितो वहः ।
 गम्भीरदोषगम्भीरो गम्भीररववाहनः ॥
 न्यग्रोधरूपो^१ न्यग्रोधो विभ्वकर्मा विभुर्यदुः ।
 तीक्ष्णोपायय इर्यश्च रुद्रीयः कर्मकायवित् ॥
 विष्णुप्रसादितो यज्ञः सुमुखो बहवामुखः ।
 हुताग्नमहायज्ञ प्रशान्तात्मा हुताग्नः ॥
 उग्रतेजा महातेजा विजयोजयकालवित् ।
 ज्योतिषो नयनः सिद्धिः सिद्धविग्रह एव च ॥
 सुश्री दण्डी जटो नानी^२ वर्धनो व्यधनी वनी ।
 चीनी विपणचो नानी वली कनकदुस्तथा ॥

० बाजोपातेति पाठान्तरम् ।

१ म्पारक इति वा पाठः ।

शवरूपोनिनादीच सर्वथाहपरिग्रहः ।
 व्यासरूपोविलावासी इह्य पालस्तरंगवित् ॥
 देशश्रीमालहृत्तर्मा सर्वावलविमोचनः ।
 वन्द्यनयासुरेन्द्राणां युधि शत्रुविनाशनः ॥
 सद्यः प्रमोदोदुर्वापः सर्वायुधनिषेवितः ।
 प्रसक्तन्दोष विभागय अतुल्योयज्ञमानवित् ॥
 सर्ववासः सर्वधारीदुर्वासा वासयोनरः ।
 हैमी हैमकरोयज्ञः सर्वधारीधरोधमः ॥
 आकारोद्भवनिपक्षोभरुत्तङ्गः प्रतापवान् ।
 भिक्षुय भिक्षारूपीच रौद्ररूपः सुरासवी ॥
 वसुयशेषसुवर्चावसुवेगेवसुप्रदः ।
 सर्वावासौच्योवासोत्सपदेयकरोवरः ॥
 सुनिरात्मा सुनेर्लोकसभाज्यय सहस्रभुक् ।
 पक्षी च पक्षिरूपय आदिदीपो विशांपतिः ॥
 समीरोदमनोद्धारोद्धार्योद्धार्यकरोवरः ।
 वासुदेवय वामय वामदेवय धामनः ॥
 सिद्धयोगोपकारी च सिंहः सर्वार्थसाधकः ।
 अक्षुण्णः क्षुण्णरूपय हृष्योन्मदुरव्ययः ॥
 महासेना विशाखय पष्टिभागोगवांपतिः ।
 शक्तहस्तस्तु विटश्रीवकस्तम्भनएव च ॥
 युताहतत्कलसातोद्भक्त्या सुकरोभवः ।
 वानसलोवाजसनोनित्यमायमपूजितः ॥
 ब्रह्मचारी लोकचारी सर्वाचारः सचारवित् ।

ईशान ईश्वरकरोनिशाचारीह्यनेकष्टत् ॥
 निमित्तस्थोनिमित्तं च नन्दो नन्दिकरोहती ।
 नन्दोश्चरय नन्दी च नन्दनेमिप्रवर्धनः ॥
 भगहारो निहन्ता च लोकालोकपितामहः ।
 चतुर्मुखो महालिङ्गधारुलिङ्गस्तथैव च ॥
 लिङ्गाध्यक्षो वराध्यक्षः कालाध्यक्षो युगावहः ।
 बीजाध्यक्षो बीजकर्त्ता बुद्ध्यात्मानुगते बलः ॥
 अतिहासय कल्पय दमनो जगदोश्चरः ।
 दम्भोदम्भकरासम्भो वंशो वंशकरः काली ॥
 लोककर्त्ता प्रशुपतिः महाकर्त्ता ह्यधोक्षजः ।
 अक्षरं परमं ब्रह्म बलवान् शुक्र एव च ॥
 नित्योद्यमीशः शुद्धात्मा सिद्धोमानो गतिर्हविः ।
 प्रसादस्तपनो दीर्घो दीर्घयोगो हव्यमिन्द्रजित् ॥
 वेदाकारः सूत्रकारो विद्वांस परमर्दनः ।
 महाभेषनिवासी च महाघोरो यशोकरः ॥
 अग्निज्वालो महाज्वालो अभिधूस्त्राहृतोरविः ।
 ब्राह्मणः शङ्करो नित्यो यर्चस्त्रीधूस्त्रकेतनः ॥
 मौलस्तथाङ्गनुसय शोभनो निरवग्रहः ।
 स्वस्य स्वमिति विभावय भायो भागकरो लघुः ॥
 सप्तद्वय महागर्भः परायण परायवान् ।
 लघुः कर्णः सुवर्णय इन्द्रियः सहवाणिकः ॥
 महापादो महाहस्तो मायाकायो महायमाः ।

महास्पर्शो महामात्रो महानेत्रो विशालयः ॥
 महास्कन्धो महाकर्णो महोष्ठय महाहनुः ।
 महानासो महाकम्बुर्महाग्रीवः शशानवान् ॥
 महावक्षो महातेजाः कन्दरात्मा मृगालयः ।
 लवणो लवणोदय आमयय पयोनिधिः ॥
 महादन्तो महादंष्ट्रो महाजिह्वोमहामुखः ।
 महानलीमहरोमा महाकेशोमहारजाः ॥
 अश्वपलप्रसादय प्रत्ययोगी च साधकः ।
 प्रसेवना अपानय आदिकर्मा महामुनिः ॥
 वृषकोवृषकेतुय अनलोषायुवाहनः ।
 मण्डली मेरुवासय देववाहनएव च ॥
 अथर्वशीर्षोमेनिर्धनुक् सहस्रोनिनौकसः ।
 यज्ञपादभुजोगुह्यः प्रकाशोऽजास्तथैव च ॥
 अनीघार्थप्रमादय अन्तर्भाव्यः सुदर्शनः ।
 उपहारप्रियः सर्वः कनकः काञ्चनस्थिरः ॥
 नाभितुण्डकरोहिण्यः पुष्करः स्यावरः स्थिरः ।
 द्वादशास्त्राधनं बाह्योयशोयज्ञसमाहितः ॥
 नक्तोनीलः कविः कालो भकरः कालपूजितः ।
 शुक्लः स्त्रीरूपकुतपः शुचिभूतनिषेवितः ॥
 आश्रमस्थः कपोतस्थो विश्वकर्मा-पवित्रराट् ।
 विशालः शालस्ताम्बोष्ठोऽम्बुजातः सुनिश्चयः ॥
 कपिलः कलशः शूलयायुधयैवरोमसः ।
 गन्धर्वोद्यदितिस्त्राष्ट्योद्यविघ्नयः सुसारदः ॥

परस्वधायुधो देवोद्भयकारो सुवान्धवः ।
 जतुवीणो महाकोप ऊर्ध्वरेता जलेश्वरः ॥
 उग्रवंशकरो वंशोवंशवन्द्याह्वनिन्दितः ।
 सर्वाङ्गरूपी मायावी सुहृदोह्वनिलोनलः ॥
 वन्धनोबन्धकर्ता च सबन्धनविमोचनः ।
 राजसादिय कामारिमहादंष्ट्रसमायुधः ॥
 बहुत्वनिन्दितः सर्वशङ्करः स्यात्प्रकोपनः ।
 अमरेशोमहाघोरो विश्वदेवः सुरारिहा ॥
 अहिर्बुध्निरस्ति चैकितानोह्वली तथा ।
 अजैकपाच्च कामाली शङ्करोजो महाधरः ॥
 धन्वन्तरिर्धूमकेतुः शून्यो वैश्ववणस्तथा ।
 धाता विष्णुश्च शङ्खश्च त्रयी त्वष्टा धरो भूवः ॥
 प्रभासः सर्वतोपायुरर्थमा सविता रविः ।
 धृतिर्यैव विधाता च माता भूतवाहनः ॥
 तीरस्तोत्रय भीमश्च सर्वकर्मा गुणोद्वहः ।
 पद्मगर्भो महागर्भश्चन्द्रवक्त्रो नभोनयः ॥
 फलपाशोपशान्तश्च पुराणः पुण्यकृत्तमः ।
 क्रूरकर्ता क्रूरवासी धनुरात्मा महौषधं ॥
 सर्वायशः सर्वचारी प्राणेशः प्राणिनां पतिः ।
 देवदेवसुरोत्सिक्तः सदसत्सर्वरत्नवित् ॥
 कैलासादिगुहावासी हिमवद्भिरसंश्रियः ।
 कुलहारी कुलकर्ता बहुमित्रो बहुप्रजः ॥
 प्राणेशोषधकी हृत्वा वकुलयादकिस्तथा ।

सारणीवो महाजलुर्विलोलय महौपधी ।
 सिदान्तकारो सिदान्तश्छन्दोव्याकरणोत्तरः ॥
 सिंहनादः सिंहदंष्ट्रः सिंहकः सिंहवाहनः ।
 प्रभावात्मा जगत्कालः कालकम्पी तनूतनुः ॥
 सारङ्गो भूतवक्राङ्गः केतुमात्तो भवेन्धनं ॥
 भूतालयो भूतपतिरहोरात्रो पक्षो ममः ॥
 अस्मत् सर्वभूतानां निचलचलदिदुधः ।
 अनीयः संयमो हृष्टो भोजनः प्राणधारणः ॥
 धृतिमाश्रतिमांस्यधः सलतस्तु युगाधिपः ।
 गोपालो गीयुषाग्रामोगो चर्मवसनो हरः ॥
 हिरण्यवाह्य तथा गुहावासः प्रवेगनः ।
 महामत्ता महाकालो जितकामो जितेन्द्रियः ॥
 गान्धार्य सुरापय तापकर्म्मरतो हितः ।
 महाभूतो भूतहतो ह्यस्मर्गो गणधितः ॥
 महाकेतुधरो धाता नैकतानरतय सः ।
 अवेदमोय आवेद्यः सर्वग्य सुखावहः ॥
 तोरणन्तरंगो धातुः परिधापतिर्जितः ।
 संयोगवर्द्धनो हृहो गुणिकीय गुणाधिपः ॥
 नित्यो धाता महादध देवात्तरपतिः पतिः ।
 अयिमुक्तय वापय सदेवोपि सुपर्वणः ॥

० भवेधनमिति वा पाठः ।

† मय इति लिखितं पाठः ।

‡ भेदिन इति लिखितं पाठः ।

आपादय सुपादय रुन्ददो हरिदो हरः ।
 वपुरापत्तमानान्यो वपुः ये हो महावपुः ॥
 शिरोहरोपि मर्षणः सर्वसत्त्वसचितः ।
 अक्षयो रघुगीतय सर्वभोमो महावंसः ॥
 समायोज्यमहामायस्तीर्थदेयो महापथः ।
 निर्जीवो जीवनो मन्त्रः सुभगो बहुकार्तकः ॥
 रत्नभूतोय रत्नाङ्गी महार्णवनिनादभृत् ।
 मूली विशाखो ह्यभृतो व्यक्ताव्यक्तस्तपोनिधिः ॥
 आरोहणोतिरोहय गोलधारी महातपाः ।
 महाकाण्ठी महायोगो युगो युगकरो हरिः ॥
 युगरूपो महारूपोयनतो गङ्गनाशनः ।
 न्यायनिर्णायः पादः पण्डितो ह्यवलो यमः ॥
 बहुमालो महामालः शिपिविष्टः सुलोचनः ।
 विस्तारो लवणं रूपं कुसुमांशः पलोदयः ॥
 हृषभो हृषभाङ्गाङ्गी मणिविम्बो जटाधरः ।
 इन्दुर्विसर्गः सुमुखः शरसर्वायुधैः सह ॥
 निवेदनः सुधाताचः स्वर्गहारो महाधनः ।
 गन्धमाली च भगवान्मूर्त्तिः सर्वलक्षणः ॥
 सन्तानदाहुः सकलः सर्वमङ्गलवाचनः ।
 चलस्ताली करस्ताली उद्दण्डः संयमी युवा ॥
 यन्मृतमनुविख्यातो लोकमर्वाययो मृदुः ।

मुखो विरूपो विकृतो दीप्तिजेः सहस्रपात् ॥
 सर्वभूषा सर्वदेवः सर्वदेवमयो गुरुः ।
 सहस्रबाहुः सर्वाङ्गः शरण्यः सर्वलोकपृक् ॥
 काष्ठा कला मुहूर्त्तं वा मात्रा वा पक्षपक्षकः ।
 विश्वेष्वप्रदो वीजं लिङ्गमध्यस्तु निर्मलः ॥
 सदसदात्मधीनामा माता भ्राता पितामहः ।
 स्वर्गद्वारं मोक्षद्वारं सुखद्वारं त्रिविष्टपम् ॥
 निर्वाणहृदयश्चैव ब्रह्मलोकः परा मतिः* ।
 देवासुरविनिर्माता देवासुरगणाधिपः ॥
 देवासुरगणाध्यक्षो देवासुरगणायणोः ।
 देवाधिदेवो देवर्षिर्देवासुरसुधाप्रदः ॥
 देवासुरेश्वरोविष्णुर्देवासुरमहेश्वरः ।
 सर्वदेवमयोचिर्यो देवतात्मात्मसम्भवः ॥
 उन्नतस्त्रिभुवो वैद्यो विराजो वीरजो वरः ।
 इन्द्रो हस्तिपुरव्याघ्रो देवसिंही मरुप्रभुः† ॥
 विबुधघः सुरयेष्टः स्वर्गदेवतपोधनः ।
 संयुक्तोगोभनो यक्षा आशया प्रभयोध्ययः ॥
 गुरुः कान्तो निजः सर्गः पवित्रं सर्वदाहनः ।
 शृङ्गो शृङ्गप्रियो बभ्रूराजराजो निराश्रयः ॥
 अविरामः संस्मरणोनिरामः सर्वसाधनः ।

* परामर्शिरिति वा पाठः ।

† परि प्रभुरिति वा पाठः ।

‡ विबुधाग्र इति वा पाठः ।

ललाटाक्षो विष्वदेहो हरिणो ब्रह्मवर्चसः ॥
 स्थावराणां पतिर्यैव नियमेन्द्रियवर्दनः ।
 सिद्धार्थः सर्वभूतार्थो चिन्त्यसत्त्वव्रतः शुचिः ॥
 व्रताधिपः परं ब्रह्म मुक्तानां परमा गतिः ।
 विमुक्तो मुक्ततेजस्य श्रीमान् श्रीवर्चनो जगत् ॥
 यथाप्रधान भगवानिति भक्त्या स्तुतो मया ।
 भक्तिमेष पुरस्कृत्य महायज्ञपतिर्षिभुः ॥
 ततोभ्यनुज्ञां प्राप्स्येयं मृतो गतिमताङ्गतिः ।
 तस्मात्तन्मन्त्रं शश्वत्पक्षैर्लोक्यविश्रुतः ॥
 अश्वमेधसहस्रस्य फलं प्राप्य महायगाः ।
 गाणपत्यं परं प्राप्य प्रसादात्तस्य यत् प्रभोः ।
 य पठेच्छृणुयाद्वापि श्रावयेद्वाह्मणानपि ।
 अश्वमेधसहस्रस्य फलं प्राप्नोति वै द्विजः ॥
 ब्रह्मघ्नश्च सुरापयः स्त्रियो च शुरुतन्मगः ।
 शरणागतघाती च मित्रविश्वघातकः ॥
 मातृहा पित्रहा चैव वीरहा मृगहा तथा ।
 सजतसरः क्रमाज्जघा त्रिसन्ध्यं गह्वराश्रमे ।
 देवमिष्ट्वा त्रिसन्ध्यं च भर्षपापैः प्रमुञ्चते ॥
 इति लिङ्गपुराणोक्तमुनाष्टोत्पदानविधिः ।

श्रीगुरु उवाच । तुलादानं प्रवक्ष्यामि सर्वपापविनाशनम्
 यद्वैर्गां चरितं पूर्वं नक्षत्रा नारायणेन च ॥
 पुण्यं दिनमत्रासाद्य तृतीयाया विशेषतः ।
 गोमयेनानुनिमाया भूमौ कुर्याद्वट् शुभम् ।

दारवं शुभवृक्षस्य चतुर्हस्तप्रमाणतः ॥

सुवर्णं तत्र बध्नीयात् स्वशक्त्या घटितं घटे ।

सीवर्णं स्थापयेत्तत्र वासुदेवं चतुर्भुजं ॥

शक्त्या द्युतं बध्नीयात् स्थापयेत् पिटके ततः ।

तत्रांशुहस्तवस्त्रास्त्रः पुण्या-लङ्कारभूषितः ॥

अभीष्टां देवतां गृह्यन् स्थापयित्वा घृतादिभिः ।

तुलादानस्य सर्वस्य विधिरेव प्रकीर्तितः ॥

प्रथमा तु घृतस्योक्ता तेजोवृद्धिकरो तुला ।

माघिकेन तु सोभाग्यं तैलेन बहुलाः प्रजाः ॥

यस्तस्य दिव्यवस्त्राणि प्राप्नोति तुलया ध्रुवं ।

लयेणस्य तु लावण्यमरोगित्वं शुद्धस्य तु ॥

असपत्नी शर्करया सुरूपा चंदनेन च ।

अवियुक्तामवेहर्त्ता तुलायाः कुङ्कुमस्य च ॥

नमंतामो हृदि भवेत्चीरस्य तुलया सदा ।

सर्धकामप्रदाः सर्वाः सर्वपापक्षयंकराः ॥

यो ददाति तुलाः सर्वाः स गौर्वालयाभ्यामुयात ।

अन्त्रेण दद्यादभिमन्त्रितां तु सकृत्तुला मेकतमां द्विजेभ्यः ।

॥ याति गौर्वाः सदनं सुपुण्यैर्नयोक्त-दौर्गन्धमुपाश्रुते पुमान् ।

त्वं तुले सर्वभूतानां प्रमाणं परिकीर्त्तिता ।

मां तोलयन्ती संसारादुद्धरस्व नमोस्तु ते ।

इत्यारुह्य चणं स्थित्वा चिन्तयित्वा हरिप्रियां ॥

अवरुह्य ततो दद्यादहं पादमथापि वा ।

गुणं संपूज्य विधिवत् सर्वालङ्कारभूषणैः ॥

विसर्जयेन्नमस्कृत्य भोजयित्वा विधानतः ।
 द्रुपं द्विजेभ्यो दातव्यं स्त्रीभ्योन्येभ्यस्तथैव च ॥
 द्रष्टव्यं विशिष्टानामाश्रितानां कुटुम्बिनां ।
 कदलीदलसंस्थान्तु पञ्चपिण्डां हिमाद्रिजां ।
 कर्पूरस्य तुलापूज्या कुङ्कुमेनालभेत्तु तां ॥
 अथैव तुलायास्तु गुरवे तां निवेदयेत् ।
 विधिनानेन घोदद्यात् तूलादानं धिमतसरः ॥
 सत्नोक्तेति पार्यत्याः श्रेयमानोऽप्यरीर्यैः ।
 तद्रोष्य कालं सुचिरमिहलोके नृपो भवेत् ॥

इति विष्णुधर्मोत्तरोक्तो दत्तादितुलापुरुषदानविधिः ।

कृष्णउवाच । अनेनैव विधानेन केचिद्व्यभयं पुनः ।

कर्पूरेण तथेच्छन्ति किञ्चिद्वाघ्रणपुङ्गवाः ॥

अनेनेति, मुख्यतुलापुरुषदानकथितेनेत्यर्थः ।

तथा सितवृत्तीयाद्यां नार्यः सोभाग्यदर्पिताः ।

कुङ्कुमेन प्रयच्छन्ति लवणेन गुडेन वा ।

तत्र मन्त्रा न होमा वा एवमेव प्रदापयेत् ॥

आह विष्णुमित्रः ।

आदित्ये राहुणा ग्रस्ते सुवर्णस्तोत्रवेत्तवुः ।

भोमप्रहेतु रूप्येण यथादानं तथा ऋणु ॥

प्रवर्ग्यस्य मुखेयुक्त उत्पन्नपत्रदेहतः ।

सर्वपापहरायैतद्वदामि प्रीयतां विभुः ॥

इत्युवाच जनं त्वण् निधिपेत् द्विजसत्तमः ।

प्रीयन्ते पितरः काम्ये ताम्ने चैव पितामहाः ।

लवणे सिन्धुजे लक्ष्मीः प्रीयते पार्यती शुद्धे ।
 गन्धैर्गुणो वा वासोभिः सौभाग्यं लवणे परं ॥
 प्रीयतां विश्वधाप्रीतिर्दानमन्तोभिधीयते ।
 तुलापुरुषतो राजन् याहि तत् परमं पदं ॥
 सर्वपापविशुद्धात्मा मुक्तिं यान्त्ययुनर्भयां ।
 हत्वा तु ब्राह्मणं भूयस्तोलयेदात्मनस्तनुं ।
 सुषर्णेनात्मतुल्येन ब्रह्महत्या व्यपोहति ॥
 इति रूप्यादि तुलापुरुषः ।

अथ गारुडपुराणे । सनत्कुमार उवाच ।
 तुलापुरुषदानन्तु शृणु मृत्युञ्जयोद्भवम् ।
 अष्टलोहं प्रदातव्यं सर्वरोगोपशान्तये ॥
 कांस्यञ्च यज्ञणे देयन्त्यपु चाग्नौविकारके ।
 अपरमारे च मीसं स्यात् ताम्रं कुष्ठे सुदारुणे ॥
 पैत्तलं रक्तपित्ते च रूप्यं प्रदरमेहयोः ।
 सोवर्णं सर्वरोगेषु प्रदद्यात्फलौदनम् ॥
 फलोद्भवं तथा दद्याद्यज्ञणे दीर्घदारुणे ।
 गौहं भस्मकरीगेषु योगन्तु गण्डमालके ॥
 जाङ्गलक्षान्निनां मास्ये रोमोत्पाते ॥ पीप्यक्षम् ।
 जाङ्गलं काष्ठजमिति ।

मधूद्भवं तथा देयं काग-श्वास-जलोदरे ।
 घृतोद्भवं तथा देयं हृदि रोगोपशान्तये ॥
 क्षीरं पित्तविनाशाय दाधिकं भगदारुणे ।

लावणं वलनाशाय पैष्टं ददुविनाशने ॥
 अन्नञ्च सर्वरोगस्य नाशने स्मृतमेव च ।
 अधिदेवतं लोहे च महाभैरवं उच्यते ॥
 कांस्ये तु पूषाश्विनौ च वायुश्च सैषको स्मृतः ।
 ताम्ब्रे सूर्यस्तथा प्रोक्तः पैक्षले च कुजस्तथा ॥
 रूप्ये च प्रितरो ज्ञेयाः सुवर्णे सर्वदेवताः ।
 फले सोमो गुहे चापस्तामूने तु विनायकाः ॥
 गन्धर्वाः कुसुमे, चैव जाङ्गलेग्निस्तथा स्मृतः ।
 मधौ यक्षाः प्रयत्नेन घृते मृत्युञ्जयः स्मृतः ॥
 क्षीरे तारागणाः सर्वे दध्नः सर्पाः प्रकीर्त्तिताः ।
 पिष्टे प्रजापतिर्देवो अग्ने सर्वाय देवताः ॥
 आर्क्षो यदा स्यात्पात्रं वा प्राप्नुयात्पुण्यदेशतः ।
 मृत्यु मृत्युञ्जयप्राप्तविधिना यत्प्रदीयते ।
 तदेव सर्वशान्त्यर्थं भवतोह न संशयः ॥
 मृत्युञ्जयप्राप्तविधिना, मृत्युञ्जय पूजयेदित्यर्थः ॥
 मृत्युञ्जयपूजाविधिश्च देवोपुराणे ।
 श्रीं जुंस, इति मन्त्रेण देवीयञ्चतुर्भुजस्तिनेत्रकः ।
 अक्षमालाधरो देवो दक्षिणेन तु पाणिना ॥
 वामेनामृतकुण्डी च धारयन्नमृतान्वितां ।
 यरदामयपाण्यश्च दिव्याभरणभूषितः ॥
 शक्तः सनीलवासायपद्मस्योपरिसंस्थितः ।
 जातो तस्य गिराज्यं जवंवाह्यं गिरा स्मृता ॥
 यो वीर्यवृद्धिं कवचं जैनेते च प्रकीर्त्तिताः ।

जः फलसं भवेत्सदा । ओङ्कारः, आवाहनमन्त्रः ।
 ओङ्कारो वै विसर्जने, अष्टशक्तयः पञ्चाक्षरसंमिताः ।
 जया च विजया चैव अजिता चापराजिता ।
 भद्रकाली क्षयाली च जेम्भ्यामृतपराजिता ॥
 ओं जुंसमन्त्रप्रयोगेन पूज्योऽस्त्युपज्ञयः शिवः ।
 गन्धादिभिर्यथान्धायं यथा ब्राह्मणपूजनम् ।
 स्तुत्युपज्ञयोक्तृदानेषु सर्वेष्वेवं विधिः स्मृतः ॥

‘जमव्यः’ ।

ओं जुंस इति वै दातुं कामोचं साधयेत्सदा ।
 लोहे तदा मन्त्रममुं ग्रहीतुर्हृदि रोपयेत् ॥
 शिरो-ललाटदेशे च जिह्वामूले च गण्डयोः ।
 नाभौ च ब्रह्मगुह्ये च एतदङ्गाष्टकं न्यसेत् ॥
 अरबिहस्तमात्रञ्च सारं तस्य प्रकीर्तितम् ।
 यथेच्छया प्रयोगेण यथायत् कर्तुरिच्छया ॥
 यष्टिपलैः सङ्घटितमन्त्रातपलिकं भवेत् ।
 लोहञ्च निष्यन्नमेव तत्र अग्नेन मिश्रितम् ॥
 पञ्चाशत्पलसंयुक्तं दण्डं वायससंज्ञकम् ।
 वस्त्रैराच्छाद्य दानेन यमदण्डो न विद्यते ॥

इति नानारोगघ्नतुलापुरुषदानविधिः ।

आत्मानं तोलयित्वा तु दद्यात्लोहञ्च तत्समम् ।
 दिजाय शिवभक्ताय यद्वान्यस्मै दिजातये ॥
 पादुको-पानह-कृत्-चासरा-सनसंयुतम् ।
 अयने विपुवे पुण्ये व्यतीपातादिपर्वसु ॥

अढायुक्तः शुची देशे विशेषादुत्तरायणे ।
 पञ्चामृतेन संस्त्राय देवदेवसुमापतिम् ॥
 केवलेन घृतेनाथ प्रस्यमात्रेण धूर्जटिम् ।
 सुगन्धिचंदनजलैस्ततः संस्त्रापयेद्दिभुम् ॥
 चन्दना गुरु-कर्पूर कङ्काल मृगनाभिभिः ।
 विलिप्य परमेष्ठानं सुसनीभिरयार्चयेत् ॥
 भक्त्या निवेद्य नैवेद्यमनयद्येन चेतसा ।
 ततः प्रणम्य जगतामीश्वरं प्रार्थयेदिति ॥
 देवदेव जगन्नाथ कृपालो परमेश्वर ।
 मामुदरम्ब संसारपङ्कसङ्कोचदुःस्थितम् ॥
 इति सप्रार्थ्य योदद्याल्लोहमाख्यसमचरः ।
 स याति शिवसालोप्यं यावदिन्द्राद्यतुर्दश ।
 ततः पुनरिहायातः पृथिव्यामेकराट् भवेत् ॥
 सर्वेषु चैतेषु सुवर्णं दक्षिणा, अनुक्तदक्षिणेषु दानेषु तस्य यथा
 शक्तिं विहितत्वात् ॥

इति स्कन्दपुराणोक्तो लोहतुलापुरुषदानविधिः ।
 अथ हिरण्यगर्भाख्यं द्वितीयं महादानमुच्यते ।
 मत्स्यपुराणे मत्स्य उवाच ।

अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् ।
 हेम्ना हिरण्यगर्भाख्यं महापातकनाशनम् ॥
 पुराणदिनमयासाद्य तुलापुरुषदानवत् ।
 ऋत्विग्मण्डपसम्भारभूषणाढ्यादनादिकम् ॥
 सुव्यादुपोषितस्तद्वस्त्रोक्तैश्चावाहनं घः ६॥

पुराहवाचनं कृत्वा तद्वत् कृत्वाधिवासनम् ॥

अथ देश-काल-हस्तिग्राह-गिवादिपूजा-ब्राह्मणवाचन-गुरु-
ऋत्विग्वरण-मधुपर्कदान-कुण्ड-मण्डप-वेदिसम्भार-होमाधवास-
नादि सर्वं हिरण्यगर्भादिपञ्चदशमहादानप्रकृतिभूतं मत्स्य-
पुराणोक्ततुलापुरुषदानविहितं वेदितव्यम् ।

ब्राह्मणैरानयेत् कुण्डन्तपनीयमयं शुभम् ।

हामसप्रद्वूलोपशायं हेमपद्मजगर्भवत् ।

त्रिभागहीनविस्तारं प्रगस्तं सुरजाकृति ॥

कुण्डमिति, हिरण्यगर्भाख्यं पात्रं, तपनीयमयं, स्नानमयं
हेमपद्मजं अटदन्तं तदेव नाभिगद्वाणं, त्रिभागहीनविस्तार-
मिति, अष्टाचत्वारिंशदङ्गुलविस्तारमित्यर्थः । सुरजाकृति, मृद-
प्राकृति । आन्यक्षीराभिपूरितमिति कचित्पाठः । तत्र घृत-
क्षीरे तुल्यपरिमाणे, यद्यपि चातिपूरितमित्युच्यते तथापि यज-
मानप्रवेशेन यथा तव यद्विकृच्छलति तथा पूरणोपम् ।

दशान्ताणि सरस्वानि दातुं सूचीं तथैव च ।

हेमनासं मण्डपकं वहिरादित्यसंयुतम् ॥

तथैवावरणं नाभेरुपवीतस्य काचनम् ।

पार्श्वतः स्थापयेत्तद्वहेमदण्डं कमण्डलुम् ॥

दशान्ताणि, दशवर्ण्डानि, अम्भ्राणीति कचित्पाठः । तानि
काचनानि अम्भ्राकारतया, अम्भ्राणीति । अम्भं अन्निवन्निति
केचित्, रत्नानि पञ्च प्रमिहानि, मण्डपकं, मञ्जूपान्वितं, वहिरिति,
हेमकूण्डाद्याद्यप्रदेशे पार्श्वतः स्थापयेदित्यनेन सम्बन्धः ।

यद्विरादित्यसंयुतमिति च पाठान्तरम् ।

वज्रिभास्करयोर्लक्षणं ब्रह्माण्डदाने-वक्ष्यते ।

वज्रिमण्यवसंयुतमिति, तदा अर्घ्यः, वरुणः ।

तल्लक्षणमपि तत्रैव, नाभेरावरणमिति, नाभ्यावरणार्थं सौवर्णं
वस्त्रं दादादीन्यपि सुवर्णमयान्येव कार्याणि ।

पद्माकारं विधानं स्यात् समन्ताद्भुजाधिकम् ।

मुक्तावलीसमोपेतं पद्मरागदलान्वितम् ।

तिलद्रोणीपरि गतं वेदीमध्ये ततोर्ध्वयेत् ॥

द्रोणः परिभाषायां व्याख्यातः ।

इष्टं खलु हिरण्यगर्भनिर्माणसुवर्णपरिमाणस्यानाम्नानात्
यावता यजमानस्य प्रवेशधारणोपायिकां कुण्डं भवति तावता
घटनीयं, तच्च वेदिकामध्ये लिखितचक्रस्योपरि तिलद्रोणं निधाय
तदुपरि संस्थाप्य पूजयेत् । अथ तुनापुरुषदानतदधिवासनदि-
नादन्येद्युर्नाम्नानाचनं विधाय पूर्णाहुतिप्रभृतिकर्मशेषममाप्तिं
कुर्यात् । ततश्च कुण्डसमीपवर्त्तिकलपजलैः पूर्व्ववदभिषेकः,
तदुच्यते ।

ततो मङ्गलगन्धेन ब्रह्मघोपरवेण च ।

सर्वोपधोदकस्नानं स्नापितो वेदपुङ्गवैः ।

सर्वोपध्वः, व्याप्याता,

शुक्लमान्धाख्यरधर सर्वाभरणभूषितः ।

इममुच्चारयेन्मन्त्रं गृहीतकुसुमाञ्जलिः ॥

नमो हिरण्यगर्भाय हिरण्यवधचाय च ।

समलोकसुराध्वज जगदाने नमो नमः ॥

भूर्लोकप्रमुखा लोकामृतधर्मे व्यवस्थिताः ।

ब्रह्मादयस्तथा देवा नमस्ते विश्वधारिणे ॥

नमस्ते भुवनाधार नमस्ते भुवनायव ।

नमो हिरण्यगर्भाय गर्भे यस्य पितामहः ॥

यतस्त्वमेव भूतात्मा भूतमूले व्यवस्थिताः ।

तस्मात् मामुदराशेषदुःखसंसारसागरात् ॥

एवमामन्त्रा तन्मध्यमापि श्यास्तदद्बुधः ।

मुष्टिभ्यां परिसंगृह्य धर्मराजचतुर्मुखी ।

जानुमध्ये शिरः कृत्वा तिष्ठेद्दुच्छासपञ्चकं ॥

धर्मराजोऽत्र सुवर्णमयः, तल्लक्षणश्च तुलापुरुषेऽभिहितं
चतुर्मुखोपि सौवर्णः, तल्लक्षणं ब्रह्माण्डदाने वक्ष्यते, तत्र दक्षिण-
मुष्टौ धर्मराजः, वाममुष्टौ चतुर्मुख इति ।

गर्भाधानं पुंसयनं सीमन्तीव्रयनं तथा ।

कुर्याद्द्विरण्यगर्भस्य ततस्ते द्विजपुङ्गवाः ॥

अनवलोभनमप्यथ विज्ञेयं, एतेषु, गर्भादानादिषु वक्ष्यमाणेषु
जातकर्मादिषु, मन्त्रयुक्तमनुधानमात्रमत्राचरणीयं ।

गौतमङ्गलघोषिणं गुरुं संन्तोषयेत्ततः ।

जातकर्मादिकाः कुर्यात् क्रियाः षोडश चापराः ॥

ताद्याभिधीयन्ते । जातकर्म १ नामकरणं २ निष्क्रमणं ३
अश्रमागणं ४ चूडाकरणं ५ उपनयनं ६ प्राजापत्यं ७ ऐन्द्रं ८
आग्नेयं ९ सौम्यं १० इति, चत्वारि वेदव्रतानि गोदानं केयान्त-
येति द्वादश, पूर्वायतस्त्रिदशभयेषु षोडशत्वं ।

सत्यादिकश्च गुरवे दत्त्वा मन्त्रमिमं जयेत् ।

नमो हिरण्यगर्भाय विश्वगर्भाय ते नमः ।

चराचरस्य जगतो गृहभूताय वै नमः ॥

मन्त्रोऽहं जनितः पूर्वं मर्त्यवर्माद्विजोत्तमः ।

त्वद्गर्भसंभवाद्येष दिव्यदेहो भवाम्यहं ।

चतुर्मिः कलशैर्भूर्यस्ततस्ते द्विजपुङ्गवाः ।

ज्ञानं कुर्युः प्रसवाय सर्वाभरणभूषिताः ।

कलशैः कुण्डसमोपस्थितैरेव, ज्ञानं कुर्युर्जमानस्येति शेषः
देवस्यत्वेति मन्त्रेण स्थितस्य कनकासने ।

अद्यजातस्य तेद्वानि अभिप्रेक्ष्यामहे ययम् ॥

दिव्येनानेन वपुषा चिरञ्जीव सुखीभव ।

ततो हिरण्यगर्भं तं तेभ्यो दद्याद्विचक्षणः ॥

अथ दानवाक्यादिप्रयोगो द्रव्यविभागस्य ऋत्विगाचार्याणां
तुलापुरुषयद्वेदितव्यः ।

ते पूज्याः सर्वभविन उहवो वा तदाश्रया ।

तत्रोपकरणं सर्वं शुरवे विनिवेदयेत् ॥

पादुकी पानह छत्र-चामरा-सनभाजनम् ।

ग्रामं वा विषयं वापि यच्चान्यदपि सभवेत् ॥

विषयः, ग्रामसमूहः ।

अन्यत्, रत्नादि ।

अथाप्यात्मानंकारं शुरवे दद्यात् ग्रामादयस्य दक्षिणात्वेनै
संबध्यते, प्रकृतौ तथा दर्शनान्, ततः पूर्ववत् पुनराह वाचने
कृते देवतापूजाविसर्जनादि विधेयं ।

अथ हिरण्यगर्भविधिं व्याख्यामः ।

सर्वपापापनोदन उद्दग्वनः प्रापूर्यमाणे पक्षे श्वः पुण्ये न चरं

ऋत्विग्यजमानो कृतश्मश्रुरोमनसो स्यातां अथ कुत्विक्-
 प्रागस्तं गमनादाश्रयत्वावरणा वादाय जायस्वाग्नेऽश्वत्थादिति
 द्वाभ्यां मथ्यमानमनुमन्त्रयते तृतीयया जातं चतुर्थ्योपसमादधाति
 शुचि दूरिणं परिधाप्य ययोक्तमाञ्चनाभ्यञ्जनानुलेपनं कारयित्वा
 वामो गन्धान् हिरण्यस्तजय आवध्याग्निमुपसमाधायाहभ्याज्यं
 शुहुयात्, हिरण्यगर्भाय स्वाहा, वज्रणे स्वाहा विष्णवे स्वाहा प्रजा-
 पतये स्वाहा परमेष्ठिने स्वाहा कर्मे स्वाहेति च आवयित्वा तैरे
 वापस्याय अग्नेः प्रजातं परियहिरण्यं यदा बध्नमिति हिरण्य
 स्तजमाप्य रक्षन्तुवा अग्नय इति चतस्रभीरक्षां कृत्वा दर्भान्
 संस्तीर्याधः शय्यासनौ स्यातां शोभूतेभिर्जिह्वुर्हत्तं हिरण्यमयं
 मण्डलाकृतिनाभिमात्रं पात्रमाधाय सापिधानं शुचाज्यस्या-
 ल्युदकपात्राण्यालालङ्कारचेति हिरण्यमयानि राजानं हिरण्य-
 वतीभिः आपयित्वा हिरण्यकलसैस्तस्मिन्पात्रे पयोगणेन पयस्या-
 सीभ्यां होमुचेन ग्रान्तौ तीयेन हिरण्यगर्भस्तृतेन पञ्चभिश्च नामभिः
 संपातानानीय सदस्याहत्विजापयेद्राजा हिरण्यगर्भत्वमीषति
 तस्मै भगवन्तो मनुजानीपेति तैरनुज्ञातास्तु देहिवाजिमिति
 द्वाभ्यां प्रवेगयेत् तयस्त्रिंशद्देवा इत्यपिधाय तमनुपिधाय त
 मनुशान्ति वाचं नियम्य प्रति संहृतेन्द्रियाणि विप्रैरेभ्यो मनसा
 च भगवन्तं हिरण्यगर्भं परमेष्ठिनं ध्यायवास्तेति तथेति
 तत् प्रतिपद्यते सप्तदशमात्रान्तरमास्ते सप्तदशो वै प्रजापतिः
 प्रजापतेराहतमिषुद्धरेद्वेनेनमिति च तैरनुज्ञाप्य तमुद्धरेत्
 तथैव सदस्याननुज्ञाप्योद्धरेद्विरण्येन चक्रेणेत्यपाहृत्य माते प्राण-
 श्रुत्युद्धरेदुद्धतं हिरण्यनाम्ना प्रतिमुच्यस्वास्त्युरित्युपस्येत्संप-

श्रमाना इत्यवेचितावेचितो ब्राह्मणान् स्वस्तिवाच्यं नमस्कुर्यात्
 हिरण्यगर्भायेत्येवमादिभिरेते वै हिरण्यगर्भस्य प्रीतमानास्तं
 ब्राह्मणाव्ययुरुत्तिष्ठ हिरण्यगर्भानुगृहीतोऽसीत्यप्रतिरधेनेति हुत्वा-
 संस्थाप्य अशु ते राजावरुणइति वरुणमभिष्टयावभृथमुपेत्य
 आत्वा पवित्रैरभ्युक्ष्यालंकृत्यादित्यमुपतिष्ठेत् ।

हिरण्यं तव यद्गर्भो हिरण्यस्यापिगर्भजः ।

हिरण्यगर्भस्तस्मात्त्वं माम्माहि महतो भयादिति ॥

सूर्यस्यावृतमिति, प्रदक्षिणमावृत्य ग्रहा नैमौति ग्रहान्
 प्रतिपद्य त्वमग्ने प्रभिनिरित्यग्निमुपस्थांषीत्सृजेद्विजेभ्यः शत-
 सहस्रं दक्षिणा-ग्रामवरश्च सुक्-शुवा-ज्यस्याण्यु-दकापात्रा-त्मास-
 ह्वारं वेहद्यात्सदस्येभ्यो यावद्वा तुष्येरंस्तारवद्वा देयं यथा काम-
 मन्त्रेन ब्राह्मणान् परिचरेत् ।

तत्रश्लोकाः ।

वेदानां पारगा यत्र चतुर्णां ब्रह्मवित्तमाः ।

तुष्टा यस्याशिपो म्रूयुस्तस्यैण्या सकला भवेत् ॥

ब्राह्मणानां प्रसादेन सूर्यो दिवि विराजते ।

इन्द्रोऽप्येषां प्रसादेन देवानतिविराजति ॥

हिरण्यदानस्य फलममृतत्वमिति श्रुतिः ।

श्रूयतेह्यस्य दाता यः सोमृतत्वं समश्नुते ॥

य इच्छाकुप्रमृतयः पुरा राजर्षयोऽमलाः ।

दत्त्वा हिरण्यं विप्रेभ्यो ज्योतिर्भूत्वा दिवि स्थिताः ॥

अ एवं संस्कृतो राजा विधिना ब्रह्मवादिना ।

प्रजानामिह साम्राज्यं ज्यैष्ठ्यं श्रेष्ठं स गच्छति ॥

अमुस्मिन् ब्रह्मणा सार्धमानन्दमनुभूय वै ।

ज्योतिर्मयात् सत्यलोकावचेहावर्त्तते पुनः ॥

इति ब्राह्मणम् ।

मत्स्यपुराणे । अनेन विधिना यस्तु पुण्येष्टि विनियेदयेत् ।

हिरण्यगर्भदानं स ब्रह्मलोके विधीयते ॥

पुरेषु लोकपालानां प्रतिमन्वन्तरे वसेत् ।

कल्पकोटिगतं यावद्ब्रह्मलोके भव्यते ॥

कलिकलुपविमुक्तः पूजितः सिध्यसाध्यैः ॥

रमरचरममालावीण्यमानोऽपरोभिः ।

पितृभृतमयवन्भून् पुत्र-पौत्र-प्रपौत्रान्

अपि नरकनिमग्नांस्तारयेदेक एव ॥

इति पठति य इत्थं यः शृणोतीह सम्यक्

मधुपुररिपुलोके पूज्यते सोऽपि सिद्धैः

मतिमपि च जनानां यो ददाति प्रियार्थं

विबुधपतिजन्तानां नायकः स्यादमीघम् ॥

इति हिरण्यगर्भदानविधिः ॥

श्रीभगवान् उवाच ।

दानधर्मेषु यद्दानं दानधर्मोत्तरं शृणु ।

यत् कृत्वा पातकैः सर्वैर्भुञ्जन्ते जन्तवः सदा ॥

यो ददाति च विप्रेभ्यस्तस्य स्वर्गोऽप्यदूरतः ।

हिरण्यगर्भं तं कुर्यादिरक्ष्याष्टतुसाकृतं ॥

सप्तपट्पञ्चचत्वारि तुलाया हृदिरेकतः ।

शतकुम्भमयं कुण्डं कृत्वा रत्नितयोजतम् ॥
 द्वाङ्गुलं वर्तुलं भद्रं नानारत्नैरलंकृतम् ।
 शुचिदेशे समे देशे सौवर्णं पद्मजं लिखेत् ॥
 चतुरस्रं चतुर्हस्तं चतुर्द्वारञ्च मण्डलम् ।
 मध्ये पद्मं समानित्य रत्नकोर्णन्तु कारयेत् ॥
 पद्मे संस्थापितं० कुण्डं हेमगर्भन्तु संच्रितम् ।
 प्रादेशद्वयविस्तीर्णं चतुः प्रादेशमायतम् ॥
 चारु कृत्वा तु सौवर्णं नाभिं कनकसूत्रितम् ।
 कृत्वा हस्तप्रमाणन्तु कुण्डस्याभ्यन्तरे यदि ॥
 तत् कुण्डं पूरयेत् क्षीरैर्गन्ध पुष्पैः समर्चयेत् ॥
 कुण्डस्थोपरिपार्श्वे† च ब्रह्म विष्णु-महेश्वरान् ।
 सूर्यं ग्रहांश्च भौवर्षान् लोकपरांश्च कारयेत् ॥
 शुचिः स्नात्वा नरः सम्यक् पूजयेत् सर्वदेवताः ।
 स्पर्शितं तत्र कुर्वीत होमयेगुर्दिजातयः ॥
 क्रतुसंवेशनं कृत्वा तत् कुण्डं परिवेष्टयेत् ।
 वासोभिः परितः सर्वं यावत्कर्म समाप्यते ॥
 गर्भाधान पुंसवन सीमन्तोदयनादि च ।
 कृत्वा पश्चादिनिष्क्रम्य तत्कुण्डान्तरसंहतम् ॥
 नाभि नाभिप्रदेशे च कण्ठे कनकसूत्रिकाम् ।
 गृहीत्वा कर्षयेदिमान् दाता स्वर्गान्महीं व्रजेत् ॥
 गृहतूर्ध्वनिनादोच्चैरुत्थित्यार्कमुदीरयेत् ।

● संस्थाप्येति कचित् पाठः ।

† वक्षस्थोपरिपार्श्वे इति वा पाठः ।

नमो हिरण्यगर्भाय मन्त्रमेतमुदाहरेत् ॥
 यावत् षोडशसंस्कारान् जातकर्मादि कारयेत् ।
 यद्योक्तं वेदिकं कर्म मन्त्रवित् कारयेद्विजान् ॥
 तत्क्षीरपायसं सिद्धं भोजयेद्वत्विजस्तदा ।
 तद्देवात्मनि युञ्जीयात् भक्तशेषं द्विजोत्तमैः ॥
 हिरण्यगर्भचारुच नाभिं सौवर्शिकान्वितम् ।
 तत् सर्वं ब्राह्मणे दद्यादिष्टापूर्त्तानि ऋत्विजे ।
 नरो वा यदि वा नारी एवं ब्रह्मात्मसंभवम् ॥
 यः शारोति महापुण्यं तस्यापि शृणु यत्फलम् ।
 मृतो ब्रह्मत्वमाप्नोति हंसयानं रविप्रभम् ।
 ब्रह्मकन्याभिः संसेव्यो ब्रह्मलोकं स गच्छति ॥
 ब्रह्म वत् क्रीडते तत्र ब्रह्मसंवत्सरत्रयम् ।
 ब्रह्मलोकावतीर्ण्य इन्द्रलोके महीयते ॥
 इन्द्रलोके रमित्वा तु वर्षकोटियतत्रयम् ।
 ब्रह्मणस्तु पुरे रभ्ये क्रीडित्वाथ तदोपमम् ॥
 विद्याधरोय गान्धर्वो वर्षकोटिं पृथक् पृथक् ।
 इह लोके तु संप्राप्ते राजराजोत्तमः प्रभुः ॥
 शतयोजनविस्तीर्णे त्रिगुणे वाथ मण्डले ।
 रूप-सौभाग्यवान् वीरो जायते हि न संशयः ॥
 यावद्वर्षशतं राज्यं सुसम्पन्नमकण्टकम् ।
 तेजस्वी सुखभाग्नित्यं धर्मवान् विजितेन्द्रियः ॥
 इति विष्णुधर्मोक्तो हिरण्यगर्भदानविधिः ।

सप्ततृमार उवाच । तुलैका कथितास्तेषामाद्यामासाद्य रूपिणी ।

हिरण्यगर्भं वक्ष्यामि द्वितीयं सर्वसिद्धिदम् ॥

अधःपात्रं सहस्रेण हिरण्येन विधीयते ।

ऊर्ध्वपात्रं तदर्धेन मुखसंवेशमात्रकम् ॥

फलामेवं शुभां कुर्यात् सर्वालङ्कार संयुतां ।

अधः पात्रे स्मरेद्दिव्यां गुणत्रयसमन्विताम् ॥

चतुर्विंशतिकान्देवीं ब्रह्म-विष्णु-ग्निरूपिणीम् ॥

ऊर्ध्वपात्रे गुणातीते षट्त्रिंशत्सुमापतिम् ।

आत्मानं पुरुषं ध्यायेत् पञ्चविंशत्कमलकम् ॥

पूर्वोक्तस्थानमध्ये तु वेदिकोपरिमण्डले ।

शान्तिमध्ये क्षिपेन्नीत्वा नववस्त्रैश्च वेष्टितम् ॥

मापकस्त्वेन चानिष्प पञ्चगव्येन पूरयेत् ।

ईशानाद्यैर्वधान्यायं पञ्चभिः परिपूजयेत् ।

पूर्ववच्चैव पूजा च होमयैव यन्माक्रमम् ॥

आद्या, हिरण्यगर्भादिदानानां प्रकृतिभूता-

तुला पुरुषोक्त क्रिया, अतः सानान्यरूपिणी, हिरण्यगर्भादौ
प्रार्तिन्विकप्रियैः सह तुलापुरुषोक्तं मण्डपादिऋत्विग्दक्षिणान्तं
सामान्य समुच्चयमित्यर्थः, सहस्रेणा कर्षणमित्यवधेयं ।

कुर्यात् सहस्रकर्षेण अधः पात्रं हिरण्यतः ।

तदर्धेनोर्ध्व पात्रन्तु सहस्रेण द्वयम् वा ॥

दिपादं वा त्रिपादं वा सपादं मार्दमेव वा ।

द्विगुणं वा प्रकर्त्तव्यं यथा लाभन्तु वा भवेत् ।

महर्षिं वा तं कृत्वा स्वर्गपदैस्तु वेष्टयेत्

इति कामिकोक्तम् ।

एतच्च स्वल्पदानाधिकारिविषयम् ।

आद्याविषये तु तुल्यतन्त्रोक्तं यथा ।

चत्वारिंशत् षडधिकैः सहस्रैर्गर्भमुत्तमम् ।

पञ्चविंशसहस्रैस्तु मध्यमं समुदाहृतम् ।

तद्वादशसहस्रैस्तु सुवर्णैरधमं भवेदिति ॥

देवीसुमापतिंश्च अरेदिति, तयोः प्रतिमां कृत्वैत्यवधेयं ।

वातुलेपि ।

अधः पात्रे तु कर्त्तव्यमुमारूपं प्रसन्नकम् ।

ऊर्ध्वपात्रे तु कर्त्तव्यो महेशस्य तु विग्रहः ॥

अथवा शक्तिभागे तु लक्ष्मी वै तत्र कारयेत् ।

ऊर्ध्वपात्रे तु कर्त्तव्यं विष्णुरूपं परं शुभम् ।

एतेषां लक्षणं, ब्रह्माण्डदाने वक्ष्यते । आत्मानमिति, यजमान
मीश्वरेण निषिक्तं गर्भस्थं पुरुषत्वेन अरेत् ततोमण्डलान्तस्थपद्मं
कर्णिकामध्ये धान्यराशौ स्तिरस्यगर्भसंज्ञां फलाक्षेत्रिचिपेत् ।

मापकल्कः अयःफलकसम्बन्धोनीरभ्युत्तारः ।

पञ्चगव्यं पूरणमुक्तं वातुले ।

गोमूत्रं द्विगुणं क्षीरात् क्षीराहं दधि कथ्यते ।

तदर्धं गोमयं त्रैयं गोमयार्धं दृतं भवेत् ॥

हिं कृणुतीत्यत्र चा तत्र गोमूत्रं विनिक्षिपेत् ।

शकमयमित्यत्रा तत्र गोमयं परिकल्पयेत् ॥

आध्यायस्तेति मन्त्रेण क्षीरं तत्र प्रकल्पयेत् ।

दधिक्राव्णेति मन्त्रेण दधि तत्र प्रयोजयेत् ।

दृतमिमिक्षेति मन्त्रेण दृतं तत्र विमोहयेत् ॥

एवमापूरयेत् यत्नात् जानुदघ्नन्तु देशिकः ।

सम्यगापूरयेद्दिद्वान् द्वाजज्ञानकेन वै ।

प्रविशेत् प्राङ्मुखो विद्वानाविश्यास्त उदङ्मुख इति ॥

ईशानादिमन्त्रास्तु तैत्तिरीयकश्रुती ॥

ईशानः सर्वविद्यानामीश्वरः सर्वभूतानां ब्रह्माधिपतिर्ब्रह्मणो-
धिपतिः ब्रह्माशिवो मेऽस्तु सदाशिवो सद्योजातं प्रपद्यामि सद्यो-
जाताय वै नमः, भवेभवे नाति भवे भजस्व मां भवोद्भवाय नमः,
यामदेवाय नमः, ज्येष्ठाय नमः, ज्येष्ठाय नमः, रुद्राय नमः, कालाय
नमः, कलविकारणाय नमः, वक्त्राय नमः, वलविकारणाय नमः, वल-
प्रमथनाय नमः, सर्वभूतदमनाय नमः, मनोन्मनाय नमः अघो-
रेभ्यो घोरैभ्यो घोरघोरतरेभ्यश्च सर्वतः सर्वसर्वदेवेभ्यो नमस्ते-
स्तु रुद्ररूपेभ्यः, तत्पुरुषाय विद्महे महादेवाय धीमहि तन्नो रुद्रः
प्रचोदयादिति, पूर्ववदिति लिङ्गपुराणोक्ततुलापुरुषदानवदित्यर्थः

गौरीगायत्रिकां जप्त्वा प्रविशेत् प्राङ्मुखः स्वयं ।

सुभगायै विद्महे यगोमान्तिन्यै धीमहि-

तन्नो गौरी प्रचोदयादिति गौरीगायत्री ।

विधिनैवततः पद्याद्गर्भाधानादिकाः क्रियाः ।

कृत्वा षोडशमार्गेण विधिना ब्राह्मणोत्तमः ॥

दूर्व्वारसेन कर्त्तव्यं मेघनं दक्षिणे पुटे ।

ऊदुम्बरफलैः मार्दभकविंशत्कुशांस्तदा ॥

गक्त्याय तावदेवाय कुर्यात् सोमन्तकर्मणि ।

उदाहे कन्यकां कृत्वा त्रिंशन्निष्केन गोभनम् ॥

अनंकृत्य तथा हुत्वा शिवाय विनिवेदयेत् ।

अन्नप्राशनकै विद्वान् भोजयेत् पायसादिभिः ।

एवं विश्वजिदन्ताय गर्भाधानादिकाः क्रियाः ॥

शक्तिबीजेन कर्त्तव्या ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ।

शेषं सर्वं च विधिना तुलादानवदाचरेत् ॥

विधिनेत्यादि, गर्भाधान-पुंसवन-सौमन्तीवयन जातकर्म-
नामकरणोप-निष्क्रमणा-अप्राशन-चौडोपनयन वेदव्रतचतुष्क-गो-
दान-समावर्त्तन विवाहाख्याः षोडशक्रियाः, तत्र निषेकपुंसवने
यजमानस्य मातापितृस्थानीयमिधुनमानीय तत्र पुंसा स्त्रिया वा
च उपरिपात्रनासारन्वस्थापनीये छिद्रद्वये, दक्षिणपुटे दूर्वारसं
सेचयेदाचार्यः ।

कर्त्तारं भार्यया युक्तं सर्वालङ्कारशोभितम् ।

आनीय कुर्यात् तत्स्थस्य गर्भाधानादिकाः क्रियाः ।

भार्यादक्षपुटे दूर्वारससेचनमाचरेदिति कामिकोक्तेः ॥

प्रजावज्जीवपुत्राभ्यां सेचनं तत आचरेत् ।

दूर्वारसेन कर्त्तव्यं ध्याहस्ता च घृताहुतिः ॥

इति वातुलोक्तेय ।

उदुम्बरफलैः सह एकविंशत् कुशान् छदाहुतेष्टाख्येन शक्ति-
बीजेन सौमन्तकर्म कुर्यात् ।

एकविंशति संख्यातानुदुम्बरफलान्वितान् ।

कुशानानीय शक्त्याथ कुर्यात् सौमन्त कर्म चेति कामिकोक्तेः ॥
निषेकादित्रयञ्च, गर्भान्तःस्थे कार्यं, निष्क्रान्ते त्वितराणीति,
एवमेताः षोडशक्रियाः, तदुपरि पञ्चमहायज्ञधर्मा अर्थमान्ता-
चतुर्विंशतिः, एवं चत्वारिंशत्संस्कारकर्माणि गौतमादिस्मृतानि

विश्वजिद्व्यागसहितानि कार्याणि इत्यर्थः, शेषमिति, ऋत्विगा-
चार्यदक्षिणादिकं सर्वभ्यो हिरण्यगर्भद्रव्यदानं तदनुमत्याचान्ये-
भ्योपि त्रिविद्यादिभ्योदानमिति लिङ्गपुराणोक्ततुलापुरुषदान-
वदनुविधेयम् ॥

इति श्रीलिङ्गपुराणोक्तो हिरण्य गर्भदानविधिः ।

अथ ब्रह्माण्डाभिधानं तृतीयं महादानं लिख्यते ।

मत्स्यपुराणे । अथातः संप्रवक्ष्यामि ब्रह्माण्डं विधिपूर्वकम् ।

यच्छ्रेष्ठं सर्वभूतानां महापातकनाशनम् ॥

पुण्यं दिनमथासाद्य तुलापुरुषदानयत् ।

ऋत्विग्मण्डपसम्भारभूषणाच्छादनादिकम् ॥

लोकैर्गावाहनं तददधियासनकं तथा ॥

तुलापुरुषदानपदिति, काल-देश-हविष्याद्य-गिवादिपूजा-ग्राहण-
वाचन गुरु-ऋत्विग्गण-मधुपर्कदान-कुण्ड-मण्डप-वेदिकासम्भार-
लोकैर्गावाहनाधिवामनादिसर्वं मत्स्यपुराणोक्ततुलापुरुषदान-
विहितं वेदितव्यमित्यर्थः ॥

कुर्यादिगत्पञ्चादूर्ध्वमासहस्त्राद्य शक्तिः ।

शकनद्वयसंयुक्तं ब्रह्माण्डं काचनं बुधः ॥

शकनद्वयं, खण्डद्वयं ।

तत्तत्तत्तु ब्रह्माण्डपुराणे

कुम्भज्जाया भवेद्यादृक् प्रतीक्षां दिशि चन्द्रमाः ।

उदितःसुक्लपक्षादौ यपुरण्डस्य तादृगमिति ॥

कुम्भज्जायाइति, कुम्भज्जाया ओषाहोनकुम्भादित्यवधेयम् ।

दिग्गज्जाटकसंबुक् पटदादृगमन्त्रितम् ।

लोकपालाष्टकोपेतं मध्यस्थितचतुर्मुखम् ॥

शिवा-च्युतार्क-शिखर-सुमालक्ष्मीसमन्वितम् ।

वस्त्रा-दित्य-मरुद्भवं महारत्नसमन्वितम् ॥

अथैतेषां दिग्गजप्रभृतीनां क्रमेण लक्षणान्युच्यन्ते ।

आदित्यपुराणे । शुभ्राभय चतुर्दंष्ट्रः श्रीमानैरावतो गजः ।

पुष्पदन्तो वृहत्सालः पङ्कदन्तः पुष्पदन्तवान् ।

सामान्यगजरूपेण शेषा दिक्कारिणः स्मृताः ॥

तन्नामानि शास्त्रान्तरे ।

ऐरावतः पुण्डरीको धामनः कुमुदोच्चनः ।

पुष्पदन्तः सार्वभौमः सुप्रतीकश्च दिग्गजाः ।

वेदाङ्गानि स्कन्दपुराणे ।

शिवा-कल्पो व्याकरणं निरुक्तं ज्योतिषादितिः* ।

छन्दश्चेति षडेतानि वेदाङ्गानि प्रचक्षते ॥

मूर्त्तानि ब्रह्मणी लोके साधसूत्राणि तानि तु ।

द्विजातिषु शुभास्थानि वामे दधति कुण्डिकाम् ॥

तानि च पश्चिमदिशि वेदसन्निधौ निवेशनीयानि । दिग्वि-
शेषानाम्नानात् प्रधानं नीयमानं हि तच्चाङ्गान्यपकर्षतीति-
न्यायात्, वक्ष्यते च, पश्चिमे चतुरोवेदानिति ।

लोकपालरूपाण्याह विश्वकर्मा ।

चतुर्दन्तो गजारूढो वज्रपाणिः पुरन्दरः ।

प्राचीपतिः प्रकर्त्तव्यो नानाभरणभूषितः ॥

पिङ्गभू-शमयु-केगा-चः पीनाङ्गजठरोरुणः ।
 छागस्यः साचसूत्रस्य सप्तार्चिः शक्तिधारकः ॥
 ईपत्पीनो यमः कार्यो दण्डहस्तो विजानना ।
 रक्तहक् पाशष्टक् क्रुडो निर्ऋतिर्विलताननः ।
 पुंस्थितः खल्लहस्तश्च भूतवान् राक्षसाहतः ॥
 वरुणः पाशभृत् सौम्यः प्रतीच्या मकराश्रयः ।
 धातन् हरिणपृष्ठस्यो ध्वजधारी समीरणः ।
 दशाश्वरघगः सोमो गदापाणिर्वरप्रदः ॥

शशकवाह इत्यागमान्तरं ।

पूर्वोत्तरे त्रिनेत्रश्च वृषभस्यः स्तिगूलभृत् ।
 कपालपाणिरन्द्राङ्गभूषणः परमेश्वरः ॥

चतुर्मुखरूपन्तु विष्णुधर्मोत्तरात् ।

पद्मपचासनस्यश्च धृष्टा कार्य्यवतुर्मुखः ।
 अजमानास्त्रजं विभ्रत् पुस्तकश्च कमण्डलुम् ।
 वासः कृष्णाजिनं तस्य मान्ने हंसमाश्रितश्च ।

शिवलक्षणमुक्तं वायुपुराणे ।

पद्मपत्नी वृषारूढः प्रतिवक्त्रं त्रिलोचनः ।
 कपालं शूल-गुट्टाङ्गी चन्द्रमोनिः सदाशिवः ॥
 विष्णुलक्षणमुक्तं तुलापुराणदाने ।
 सूर्यलक्षणमुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे ।

रविःकार्य्यः शुभशमयुः सिन्दूरारुणसुप्रभः ।
 पद्मामनः पद्मकरो भूपितो रगनाधरः ॥
 रमानन्दोसमन्वितमित्यत्र, शिवायुतयोः

सन्निहिते उमालक्ष्म्यौ विधेयौ ।
 उमालक्ष्णमुक्तं देवीपुराणे ।
 गौरीं शङ्खेन्दुवर्णाभां शर्वरीशनिषेविताम् ।
 वृत्तपद्मासनासीनां साक्षसूत्रकमण्डलम् ॥
 वरदीद्यतरूपाढ्यां सर्व्वमाल्यफलप्रियाम् ।
 वरदीद्यतरूपाढ्यां, वरदाभयपाणिकामित्यर्थः ॥

लक्ष्मीलक्ष्णमुक्तं पञ्चरात्रे ।

पद्मासगस्थां कुर्व्वीत श्रियं चैलोक्यमातरम् ।
 गौरवर्णां सुरूपाञ्च सर्व्वालङ्कारभूषितां ॥
 रौक्मपद्मकरव्यगाः श्वरदां दक्षिणेन तु ।

वस्त्रादिरूपाणि, नारदीये,

प्रसन्नवदनाः सौम्या वरदाः शक्तिपाणयः ।
 पद्मासनस्था द्विभुजाः कर्त्तव्या वसवः सदा ॥
 पद्मासनस्था द्विभुजाः पद्मगर्भान्तकान्तयः ।
 करादिस्तन्वपर्य्यन्तनालपङ्कजधारिणः ॥
 अधःसंस्थितमेपादिराशयः प्राहताङ्गिकाः ।
 इन्द्राद्या द्वादशादित्यास्तेजोमण्डलमध्यगाः ॥

तथा । वायुतुण्डेन रूपेण मरुतोनाम देवताः ।

कर्त्तव्या इति शेषः, वस्त्रादिनामानि, तुलापुरुषोक्तानि
 चेदित्य्यानि, महारत्नसमन्वितमिति, महारत्नानि परिभाषाया-
 मुक्तानि, अनन्तमिधुनान्वितमितिकचित्पाठः ।

फणासप्तान्वितोनन्तः पृथ्वी स्वरूपधारिणीत्यनन्तमिधुनम् ।

अथ प्रकृतमुच्यते ।

वितस्तेरङ्गुलशतं यावदायामविस्तरम् ।

कोशेयवस्तसम्बीतं तिलद्रोणेोपरि न्यसेत् ।

तथाष्टादशधान्यानि समन्तात्परिकल्पयेत् ॥

वितस्तेरङ्गुलशतमिति, षादशाङ्गुलमारभ्याङ्गुलशतं याव
च्छतशतसारेण कार्यमित्यर्थः । द्रोणमानमष्टादशधान्यानि च
परिभाषायां द्रष्टव्यानि, सच तिलद्रोणेो वेदिकायां लिखित-
चक्रस्योपरि स्थापनीयः ।

पूर्वेषानन्तशयनं प्रद्युम्नं पूर्वदिशि ।

प्रकृतिर्दक्षिणे देशे संकपणमतः परम् ॥

पश्चिमे चतुरोवेदाननिरुद्धमतः परम् ।

अग्निमुत्तरतो हैमं वासुदेवमतः परम् ॥

समन्ताद्गुणपीठस्थानर्चयेत् काञ्चनान् बुधः ।

स्थापयेदक्षसंवीतान् पूर्णकुम्भान् दक्षैव तु ॥

पूर्वेणेत्यादि, ब्रह्माण्डात् पूर्वदेशे अनन्तशयनं

शेषं यायिनं गुणपीठे स्थापयेत्, तन्मूर्त्तिनक्षत्रं

विष्णुधर्मोत्तरात् ।

देयदेयस्य कर्त्तव्यः शेषसप्तशतर्भुजः ।

एकपादोभ्य कर्त्तव्यो लघुत्सङ्गतः प्रभुः ॥

तथापरस्य कर्त्तव्यः शेषभोग्याद्भुजस्थितः ।

एकोभुजोऽस्य कर्त्तव्यस्तत्र जानो प्रसारितः ॥

कर्त्तव्यो नाभिदेगम्यस्तथा तस्यापरः करः ।

तथैवान्यः करः कार्यो देवस्य तु शिरोधरः ॥

सन्तानमञ्जरीधारी तथावास्य करः परः ।

नाभिसम्भूतकमले सुखासीनः पितामहः ॥

माललग्नौ तु कर्त्तव्यौ पद्मस्यौ मधुकैटभौ ।

शंख-चक्र-गदादीनि मूर्त्तानि परितो न्यसेदिति ।

प्रद्युम्नलक्षणं पञ्चरात्रादिषु ।

दक्षिणोर्ध्वकरे पद्मं दद्याच्छंखमधः करे ।

चक्रमूर्ध्वे ततो धामे गदां दद्यात् तथा द्विज ।

चापेऽपुष्ट्रग्व्या प्रद्युम्नो रूपवान् विश्वमोहक इति ॥

अत्र यद्यपि प्रकृतेरव्यक्तरूपतया विधानमशक्यं तथापि लक्षा-
दिशब्दव्यपदेशं सुकरमस्ति तद्रूपमित्यतस्तदन्यतमरूपनिर्माण-
मेव न्याय्यं ।

तदुक्तं मार्कण्डेयपुराणे ।

सर्वस्याद्या महालक्ष्मीस्त्रिगुणा परमेष्ठरी ।

मातुलिङ्ग-गदा-खेटं धानपात्रञ्च विभ्रतौ ।

नागयोनिञ्च लिङ्गञ्च विभ्रतौ नृप मूर्धनोति ॥

संकर्षणरूपम्-

विष्णुधर्मोत्तरे । वासुदेवस्य रूपेण कार्यः संकर्षणः प्रभुः

स तु शक्तवयुः कार्यो नीलवासा यदूत्तमः ।

गदास्थाने च मुगलश्चक्रस्थाने च लाङ्गलमिति ॥

वेदमूर्त्तयो भूतघटे वक्ष्यन्ते । अनिरुदरूपं नारदोद्ये ।

लृणं चतुर्भुजं दत्ते शरं खड्गं तदुत्तरे ।

धनुः खेटधरं घोरमनिरुदं प्रचक्षते ॥

अग्निलक्षणमुक्तं ।

वासुदेवरूपमपि नारदीये ।

वासुदेवः शिवः शान्तः सिताब्जश्च चतुर्भुजः ।

योगमूर्द्धोर्देशश्च हृद्देशार्पितहस्तकः ।

धारयेदुत्तरे चक्रं करे वै दक्षिणे गदामिति ॥

एते च देवतानि शेषा, ब्रह्माण्डनिर्माणवत्कृतमसुवर्णात् पृथक् सुवर्णेनैव घटनीया ब्रह्माण्डस्य किल विंशतिपलात्प्रभृति पल-सहस्रावधिरिह नियमः, पुराणेषु दृश्यते ततो वक्ष्यमाणकाञ्चने तस्मिन् न्यूनसंख्यत्वाद्यथावद्विहितत्वमापद्यते न च दिग्गजाष्टक-संगुलं लोकापालोपेतमित्यादिना एक एव तावद्भिरंगैरङ्गी निष्पा-द्यत इति ब्रह्माण्डवत् कृतमसुवर्णे चैव दिग्गजादिप्रतिमानिर्मितौ न कश्चिद्वाध इति वाच्यं, काञ्च नान् कारयेदिति पुनः काञ्चनीप-देशानार्थक्यापत्तेः अद्रव्यमाण परिमाणानां प्रतिमानामङ्गुष्ठ-पर्वप्रभृतिषितस्तिपर्यन्तं यथाशक्ति परिमाणं कल्पनीयं ।

पूर्णकुम्भान् स्थापयेदित्यत्र समतादिति योज्यं ।

दशैव धेनवो देवा सहैमाम्बरदोहनाः ।

पादुकोपानहस्त्यक्षामरासनदर्पणैः ॥

भक्ष-भोक्ष्या-अदोषेक्षु-फल-माम्भ्यानुलेपनैः ।

होमाधिवासनान्ते च स्थापितो वेदपुङ्गवैः ॥

इत्यमुच्चारयेन्नन्दं त्रिःकृत्वाथ प्रदक्षिणम् ।

सहैमाम्बरदोहना इति, हेनगृन्थः ताम्बरदोहनाः मयन्ताः पार्गतो दक्षिणार्धमुपकल्पनीयाः तत्राचार्याय हे ऋत्विग्भरोऽग्राः

संप्रदेया, जापकादीनां अन्यैव यथाशक्ति दक्षिणेति, भविष्यो
त्तरे तु ज्ञेयं निश्कशतं पार्थित्यादिना सुवर्णमेव दक्षिणार्थमुपकल्प-
नीयमित्युक्तं, आढ्याधिवासनदिनादन्येद्युरग्निकुण्डे पु ऋत्विगुप-
वेशनादिकर्मशेषसमाप्तौ तुलापुरुषदानवद्विहितायां पूर्ववदेव स्ना-
पितः शुक्लमाख्यां वरधरो गृहीतकुसुमाञ्जलिर्यजमानो ब्रह्माण्डं
त्रिःप्रदक्षिणीकृत्य मंत्रमुच्चारयेत् ।

मन्त्रः । नमोस्तु पिण्डेश्वरविश्वभ्रामजगत्सयिजे भगवन्ममस्ते ।

सप्ताधिलोकामरमूतलेण गर्भेण सार्धं वितराभिरक्षां ॥

ये दुःखितास्ते सुखिनो भवन्तु प्रयान्तु पापानि चराचराणां ।

त्वद्दानशस्त्राहतपातकानां ब्रह्माण्डदोषाः प्रक्षयं व्रजन्तु ॥

एवं प्रणम्यामरविश्वगर्भं दद्याद्विजेभ्यो दशधा विभज्य ।

भागद्वयं तत्र गुरोः प्रकल्प्य समश्चजेच्छेपमतः क्रमेण ॥

दानवाक्यं तुलापुरुषवद्देदितव्यं तच्च दशधा विभज्य गुरो-
र्भागद्वयं प्रकल्प्य अवशिष्टाष्टभागानामेकैकं भागं त्रिधा विभज्य
चतुर्विंशतिसंख्येभ्य ऋत्विगादिभ्यः समन्दद्यात्, तदनुष्ठयान्ये-
भ्योपि ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् ।

स्वल्पहोमं गुरुरेक एव कुर्यादथैकान्निविधानयुक्त्या

स एव संपूज्यतमोऽल्पवित्तैर्यथोक्तवस्त्राभरणादिकेन ॥

विंशतिपलादारभ्यपलसहस्रावधिद्रव्ये

ब्रह्माण्डे सहस्रतदर्शदित्युत्तममध्यमादिवैविध्यकल्पनायां
कनीयोभागस्याल्पत्वमवधेयं, विंशतिपलनिर्मितस्त्रैवाल्पत्वमित्येके,
उक्तं विंशतिपलादर्वाक् यथाशक्ति विधाने स्वल्पत्वमवगन्तव्य-
मिति केचित्, एकान्निविधानं एकस्मिन्नेव कुण्डे होमकरणम्,

कुण्डमपि वरुणदिग्भागस्थितं वृत्ताकारञ्च कार्यं, तदेतत्परि-
भाषायामुपपादितं, अथ पुण्याहवाचने कृते देवतावेदीसमीपं
गत्वा पूर्ववद्यजमानेन देवतापूजायां विहितायामाचार्यो विस्-
र्जनं विदधात् ।

इत्थं य एतदखिलं पुरुषोत्त कुर्व्या-
ब्रह्माण्डदानमधिगम्य महहिमानं ।
निर्द्धूतकल्मषविशुद्धतनुर्भरारे-
रानन्दकृत् पदमुपैति सहासरोभिः ॥
सन्तारयेत् पितृपितामहपुत्रपौत्र
बन्धु-प्रिया-तिथि-कलत्र-शताष्टकं यः ।
ब्रह्माण्डदानशक्यलीकृतपातकौघ-
मानन्दयेच्च जननीकुलमध्यशेषं ॥
इति पठति शृणोति वा य एत-
त्सुरभवनेषु गृहेषु धार्मिकाणां ।
मतिमपि च ददाति मोदते सा
भरपति भवने सहासरोभिः ॥

इति मत्स्यपुराणोक्ती ब्रह्माण्डदानविधिः ।

राजोवाच ।

विधिं ब्रह्माण्डदानस्य कृत्वायं मोक्षभाग्भवेत् ।
कालं देशं दिग्जन्तोर्थं सर्वमेतददस्व मे ॥
कृतेन येन सर्वस्य फलभागी भवाम्यहं ।
कुक्षितस्यास्य भावस्य मोक्षः स्यादचिराच्च मे ॥

वशिष्ठ उवाच ।

एवं श्रुत्वा ततो राजन् पुरोधास्तस्य तं द्विजः ।

ब्रह्माण्डं कारयामास सौवर्णं सर्व्वधातुभिः ॥

पीठं निष्कसहस्रेण पद्ममत्तत्र प्रकल्पयेत् ।

तत्र ब्रह्मा तस्य मध्ये पद्मरागैरलङ्कृतः ॥

सावित्र्या चैव गायत्र्या ऋषिभिर्मुनिभिः सह ।

नारदाद्यैः सुतैः सर्वैरिन्द्राद्यैश्च सुरैस्तथा ॥

सौवर्णविग्रहाः सर्वे ब्रह्मणस्तु पुरःसराः ।

वाराहरूपो भगवान् लक्ष्म्या सह सनातनः ॥

नीलान्तरकतांश्चैव भूपायान्तस्य कारयेत् ।

रजतस्य विशुद्धस्य देहं रुद्रस्य कारयेत् ॥

यो मौक्तिकैस्तस्य शोभाङ्कारयेदत्र बुद्धिमान् ।

मौक्तिकैरपि सोमस्य शोभां वत्सैर्हिवाकरैः ॥

सावित्रीगायत्री तु, ब्रह्मणः पार्श्वभागे स्थापनीयो ।

तदाह नारदः ।

सावित्री दक्षिणे पार्श्वे गायत्री नाम वामतः ।

विलोकयन्त्यौ ब्रह्माणं साक्षसूत्रकमण्डलुम् ॥

ऋषयः सप्त, गौतमाद्याः ।

तदुक्तमादित्यपुराणे ।

गौतमश्च भरद्वाजो विश्वामित्रश्च काश्यपः ।

जमदग्निर्वशिष्ठोऽत्रिः सप्त वैवस्वतोऽन्तरैः ॥

सप्तर्षिलक्षणमाह ।

यमः । सप्तर्षयस्तु जटिलाः कमण्डल्वचसत्रिणः ।
 ध्याननिष्ठा वशिष्ठस्तु कार्योभार्यासमन्वितः ॥
 'मुनयो' वानप्रस्थाः, नारदाद्यैरिति तेषां विशेषणं ।

तानाहमनुः ।

अहं प्रजाः सिञ्चन्तु तपस्तया सुदुस्तरम् ।
 पतौन् प्रजानामसृजं महर्षीनादितोदय ॥
 मरोचिमत्राङ्गिरसं पुलस्त्यं पुलहं क्रतुं ।
 प्रचेतसं वशिष्ठञ्च भृगुद्यारदमेव च ॥

तल्लक्षणमाह विग्रहकर्त्ता ।

जटिला. शम्भुलाः शान्ता दयाधमनिसन्तताः ।
 कुसुम्भाचधराः कार्यो मुनयो हिमुजाः सदा ।
 तेषु सव्यभुजामूलश्लिष्टधीरस्तु नारदः ॥
 कपूरगौरदेहय साक्षसूचकमण्डमुः ।

इन्द्रादिरूपाण्यपि प्रागभिहितानि ।

वाराहरूपं विष्णुधर्मोत्तरे ।

वाराहरूपः कार्यस्तु शेषोपरिगतः प्रभुः ।
 शेषगतर्भुजः कार्ययारुरत्नफणान्वितः ॥
 कर्त्तव्यो शीरमुशनै करयोस्तस्य यादव ।
 सर्परूपय कर्त्तव्यस्तद्यैव रचिताश्रमिः ॥
 घाम्नीटमग्नमसंभ्रान्तस्तृष्टे भगवान् भवेत् ।
 घाम्ना रविगता तस्य योषिदूपा यमुन्धरा ॥
 नमस्कारपरा तस्य कर्त्तव्या हिमुजा शुभा ।

यस्मिन् भुजे धरा देवी तत्र गङ्गाः करे भवेत् ॥

अन्ये तस्य कराः कार्याः पद्म-चक्र-गदा-धराः ।

पद्मासनस्थां कुर्वीत शिथं त्रैलोक्य मातरम् ॥

गौरवर्णां सुरूपाञ्च सर्वालङ्कारभूषिताम् ।

रौक्मपद्मकरव्यथां परदां दक्षिणेन तु ॥

रुद्ररूपं प्रागभितः ग्रहलक्षणानि तद्वर्णाश्च नवग्रहदाने वक्ष्यन्ते,
'सर्ववर्णानि, ग्रहसमानवर्णानि, रत्नानि भूषणार्थं दापयेदित्यर्थः ।
सर्वधातुभिः ब्रह्माण्डं कर्त्तव्यमित्युक्तं, तच्च सुवर्णस्य पीठनिर्मा-
णादिविनियोगमभिधायेदानीं धात्वन्तरैः कर्त्तव्यं, तदुच्यते ।

पीठात्सप्तगुणं रौप्यं रौप्यात्ताम्रं तथा विधम् ।

ताम्रात्सप्तगुणं कार्यं कांस्यमथ नराधिप ॥

वसुणः परतःसीसं तावन्नोद्धं च कारयेत् ।

सप्तद्वीपाः समुद्राय समैव कुलपर्वताः ॥

अनया संख्यया ज्ञात्वा निपुणैः शिल्पिभिः कृता ।

तथाविधं सप्तगुणमित्यर्थः सप्तद्वीपा इत्यादि एतेषामेकैक-
धातुना एकैकं द्वीपं समुद्रं कुलाचलञ्च रचयेदित्यर्थः ।

यादृशानि च भूतानि राजतान्येव कारयेत् ।

अररुशानि च सत्वानि सौवर्णानि च कारयेत् ॥

वृक्षान् वनस्पतींश्चात्र वृण्वन्नीः सवीरुधः ।

'यादृशानि, जलसम्भवानि, पुष्पफलवन्ती वृक्षाः,

'अपुष्पाः, फलिनोपवनस्पतयः, वीरुधोगुल्मगुल्मादयः ।

सर्वे प्रकृत्या विधिवन्तीर्थे देयं विचक्षणेः ।

कुक्षेत्रे गवायां च प्रयागेऽमरकण्टके ॥

दारवत्यां प्रभासे च गङ्गादारे च पुष्करे ।
 तीर्थेष्वेतेषु वै देयं ग्रहणे सीमसूर्ययोः ॥
 दिनच्छिद्रेषु सर्वेषु अयने दक्षिणोत्तरे ॥
 व्यतीपाते बहुगुणं विपुले च विशेषतः ।
 दातव्यमेतद्वाजेन्द्र विचारं नैव कारयेत् ॥
 बालाग्निहोत्रिणं विप्रं सुरुपश्च गुणान्वितम् ।
 सपत्नीकं च संपूज्य भूपयित्वा विभूषणैः ॥
 पुरोहितं सुख्यतमं कृत्वान्याय तयर्त्विजः ।
 चतुर्विंशद्गुणोपेतान् सपत्नीकादिमन्त्रितान् ॥
 अहताम्बुसुच्छवान् स्रग्विनः सुविभूषितान् ।
 अङ्गुलीयकरत्रानि कर्णवेष्टाय दापयेत् ॥
 एवं विधाय संपूज्य तेषामग्रे स्वयंस्थितः ।
 अष्टाङ्गप्रणिपातेन प्रणम्य च पुनः पुनः ॥
 पुरोहिताय पुरतः कृत्वा वै करसंपुटम् ।
 ययं वै ब्राह्मणा धान्ना मैत्रत्वेनानुगृह्यते ॥
 सौमुख्येनेह भवतान्भवेत् पूतो नरः स्वयम् ।
 भवतां प्रीतियोगेन स्वयं प्रीतः पितामहः ॥
 ब्रह्माण्डेन तु दत्तेन तेषां मतिजनार्दनः ।
 पिनाकपाणिर्भगवान् शक्रश्च त्रिदशेश्वरः ॥
 एते वै तोषमायान्ति अनुध्याता द्विजोत्तमैः ।
 एवं स्तुत्वा ततो राजा ब्राह्मणान् वेदपारगान् ॥

ब्रह्माण्डं गुरवे प्रादात् सविधानं पुनः पुनः ।
 सर्व्वकामैस्ततस्तप्नो सययौ स्वर्गं नराधिप ॥
 तेनापि गुरुणा तच्च विभक्तं ब्राह्मणैः सह ।
 दत्तस्तैरपि चान्येभ्यो ब्रह्माण्डांगोनराधिपः ॥
 ब्रह्माण्डं भूमिदानं च पादां नैकेन तद्ववेत् ।
 गृह्णन्दीपमयाप्नोति ब्रह्महत्यां न संशयः ॥
 सर्व्वपाप्मैश्च प्रत्यक्षदातव्यं तं नराधिपः ।
 दीयमानश्च पश्यन्ति तेषिपूताभवन्तिहि ॥
 दर्शनादेवतेपूता भवेयुनात्रसंशयः ॥
 भीमहादशी वासोक्ता स्वर्गनाभिस्तृणाजिनम् ।
 एतानि गत्वा पश्येत्तु दृष्टैरेतैः क्रियाफलम् ।
 अथवादेव लभ्येत कर्तुं यैव सलोकात्ताम् ॥

इति पद्मपुराणोक्तो ब्रह्माण्डदानविधिः ।
 अथ कल्पपादपसंज्ञं चतुर्थं महादानमारभते ॥

मत्स्य उवाच ।

कल्पपादपदानाभ्यमतः परममुत्तमम् ।
 महादानं प्रवक्ष्यामि सर्व्वपातकनाशनम् ॥
 पुण्यं दिनमथामास्य तुलापुरुषदानपत् ।
 पुण्याहपाचनं कुर्यान्मोकेयावाहनं तथा ।
 ऋत्विग्मण्डपसन्धारभूषणाद्यादनादिकम् ॥

आदिगन्धेन कालदेगहविद्यादगिवादिपूजागुरुऋत्विग्चतु-
 दयपरण-मपुष्प-दान-होम-वेदिकोपरिचक्र-लेखनपञ्च-वर्ण

वितानपताकातीरणादि, मत्स्यपुराणोक्ततुलापुरुषदानय, हेदि-
तव्यम् ।

काञ्चनान् कारयेद्दृक्षान् नानाफलसमन्वितान् ।

नानाविहारवस्त्राणि भूषणानि च कारयेत् ॥

नानाफलानि, स्त्री-पुरुष-गो-गज-वाजि-मणि-यज्ञ कनक-रजत-
भक्ष्यफलादीनि ।

श्रुतितस्तिपलादूर्ध्वमासहस्रात् प्रकल्पयेत् ।

अर्धात् कृतसुवर्णस्य कारयेत् कल्पपादपम् ॥

गुडप्रस्योपरिष्ठाच्च सितवस्त्रयुगावृतम् ।

ब्रह्मविष्णुशिषोषितं भस्त्रगद्गं सभास्तरम् ।

कामदेवमधस्ताच्च सकलत्रं प्रकल्पयेत् ॥

अर्धात्कृतसुवर्णस्येति, यथाशक्तिदानवकृतसुवर्णस्यार्धेन ब्रह्मा-
दिप्रतिमासहितं कल्पपादपं कुर्यात्, द्वितीयमर्धे चतुर्धाविभज्य
एकैकांशेन यक्ष्यमाणेष्वम्बदेवतासहितान् सन्तानादीन् विदध्यात्,
गुडप्रस्योत्रं द्वात्रिंशत्पलपरिमितं, तथाचोक्तं, 'द्वात्रिंशत्पलकः
प्रस्यः पुराणे परिकीर्तित इति, ब्रह्मादिलक्षणमुक्तं ब्रह्माण्डदाने,
कामदेवरूपन्तु विष्णुधर्मोत्तरात् ।

कामदेवस्तु कर्त्तव्यो रूपेणाप्रतिमी भुवि ।

अष्टबाहुः प्रकर्त्तव्यः गडपद्मविभूषणः ॥

चापबाणकरथैव भद्रादश्चितलोचनः ।

रतिः प्रीतिस्तथाशक्तिर्भाष्यैताम्रघोज्ज्वलाः ॥

शतस्रस्तस्य कर्त्तव्याः पद्मगोरूपमनोहराः ।

चत्वारण्य करामृतस्य कार्याभार्या मृतोपगाः ॥

केतुश्च मकरः कार्यः पञ्चवाणमुखोमहानिति ।

अधस्तादिति ब्रह्मादिभिरपि सम्बध्यते । अथ प्रकृतौ परि-
माणाभावात् पुरुषेष्ट्या प्रतिमादिपरिमाणनियमः । सन्तानं
पूर्ववत्तद्वह्नीयांशेन कल्पयेत्,

‘तुरीयांशेन, द्वितीयांशं चतुर्थ्यांशेनेत्यर्थः ।

तद्वत्कल्पवृक्षवत्, पञ्चशाखं शुद्धप्रस्थोपरिगतं ब्रह्मादिप्रति-
मान्वितं कुर्यादित्यर्थः, केचित्तु कामदेवमधस्तात् प्रकल्पयेदिति-
सन्तानवृक्षे धीजयन्ति, तन्मते तत्प्रतिमैव कर्त्तव्या ।

मन्दारं दक्षिणे पार्श्वे त्रियया साहं दृतोपरि ।

पश्चिमे परिभद्रन्तु सावित्रा सह जीरके ॥

सुरभिसंयुतं तद्वहिलेप्य हरिचन्दनम् ।

तुरीयांशेन कुर्वीत सौम्येन फलसंयुतम् ॥

त्रीलक्षणमुक्तं ब्रह्माण्डे, सावित्रीलक्षणमाह नारदः ।

पद्मासना च सावित्री साक्षसुचकमण्डसुः ॥

सुरभिलक्षणं ब्रह्माण्डपुराणे ।

सवक्ता सुरभो, धेनुरागता प्रस्रुतमूतनीति,

‘सौम्येन, उत्तरेण ।

दृतादीनामपि परिमाणपेक्षायां तद्वदिति वचनात्-

सविधानाद्य प्रस्थपरिमाणत्वमवधेयम् ॥

कौशेयवस्तुसंयुक्तानिचुमात्यफलान्वितान् ।

तथाटौ पूर्णफलान् पादुकासनभाजनम् ।

दीपक्रीपानहृत्पद्मामरासनसंयुतम् ।

फलमात्ययुतं तद्वदुपरिटादिनायकम् ।

तथाष्टादशधान्यानि समन्तात् परिकल्पयेत् ॥

अशनभाजनं, भोज्यान्वितभाजनं वितानं पञ्चवर्णं ।

अथ पूर्व्वषत् पूर्व्वेद्युरधिवासनं विधाय शोभूते ब्राह्मणवाचनादिपूर्णाहुतिपर्य्यन्तं कर्मशेषं समापयेत् ।

होमाधिवासनान्ते च स्नापितो वेदिपुङ्गवैः ॥

त्रिःप्रदक्षिणमाहृत्य मन्त्रमेतमुदीरयेत् ॥

नमस्ते कल्पवृक्षाय चिन्तितार्थप्रदायिने ।

विश्वम्भराय देवाय नमस्ते विश्वमूर्त्तये ॥

यस्मात् त्वमेव विश्वात्मा ब्रह्मा स्थाणुर्द्दिवाकरः ।

मूर्त्तामूर्त्तं परं बीजमतः पाहि सनातनः ॥

त्वमेवानृतसर्व्वस्वमनन्तः पुरुषोऽव्ययः ।

सन्तानाद्यैरुपेतः सन् पाहि संसारसागरात् ।

अमृता, देवाः तेषां सर्व्वस्वं, अमृतसर्व्वस्वम् ॥

एवमामन्त्रा तं दद्यात् गुरवे कल्पपादपम् ।

चतुर्भ्योऽपि ऋत्विग्भाः सन्तानादीन् प्रकल्पयेत् ॥

दानवाक्यमत्र, तुलापुरुषोक्तमूहनोयं, चतुर्भ्यः प्रकल्पयेदित्येकैकस्मै दद्यादित्यर्थः, चतुर्भ्य इति यचनादत्र चतुर्णामेवर्त्तिनां वरणमिति गम्यते, ऋत्विगष्टकपक्षे तु ऋत्विग्भा इति ऋत्विक्पुरुषेभ्य इत्यर्थः, एतस्मिन् पक्षे जापकादिभ्यो अन्येष दक्षिणा दातव्या, वेदचतुष्टयापेक्षया चतुःसंख्यत्वमिदं ऋत्विजामिति केचित् द्रष्टापि । प्राप्य तेषामनुज्ञाञ्च तथान्येभ्योऽपि दापयेदिति यो हव्यम्, दक्षिणानिर्णयत्, पूर्व्वषत्, सन्त्येवेकाग्निवत् कुर्यादगुरुधेयाभि

दिव्यैर्गन्धैरकतैश्चैव चाद्गुराणि प्रविन्यसेत् ॥

दिव्यैः, उत्कृष्टैरित्यर्थः ।

प्रवालद्वारवेदीमान् प्रवालेन द्रुमस्य च ।

प्रवालेन प्रवालद्वारवेदिति, द्रुमैर्बालपक्षवान् कारयेत्यर्थः ।

फलानि पद्मरागैश्च पारिजातस्य शीभनम् ।

मूलदण्डश्च नीलेन वज्रेण स्कन्धमुत्तमम् ॥

वैदूर्येण द्रुमाद्यश्च पुष्परागेण मस्तकम् ।

स्कन्धादूर्ध्वभागो मस्तकं, तदूर्ध्वं, द्रुमाद्यम् ।

गोमिदकेन वै स्कन्धं सूर्यकान्तेन सुव्रतः ।

चन्द्रकान्तेन वा वेदिं द्रुमस्य स्फटिकेन वा ॥

वितस्तिमात्र आयामो वृक्षस्य परिकीर्तितः ।

शाखाष्टकसमानश्च विस्तारश्चोर्ध्वतस्तथा ॥

शाखाव्यतिरिक्तस्य वृक्षस्य वितस्तिमात्र, उच्छ्रायः कार्यः, उर्ध्वतस्तथेति, स्कन्धादूर्ध्वमुखी नवमो वा मध्यमशाखा तस्या-
अपि वितस्तिमात्र उच्छ्रायः, शाखाष्टकसमानं विस्तारमिति,
अष्टदिग्मुखीनामष्टशाखानां विस्तारं तिर्यग्भ्यामिवितस्ति
मात्रमेव कुर्यादित्यर्थः ।

तन्मूले स्थापयेत्लिङ्गं लोकपालसमाहृतम् ।

वृषोक्तवेदिमध्ये तु मण्डले स्थाप्य पादपम् ॥

पूजयेद्देवमोगानं लोकपालांश्च यत्नतः ।

पूर्ववज्रपद्मेऽप्यनुत्तरभारवद्गन्धर्वैः ॥

निवेदयेद्द्रुमं शम्भोर्वाङ्मनायाधवा नृप ।

वाङ्मनेभ्योऽथवा राजा सार्वभौमो भविष्यति ॥

तुलाभारवदाचरेदित्यत्र लिङ्गपुराणोक्त तुलापुरुषदानविहितं
विधिमाचरेदित्यर्थः ।

कालोत्तरे । पत्नानान्तु सहस्रेण कल्पयेत् कल्पपादपम् ।

समूलदण्डपत्रञ्च फलपुष्पसमन्वितम् ॥

पञ्चस्कन्धन्तु संकल्प्य पञ्चानां स्थापयेत् सुधीः ।

सद्योजातेन मन्त्रेण देयं ग्राह्यं शिवाग्रतः ॥

दिव्यैर्विमानैर्देहान्ते शिवलोके महीयते ।

पितरस्तस्य मोदन्ते सत्यलोके महीयते ॥

इति शैवकल्पतरुदानविधिः ।

अथ गीसहस्राख्यं पञ्चमं महादानमुच्यते ।

मत्स्य उवाच ।

अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तम् ।

गीसहस्रप्रदानाख्यं सर्वपापहरं परम् ॥

पुण्यं तिथिमयासाद्य युगमन्वन्तरादिकम् ।

पयोव्रतस्त्रिरात्रं स्यादेकरात्रमथापि वा ॥

लोकेशावाहनं कुर्यात् तुलापुरुषदानवत् ।

पुण्याहवाचनं कुर्यादोमः कार्यस्तथैव च ॥

ऋत्विग्मण्डपसम्भारभूषणाच्छादनादिकम् ।

हृषं लक्षणसंयुक्तं वेदिमध्येऽधिवासयेत् ॥

गीसहस्रादिनिष्क्रम्य गवां दशकमेव च ।

पयोव्रतस्तिरावमिति, दानदिनात् पूर्व* त्रिरात्रं पयोव्रतः-
 स्यादित्यर्थः, अत्रादिशब्देन देशकाल-वृद्धिआह-शिवादिपूजा-
 गुरु-ऋत्विग्वरण-मधुपर्कदान कुण्डवेदिकावितान-चक्रमेखन-पता-
 कादीनि मत्स्यपुराणोक्ततुलापुरुषदानविहितानि गृह्यन्ते, ह्यं
 लक्षणसंयुक्तं, ह्यलक्षणानि, उन्नतस्कन्धककुदं उज्ज्वलायत
 कम्वलमित्यादीनि ह्योत्सर्गप्रकरणे मत्स्यपुराणोक्तान्येव वेदि-
 तव्यानि, गोसहस्रादिनिष्क्रम्येति दशोत्तरगोसहस्रादिति वेदि-
 तव्यम्, अथेदगाधिकगोसहस्रविनियोगदर्शनात्, यद्यपि गवां
 दशकमित्यत्र गोमात्रप्रतीतिः, तथापि उत्तरत्र ऋत्विग्भ्यो धेनु-
 मेकैकां दशकादिनिवेदयेदिति, धेनुसंशब्दनात्, पुराणान्तरे
 गोसहस्रादिनिष्क्रम्य सप्तत्सं दशकं गवामिति श्रवणाच्च धेनुदशक
 मेवाधिवासनीयम् ।

इतरासु पुनर्नावशं धेनुरूपत्वादरः ।

गोसहस्रं वहिः कुर्याद्दस्रमाल्यविभूषितम् ।

सुवर्णं शृङ्गाभरणं रौप्यपादसमन्वितं ॥

अतः प्रविश्य दशकं वस्त्रमान्यैस्तु पूजयेत् ।

सुवर्णं घण्टिकायुक्तं ताम्रदीहनिकान्वितम् ॥

सुवर्णतिलकोपेतं हेमपट्टैरलङ्घितम् ।

कौशेयवस्त्रसम्ब्रीतं माल्यगन्धसमन्वितम् ॥

हेमरत्नयुतैः शृङ्गैश्चामरैरपि शोभितं ।

पादुकोपानहकचभाजनासनः संयुतम् ॥

‘दशसौवर्णिके गृह्णे, खुराः, पञ्चपलाः ।

पञ्चाशत्पलदोहनकः अन्यत्र तथाभिधानात् घण्टिकादि-
सुवर्णशब्दोऽत्र षोडशमापपरिमितहिरण्यवचनः, सकृदुच्चरित-
सुवर्णशब्दावगतपरिमाणपरित्यागानुपपत्तेः । पादुके, काष्ठमयौ,
चर्मकृते उपानहाविति भेदः ।

गवां दशकमध्ये स्यात् वाञ्छनो नन्दिकेश्वरः ।

कौशियवस्त्रसंवीतो नानाभरणभूषितः ॥

लवणद्रोणशिखरे-माख्येक्षुफलसंयुतः ।

कुर्यात् पलशतादूर्ध्वं सर्वमेतदशेषतः ॥

भक्तितः पलसाहस्रत्रितयं यावदेव तु ।

गोशते वै दशांशेन सर्वमेतत् प्रकल्पयेत् ॥

लवणद्रोणशिखरे, लवणद्रोणीपरौत्यर्थः ।

नन्दिकेश्वरलक्षणं ललितविजयात् ।

जर्हस्त्रिनेत्रो हिभुजः सौम्यास्थीनन्दिकेश्वरः ।

वामे तु शूलभृद्दक्षे चाक्षमालासमन्वित इति ॥

जर्ह इति, अशयानानुपविष्ट इत्यर्थः ।

पलशतादूर्ध्वं पलसहस्रत्रितयं यावदिति, साभरणनन्दिके-
श्वरविषयमेतत् आनन्तर्यात्, गोशते वै दशांशेनेति, गोशते
देये गामेकामेकञ्च हपभं वेदिमध्येऽधिवासयेत् पलदशका-
दूर्ध्वं पलशतत्रयं यावदितिसाभरणनन्दिकेश्वररचनादिकं कुर्या-
दित्यर्थः ।

पुण्यकालमयासाद्य गीतमङ्गलनिःस्वनैः ।

सर्वोपभ्युदकस्नानस्त्रापितो वेदिपुद्गवैः ॥

इममुच्चारयेन्मन्त्रं गृहीतकुसुमाञ्जलिः ।

अत्रापि पूर्ववत् पूर्वैद्युरधिवासनं विधाय द्वितीयदिवसे
ब्राह्मणवाचनानन्तरमग्निकुण्डेषु ऋत्विगुपवेशनादिपूर्णाहुतिप-
र्यन्तं कर्मशेषं गुरुः समापयेत् ततः पुण्यकालं आत्मानु-
कूललग्नमुहूर्त्तादिलक्षणमासाद्य कुण्डसमीपस्थितकलगोदकेन
ब्राह्मणैः स्थापितः शुक्लमाख्याम्बरधरो यजमानी वक्ष्यमाण
मन्त्रानुदीरयेत् ।

नमो वो विश्वमूर्त्तिभ्यो विश्वमात्मभ्य एव च ।

लोकाधिवासिनोभ्यश्च रोहिणीभ्यो नमो नमः ॥

गवामङ्गेषु तिष्ठन्ति भुवनान्येकविंशतिः ।

ब्रह्मादयस्तथा देवा रोहिण्यः पान्तु मातरः ॥

गाधो मे अग्रतः सन्तु गावो मे सन्तु पृष्ठतः ।

गायः गिरमि मे नित्यं गवां मध्ये वसाम्यहम् ॥

यस्मात् त्वं त्वपरूपेण धर्मा एव सनातनः ।

प्रष्टमूर्त्तिरधिष्ठानमतः पाहि सनातनः ॥

इत्यामन्या तु यो दद्याद्गुरवे नन्दिकेगरम् ।

मर्ज्यापकर्णीपेतं गीयुगश्च विचक्षणः ॥

षट्त्रिगुभ्यो धेनुभिकैकां दगकादिनिवेदयेत् ।

गवां गतमघैकैकं तद्वर्गं चाथ विंशतिः ॥

दगपञ्चागदाधिकस्तदनुप्रया ।

दानवाक्यमथ तुनापुरुष वदेदित्थं, एते च गतप्रवृत्ति पञ्च-
पदेत्यादिकन्या षट्त्रिग्विपयाः तदानन्तर्यात्, ततश्चायमर्थः गिरी-
भवति गोदगक्रमध्यायन्दिकेगरगुप्तं गीयुगं गुरवे प्रतिपाद्या

शेषाणामष्टानाङ्गवामेकैकामेकैकस्मै ऋत्विजे दद्यात्, तथा गो-
सहस्रमध्यात् शतद्वयं गुरवे प्रदाय एकैकं शतस्त्विग्भ्यो दद्यात्,
अथवा शतं गुरवे पञ्चाशतं ऋत्विग्भ्यः अथ वा चत्वारिंशतं गुरवे
विंशतिं विंशतिस्त्विग्भ्यः विंशतिं, वा गुरवे दश दश ऋत्विग्-
भ्यः, दशवा गुरवे पञ्च पञ्च ऋत्विग्भ्यो दद्यात् शेषा गास्तदनुज्ञया
अन्येभ्योपि दद्यात् । दक्षिणाद्या च पूर्व्ववदेव दद्यात् । अनुक्त-
दक्षिणापु सुवस्व-दक्षिणेति वचनात् यथाशक्ति सुवर्णं वा, ततः
पूर्व्ववदेव पुण्याहवाचन-देवतापूजन-विसर्जनादि कुर्यात् ।

नैका बहुभ्यो दातव्या यतो दीपकरी भवेत् ।

बह्वचैकस्य दातव्या श्रीमदारोग्यवृद्धये ॥

पयोव्रतः पुनस्तिष्ठेदेकाहं गोसहस्रदः ।

इदञ्च पयोव्रतानुष्ठानं, यत्प्रापेक्ष्यम् ।

अशक्ती नक्तमिष्यत इति वचनात् ।

यावयेत् शृणुयाद्वापि महादानानुकीर्तनम् ।

तद्दिनं ब्रह्मचारी स्याद्यदीक्षेद्दिपुलां त्रियम् ।

आथर्वणगोपथब्राह्मणे । अथासी गोसहस्रविधिर्गोष्ठ उदकान्ते

शुची देशे प्राञ्चमिधमपसमाधाय अन्वालभ्याय जुहुयात्, आगा-

वसूक्तेनायं जुहुयात्, महाव्रीहीणामैन्द्रचक्रं सौम्यञ्च सहस्रं

तस्याः पयसि यमयित्वा गाव इति, एवमुभय इत्येतेन जुहुयात्

पयादग्नेस्तीर्थोदकापूर्णकलशमवस्थाप्याहिसंयोगं छेनेति दशगाः

स्नापयेत् त्वरमाणोऽन्याः समभ्युक्ष्य सहस्रं तस्याः चानोदकेनेम

मिन्द्रं वर्धय चत्वारिंश म इति, राजानमभिषिच्येमात्राप इति,

पङ्क्तिर्भ्यथोक्तमञ्जनाभ्यञ्जनानुलेपनं कृत्वा सहस्रतमो प्रथमामलं-

कृत्य गावो मामुपतिष्ठत प्रजावती स्यवासादिति च सत्यासयेत्
 प्रियमशनन्दत्वा द्विष्टमघ्रादृतिसहस्रतमीमालभ्य जपेत् मया
 गावोपतिना सवदमिति मन्तेणानेनार्धं दत्त्वा सहस्रतमीं पुनरुप
 संगृह्य भूमिद्वारा प्रतिगृह्णात्विति जपेत् सहस्रं तस्याः पृष्ठतो व्रजन्
 सर्वाः प्रदक्षिणीकृत्य नमस्कृत्य स्वस्ति वाच्य ब्राह्मणेभ्यो निवेद्य
 दशगा दक्षिणा कर्त्रे सहस्रतमां वस्तयुग्मञ्च तदपि ।

श्लोकाः ।

सप्तजन्मानुगं पापं पुरुषैः सप्तभिः कृतं ।
 तत्क्षयात् विधिनानेन नागवेङ्गोप्रदीनरः ॥
 सर्वेषामिह दानानां फलं यत् परिकीर्तितम् ।
 तद्वाप्नोति विप्रेभ्यो गोसहस्रप्रदीनरः ॥-
 अश्वमेधं हपोत्सर्गंगोसहस्रत्रयन्तु यः ।
 दद्यान्मादायइत्याहुः परितःस्तर्पयन्ति हि ॥
 अस्मादनेन विधिना गोमहस्रन्तु योनरः ।
 प्रदद्यात् स विशुद्धात्मा याति तत् परमं पदमिति ॥

मत्स्यपुराणे ।

अनेन विधिना यस्तु गोसहस्रप्रदीभवेत् ।
 सर्वपापविज्जिर्मुक्तः सिद्धचारुणमेवितः ॥
 विमानेनार्कवर्णेन किद्विष्णोर्जालमानिना ।
 सर्वेषां लोकपानानां लोके संपूज्यते नरः ॥

प्रतिमन्वन्तरे तिष्ठेद्राजराजो भवेत् पुनः ।
 अश्वमेधशतं कुर्याच्छिवध्यानपरायणः ॥
 वैष्णवं लोकमास्थाय* ततो मुचेत् बन्धनात् ।
 पितरन्धाभिनन्दन्ति गोसहस्रप्रदं शुभम् ॥
 अपि स्यात्सकुलेऽस्माकं पुत्रोदौहित्र एव च ।
 गोसहस्रप्रदो भूत्वा नरकादुद्धरिष्यति ॥
 तत्तत्कर्मकरो वा स्यादपि द्रष्टा तथैव च ।
 संसारसागरादस्माद्योऽन्मान् सन्तारयिष्यति ॥

इति पठति य एतद्गो-सहस्र-प्रदानम्
 सुरभुवनमुपेयात्संस्मरेद्वापि पश्येत् ।
 अनुभवति सुखं वा वाच्यमानो निकामम्
 प्रहतकलुषदेहः सोऽपि यातीन्द्रलोकम् ॥
 इति गोसहस्रदानविधिः ।

सनत्कुमार उवाच ।

गोसहस्रप्रदानञ्च वदामि शृणु सिद्धये ।
 गवां सहस्रमादाय सयत्नं सगुणं शुभम् ॥
 तायाभ्यर्च्य यथाशास्त्रमष्टौ सम्यक् प्रयत्नतः ।
 तासां शृङ्गाणि हेम्याश्च प्रतिशृङ्गेण बन्धयेत् ॥
 मुरांश्च राजतेनैव बन्धयेत् कण्ठदेगतः ।
 प्रतिनिष्केण कर्णस्थं कथं यत्केण गोभनम् ॥
 गवां सहस्रमादायेति, षष्ठाधिकं गोसहस्रमिति ज्ञेयम् ।

• ताद्यान्याय महाभाग श्रष्टौ संगृह्य यत्नतः ।

इति वातुलोक्तेः ।

बन्धयेत् कण्ठदेशतद्बल्यचः यस्त्वमिति शेषः ।

वस्त्रं बध्वा गले गात्र विप्रेभ्यो दापयेत् क्रमात् ।

निष्कं स्वर्णमयं कृत्वा षट् कण्ठे च बन्धयेत् ॥

इति कामिकोक्तेः ।

विप्रेभ्यो दापयेद्गावो दक्षिणाञ्च पृथक् पृथक् ।

दयनिष्कं तदर्धं वा तदर्धार्धमद्यापि वा ॥

यथाविभवविस्तारं निष्कमानमद्यापि वा ।

वस्तुयुग्मञ्च दातव्यं पृथक् विप्रेषु शोभनम् ॥

गावयाराध्य यत्नेन दातव्याः सुमनोरमाः ।

एवं दत्त्वा विधानेन शिवमभ्यर्च्य गृह्वरम् ॥

जपेदप्ये यथान्यायं गवां श्रावमनुत्तमम् ।

गावोममाग्रतो नित्यं गावो मे सन्तु पृष्ठतः ॥

हृदये नः सदा गावो गवां मध्ये वसाम्यहम् ।

एव श्रुत्या हिलायेभ्यो दत्त्वा गास्ताः सदक्षिणाः ॥

तद्गोमर्माग्रावर्षाणि व्यर्गनोके महीयते ।

पूर्वयदधिवामन शिवस्य महस्त्रकनगाद्यभिषेचनं सत्या गो-
श्रावमुपायं प्रत्येकं गोदानं कार्यं, आचार्यादिदक्षिणा च
प्राप्यत् ।

इति निरूपुराणीतो गोसहस्रदानविधिः ।

पत.परं श्रुतं दानं ये न रोहन्ति देहिनः ।

दुर्ममं तत्परन्नाम यथा कामैरगोपतः ॥

सहस्रान्तु सवत्सानां धेनूनां यः शिवाय वै ।
 धनार्थं विधिवद्वायोपि तत्प्रदमाप्नुयात् ॥
 तद्गोसहस्रक्षीरेण तथा दध्ना च शङ्करम् ।
 सर्पिषा च समग्रेण स्राप्य वाद्यादिमङ्गलैः ।
 दद्यात् सरसिजं रौक्मं लिङ्गं सम्पूज्य यत्नतः ।

रौक्मं, सोवर्णं ।

तदग्रे वायु पुण्ये स्तु आपोठान्तं सुगीभनम् ।
 पितानहेमघण्टादीन् युग्मं चैव निवेदयेत् ॥
 आपोठान्तं पुण्यैः पूरयेदिति शेषः ।
 दीपदर्पणनैवेद्यं हेमदण्डश्च चामरम् ।
 अग्निं सन्तर्प्यपाल्येन मन्त्रविच्छेदपियेण च ।
 हेमवस्त्रयुगेनैव भूपितेन द्विजेन वै ॥
 पाल्येनेत्यादि, पाल्येन द्रव्येण श्रोत्रियेण ऋत्विग्युक्तेन
 सन्तर्पयेदित्यर्थः ।

हेमवस्त्रयुगेनेति हेम्ना गीभनवस्त्रयुगेनेत्यर्थः ।
 ततो ब्रह्मरमेणैव शक्ता गौस्तत्र या शुभा ।
 वितानक्षीच्छयेत्तस्या गच्छेत् प्राग्दक्षिणं पुनः ॥
 हराय चापराः सर्वा गास्तास्तदनुचालयेत् ।
 मण्डिता हेमवस्त्राद्यैर्महावादिवनिःस्रजे ॥
 प्रदक्षिणं ततोदेवं कृत्वा गावस्तदग्रतः ।
 स्थापयित्वा तु ताः सर्वा यजमानः प्रदक्षिणम् ॥
 सुरभीया च या मुख्या तस्यास्त्वये च कारयेत् ।

सर्वं तत्तुगोसहस्रं तु महात्रघ्नरवेण वै ॥
 ततस्तु पुच्छमादाय तिलहीमयवाचतैः ।
 सपुष्पोदकहस्ताभ्यां शङ्कराय निवेदयेत् ॥

यवाचतैः, अक्षतयवैः ।

ततस्त्र्येकादशभ्यस्तु ब्राह्मणेभ्यस्तयापराः ।
 गायीवसान्विता दद्यात्तेभ्यो देयं विचिन्त्य च ॥
 अव्रतान् सुव्रतांस्तत्र ब्राह्मणांश्च विशेषतः ।
 दौनान् सुदुःखितांश्चैव भोजयेदनिवारितान् ॥
 विधिनानेन ये भक्त्या स्पर्जिता गोसखेन तु ।
 उद्दिश्य शङ्करन्देवं मुच्यते भवबन्धनात् ॥

स्पर्जिहोसवो वृष्टान्तः ।

अथ वान्यत् प्रकारेण दद्याद्गोयतमुत्तममिति ॥
 यतशब्दो बहुवाची स चात्र सहस्रपरः
 अग्रे सहस्रविनिमीगदर्शनात् ।
 एकादशाधिकं रुद्रे चिच्छक्तये मिताय च ।
 संपूर्णं पूर्वयत् कृत्वा विधिमादौ प्रयत्नतः ॥
 हीमपूजादिसंयुक्तं दद्यात्तत्रैव शम्भवे ।
 दीक्षितानां यतं ह्येकमाहृत्य शिवमन्दिरे ॥
 ततः पूज्य यथा न्यायं दद्यात्तेभ्यो यथा शृणु ॥
 दशकं दशकं चैव एकैकस्य पृथक् पृथक् ।
 हृदि शम्भुं गवां चैव ध्यात्वा तेषां निवेदयेत् ॥
 अधिकं दशकं यत्र नीलकण्ठेन्दुशेखरे ।

दद्यात् पूर्वविधानेन धेनूनाञ्च सवत्सकम् ॥

दीक्षितानां शतमित्यादि शम्भुप्रीतये शम्भूं ध्यात्वा दीक्षितानां सम्प्रदानभूतानां दद्यादित्यर्थः ।

पूर्वविधानेन, स्त्रपनप्रकारेण ।

अथ वा योत्रियान् विप्रान् वेदयेदाङ्गपारगान् ।

आहृत्य द्विगुणं तेभ्यः पञ्च पञ्च ददेत् सुधीः ॥

कृत्वा धिधिमिमञ्चन्तुः न शीघ्रः स्यात् कदाचन ।

गर्भगारज्वरेभ्यः परिक्रामति नैव सः ॥

‘गर्भगारज्वरे’ गर्भवासक्षेत्रे ।

इति कालिकापुराणोक्तत्रिःप्रकारगोसहस्रदानविधिः ।

अगस्त्य उवाच ।

दानमन्त्रं प्रवक्ष्यामि गोसहस्राख्यमुत्तमम् ।

यत्कृत्वा नर्भदातीरे सुच्यते भवबन्धनात् ॥

शैवानां वैष्णवानाञ्च सहस्रं भोजयेत्तथा ।

ततः सहस्रं दोग्दशीणां शुक्लानाञ्च गवां तथा ॥

गर्भिणीधेनुसंमिश्रं वृषभैर्दशभिर्धृतम् ।

अर्चितं गन्धपुष्पाद्यैर्हैमवस्त्रैरलंकृतम् ॥

प्रदक्षिणमुपक्रम्य मन्त्रेणानेन भक्तितः ।

ओं नमो भगवते वासुदेवायेति मन्त्रः ।

वेदविद्भिः समाकीर्णं विष्णोरायतने शुभे ।

नर्भदातीयमासाद्य दीपमालां च प्रवन्धयेत् ॥

गावो भमायती नित्यं गावस्पृष्टत एव च ।

गावो मे हृदये चापि गवां मध्ये वसाम्यहं ॥
 गवां मन्त्रं समुच्चार्य जपेदासां पुरस्वितः ।
 गन्धतोयाच्च तैर्युक्तं गृह्णीत्वा ताम्रभाजनम् ॥
 गवां पुच्छाश्वसा स्नातः शुक्लपल्लसमन्वितः ।
 सर्व्वफलपनिर्मुक्तः शुद्धः शुचिमनास्ततः ॥
 स्नापयित्वा तु गास्तत्र ताविप्रानर्भदाजले ।
 पञ्चदशां पूर्णचन्द्रे राहुसोमसमागमे ॥
 तैरेव सार्धं विप्रेन्द्रैरभिपूज्य हरिं स्मरेत् ।
 भृत्यपुत्रकलत्राद्यैर्युक्तः स्वजनबान्धवैः ॥
 निवेदयेत्तु विप्रेभ्यो मन्त्रेण यवयान्वितः ।
 याहे दाने च होमे च विवाहे मङ्गले तथा ॥
 गोमातरस्विता नित्यं विष्णुलोके शिवप्रिया ।
 शिवायैता मया दत्ता विष्णवे च महात्मने ॥
 एवं विप्राय यो दद्यात् यत्रार्थं समलंकृताः ।
 विनिवेद्य च शर्वाय गोसहस्रमलङ्कृतम् ॥
 प्राप्नोति परमं स्थानं यद्गत्वा न निवर्त्तते ।
 कुलानि त्रिशदुत्तार्य नरकाङ्गत्वबान्धवान् ॥
 स्थापयेद्दैर्ण्ये लोके शिवस्य च महात्मनः ।
 सर्व्वज्ञः परिपूर्णश्च शुद्धः सर्व्वगतः प्रभुः ॥
 संसारसागरान्मुक्त्वा हरितुल्यः प्रजायते ।
 अनेनैव विधानेन गृहस्था मोक्षमाप्नुयुः ॥
 यिनापि ज्ञानयोगेन गोसहस्रप्रदानतः ।
 तस्मात्त्वमपि राजेन्द्र गोसहस्रप्रदो भव ॥

देवयद्वि मोदन्ते येन ते पितरः सदा ।

इति स्कन्दपुराणोक्ता गोसहस्रदानविधिः ।

आदित्यपुराणे ।

अथ प्रयच्छे हिमेषु गोसहस्रं महामुने ।

अर्घयेन्न्यपुण्यैस्तु पटैः सर्वाः समर्चयेत् ॥

पटैः, वस्त्रैः,

सर्वाः कनकशृङ्गास्ताः सर्वा रौप्यसुरोर्ध्विताः ।

हीनांगा न ददेत् गावः क्षया हतातुरास्तथा ॥

एकाङ्गमर्चयेत्तासां शिपाणां च विधिं शृणु ।

तिलानां तु शतं, क्षिपां दद्याद्विमेषु दक्षिणाम् ॥

पाद्येन विधिना चैव तर्पयित्वा द्विजांस्तथा ॥

तिलानां शतं, तिलानान्द्वीणशतमित्यर्थः ।

‘पाद्येन, पाद्यार्घादिना ।

शुचिः शुद्धमना भूत्वा योऽर्चयेच्च जनार्दनम् ।

प्रणम्य गिरसा देवं दत्त्वा गावय सत्वरम् ।

तेन ता अर्चिताः सर्वा भविष्यन्ति न संग्रयः ॥

वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञाः संहिताध्यापका द्विजाः ।

अग्निहोत्ररता ये च स्वाध्यायनिरताय ये ॥

एतान् शिपान् परीक्षेत गोप्रदाने महामुने ।

दृष्टशानान्तु वदन्तं तथानन्तमिहोच्यते ॥

अनन्तस्य तदा दानमिति सत्यं महामुने ।

उपोष्य विधिवच्चैव प्रसवमनासेन्द्रियः ॥

उपेत्य ब्राह्मणेभ्यश्च दद्याद्गावश्च सत्वरः ।

स्पर्गयित्वा तु तां गावः सुमनाः सुसमाहितः ॥

‘स्पर्गयित्वा दत्त्वा,

न चैतास्ताडयेद्दण्डैर्न हस्तेन न लेष्टुना ।

यथोक्तं गोसहस्रन्तु यः प्रयच्छति वै द्विजः ॥

सर्वक्लेशान् परित्यज्य विष्णुलोके महीयते ।

तथा । तिलानान्तु शतं यस्तु विना गोभ्यः प्रयच्छति ॥

पलमेकं सुवर्णस्य गोसहस्रादिगिष्यते ।

यथोक्तं गोसहस्रन्तु प्रयच्छेत्तु द्विजातिषु ॥

तत्फलं लभते दाता सद्यः पापात् प्रमुच्यते ।

यस्तु पश्यति पापात्मा सोऽपि पापात् प्रमुच्यते ॥

एकविंशतिमुद्धृत्य ये च पूर्वं व्यवस्थिताः ।

तारयन्ति नराः क्षिप्रं कुलान्येकोत्तरं शतम् ।

अलाभे गोसहस्रस्य सुवर्णं दातुमर्हति ॥

सहस्रार्धं शतं नूनं द्विजानां च तिलैः सह ।

तथा च लभते नित्यं संपूर्णं द्विजसत्तम ॥

अर्चितानां सहस्राणां फलं प्राप्नोति मानवः ।

संपूर्णदक्षिणं विप्र गोसहस्रं प्रकीर्तितम् ॥

तिलानान्तु शतं ह्येकं गवां दानेन तत्समम् ।

सहस्रार्धं सुवर्णस्य, षोडशमापपरिमितस्येति शेषः ।

महाभारते । गवां सहस्रदः प्रेत्य नरकं नैव पश्यति ।

सर्वत्र विजयश्चापि लभते मनुजाधिप ।

दशगोसहस्रदोनित्यं शक्येण सह मोदते ।

अक्षयान् समते लोकान् नरः शतसहस्रगः ॥

सुवर्णशृङ्गैस्तु विराजितानां

गवां सहस्रस्य पुनः प्रदाता ।

प्राप्नोति पुण्यं दिवि शक्यलोक-

मित्येव भाहुर्मुनिवेदसदाः ॥

इति गोसहस्रदानविधिः ।

अथ हिरण्यकामधेनुसंभ्रं पठं महादानमुच्यते ।

मत्स्य उवाच ।

अथातः सम्प्रश्यामि कामधेनुविधिं परं ।

सर्वकामप्रदं शृणु महापातकनाशनम् ।

लोकेशावाहनं तदहोमः कार्योऽधिवासनम् ॥

तुलापुरुषवत् कुर्यात् कुण्डमण्डपवेदिकाः ।

स्वल्पेष्वाग्निवत्कुर्यात् गुरुरेव समाहितः ॥

कुण्डमण्डपवेदिका इत्युपलक्षणम् ।

इह हि देश-काल-हस्तिशाल-शिवादिपूजा-वाद्यनवाचन-गुरु-
ऋत्विग्वरण-मधुपर्कदान-वेदिकोपरिचक्रलेखन-पञ्चवर्णपितान-
तीरण-पताकादि-सर्वमुक्तं मत्स्यपुराणोक्ततुलापुरुषदानविहितं
वेदितव्यं । स्वल्पेऽप्येकाग्निवदिति, एकाग्निवत् करणं व्याख्यातं ।

काश्चनस्यातिशयस्य धेनुं यत्तच्च कारयेत् ।

उत्तमा पलसहस्रैस्तदर्धेन तु मध्यमा ॥

कनीयसी तदर्धेन कामधेनुः प्रकीर्तिता ।

शक्तिमन्निपलादूर्ध्वमगच्छोपोह कारयेत् ॥

अत्र यद्यपि वत्सपरिमाणमनुक्तं तथापि कामधेनुविधान-
यत् तप्तकाञ्चनचतुर्घांशेन वत्सः कल्पनीयः, समस्तधेनुपरिमित-
द्रव्यनिष्कृष्टवत्सनिर्माणव्याप्तिदर्शनादिहापि धेनुदानत्वाविशेषात्
तथैव निधीयते । तथा च शुद्धधेन्वादिषु तच्चतुर्घांशेन वत्ससंस्था-
दिति तत्र तत्र यज्यते ।

वेद्यां कृष्णांजिनं तस्य शुद्धप्रस्थसमन्वितम् ।

न्यसेदुपरि तां धेनुं महारत्नैरलंकृताम् ।

कुम्भाष्टकसमोपेतां नानाफलसमन्विताम् ॥

कल्पतरुदाने, प्रस्थो व्याख्यातः । 'महारत्नानि, पद्मराग
प्रभृतीनि, वत्सन्दचे तु विन्यसेदिति क्वचित्पाठः, 'नानाफलानि,
गोगजवाजिसूतपुरुषप्रभृतीनि, सोवर्णानि, कल्पतरुदानोक्तानि ।

तथाष्टादशधान्यानि समस्तात् परिकल्पयेत् ।

द्रक्षुदण्डाष्टकं तद्वन्नानाफलसमन्वितम् ।

भाजनं चासनं तद्वत् ताम्रदोहनकं तथा ॥

अष्टादशधान्यानि परिभाषायां द्रष्टव्यानि 'नानाफलानि,
मातुलिङ्गादीनि ।

कौशेय वस्त्रद्वयसंप्रयुक्ताम्

दीपातपत्राभरणाभिरामां ।

स चामरां कुण्डलिनीं सघण्टां

गणित्रिकापादुकरोष्यपादाम् ॥

रसैश्च सर्वैः परितोभिज्जुष्टां

हरिद्रव्यं पुष्पफलैरनेकैः ।

अजाजिकुस्तुम्बुरुशर्कराभिः

दानखण्डं ५ अध्यायः । हेमाद्रिः ।

वितानकं चोपरि * पञ्चवर्णं ॥

स्नातस्ततो मङ्गलवेदधोपैः

प्रदक्षिणीकृत्य सपुष्पहस्तः ।

आवाहयेत्ताडुङ्घेनुमन्तैः

द्विजाय दद्यादथ दर्भपाणिः ॥

सघण्टागणत्रिकेत्यादि घण्टागणत्रिकापादुकाभिः सह वर्त्तत
इतिसघण्टागणत्रिकापादुका साचासो रौप्यपादाचेति विग्रहः ।
गणनासाधनत्वादगणत्रिका, अक्षमालागणत्रिकेति, क्वचित्पाठः ।
तत्र गणत्रिका कण्ठभूषणं केचित्, केचित्तु गलन्तिकेति पठित्वा
जलपूर्णाकर्करोति व्याचक्षते । रक्षाः परिभाषायामुक्ताः अजा
जीरकं, कुसुम्युहर्गान्यकं, एवमुपकल्पितसम्भारः पूर्व्ववदधिवासनं
विधाय तदन्यदिवसे प्रातः कृतपुण्याहवाचनोऽग्निकुण्डेषु ऋत्वि-
गुपवेशनादिपूर्णाहुतिपर्यन्तकर्मशेषसमाप्तिं कृत्वा सर्व्वोपधिजल-
स्नातः शुक्लमाल्यावरो ऋहीतकुसुमाञ्जलिर्यजमानस्त्रिःप्रदक्षिण-
माहृत्य गुङ्घेनुमन्तैस्तामावाहयेत् । गुङ्घेनुमन्ताः । या
लक्ष्मीः सर्व्वभूतानामित्यादयः, तत्प्रकरणे द्रष्टव्याः, आवाहना-
नन्तरं वक्ष्यमाणमन्त्रेषामन्त्रयेत् ।

त्वं सर्व्वदेवगणमन्दिरसङ्गभूता

विश्वेश्वरत्रिपथगोदधिपर्व्वतानां ।

त्वद्दानशस्त्रसकलीकृतपातकौघः

प्राप्नोन्निर्हन्तिमतीव परां नमामि ॥

लोके यथेक्षितफलार्द्धं विधायिनीं त्वा

मासाद्य कोहि भवदुःखमुपैति मर्त्यः ।
 संसारदुःखशमनाय यतस्व कामं
 त्वां कामधेनुरिति देवगणा वदन्ति ॥
 ग्रामन्त्रा शीलकुलरूपगुणान्विताय
 विप्राय यः कनकधेनुमिमां प्रदद्यात् ।
 प्राप्नोति धाम सपुरन्दरदेवजुष्टं
 कन्यागणैः परित्तप्तं पदमिन्दुमौलिः ॥

दानवाक्यमत्र तुलापुरुषोक्तमूहनीयं, विप्रायेत्येकवचनमेका
 ग्निविधानपक्षे, अनेकाग्निविधानपक्षे तु प्रकृतिभूततुलापुरुष
 दानवदाचार्यादीनां विभागव्यवस्था तदनन्तरं पुण्याहवाचन
 वेदिस्थितदेवतापूजनविसर्जनानि कुर्यात् दक्षिणाविचारय
 पूर्ववत् ।

इति मत्स्यपुराणीकौ हिरण्यकामधेनुदानविधिः ।

व्यासउवाच ।

राजन्निहैकामपि कामधेनुं
 दद्यात् समुद्दिश्य तु केशवंत्वाम् ।
 विप्राय वै सर्वगुणोपपन्नां
 कृत्वा व्रत कृच्छ्रमनोहरैस्तु ॥
 सम्यक् प्रदत्तैस्तु गवां सहस्रैः
 सयप्स्यस्तैः सहितैश्च हेग्रा ।
 काले फलं यत्नभते मनुष्यो
 न कामधेनोय समं हिजेभ्यः ॥
 गतैः सहस्रैश्च तथा हयानां

सम्यक् प्रदत्तैश्च महाहिपानां ।
 कन्यारथैर्वा करवाजियुक्तैः
 शतैः सहस्रैः सततं द्विजेभ्यः ॥
 दत्तैः फलैर्यत्नमते मनुष्यः
 समं तथा स्याद्यत्नं कामधेनोः ।
 यो जाह्नवीतीरगतो हिमाद्रौ
 सन्तप्यतेऽतीवतपः सदा वै ॥
 ब्राह्मं पदं गन्तुमना द्विजेन्द्रो
 नैतत् फलं तच्च हि कामधेनोः ।
 चान्द्रायणैः क्षण्णमहापराकैः
 संशुद्धाते पापयुतो मनुष्यैः ॥

कार्तिके क्षण्णपचे तु नरः प्रयतमानसः ।
 एकादश्यामुपोष्याद्य नरो दिनचतुष्टयम् ॥
 दृतेन स्नापयेद्विष्णुं गन्धेन पयसापि वा ।
 नक्ताग्नौ गौरसैर्हव्यैः भूजयेन्मधुसूदनम् ।
 गन्धपुष्पैः सुनैवेद्यैश्च स्नाभरणकुण्डलैः ॥

गङ्गासिचक्रोद्यतबाहुविष्णो
 गन्दाजहस्तस्य तु शार्ङ्गपाणेः ।
 अर्घं प्रयच्छामि जनाह्वनस्य
 त्रियया युतस्यापि धराधरस्य ॥
 त्रियः पतिं श्रीधरमेककान्तं

यियः सखायं हि यियोमुकूलम् ।

नमाम्यहं श्रीधरसन्निपासम्

समर्चितो मे प्रददातु कामान् ॥

एवं पूज्य विधानेन यियायुक्तैस्तु नामभिः ।

पृथक् जागरणं कुर्यात् यिया साहं जगत्पतेः ॥

या देवी भार्गवं भजे कुलं सर्व्वत्रपूजिता ।

आयातु सा गृहे नन्दा सुप्रीता वरदा मम ॥

याद्विरसं सदा देवी सुनन्दा प्रत्युपस्थिता ।

आयातु मे गृहे सा तु सुप्रीता वरदा सती ॥

सुरभी या भरद्वाजं कामधेनुः सुकामदा ।

सदा भजेद्गृहं सा च ममायातु सुरार्चिता ॥

सुशीला कश्यपं या तु भजे सर्व्वत्र कामदा ।

सा मे भवतु सुप्रीता कामधेनु गृहे सदा ॥

सुमना या वशिष्ठन्तु सम्पाप्य सुमुदे शुभा ।

सा मे गृहं सदायातु कामदा वरपूजिता* ॥

एवं पूज्य विधानेन प्रभाते विमले शुभे ।

शुक्ताम्बरधरःस्नातः शुक्लमाख्यानलेपनः ॥

हस्तनित्यक्रियो हृष्टः कुण्डलाद्भूषितः ।

अनुलिप्ते महीपृष्ठे कृष्णाजिनसुसंयुते ॥

तिलप्रस्थेनवाकीर्णं चतुर्वर्णविभूषिते† ।

क्षौमवस्त्रान्विते शुभ्रे मध्वाव्यपात्रसंयुते ॥

* कामधेनुः प्रपूजिता इति पुस्तकान्तरेः ।

† चतुर्वर्णं प्रपूजिते इति कश्चिन् पाठः ।

शुभवस्त्रैः समावृत्य सर्वैरक्षरलंकृताम् ।
 सुवर्णशृङ्गी-सखुराक्षतुष्कर्यां मनोरमाम् ॥
 क्षीराब्धिययसोपेतां धेनुमन्त्रेस्तु पूजयेत् ।
 या धेनुः सर्वदेवानामुपेक्षां भावितात्मनाम् ॥
 क्षीराब्धिनिर्गता या च सा मे भवतु सुखिरा ।
 हृतक्षीराभिषेकं च कृत्वा विष्णोः प्रयत्नतः ॥
 समभ्यर्च्य यथा श्रेयं गन्धपुष्पादिभिः कृतात् ।
 गावो ममायतः सन्तु गावः पार्श्वे तु वृष्टतः ॥
 गावो मे हृदये नित्यं गवांमध्ये वसाम्यहम् ।
 प्राक्षुखोद्बुखीं वापि सितयज्ञोपवासिनीं ॥
 इमान्त्वं प्रतिगृह्णीष्व देव देव जंगत्पते ।
 सवत्सालंकृतां धेनुं गोविन्दः प्रीयतामिति ॥
 एवं विप्राय तान्दद्यात् कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ।
 अनुव्रजेच्च गच्छन्तं पदान्वष्टौ नराधिप ॥
 अनेन विधिना यस्तु कामधेनुं प्रयच्छति ।
 सर्वकामसमृद्धार्थः स्वर्गलोके स गच्छति ॥
 यदस्त्वा सकलां पृथो राहुयस्ते दिवाकरे ।
 तत्फलं प्राप्यते राजन् कामधेन्या न संग्रहः ॥
 चिन्तामणिः कामधेनु स्तथा भद्रघटो नृप ।
 श्रीणि समफलान्याहुर्दानानि मुनिसत्तमाः ॥
 समावरान् सप्तपरान् आत्मानं चैव मानवः ।
 शतजन्मकृतात्पापान्भीक्ष्ण्यवनीपते ॥
 पदे पदेऽश्वमेधस्य फलं प्राप्नोति मानवः ।

दानानामिव सर्वेषामुत्तमं परिकीर्तितम् ॥
 सर्वकामप्रदम्यन्नं पापघ्नं सर्वदं शुभम् ।
 सर्वेषामिव पापानां जातानां महतामपि ॥
 प्रायश्चित्तमिदं गस्तं कथितं ब्रह्मणा नृप ।
 ब्रह्मविद्-चक्र-शूद्राणां कर्त्तव्या यवती नृप ॥
 सर्वकामफलार्थाय कामधेनुरियं सतां
 वृषाज्य-तिल-होमेन कामधेनुं-प्रयत्नतः ।
 संकल्पं प्रतिपाद्येह सर्वपृथुप्रदो भवेत् ॥
 इति यङ्गिपुराणोक्तकामधेनुदानविधिः ।

अथ लिङ्गपुराणे ।

सनत्कुमार उवाच ।

अयातः संप्रवक्ष्यामि हेमधेनुविधिं क्रमात्* ।
 सर्वपाप-प्रशमनं देशदुर्भिक्षनाशनम् ॥
 उपसर्ग-विनाशञ्च सर्वव्याधिनिवारणम् ।
 निष्काणान्तु सहस्रेण सुवर्णेन तु कारयेत् ॥
 तदर्धेनापि वा सम्यक् तदर्द्धार्धेन वा पुनः ।
 शतेन वा प्रकर्त्तव्यं सर्वकार्येषु सुव्रतः ॥

सर्वकार्येष्विति अथ्यक्तेषु अनुक्तमानेषु सौवर्णसम्प्रदेयेषु
 सहस्रादिशतावरमानत्वमवधेयमिति इयं चोक्तिः प्रासङ्गिकी वा-
 तुलेमानान्तरमुक्तं । विपलादिसहस्रान्तं हेम्ना धेनुं प्रकल्पये-
 दिति ।

शिवाय कामधेनुं पत्नानां पञ्चभिः शतैः ।
यो ददाति महासेन राहुग्रस्ते दिवाकरे ।
तेन दत्तं भवेत्सर्वमावृद्धभुवनान्तिकम् ।

इति कालोत्तरमतम् ।

गौरूपं सखुरन्दिष्यं सर्वलक्षणसंयुतम् ।
सुराग्रे विन्यसेद्व्यं शृङ्गे वै पद्मरागकम् ॥
भुवोर्मध्ये न्यसेद्व्यं मौक्तिकं मुनिसत्तम ।
वैदूर्येण स्नानान् कुर्यात्ताडूलं नीलनिर्मितम् ॥
दन्तस्थाने प्रकर्त्तव्यं सर्वरत्नविभूषितम् ।
पशुवत् कारयित्वा तु वत्सं कुर्यात् सुशोभनम् ॥
दशांशकेन कर्त्तव्यं सर्वरत्नविभूषितम् ।

कामिकेतु, सुरोयांशेन वत्सकद्रव्यकृतम् ।

पूर्वीं कवेदिकामध्ये मण्डलञ्च प्रकल्पयेत् ॥
तन्मध्ये सुरभिं स्थाप्य सर्वतः सर्वरत्नकाम् ।
सवक्षां सुरभिं तत्र वस्त्रयुग्मेन वेष्टयेत् ॥
संपूजयेत्तु गायत्र्या सवक्षां सुरभिं पुनः ।
अथैकाग्निविधानेन होमं कुर्यात् यथा विधिः ॥
समिदन्त्वाव्यभागेन पूर्ववत् शेषमाचरेत् ।
शिवपूजां प्रकर्त्तव्या लिङ्गं स्थाप्य हृतादिभिः ॥
गामालभ्य च गायत्र्या विप्रेभ्यो दापयेच्च तां ।
दक्षिणा च प्रदातव्या विंशच्छिष्कं महामते ॥

‘गायत्र्या’ गोसावित्रीत्यस्तीव्रमन्त्रेणेत्यर्थः ।

गोसावित्रीतिमन्त्रेण मन्त्रयीत विचक्षणः ।

इति वातुलोक्तेः,

कामिकेतु ।

घृताद्यैः पूजयेद्देवं सहस्रकलशादिभिः ।

गामाराध्य तु गायत्र्या विप्रेभ्यो दापयेच्च ताम् ॥

आचार्यं पूजयेत् पूर्वं केयूरकटकादिभिः ।

वस्त्रयुग्मञ्च दत्त्वा तु विज्ञाप्य विधिपूर्वकम् ।

दक्षिणां तु प्रदातव्या त्रिंशन्निष्का महातपः ॥

त्रिंशन्निष्कदक्षिणादानस्तु, एकाग्निपक्षविषयं, अनेकाग्नि
पक्षे तुलापुरुषवदक्षिणा ।

तदुक्तं शैवे ।

अथैकाग्निविधानं वा समिदान्यं हविष्ययुक् ।

त्रिंशन्निष्कावरा देया गुरोरेकाग्निकल्पत इति ॥

एकाग्निपक्षश्च स्वल्पवित्तविषयः ।

पूर्ववत् छेपमिति, शेषमनुक्तं किञ्चित् तदखिलं लिङ्गपुराणोक्तं
तुलापुरुषविहितमाचरेदित्यर्थः ।

कालोत्तरे । एतस्यास्तु प्रदाता यस्तेन दत्तं चराचरम् ।

त्रिःसप्तकुलसंयुक्तो विमानैर्हिंध्यवर्चसैः ॥

शिवलीकं भवाप्नोति यावदिन्द्रायतुर्दश ।

तदन्ते चक्रवर्ती स्यात् ज्ञानवांस्तु शिवं व्रजेत् ॥

इति नानाशास्त्रीयकामधेनुदानम् ।

अथ हिरण्णाश्वविधानं सप्तमं महादानमालिख्यते ।

मत्स्य उवाच ।

अथातः संप्रवक्ष्यामि हिरण्णाश्वविधिम्परम् ।

यस्य प्रसादाद्भुवन मनन्तफलमश्नुते ॥

पुण्यं तिथिमयासाय कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ।

लोके गावाहनं कुर्यात्तुलापुरुषदानवत् ॥

ऋत्विग्मण्डपसम्भारभूषणाच्छादनादिकम् ।

स्वल्पेष्वेकाग्निवत् कुर्याद्देमवाजिमखं बुधः ॥

अत्रादिशब्देन देश-काल-हृदित्याह-शिवादिपूजा-गुरुऋत्विग्व-
रण-मधुपर्कदान-वेदिकोपरिचक्रलेखन-वितानतीरणपताका-धि-
वासनादि मत्स्यपुराणोक्ततुलापुरुषदानविहितं संगृह्यते, स्वल्पेष्वे-
काग्निं वदिति, व्याख्यातं, स्थापयेद्देदिमध्ये तु कृष्णाजिनतिलो-
परि, कृष्णाजिननिहितद्रोणपरिमिततिलोपरीति विज्ञेयम् ।

कौशियवस्त्रसम्बोधितं कारवेद्देमवाजिनम् ।

शतितस्त्रिपलादूर्ध्वमासहस्त्रपलादुधः ॥

पादुकोपानहृत्त्रयचामरासनभाजनैः ।

पूर्वकुम्भाष्टकोपेतं माल्यैस्तुफलसंयुतम् ।

शय्यां सौपस्कुरान्तर्हवेममार्त्तण्डसंयुताम् ॥

शय्यापस्कुरा विविधास्तरणीपधानवस्त्रफलपुष्पकुङ्कुमकर्पूरा-
शुचन्दनतांबूलदर्पणकङ्कतिकाचामरव्यजनासन एतदग्रस्थित
पात्राः सिसु मुद्रिकोपानहृद्युगलताम्रघटिकादिजलपात्रदीपिका
वितानादयः, मार्त्तण्डसंयुतमिति, उपर्यारूढसौवर्णं सूर्याग्नं
कुर्यादित्यर्थः ।

सूर्यलक्षणमुक्तं वक्ष्यामि ।

ततः सर्वोपधिसनान्नापितो वेदपुङ्गवैः ।

इमं सुचारयेन्नन्तं गृहीतकुसुमाञ्जलिः ॥

इहापि पूर्व्वेद्युरधिवासनं विधाय द्वितीयदिवसे पूर्व्ववत्
पुण्याहवाचनादि-पूर्णाहुतिपर्य्यन्तं कर्म, गुरुः समापयेत् ।

अथ सर्व्वोपधिजलस्नातः शुक्ताभ्यरो यजमानस्तिः प्रदक्षिणी-
कृत्य वक्ष्यमाणमन्त्रमुदीरयेत् ।

नमस्ते सर्व्वदेवेश वेदाहरणलम्पट । .

याजिरूपेण मामस्मात् पाहि संसारसागरात् ॥ ;

त्वमेव सप्तधा भूत्वा छन्दोरूपेण भास्तरम् ।

यस्मात् आमयसे लोकानतः पाहि सनातनः ॥

एव मुच्चार्य्य गुरवे तमग्रं विनिवेदयेत् ।

दत्त्वा पापक्षयाद्धानीर्लोकमभ्येति शाश्वतम् ॥

गोभिर्विभयतः सर्व्वान् नृत्विजयाभिपूजयेत् ।

सर्व्वधान्योपकरणं गुरवे विनिवेदयेत् ॥

सर्व्वं गद्यादिकं कृत्वा भुञ्जीतातैलमेव हि ।

पुराणत्रयणं तद्वत् कारयेद्भोजनादनु ॥

दानवायमत्र पूर्व्ववदनुसन्धेयं, अनुक्तदक्षिणेषु सुवर्णं
दक्षिणेति, यथा शक्तिसुवर्णदक्षिणा, विभवतां स्वविभवानुसारेण
सर्व्वान् सदस्यादोनृत्विजय गोभिः पूजयेत्, सर्व्वधान्योपकरण-
मिति, विनियोगात् पूर्व्व धान्यसादनं गम्यते, गुरवे निवेदयेदिति,
लम्पटद्रव्यदाने आचार्यायैव अन्नं प्रदाय ऋत्विग्मनो यथाशक्ति
सुवर्णादि दद्यात् सहस्रपनादिद्रव्यदाने तु प्रकृतियद्वावस्था,

स्वल्पतरेष्वेकाग्निपक्षेऽपि द्रष्टव्या ततश्च पूर्ववत् पुण्याहवाचनं
देवतापूजनविसर्जनानि कुर्यात् ।

इमं हिरण्याश्वविधिं करोति यः
संपूज्यमानो दिवि देवतेन्द्रैः ।
विमुक्तपापः स पुरं सुरारैः
प्राप्नोति सिद्धैरभिपूजितः सन् ॥
इति पठति य एतद्धेमवाजिप्रदानम्
सकलकलुषमुक्तः सोऽश्वमेधेन भूपः ।
कनकमयविमानेनार्कलोकं प्रयाति
त्रिदशपतिबधूभिः पूज्यते योऽथ पश्येत् ॥
यो वा शृणोति पुरुषोऽल्पधनः स्मरेद्वा
हेमाश्वदानमभिनन्दयतौह लोके ।
सोऽपि प्रयाति हतकल्मषश्च देहः
स्थानं पुरन्दरमहेश्वरदेवजुष्टम् ॥

इति मत्स्यपुराणीको हिरण्याश्वदानविधिः ।

सनत्कुमार उवाच ।

हिरण्याश्वप्रदानं च वदामि विजयावहम् ।
अश्वमेधायुतग्रेष्ठं रहस्यं शृणु सुव्रत ॥
अष्टोत्तरसहस्रेण अष्टोत्तरशतेन वा ।
कृत्वा शूलचणैर्युक्तं सर्वालङ्कारसंयुतम् ॥

गतसहस्रशब्दो, विहितोपलक्षणपरो ।

शक्तितस्तिपलादूर्ध्वमासहस्रपलावधिः ।

अन्ये त्वेकाग्निवत् कुर्यात् हेम वाजिमखंबुध ॥

इति वातुलोक्तेः ।

पञ्चकल्याणकं सम्यक् रजतेन तु कारयेत् ।

चतुर्थं पदेषु मुखे च श्वेतीहयः पञ्चकल्याणक उच्यते ॥

सर्वलक्षणसंयुक्तं सर्वाङ्गैश्च समन्वितम् ।

सर्वायुधसमीपेतं इन्द्रवाहनमध्यगम् ॥

तं मध्यदेशे संस्थाप्य तुरङ्गं सद्गुणान्वितम् ।

उच्चैःश्रवःसमं ज्ञात्वा आनीयैव समर्चयेत् ॥

मध्यदेशे संस्थाप्येति, एतद्दानप्रकृतिभूतलिङ्गपुराणोक्ततुला
पुरुषदानविहितवेदिकामण्डलमध्ये तिलोपरि तमश्च संस्थाप्य
उच्चैःश्रवसमनुध्यायन् पूजयेत् ।

तस्य पूर्वदिशिभागे ब्राह्मण वेदपारगम् ।

सुरेन्द्रबुद्ध्या सम्पूज्य पञ्चनिष्कान् प्रदापयेत् ॥

तमश्च ब्राह्मणे भ्यर्च्य प्रदद्याद्विधिर्नैव तु ।

सुवर्णाश्च प्रदद्यात्तु आचार्यमथपूजयेत् ॥

यथा विभवविस्तारं पञ्चमिष्वैरथापि वा ।

दीनान् कृपणा नाथ वालु वृद्ध कृपा तुरान् ।

तोषयेदन्नदानेन ब्राह्मणाय विशेषतः ॥

घृतेन स्नापयेद्देवं लिङ्गं मूर्तिं महेश्वरम् ।

सङ्ख्यापलगतं तस्य पयसात्वेवमेव हि ॥

ब्रह्मकृतेन संस्थाप्य विनेष्यागुरुचन्दनैः ।

सम्पूज्य प्रणिपत्याद्य देवदेवं क्षमापयेत् ॥

एतद्य कुरुते भक्त्या दानमगम्य मानवः ।

इन्द्रनीलेन कुम्भेन * ध्वजरूपेण संयुतम् ।

लोकपालाष्टकोपेतं पद्मरागदलान्वितं ॥

अत्र तिलानां रघस्य च परिमाणपेचायां पुरुषेक्षया नियमः प्रकृतो परिमाणव्यवस्थात्, केचित्तु सविधानात् सुवर्णहस्ति रघादिदानस्थितं तिलानां द्रोणपरिमाणत्वमिह यदन्ति । 'कूबरो, युगाधारकाष्ठं । ध्वजो 'दण्डः, स च रघस्य सौवर्णत्वात्सौवर्णएव तथा चोपरिस्थितेन इन्द्रनीलमणिमयेन कलशेन युक्तः कर्त्तव्यः ।

लोकपाललक्षणमुक्तं ब्रह्माण्डे,

चत्वारः पूर्णकलशा धान्यान्वष्टौदशैव तु ।

कौशेयवस्त्रसंयुक्तमुपरिष्ठाद्वितानकम् ॥

माख्ये क्षुपलसंयुक्तं पुरुषेण समन्वितम् ।

यो यज्ञक्तः पुमान् कुर्यात् शतनाम्नाधिवासनम् ।

वितानमत्र पञ्चवर्णं, पुरुष इष्टदेवताकारः सौवर्णरथे स्थापनीयः, वस्त्रोपानहपादुकाः ।

गोभिर्विभवतः सार्धं दद्याच्च शयनासनम् ।

आभारातिपलादूर्ध्वं शक्तिः कारयेद्बुधः ॥

'भारः, पलसहस्रद्वयं, एतच्च सुवर्णमानं ध्वजपुरुषलोकपालाश्चक्ररत्नकसहितस्य वेदितव्यं ।

अष्टभोरघसयुक्तं चतुर्भोरघवाजिभिः ।

दाभ्यामधयुतं दद्याद्देमसिंहध्वजान्वितम् ॥

हेमेन सिंहाद्वितेनयु क्तमिति अष्टाश्वपक्षे, चतुरश्वपक्षे च इन्द्रनीलमयकुम्भो ध्वजे कार्यः, अश्वद्वयपक्षे हेमसिंहइति व्यवस्था ।

चक्ररघुवर्मा तस्य सुरगस्यावधाश्विनौ ।

पुण्यं कालं ततः प्राप्य पूर्ववत् स्थापितो दिजे ।

शक्तमात्म्यम्बरो दद्यादिमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥

चक्ररक्षी चक्रसमीपे अश्वारूढावशिनीकुमारी कार्थी ।

तद्वक्ष्यमाणमाह गोभिलः ।

द्विभुजो देवभिषजो कर्त्तव्यायज्ञवाहनौ ।

तयोरोपधयः कार्थ्यादिव्या दक्षिणहस्तयोः ।

वामयोः पुस्तकौ कार्थ्यौ दर्शनयो तथा दिजेति ॥

‘पुण्यकालं, यजमानानुष्ठूलं लग्नमूहर्त्तादिकम् ।

अत्रापि पूर्ववदधिवासनदिनादन्यदिवसे पुण्याहवाचनादि
सकलकर्मसमाप्तौ सर्वोपधिजलच्छातो गृह्योत्सुसमाञ्जलिः यज-
मानस्तिःप्रदक्षिणीकृत्य पञ्चमाणं मन्त्रं सुदाहरेत् ।

नमो नमः पापविनाशनाथ

विष्णोर्धने वेदतुरङ्गमाय ।

धाम्नामधीशाय भयाभवाय

पापौघदावानल देहि शान्तिम् ॥

वस्त्रष्टकादित्यमरुद्गणानाम्

त्वमेव धाता परमं निधानम् ।

यतस्ततोमे हृदयं प्रयातु

धर्माकृतानस्त्वमधीशनाशात् ॥

इहापि दानप्रयोगसुवर्णदक्षिणादानऋत्विगाचार्यद्रव्यविभा-
गस्त्र्यैकाग्निविधानादि पूर्ववदनुसन्धेयम्, ततः पुण्याहवाचन-
देवतापूजन-विमर्जनादिकुर्यात् ।

अथार्घ्यणीपथं ब्राह्मणे ।

ओं अथातो अश्वरथविधिमनुकमिष्यामः ।

सर्वपापापनोदन उदगयन आपूर्यमाणपक्षेऽश्वः पुण्ये नक्षत्रे-
अष्टाग्रेरितोयहयुक्तो अहणकाले वा अथ ऋत्विक् प्रदानकालात्
सुवर्णं रथमानीय सर्वं शान्त्यदकेनाभ्युक्ष्य यद्योक्तमाञ्जनाभ्यञ्ज-
नानुलेपनं कारयित्वा, वासोगन्धान् स्रजयावध्य अग्निमुपसमा-
धाय अन्वालाभ्याघ जुहुयादुदेहि वाजिन्निति द्वाभ्यां, सूर्यं चरं
अपयित्वा विपासहिं सहमानमित्यभिमन्त्र्यान्वालाभ्याघ जुहुयात्
रथं योक्तं युगमश्वौ च सर्वशान्त्यदकेनाभ्याष्य वा तुरङ्गम् वाजि-
न्नित्यश्वयोर्मूर्ध्नि सम्पातान् स्थालीपाकाद्यजेत् । उदयते नम-
इति नवभिर्मन्त्रैः नमस्कृत्य द्विजानन्ते तर्पयेत् ।

तच्च श्लोकी ।

सर्वेषामिव दानानां फलं वत्तत् प्रकीर्तितम् ।

तत्तदाप्नोति विप्रेभ्यो विधिनाश्वरथन्ददत् ॥

अनामयं स्थानमवाप्य देवैः

रसङ्गनीय मुक्तं हिरण्यम् ।

सुवर्णतेजाः प्रयिमुक्तपापो

रथैश्वरन् दिव्यति सूर्यलोके ॥

मत्स्यपुराणे ।

इति तुरगरथ प्रदानमेत

ब्रह्मभयं सूदनं मयः करोति ।

सकलकलुषपटलैर्यिमुक्तदेहः

परममुपैति यदं पिनाकपाणेः ॥

देदीप्यमानवपुषा विजितप्रभाव-
 माक्रम्य मण्डलमखण्डलचण्डभानीः ।
 सिद्धाङ्गनानयनपट्पदपौयमानो
 यत्ताम्बुजाम्बुजमवेन चिरं सहास्ते ॥
 इति पठति शृणोति वा य इत्यम् ।
 कनकतुरङ्गमरथप्रदानमेव ।
 न स नरकपुरं व्रजेत् कदाचि
 चरकरिपोर्भवनं प्रयाति भूयः ॥
 इति हिरण्याम्बरप्रदानविधिः ।

अथ हेमहस्तिरथाभिधानं नवमम् महादानमारभ्यते ।

मत्स्यापुराणे मत्स्य उवाच ।

अथातः संप्रवक्ष्यामि हेमहस्तिरथं शुभम् ।
 यस्य प्रदानाद्भवनं वैष्णवं याति मानवः ॥
 पुण्यां तिथिमघासाद्य तुलापुरुषदानवत् ।
 विप्रवाचनकं कुर्यात्लोके शावाहनं बुधः ॥
 ऋत्विग्मण्डपसन्धारभूषणाच्छादनादिकम् ।
 अन्नाप्युपोषितं तद्वद्वाह्यैः सह भोजनम् ॥

इहाप्यादिशब्देन देश-काल-वद्विद्यावादि-सर्वमनुक्तं मत्स्य-
 पुराणोक्तातुलापुरुषस्थितं वेदितव्यं । उपोषित इति, उपवासा-
 शक्तौ नक्तमपि वेदितव्यम् ।

कुर्यात् पुष्परथाकारं काचनं मणिमण्डितम् ।
 चलभोभिर्विचित्राभियतुयकसमन्वितम् ॥
 लोकपालाष्टकीयेतं शिवार्कत्रयसंयुतम् ।

मध्ये नारायणोपेतं लक्ष्मीपुष्टिसमन्वितम् ॥

‘पुष्परथः, क्रोडार्थो रथः, सचतुष्पिकाकारेणोपर्याच्छादितो
भवति वलयेभ्यो लोकपालाग्रयः, लोकपालव्रह्मशिवाकलचण-
सुक्तं ब्रह्माण्डे, मध्यशब्दः पूर्वापराभ्यां सम्यध्यते, शिवादीनामपि
स्थानापेक्षायास्तेनैव निवृत्तेः ।

नारायणादिलक्षणं पञ्चरात्रात् ।

नारायणो चतुर्बाहुः शङ्खं चक्रं तथोत्तरे ।
दक्षिणे तु महापद्मं गीलङ्घीमूतसन्निभे ।
वामे त्र्यम्बकौहस्ता मुष्टिः पद्मकरा परेति ॥
क्षणाग्निं तिलद्वेषं कृत्वा संस्थापयेद्रथम् ।
तथाष्टादशधाभ्यानि भाजनासनचन्दनैः ॥
दीपिकोपानहृत्पद्मादुकादर्पणान्वितम् ।
ध्वजेतु गरुडं कुर्यात् कूवराग्र्ये विनायकम् ॥
नानाफलसमायुक्तं उपरिष्ठादितानकम् ।
कौशेयं पञ्चवर्णं च यस्त्वनकुसुमान्वितम् ॥
चतुर्भिः कलशैः सार्वं गोभिरष्टाभिरन्वितम् ।
चतुर्भिर्हयमातङ्गैर्मुक्तादाम विभूषितैः ॥
स्वरूपतः करिभ्याश्च युक्तं कृत्वा निवेदयेत् ।
कुर्यात् पञ्चपलादूर्ध्वमाभारादपि शक्तितः ॥
ध्वजेतु गरुडं कुर्यादित्यादि, ध्वजोद्वेगः ।

गरुडलक्षणसुक्तं नारदीये ।

ओं ऐन्द्रस्यायतः पक्षो गुह्यफेगः कृताश्रयः ।
सम्यजानुगतो भूमी मूढौच फणि मण्डितः ॥

पक्षिजङ्घो नरंशोवस्तुङ्गनांसी नराङ्गकः ।

दिवाहुः पक्षयुक्तश्च कर्त्तव्यो विनतासुतः ॥

अथ विनायकस्य ।

चतुर्भुजस्तिनेत्रश्च कर्त्तव्योऽत्र गजाननः ।

नागयज्ञोपवीतश्च शशाङ्कस्तथेश्वरः ॥

दन्तं दक्षकरे दद्याद्वितीये चाक्षसुतकम् ।

द्वितीये परशं दद्याच्चतुर्थे मोदकं तथा ॥

उपर्यधोहस्तयोर्दन्तादि, देयमिति, कूबरीत्याख्यातः ।

‘अञ्जान कुसुमं, पुष्पविशेषः ।

रुदिर्यौगिकमुपहरतीतिन्यायात् ।

महासहेति प्रसिद्धमेव गृह्यते भारो व्याख्यातः ।

ध्वजगतदेवताश्च पञ्चपलादिपरिमितेन रथवत् क्षतसुवर्णे-
नैव निष्पादनीयाः एवं सञ्चारानुपकल्पा पूर्ववदधिवासनं
विधाय दिवसेषु पुण्याहवाचनादिसफलं कार्यकाण्डं समाप्य
सर्वोपधिजलैराचार्यो यजमानस्य द्यपनं कुर्यात् ।

ततो मङ्गलगन्धेन स्नापितो वेदपुङ्गवैः ।

चिःप्रदक्षिणमाहृत्य गृहीतकुरुमाक्षलिः ।

इममुच्चारयेन्नन्त्रं ब्राह्मणेभ्यो नियेदयेत् ॥

नमो नमः शङ्करपद्मजार्कलोकेशविद्याधरवासुदेवैः ।

त्वं सेव्यसे त्वेव पुराण यज्ञतेजोमयस्यन्दन पाहि यस्मात् ॥

यत्तत्पदं गुह्यतमं सुरारैरानन्द हेतुगुणरूपमन्तः ।

योगैकमानसदृशोमुनयः समाधौ पश्यन्ति तत्त्वमसि नाथ रथे-
ऽधिरुद्धः ।

यस्मात्त्वमेव भवसागरसंश्रिताना
मानन्दभाण्डभृतमध्वरपानपात्रं ।
तस्मादधौघशमनेन कुरु प्रसादं
चामीकरेभरयसाधवसम्प्रदानात् ॥

मन्त्रे णानेन प्रणम्य यथा शंक्तिं सुवर्णदक्षिणा सुपक्वपूर्ववत्
प्रयोगमुच्चार्य तं गजरथं प्रत्यक्षगजसंयुतं ब्राह्मणेभ्यः प्रतिपादयेत्,
आचार्यादीनामर्द्धचतुर्भागादिव्यवस्था तदनुज्ञयाचान्तेभ्योपि दानं,
दीनानाथपूरणं चेति, प्रकृतिवदाचरणीयं, ततः पुण्याहवाचने
कृते यजमानो वेदिसमीपं गत्वा देवतापूजां विदध्यात् । आच-
र्य्यस्तु विसर्ग्ययेच्च, आघर्यगगोपयब्राह्मणे, अथातो हस्तिरयदान-
विधिं वक्ष्ये ।

जातरूपमयं कृत्वा रथं चक्रसुशीभनम् ।
हस्तिभिः समभिर्यत्नमर्चयित्वा यथाविधि ॥
अथवा चतुर्भिर्युक्तं हैमं राजतमेव वा ।
असृष्टं दारुजं वापि सर्वसम्भारपूरितम् ॥
हस्तियुग्मेन सम्ब्रीतं सौरभेययुगेन वा ।
मुहुक्ते सप्तेव जन्मानि समशीपां वसुन्धराम् ॥

हस्तियुक्ते चन्द्रमसि यौर्णमास्यमावास्यायोरन्यस्मिन् पुण्येतिथौ
ऽह्नि हस्ति वा शुची देशे तन्वमित्युक्तं प्राञ्चमिधमग्निसुपसमा-
धायान्वारभ्याय जुहुयात् । सविने स्वाहा, पतङ्गाय स्वाहा, पाव-
काय स्वाहा, सहस्ररश्मवे स्वाहा, मार्त्तण्डाय स्वाहा, विष्णवे
स्वाहा, प्रजापतये स्वाहा परमेष्ठिने स्वाहेति हुत्वा हस्तिवर्चसप्रयता-

वृक्षस्य इति कलशे सम्पातानानीय युगं योक्तुं रथमिति सर्वं सम्प्रोक्ष्य यज्ञस्थत्वामनसायुनज्मीति योजयेत् ।

अथान्तस्य त्वामनसा युनज्मि प्रथमस्य च उक्तमुहो ।

भवोदुह्य धावतां युक्तायार्घं दद्यात् स्यार्वैर्युक्तः सितपाहिर-
रमयो यस्य रथः पथिभिर्वर्त्तते शिवैः शन्तीधम्ने वसुविदा हिरण्य-
कहिरण्यपाणिः सयिता नोऽभिरक्षतु ।

वृक्षश्चिरथंयुक्तं हस्तेन तुहदन्तरः ।

सर्वितु स्थानमाप्नोति दिव्यां कामजवां शुभाम् ॥

मत्स्यपुराणे । इत्थं प्रणम्य कनकेन रथप्रदानं ।

यः कारयेत्तकलपापविमुक्तदेहः ।

विद्याधरामरमुनीन्द्रगणाभिर्जुष्टम् ॥

प्राप्नोत्यसौ पद्मतीन्द्रियमिन्दुमौलेः ॥

छतदुरितयितानप्रोक्त्वा स हृद्विजाल

य्यतिकरक्षतदाहोद्वेगभाजोपि बभूव ।

नयति च पितृपौत्रान् रौरयादप्यशेषान्

छत गजरथदानः शाश्वतं सप्त विंशोः ॥

इति हेम इम्ति रथदानविधिः ।

अथ पञ्चलाङ्गलाभ्यं दशमं महादानमुपपाद्यते ।

मत्स्य उवाच ।

अघातं सख्यवर्षामि महादानमनुत्तमं ।

पञ्चलाङ्गलजं नाम महापातकनाशनम् ॥

पुण्यां तिथिमयासाद्य युगादिग्रहणादिकाम् ।

भूनिदानं नरोदद्यात् पञ्चलाङ्गलकाम्बितम् ॥

कवटं खेटकं वापि ग्रामं वा सस्यशालिनम् ।
 निवर्त्तनं शतं वापि तदर्थं वापि शक्तितः ॥
 सारदारुमयान् कृत्वा हलान् पञ्च विचक्षणः ।
 सर्वोपकरणैर्युक्तांस्तथान्यान् पञ्च काञ्चनान् ॥

कवटादिस्वरूपं मार्कण्डेयपुराणे ।

सोत्सेधवप्राकारं सर्वतः खातकाहतम् ।
 योजनादर्शविष्कम्भमष्टभागायतं पुरम् ॥
 तदर्थेन तथा खेटं तत्पादेन च कवटम् ।
 तथा शुद्धजनप्रायाः सुसम्पन्नपीयलाः ॥
 क्षेत्रोपभागभूमध्ये यस्मिन् ग्रामसंज्ञितेति ।
 निवर्त्तमानन्तु सप्तहस्तेन दण्डेनेत्यादि वक्ष्यति ॥

‘सारदारुणि’ शाकेद्भुदीचन्दनप्रभृतीनि, ‘उपकरणानि’ युग-
 योक्तफालरज्जुप्राजनादीनि ।

वृषान् लक्षणसंयुक्तान् दशैव च धुरन्वरान् ।
 सुवर्णशृङ्गाभरणान् सुक्तासाङ्गलभूषणान् ॥
 रौप्यपादाग्रतिलकान् रक्तकौशियभूषितान् ।
 स्रग्दामचन्दनयुतान् ॥ शालायामधिवासयेत् ॥

वृषलक्षणानि सुशीलत्वं त्वरुणत्वम् इन्द्रियत्वम् अरोगित्वम्
 क्लेशसहत्वमित्यादीनि ।

‘अग्रं’ ललाटदेशः, ततश्च रौप्यपादान् रौप्यललाटतिलका येति ।
 पर्जन्यादित्यरुद्रेभ्यः पायसनिर्वपेच्चरुम् ।
 एकस्मिन्नेव कुण्डे तु चरुमसौ निवेदयेत् ॥

पलाशसमिधस्तददान्यं क्षुण्णतिलांस्तथा ॥

इहापि पूर्ववदधिवासनादि विधाय तदन्यदिवमे पुण्याह-
वाचनं कृत्वा अग्निकुण्डेषु ऋत्विगुपवेशनादिकर्मशेषं समापयेत्,
किन्त्यपरोक्षायं विशेषः, तुलापुरुषोक्तहोमे विहितशेषाणां ऋत्वि-
जामन्यतमं गुरुरादिशेत् स एक एव ऋत्विगेकस्मिन्नेव कुण्डे
पर्जन्यादित्यरुद्रेभ्यस्तस्मिन्मन्त्रैः पायसंचरुप्रभृतिद्रव्येणाष्टोत्तर-
सहस्रं जुहुयात् ।

तुलापुरुषवत् कुर्यात्लोकेगावाहनं बुधः ।

ततो महालशब्देन शुक्लमाख्याम्वरोबुधः ॥

आह्वय द्विजदम्पत्यं हेमसूत्राद्भुक्तोयकैः ।

कोशियवस्तकटकैर्मणिभिश्च विभूषयेत् ॥

गय्यां सोपस्करान्दद्यात्तेनुमेकां पयस्विनीम् ।

तथाष्टादशधान्यानि समन्तादधिवासयेत् ॥

ततः प्रदक्षिणोक्तस्य गृहीतकुसुमाञ्जलिः ।

इममुच्चारयेन्मन्त्रमथ सर्वं निवेदत् ॥

लोकैगावाहनमित्युपलक्षणम् ।

अत्र हि देव-काल-हविषाद-शिवादिपूजा-प्राप्त्यर्थवाचन-गुरु-
ऋत्विग्वरण-मधुपर्कदान-कुण्डमण्डपवेदिकापितान-चक्रलेखन-तो-
रणपताकादि मध्यपुराणीकतुलापुरुषविहितं गृह्यते ।

तत इति, होमानन्तरं सर्वोपधिजनस्यैव शुक्लाम्बरधरोदद्या-
दित्यन्वयः, आह्वय द्विजदम्पत्यमिति, सकलकर्त्तव्यनियुक्तस्य गुरो-
र्दक्षिणान्तराप्रतीतेः सविहितपरित्यागे कारणाभावात् द्विज-
शब्दस्याविरोधाच्च सकलस्य गुरोरेव दातव्यमिति गम्यते,

तदनुज्ञयाचान्वेभ्योपि देयमिति, स्वल्पेवेकाग्निविधानमपि बोद्धव्यं,
अथोपस्तरा हिरण्याश्वदाने व्याख्याताः ।

अथ मन्त्रः ।

यस्माद्देवगणाः सर्वे स्थावराणि चराणि च ।

धुरन्धराङ्गे तिष्ठन्ति तस्मात् भक्तिः शिष्येऽस्तु मे ॥

यस्माच्च भूमिदानस्य कस्तान्नाहन्ति षोडशीम् ।

दानान्यन्यानि मे भक्ति धर्म्येव दृढा भवेत्

इति मन्त्रमुच्चार्य यथाशक्ति दक्षिणामुपकल्प्य पूर्वप्रयोगेण
प्रतिपादयेत्, ततश्च पुण्याहवाचन-देवतापूजन-विसर्जनानि ।

दण्डेन समहस्तेन त्रिंशद्दण्डा निवर्त्तनम् ।

त्रिभागहीनं गोचर्ममानमाह प्रजापतिः ॥

मानेनानेन योदद्यान्निवर्त्तनगतं बुधः ।

विधिनानेन तस्याश्च चोयते पापसंहतिः ॥

तद्वत्तमपि वा दद्यादपि गोचर्ममात्रकम् ।

भवनस्यानमात्रम्वा सोऽपि पापैः प्रमुच्यते ॥

यावन्ति लाङ्गसकमार्गमुखानि भूमे-

र्भापाव्यतेर्दुहितुरङ्गजरोमकाणि ।

तावन्ति शङ्करपुरे स समा हि तिष्ठे

भूमिदानमिह यः कुरुते मनुष्यः ॥

गन्धर्व-क्षिप्र-सुरासुर-सिद्ध-सद्वै

राधूतचासरमुपेत्य महद्भिमानम् ॥

संपूज्यते पितृ-पितामह बन्धु-युक्तः

शम्भोः पुरं ब्रजति चामरनायकः सन् ॥
 इन्द्रत्वमप्यधिगतं चयमभ्युपैति . . .
 गो-भूमि-लाङ्गल-धुरन्धरसम्पदानात् ।
 तस्मादधौघपटलचयकारि भूमे . . .
 दर्शनं विधेयमप्यतिभूतिभवाद्भवाय ॥

इति श्रीमत्स्यपुराणोक्तः पञ्चलाङ्गलकदानविधिः

श्रीभगवानुवाच ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि दानमप्यद्भुतं तव ।
 येन दत्तेन राजेन्द्र सर्वदानप्रदो भवेत् ॥
 सर्वपापप्रशमनं सर्वसौख्यप्रदायकम् ।
 संयुक्ताहलपञ्चगव्यदानं सर्वफलप्रदम् ॥
 पंक्तिर्दशहला प्रोक्ता हलस्य स्वाश्वतुर्युगम् ।
 सारदारुमयान्याहुर्दलानि दश पण्डिताः ॥
 सोवर्णपट्टनहानि रत्नवन्ति शुभानि च ।
 युधानो वलिनीभव्यान्नाङ्गहीनान् खलं हतान् ।
 “वस्त्रकाञ्चनपुष्पैस्तु चन्दनादिग्धमस्तकान् ।
 भद्राङ्गान्योजयेत्तेषु लाङ्गलेषु वृषान्” पुमान् ॥
 योक्ताणि युगलम्बानि सहस्राणि च कारयेत् ।
 प्रतीदकीलिकाबन्धसर्वोपकरणानि च ॥
 एवं विधैर्हलैः कुर्यात्संयुक्तां दलपंक्तिकां ।
 खेटकं कर्व्वटं वापि ग्रामं वा सस्यशालिनं ॥

निवर्त्तनशतं वापि तदर्थं वापि कल्पयेत् ।
 एवं विधां पर्वकाले दद्यात् प्रयतमानसः ॥
 कार्त्तिक्या वाय वैशाख्यामुत्तरेत्वयने तथा ।
 जन्मर्त्ता ग्रहणे वापि विपुले चाय दापयेत् ॥
 ब्राह्मणान् येदसम्पन्नान्यद्वाङ्गान् स्वलस्कृतान् ।
 श्रोत्रियांश्च विनीतांश्च दत्तसंस्थान्निमग्नयेत् ॥
 दशहस्तप्रमाणेन कारयेन्मण्डपं बुधः ।
 पूर्वद्युः कुण्डमेकञ्च हस्तमात्रञ्च शीभनम् ॥
 तत्र व्याहृतिभिर्होमं सूर्युस्ते द्विजसत्तमाः ।
 पञ्चान्यादित्यरुद्रेभ्यः पायसमिर्व्वपेच्चरुम् ॥
 पलाशसमिधस्तद्वदानीं कृष्णतिलांस्तथा ।
 आवास्य च ततः पंक्तिं धान्यमध्यगतां शुभाम् ॥
 ततः सर्व्वसमीपे तु स्नातः शुक्लाम्बरः शुचिः ।
 हलपंक्तिं योत्तयित्वा यजमानः समाहितः ॥
 शङ्खतूर्यनिनादैश्च वज्रघोषैः सपुष्कलैः ।
 इममुच्चारयेन्मन्त्रं गृहीतकुसुमाञ्जलिः ॥
 यस्माद्देवगणाः सर्व्वे हले तिष्ठन्ति सर्व्वदा ।
 वृषस्कन्धे सन्निहितास्तस्माद्भक्तिः शिवेऽस्तु मे ॥
 यस्माच्च भूमिदानस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ।
 दानान्यन्यानि मे भक्तिर्दमे चास्तु सदा वृद्धा ॥
 एदमुक्ते ततः पंक्तिं प्रेरयेद्योद्विजोत्तमः ।
 बीजानि सर्व्वरत्नानि सुवर्णं रजतं तथा ॥

यायाचिवर्त्तनं यावत्ततस्तु विरमेद्बुधः ।
 प्रदक्षिणं ततः कृत्वा विप्राणां प्रतिपाद्य च ॥
 सदक्षिणविधानेन प्रणिपत्य विसर्जयेत् ॥
 चनेन विधिना यस्तु दानमेतत् प्रयच्छति ।
 एकविंशत्कुलोपेतः स्वर्गलोके महीयते ॥
 सप्तजन्मानि दारिद्र्यं दौर्भाग्यं व्याधयस्तथा ।
 न पश्यति च भूमेय तथैवाधिपतिर्भवेत् ॥
 दृष्ट्वा तु दीयमानस्तु दानमेव युधिष्ठिर ।
 आजन्मनः कृतात् पापात् मुच्यते नात्र संशयः ॥
 दानमेतत् पुरा दत्तं दिलीपेन ययातिना ।
 शिविना निमिनाचैव भरतेन च धीमता ।
 तेऽद्यापि दिवि मोदन्ते दानस्यास्य प्रभावतः ॥
 प्रयत्नेन महीपाल दानमेतन्नृपोत्तम* ।
 दातव्यं भक्तियुक्तेन स्त्रिया वा पुरुषेण वा ॥
 यदि पंक्तिर्न विद्येत पञ्चचत्वारि वा नृप ।
 एकमप्यङ्गविधिना ह्यलं देयं विश्वचषैः ॥
 यावन्ति लाङ्गलमुखीत्यमृदां रजांसि
 यावन्ति चात्र सुधुरन्धररोमकाणि ।
 तावन्ति शङ्करपुरे स युगानि तिष्ठेत्
 पङ्क्तिप्रदानमिह यः कुरुते मनुष्यः ॥
 युक्तां हृष्ये-रतिबलै-हंलपङ्क्तिमेनाम्
 पुण्येऽङ्गि भक्तिसहितां दिजपुङ्गवानां ।

इच्छन्ति चे सुकृतिनोदसुधासमेता

स्तेभूभुजामुखमुपेत्य भवन्ति भव्याः ॥

इति भविष्योत्तरोक्तोद्दलपंक्तिदानविधिः ।

अथैकादशधरादानसंज्ञं महादानमुपवर्ण्यते ।

श्रीमत्स्यपुराणे मत्स्य उवाच ।

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि धरादानमनुत्तमम् ।

पापक्षयकरं नृणाममङ्गलविनाशनम् ॥

कारयेत् पृथिवीं हैमो जम्बुद्वीपानुकारिणीम् ।

मर्यादापर्वतवतीं मध्ये मेरुसमन्विताम् ॥

लोकपालाष्टकोपेतां नववर्षसमन्विताम् ।

नदीनदशतीपेतामन्ते सागरवेष्टिताम् ॥

‘अनुकारिणीम्, सदृशीमित्यर्थः ।

इह हि जम्बुद्वीपसदृशीं कुर्यादित्युक्ते निखिलनगनगरसरोवरव-
नावन्वितमहीसादृश्यप्राप्तौ मर्यादापर्वतवतीमित्यादिना तावन्मा-
त्रान्वितधरस्सनुकार इति गम्यते । इतरथा सामान्येनैव तदव-
गतेर्विशेषानर्थक्यप्रसङ्गात्, तदयमर्थः हैमो पृथ्वीं कुर्यादित्युक्ते सप्त-
द्वीपवत्याः* प्रसङ्गे जम्बुद्वीपानुकारिणीमित्युच्यते तत्रापि नाना-
पर्वतान्वितानुकारप्रसङ्गे मर्यादापर्वतवतीमिति” तथासति मेरो-
रनुकरणप्राप्तौ मध्ये मेरुसमन्वितामिति नानादेवगणानिहत्त्यर्थ”
लोकपालाष्टकोपेतामिति, एवं च संख्येयपचायवर्णे† पुराणा-

* सप्तद्वीपवत्याः करणप्रसङ्गे इति कचित् पाठः ।

† मध्येपचायवर्णे इति वा पाठः ।

न्तरोपदर्शितवर्षचतुष्टयादिपक्षपरिग्रहशङ्कानिहतत्त्वार्थः नववर्ष-
समन्वितामित्युच्यते ।

तत्र जम्बुद्वीपः सुपवर्णितं विष्णुपुराणे ।

नववर्षमेतु मैत्रेय जम्बुद्वीपमिदं मया ।

लक्षयोजनविस्तारं संचेषाम्कायितं तव ॥

जम्बुद्वीपं समावृत्य लक्षयोजनविस्तरः ।

मैत्रेय वलयाकारः स्थितः क्षीरोदधिर्वह्निः ॥

जम्बुद्वीपः समस्तानां द्वीपानां मध्यतः स्थितः ।

तस्यापि मेरुर्मैत्रेय मध्ये कर्तृकपर्वतः ॥

चतुरगोतिसाहस्रयोजनैरस्यचोच्छ्रयः ।

प्रतिष्ठा षोडशाहस्ताहान्निगमूर्ध्नि विस्तृतः ॥

मूले षोडशसाहस्रो विस्तारस्तस्य सर्व्वतः ॥

पुराणान्तरे तु अष्टपट्टियोजनोच्छ्रय इत्युक्तं ॥

तथा । मेरोर्यतुर्द्विगंतत्र नवसाहस्रविस्तृतम् ।

इलाहृतं महाभागयत्वारयानुपर्व्वताः ।

विष्णुश्चा रचिता मेरोर्योजमायुतमुच्छ्रिताः ॥

पूर्व्वेण मन्दरोनाम दक्षिणे गन्धमादनः ।

यैभ्राजः पश्चिमे पार्श्वे सुपार्श्वयोत्तरेऽमृतः ॥

मर्यादापर्व्वतास्तु, ब्रह्माण्डे पुराणे दर्शिताः ।

जाठरोदयकूटय पूर्व्वस्यान्दिगि पर्व्वतो ।

तो दक्षिणोत्तरायामावानीन्ननिपधायतो ॥

वैलासोहिमवांश्चैव दक्षिणे वरपर्वतो ।
 पूर्वपथायतावेतावर्णवान्तव्यवस्थितौ ॥
 त्रिशूङ्गोजारुधियैव उत्तरो वरपर्वतो ।
 पूर्वपथायतावेतावर्णवान्तव्यवस्थितौ ॥
 निपथः पारिजातश्च पश्चिमौ वरपर्वतो ।
 तौ दक्षिणोत्तरायामावानीलनिपथायतौ ।

नीलनिपथपर्वतो तु, अग्रे वक्ष्येते ।

लोकपालाष्टकोपेतामिति, लोकपाला इन्द्रादयोऽष्टौ, तेषां
 लक्षणं पूर्वमुक्तं ब्रह्माण्डदाने, तत्सन्निवेशाय मेरोरुपरि प्रद-
 क्षिणक्रमेण पूर्वादिदिक्षु कर्त्तव्याः,
 नववर्षसमन्वितामिति ।

वर्षोपवर्णनञ्च, ब्रह्माण्डपुराणे ।

उत्तरं यत्समुद्रस्य हिमाद्रिश्चैव दक्षिणम् ।
 एतद्वै भारतं नाम भारती यत्र सन्ततिः ॥
 भारतं प्रथमं वर्षं ततः किंपुरुषं स्मृतम् ।
 हरिवर्षं तथैवान्यं मेरोर्दक्षिणतोद्भिज्ज ॥
 रम्यकं चोत्तरेवर्षं तस्यैवानु हिरण्यमम् ॥
 उत्तराः कुरवश्चैव यथा वे भारतं तथा ।
 मेरोः पूर्वेषु भद्राश्च केतुमालं च पश्चिमे ॥
 वर्षे हे तु समाख्याते तयोर्मध्यमिलावृतम् ।
 नवसहस्रमेतेषामेकैकं द्विजसत्तमाः ॥

तथा । हिमवान् हेमकूटश्च निपथयैव दक्षिणे ।

नीलः श्वेतश्च शृङ्गीच उत्तरे वर्षपर्वताः ॥

सहस्रद्वितयोच्छ्वायास्तावद्विस्तारिणश्च ते ।

लक्षप्रमाणौ द्वौ मध्ये दशहीनास्तथापरे ॥

लक्षप्रमाणावित्वादि, इत्याहुतस्योभयपार्श्ववर्त्तिनौ नीलनिपथौ द्वौ पर्वतौ दैव्येण लक्षगुणौ* विज्ञेयो, तद्वाङ्मवर्त्तिनौ श्वेतहेमकूटौ नवतिसहस्रयोजनप्रमाणौ विज्ञेयो, तथा तद्वाङ्मस्थितौ शृङ्गीहिम-
वन्तौ अशीतिसहस्रयोजनप्रमाणावित्त्वर्थः । अत्र युक्तिरुक्ता
मत्स्यपुराणे, द्वीपस्य मण्डलीभावात् ज्ञासहस्रिः प्रकीर्त्तितेति ।

ब्रह्माण्डपुराणे ।

मिरोस्तु पथिमे भागे नवसाहस्रसंज्ञिते ।

चतुस्त्रिंशत्सहस्राणि गन्धमादनपर्वतः ॥

चत्वारिंशत्सहस्राणि परिहृदो महोत्तलात् ।

सहस्रमवगाहे तु सति द्विगुणविस्तरः ।

पूर्वैश्च माखवान् शैलस्तत्प्रमाणः प्रकीर्त्तितः ॥

अत्र यत्सहस्रादियोजनपरिमाणानां पृथिव्यादीनां कर्तुमश-
क्यत्वात् योजनसहस्रस्थाने अर्द्धाङ्गलादिमानं परिकल्प्य यद्योक्तं
संख्यातारतम्यमनुष्ठेयं । नदीनदशतोपेतमिति, नद्यो भागीरथी-
प्रभृतिकाः, नदाः शोणादयः, तेषां साकन्धेन विधातुमशक्यत्वात्
यावच्छक्यमनुकारः कर्त्तव्यः । अन्ते सागरवेष्टितामिति, यद्यपि
यावत्परिमाणा पृथो तावानेव सागरः तथाऽन्यनुकारमात्रोपदेगात्
शक्यानुकारमात्रमाचरणोयं ।

महारत्नसमाकीर्णां वसुवद्रार्कसंयुतां ।
 हेमः पलसहस्रेण तदर्धं वाथ शक्तितः ॥
 शतत्रयेण वा कुर्याद्विशतेन शतेन वा ।
 कुर्यात्पञ्चपलादूर्ध्वमशक्तोपि विचक्षणः ॥
 तुलापुरुषवत् कुर्यात् लोकेशावाहनम्बुधः ।
 ऋत्विग्गण्डपसम्भारभूषणाच्छादनादिकम् ॥
 वेद्यां कृष्णजिनं कृत्वा तिलानामुपरि न्यसेत् ।
 तथाष्टादश धान्यानि रसांश्च लवणादिकान् ॥
 तथाष्टौ पूर्णकलशान् समन्तात्परिकल्पयेत् ।
 वितानकञ्च कोशियं फलानि विविधानि च ॥
 तथाशुकानि रम्याणि त्रीखण्डशकलानि च ।
 इत्येवं रचयित्वा तामधिवासनपूर्वकम् ॥
 शुक्लमाल्याम्बरधरः शुक्लाभरणभूषितः ।
 प्रदक्षिणं ततः कृत्वा गृहीतकुसुमाञ्जलिः ॥

महारत्नेत्यादि, महारत्नानि, माणिक्यप्रभृतीनि. परिभाषायां
 दर्शितानि, वसुवद्रार्करूपमुक्तं ब्रह्माण्डदाने, आच्छादनादिकमि-
 त्यादिकशब्देन देश-कामवृद्धिश्चाङ्ग-शिवादिपूजा-ग्राह्यवाचनां-
 धिवासनादिसर्वं तुलापुरुषोक्तमनुष्ठेयं, पूर्णकलशान् स्रग्गन्धपञ्च-
 रत्नदूर्वाकुञ्जतपत्रवान्वितानित्यवधेयं, वितानं पञ्चवर्णमिति,
 प्रदक्षिणं कृत्वेति, त्रिःप्रदक्षिणमाहृत्येत्यर्थः, प्रदक्षिणादिकं च
 द्वितीयदिवसे पूर्णाहुत्यन्तकर्मशेषसमाप्ती सर्वोपधिक्षानानन्तर-
 मनुसन्धेयम् ।

पुण्यकालनयासाद्य मन्त्रानेतानुदाहरेत् ॥

नमस्ते सर्वदेवानां त्वमेकं भवनं यतः ।
 धात्री च सर्वभूतानामतः पाहि वसुधरे ॥
 वसन् धारयसे यस्मात् वसुधातीव निमलं ।
 वसुधरा ततोजाता तस्मात्पाहि भयादलम् ॥
 चतुर्मुखोपि नोगच्छेद्यस्मादन्तं तवाचले ।
 अनन्तायै नमस्तस्मात् पाहि संसारकर्ममात् ।
 त्वमेव लक्ष्मीर्गोविन्दे शिवे गौरीति संस्थिता ।
 गायत्री ब्रह्मणः पार्श्वे ज्योत्स्ना चन्द्रे रवौ प्रभा ॥
 बुध्निर्वृहस्पतो व्याता नैका मुनिषु संस्थिता ।
 विश्वं व्याप्य स्थिता यस्मात्ततोविश्वम्भरा मता ॥
 धृतिः चित्तिः क्षमा चोष्णी पृथ्वी वसुमती रसा ।
 एताभिर्मूर्तिभिः पाहि देवि संसारसागरात् ॥
 एव सुचार्य तां देवीं ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् ॥
 धराजं वा चतुर्भागं गुरवे प्रतिपादयेत् ॥
 प्रेषच्चैवाथ ऋत्विग्भ्यः प्रणिपत्य विसर्जयेत् ॥

अत्रापि पूर्ववदानवाक्यसुचार्यं जलपूषं दानमाचार्यानुज्ञया
 अन्येभ्योपि दानं दीनानाघपूरणं, स्वल्पेत्वेकाम्निविधानं, भूमि-
 पतिकर्मण्यः कर्मणि ग्रामादिदक्षिणादानं अगस्तकर्तुंके यथागति
 सुवर्णदक्षिणादानमित्यनुसन्धेयं, अथ ब्राह्मणवाचनानन्तरं देव-
 तापूजनविसर्जनानि कुर्यात् । आथर्वणगोपथब्राह्मणे, अथ
 रोहिण्यां स कल्पामुपोषितो ब्रह्म यथाबीजरसरत्नगन्धावकीर्ण-

तीर्थोदकपूर्णकलगमभिसृष्टाभिषेकमन्त्रैर्यथोक्तैर्दातारमभिमृशति
 व्रतेन त्व व्रतपत इति व्रतमुपैत्यावाचिताशनावधःशायिनौ
 भवतो व्रतोपचारं यथाशक्तेकरात्रं पञ्चरात्रं वा द्वादशरात्रं
 व्रतश्चरित्वा शोभते तन्वमाज्यभागान्तं कृत्वान्वारभ्याद्याज्यं
 जुहुयात् कामसूक्तं कान्तसूक्तं पुरुषसूक्तमित्यथ सुवर्णमयीं भूमिं
 भूमेः प्रतिसृतिं गोचर्ममाषां कृत्वानीय वेद्युत्तरतोऽस्यां वेदिमि-
 त्युपस्थाप्य गिरयस्ते पर्वता इति पर्वतानवस्थाप्य हिरण्यरज-
 तमणिमुक्ताप्रवालकादिभिरुपशोभयेद्यदहः संप्रयतीरिति साम-
 न्दसानेति नदीः कल्पयित्वा रसैश्च परिपूरयेत् अपरमयमसि समु-
 द्रत्वाभ्यवसृजामीति समुद्रान् वनस्यतिः सह देवैः न न्यायगन्निति
 वृहस्पतिर्नेति वनस्पतीनन्यांश्च यज्ञे त्वा मनसा सङ्कल्पयेन्ननसा
 सङ्कल्पवतीह भवति निधौ विभ्रतीति नमस्कारयित्वा सत्यं वृह-
 स्पत्यनुवाकोये देवासोदित्येकादशस्थेति पुण्याहं वाचयेत् संस्थाप-
 येन्न च दि वो देवज्ञतेनेत्यभिमन्त्रा ब्राह्मणेभ्यो दद्याद्दातुरेपास्त्रै-
 रोहिणीकामं निकामं वा दुःख इति ।

यथा रोहन्ति बीजानि हलाकृष्टे महीतले ।

एवं कामाः प्ररोहन्ति प्रेत्य हि मनसा सदा ॥

सर्वेषामेव दानानां यत्फलं समुदाहृतं ।

तत् प्राप्नोति च विप्रेभ्यो दत्त्वा भूमिं यथाविधि ॥

अथ मत्स्यपुराणे ।

अनेन विधिना यस्तु दद्याद्देमधरां शुभाम् ।

पुण्यकालेति संप्राप्ते स पदं याति वैष्णवं ॥

विमानेनाकं वर्णेन किद्विशीञ्जालमालिना ।
 नारायणपुरङ्गत्वा कल्पत्रयमथो वसेत् ॥ १३ ॥
 पुत्रपौत्रप्रपौत्रांश्च तारयेदेकविंशतिम् ॥ १४ ॥
 इति पठति य इत्थं यः शृणोति प्रसङ्गात् ॥ १५ ॥
 दपि कल्पविमानैर्मुक्तदेहः समन्तात् ॥ १६ ॥
 दिवममरवधूभि र्याति संप्रार्थ्यमानः ॥ १७ ॥
 पद्ममरसहस्रैः मेवितं चन्द्रमौलेः ॥ १८ ॥

इति धरादानविधिः ।

लिङ्गपुराणे, सनत्कुमार उवाच ।

सुवर्णमेदिनीदानं प्रवक्ष्यामि समासतः ।
 पूर्वोक्तदेवकालेतु कारयेद्भुनिभिः सह ॥
 लक्षणेन यथापूर्वं कूपे वा मण्डपेऽथवा ।
 मेदिनीं कारयेद्विद्यां सहस्रेणापि वा पुनः ॥
 एकहस्तेन कर्त्तव्या चतुरस्ता सुगीभना ।
 सप्तदोषसमुद्राद्यैः पर्वतैरपि संयुता ॥
 सर्वतीर्थनगोपिता मध्ये मेरुसमन्विता ।
 अथवा मध्यतो द्वीपं नवखण्डं प्रकल्पयेत् ॥
 पूर्ववन्निखिलं कृत्वा मण्डले वेदिमध्यतः ।
 सप्तभागेकभागेन सहस्रादिधिपूर्वकम् ॥
 ब्राह्मणेभ्यः प्रदातव्या दक्षिणा पूर्वचोदिता ।
 सहस्रकलशादौ च शहरं पूजयेच्छिवम् ॥
 सुवर्णमेदिनी प्रोक्ता लिङ्गेऽस्मिन् पर्वतं मतम्
 'भुनिभिः, नियतात्मभिर्विप्रैः सहेत्यर्थः ।

सहस्रेण, पलानामिति ज्ञेयं, हेमः पलसहस्रेणेत्यादि पञ्चप-
लादूर्ध्वं कुर्यादिति मन्त्रोक्तेः, सा च एकहस्तमिता चतुरस्रा सप्त-
होपवती कार्या, अथयेति पक्षान्तरं, स्वल्पद्रव्याभिप्रायं तदेवाह
सप्तभागेकभागेन, सहस्रादिति सहस्रसप्तमांशेन, नवखण्डं
जम्बूद्वीपमाधां कल्पयेदित्यर्थः, ब्राह्मणेभ्य इति, बहुत्वमेनेकाग्नि
पक्षविषयं, पूर्व्ववदिति, निद्रपुराणोक्ततुलापुरुषदानवदित्यर्थः
कालोत्तरे, पृथिवीदानमेवात्र शृणु श्लेशेन पप्रमुख ।

उत्तमा मध्यमा कन्या पृथिवी त्रिविधा मता ॥

शतार्धकोटिविस्तारात् उत्तमा परिकीर्त्तिता ।

सप्तहोपावसानात् मध्यमा समुदाहृता ॥

जम्बूद्वीपायधिः कन्या त्रिविधां परिकल्पयेत् ।

उत्तमाः पञ्चभिर्भारैः काञ्चनेन प्रकल्पयेत् ॥

सहस्रद्वितयेनैव कन्या द्वादशपर्यन्ताः ।

तदर्जात्तारजदूर्ध्वं तथा पद्मं समादिशेत् ॥

द्वादशपर्यन्तास्तु कालोत्तरोत्तरजमेरुदाने द्रष्टव्याः, तारज-
कल्पकत, उत्तमा कथिता पृथ्वी त्रिंशेन मध्यमा मता । कन्यकात्र
विभागेन विहान्या कूर्मपङ्कजे ॥ ऋग्यजुःसामगानान्तु शिव-
भक्तेषु : निक्षिपेत् ।

चतुष्पादपट्पदार्थसंहितापाठकायच ।

तस्य पादः प्रदातव्यः पृथ्वी कूर्मपङ्कजे च ॥

शेषेषु च यथान्यायं ज्ञानं ज्ञात्वा निवेदयेत् ।

सूर्यस्य ग्रहणे दत्तं शिवस्याग्रे निवेदयेत् ॥

मेरुवत् कल्पयेत्तत्र पर्वताय त्रयोदश ।
 सहस्रेण पलामान्तु तत्र मेरुं प्रकल्पयेत् ॥
 सहस्रद्वितयेनैव कल्पाद्वाद्दशपर्वताः ।
 चतुःशतसमायुक्ताः प्रत्येकान्तु ग्रहाः स्मृताः ॥
 तथैव रागयः कल्पा नक्षत्राणि तदर्द्धतः ।
 द्वीपाश्च ग्रहयत्कल्पा जम्बुसंज्ञादिकास्ततः ॥
 चाराद्यस्तु तथा सप्त देवयोन्यष्टकं तथा ।
 मृगाद्याश्च यथा यद्भुवो ब्रह्मादयस्तथा ॥
 पातालसप्तकं कल्पां भूर्भोका दिवसप्तकं ।
 सहस्रखण्डं कूर्मश्च नवखण्डं कजोद्धवं ।
 एवं कल्पां शिवस्थायि शिवविप्रेषु दापयेत् ॥
 सुव्रतेष्वहताङ्गेषु वेदसिद्धान्तवेदिषु ।
 दातव्या पृथिवी तेषां बहुरूपं स्मरंस्तथा ॥

बह्विनि अघोरघोरतराणि रूपाणि यस्यासौ बहुरूपी अघोर-
 मन्त्रः ।

अघोरेभ्योऽथघोरेभ्यो घोर घोरतरेभ्यः

सर्वतःशर्वसर्वेभ्योनमन्त्रे अम्लरुद्ररूपेभ्यः

राहुणा गृह्यमाणेतु सूर्यविम्बेतु निर्वपेत् ।

एवं सहस्रा विधिविष्णुवस्थायि प्रदापयेत् ॥

परमाण्वोयावन्तो ब्रह्माण्डस्य भवन्ति हि ।

तावत्कल्पसहस्राणि शिवलोके महीयते ॥

गितरस्तस्य नन्दन्ति वलन्ति च यथासुखम् ।

रुद्रायुर्याचदन्ते च रुद्रलोके वसन्ति च ॥

महोभजस्तस्मै तु शिवभक्त्या भवन्ति हि ।

माघः प्रजायते तेषां शिवभावानुदीचया ॥

इति सुवर्णपृथिवीदानविधिः ।

सूत उवाच ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि शुष्पाकं मुनिसत्तमाः ।

जम्बुद्वीपप्रदानाख्यं दानानामुत्तमोत्तमं ॥

यस्य प्रदानान्मनुजो यैष्णवं लोकमाप्नुयात् ।

सर्वपापक्षयकरं सर्वमङ्गलकारकम् ॥

आरोग्यश्रीकरश्चैवमायुर्वर्धनमुत्तमम् ।

भुक्तिदं मुक्तिदृष्ट्यामभोटफलदं शुभं ॥

यथाह भगवान् शम्भुः पृष्टः पर्वतकान्तया ।

तथेदं संप्रवक्ष्यामि शुष्पाकं मुनिसत्तमाः ॥

ईशमासीनमेकान्ते कैलासे हिमवत्सुता ।

प्रणिपत्य जगन्नाथं पर्यष्टच्छत मादरा ॥

भगवन् किं नरैः कार्यं सर्वदुःखनिवारणम् ।

अनायासेन देवेभ्य सर्वमङ्गलकारकं ॥

इत्येवमुक्तः पार्वत्या पिनाको वृषभध्वजः ।

यथाह भगवान् देव्यै तत्सर्वं कथयामि वः ॥

ईश्वर उवाच ।

शृणु देवि महादानं जम्बुद्वीपाद्वयन्तु तत् ।

यथाह भगवानस्य पद्मयोनिर्जनार्दनः ॥

पुण्येऽङ्गि पुण्यनक्षत्रे पुण्यकाले तु सर्वतः ।

विपुवत्ययनादौ च ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥

व्यतीपातेऽथ वा कुर्याज्जन्मर्चं वा विगेषतः ।
 अष्टम्यां पञ्चदम्यां वा नित्यं वा दानमाचरेत् ॥
 पुण्यदेशेषु सर्वेषु नदीदेवालयदिषु ।
 दानं गृहे वा दातव्यं यज्ञा वा यथ जायते ॥
 विप्रन्तु वेदविदुषं गुणं सम्पूज्य यत्नतः ।
 भूलेपनादि यत्कार्यं सर्वं विप्रेण कारयेत् ॥
 विलेपयेत्सर्वभूमिं गोमयेन सवारिणा ।
 तत्र विंगतिहस्तन्तु छेपयेत्परिमण्डलम् ॥
 सवर्णेनोदधिं तत्र परितः परिकल्पयेत् ।
 प्रादेशमात्रं विस्तारादष्टद्वीणेन पार्ष्वति ॥
 तत्राचतान्निर्विकिरेत् श्वेतपुष्पैः समन्ततः ।
 तन्मध्ये कारयेन्नेरुं धान्यभारश्च येन वै ॥

मेरुमंहाघोहिमयस्तु मध्ये
 सुवर्णकल्पद्रुमसंयुतः स्यात् ।
 पूर्वेषु सुक्ताफलवज्रयुक्ती
 याम्येन गोमेदकपुष्परङ्गैः ॥
 पश्चाच्च गारुडतनीलरत्नैः
 सौम्येन वैदूर्यमरीचरङ्गैः ।
 त्रीखण्डपण्डैरभितः प्रवान-
 सतान्वितः शुक्तिगिनातलः स्यात् ॥
 शुक्ताम्बर, रत्नमुधरावली स्यात्
 पूर्वेषु योतानिच दक्षिणे तु ।
 वासांसि पदादयः कर्षुराणि

रत्नानि चैवोत्तरतोघनाली ॥
 ब्रह्मातुं मध्ये कमलासनस्थ-
 यतुर्मुखः काञ्चननिर्मिताङ्गः ।
 चतुर्भुजयात्र निवेशनीयो
 दधत् स्रुचं चात्र कमण्डलुञ्च ॥
 तथाचस्रुचं जपसाधनञ्च
 ह्यप्याजिनं चोपरितय विभ्रत् ।
 गङ्गां चतुर्धा पतितामिधाय
 चतुर्दिशं चोदकपूर्णरूपाम् ॥
 रौप्याम्बुजेन्द्रप्रभृतीनयाष्टौ
 संस्थाप्य लोकाधिपतीन् क्रमेण ।
 नानादिजौघानि च राजतानि
 मृगाश्च सर्वत्र निवेशनीयाः ॥
 पूर्वेषु मन्दरगिरिर्यवतण्डुलाभ्याम्
 शृङ्गाम्बरेण परितः परिवेष्टितान्तः ।
 म्रक्षेण काञ्चनमयेन हृषेण तद-
 द्रौप्येण हृक्षमृगपक्षियुतो विधेयः ॥
 याम्येन गन्धमदनोत्र गिरिस्तु, कार्यो
 मुद्ग्रेय जम्बतरुणा च हिरण्यमयेन ।
 हैमेन यक्षपतिना च विराजमानः
 पीताम्बरेण परितः परिवेष्टितश्च ॥
 पथात्तिलाचलमयोपरि कर्बुराभम्
 वासः सपिप्पलहिरण्यहंसयुक्तम् ।

आकारयेद्विपुलमन्द्रसुगन्धपुष्पम्
 रौप्येण शक्तिघटितेन विराजमानम् ॥
 संस्थाप्य तं विपुलशैलमधोऽक्षरेण
 शैलं सुपाशमपि मापमयं सुवस्त्रं ।
 न्यपोधत्तमपि हेममयं सुधेनुम्
 रौप्येय शक्तिघटितेय सुभं विधाय ॥
 मेरोय पुष्पाभरणञ्च कार्यम्
 हृतोदकं प्रत्यवणञ्च दिक्षु ।
 क्षीराज्यदध्ना मधुना सरांसि
 प्रागादि तेषां च यथाक्रमेण ॥
 हिम हेमकूटनिपधाःक्रमय याग्ये
 सौम्ये च नीलमितशृङ्गयुताः क्रमेण ।
 प्रादेशमात्रं परिनिस्तृतास्ते
 प्रागायता ह्यपरि० वस्तुयुताय सर्व्वे ॥
 प्रत्येकमत्र वर्षञ्छदपर्वतानाम्
 भारेण धान्यपरिमाणमुगन्ति सन्तः ।
 शतवाच रौप्यलतपक्षियुताय सर्व्वे
 मौगन्धिपुष्पफलवस्तुयुगा विधेयाः ॥
 आनीलनिपधायामो मात्यवद्भ्रमादनो ।
 तेषां मध्यगतो मेरुस्तो च धान्यविनिर्मितो ॥
 निपधः पारिजातय मर्यादापर्वतादिभ्यो ।
 मेरोः पञ्चमभागेन यथा तो गन्धमादनो ॥

गन्धमादनशैलोऽसौ पूर्वपथाद्यद्याविधौ ।
 खेततण्डुलनिर्माणौ दक्षिणोत्तरतः स्थितौ ॥
 मितान्तःप्रमुखाः सर्वे दक्षिणे ककुभादयः ।
 शंखकूटादयश्चैव उत्तरे परिकीर्तिताः ॥
 तांस्तीन् केशरशैलांश्च कृत्वा धान्यमयान् शुभान् ।
 वस्त्रैरावेष्टा शैलेन्द्रं मेरुमन्यांश्च वेष्टयेत् ॥
 दक्षिणं भारतं वर्षं तत् किंपुरुषसम्बृतम् ।
 हरिवर्षं ततः प्रोक्तं मेरोर्दक्षिणतस्ततः ॥
 इलावृतं वृतं मेरोर्यत्तुर्थं वृषभं तथा ।
 रम्यं हिरण्यं तस्मात् सुरवेयेति चोत्तराः ॥
 भद्राश्वः केतुमालश्च पूर्वपश्चिमतः स्थितौ ।
 प्रोक्तानि नववर्षाणि जम्बुद्वीपे तु नामतः ॥
 हिमाद्रिमध्ये देवेशं त्रियञ्च विनिवेशयेत् ।
 प्रासादाभिसुखावेतौ काश्वनेन विनिर्मितौ ॥
 शङ्ख-चक्र-गदा-पाणिं पीतवाससमभ्युतम् ।
 किरीट-केयूर-धरं शीवत्साङ्घितवचसं ॥
 पद्मासने समासीनां पद्महस्तां सुलोचनाम् ।
 प्रसन्नवदनां देवीं तस्य दक्षिणतोऽन्यसेत् ॥
 कैलासमध्यतो माञ्च त्वां चैव विनिवेशयेत् ।
 मां च शङ्करनामानं त्वां च गौरीं वरानने ॥
 चतुर्भुजं वृषस्थञ्च जटिलं चन्द्रमीलितम् ।
 खट्वाङ्गशूल-वरदाभय-हस्तञ्च मां न्यसेत् ॥
 मदुक्तज्ञगतां त्वां च दर्पणे दीवरान्विताम् ।

भद्रासने भगवन्तं हयरूपमुखं हरिम् ॥
 सौवर्णं स्थापयेद्देवं भारते कूर्मरूपिणम् ।
 वाराहं केतुमालं वै मत्स्यं कुरुषु चोत्तरे ॥
 सौवर्णत्रयवा रौप्यान् स्थापयेत्तु यथाक्रमम्
 एवं जम्बाद्वयं ह्रीं कृत्वा चैव यथाविधिम् ॥
 अर्घपाद्यासनं स्नानं यथावत् स्थापनं क्रमात् ।
 ब्रह्मादयस्तथादेवाः शैलाः कल्पद्रुमास्तथा ॥
 स्वनाममन्त्रैः पूजार्हा नमस्कारान्तदीपितैः ।
 गन्ध-पुष्प-नमस्कार-धूप-दीप-फलैस्तथा ॥
 तथोपहरणाद्यैश्च पूजयित्वा प्रयत्नतः ।
 भद्राष्टमवर्षे होमन्तु सर्पिषा च समाचरेत् ॥
 स्वनाममन्त्रैर्होतव्यं स्वाहाकारमभायुतैः ।
 दशोत्तरगतं कृत्वा ब्रह्मणे निरवे तथा ॥
 इतरेषाञ्च सर्वेषामष्टोत्तरगताहुतीः ।
 स्नानार्थं यजमानस्य पुरतः कलशश्चनेत् ॥
 आढकीदरपूर्णन्तु रुक्मैर्वस्त्रवेष्टितम् ।
 गन्धाः सुमनसस्तस्य कुमाद्यान्निविशयेत् ॥
 याय त्रैलोक्यास्तस्मिन् तासां त्रायाद्वयेक्षतः ।
 गङ्गाद्याः सरितः सर्वाः समुद्राय सरांसि च ॥
 प्रायान्तु यजमानस्य दुरितक्षयकारकाः ।
 इत्याद्याश्च ततस्तस्य कलशं विमलोदकम् ॥

अभ्यर्च्य गन्धपुष्पाद्यैः स्थापयेत् प्रीतिपूर्वकम् ।
 स्थापयेत् प्राङ्मुखं तत्र दातारं कलशोदकैः ॥
 ऋग्भिर्ब्रह्मदेवोभिः पावमानीभिरेव च ।
 दानकाले च सम्प्राप्ते दाता नारी नरोऽथवा ॥
 स्नापितो गुरुणा तेन सार्द्धं दानं समाचरेत् ।
 त्रिः प्रदक्षिणमावृत्य गृहीतकुसुमाञ्जलिः ॥
 प्रत्येकं पर्वतान् सर्वान् प्रणिपत्य पुरःसरम् ।
 मध्यमं गुरवे दद्यादिसं मन्त्रमुदीरयेत् ।
 अन्यस्मै वा प्रदातव्यं तस्यानुज्ञा भवाप्य च ॥

यथाच भूगदिसमस्तलोका
 स्वयि स्थिता भूधरराज नित्यम् ।
 अमौसुरा असुरा लोकनाथा
 ब्रह्मादयो देवगणाश्च नित्यं ॥
 त्वत्संप्रदानादहमप्यशेषैः
 पापैर्विमुक्तस्त यथाभवेयम् ॥
 त्रैयम्तथापर्वतराजमह्यं
 कुरु प्रभो देववरैश्च सार्द्धं ॥
 इतो-दमुक्त्वा प्रददेषु मेरुं
 मकाक्षनं राजतवस्त्रयुग्मम् ।
 प्रत्येकमेकं दिङ्गपुद्गवानाम्
 प्रागादि दद्यादितरान् क्रमेण ॥
 सुरासुराणाममृतार्थलुप्त्यै
 त्वया कृतं मन्दरगैल सत्य ।

तथा च मां रक्ष च सर्वतस्त्वं ।
 तव प्रसादाद्विरजा यथाहं ॥
 गन्धाद्रिमादन इतीरितभूधरेन्द्र
 वेदे तथापि गरुडाय नमोस्तु तुभ्यं ।
 त्वत्सम्प्रदानहतपापसमस्तदीपं
 क्षायाधिशैलवर रक्ष च मामजस्रम् ॥
 देवालयाय विपुलाय नमोऽचलाय
 हंसाय वेदपुरुषाय नमोऽच्युताय ।
 युष्मत्प्रदाननिहताखिलपापराशिं
 हंसेन सार्द्धममराचल पाहि मां त्वं ॥
 वन्दे सुपार्श्वममराचलमप्रमेय-
 न्नेतुञ्च देवसुरभिं प्रणतोऽस्मि नित्यम् ।
 त्वद्दानभक्तियुतसत्क्रिययाहमद्य
 त्वामेव यामि शरणार्थमवैहि मां त्वं ॥
 श्रीवत्सवक्षस-भनादि-मजंसमंस्त-
 लोकाधिपं सकलकारणमच्युतञ्च ।
 नारायणं शरणमेमि धराधरेन्द्रैः
 सार्द्धं त्रिधा हिमवतःस्थितिमादिमीडे
 देवाय देवगणपूजितपादपद्म-
 युग्माय भक्तजनदुःखविनाशनाय ।
 कैलाशशैलनिलयाय भवाय नित्यं
 गौरीप्रियाय वरदाय नमः शिवाय ॥
 चक्री त्वनादिनिधनः शरणागतं मां ।

भद्राग्ननामनिगतो हरिरप्युतोऽसौ ।
 आस्ते ह नाथ न वपुःसनकादियोगि-
 पुंगैरभिष्टुतपुरातनकोर्त्तियुक्तः ॥
 मध्ये महार्णवहिमसाचसतो निर्पण-
 कूर्जाक्षति शरणमेमि भवाभयाय ।
 वारावरं मथितमत्र सदा दधाति
 यस्त्वं नमामि सुरपूजितमप्रमेयम् ॥
 वाराहरूपिणमनन्तमनन्तकेतुम्
 भोक्तृरूपिणमनेकशिरोक्षिपादम् ।
 यन्दे महीधरममेयमपारकोर्त्तिं
 यज्ञेशमेमि शरणं हर मीशितारम् ॥
 देवमाद्योत्तरकुक्ष्यपि नित्यमास्ते
 भक्ष्यः सुरेन्द्रगणपूजितपादपद्म ।
 रक्षत्वग्रेपजगतां पतिरद्युतोऽसौ
 ससारदुःखचलितं शरणागत मां ॥
 उक्तैर्यमात्र मयनाशनदानमन्त्रं
 प्रत्येकमेक दिजपुङ्गवानाम् ।
 भुक्त्वा शुभानि मनसेच्छति यानि वासौ
 गच्छेश यय न निवर्त्तयतीह मर्त्यः ॥
 गुरवे दक्षिणां दद्यात् सुगणंश्चैव यासमी ।

यागापकरणं मर्त्यं गुरवे विनिवेदयेत् ॥
 इत्याहु भगवान् प्रीतः पावत्वा परमेश्वरः ।
 अहमप्ययुवै मर्त्यं युष्माकं मुनिभक्तमा ॥

इति ब्रह्माण्डपुराणीकौ जम्बुद्वीपदानविधिः ।

ब्रह्मा उवाच ।

शृणु देव मुने दानं समद्वीपाद्वयञ्च तत् ।

तत् कृत्वा पृथिवीदानफलं सर्वमुपाश्रुते ॥

पुण्यकालेषु सर्वेषु चन्द्रसूर्यग्रहादिषु ।

देवागारादिदेशेषु पृथिव्यायतनेषु च ॥

विप्रं गुरुं वेदविदञ्च दक्षं

विद्याप्रदं वृणुयात्तच्च पूर्वम् ।

स कारयेच्छैयतदङ्गकार्यम्

घटते दानं गुरुणानेन सर्वम् ॥

समाभूमिं लिम्पयेद्भोमयेन

सवारिणा शचि तत्रापि मध्ये ।

कृत्वा द्वीपं जम्बुसंज्ञं यथावत्

तद्वाञ्छितं प्रक्षनामा निवसः ॥

जम्बुप्रक्षाद्वयो द्वीपो शास्त्रलक्ष्यं तथापरः ।

कुशः क्रीडय शकश्च पुष्करश्चैव सप्तमः ॥

एते द्वीपाः समुद्रैश्च सप्तसप्तभिराहताः ।

लवणे-क्षु सुरा-सर्पि-दंभि-दुग्ध-जलैः सप्तम् ॥

जम्बुद्वीपः समस्तानामेतेषां मध्यमः स्मृतः ।

तस्यापि मेरुर्देवर्षे मध्ये कनकपर्वतः ॥

प्रक्षद्वीपस्य विस्तारः षोडशाङ्गुल इष्यते ।

पादाधिकस्तथान्येषामुत्तरीत्तरमुच्यते ॥

षोडशद्रोणधान्यैश्च प्रक्षद्वीपं प्रकल्पयेत् ।

ततः पादाधिकं प्रोक्तमन्येषामुत्तरोत्तरम् ।
 विस्तार एष द्वीपानामुदधोनाञ्च सर्वशः ॥
 प्रक्षादिपञ्चद्वीपेषु वर्षभूधरनिम्नगाः ।
 प्रत्येकं सप्तसप्त स्थः श्वेततण्डुलनिर्मिताः ॥
 पुष्करे भूधरं त्वेकं मध्यतो वलयाकृतिं ।
 वर्षद्वयं तथाचान्यन्नामतः श्रूयतां सुने ॥
 प्रक्षे शान्तमयं वर्षं गिगिरं सुखदं तथा ।
 आनन्दश्च गिरं चैव क्षेमकृत् सुखमेव च ॥
 गोमेदपर्वतचान्द्री नारदोदुन्दुभिस्तथा ।
 सोमकः सुमनाद्यैव वैभ्राजः सप्त पर्वताः ॥
 अनुतप्ता शिवाचापि अम्बिका त्रिदिवी क्रमात् ।
 अमृता सुकृताचैव सप्तैतास्तत्र निम्नगाः ॥
 प्रक्षन्तु प्रथमे वर्षे मध्यतो विनिवेगयेत् ।
 पत्नेन वा यथाशक्ति तदर्धेन विनिर्मितं ॥
 तत्पार्श्वे देवदेवेशं सर्वलोकगुरुं हरिं ।
 सोमरूपधरन्देवं सोयर्णं विनिवेगयेत् ॥
 श्वेतौ हरितजोमूतौ रौहितौ वैद्यतस्तथा ।
 नर्मतः गुपभः सप्त वर्षास्थिते च पर्वताः ॥
 कुमुदशोटनगैव ततोऽयं वनाजकः ।
 कङ्कय महिषयैव ककुशान् सप्तजोगिरिः ॥
 योनिस्तोया विलम्बा च चन्द्रा शुक्ला च मोचनौ ।
 विव्रजिः सप्त नद्यश्च गान्धर्वे परिकीर्तिताः ॥
 उद्दिष्टो वेङ्गमाद्यैव गुरतो नवणो धृतिः ।

प्रभाकरश्च कपिलः पर्वतान् शृणु नारेद ॥

मणिद्रुमोऽहमशैलो द्युतिमान् पुष्पवांस्तथा ।

कुशोधमश्च हरिती मन्दरः सप्तमस्तथा ॥

धूतपापा शिवा चापि पवित्रा शमिता तथा

द्युदभा महिषोऽथैव सर्वपापहरा तथा ॥

कुशस्तम्बं कुशदीपे क्रीचे चैतान्निबोध मे ।

वर्षाणि भूधराश्चैव विष्णुश्च परएव च ॥

अश्वकारो मुनियैव दुन्दुभिः सप्तमस्तथा ।

क्रीडश्च वामनश्चैव अश्वकारोऽयं पञ्चमः ॥

पुण्डरीको दुन्दुभिश्च सप्तैते सूरिहाचक्षाः ।

गौरी कुमारी सभ्याश्च रात्रिश्चैव मनोजवा ॥

यक्षादिः पुण्डरीकश्च सप्तसप्त उदाहृताः ।

शाकमध्ये शाकवृक्षो वर्षाश्चैव निम्नगाः ॥

सप्तसप्त च देवर्षे यूयतां गदतो मम ।

जलदश्च कुमारश्च सुकुमारी मणीचक्रः ॥

कुसुमोत्तममीदृश्च सप्तमश्च महाद्रुमः ।

उदयो जलधारश्च रैवतयानुपर्वताः ॥

पञ्चमोऽश्वगिरिः शैलो अश्विका केसरी तथा ।

सुकुमारी कुमारीश्च नलिनी वैष्णुका तथा ॥

दुन्दुका रेणुकाश्चैव गभस्तिः सप्तमी तथा ।

पुष्करेतु महापद्मो धातकीति प्रकीर्तितौ ॥

मध्यतो वलयाकारौ मानसोऽथ च पर्वताः ॥

न्यग्रोधवृक्षः पूर्वतु ब्रह्मणः स्थानमुच्यते ॥

सप्तमः पुष्करद्वीपः तद्वदेव समाहृतः ।
 एवं द्वीपाः समुद्रेथ सप्तसप्तभिराहताः ॥
 द्वीपैश्चैव समुद्रेथ समाना द्विगुणाः परे ।
 द्वीपमानान् द्रुमान् सर्वान् राजतान्विनिवेशयेत् ॥
 तथापचिन्मृगाभ्यस्यान् पर्वतोदधिषु क्षिपेत् ।
 जम्बुद्वीपाधिपं विष्णुं तत्र चैव निवेशयेत् ॥

प्रचे सोमं गाल्मले वायुरूपं
 कुशद्वीपे ब्रह्मरूपं पुराणं ।
 क्रौञ्चे रुद्रं शाकसंज्ञेऽथ सूर्य
 ब्राह्मं रूपं पुष्करे देव देवं ॥
 कृत्वाचैकं बहुधा चारुमूर्तिं
 हिरण्यजं जगतामीशमाद्यं ।
 प्रक्षाल्य पूतेन जलेन मन्त्रैः
 संप्रोक्ष्य दर्भेय निधाय देवान् ॥
 संवेष्ट्य वस्त्रेय धराधरेन्द्रान्
 ममन्ततो विकिरेत् पुष्पहृद्या ।
 अर्घादिभिर्हव्ययुतैरहस्तैः
 सम्पूज्य मेरुं प्रमथांश्च सर्वान् ॥
 स्वनाममन्त्रैश्च नमोयुतैश्च
 स्वाहायुतैः पूर्ववद्दोममन्तः ।
 यथा पुरा तत्र तथैव कुर्या
 देवाधिगैलेन्द्रवनस्पतीनां ॥
 पूर्वदुरेव विधिना समाप्य

गुरुय तत्राधिवसेत्रिंशयां ।
निशासु वेदानुमेतस्तथैव ।
वस्त्रादिदानञ्च ततः क्रमेण ॥
ततः प्रभाते विमले तु दान्-
काले तदा आपितोघोतवस्तः ।
यथा पूर्वं जम्बुसंग्रस्य चीत्तं ।
तथादानं सादरं हारयित्वा ॥
ततो विप्रान् पूज्य तेषां क्रमेण
तां दापयेन्मन्त्रपूर्वन्तथैव ।
सोमं वायुं ब्रह्मरूपञ्च चन्द्रं
तथा सूर्यं ब्रह्मणोरूपमाद्यं ॥

वीरुधौपधिष्ठिच्छाणां मृगाणां जगतां प्रभोः ।
आह्वादननो यस्मात् तस्मात्त्वं पाहि मां सदा ॥
अन्तर्बहिर्ध्वं तत्त्वव' व्याप्य योजगति स्थितः ।
सदागतिरमेयात्मा रक्ष त्वं व्याहृतस्तु मां ॥
यः कर्त्ता जगतां धाता ब्रह्मलोकपितामहः ।
त्वत्सम्प्रदानाद्देवेश श्रेयसास्तु सदा मम ॥
रक्षार्थं देवदेवानां जगतामपि शङ्कर ।
त्वया तु त्रिपुरन्दग्धं सदा मे संप्रसीद तत् ॥
उदेत्यस्तमनं याति नित्यं पाति जगत्त्रयं ।
प्रत्यक्षं सर्वलोकानां योऽसौ मे संप्रसीदतु ॥
मृष्टिम्पितिविनाशानां कारणञ्च जगतामसौ ।
हिरण्यगर्भा भगवान् सदा मे संप्रसीदतु ॥

इत्थेवमेव विधिभिर्दिज पुद्गवानाम्

प्रत्येकमेकश्च यथा क्रमेण ।

दद्यात्तदा गुरवे दक्षिणौ

वासः सुवर्णादधिकं सुवर्णं ॥

कृत्वा सप्तद्वीपपर्यन्तभूमिं

दत्त्वा देवान् जातरूपान् क्रमेण ।

दद्यात्तस्मै गुरवे दानशेषं

साङ्गोपाङ्गान्धान्यवस्त्रादि सर्व्वं ॥

आदावन्ते पञ्चभिर्विप्रवर्यैः

पुण्याहश्च स्वस्तिमृदिश्च वाचं ।

दद्यात्तेभ्यो दक्षिणां जातरूपं

वासोधान्यं भोजयेद्वाह्यणांश्च ।

सप्तद्वीपाह्वयं दानमेवं कृत्वाय नारद ।

नारी वा पुरुषोवाच वेरिञ्चिं लोकमाप्नुयात् ॥

उवाच नारदावैवं भगवान् लोकभावनः ।

यथा मया पि तत्तव प्रोक्तं वै मुनिसत्तमा ॥

इति ब्रह्माण्डपुराणोक्तं सप्तद्वीपदानविधिः ।

पुलस्त्य उवाच ।

तत्रासीना मुनयः शौनकाद्या-

स्तेचारण्ये नैमिषे सत्रयागे ।

सुखासीन सृतसनुन्तदानीम्

गत्वापृच्छन् यत्रकर्मवसाने ॥

उग्रस्तवः परिपृच्छामहे त्वाम्

किं कृत्वासौ पुरुषोवाच नारी ।
 आयुश्च मर्त्यं लभतेऽथ रोगै
 र्विमुच्यते भूतिमुपैति चायमां ॥
 दुःस्वप्ननाशं च हृभोतिमाशम्
 दृष्टं तस्मा त्रिविधे चाद्भुते वा ।
 अयाम्यद्वा भयदोषप्रशान्ति-
 मभीष्टसिद्धिं प्रददाति कर्तुः ॥
 दानं प्रतं देवताभ्यर्चनं वा ।
 किं तत् कृत्वा कृतकृत्यो भवेत्ताः ।
 शृणुष्वस्त्ववाक्यं यत्तु
 वदात्माकं सूतदानातिविद्वन् ॥
 इत्येवमुक्तो मुनिभिस्तदानीं-
 मुच्यन्वाः प्रत्युवाचाय तेषां ।
 शृणुष्वं वः कथयिष्याम्यहन्त-
 त्विषं भूतं पृथिवीपद्मदानं ॥
 देवागारे नन्दनद्योस्तु तोरे
 गृहेऽन्यस्मिन् पुण्यदेशे च कुर्यात् ।
 तलागे वा नन्दने वाथ कुर्या-
 दारामे वा रमते यत्र चेतः ॥
 विप्रं गुरुं वेदपुराणदत्तं
 सङ्गृह्य चैतानि क्रमादरेण ।
 दद्यात् तस्मै गुरुवेऽथ वासो

युगं शुभं काञ्चनभूषणानि ॥
 अनद्धृतोऽसौ प्रकरोति सर्व-
 सृतेदानं किञ्चिदिहास्ति कार्यं ।
 गव्येन भूमिं शकृता जलेन
 चानेपयेद्दिग्गतिहस्तमात्रां ॥

कूटस्पर्शपद्मार्णां समं प्राक्प्रवमेव वा ।
 षोडशारक्षिमात्रान्तु चतुरस्त्रं प्रकल्पयेत् ॥
 यथेष्टं तत्र कुर्यादैस्तन्मात्रं परिकल्पयेत् ।
 चतुर्द्वारसमायुक्तं चतुस्तोरणभूषितं ॥
 दर्भमालापरिहृतं मङ्गलाङ्कुरगोभितं ।
 वित्तानेनोपरिच्छन्नं शुभेन सितरूपिणा ॥
 परितो लोकपालानां ध्वजाय परिकल्पयेत् ।
 यस्तैरावेष्टयेत् स्तम्भान् चतुर्दिक्षु विचक्षणः ॥
 लभ्ययेत् पुष्पमालायः सर्वतस्तम्भसन्धिषु ।
 प्रागुदक्प्रवणां भूमिं गोमयेनोपलेपयेत् ॥
 एवं कूटप्रपाञ्चाय षट् वा परिकल्पयेत् ।
 मध्ये घोहिमयं शैलं महामेरुं प्रकल्पयेत् ॥
 मध्यमं दशभारेण तुरीयांशेन चैतरान् ।
 भन्दरं पुरतः कृत्वा दक्षिणे गन्धमादनं ॥
 विपुलं पश्चिमे शैलं सुपार्वशोचारेऽवधं ।
 विष्कम्भपर्वतो दक्षिणं पूर्वपश्चिमभागयोः ॥
 परितयास्तरे वर्षपर्वताः समुदाहृताः ।

विश्वम्भपर्वतो, मन्दरगन्धमादमावेवाभिधीतौ, वर्षपर्वतास्तु
धरादानोपदिष्टा द्रष्टव्याः ।

जम्बूगन्धमादयो द्वीपौ गाल्यालये तथापरः ।

कुशं क्रौञ्चय गाकय पुष्करसैव-सप्तमम् ॥

लवणेषुसुरासपिर्दधिदुग्धजलैः समम् ।

एवं द्वीपाः समुद्रैश्च सप्तसप्तभिरावृताः ॥

एवं ब्रह्मिमयान्धैलान् पत्रिणः कारयेत्तथा ।

भारतैर्नाथवा शैलानितरान् परिकल्पयेत् ॥

इतरान्, वर्षपर्वतानित्यर्थः ।

सम्बिष्टं शैलान् वासोभिः सर्वानिव महीदधीन् ।

चतुरस्रतुरः पानान् तत्तद्रव्येण संविशेत् ॥

मन्दारं पारिजातश्च सप्तानं हरिचन्दनम् ।

मेरुपरि सौवर्णान् चतुर्दिक्षु निवेशयेत् ॥

तन्मध्ये कल्पवृक्षश्च सौवर्णं कमलासनम् ।

ब्रह्माणं द्विभुजं देवं गार्ङ्मुखं विनिवेशयेत् ॥

मेरुशृङ्गाणि चत्वारि राजतानि प्रकल्पयेत् ।

सौवर्णं मादनं भूचं मन्दरे विनिवेशयेत् ॥

हिरण्यं गरुडं जम्बूगन्धमादनपर्वते ।

सौवर्णश्च पुरोहंसमश्वत्थं परिकल्पयेत् ॥

सुपार्श्वं सुरभीं हैमीं न्ययोधश्च निवेशयेत् ।

राजतानपि सर्वेषु मृगपक्षिमहीरुहः ॥

इक्षुचन्दनखण्डानि सर्वेषु विनिवेशयेत् ।

दारेषु कुम्भौ जलवस्तयुक्तौ

फलैर्वृतौ चन्दनखण्डयुक्तौ ।
 कोणेषु पूर्णं कलयन्त्येव
 चतुर्दिशमिच्छुरसं निधाय ॥
 कृत्वैव मद्रिप्रवरांश्च देवा-
 नाराधयन् चन्दनपुष्पधूपैः ।
 स्वनाममन्त्रैश्च नमोन्तरूपै-
 रभ्यर्च्य सर्वानय विप्रमुस्यान् ॥
 सार्धं तथा गुरुणा पञ्चभिर्मैः
 पुण्याहकं च्छस्तिमृष्टिं च वाच्यं ।
 ततोऽब्रह्मं गुरुरेव कुर्यात्
 पूर्वोत्तरस्यान्दिशि भूधराणाम् ॥
 अग्निं समाधाय हृतेन दध्वा
 जुहोति देवाय च नामचोक्ता ।
 तथा गिरीणामपि नाममन्त्रै-
 र्द्वाष्टुतोरधिकश्चैवमेकम् ॥
 पूर्वोत्तरेषं गुरुरेव कृत्वा
 निशां तथा जागरणं च कुर्यात् ।
 रक्षोघ्नमन्त्रांश्च जपन् स आस्ते
 ततः प्रभाते विमले प्रकर्त्ता ॥
 प्राप्ते पुण्ये दानकामे प्रदत्ता
 कुमोदकैस्तिष्ठन्मित्रैश्च विद्वान् ।
 स्नात्वा शुचिर्गुह्या प्राचितोऽसौ
 तथा मन्त्रोऽयं कृत्वा पापमानैः ॥

दद्यात् पुण्याञ्जलिं तत्र मेरोः कृत्वा प्रदक्षिणम् ।
 सम्पूज्य दद्यादिप्रायः गुरवे वाहिताग्नये ॥
 यस्मात्त्वं लोकपालानां वृद्धाणः परमेष्ठिनः ।
 आवासः सर्वदेवानां तस्मात्त्वां पाहि सर्वतः ॥
 यस्मात्त्वं चित्तिपद्मस्य कर्षिकारं महीधर ।
 तस्मात्त्वं सर्वदा ह्यस्त्राणां यासि प्रददस्व वै ॥
 इति दद्यान्महामेघं विप्राय विदुषे ततः ।
 प्रागाद्यक्षरपर्यन्तान् विप्रेभ्यः प्रतिपादयेत् ॥
 प्रत्येकमेकं विदुषां चतुर्णां प्रतिकल्पयेत् ।
 दद्यात् पुण्याञ्जलिञ्चैव कृत्वाचापि प्रदक्षिणम् ॥
 यस्मात्त्वं मदनावासो देवानामपि पर्यतः ।
 सम्प्रोयतां मे भगवान् मन्दरः पर्वतोत्तमः ॥
 यस्मात्त्वं गरुडावासः सदा देवालयचलः ।
 सम्प्रोयताम्भे भगवान् गन्धमादनपर्यतः ॥
 यस्मिन्मत्तयवृक्षस्यो हंसरूपी सदा वसेत् ।
 तस्मात् सम्प्रोयतां मङ्गलं विपुलः पर्वतोत्तमः ॥
 सुरभिस्तिष्ठते नित्यं न्यग्रोधीमस्तके तव ।
 आरामो देवतानां त्वं सुपाश्वं प्रीतिमान् भवे ॥
 इत्येव पृथिवीयद्गदानं दानोत्तमं तथा ।
 दत्त्वा भुङ्क्तेऽधिकान् भोगान् ब्रह्मसालोक्यमाप्नुयात् ॥
 पुण्याहं स्वस्तिमृदिच्च वाचयेद्गुरुणा सह ।
 विद्वद्भिः यच्चभिर्विप्रैर्दद्यात्तेयान्तु दक्षिणाम् ॥
 दानोपदेष्टुं गुरवे दक्षिणां प्रतिपादयेत् ।

उपदेष्टात्र पष्ठोभिप्रेतो वैतानिकस्य तु
गुरोस्तेषाञ्च दद्यात्तु दक्षिणामित्वनेन च
दक्षिणादानसिद्धेः ।

दानमानसमं निष्कं जातरूपं विधानतः ।
आसनं शयनं वस्त्रं पात्रं भोजनसाधनम् ।
पानीयसाधनङ्गांस्त्र्यं गुरवे प्रतिपादयेत् ॥

एतद्दानेऽप्युपयुक्तं समस्तम्
दद्यात्तस्मै गुरवे वस्त्रजातम् ।
स्वयं भुङ्क्ते स घृतं पाणिनोक्तं
गुरुन् विमान् भोजयेद्देववर्गान् ॥
एवं पुरा ऋषये नारदाय
जगत्कर्त्ता वासवीत्यद्भयोनिः ।
मयाचोक्तं पृथिवीपद्मदानम्
ततः किञ्च प्रवर्षामि द्विजेन्द्राः ॥

इति ब्रह्माण्डपुराणोक्तः पृथिवीपद्मदानविधिः ।

शौनक उवाच ।

अन्त्यजागमने मर्त्यैः पाण्डुरोगी प्रजायते ।
बध्नामि तत् प्रतीकारं दानहोमादिकर्मणा ॥
पलत्रयेण कुर्वीत राजतेन वसुन्वराम् ।
तदर्धेनाथवा कुर्यादित्तशाठ्यप्रकारयेत् ॥
सपर्वतवनां छात्रां समुद्रपरिवेष्टिताम् ।
नवरत्नानि निक्षिप्य श्वेतवस्त्रेण वेष्टयेत् ॥
कांस्यपात्रे विनिक्षिप्य पलायकविनिर्मिते ।

देवीमावाहयेत्तत्र सर्वाधारां हरिप्रियाम् ॥
एहोहि देवि धात्री त्वं रूपेस्मितम्यगाविर्भा ।
सहिता पर्वतैर्दीपिः समुद्रैः सुमना भव ।

आवाहनमन्त्रः ।

एषमावाह्यतां देवीं गन्धमालैःसंमर्षयेत् ।
उपचारैः प्रोद्धशभिराचार्यः सर्वमास्तवितु ॥
होमश्चापि प्रकुर्वीत समिदाग्नितिलैरथ ।
भूमिभूमौति मन्त्रेण समिद्धोमः प्रकीर्त्तितः ॥
तथा । भूमिभूमिमगन्धाना मातामातरमित्यपि ।
मन्त्रः प्रकीर्त्तितयाग्नौ तिलान्याहुतिभिर्हुनेत् ॥
अग्निरुत्तरतयापि कुम्भं वस्त्रेण वेष्टितम् ।
स्थापयेदन्नं शुभ्रमन्नस्थानादिस्तिकाः ॥
प्रक्षिपेच्च ततः शुक्लवारिणा परिपूरिते ।
पवमानादिभिर्मन्त्रैरभिषेकं च कारयेत् ॥
शम्भोदेव्यनुवाकेन शान्तिं चापि प्रकल्पयेत् ।
अभिषिक्तस्यचाङ्गानि वस्त्रेण परिमार्जयेत् ॥
अक्षीभ्यमनुवाकेन यथास्तुतं सदर्भकम् ।
आचार्याय च तां पृथ्वीं दद्याद्भोगी समाहितः ॥
मन्त्रेणानेन विधिवत् प्राञ्जु खाय ह्युदङ्मुखः ।
धात्री धरित्री भूतानां वराहेणोद्धृता प्रिया ॥
रत्नगर्भसमुद्रैकवसना सर्वशोभना ।
दानेनानेन, सुप्रीता, पाण्डुरोरणं व्यपोह्यु ॥
दानमन्त्रः, । अनेन विधिना दत्त्वा पृथुदानं प्रयत्नतः ।

यद्दानं वै कृतं मर्त्ये अन्यजागमनेन तु ॥

तत्सर्वं नाशमायाति पाण्डुरोगादिकं महत् ।

शान्त्यर्थं ब्राह्मणैः सार्द्धं कुर्यात् पुण्याहवाचनं ॥

इति पद्मपुराणोक्तः पाण्डुरोगहरः पृथिवीदानविधिः ।

अथ विश्वचक्रशब्दितं द्वादशं महादानमाश्रयायते ।

मत्स्यपुराणे मत्स्य उवाच ।

अघातः सम्प्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् ।

विश्वचक्रमितिर्यातं सर्वपापप्रनाशनम् ॥

तपनीयस्य शुद्धस्य विपुवादिषु कारयेत् ।

ज्येष्ठं पक्षसहस्रेण तदर्धेन तु मध्यमम् ॥

तस्यार्धेन कनिष्ठं स्यात् विश्वचक्रमुदाहृतं ।

अन्यद्विंशपलानूर्ध्वमशक्नोपि निवेदयेत् ॥

योद्धशरन्ततश्चक्रं भ्रमन्नेम्यष्टकाहतम् ।

नाभिमध्ये स्थितं विष्णुं योगारूढं चतुर्भुजम् ।

शङ्खचक्रेऽस्य पार्श्वे तु देव्यष्टकसमाहृतं ।

‘अरोनाम, नाभ्यन्तोपक्रमान्तगामिशलाकाकृतिरवयवविशेषः

‘नेमयः, प्रधयः भ्रमन्त्योवलयाकारेणावस्थिताः

तासामष्टकेन तुल्यान्तरालेनाहतम् ।

वेष्टित, नाभिपद्मे स्थितमिति

अष्टदलपद्माकारा नाभिः तत्कर्णिकायां योगारूढमिति
हृद्देशावस्थापितहस्तद्वयं पार्श्वस्थितशङ्खचक्रं विष्णुं विन्ध्यस्य दला-
ष्टक पूर्वादिक्रमेण शङ्खचक्रं प्रतिष्ठापयेत् । तल्लक्षणं तु नार-
दीये ।

विमलोत्कर्षिणी ज्ञाना क्रिया योगा तथापरा ।

प्रज्ञा सत्या तथेगाना नवमो वाप्यनुग्रहेति ॥

सर्व्या दक्षिणहस्तेन वरदेन विराजिता ।

सध्येन चक्रे धारिण्यः स्त्रोरुपाद्यासम्पन्ना इति ॥

अथ देव्यष्टकसमाहृतमिति वचनात्प्रवक्ष्या अनुपयोगः ।

द्वितीयावरणे तद्वत् पूर्वतो जलयायिनः ।

अत्रिर्भृगुर्वशिष्ठश्च ब्रह्मा कश्यप एव च ॥

मत्स्यः कूर्मविराहश्च नरसिंहोऽथ वामनः ।

रामोरामश्च कृष्णश्च बुधः कल्कीति च क्रमात् ॥

जलयायिप्रभृतीनां, कृष्णमुक्तं ब्रह्माण्डदानद्वये ।

मत्स्यादीनान्तु पञ्चरात्रे ।

वामे गङ्गां गदां दक्षे द्विभुजो मत्स्यरूपधृक् ।

नराद्विर्मत्स्यरूपो वा मत्स्यरूपी जनार्दनः ॥

एतदेव कूर्मनक्षत्रं मत्स्यपदस्थाने कूर्मपदप्रयोगे सति ।

मधुपिङ्गलवर्णश्च चतुर्बाह्यायुर्धैर्युतम् ।

नराङ्गं शूकरास्थं च मनाक्पीतं सुभीषणम् ॥

श्रीर्धामकूर्परस्या तु धरानन्तो पदानुगौ ।

एतद्रूपधरं देवं वराहं भुक्तिमुक्तिदम् ॥

ज्वलदग्निममाकारं सिंहवक्त्रं नगाङ्कम् ।

दंष्ट्राकरानवदनं नलज्जिह्वं सुभीषणम् ॥

हृत्ताचं जटिनं क्रुद्धं चालीढं पीनवत्सलम् ।

अभेद्यतोन्नमस्वर वामोत्कृतदानवं ॥

तद्वत्तोदावयनं च कराभ्यां नगरैर्भूतम् ।

गदाचक्रधरं दाम्भ्यां नरसिंहं जगत्प्रभुम् ॥
 कुण्डीच्छत्रधरोद्दिर्घार्चामनः परिकीर्तितः ।
 चतान्तकरणं घोरमुद्वहन् परशुं करे ॥
 जामदग्न्याः प्रकर्त्तव्यो रामो रीपारुणेक्षणः ।
 युवा प्रसन्नवदनः सिंहस्कन्धो महाबलः ॥
 आजानुबाहुः कर्त्तव्यो रामो बाणधनुर्धरः ।
 शङ्खचक्रधरः कार्य्यो नीलोत्पलदलच्छविः ॥
 क्षण्यो दीर्घद्विबाहुश्च सर्वदैत्यचयङ्करः ।
 कामायवस्त्रसंवीतः स्कन्धसंसक्तचौवरः ॥
 पद्मासनस्थो द्विभुजो ध्यायी* बुद्धः प्रकीर्तितः ।
 खड्गोद्यतकरः क्रुद्धो हयारूढो महाबलः ॥
 स्तेच्छोच्छेदकरः कल्की द्विभुजः परिकीर्तित इति ।
 तृतीयावरणे गौरी मातृभिर्वसुभिर्युता ॥

गौरीः लक्षणमुक्तं, ब्रह्माण्डपुराणे ।

ब्रह्माण्डाद्याः सप्तमातरः ।

तासाञ्च, लक्षणमुक्तं लक्षणसंग्रहे ।

गौरी चतुर्मुखी वीरा अक्षमाला मुचान्विता ।

कुण्डान्यपाविणी वामे ब्रह्माणो हंससंस्थिता ॥

गौरी, गौरवर्णा ब्रह्माणोविशेषणमेतत् ।

विनेत्रा शूलहस्ता च जटाखण्डेन्दुमण्डिता ।

कपालमानिनो शुक्ला रुद्राणी ह्यसंस्थिता ॥

रक्ता गतिधरा देवी रक्तमान्याम्बरान्विता ।

शिखिपृष्ठसमारूढा कौमारी स्कन्दरूपिणी ॥
 शङ्ख-चक्र-गदा-गार्ध्व-खट्वहस्ता च तार्चगा ।
 श्यामा चतुर्भुजा देवी वैष्णवी जनमालिनी ॥
 लक्ष्म्या पीनोदरा कूरा शूकरास्यानुकारिणी ।
 स्रवस्ता यौवनोद्विधा नार्याभरणभूषिता ॥
 वाराहो महिषस्या तु मदिरा दण्डधारिणी ।
 खड्ग खेटकसंयुक्ता अथवापि चतुर्भुजा ॥
 सहस्राक्षा गजारूढा हेमाभा वक्त्रधारिणी ।
 इन्द्राणी सर्वसिद्धार्था सर्वाभरणभूषिता ॥
 गर्ताक्षी क्षौण्णदेहा तु चामकुक्षिभयद्वरी ।
 विवृतास्या च दंष्ट्रोष्ठा शिवे वा कौगिके स्थिता ॥
 लेलिहाना विमुक्ताक्षी ज्वलत्केयाहिमण्डिता ।
 क्षीपिचर्माम्बरा क्रुद्धा चामुण्डा मुण्डमालिनी ॥
 जटिला वर्तुला वाक्ता चतुर्बाहुषु विभ्रती ।
 कपालकर्चरी याम्ये पाशं शूनच्च दामत इति ॥

यन्मष्टकलक्षणमुक्तां ब्रह्माण्डदाने* ।

चतुर्थे द्वादशादित्या वेदायत्वार एव च ।
 पञ्चमे पञ्चभूतानि रुद्राद्यैकादशैव तु ॥
 लोकपालाष्टकं षष्ठे दिक्तातद्वास्तवैव च ।
 सप्तमेऽस्ताणि सर्वाणि महत्त्वानि च कारयेत् ।
 अन्तरान्तरतो देवान् विन्यसेदष्टमे पुनः ॥

सर्विवेशोपयोगित्वादष्टावस्त्राणि मङ्गल्यानि चाष्टावित्तेतावतामेव
परियहो न्याय्यः ।

अस्त्राण्युक्तानि, गरुडपुराणे,

खड्ग-शूल-गदा-शक्ति-कुन्ता-दुश्श-धनूषि च ।

स्वधितियेति शस्त्राणि तेषु चायं प्रशस्यत इति ॥

मङ्गल्याख्याह पराशरः ।

दक्षिणावर्तशङ्खश्च रोचना चन्दनम तथा ।

मुक्ताफलं हिरण्यञ्च च्छत्रचामरमेव च ।

आदर्शयेति विज्ञेयं मङ्गल्य मङ्गलावहम् ॥

अन्तरान्तर इति पूर्वोक्तिः, सर्वैरेव सम्बध्यते अन्तराणाम-
न्तरो मध्यदेश इत्यर्थः. अष्टमावरणे तु पूर्वोक्तान् ब्रह्मादीन् षोड-
शदेवान् विन्यसेदिति दानविवेककारः अभीष्ट देवान्विन्यसेदिति
केचित् एते च देवताविशेषा विष्वक्कनिर्माणार्थमवकृतस्यैव
सुवर्णस्य मध्यतश्चक्रारूढा निष्पादनीयाः न पृथक्, सुवर्णेन तथा-
विधेयैव चक्रस्य कार्यतयोपदेशात् ।

तुलापुरुषवच्छेषं समस्तात्परिकल्पयेत् ।

कृत्स्नखण्डपसम्भार-भूषणाच्छादनादिकम् ॥

विष्वक्कं ततः कुर्यात् छण्णाजिमतिलोपरि ।

तथाष्टादश धान्यानि रसांश्च लवणादिकान् ॥

पूर्णकुम्भाष्टकञ्चैव वस्त्राणि विविधानि च ।

मात्सेक्षुफलरत्नानि वितानं वापि कारयेत् ॥

अत्रादिशब्देन, इति-शब्द-शिवादिपूजा-

ब्राह्मणवाचनाधिवासनादोनि संगृह्यन्ते ।

भविष्योत्तरे ।

अधिवास्य ततश्चक्रं पयाडोमं समाचरेत् ।

चातुशरणिंकासूत्रब्राह्मणायतुरोऽष्ट वा ॥

होमं कुर्युर्यतात्मानो वस्त्राभरणभूषिताः ।

होमद्रव्यसमोपेताः सुक्स्तुवैस्ताम्रभाजनैः ॥

चक्रप्रतिष्ठितानान्तु सुराणां होम इष्यते ।

तस्मिन्नेर्जुहुयाग्मन्त्रैः सर्वोपद्रवशान्तये ॥

मत्स्यपुराणे ।

ततोमङ्गलशब्देन स्नातः शक्ताम्बरी गृही ।

होमाधिवासनान्तेषु गृहीतकुसुमाञ्जलिः ॥

इममुच्चारयेन्मन्त्रं त्रिः कृत्वा तु प्रदक्षिणम् ।

नमो विश्वमयायेति विश्वचक्रात्मने नमः ॥

परमानन्दरूपी त्वं माहि संसारकदमात् ।

तेजोमयमिदं यस्मात् सदा पश्यन्ति योगिनः ॥

हृदि तत्त्वं गुणातीतं विश्वचक्रं नमाम्यहम् ।

वासुदेवे स्थितं चक्रं चक्रमध्ये च माधवः ॥

अन्योन्याधाररूपेण प्रणमामि स्थिताविह ।

विश्वचक्रमिदं यस्मात् सर्वपापहरं परम् ॥

आयुवृद्धाधिवासस्य भवादुद्धर मामतः ।

इत्यामन्त्र्य च योदयात् विश्वचक्रं विमलरः ॥

विमुक्तः सर्वपापिभ्यो विष्णुलोके महीयते ।

वैकुण्ठलोकसामाद्य चतुर्बाहुः सनीतनः ॥

सेव्यते ऽम्बरसां सङ्घैस्त्रिष्टेव कल्पशतत्रयं ।

अत्रापि पूर्ववद्दानवाक्यमभिधाय-

यथाशक्ति सुवर्णदक्षिणासहितंजलः

पूर्णमाचार्यादिभ्यः सम्प्रदानं प्रतिपादनं तदनुष्ठयान्तेभ्योपि

दानम् दीनानायतर्पणम् स्वल्पेत्वेकाग्निविधानमृत्विगाचार्याणां

विभागव्यवस्था चेति सर्व्वं प्रकृतिषदनुष्ठेयं, ततः पुण्याहवाचन-

देवतापूजनविसर्जनानि कुर्यात् ।

प्रणमेद्वा स्वयं कृत्वा विष्वचक्रं दिने दिने ॥

तस्यायुर्वर्द्धते नित्यं लक्ष्मीश्च विपुला भवेत् ।

इति सकल जगत्सुराधिवासम्

वितरति यस्तपनीयपोहगारम् ।

हरिभुवनमुपागतः ससिद्धे

यिरमधिगम्य नमस्यते शिरोभिः ॥

असुदर्शनतां प्रयाति यत्रो

र्मदनसुदर्शनाश्च कामिनीनां ।

ससुदर्शनकेशवानुरूपः

कनकसुदर्शनदानदग्धपापः ॥

कृतगुरुदुरितानिपोहगार

प्रधरसुदर्शनदानता निरस्य ।

ब्रजति च समुरारिधाम भित्वा

भवमतित्य भुवने भत्वा न भूयः ॥

इति मत्स्यपुराणोक्तो विष्वचक्रदानविधिः ।

अथ कल्पलताभिधानं त्रयोदश महादानमुपवर्ण्यते ।

। ।

मत्स्य उवाच ।

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् ।

महाकल्पलता नाम महापातकनाशनम् ।

पुण्या तिथिमयासाद्य कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ।

। ऋत्विग्मण्डपसम्भारभूषणाच्छादनादिकम् ।

तुलापुरुषवत् कुर्यात् लोके ग्रावाहनादिकम् ॥

• आदिगन्धव्याख्यानं पूर्ववत् ।

चामीकरमयी कुर्यात् दम्बकल्पलताः शुभा । ११

नानापुष्पफलोपेता नानाशकविभूषिता ॥

विद्याधरसुपर्णानां मिथुनैरुपगोमिता ।

हरोनादिसुभिः* सिद्धैः फलानि च विद्वद्भूमैः ॥

चामीकरं सुवर्णं कल्पलतास्तुलाकारा विधेया ,

नानाफलानि, पुस्तोगोगजवाजिप्रभृतीनि, स्वरूपपुष्पफलानां
तुलनार्थत्वेनैवोपपत्तेः ।

‘अशुकानि, वस्तानि । सुपर्णाः, पक्षिणः ।

एव दम्बकल्पलता विधाय वेदिकयाम् लिखितचक्रस्योपरि
मध्ये हयं पूर्वादिदिक्षु चाष्टौ स्थापयेत् ।

लोकपालानुसारिणः कर्त्तव्यास्तासु देवताः ।

ब्राह्मीमनस्तगतिश्च लवणस्योपरि न्यसेत् ।

अधस्ताच्च तयोर्मध्ये पद्मगङ्गाकरे शुभे ॥

लोकपालानुसारिणी देवता, लोकपालशक्तय इत्यर्थः ।

अधस्ताच्च तयोरिति, मध्यस्थापितयोः कल्पनतयोरधस्तात्
पद्माकारां ब्राह्मीं, यज्ञधरामनन्तशक्तिं च स्थापयेत् ।

सवणादिपरिमाणश्च, परिमाणविशेषा-

निर्देयात् पुरषेष्वप्यु नियम्यते । सवणं स्तूपयोर्न्यस्येदिति
अचित्पाठः तत्र स्तूपो राशिः द्विवचनं राशिद्वयापेक्षयेति ।

इमासनस्यासु गुडे पूर्वतः कुलिगायुधा ।

रजन्यजस्थिताग्नेयोस्तुहोपागिरथानसे ॥

पाथ्यामहिपमारुद्गागदिनो तन्दुलोपरि ।

वृतेन नैर्ऋती स्याप्या सखद्वा दक्षिणापरे ॥

वारुणे वारुणी चोरे भयस्या नागपाणिनी ।

पताकिनी च वायव्ये भृगस्या गर्करोपरि ॥

सौम्या निलेषु संस्थाप्या शक्तिनो निधिसंस्थिता ।

माहेश्वरी वृषगता त्वीरपाणिः त्रिशूलिनी ॥

इमो-गजः सच चतुर्दन्तीविधेयः, कुलिगं, वज्रं, रजन्यजस्थि-
तेति, रजनो, हरिद्रा, अजः, क्षामः, हरिद्रोपरिस्थापिता, क्षाम-
वाहनेत्यर्थः अनसे, आग्नेयदिग्भागे, दक्षिणापरे नैर्ऋतदिग्भागे
नैर्ऋतोपेतवाहनेत्यवधेयं भयस्यामकरवाहनेत्यर्थः ।

निधिसंस्थितेति निधिरूपं कलयागुकारि ।

मौलिग्रीवरदास्तद्वत् कर्त्तव्या वालिकाश्विताः ।

गज्या पञ्चपनादूर्द्धमासद्वयात् प्रकल्पयेत् ॥

मर्द्धामासुपरिष्ठाच्च पञ्चवर्णं वितानकम् ।

धेनवो दगकुम्भाय पद्मायुग्मानि चैव हि ॥

मौलिन्धो, मुकुटधरा., वरदा इति, यथोक्तायुधधारिणः करा-
दितरेण करेण वरदमुद्रान्विता इत्यर्थः । 'वालिका, कर्णभूषणं
बालकान्विता इति क्वचित्पाठः तदा वामोत्सङ्गस्थितवालका इति
व्याख्या एतच्च पञ्चपलादिपरिमितकम्पनताकरणीपक्षतसुवर्ण-
नैव विभज्य सर्वं कर्त्तव्यं, पृथक्पृथगेण कर्त्तव्यानुपदेशात् ।

मध्यमहे तु गुरवे ऋत्विग्भ्योन्यास्तथैव च ।

ततो मङ्गलशब्देन स्नातः शुक्ताम्बरो बुधः ।

त्रि प्रदक्षिणमावृत्य मन्त्रानेतानुदीरयेत् ॥

तत इति होमाधिवासन पुण्याहवाचनादि पूर्वोक्त कर्मकला-
पानन्तर्यमुच्यते, स्नात इति कुण्डसमीपवर्त्तिकलग्नस्थितसर्वोपधि-
जलेन ऋत्विग्भिः स्नापितः, गृहीतकुसुमाञ्जलिरित्यपि ज्ञेयं ।

अथ मन्त्रः ।

नमोनमः पापविनाशिनीभ्यो

ब्रह्माण्डलोकेश्वरपालनीभ्यः ।

आशंसिताधिकफलप्रदाभ्यो

दिग्भ्यस्तथाकल्पलतावधूभ्यः ॥

अथ पूर्ववत् प्रयोगमुच्चार्य मध्यमे हे देवतादिसहिते कल्पलते
गुरवे प्रतिपाद्य शेषा ऋत्विग्भ्यः प्रतिपादयेत् ।

तदनुज्ञया अन्येभ्योपि दानं दीना नाथ पूरणं, स्वल्पेत्वेकाग्नि
विधान चेति पूर्वोक्तमनुसन्धेयं । तत पुण्याहवाचनदेवतापूजन-
विसर्जनानि कुर्यात् ।

इति सकलदिग्ब्रह्मनामदानं

भवभय सूदनकारि यः करोति ।

अभिमतफलदे स नाकलोके

वसति पितामहवत्सराणि त्रिंशत्

अभिमतफलदे, इष्टफलदायिनि ।

पितृशतमवतारयेद्भवान्धेः

स च दुरितौघविनाशश्छन्दसः ।

सुरपतिवनितासहस्रसंख्यैः

परिहृतमम्युजसंसदाभिवन्द्यः ॥

इति विधानमिदं सदिगङ्गना-

कनककल्पलताविनिवेदने ।

पठति यः स्मरतीह तदीक्षते

स पदमेति पुरन्दरसेवितम् ॥

इति मत्स्यपुराणोक्तः कल्पलतादानविधिः ।

अथ सप्तसागरसंज्ञं चतुर्दशं महादानमाख्यायते

मत्स्य उवाच ।

अद्यातः सम्प्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमं ।

सप्तसागरकं नाम महापातकनाशनं ।

पुण्यं दिनमथासाद्य कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ॥

तुलापुरुषवत् कुर्यात् लोकेशावाहनं बुधः ।

ऋत्विग्मण्डपसञ्चारभूयणाच्छादनादिकं ॥

आदिशब्देन, हृदियाह-पुण्याहवाचनादि ।

कारयेत् भक्तकुण्डानि काष्ठनानि विचक्षणः ।

प्रादेशमात्राणि तद्यारत्निमात्राणि वा पुनः ॥

कुर्थाक्षसपलादूर्द्धमासहस्राच्च शक्तितः ।

संस्थाप्यानिच सर्वाणि कृष्णाजिनतिलोपरि ॥

कुण्डानि, भाण्डानि, प्रादेशादिपरिमाणं, तिर्यगूर्धपरिज्ञेयम् ।

एकविंशत्यङ्गुष्ठपर्वपरिमितोरत्निः तदर्धं प्रादेशः, तिला,
द्रोणपरिमाणाः सौवर्णसंप्रदेयाश्रयाणां कृष्णाजिनसम्पत्तिनां
तेषां तथाव्याप्तिदर्शनात् ।

प्रथमं पूरयेत् कुण्डं लवणेन विचक्षणः ।

द्वितीयं पयसा तद्वत्तृतीयं सर्पिषा पुनः ॥

चतुर्थं तु गुडेनैव दध्ना पञ्चममेव च ।

पष्ठं शर्करया तद्वत्सप्तमं तैर्यवारिणा ॥

स्थापयेत्तवणस्यान्ते ब्रह्माणं काञ्चनं शुभं ।

केयवं क्षीरमध्ये तु दधिमध्ये महेश्वरं ॥

भास्करं गुडमध्ये तु दधिमध्ये सुराधिपं ।

शर्करायां न्यमेज्जक्ष्मीं जलमध्ये तु पार्वती ॥

सर्वेषु सर्वरत्नानि धान्यानि च समन्ततः ।

ब्रह्मादिप्रतिमालक्षणमुक्तं, ब्रह्माण्डदाने सर्वरत्नानि सर्व
धान्यानिच परिभाषायां ।

तुलापुरुषवक्त्रेपश्चापि परिकल्पयेत् ।

ततो वारुणहोमान्ते स्नापितो वेदपुङ्गवेः ।

त्रि प्रदक्षिणमावृत्य मन्वानेतानुदाहरेत् ॥

शेषशब्देन पुण्याहवाचनमाचार्यादिभ्यो जलपूर्वोक्तं दानं ।
तदनुज्ञयाचान्तेभ्योऽपि दानं दोनानाद्यतर्पणं, स्वल्पेष्वेकाग्रि
विधानमित्याद्यनुसन्धेयं । अयं विशेष, द्वितीयदिवसे तुलापुरु

प्रीतकर्मशेषसमाप्तो पूर्णाहुतेः पूर्वमाज्यतिलैस्तृप्तिद्रुमन्तेण सहस्र
संख्योवाक्यहोमः कर्त्तव्यः ।

नमोयः सर्वसिन्धूनामाधारिभ्यः सनातनः ।

जन्तूनां प्राणदेभ्यश्च समुद्रेभ्योनमीनमः ॥

सीरोदकाज्यदधिमाधवसायणे सु-

सारासृतेन भुवनत्रयजीवसद्गान् ।

आनन्दयन्ति वसुभिश्च यतो भवन्त-

स्तस्मात्तमाप्यघविनाशमसंविद्धं ॥

यस्मात् समस्तभुवनेषु भवन्त एव

तीर्थामरासुरसुवहमणिप्रदानं ।

पापक्षयाम्बरविलेपनभूषणाय

लोकस्य विभ्रति तदस्तु ममापि लक्ष्मीः ।

ततो, यथा शक्तिदक्षिणासहितसंप्रदानान्ते पूर्ववत् पुण्या-
हवाचन-देवतापूजनविसर्जनानि कुर्यात् ।

इति ददति रसामरसंयुतान्

मुचिरविस्मययानिह सागरान् ।

अमलकाक्षनवर्णमयानसी

पदमुपैति हरेरमरावृतः ॥

सकलपापविघातविराजितः

पितृपितामहपुत्रकलत्रकं ।

नरकलोकसमाकुलमथलं

ऋगिति सोऽर्पयते शिवमन्दिरं ॥

इति मत्स्यपुराणोक्तः सप्तसागरदानविधिः ।

अथ रत्नधेनुसमाख्य पञ्चदशमहादान प्रतिपाद्यते ।

मत्स्यपुराणे मत्स्य उवाच ।

अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् ।

रत्नधेनु इति ख्यातं गौलीकफलद्वयानाम् ॥

मुख्या तिथिमयासाद्य तुलापुरुषदानवत् ।

लोकेशावाहनं कृत्वा ततोधेनुं प्रकल्पयेत् ॥

भूमौ कृष्णाजिनं कृत्वा लवणद्रोणसयुतम् ।

धेनुरत्नमयीं कुर्यात् संकल्प्य विधिपूर्वकम् ॥

लोकेशावाहनमित्युपलक्षणं

अथ हि देव-काल वृद्ध्याह शिवादिपूजा ब्राह्मणवाचन
शुक्लतिलग्वरणं मधुपर्कदान-कुण्डमण्डप-वेदिका चक्रलेखन-वि-
तान तीरण पताकादिकं मत्स्यपुराणीकतुलापुरुषविहितं सगृ-
ह्यते धेनुं प्रकल्पयेदिति लवणाद्रोणोपरि प्राङ्मुखीमुदक्पादा-
रेखाभिः सवत्साङ्गवाक्यमिदं रचयेदित्यर्थः ।

स्थापयेत्पञ्चरागाणामेकाशीति मुखे बुधः ।

पुष्परागशतान्तद्वयोऽष्टायाः परिकल्पयेत् ।

ललाटे हेमतिलकं मुक्ताफलशतं द्वयोः ॥

घोषाया, नासिकाग्रभागे, हेमतिलकादिषु, सारतः, परिमाणं
तथा फलविशेषे इति न्यायात् ज्ञायते, यथाशक्त्यनुष्ठानं मुक्ताफल-
शतत्रये विभज्य स्थापनीयम् ।

भूयुगे विद्रुमशतं शुक्ली कर्णद्वये स्थिते ।

काञ्चनानि च शृङ्गाणि गिरी वज्रशतात्मकम् ॥

शृङ्गाणीति, वज्रशृङ्गापेक्षया बहुवचनम्

ग्रीवायां नेत्रपट्टकं गोमेदकशतात्मकम् ।

इन्द्रनीलशतं पृष्ठे वैदूर्यशतपार्श्वके ॥

स्फटिकैरुदरन्तहसौगन्धिकशतात्कटिम् ।

खुरा हेममयाः कार्याः पुच्छं मुक्तावलीमयम् ॥

स्फटिकैरित्यत्र, साहचर्यात् तद्वदितिवचनाच्छतसंख्यैरित्यव-
धेयं, सौगन्धिकं भाषिक्यविशेषः, मुक्ताफलानामपि शतसंख्यत्वम-
वधेयं ।

सूर्यकान्तेन्दुकान्तौ च घ्राणे कर्पूरचन्दनम् ।

कुङ्कुमानि च रोमाणि रौप्यां नाभिश्च कारयेत् ॥

गारुत्मतशतं तद्वदपाने परिकल्पयेत् ।

तथान्यानि च रत्नानि स्थापयेत्सर्वसन्धिषु ॥

अन्यानि, माणिक्यादीनि यथाशक्ति यथासामं स्थापयेत् ।

कुर्व्यात्शर्करया जिह्वां गोमयश्च गुडात्मकम् ।

गोमूत्रमाज्येन तथा दधिदुग्धं स्वरूपतः ॥

पुच्छाग्रे चामरन्दद्यात् समीपे ताम्रदोहनम् ।

कुण्डलानि च हेमानि भूषणानि च शक्तितः ।

कारयेदेवमेवन्तु चतुर्थांगेन यत्सकं ॥

एव मेवमिति, एतैरेव धेनूक्तैरत्नादिद्रव्यैरित्यर्थः ।

तथासर्वाणि धान्यानि पादाद्येक्षुमयाः स्मृताः ।

नानाफलानि सर्वाणि पञ्चवर्णवितानकम् ॥

एवं विरचनां कृत्वा तद्वदीमाधिवासनम् ॥

ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां दत्त्वा धेनुमामन्त्रवेदधः ।

गुडधेनुवदामन्त्रा इदञ्चोदाहरेत्ततः ॥

तद्वदिति, मत्स्यपुराणोक्ततुलापुरुषदानवदित्यर्थः ।

सर्वोपधिसनानादिकमपि तद्वदेव ज्ञेयं दक्षिणां दक्षेति क्रमो-
ऽत्राविवक्षितः, दक्षिणाचात्र यथाशक्ति सुवर्णं, नृपकर्तृके तु दाने
ग्रामरत्नादयः, इति गुडधेनुवत् यालक्ष्मीरित्यादिमन्त्रैः ।

त्वा सर्व्वदेवगणधाम यतः पठन्ति

रुद्रेन्द्रविष्णुकमलासनवासुदेवाः । । ।

तस्मात् समस्तभुवनत्रयदेवयुक्ता

माम्माहि देवि भवसागरपीड्यमानम् ॥ ।

ग्रामन्त्रा वेत्थ मभित परिहृत्य भक्त्या

दद्यात् द्विजाय गुरवे जलपूर्व्वकन्तां । ।

यः पुण्यमाप्य दिनमत्र कृतोपवासः

पापैर्विमुक्ततनुरेति पदं मुरारेः ॥

परिहृत्य, प्रदक्षिणीकृत्य गृहीतकुसुमाञ्जलिरित्यपि ज्ञेयं ।

कृतोपवासत्वमधिवासनदिने, अशक्तौ तु नक्तमित्युक्तं गुरवे द
द्यादित्येकान्निपक्षविषयः । अनेकान्निपक्षे तु तुलापुरुषवद्वा
वम्या दानानन्तर पूर्व्ववत्पुण्याहवाचन देवताभूजन-विसर्जनानि
कुर्यात् ।

इति सकलविधिज्ञो रत्नधेनुप्रदानम्

यितरति स विमान, प्राप्य देदीप्यमानम् ।

सकलकल्पमुक्ता वन्युभिः पुत्रपौत्रैः

सहमदनसुरूपः ध्यानमभ्येति शशोः ॥

इति मत्स्यपुराणोक्तोरत्नधेनुदानविधिः ।

अथ महाभूतघटशब्दित षोडश महादानमिह निरूप्यते ।

मय्य सवाच ।

अयातः सम्यक्स्थामि महादानमनुत्तमम् ।

महाभूतवटं नाम महापातकनाशनम् ॥

पुण्यान्तिथिमथासाद्य कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ।

ऋत्विग्मण्डपसम्भारभूषणाच्छादनादिकम् ।

तुलायुक्पयत् कुर्यात् लोकेशावाहनादिकम् ॥

आदिशब्दस्तु, पूर्ववदेव व्याख्येयः ।

कारयेत् काञ्चनं शुभं महारत्नाचितं बुधः ।

प्रादेशादङ्गुलगतं यावत् कुर्यात् प्रमाणतः ॥

क्षीराज्यपूरितं तद्वत्कल्पवृक्षसमन्वितम् ।

क्षीरघृते गव्ये, समपरिमाणे च स्थापनीये कल्पवृक्षलक्षणं

पञ्चशाखत्वादिकल्पतरुदाने द्रष्टव्यम् ।

पद्मासनगतास्तद् इन्द्रविष्णुमहेश्वरान् ।

वराहेशोद्धृतां तद्वत् कुर्यात् पृथ्वीं सपङ्कजाम् ॥

वरुणश्चासनगतं काञ्चनं मकरोपरि ।

हुताशनं मेघगतं वायुद्वृतमृगासनम् ॥

तथाकाशाधिपं कुर्यात् भूपकस्य विनायकम् ।

विन्ध्यमेढ्रदाम्ये तान् वेदपञ्चकसंयुतान् ॥

ब्रह्मादिलक्षणं, वरुणादिलक्षणञ्च मय्यपुराणीकब्रह्माण्ड-

दानविहितम् वेदितव्यं, वराहलक्षणं तु यद्रपुराणीकब्रह्माण्डे ।

विनायकस्वरूपं इन्द्रिरथ इति ।

ऋग्वेदस्याचस्रचक्षुः यजुर्वेदस्य यद्वज्रं ।

सामवेदस्य वीणा स्याद्वीणां दक्षिणतोऽन्यसेत् ॥

अथर्ववेदस्य पुनः सुक् सुवी कमलं करे- ।
 पुराणवेदोवरदः साक्षसुत्रकामण्डलुः ॥
 परितः सर्वधान्यानि चामरासनदर्पणम् ।
 पादुकोपानहच्छत्रदीपिकामूपणानि च ॥
 शय्या च जलकुम्भाय पञ्चवर्णवितानकम् ।
 स्नात्वाधिवासनान्ते तु मन्त्रमेतन्मुदौरयेत् ॥

पादुका, काष्ठछाता, जलकुम्भाः,

पोडग, प्रकृतौ तथादर्शनात् ।

अधिवासनान्ते स्नात्वेति पूर्वस्मिन् दिने अधिवासनं विधाय
 द्वितीयदिवसे पुण्याहवाचनादिपूर्णाहुतिपर्यन्तं कर्मशेषं समाप्य
 सर्वाधधिजलैः पूर्ववद्वस्त्रिभिः स्नापितो यजमानस्तिः प्रदक्षिण-
 माहृत्य गृहीतकुसुमाञ्जलिः वक्ष्यमाणं मन्त्रमुदाहरेत् ।

नमो यः सर्वदेवानामाधारेभ्यस्तराचरे ।.

महाभूताधिदेवेभ्यः शान्तिरस्तु शिवं भम ॥

यस्मात् किञ्चिदप्यस्ति महाभूतैर्विना कृतम् ।

ब्रह्माण्डे सर्वभूतेषु तस्मात् शीरक्षयास्तु मे ॥

इत्युच्चार्य महाभूतघटं यो विनिवेदयेत् ।

सर्वपापविनिर्मुक्तः प्रयाति परमां गतिं ॥

विमानेनाकेवर्णेन पिष्टबन्धुसमन्वितः ।

स्तूयमानोऽमरस्त्रीभिः पदमभ्येति वैष्णवम् ॥

अथ च, जलपूर्व ब्रह्माण्डेभ्यः प्रदेये

प्रतिपादिते तुलापुरुषवद्भिभागव्यवस्था तदनुज्ञयाचान्येभ्योऽपि
 दानं दानानाथपूरणं च कर्त्तव्यं यदक्षिणस्य कर्मणो निष्फलत्वात् ।

अथ पष्ठाध्याय ।

अथ पर्वतदानविधि ।

अथ लोकालोक परमहिमवान् शश्वदुदय
सुपार्श्वस्थायियो कलितविपुलाभोगसुभग ।
इतिप्रत्यक्षेऽपि स्फुरदखिलजैलेन्द्रविभव
परं हेमाद्रित्व प्रकटयति विद्यान्तविबुध ॥
धान्यशैलादिदानानामिह हेमाद्रिसूरिणा ।
विचित्रविधिविस्तार प्रस्ताव क्रियतेऽधुना ॥
तत्र धान्यपर्वतदान तावदुच्यते तदेव पद्मपुराणे ।

भीष्मउवाच ।

भगवन्श्रीतुमिच्छामि दानमाहात्म्यमुत्तमम् ।
यदक्षय परे लोके देवर्षिगणपूजितम् ॥

पुलस्त्य उवाच ।

मेरो प्रदानं वक्ष्यामि दशधा मुनिसत्तम ।
यत प्रसादान्नरो लोकानाप्नोति सुरपूजितान् ॥
पुराणेषु च देवेषु यज्ञेष्वायतनेषु च ।

न तत् फलमधीतेषु क्षतेष्विह यदश्रुते ॥

पुराणेषु वेदेषु यज्ञेष्वायतनेषु च, क्षतेषु न तत् फलमिति
सम्बन्धः ।

तस्माद्विधानं वक्ष्यामि पर्वतानामनुत्तमम् ।

प्रथमो धान्यगैलः स्यात् द्वितीयो लवणाचलः ॥

गुहाचलस्तृतीयस्तु चतुर्थो हेमपर्वतः ।

पञ्चमस्तिलगैलः स्यात् षष्ठः कार्पासपर्वतः ॥

सप्तमो हृतगैलश्च रत्नगैलस्तथाष्टमः ।

राजती नवमस्तद्विंशमः शर्कराचलः ॥

वक्ष्ये विधानमेतेषां यथावदनुपूर्व्वगः ।

अयने विपुले चैव व्यतीपाते दिनचये ॥

शुक्लपक्षे तृतीयायां उपरागे शशिक्षये ।

विवाहोत्सवयज्ञे वा द्वादश्यामथवा पुनः ॥

शुक्लायां पञ्चदश्यां वा पुष्यर्षे च विधानतः ।

धान्यगैलादयो देया यथाश्रवं विधानतः ॥

तीर्थे वायतने वापि गोष्ठे वापि भवाङ्गणे ।

मण्डपं कारयेद्भक्त्या चतुरस्तमुदङ्मुखम् ॥

प्रागुदक्प्रवर्णं तद्वत्प्राङ्मुखो वा विधानतः ।

मण्डपस्तक्ष्णन्तु, परिभाषायां प्रतिपादितं ।

अत्र चायं विधानक्रमः दानदिवसात् पूर्व्वेद्युः पूर्वाह्ने क्षत
स्नातादिक्रियो यजमानो अमुकपर्व्वतदानमहं शतं करिष्ये इति-
क्षतमंकल्पो हवित्राहमाभ्युदयिकं विधाय पूर्व्वं वत् पुण्याहवाचनं
कुर्यात्, तदनन्तरं तु यद्य अमुकस्मिन् देशे अमुकस्मिन् काले

अमुकपर्वतदानेनाह यक्ष्ये तत्र तदङ्गभूतहोमादिके अमुकशर्माणं
अमुकवेदाध्यायिन ऋत्विज त्वामहं वृषे इति ।

पुराणवेदविदाश्चतुर्णामृत्विजांवरणं, तथा ओम् अद्य
अमुकस्मिन् देशे अमुकस्मिन् काले 'अमुकपर्वतदानेनाहं यक्ष्ये
तत्र तदङ्गभूतानि कर्माणि कर्तुं कारयितुं च अमुकसगीत्रं
अमुकशर्माणं अमुकवेदाध्यायिनं गुरुं त्वामहं वृषे इत्याचार्यं
वृणुयात् वृतीसीति सर्वत्र प्रतिवचनं तत्र तावत् मधुपर्केणार्चये
दितिसर्वपर्वतदानसाधारणोऽयं विधिः ।

गोमयेनोपलितायां भूमावास्तुर्य्य वै कुशान् ।

तन्मध्ये पर्वतं कुर्यात् विष्कम्भपर्वतान्वितम् ॥

धान्यद्रोणसहस्रेण भवेद्भिरिरिहोत्तमः ।

मध्यमः पञ्चयतिकः कनिष्ठः स्यात् त्रिभिः शतैः ॥

द्रोणलक्षणमुक्तं, परिभाषायां ।

प्रमाणस्यकरचरणस्य पुंसो द्वादशभिः प्रसृतिभिः कुड्यो
भवति अनेन कुड्वेन चतुर्गुणोत्तरं प्रस्थाढकद्रोणा भवन्ति अतः
चतुर्द्रोपद्या कुड्यैः णो भवतीति कम्पतरुणा व्याख्यातं ।

मेरुमहाग्रीहिमयस्तु मध्ये

सुवर्णहृत्त्रयसंयुतः स्यात् ।

पूर्वेण मुक्ताफनवज्रयुक्तो

याम्येन गोमेदकपुष्परागेः ॥

पयाश गारुमतनीलरत्नैः

गोम्येन वैदूर्यमरोजरागैः ।

योखण्डखण्डैरभितः प्रवाल . . .
 सतान्वितः शुक्तिशिलातलः स्यात् .
 मृच्छाय विष्णुभगवान्, सुरारि .
 दिवाकरोऽप्यथ हिरण्मयः स्यात् ।
 मूर्धन्यवस्या गतमक्षरेण . . .
 कार्पाः सुवर्णेन तथा द्विजौघाः ॥
 चत्वारि शृङ्गाणि च राजतानि .
 नितम्बभागेष्वपि राजतः स्यात् ।
 आर्द्धचुवंभावृतकन्दरस्तु . . .
 हतोदकः प्रयवण्य दिक्षु ॥
 शृङ्गाखराखम्बधरावली स्यात् .
 पूर्वेण पीतानि च दक्षिणेन ।
 वासांसि पद्मादय कर्पूराणि,
 रत्नानि चैवोत्तरतोषणाली ॥
 रौप्याग्रहेन्द्रप्रमुखानघाटौ .
 संस्थाप्य लोकाधिपतीन् क्रमेण ।
 नानाफलाली च समस्तः स्यात्
 मनोरमं मातुलविलेपनं च ॥
 धितानकं चोपरि पञ्चवर्णं
 मन्त्रानपुष्पाभरणं सितम्ब ॥

मेकरित्यादि, महात्रीहयो, राजायगास्तयः, हचयमंयुत,
 इति दक्षिणे मन्दारः, उत्तरे पाणिनातो, मध्ये कम्पतरितिहस्त-
 चयं, तथा पूर्वतो हरिचन्दनं, पश्चिमे मस्तान इति तरुदयं च

कुर्यात्, एते सर्वपर्व्वतेषु कर्त्तव्या इति शर्कराचले वक्ष्यमाणत्वात्
सर्वेषाञ्च पञ्चगाखत्वमवधेयमिति ।

वज्रं, होरकं । गारुक्तं, मरुक्तं । सरोजरागः, पद्मरागः ।
मुक्ताफलादीनि च यथादिशं वक्ष्यमाणराजतशृङ्गेषु निवेशनी-
यानि । पुरारिः, महेश्वरः ।

ब्रह्मादिलक्षणमुक्तं ब्रह्माण्डदाने ।

‘मूर्धव्यवस्था’ उपरिदेशस्थिता ।

गतमत्सरेण विसृज्याठारहितेन ।

द्विजोषाः, पक्षिसमूहाः ।

दिवीशा इति क्वचित्पाठः ।

तत्र आदित्यावसवीरुद्रादिवीशाः तेषु, वस्त्रादिलक्षणमुक्तं
ब्रह्माण्डदाने, रुद्रलक्षणं विश्वचक्रं, इक्षुरेय वंशः, हृतमेवीदकं,
वस्त्राण्येव मेघसमूहाः कर्बुराणि, चित्राणि ।

लीकपाललक्षणमुक्तं ब्रह्माण्डदाने ।

इत्थंनिवेश्यामरगैलमग्रं ।

मेरोय विष्कम्भगिरीन् क्रमेण ।

तुरीयभागेन चतुर्दिशन्तु

संस्थापयेत् पुष्पविलेपनाटगान् ॥

पूर्व्वेण मन्दरमनेकफलैश्च युक्तं

युक्तं गणैः कनकभद्रकदम्बचिह्नं ।

कामेन काञ्चनमग्नेन विराजमान

माकारयेत् कुसुमवस्त्रविलेपनाटं ॥

चीगरुणोदसरमाय वनेनघैव

द्रौप्येण शक्तिघटितेन विराजमानं ।
 याभ्येन गन्धमदनस्य निवेशनीयो
 गोधूमसङ्घयमयः कलघौतजम्बा ॥
 हेमेन यद्यपतिना दृतमानसेन
 वस्त्रैश्च राजतवनेन च संयुतः स्यात् ।
 पद्माक्षिलाचलमनेकसुगन्धिपुष्प-
 सौवर्ण-पिप्पल-हिरण्य-हंसयुक्तम् ॥
 आकारयेद्भजतपुष्पवनेन तद्-
 हस्त्वन्वितं दधिसितोदरसम्पदायै ।
 संस्थाप्य तं विपुलशैलमग्रीकरेण
 शैलं सुपाश्वर्ममपि भाषमयं सवस्त्रं ॥
 पुष्पैश्च हेमवटपादपशेखरस्त-
 माकारयेत्कनकधेनुविराजमानं ।
 माघीकभद्रसरसाश्च वनेन तद्-
 द्रौप्येण भास्करवता च युतं विधाय ॥

इत्यन्निवेश्येत्यादि, एवं मेरुं निवेश्य तच्चतुर्थभागपरिमितेन
 पृथक्द्रव्येण एकैकं विष्कम्भगिरिं कुर्यात् न ॥ चतुर्थभागेन
 चतुरोपीति, तथाच लवणाचले वस्यति चतुर्थांशेन विष्कम्भपर्व-
 तान् कारयेत्, पृथगिति, पूर्वेषु मन्दरमिति, सन्निधानाभन्दरो-
 ऽपि त्रीहिमय एव, गणैर्युक्तमिति, पुरुषाकृतिगणैश्चान्वित-
 मित्यर्थः ।

अनेकफलाली युक्तं यवैरिति क्वचित्पाठः ।
 तस्य सम्भूतत्वे यवानुष्ठानमपि कार्यं ।

कनकघटितेन मद्रकदम्बाख्येन हृत्चेण नक्षितं ।

कामलक्षणमाह विश्वकर्मा ।

चाप वीणधरः कामो रतिप्रेथान् सुमध्यमः ।

आलोढो नन्दनो राजी रूपवान् विश्वमोहक इति ॥

क्षीरपूरितेन, अरुणोदसंज्ञिकेन रूप्यघटितेन सरसा वने-
नापि रूप्यघटितेन विराजमानमिति सम्बन्धः ।

याम्येनेत्यादि, गन्धमदनो, गन्धमादनः,

कलधोतजम्बेति, सुवर्णजम्बुवृक्षेण ।

यक्षपतिरूपमुक्तं श्रीप्रश्ने ।

कृत्स्नमापिङ्गनेत्रश्च गदिनं पीतविग्रहं ।

पुष्पकस्थम्बनाध्यक्षं ध्यायेत् शिवसखं सदेति ॥

वृत्तमानसेनेति वृत्तपूरितेन मानसाभिधानेन राजतेन
सरसा । पद्मादिति, पश्चिमदेशे दधिपूरितसितोदं नाम रजत-
निर्मितं सर इति, विपुलग्रैलं, विपुलं नाम पर्वतं माक्षीकभद्रस-
रवेति, माक्षिक, मधु मधुपूरितेन रजतमयेन भद्राभिधानेन
सरसा युतमित्यर्थः ।

अत्र च कामदेवस्य प्रत्यङ्मुखत्वं हंसस्य प्राङ्मुखत्वं कन-
कधेनोर्दक्षिणामुखत्वं च शर्कराचलस्थितदिग्देशेपसापेक्षं देव-
तेषु सर्वंगेलेषु वेदितव्यं, चरमव्यवस्था कुतोपि शास्त्रादवस्थिति
रिति । एते च कामदेवाद्य कदम्बादीनां निजपर्व्वीतिवृत्ताणा-
मधस्तात्कर्त्तव्याः ।

द्यौमैयतुर्भिरघवेदपुराणविद्धि

दानैरनिन्यपरितारुतिभिर्दिलेन्देः ।

पूर्वेण हस्तमितमत्र विधाय कुण्डं

कार्यस्तिलैर्यवघृतेन समित्कुशैश्च ॥

रात्रौ च जागरमनुदतगीततूष्यैः

रावाहनञ्च कथयामि शिलीघ्रयानां ॥

पूर्वेणेत्यादि मण्डपस्य पूर्वभागे हस्तमात्रं कुण्डं विधाय तस्य पूर्वोत्तरदिग्भिभागे तुलापुरुषोक्तलक्षणां देवताविदिं कृत्वा तत्र विनायकादिदेवताभ्यः पूज्यं यत् पूजां विदध्यात् अनन्तरमृत्विजो-
ऽग्निस्थापनान्ते ग्रहाणां लोकपालानामित्यादिवक्ष्यमाणदेवता-
भ्यस्तिलिङ्गमन्त्रैस्तिलदिद्रव्येण होमं कुर्युः । सहस्रेत्यत्र होतव्ये
कुर्यात् कुण्डं करालकामित्युक्तेरत्र हस्तपरिमितकुण्डोपदेशादा-
हुतिसहस्रं होतव्यमिति दानविवेककारः ।

अथ विनायकादयो द्वात्रिंशद्देवा, द्वादशादित्याः, एकादश-
रुद्राः, दशलोकपालाः, अष्टौ वसवः, ब्रह्मा-विष्णु-शिव-सूर्याद्यत्वारः
काम-धनद-हंस-कामधेनव-यत्वारः इत्येवमेकाग्रोतिसंख्येभ्यो
देवेभ्यः ग्रहाणां प्रतिदेवतं त्रयोदशाहुतिहोमं विपश्चादधिकं-
माहुतिसहस्रं सम्मद्यते अष्टयतन्तु होतव्यमिति ब्रह्माण्डपुराणे
वक्ष्यति तिसादीनिचत्वार्य्येव । हविर्द्रव्याणि घृताक्लानीत्यव-
गन्तव्यं समिधः, साधारण्यादुदुम्बरस्य होमानन्तरं पुष्पीपहारा-
नादाय यक्ष्यमाण मन्त्रैर्ध्याक्रमं पर्वतामावाहयेत्, तत्र मेरो-
रावाहनमन्त्रः ।

तं सर्वदेवगणधामनिधिर्विरुह

ममदृष्टहेप्यमरपर्वत नागयाशु ।

चेमं विधत्स्व कुरु शान्तिमनुत्तमायः ।

सम्पूजित परमभक्तिमता मया हि ॥
 त्वमेव भगवानौशो ब्रह्मा विष्णुर्द्दिवाकर ।
 भूर्त्ताभूर्त्तपर बीजमत पाहि सनातन ॥
 यस्मात्त्व लोकपालाना विश्वभूर्त्तं मन्दिरम् ।
 रुद्रादित्यवसूनास्त तस्माच्छान्तिं प्रपच्छ मे ॥
 यस्मादशून्यममरैर्नारीभिश्च समस्तया ।
 तस्मात्मानुदराशेषदुःखससारसागरात् ।
 एवमभ्यर्च्य त मेरु मन्दरश्चाभिपूजयेत् ॥

अथमन्दरस्य ।

यस्माच्चैत्ररथेन त्वं भद्राग्नेनवर्षेण च ।
 शोभसे मन्दर चिप्रमल पुष्टिकरो भव ॥

अथ गन्धमादनस्य ।

यस्माच्चूडामणिर्जम्बुद्वीपे त्व गन्धमादन ।
 गन्धर्व्ववनशोभावानत कीर्त्तिर्दृढास्तु मे ॥

अथ विपुलपर्व्वस्य ।

यस्मात्त्वं केतुमालेन वैभ्राजेन वनेन च ।
 हिरण्यशस्त्रशिखस्तस्मात् पुष्टिर्धुवास्तु मे ॥

अथ सुपार्श्वस्य ।

उत्तरै कुरुभिर्यस्मात् सावित्रेण वनेन च ।
 सुपार्श्व राजसे नित्यमस्त शीरच्छयास्तु मे ॥
 एवमामन्त्र्य तान् सर्वान् प्रभाते विमले पुन ।
 सात्वाथ गुरवे दद्यात् मध्यम पर्व्वतोत्तमम् ॥

विष्कम्भपर्वतान् दद्याद्विम्भः कमणो नृप ।

गावोदद्याच्चतुर्विंशदघ वा दश पार्थिव ॥

शक्तिः सप्त वाष्टी वा पञ्च दद्यादशक्तिमान् ।

एकां वा गुरवे दद्यात् कपिलाश्च पयस्विनीम् ॥

एवमामन्त्रेति, दानदिनात् पूर्वदिवसे सर्वमिदमामन्त्रणादि विधाय गोतवादिषादिभिर्निर्गामतिषाच्च ततः प्रभाते गुरुप्रभृतयो विहितस्नानादिक्रियाः पूर्णाहुतिपर्यन्तं सकलकर्मशेषं समाप्य कुण्डसमीपस्थापितकलशजलेन पूर्ववद्यजमानं स्नापयेयुः ।

यजमानोऽपि शुक्ताम्बरपरिधानः प्रदक्षिणीकृत्य वक्ष्यमाण-मन्त्रेण यथाकर्म पर्वतान् प्रतिपादयेत् ।

तत्र प्रयोगः ।

श्रोम् अथ अमुकस्मिन् काले अमुकसगोत्राय अमुकशर्मणे ब्राह्मणाय एतममुकपर्वतं सोपस्करं अमुकसगोत्रोऽहं अमुकशर्म्मा अमुककामस्तुभ्यमहं सम्मददे नमः, अमुकसगोत्राय अमुकशर्मणे ब्राह्मणाय एतत् पर्वतदानप्रतिष्ठार्थमिमां दक्षिणां तुभ्यमहं सम्मददे, अथ च दक्षिणापेक्षायामश्रुतदक्षिणान्तरकल्पनानुपपत्तिर्गावोदद्यादिति श्रुतमिव दक्षिणात्वेन सम्बध्यते विनापि दक्षिणा संग्रह्यनमस्येव दक्षिणात्वमिति केचित्, सहस्रदक्षिणां सत्येत्यादि ब्रह्माण्डपुराणे वक्ष्यमाणदक्षिणाग्रहणन्तु युक्तमिति ।

पर्वतानामशेषाणामेव एव विधिः स्मृतः ।

त एव पूजने मन्त्रास्तएवोपस्कराः स्मृताः ॥

ग्रहाणां लोकपालानां ब्रह्मादीनाञ्च सर्वगः ।

स्त्रमन्त्रेणैव सर्वेषु होमः शैलेषु पठ्यते ।

उपवासो भवेन्नित्यमशक्तो न क्तमिष्यते ॥

सर्ववाचारलवणमग्नौ यादिति वक्ष्यमाणत्वादचारलवणं नक्तं
वेदितव्यम् ।

विधानं सर्वशैलानां क्रमशः शृणु पार्थिव ।

दानकालेषु ये मन्त्राः पर्वतेषु च यत्फलम् ॥

अथ मन्त्रः ।

अन्नं ब्रह्म यतः प्रोक्तमन्त्रे प्राणाः प्रतिष्ठिताः ।

अन्नाद्भवन्ति भूतानि जगदन्नेन वर्चते ॥

अन्नमेव यतो लक्ष्मीरन्नमेव जनार्दनः ।

धान्यपर्वतरूपेण पाहि तस्माच्चमोनमः ॥

एवमाचार्यादीन्, सम्पूज्य तदनुज्ञया अन्येभ्योपि दद्यात्

ततो यजमानो वेद्यां पूर्ववद्देवताः सम्पूज्य नमस्कुर्यात् ।

गुणस्तान्विसर्जयेत्, ततो यथाशक्ति ब्राह्मणभोजनम् क्षतीप-

वासस्य यजमानस्य दानदिने चारुलवणवर्जनं सर्वपर्वतोपस्करा-

णाच्च ब्राह्मणगृहप्रापणं शर्कराचलोक्तं सर्वत्र द्रष्टव्यम् ।

अनेन विधिना यस्तु दद्याद्वान्यमयद्भिरिम् ।

मन्वन्तरशत सार्धं देवलोके महीयते ॥

अप्सरोगणगन्धर्वैराकीर्णं विराजितः ।

विमानेन दिवः पृष्ठमायाति सुरगैवितः ॥

कर्मक्षयाद्राजराज्यं प्राप्नोतीह न संशयः ॥

अथ ब्रह्माण्ड पुराणात्

श्रीभगवानुवाच ॥

अतः परं प्रवक्ष्यामि धान्यपर्वतसुत्तमम् ।

यं दत्त्वा सर्वं दानानां फलं प्राप्नोति मानवः ॥

नद्यास्तोरि गृहे वापि देवतायतने तथा ।

मण्डपं कारयित्वा च विधानं परिकल्पयेत् ॥

कार्त्तिक्यामयने चैव गृहणे वापि कृत्स्नगः ।

अन्येष्वपि च कालेषु यदा श्रद्धाभिजायते ॥

महाप्रीतिकरदुर्घ्यात् पर्वतं शुभलक्षणम् ।

साहस्रिको भवेच्छ्रेष्ठस्तद्वेन तु मध्यमः ॥

त्रिभिः शतैः कनिष्ठस्तु द्रोणानां नृपसत्तम ।

अलाभे वा यथागत्या कारयेच्छ्रवयान्वितः ॥

मध्ये प्रकल्पयेन्नोक्तं महाग्रीहिमयं शुभम् ।

विष्कम्भपर्वतश्चैव यवैः कुर्यात्तु पूर्वतः ॥

दक्षिणेनाथ गोधूमैस्तिलैः पश्चिमतस्तथा ।

माघैश्चैवोत्तरं कुर्यात्तुरीयांशेन पर्वतान् ॥

सौवर्ण्यशिखरीपेतांस्तान् सर्वान् कारयेद्बुधः ।

सर्वरत्नविचित्राङ्गान् केतुहचैरलङ्कृतान् ॥

नानाद्रुमलतोपेतान् सुरभिश्चाप्यलङ्कृतान् ।

वस्त्रैः प्रच्छादितान् कृत्वा गन्धैर्माल्यैस्तु पूजयेत् ॥

एवं विधं गिरिं कृत्वा नानाभक्षैः समन्ततः ।

पूजयेत् फलमूलैश्च रसैर्नानाविधैस्तथा ॥

ग्राम्यारण्ये स्तथाधान्यैः पूरयेत् सर्वतस्तथा ।

ब्रह्मविष्णुशिवांस्तथ सौवर्ण्यनिविशेजयेत् ॥

पूर्वतः कारयेत् कुण्डं हस्तमात्रं सुशोभनम् ।
 ब्राह्मणास्तत्रहोतारो अष्टौ चत्वार एव च ॥
 गृहस्थाः साधवो दान्ताः सम्पूर्णविद्यवास्तथा ।
 आधोतवासमश्चैव कटकादिभिरन्विताः ॥
 चन्दनादिगन्धगात्राय तथापुष्पैरलङ्कृताः ।
 एवं विधास्तथाविधा होमं कुर्युरतन्द्रिताः ॥
 इन्द्राद्या लोकपालाश्च तेषां होमी विधीयते ।
 तलिङ्गैश्चैव मन्त्रैश्च समिद्धिरश्च वा तिलैः ॥
 पौरुषेण तु सूक्तेन ब्रह्मादोनां विधीयते ।
 तथा व्याहृतिभिर्होमं तिलैराग्न्येनचैव हि ॥
 अष्टगतं तु होतव्यं सर्वकामसमृद्धये ।
 पूजयेत् पर्वतं पश्चात् यजमानः प्रसवधीः ॥
 खात्वा शुक्लाञ्जरी भूत्वा कामक्रोधविवर्जितः ।
 अन्नं प्राणा हि भूतानां बलन्तेजस्तथैव च ॥
 जङ्गमाजङ्गमं सर्वं जगद्ग्रे प्रतिष्ठितम् ।
 अन्नाद्भवन्ति भूतानि अन्नाहर्षन्ति चैव हि ॥
 तच्चधान्याधिकारेण अन्नं बहुविधं भवेत् ।
 यतो धान्यगती मेरुः करोत्वभिमतं मम ॥
 नमस्ते सर्वलोकानामाधारः सुरपूजितः ।
 वित्तहीनो मम कुले मा भवत्विह कथं न ॥
 अत्युच्छिन्नं तथैवात्र मम जन्मनि जन्मनि ।
 मा यातु सचयं चैव दीयमानमहर्निशम् ॥
 एवं सम्पूज्य पूर्वदूगात्री कुर्यात् महोत्सवम् ।

शङ्खतूर्यनिनादैश्च गेयमङ्गलपाठकैः ॥
 ततः सर्वसमौपे तु ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।
 सहस्रदक्षिणं कृत्वा शक्त्या च विभवस्य च ॥
 दक्षिणारहितो यज्ञः श्रवूत्वायाभिजायते ।
 तस्मात् स दक्षिणं देयं यत् किञ्चिद्दानसञ्चितम् ॥
 होतारस्तत्र ये तेषां दद्याद्विष्णुश्रवणं बुधः ।
 आचार्यं पूजयेत् पयाङ्गोभिरखैर्गजैस्तथा ॥
 अलङ्कारैस्तथा मुख्यैर्वस्त्रैः पुष्पाभिलेपनैः ।
 आचार्यं पूजयेत्तं च भोजयित्वा यथा विधिः ॥
 भावयालङ्कृता देवा यद्वृक्षीरा गुणान्विताः ।
 रूपवत्यस्तारुण्यं तुष्टार्थं जुह्वतां नृप ॥
 अनेन विधिना यस्तु दद्याद्वान्यमयं गिरिम् ।
 उद्धृत्य चात्मना सार्द्धं स्वर्गमारोपयेत् परम् ॥
 मन्वन्तराणि षड्विंशन्मोदते विदुषैः मह ।
 दिव्यं विमानमारुह्य नारी वा पुरुषोऽपि वा ॥
 पुण्यक्षयादिहाप्यित्य सप्तदीपपतिर्भवेत् ।
 दशजन्मानि राजेन्द्र दापरे जायते युगे ॥
 दशवर्षसहस्रायुः पुत्रपौत्रसमन्वितः ।
 यद्येदं शृणुयाद्दानं कोत्स्यमानं समाहितः ॥
 दरिद्रः परया भक्त्या सोऽपि सद्गतिमाप्नुयात् ॥

भविष्योत्तरात् ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि धान्यपर्वतमुत्तमम् ।

वोहिभिः कारयेत्तन्तु गोधूमैरथ वा यजैः ॥

सहस्रेणोत्तमं कुर्यात्तदर्धेन तु मध्यमम् ।

तस्याप्यर्धात् कनिष्ठन्तु कुर्याद्विभवसारतः ॥

तेषां पूर्वविधानेन सर्वं कुर्यात् यथाक्रमम् ।

फलं वापि तदा राजन् पूर्वमेव समश्रुते ॥

धान्याचलं कमकहस्तविराजमानं

विष्कम्भपर्वतयुतं सुरसिद्धशुद्धं ।

यच्छन्ति ये सुमतयः प्रणिपत्य विप्र

ते प्राप्नुवन्ति परमेष्ठिपदाजयुग्मं ॥

इति धान्यपर्वतदानविधिः ।

अथ लवणाचलदानविधिः ।

पुलस्त्य उवाच ।

अथातः सप्रवक्ष्यामि लवणाचलमुत्तमम् ।

यत्प्रदानावरीलोके प्राप्नोति शिवसंयुतम् ॥

उत्तमं षोडशद्रोणः कर्त्तव्यो लवणाचलः ।

मध्यमः स्यात्तदर्धेन चतुर्भिरधमः स्मृतः ॥

वित्तहीनो यथा शक्त्वा द्रोणादर्धं तु कारयेत् ॥

चतुर्थांशेन विष्कम्भपर्वतान् कारयेत् पृथक् ॥

द्रोणलक्षणमुक्तं ।

चतुर्थांशेनेति मुख्यैललवणात् पृथक् प्रत्येकं चतुर्थांशपरि-
मितेन लवणेनेत्यर्थः ।

विधान पूर्ववत् कुर्यात् ब्रह्मादीनां च सर्वदा ।

तद्वेमतकृन् सर्वान् लोकपालनिवेशनम् ।

सरांसि कामदेवादीन् स्तद्विद्यां निवेशयेत् ॥

तद्वदिति धान्यपर्वतवदित्यर्थः ।

कुर्यात्प्राग्वत्तत्रापि दानमन्त्रादिबोधत ।

सौभाग्यरससम्भूतो यतो यं लवणीरसः ।

तदात्मकत्वेन च मां पाहि पापाशगोचरम् ॥

यस्मादन्नरसाः सर्वे नेत्कटा लवणं विना ।

प्रियञ्च शिवयोर्नित्यं तस्माच्छान्तिं प्रयच्छ मे ॥

विष्णुदेहसमूहूतं यस्मादारोग्यवर्धनम् ।

तस्मात् पर्वतकृपेण याहि संसारसागरात् ॥

अनेन विधिना यस्त् दद्यात्तद्वपर्वतम् ।

उमान्नोक्ते वसेत्कल्पं ततो याति परावृत्तिम् ॥

इति यद्गपुराणोक्तो लवणाचलदानविधिः ।

अथ गुडपर्वतदानविधिः ।

पुनस्तु उवाच ।

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि गुडपर्वतमुत्तमम् ।

यत्प्रदानाद्वरः स्वर्गमाप्नोति सुरपूजितम् ॥

उत्तमो दशभिर्भारैर्मध्यमः पञ्चभिर्भूतः ।

त्रिभिर्भारैः कनिष्ठः स्वात्तदर्शनाख्यवित्तवान् ॥

भारः, परिभाषायां व्याख्यातः ।

तद्वदामन्त्रणं पूजा होमहवनसुरार्चनम् ।

विष्कम्भपर्वतांस्तद्वत्सरांसि यनदेवताः ॥

होमं जागरणं तद्वन्नोकपालाधिवासनम् ।
 धान्यपर्वतत्रत् कुर्यादिमं मन्त्रमुदेरयेत् ॥
 यथा देवेषु विश्वात्मा प्रवरोऽयं जनार्दन ।
 सामवेदस्तु वेदानां महादेवस्तु योगिनाम् ॥
 प्रणवः सर्वमन्त्राणां नारीणां पार्वती यथा ।
 तथा रसानां प्रवरः सदैवेक्षुरसोमतः ॥
 सम तस्मात् परां लक्ष्मीं ददस्व गुडपर्वत ।
 यस्मात् सोभाग्यदायिन्या भ्राता त्वं गुडपर्वत ।
 निवासश्चापि पार्वत्यास्तस्मान्नां पाहि सर्वदा ॥
 अनेन विधिना यस्तु दद्यात् गुडमयं गिरिम् ।
 पूज्यमानः स गन्धर्वगौरौलोके महीयते ॥
 पुनः कल्पशतान्ते तु सप्तहोपाधिपो भवेत् ।
 आयुरारोग्यसम्पन्नः शत्रुभिर्द्यापराजितः ॥
 इति पद्मपुराणोक्तो गुडपर्वत दानविधिः ।

श्रीभगवानुवाच ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि गुडपर्वतमुत्तमम् ।
 सर्वपापहरं पुण्यं सोभाग्यजननं परम् ॥
 पुष्टिदं शान्तिदश्चैव सुखदं दिव्यभोगदम् ।
 भारैस्तं दशभिः कुर्याद्यथाशक्त्यापि वा भवेत् ॥
 पूर्ववत् मण्डपं कृत्वा सर्वोपकरणानि च ।
 पूर्ववदिति, ब्रह्माण्डदानोक्तधान्यपर्वतवदित्यर्थः ।
 लोकपालममोपेतं तथाकाञ्चनशृङ्गिणम् ।

मुक्ताफलविचित्राङ्गं वस्त्रालङ्कृतविग्रहम् ॥
 प्रवालकलतोपेतं ॥ हस्तखण्डोपवेणुकम् ।
 नितम्बं राजतन्तस्य मेखलाकारसंस्कृतम् ।
 कुर्यात्ताम्रमयं स्कन्धं नानाधातुविभूषितम् ॥
 कृत्वा तमीदृशं शैलं सर्वधान्यसमाहृतम् ॥
 सर्वोपधिसमोपेतं सृष्ट्वा समहाहुमम् ।
 कल्पयित्वा विधानेन सवित्तानं विचक्षणैः ॥
 कुण्डमेकं ततः कृत्वा चतुःकोणं खलङ्कृतम् ।
 नियोज्यास्तत्र विहासो ब्राह्मणाः शंसितव्रताः ।
 पञ्चमो गुरुरचीकृतस्तान् सर्वान् पूजयेत्ततः ।
 पूजितास्ते यथान्यायं होमं कुर्युरतन्द्रिताः ॥
 लोकपालान् ग्रहाण्येव ब्रह्मादीन् विधानतः ।
 स्वलिङ्गोक्तैश्च मन्त्रैश्च होमयेयुर्दिजोत्तमाः ॥
 महाव्याहृतिभिश्चैव अयुतं तत्र होमयेत् ।
 आचार्यः सह विप्रैस्तेर्मन्त्रेण सुसमाहितः ॥
 ब्रह्मधोपरतस्त्वस्मिन् कारयित्वा महोत्सवम् ।
 एवं विधिं तदा कृत्वा पूर्वेषुः प्रयड्यान्वितः ॥
 दद्यात्तं माघमासस्य तृतीयायां विशेषतः ।
 चैत्रस्य वा विधानेन तृतीयायां प्रदापयेत् ॥
 अन्येष्वपि च कालेषु ग्रहणादिषु कारयेत् ।
 त्वं रसानां वरो नित्यं देवानाञ्च सदा प्रियः ॥
 सुखं प्रयच्छ मे नित्यं नमस्ते पर्वतोत्तमं ।

यावद्दुः सागरा नद्यो यावच्चन्द्रार्कतारकाः ।
 तावन्मे त्वं सुखं यच्छ सौभाग्यमतुलन्तथा ॥
 एयं सम्पूजयित्वा तं ब्राह्मणानां निवेदयेत् ।
 आचार्यं पूजयेत्पयादीनान्वक्तृपणानपि ॥
 विस्तृत्य ब्राह्मणांस्तांस्तु कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ।
 तस्मिन्दिने च भोक्तव्यं मधुरं चारवर्जितम् ॥
 अनन्नालेपनचैव कृतकृत्योभवेत्तरः ।
 तस्माद्देयमिदं दानं फलमुत्तममिच्छता ॥
 गतिश्च शाश्वती लोके सौभाग्यं रूपमेव च ।
 अनेन विधिना चैव दातव्यो गुह्यपर्वतः ॥
 विंशद्भारस्तु कर्त्तव्यः श्रेयं पूर्व्वं वदाचरेत् ।
 दानमेतत् प्रशस्तं स्यात् स्त्रीणां राजन्विश्रेयतः ॥
 सौभाग्यराजकामस्य सर्व्वस्यापि विधीयते ।
 पूर्व्वोक्तञ्च फलं प्राप्य कृतकृत्योहि जायते ॥
 इति ब्राह्मण्डपुराणोक्तो गुह्यपर्व्वत दानविधिः ।

अथ सुवर्णाचलदानविधिः ।

पुलस्त्य उवाच ।

अथ पापहरं वक्ष्ये सुवर्णाचलमुत्तमम् ।
 यस्य प्रदानाद्भवन् विरिञ्चिर्याति मानवः ॥
 उत्तमः पलसाहस्रो मध्यमः पञ्चभिः शतैः ।
 तदर्धेनाधमस्तददक्षविशोऽपि शक्तितः ॥
 दद्यादेकपलाद्भूतं यथाशक्त्या विमत्तरः ।

धान्यपर्वतवत्सर्वं विदध्याद्राजसत्तम ।

विष्कम्भगैलास्तद्वच्च कृत्विग्भ्यः प्रतिपादयेत् ॥

नमस्ते ब्रह्मबीजाय ब्रह्मगर्भाय वै नमः ।

यस्मादनन्त फलदस्तस्मात् पाहि गिरीश्वरः ॥

यस्मादग्नेरपत्यं त्वं यस्मात्पुण्यं जगत्पते ।

हेमपर्वतरूपेण तस्मात्पाहि नरीश्वरः ॥

अनेन विधिना यस्तु दद्यात् जनकपर्वतम् ।

स याति परमं ब्रह्मलोकमानन्दकारकम् ॥

तत्र कल्पशतान्तिष्ठेत्ततो याति परावृत्तिम् ॥

अथ यद्यपि गुरवे मध्यगैलं दद्यात् कृत्विग्भ्यो विष्कम्भा-
चलानीत्युक्तं, नापि तुलापुरुषवदित्यादि श्रूयते, तथापि यत्तस-
हस्रादिपरिमितसुवर्णदानार्हस्य एकस्यासुलभत्वात् अन्येष्वपि च
बहुसुवर्णकेषु बहुभ्यांदानदर्शनात् अत्रापि तुलापुरुषवद्वैचतुर्ध-
भागादि गुरवे प्रदाय, तदनुष्ठया अन्येभ्योऽपि दद्यादिति गम्यते,
प्रकृतावदग्नौधमिति चेत् माभूत् प्रकृतौ तुलापुरुषादिस्मितमे-
व गृह्यत इति कोविरोधः, एकय विध्यन्तो भवतोत्येकस्य
प्रकृतिद्वयानुपपत्तिरिति चेत् अथ प्रकृतावधेधमिव ध्यतव्येति
श्रूमः । सयणाचलादिसकलगैलदानप्रकृति भूतस्य धान्यपर्वतस्य
कायमन्यधर्मसंप्रह इति चेत् न प्रकृतेरप्यङ्गाङ्गिमापेक्षतया
धान्यपर्वतेऽपि कुण्डमण्डपाचार्यसंज्ञादितुलापुरुषधर्मप्रहण-
दर्शनात् ।

ततश्च द्रव्यबहुत्वे बहुभ्यो, द्रव्याल्पत्वे ब्राह्मणपञ्चकाय सन्पत
मत्वे अष्टाव्ययैव द्रव्यमिति सिद्धम् ।

इति पद्मपुराणोक्तः सुवर्णाचलदानविधिः ।

अथ तिलगैलदानविधिः ।

पद्मपुराणात्

पुलस्त्य उवाच ।

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि तिलगैलं विधानतः ।

यत्पदानात्र रोयाति विष्णुलोकमनुत्तमम् ॥

उत्तमोद्गभिर्द्रोणैः पञ्चभिः मध्यमोमतः ।

त्रिभिः कनिष्ठो विप्रेन्द्र तिलगैलः प्रकीर्तितः ॥

पूर्वञ्चापरं सर्वं हृत्पुष्कन्धकादिकम् ।

दानमन्त्रान् प्रवक्ष्यामि यथावद्भाजसत्तम ॥

यस्मात् मधुवने विष्णोर्देहस्नेदसमुद्भवाः ।

तिलाः कुशाश्च माषाश्च तस्माच्छुद्धो भवत्विह ॥

हृद्यकव्येषु यस्माच्च विलैरेवाभिलक्षणम् ।

भवादुद्धर गैलेन्द्र तिलाचल नमोस्तु ते ॥

इत्यामन्त्राच्च यो दद्यात्तिलाचलमनुत्तमम् ।

स वैष्णवं पदं याति पुनरावृत्तिदुर्लभम् ॥

दीर्घायुष्यमवाप्नोति इह चासुखं मानवः ।

पितृभिर्देवगन्धर्वैः पूज्यमानो दिव व्रजेत् ॥

अथ ब्रह्माण्ड पुराणात् भगवानुवाच ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि तिलपर्वतमुत्तमम् ।

यद्दानं सर्वदानानां परत्र फलदायि च ॥

तिलाः पवित्रमतुलं पवित्राणाञ्च पावनाः ।
 विष्णोर्देवसमुद्भूतास्तस्मादुत्तमताङ्गताः ॥
 तिला भवन्ति रत्नार्घ्यं जगतां तिसृणामपि ।
 शक्यपक्षे तु देवानां प्रदद्याद्यस्तिलोदकम् ॥
 कृष्णपक्षे पितृणाम्नु स्यात्वा यदासमन्वितः ।
 तिलैः मत्पाटभिर्वापि समवेतं तिलाञ्चलिम् ॥
 तस्य देवाः सपितरः तृप्ता यच्छन्ति वाञ्छितम् ।
 शक्राकोपहतं यत् पतितादिभिरेव च ।
 तिलैः रभ्युजितं सर्व्वं यथैवं स्याद्वसंगयः ॥
 एवं विधैस्तिलैर्यस्तु कृत्वा पर्व्वतमुत्तमम् ।
 प्रदद्याद्विजमुखाय पुण्यन्तस्याक्षयं भवेत् ॥
 विधानं तस्य वक्ष्यामि माहात्म्यमपि चोत्तमम् ।
 ध्येयीपातिऽयने चैव चंद्रके शशिसूर्य्ययोः ।
 जम्भर्त्ते विपुषे चैव हेयं माघे विगेषतः ॥
 तिलैर्यत्क्रियतेमाघे दानहोमादिकं तथा ।
 तदक्षयं भवेन्नोके तर्पणादिकमेव च ॥
 तथा नद्यां गृहे वापि कृत्वा मण्डपमुत्तमम् ।
 पूर्व्वोक्तेन विधानेन कुर्यात्सर्व्वमग्रेषतः ॥
 पूर्व्वोक्तेनेति, वक्ष्याण्डपुराणीकधान्यपर्व्वतस्थिते नेत्यर्थः,
 गतत्रयेन द्रोणानां गङ्गा वापि प्रकल्पयेत् ।
 पर्व्वतस्य चतुर्थेन भागेन परिकल्पयेत् ॥

दियाचनान्मन्दरादीन्स्तिलैरेव विचक्षणः ।
 ब्रह्मादिन्योकपालांश्च सौदर्शान् कारयेत्तथा ॥
 इक्षुदण्डैः समन्तात्तु भूपवेद्यागमण्डपम् ।
 कुण्डमेकं चतुष्कोणं पर्वतः कारयेद्बुधः ॥
 हस्तमात्रप्रमाणेन मेखलानाभिसंयुतम् ।
 सस्यापयेद्दिवांस्तत्र चातुथरगिकान् शुचीन् ॥
 पूर्वोक्तेन विधानेन तत्र होमो विधीयते ।
 पूजयेत् पर्वतश्चैव माख्यवस्त्रविभूषणैः ॥
 मणिरत्नप्रवानैश्च प्रथमेऽहनियत्नतः ।
 विष्णुदेहसमुद्भूतै तिलैस्त्व कारितो मया ॥
 देवालय महामेरो नमस्ते भूभृता वर ॥
 सप्त जन्मानि यत्किञ्चिन्नया पापमनुष्ठितम् ।
 क्षयं प्रयातु तत्कर्त्तुं त्वत्प्रसादाच्चगोत्तम ॥
 एवं सपूजयित्वा तु प्राप्य चैवाग्निषं शुभाम् ।
 रात्रौ महोत्सवं कृत्वा पर्वतस्यसमीपतः ।
 पूजयित्वा दिवान् सम्यक् सोपाध्यायान् सहाहितः ॥
 सहस्रं दक्षिणां दद्याच्छ्रेष्ठया वापि प्रदापयेत् ।
 अत्रापि गावोदातव्या अष्टौ चत्वार एव च ॥
 प्रदक्षिणं तत कृत्वा पर्वतं ब्राह्मणांस्तथा ।
 शिरसा यणिपत्याश्च व्याहावांसु मनुव्रजेत् ॥
 अग्नेन विविना यस्तु दानमेतत् प्रयच्छति ।
 स गच्छेत् पितृभिः सह विष्णुलोकमलोपमम् ॥
 पिमानवरमारुह्य किद्दिणोजानमण्डितम् ।

अप्सरोगणसंस्वीतं गन्धर्वैरतिशोभितम् ॥
 दशकीटस्तुवर्षाणां भुङ्क्ते भोगान् यथेष्टितान् ।
 पुण्यक्षयादिहागत्य राजा भवति धार्मिकः ॥
 नारौ वा तस्य पत्नी वा सुभगा रूपसंयुता ।
 दत्त्वा कुलोद्भवा चैव पुत्रपौत्रसमन्विता ॥
 छाते युगेऽभिजायेत यथाश्रोत्रमवाप्नुयात् ।
 सगरेण ककुत्स्थेन धुशुमारेण वै पुरा ॥
 मान्वाणा यवनाश्चेन कार्त्तवीर्येण चैव हि ।
 दानमेतत् पुरा दत्तं तत्पत्नीभिस्तथैव च ॥
 प्राप्तमैश्वर्यमतुलं कीर्त्तिलोके च गाञ्जती ।
 तस्माद्देयं सदा दानं एतद्राजधरोत्तमाः ॥
 विधानमिदमाकर्ण्य निर्वैनः यदयान्वितः ।
 कपिलादानपुण्यस्य समं फलमवाप्नुयात् ॥

इति तिलपर्वतदानविधिः ।

सनत्कुमार उवाच ।

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि तिलपर्वतमुत्तमम् ।
 पूर्वोक्तम्यानकान्ते तु कृत्वा संपूजयेत्ततः ॥
 अत्र पूर्वगन्धेन लिङ्गपुराणोक्ततुलापुरुषदानमवगम्यम् ।
 सुममे भूतले रम्ये वल्मीकादिविवर्जिते ।
 दशतालप्रमाणेन दण्डं संस्थाप्य वैमुने ।
 अद्रिः सम्प्राप्य पथादि तिलाम्नाग्निन् विनिश्चिपेत् ॥

तालः स्मृतो मध्यमयो गोकर्णस्याप्यंतामयेत्यादिना ताल-
मानमुक्तं परिभाषायां ।

प्रोक्षयेत्पद्मगव्येन तन्देशं ब्राह्मणोत्तमः ।

मण्डलं कल्पयेद्विद्वान् पूर्ववत्सुसमाहितः ॥

नववस्त्रैश्च संस्थाप्य द्रोणपुष्पं विकीर्य च ।

तस्मिंस्तु पर्वतं कुर्यात् तिलभारैर्विशेषतः ॥

दण्डात् प्रादेशमुत्सेध उत्तमे परिकीर्तितः ।

चतुरङ्गुलहीनस्तु मध्यमे परिकीर्तितः ॥

दण्डतुल्यः कनिष्ठे स्याद्दण्डहीनेन कारयेत् ।

वेष्टयित्वा नवैर्ध्वजैः परितः पूजयेत् क्रमात् ॥

सद्यादीनि प्रतिन्यस्य पूजयेद्विधिपूर्वकम् ।

अष्टदिक्षु च कर्त्तव्या देवानां मूर्त्तयः क्रमात् ॥

त्रिनिष्केण सुवर्णेन प्रत्येकं कारयेत्ततः ॥

सद्यादीनि, सद्योजातप्रभृतीनि, देवानां, लोकापालानां ।

दक्षिणा विधिना कार्या तुलापुरुषदानवत् ।

होमश्च पूर्ववत्प्रोक्तो यथावन्मुनिसत्तमः ॥

तुलापुरुषोऽत्र लिङ्गपुराणोक्त एवेति विज्ञेयम् ।

अर्चयेद्देवदेवेशं लोकपालसमाहृतम् ।

तिलपर्वतमध्यस्थं तिलपर्वतरूपिणम् ॥

शिशार्चना च कर्त्तव्या महस्रकलशादिभिः ।

दर्शयेत्तिलमध्यस्थं देवदेवमुमापतिम् ॥

पूजयित्वा विधानेन क्रमेण च विसर्जयेत् ।

शोचिष्याद्य दरिद्राय दापयेत्तिलपर्वतम् ॥

एवं तिलमयं प्रोक्तं दानं सर्वाधिकं परम् ।

यत्कृत्वा मानवी नूनं स्वर्गं मोक्षञ्च विन्दति ॥

अथैवं कृतिः, प्रागुक्तमण्डपवेदोमण्डले गव्यैः प्रोक्ष्य दर्भान्
द्रोणपुष्पादिचावकीर्य च वस्त्रैराच्छाद्य यजमानो दशतालमितं
दण्डं निधाय यथाचतुष्टयितिलैर्दण्डमाच्छादयन् शैलालतिं कुर्यात्
उत्तमे दण्डात् प्रादेशाधिक्यं, मध्यमे अष्टाङ्गलाधिक्यं, कनिष्ठपक्षे तु
दण्डसाम्यं, तिलराशेरिति । ततो वस्त्रैराच्छाद्य तं मेहरूपं
ध्यात्वा तदुपरि शिवं पञ्चव्यावरलक्षणं निर्मितं संस्थाप्य सदा-
दीनि न्यसेत्, तत्र प्रथमावरणे पञ्च ब्रह्माण्डाणि, तद्वाञ्छे सर्वादिमूर्त्तिं
संस्थाप्य, तद्वाञ्छे भूम्यादिमूर्त्तिः, तद्वाञ्छे लोकपाला इति, एते च
सर्वे निष्कप्रयपरिमितेन हिरण्येन विधाय तत्तन्मन्त्रैः पूज्याः, तत्र
शिवलक्षणमुक्तं ब्रह्माण्डदाने ।

सद्योजातादिलक्षणमुक्तं मयदीपिकायाम् ।

सद्योजातं सितं कुर्याद्वरदाभयहस्तकम् ॥

सोम्यं मौलीन्दुसम्पन्नं बालाकारं तिलोचनम् ।

वामदेवं सुरक्ताङ्गं माण्यवस्तोपधोतकम् ॥

तुङ्गनासं च खट्वाङ्गं खड्गखेटकपाणिनम् ।

बभ्रुभ्रूश्मय्मौलीन्दु दंष्ट्रालम्बितताननम् ॥

पाशखेटेषु खट्वाङ्गकाययुक्तं चतुष्टये ।

शूल-दण्ड-कुठारा-सीन् दद्याद्वेषु पाणिषु ॥

पोताम्बरं सुसोम्यञ्च नरं कुङ्कुमसन्निभम् ।

कुर्यान्मौलीन्दुसम्पन्नं पाशशूलधरं द्वयोः ॥

स्फटिकाभजगद्धेतुं त्रिनेत्रं चन्द्रमौलिनम् ।

ईगानं पञ्चमं कुर्यात् विशूलाभयपाणिनमिति ॥

सर्वादिलक्षणमाह विश्वकर्मा ।

सर्वो भोमो महादेवो रुद्रः पशुपतिर्भवः ।

उपेगानाविति ह्यष्टौ मूर्तिणाः शिवसन्निभाः ॥

मगाङ्गचूडामणयो जटामण्डलमण्डिताः ।

त्रिनेत्रा वरखट्वाङ्गविशूलाभयपाणय इति ॥

मूर्त्यष्टकमध्ये तु पृथिव्यप्तेजोवायुकाशानां रूपाणि पञ्च-
महाभूतघटदाने निरूपितानि, चन्द्रार्कयोस्तु वरदानप्रकरणे
वक्ष्यन्ते, यजमानमूर्तिस्तु विगेषानुक्तेरितरपुरुषस्तुल्यैव वेदितव्या,
लोकपाललक्षणमुक्तं ब्रह्माण्डदाने, ततः पूजानन्तरतत्तत्तन्त्रैः
समिदादि हुत्वा पृथक्स्थस्य शिवस्य सहस्रकलशाभिषेकां कृत्वा
यजमानाय तिलपर्वताग्रस्य शिवं प्रदर्शयेदाचार्यः ।

यजमानस्तु शिवादीनभ्यर्थं तं गैलं शोचियाय प्रदापयेत् ।

आचार्यादिदक्षिणादि पूर्व्वदत् ।

अत्राद्ये यजमानमधिकृत्य कालोत्तरतन्त्रेषु ।

अथ वा परमेगानमष्टोत्तरगतैरपि ।

कनगैः खपयित्वा तु समभ्यर्थं यथाविधि ॥

कुर्यात् प्रदानमन्त्रेण गुरुरष्टोत्तरं सुधीः ।

महादेवो महारुद्रः शङ्करो नीललोहितः ॥

ईगानो विजयो भोमो देवदेवो भयोद्भवः ।

कपालोग्रस्य विज्ञेयो कट्टा एकादशस्थिते ॥

समस्तासकनेगस्य पूजनोया यथाक्रमम् ।

कृष्णाजिने संप्रपूज्य तिलानां षोडशाधिकैः ॥

सुवर्णत्रयसंयुक्तं वस्त्रयुग्मेन वेष्टितं ।

शोभितं पुष्पमालाभिः फलैश्च समलङ्कृतम् ॥

रुद्रानेकादश ध्यात्वा क्रमेण परिदांपवेत् ।

शिष्यभक्त्या शान्ताय त्रीत्रियाय द्विजम्भने ।

एवं यः कुरुते भक्त्या विधिनानेन संयुतः ।

आयुःश्रियं जयद्वीर्त्तिमनुभूय शिवं व्रजेत् ॥

इति लिङ्गपुराणोक्तस्तिलपर्वतदानविधिः ।

अथातः संप्रवक्ष्यामि तिलपर्वतसुप्तमम् ।

यस्य प्रदानात्सकलं क्षयमेवाति पातकम् ॥

सप्तजन्मान्तरे यत्स्यात्पापं भूषणवधादिकम् ।

तत्सर्वं क्षयमभ्येति तिलपर्वतदानतः ॥

पुण्यकालेषु सर्वेषु उपरामे विप्रियतः ।

पुण्यदेगे प्रयत्नेन दातव्यं तिलपर्वतम् ॥

देवालयस्य पुरतो मण्डपं कारयेद्बुधः ।

प्रविभक्तचतुर्द्वारं चतुस्तोरणसंयुतं ॥

दशद्वादशहस्तं वा चतुरस्रं सुसंस्थितम् ।

वितानोपरिसंकुचं दिश्वितोर्णवितानकं ॥

द्वारेषु पूर्णकलशान् स्थापयित्वा द्वयं द्वयं ।

पूर्वस्मिन् दिवसे प्रातः कुर्यात् पुण्याहवाचनं ॥

ततः सङ्कल्पयित्वा तु सुरुं वेदाङ्गपारगं ।

वगिनं पुण्यचरितं युवानां क्षतलक्षणम् ॥

ऋत्विजयाष्ट संग्राह्या वेदवेदाङ्गपारगाः ।

तेषां निवेदयेत् कार्यं ख प्रदास्ये तिलाचलम् ॥
 ततो गुरुं महादेवं पूजयित्वा विधानतः ।
 विनायकमुमां चैव ततः सूत्रं प्रपातयेत् ॥
 मण्डपे नवकोष्ठानि कल्पयित्वा समन्ततः ।
 अष्टौ कुण्डानि कार्याणि ईशाने नवमं भवेत् ॥
 मध्यकोष्ठं प्रविस्तीर्य सितवस्त्राणि सर्व्वतः ।
 तिलैः शुद्धैर्महामेरुं मध्ये कार्य्यं प्रयत्नतः ॥
 उत्तमस्त्रिपलेभरैर्द्व्यङ्काभ्यां मध्यमाधमौ ।
 पङ्क्त्यागेन ततः कार्याः समन्ताद्वर्षपर्व्वताः ॥
 मातृप्राणिपथैव हिमवान् हेमकूटकः ।
 गन्धमादनशैलश्च गृह्ववान् श्वेतशैलकौ ॥
 ऐन्द्रादिषु निधातव्या वासोभिच्छादयेद्दहिः ।
 कल्पद्रुमस्तु सोवर्णः सर्व्वरत्नोपशोभितः ॥
 सर्व्वपुष्पफलोपेतो न्यस्तव्यो मेरुमूर्धनि ।
 हैमान् रुद्रान् रुद्राणां दुर्गायापि विनिर्दिशेत् ॥
 सर्व्वशैलेषु मन्दारमृगपत्न्यादिकञ्च यत् ।
 निधातव्यं प्रयत्नतः तुरीयांशिन मेरुतः ॥
 सुमेरोर्द्वादशपल दद्यादौ वाप्यनुक्रमात् ।
 सुवर्णस्य प्रमाणम्यादुत्तमाधममध्यमं ॥
 अधस्तात् कल्पहस्ताणां सोवर्णकमले हरम् ।
 सुष्मासीन चतुर्वाङ्गं जटामुकुटमण्डितम् ॥
 विनेत्रं मोम्यवदनं सोवर्णं न्यम्य पूजयेत् ।
 गिर्यनामा तु मध्ये स्याद्भवः गन्धुम्विलोचनः ॥

स्थाणुरीशो महादेवः शङ्करः चन्द्रशेखरः ।
 पूर्वादिषु महादेवमेभिर्नामभिरर्चयेत् ॥
 दिवाहविष्यभोजीष्णात् सगुरुस्ते च ऋत्विजः ।
 स्नेन स्नेन विधानेन गृह्योक्तेन विशेषतः ॥
 हुत्वाज्यमागौ जुहुयाद्यथोक्तं सर्वमाचरेत् ।
 वस्त्रैः प्रपूजयेत्तर्वांश्चत्विजो गुरुमेव च ॥
 द्विगुणं गुरवे दद्यात् कुण्डलीरङ्गलोक्यकैः ।
 उपानष्टच्छत्रशय्याभिरासनैः पादुकेन च ॥
 ततो विमूलभादित्ये पुष्पकाल उपस्थिते ।
 अनुज्ञातस्तु तैर्विप्रैर्यजमानः प्रसवधी ॥
 सर्वौषधिजलस्नातः क्षौमवासाः स्वलङ्कृतः ।
 प्रदक्षिणं गिरिं कृत्वा विप्रानाह्वय यत्नतः ॥
 ज्ञानिनो गुणसम्पन्नानात्मनिष्ठानलोलुपान् ।
 वेदवेदाङ्गविदुर्मस्तु देवं प्रकल्प्य च ॥
 तस्य तस्य गिरेः पार्श्वं तत्तन्नाम्ना प्रपूजयेत् ।
 मेरुं तत्प्रथमं दद्याद्विव संप्रीयतामिति ॥
 गुणीतुल्लष्टाय विप्राय भावयित्वा तु तं शिवम् ।
 एवं पूर्वादिशैर्नाम्नु तत्तन्नाम्ना प्रदापयेत् ॥
 प्रीयतामिति तान् विप्रःस्तत्तद्देवं प्रकल्प्य च ।
 सर्वं क्रियाकलापञ्च निवेद्य परमेष्ठिनम् ॥
 पूजयित्वा दिवान्ये दीनान्यकृपणांस्ततः ।
 आशोमङ्गलसंयुक्तस्ततो बन्धुसमन्वितः ॥

अनेन विधिना यस्तु दद्यात्तिलमयं गिरिम् ।
 न तस्य विद्यते किञ्चित्पापं समजनोद्भवम् ॥
 विमानेन शिवं गच्छेन्निः कामो यः समाचरेत् ।
 सकामो लभते कामान् यं यमिच्छति चेतसा ॥
 इति प्रग्रीत्तरतन्त्रोक्ततिलशैलदानविधिः ।

अथ कर्पासपर्वतदानविधिः ।

पद्मपुराणात् ।

कर्पासपर्वतस्त्राष्टविंशद्द्वारैरिहोत्तमः ।
 द्युभिर्मध्यमः प्रोक्तः कनिष्ठः पञ्चभिः स्मृतः ॥
 भारेणात्पधनो दद्याद्विंशतां विविजितः ।
 धान्यपर्वतवत्सर्जमासाद्य राजसत्तम ॥
 प्रभातायान्तु गर्वस्थां दद्यादिदमुद्वीरयेत् ।
 त्वमेवाचरणं यस्माज्जोकानामिह सर्वदा ॥
 कर्पासाचलं तस्मात्त्वमघोषध्वंसनो भव ।
 एवं कर्पासशैलेन्द्रं यो दद्यात् पर्वसन्निधौ ।
 रुद्रलोके वसेत्कल्पं ततो राजा भवेदिह ॥

ब्रह्माण्डपुराणात् भगवानुवाच ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि कर्पासाचलमुत्तमम् ।
 परमं सर्वदानानां प्रियं सर्वदिवौकसाम् ॥
 देगकालो ममाभावा धनं यदाश्च यत्रतः ।
 देवमेतन्महादानं तारणार्थं कुनम्य च ॥

पर्वतं कल्पयेत्तत्र कार्पासिन विधानतः ।

पूर्वाक्षेण विधानेन कृत्वा सर्वं विधानतः ॥

विशद्वारस्तु कर्त्तव्य उत्तमः पर्वतो बुधैः ।

मध्यमं दशभिः कुर्याज्जघन्यं पञ्चभिस्तथा ॥

सर्वधान्यसमूहस्य मध्ये ह्योषधिभिर्हृतम् ।

रसैरक्षैश्च संयुक्तं लोकपालावृतं तथा ।

ब्रह्मादयस्तथा शृङ्गे काचनेन विनिर्मिताः ॥

कुलाकुलाश्च चत्वारयतुर्भागेन कल्पयेत् ।

सौवर्णशिखरान् सर्वान् सर्वरत्नोपशोभितान् ॥

नानाधातुविविधाङ्गान् भक्ष्य-भोज्यसमावृतान् ॥

कुण्डे वा स्थण्डिले वापि तत्र होमो विधीयते ॥

कृत्विजश्च तथाघाटौः कारयेद्देवित्तमान् ।

होमोव्याहृतिभिश्चैव अग्नौ तद्देवतैरपि ॥

गन्धेन सर्पिषा तत्र तथा कृण्वतिलैरपि ।

अयुतं ह्यमसंख्या च पालाशसमिधस्तथा ॥

शङ्ख-तूर्यमिनादैश्च तथामङ्गलपाठकैः ।

उत्सवं कारयेत्तत्र दिनमेकमतन्द्रितः ॥

पञ्च काले ततो दद्यात् पूजयित्वा विधानतः ।

गमः सर्वामरावास भूतसहैरभिष्टुतः ॥

ब्रह्मादयो मे वरदा भवन्तु विबुधाः भदा ।

इत्युच्चार्य नरो दद्याच्चारौ वा विधिपूर्वकम् ॥

पूजयित्वा द्विजान् सम्यक् वासीभिर्भूषणैस्तथा ।

अनेन विधिना यस्तु दानमेतत् प्रयच्छति ॥

स गच्छेत्तिदशावासं विमानोपरि संस्थितः ।

अप्सरोराणसंवेतो गन्धर्व रभिसंस्थितः ॥

तत्र मन्वन्तरं यावदुपित्वा विबुधालये ।

पुण्यघटादिहाभ्येत्य महोग्गङ्गे ससागराम् ॥

रूपवान् सुभगोवाग्मी श्रीमानतुलविक्रमः ।

पञ्चजन्मानि नाभी वा जायते नात्रसंग्रहः ॥

भूयश्च शृणु राजेन्द्र दिव्यं कर्पासपर्वतम् ।

तच्च भारयतेनैव कुर्याद्दर्शनं वा पुनः ॥

शेषं पूर्वविधानेन सर्वं कुर्याद्यथाक्रमम् ।

फलं पूर्वोदितञ्चैव जायते नृपसत्तम ॥

इति कर्पासपर्वतदानविधिः ।

अथ घृताचलदानविधिः ।

पुलस्त्य उवाच ।

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि घृतशैलमशुत्तमम् ।

तेजोऽमृतमयन्दिव्यं महापातकनाशनम् ॥

विंशत्या घृतकुशानामशुत्तमः स्यात् घृताचलः ।

दशभिर्मध्यमः प्रोक्तः पञ्चभिरधमः क्षृतः ॥

अथ वित्तः प्रकुर्वीत द्वाभ्यां मेरुविधानतः ।

द्विक्कक्षपञ्च तांस्तद्वत्तुर्भागेन कथयेत् ॥

नानितण्डुलपात्राणि कुशोपरि निवेशयेत् ।

फारयेत् संहतान् सर्वान् यथाशोभ विधानतः ॥

धेयेत् शुक्लासीभिरिष्टदण्ड फलादिकैः ।

धान्यपर्वं गवश्चेपविधानमिह दृढते ॥

अधिवासश्च कुर्वीत तद्दोमं सुरार्चनम् ।

अत्र पलसहस्रपरिमितहृतं घृतकुम्भः प्रसिद्धः कुम्भग्रहेण तस्या-
नियतपरिमाणत्वादनवस्थितः शास्त्रार्थप्रसङ्गात् तच्च द्रवद्रव्यत्वा-
दाधारमपेक्षत इति । शालितण्डुलपात्राणि कुम्भोपरि निवेशये-
दित्यनेन तस्य कलशाधारत्वात् प्रतिपाद्यते 'तन्दुलपात्राणीति'
पञ्च तपश्चक्रापेक्षया बहुवचनम् ।

प्रभातायान्तु शब्दार्थां गुरवे विनिवेदयेत् ।

विक्षम्भपर्वतांस्तद्वद्वत्तिरभ्यः शान्तमानसः ॥

संयोगात् घृतमुत्पन्नं यस्मादमृततेजसः ।

तस्मादघृताक्षिर्विष्णाका प्रीयतामश्च शङ्करः ॥

यस्तु तेजोमयं ब्रह्म घृते तच्च व्यवस्थितम् ।

घृतपर्वतरूपेण तस्मान्नः पाहि भूधरः ॥

अनेन विधिना दद्याद्भुताचलमनुत्तमम् ।

महापातकयुक्तोऽपि लोकमायाति शङ्करम् ॥

हंससारसयुक्तेन किंङ्किणीजालमानिना ।

विमानेनाप्यरोभिश्च सिद्धविद्याधरैर्हतः ।

विहरेत् पितृभिः सह यावदाहृतसंग्रहम् ॥

इति पद्मपुराणोक्तो घृतपर्वतदानविधिः ।

अथ रत्नाचलदानविधिः ।

मुलस्य उवाच ।

अतः परम्प्रवक्ष्यामि रत्नाचलमनुत्तमम् ।

मुक्ताफलसहस्रेण यत्नतः स्यादिहोत्तमः ॥

मध्यमः पञ्चशतिकस्त्रिंशतेनाधमः स्मृतः ।
 चतुर्थांशेन विष्कम्भपर्वताः स्युःसमन्ततः ॥
 पूर्वेण वज्र गोमेदैर्दक्षिणे इन्द्र-नीलकैः ।
 पुष्परागयुतैः कार्य्यो विहङ्गिर्गन्धमादनः ॥
 वैदूर्यविद्रुमेः पथात् सन्निधौ विपुलाचलः ।
 पद्मरागैः ससौपर्णैरुत्तरेण तु विन्यसेत् ॥

‘वज्रगोमेदैः’ समसख्यैः, सम स्यादद्युतत्वादिति न्यायात् एव
 मुत्तरत्रापि विज्ञेयं ॥

सौपर्णः गरुडात्मजः ।

सौपर्णे रिति कश्चित्पाठः ।

धान्यपर्वतवत् सर्व्वमत्रापि परिकल्पयेत् ।
 तद्वदावाहनदुर्य्याद्भक्षान् देवांश्च काञ्चनान् ॥
 पूजयेत् पुष्पपानीयैः प्रभाते च विसर्जनम् ।
 पूर्व्वं बहुरुक्तत्विग्भा इमान्मन्त्रानुदीरयेत् ॥
 यथा देवगणाः सर्व्वे सर्व्वरक्षेष्वापि म्रिताः ।
 त्वञ्चरद्वमयो नित्यमतः पाहि महाचलः ॥
 यस्माद्रत्नप्रदानेन हृष्टि प्रकुरुते हरिः ।
 मद्भाग्यप्रदानेन तस्मात्तुः पाहि पर्व्वत ॥
 अनेन विधिना यस्तु दद्याद्रत्नमय गिरिम् ।
 स याति वैष्णव लोक अमरेश्वरपूजितः ॥
 यावत्कल्पगतं सार्द्धं वसेद्विह नराधिप ।
 रूपारोग्यगुणोपेतः समदोषाधिषी भवेत् ॥

ब्राह्मणादिकं किञ्चिदद्या-मुत्र वा कृतम् ।
तत्तस्य नाग्रमायाति गिरिवज्रहतो यथा ॥
इति पद्मपुराणीतो रत्नपर्वतदानविधिः ।

अथ रुप्याचनदानविधिः ।

पुस्तक्य उवाच ।

अतः परम्पवस्यामि रुप्याचनमनुत्तमम् ।
यत्प्रदानावरोयाति सोमलोकं द्विजोत्तमः ॥
दशभिः पलसाहस्रैरुत्तमो राजताचनः ।
पञ्चभिर्मध्यमः प्रोक्तस्तद्वर्हेनाधरः स्मृतः ॥
अग्रतो विंशतेरुर्ध्वं कारयेच्छक्तिः सदा ।
विष्कम्भपर्वतांस्तद्वत्तुरीयांगेन कल्पयेत् ॥
पूर्वपद्मराजतान् कुर्यात् मन्दरादीन् विधानतः ।
कलधीतमवांस्तत्र लोकेगानर्हयेद्बुधः ॥

‘कलधीतं, काञ्चनम् ।

ब्रह्मविष्णुकंवात् कार्थ्योन्नितम्बोच हिरण्यमयः ।
राजतंस्याद्यदग्रेषां सर्वतदिह काञ्चनम् ॥
ग्रेष्वप्यूर्ध्ववत्कुर्यात् होमजागरणादिकम् ।
दद्यात्तद्वत् प्रभाते तु गुरवे रौप्यपर्वतम् ॥
विष्कम्भगैलान् ऋत्विग्भाः पूज्यवस्त्रविभूषणैः
हर्मं मन्त्रं पठन् दद्याद्दर्भपाणिर्विमलकरः ॥
पितृणां वस्त्रं यस्माद्दर्भस्य शङ्करस्य च ।
रजतं पाहि तस्माद्यः शोकसंसारसागरात् ॥
इत्थं निवेश्य यो दद्याद्भ्राजताचलमुत्तमम् ।

गवायुतसहस्रस्य फलमप्राप्नोति मानवः ॥
 सोमलोके स गन्धर्वैः किन्नरोपरसाङ्गणैः ।
 पूज्यमानो वसेद्विद्वान् यावदाहृतसंप्रवम् ॥
 इति पद्मपुराणोक्तो रूपाचलदानविधिः ।

अथ शर्कराचलदानविधिः ।

पुनस्तु उवाच ।

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि शर्कराचलमुत्तमम् ।
 यस्य प्रदानाद्विष्णुर्कारुद्रास्तुष्यन्ति सर्वदा ॥
 अष्टभिः शर्कराभारैः कृतमः स्यान्नम्राचलः ।
 चतुर्भिर्माध्यमः प्रोक्तो भाराभ्यामधरः स्मृतः ॥
 भारेण वार्द्धभारेण कुर्याद्यः स्वल्पवित्तवान् ।
 विष्णुश्चतुर्भुवनान् कुर्यात् तुरीयांशेन मानवः ॥
 धान्यपर्वतवत्सर्वमासाद्यामरसयुतम् ॥
 मेरीरुपरि तद्वच्च स्थाप्य हेमतकचयम् ।
 मन्दारः पारिजातश्च तृतीयः कल्पपादपः ॥
 एतद्वृक्षत्रयं मूर्ध्नि सर्वेष्वपि निवेगयेत् ।
 हरिचन्दनसन्तानौ पूर्वं पश्चिमभागयोः ॥
 निवेश्यौ मूर्ध्नि शैलेषु विशेषाच्छर्कराचले ।
 मन्दारे कामदेवश्च प्रत्यग्वक्त्रः सदा भवेत् ॥
 गन्धमादनश्चैव धनदः स्यादुदङ्मुखः ।
 प्राङ्मुखो वेदमूर्तिश्च हंसः स्याद्विपुलाचले ॥
 हेमो सुपाश्वे सुरभी दक्षिणाभिमुखी भवेत् ।
 धान्यपर्वतवत् सर्वमावाहनमष्टादिकम् ॥

कृत्वाथ गुरवेदद्यान्मध्यमं पञ्च तोत्तमम् ।
 ऋत्विग्भाषतुरःशैलानिमाश्वत्थानुदीरवेत् ॥
 सोभाग्यामृतसारोऽयं परमं शर्करा यतः ।
 तन्ममानन्दकारी त्वं भव शैलेन्द्र सर्वदा ॥
 अमृतं पिबतां ये तु निपेतुर्भुवि सौकराः ।
 देवानां तत्क्षमं सोमं पाहि नः शर्कराचक्षुः ॥
 मम भवतु मध्या यदुद्धृताशर्करा यतः ।
 तन्मयोमि महाशैल पाहि समारसागरात् ॥
 यो दद्याच्छर्कराशैलमनेन विधिना नरः ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तः प्रयाति शिवमन्दिरम् ॥
 चन्द्रादित्यप्रतोकायमधिरुद्धानुजीविभिः ।
 सहैव यानमातिष्ठेत् स तु विश्वप्रचोदितः ॥
 ततः काश्यपतान्ते तु सप्तद्वीपाधिपो भवेत् ।
 आयुरारोग्यसम्पन्नो यादव्यन्मायुतद्वयम् ॥
 भोजनं शक्तिः कुर्यात् सर्वशैले विमतसरः ।
 सर्वत्राचारलक्षण मग्नोयात्तदनुज्ञया ॥

भोजनं कुर्यादिति, दानानन्तरं यथा शक्तिव्राह्मणेभ्यो भोजन-
 दानं कुर्यादित्यर्थः । स्वयमपि अचारलक्षणमग्नोयादिति ।

पर्वतोपस्करान् सर्वान् प्रापयेद्वाह्यशालयम् ।

पश्येदिमानप्यधनोऽपि भक्त्या

स्पृशेत् मनुष्यैरिह दीयमानान् ।

शृणाति भक्त्या मतिं ददाति

निःकान्तमपः सोऽपि दिवं प्रयाति ॥

दुःस्वप्नं प्रशमयति पठगमनैः

शैलेन्द्रैर्भवभयभेदनैर्भूतनुयः ।

यः कुर्यात्किमु सुनिपुणवेह सम्यक्

सत्त्वात्मा सकलगिरीन्द्र सम्प्रदानम् ॥

इति पद्मपुराणोक्तः शंकराचलदानविधिः ।

अथ शैवानि द्वादशमेरुदानानि निरूप्यन्ते ।

* तेन कालोत्तरशैवशास्त्रात् ।

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि मेरुदानं यथाक्रमम् ।

आकार्तिकायास्तमारभ्य मेरुव्रतं समाचरेत् ॥

* कार्तिकायां व्रतमेरुय दातव्यस्तु शिवायतः ।

सर्वेषाञ्चैव मेरुणां प्रमाणं क्रमशः शृणु ॥

वज्रं पद्मं महानीलनील-स्फटिकसङ्घटनं ।

पुष्पं भस्मकतंसुक्ता ग्राह्याः स्वविभवेन तु ॥

प्रस्थमात्रास्तु संघाह्याः प्रस्थादर्द्धादिमेव वा ।

यथायत्नवाच्यं वा देया वित्तयाठां विना सुत ॥

मेरोर्विभागं वक्ष्यामि शिवस्याग्रे यथार्हयेत् ।

कर्णिकायां न्यसेन्मेरुं ब्रह्मण्डिशभूषितम् ।

तत्सर्वं मान्यवाचां पञ्चतं पूजयेत्तदा ॥

तत् पूर्वं भद्रसंज्ञन्तु अश्वत्थचास्ततः परम् ।

मेरुतः पूर्वं दिग्भागे पूर्वं पूर्वोत्तरद्वयम् ॥

कथितं स विशेषेण दक्षिणम्यान्ततः परम् ।

निपथो हेमकूटय हिमवाय तथा त्रयम् ॥

एव मुत्तरभागे तु नील जेतय शृङ्गवान् ।

वादित्रैर्विविधैरन्यै रान्दोनैर्विविधैरपि ॥
जागरद्वारयेत्तत्र प्रार्थयेत्तु तथाक्रमम् ।
स्वभृत्यपुत्रदारैश्च तथा सम्पन्निवान्वयैः ॥
सार्वं प्रदक्षिणं कृत्वा प्रार्थयेन्निष्क्रमेन्नरम् ।
द्रव्यहीनैः क्रियाहीनैः श्रद्धाहीनैः सुरेश्वर ॥
कृतं वाप्यकृतं वापि क्षन्तुमर्हसि गङ्गर ।
इत्युक्त्वा चैव रुद्रश्च त्वरितं गान्तिमेव च ॥
मं इत्येव महावीजं तथा पश्चाच्चरस्व वै ।

मेरोरनुमन्त्रणमन्त्रास्तु कालोत्तरएवीक्षाः ।

नमः काञ्चनदेवाय धराधराय वै नमः ।
ब्रह्मविष्णोर्गणेशाय धरानाभिस्थिताय च ॥
नगद्वादशनाथाय सर्वपापापहारिणे ।
शिवभक्ताय शुद्धाय त्राणं मे कुरु सर्वदा ॥
निष्पापःपितृभिः सार्वं शिवं गच्छामि हं नमः ।
त्व शिवस्तु शिवस्याग्ने शिवोहश्च शिवाय च ॥
निवेदयामि भक्त्या तु पितृणां तारणाय चेति ।

‘तथा वस्त्राश्चसहितो मेरुस्तत्रपुण्यफले शृणु ।

लक्षयोजनमानस्य मेरोर्ये परमाणवः ॥
तावत्कल्पसहस्राणि शिवलोके महीयते ।
उदरेन्नरकाकोपि विसप्तकुलसन्ततिम् ॥
तदन्वयगता ये तु डिग्भाडिम्बहता नराः ।
महापातकिनश्चान्ये तथा विश्वासघातकाः ॥
गुरुद्रोहकृता ये तु भ्रूणहाः पितृघातकाः ।

प्रसवे तु मृता नारी कुमारी शीलदूषिता ॥
 तां वा रुद्रस्य सामीप्यं स नयेन्मेरुदानकृत् ।
 मेरुदानञ्च मनसा यः स्मरेत्तु शिवाग्रतः ॥
 यात्यसौ शिवलोकान्तु देहान्ते धौतकिल्बिषः ।
 हेममेरुप्रमाणन्तु फलञ्चैव शृणुष्व तत् ॥
 पलानान्तु सहस्रेषु मध्ये मेरुं प्रकल्पयेत् ।
 शृङ्गत्रयसमायुक्तं ब्रह्मविष्णुहरान्वितम् ॥
 एकैकं पर्वतं तस्य शतैकैकेन कारयेत् ।
 मेरुणा सह पूर्व्येण विख्यातास्तु तयोद्ग ॥
 एष शिवाग्रतो मेरु दातव्यस्तु प्रयत्नतः ।
 अयनेषु च सर्वेषु ग्रहणेषु विनयेतः ॥
 आचार्याय प्रदातव्यः संहितापारगाय च ।
 पूर्वोक्तस्य महामेरोः सनगस्य महात्मनः ॥
 शिवलोके वसेत्सोपि यावत्तत्परमाणवः ।
 पिष्टुन् पितामहांश्चैव तथैव प्रपितामहान् ॥
 पुत्रान् पौत्रान् प्रपौत्राश्च तारयेत्किमतः परम् ।
 भोगान् भुक्त्वा महीं क्षात्रां भुङ्क्ते च शिवभायिनः ॥
 दरिद्रो रूप्यमेरुन्तु हेममानेन कारयेत् ।
 पर्वता द्वादश तथा सङ्ख्या रचनान्विताः ॥
 उत्तरे ह्ययने देयं देयं वा ग्रहणद्वये ।
 प्रागुक्तान्तु फलस्तस्य भवत्यत्र न संशयः ॥
 भूमिमेरुप्रमाणन्तु कथ्यमानं शृणुष्व तत् ।
 विषयं भण्डलज्ञाय ग्रामं वा पर्वतं स्मरेत् ॥

शेषास्तदष्टमांशेन नगाःसूरविसंख्यया ।
 भूमिपर्वतपुण्यन्तु कोवा वर्णयितुं क्षमः ॥
 परमाणुवजोयावत् चित्तोशो भवति ध्रुवम् ।
 तावत्कीटिसहस्राणि शिवलोके महीयते ॥
 भोगान् भुक्त्वा ततोराजा जायते योगिनां कुले ।
 ज्ञानं प्राप्य तदा तस्य पुनर्जन्म न विद्यते ॥
 हस्तिमेकं ततोयज्ञे संचेपात् पार्वतीसुत ।
 न हृडं न तथा दानं रत्नपुण्यसुशोभितं ॥
 शूरं सर्वगुणोपेतं घण्टाधामरभूषितं ।
 नक्षत्रमालासंयुक्तं शस्त्रध्वजविभूषितं ॥
 दिव्यवस्त्रसमायुक्तं सुवर्णरचनायुतं ।
 सूर्यस्य ग्रहणे देयं गुरवे तं शिवाग्रतः ॥
 तेन दत्तेन दत्तं तु सचयोजनपर्वतं ।
 पुरुषत्रयसमायुक्तं पर्वतद्वादयान्वितं ॥
 मुच्यते सर्वपापेभ्यः शिवसायुज्यतां व्रजेत् ॥
 पितरस्तस्य मोदन्ते रुद्रलोके समन्ततः ।
 एतत्तव समाख्यातं हस्तिदानं समासतः ॥
 अधाश्वमेरुर्वा देयो योदन्तो रविणा पुरा ।
 ज्ञेतैर्विनीतेः सुवर्णैः प्रत्यग्रैः पञ्चसंख्यया ॥
 मध्ये मेरु कल्पितव्योरविसंख्यास्तु पर्वताः ।
 सवस्त्रहेमदारैश्च सप्त वा ध्वजभूषिताः ॥
 वैशाख्यां वाथ कार्त्तिक्यां दातव्यस्तु शिवाग्रतः ।
 विप्राय शिवभक्ताय सहितापारगाय च ॥

तस्मै देयो यथोक्तस्तु हयमेरुबिधानतः ।
 संपूज्य परया भक्त्या हेमकङ्कण-कुण्डलैः ॥
 रसनामुकुटेनैव अङ्गुलीयद्वयेन च ।
 सर्वेषां चैव दाने तु भूषणैर्भूषयेत्तदा ॥
 अष्टविमैर्भूषणैस्तु राजा मेरुं विभूषयेत् ।
 अश्वमेरुप्रदानेन रुद्रलोके महीयते ॥
 यावत्स्थस्त्रिषु रोमाणि तावद्वर्षाशुतानि च ।
 महाकल्पसहस्राणि रुद्रलोके महीयते ॥
 अश्वास्ताभे दरिद्रस्तु गोमेरुष्वा प्रकल्पयेत् ।
 अश्वसंख्याप्रमाणेन फलं चैतत् समं भवेत् ॥
 अथ वा वस्त्रमेरुय दातव्यस्तु शिवाग्रतः ।
 भारमानिष पद्मैस्तु नानावर्णैः सुपर्वतः ॥
 मध्ये मेरुः कल्पनीयो वस्त्रैः शेषांस्तु कल्पयेत् ।
 मेरुवस्तस्य मानेन नानावर्णैः सुशोभितैः ॥
 प्रत्येकं पर्वताः कल्प्या हेमशृङ्गाः सुवर्णकाः ।
 शिवभक्ताय विप्राय दातव्यास्तु शिवाग्रतः ॥
 दिव्यैर्गर्भपदं याति सहस्रक्रतुसम्भवं ।
 दिव्यं वर्षगतं सम्यक् कुर्याद्भोगं यथेष्टया ॥
 चक्रवर्त्तित्वमभ्येति ज्ञानवान् जायते तदा ।
 शिवालये ततो याति न भूयो जन्म चाप्नुयात् ॥
 अथ वा दृतमेरुस्तु दातव्यः कथ्यते मया ।
 मेरुः पत्नानां मध्येतु सहस्रैः पञ्चभिर्हितः ॥
 शतैः पञ्चभिरेकैकं पर्वतं तत्र कल्पयेत् ।

चिच्छृङ्गं चिपलं मेरोः काञ्चनं देवताञ्जनं ॥
 एकैकपलिकं शेषपर्वते वस्त्रभूषिते ।
 कृत्वा पूजां विशेषेण शिवस्याग्रे प्रकल्पयेत् ॥
 शिवभक्ताय विप्राय दातव्यः शिवमिच्छता ।
 कुलमुद्धरते सोऽपि पैतृकं मातृकं तथा ॥
 दिव्यं वर्षगतं सार्द्धं * रुद्रलोके महीयते ।
 भारते पृथिवीखण्डे पतिर्भवति नान्यथा ॥
 एवं वै खण्डमेरुन्तु सितखण्डेन कल्पयेत् ।
 रुद्रलोकपदं याति पितृभिः सह मोदते ॥
 अथ वा धान्यमेरुन्तु शिवस्याग्रे प्रकल्पयेत् ।
 पञ्चखारोमितं मध्ये मेरुन्धान्येन कल्पयेत् ॥
 एकैकं खारिमात्रेण पर्वतं शेषमादिशेत् ।
 पूर्ववदेमशृङ्गन्तु सवस्त्रं परिकल्पयेत् ॥
 शिवपूजावसाने तु शिवविप्राय दापयेत् ।
 , कल्पकोटिसहस्राणि शिवलोके महीयते ॥
 पितरस्तस्य मोदन्ते ब्रह्मलोके तथा चिरं ।
 एतदष्टांशमानेन तिलमेरुं प्रकल्पयेत् ॥
 शृङ्गाणि पूर्ववत्तस्य तथाचान्यनगेषु च ।
 तिलमेरुः प्रदातव्यः शिवस्याग्रे गुरोः सदा ॥
 प्रयाति शिवसायुज्यं बन्धुभिः सहितो नरः ।
 दशकोटिसहस्राणि भुक्ता भोगान् यथेच्छया ॥
 समस्तमेदिनीं भुङ्क्ते शिवे पयात् प्रलीयते ।

इति द्वादशसंख्याताः पर्यन्ताः कथितास्तव ॥
 अथ मन्त्रं तथाकालं ज्ञात्वा मेरुं प्रदापयेत् ।
 अयनेषु च सर्वेषु ग्रहणेषु विशेषतः ॥
 मेरुप्रदानं कर्त्तव्यमुपोष्य सुचिरं सदा ।
 इति शैवद्वादशमेरुदानानि ।

हंस उवाच ।

भूय एव महाबाही शृणु दानं महाफलं ।
 यद्वत्त्वा पुरुषोराजन् मेरु संजायते पुनः ॥
 मेरुर्हंममययै व त्रिशङ्कोराजतोऽपि वा ।
 पलत्रयेण सौवर्ण्यं त्रिंशत्त्वा राजतैः पलैः ॥
 ताम्रैः पञ्चाशता प्रोक्ता पलानां कांश्चकस्तथा ।
 सोह्रद्य भारमात्रस्तु सीसकस्य तथा श्रुतः ॥
 लवणस्याप्येव मेव व्रीहीणामेव मेव च ।
 भारद्वयेन खातस्तु गौडः स्यात्पञ्चभारकः ॥
 कास्तूरिकः पञ्चपलः कार्पूरः पलत्रिंशतैः ।
 कौङ्कमः स्याच्छतपलः कार्पासः षड्त्रिंशभारकः ॥
 एवं द्रव्यविशेषैस्तु मेरुः कार्योविजानता ।
 यथा शमं तथा कार्यं नात्र कार्या विचारणा ॥
 विचारे क्रियमाणे च हेतुबलं प्रसज्यते ।
 हेतुप्रतिष्ठे विज्ञेयः पुरुषोरागदूषितः ॥
 रागादिदोषदुष्टस्तु पुरुषो नात्र संग्रहः ।
 तस्मान्मेरोः प्रमाणन्तु भाषितं ब्रह्मणा स्वयं ॥

आस्तिकाय विनीताय प्रोच्यते कृपया विभो ।
 नास्तिकाय न वक्तव्यं वाक्यं धर्मं विजानता ॥ ३ ॥
 कृत्वा मेरुं त्रिष्टुब्धन्तु सौवर्णं राजतादिकं ।
 अर्चयेत् पीतकुसुमैर्जागरं कल्पयेत्ततः ॥
 द्वाघ्नं पात्रभूतन्तु काले तु ग्रहणादिके ।
 आह्वय प्रक्षाल्य पादौ आसने तूपवेशयेत् ॥
 मेरुं पर्वतराजन्तु शृङ्गाण त्वं द्विजोत्तम ।
 ममानुकम्पया ब्रह्मन् धराहः प्रीयतामिति ॥
 कोदादिति तु मन्त्रेण ग्रहः कार्यो विजानता ।
 मेरुं समर्प्य विप्राय द्रव्येण स्नेच्छया कृतं ॥
 तावद्वर्षसहस्राणि कोटिं वापि महीयते ।
 वसन्ति स्वर्गलोकेषु यावदिन्द्रायतुर्दृश्य ॥
 इति विष्णुधर्मोक्तो मेरुदानविधिः ।

अथ पञ्चपर्वतदानविधिः ।

तिलपर्वतदानञ्च तथा लवणपर्वतः ।
 कार्पासगुडयोश्चैव तथा सर्पपर्वतः ॥
 धान्यपर्वतदानस्य विधिरत्रापि कीर्तितः ।
 फल पुष्पं प्रमाणं च तत् प्रवक्ष्याम्यग्रेपतः ॥
 द्वापाटे कार्त्तिके चैव माघ-वैशाखयोरपि ।
 पूर्णमास्यां तु दातव्यं दानमेतद्युधिष्ठिर ॥
 भूपदेशे तु लिप्तेषु पुष्पकोशे सुशोभिते ।
 तिलानां वड्डवर्णानां कुम्भं कुम्भार्चमेववा ॥

विंशतिद्रोणमथवा षोडशद्रोणमेव वा ।

तिलद्रोणाष्टकैर्वापि चतुर्भिरथ वा पुनः ॥

त्रिभिर्द्रोणैरलाभे तु कुर्वीत तिलपर्वतम् ।

कुम्भोऽत्र विंशतिद्रोणपरिमाणः तच्च द्रोणैः षोडशभिः खारी
विंशत्या कुम्भ उच्यते इत्यादिना परिभाषायासुपदर्शितं, कुम्भो
द्रोणद्वयमिति गृह्यमाणे विंशतिद्रोणादिकम् प्रथमकल्पादनुक-
ल्पमनुकल्प्य न समस्तसं स्यात् इतरत्र तु सार्धकुम्भेन प्रथमकल्पः
विंशतिद्रोणादिरनुकल्प इति युक्तं स्यात् ।

सुवर्णैरजतैस्ताम्रैः कांस्यैः शौक्तेय मौक्तिकैः ।

इक्षुदण्डसमाकीर्णान्वनखण्डांश्च कारयेत् ॥

गुडेन विविधान् कुर्यात् पापाण्यगिखरांस्तथा ।

ताम्बूलफलपुष्पाद्यैरलङ्काराद्यनेकधाः ॥

कुर्यात् मृगपशुपक्षिणस्ताम्रसौवर्णराजतान् ।

द्वादश पूर्णकुम्भांश्च फलशाखादिशोभितान् ॥

स्थापयित्वा तु सर्वत्र पूजां कृत्वा विधानतः ।

कृत्वा प्रदक्षिणञ्चैव जानुभ्यां धरणीं व्रजेत् ॥

लवणस्य सर्वपाणां तत्प्रमाणं तथैव च ।

कार्पासपर्वतश्चापि तुल्यसंख्यं तथैव च ॥

पुण्यकालेषु लभते नात्र कार्या विचारणा ।

पद्मांतस्योत्तरे पार्श्वे ब्रह्म-विष्णु-महेश्वरान् ॥

स्थापयेत् लोकपालांश्च दिशासु त्रिदिशासु च ।

अर्चयेदर्शपादौ च गन्धपुष्पादिभिः क्रमात् ॥

● इदं पुण्यं अनुकल्प इति पुस्तकान्तरे ।

तोरणैश्च पताकाभिः शोभयित्वा चतुर्दिशम् ।
 अग्निकार्यञ्च कुर्वीत तिलाद्यैः पञ्चवारुणैः ॥
 एवं यः कुरुते भक्त्या शैलदानममुत्तमम् ।
 क्रीडाशैले महारम्ये क्रीडित्वा कालमीक्षितम् ॥
 धर्मेण पूज्यमानोऽथ शक्रलोकं स गच्छति ।
 शक्रलोकं नयेदन्ते कुलकोटिशतत्रयम् ॥
 पथान्महोदये रम्ये सोमराजपुरोत्तमे ।
 रमित्वा वर्षकोटिन्तु द्विगुणं परिसंख्यया ॥
 भूयो जन्मत्रयं राज्यं भुङ्क्ते निहतकण्टकम् ।

इति विष्णुधर्मोक्तः पञ्चपर्वतदानविधिः ।

अथ शिखरदानविधिः ।

राम उवाच ।

शिखराणां ममाचक्ष्व दानन्त्रिपुरनाशनम् ।
 यानि दत्त्वा तु दौर्भाग्यं दौर्गत्यं न प्रजायते ॥

शङ्कर उवाच ।

शृणु राम प्रवक्ष्यामि शिखराणां यथाक्रमम् ।
 दानं देयं यथा येन तत् शृणुष्व सनातनम् ॥
 माघशुक्लतृतीयायां भार्गवीर्षस्य वा पुनः ।
 तृतीया वाध वैशाखे शुक्ला या रोहिणीयुता ॥
 प्रौष्ठपद्यां तृतीयायां विशेषेण तु भार्गव ।
 गुह्ये-क्षु वस्त्र-लवण-धान्यका-जाजि-शर्कराः ॥
 खर्जूरतन्दुलद्राघाक्षीद्रैर्मलयजेन च ।

फलैर्मनोहरैः रम्यैः शिखराणि प्रदापयेत् ॥

एषामन्यतमं दद्याद्यथाशक्तं विधानतः ।

आत्मप्रमाणं कुर्वीत प्रादेशाभ्यधिकं शुभं ॥

सुवि गोमयलितायामिक्षुपत्राणि संस्तरेत् ।

ततः कुर्वीत शिखरं गौरीस्थानमनुत्तमम् ॥

द्विहस्तं मूलं कर्त्तव्यं हस्तमात्रं शिरस्तथा ।

भित्तिरिक्षुदलैः कार्या वेष्टयेद्भक्तपाससा ॥

दानद्रव्येण तन्मध्यं पूरयेद्भृगुनन्दन ।

इक्षुपत्रकटे गौरीं तस्योपरि निवेदयेत् ॥

चतुर्भुजां हेममयीं पूजयेत् कुङ्कुमेन तु ।

गौरीरूपमुक्तं ब्रह्माण्डदाने ।

वेष्टयेत् सूक्ष्मवस्त्रेण देवीं-शिखरमेव च ।

अष्टाङ्गं पूजयेद्गौरीं मन्त्रैरेतैस्तु भक्तितः ॥

नमो भवान्यै पादौ तु कामिन्यै जामुनी ततः ।

वामदेव्यै तथाचोक्तं नाभिश्चैव जगत्प्रिये ॥

आनन्दायै तु हृदयं नन्दायै पूजयेत् स्तनी ।

सुभद्रायै मुखं पूज्यं ललितायै नमः शिरः ॥

एवं पूज्य महादेवीं शिखरानभिमन्त्रयेत् ।

यस्मान्निवासः पार्वत्याः शिखर त्वं सुरैर्हृतः ॥

तस्मान्नाम्नाहि भगवंस्त्वं गौरीशिखरः सदा ।

एवमामत्रा शिखरं तृतीयायां यतवतः ॥

ततः श्रुत्वा प्रभाति तु दद्याद्वस्त्रेण भक्तितः ।

यस्मात्त्वं सर्वभूतानामुपरिष्ठादवस्थितः ॥

तस्माच्छिवः प्रीयतां मे तव दानास्तदानघः ॥
 अर्धभागं चतुर्थं वा पञ्चमं वा ततो गुरोः ।
 दत्त्वा शेषन्तु वन्धूनां शिष्टानां स्वजनस्य च ॥
 अनुजीविस्वभृत्यानां दुर्गतानां च कामतः ।
 एवं दत्त्वा तु शिखरं गौर्या भुञ्जीत वाग्यतः ॥
 स सुप्तकेशः सम्प्राश्य क्षीरं दृतमद्यापि वा ।
 विधिनानेन योदद्यात् गौर्याः शिखरमुत्तमम् ॥
 स वसेद्भवने देव्याः कल्पकोटिशतत्रयम् ।
 पुण्यक्षयादिहागत्य जायते पृथिवीपतिः ॥
 अनेन विधिना देयं विधिहीनं न कारयेत् ।
 विधिहीनं कृतं सर्व्वं न दातुः फलदम्भवेत् ॥
 इति विष्णुधर्मोत्तरे शिखरदानविधिः ।

इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीमहादेवस्य समस्तकारणाधीश्वर
 सकलविद्याविशारदश्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्व्वर्गचिन्ता-
 मणौ दानखण्डे पर्व्वतदानप्रकरणम् ।

दानखण्डम् सप्तमोऽध्यायः ।

—o—o—o—o—o—o—

अथातिदानविधानमुच्यते ।

अथातिदानानि सतां हिताय
हेमाद्रिस्त्रिः प्रकटी करोति ।
दानेन येषां सकृदप्यनल्प
कल्यान्तसाक्षी वरभोगयोगः ।

कानि पुनस्तानीत्यपेक्षायां भविष्यत्पुराणे ।

श्रीश्यामुरतिदानानि गावः० पृथो भरस्सती ।

नरकादुद्धरन्त्येष जपवापनदोहनैरिति ॥

अत्र यद्यपि धेनुगन्धेन स्वरूपतो गौरेशाभिधीयते

तथापि धेनुगन्धसाधारण्यादिऽप्रकरणे गुडधेन्यादीनामपि
सन्निवेशो युक्तः तासु च क्रमेण निरूप्यमाणसु दग्धमी स्यात्
स्वरूपत इति स्वरूपधेनोरन्ते म्यितत्वात् गुडधेन्यादय एव
प्रथमतो निरूप्यन्ते ।

तदुक्तं मत्स्यपुराणे ।

याम्नु पापविनाशिन्यः पठन्ते दग्धधेनवः ।

तामां स्वरूपं वक्ष्यामि नामानि च नराधिप ॥

प्रथमा गुडधेनुः स्यात् एतधेनुस्तथापरा ।
 तिलधेनुस्तृतीया तु चतुर्थी जलसंज्ञिता ॥
 क्षीरधेनुश्च विख्याता मधुधेनुस्तथापरा ।
 सप्तमी शर्करा धेनुः दधिधेनुरथाष्टमी ॥
 रसधेनुः नवमी स्वादुगमी स्यात् स्वरूपतः^१ ।
 एतावत्तु विधानञ्च स्तमाचक्ष्व जगत्पते ॥
 किं रूपं केन मन्त्रेण दातव्या तदिहोच्यताम् ।

मत्स्य उवाच ।

गुडधेनुविधानस्य यद्रूपमिह यत्फलम् ।
 तदिदानीं प्रवक्ष्यामि सर्वपापविनाशनम् ॥
 कृष्णाजिनं चतुर्हस्तं प्राग्धीवं विन्यसेद्भुवि ।
 गोमयेनोपलिप्तायां दर्भानास्तीर्थं सर्वतः ॥
 सध्वे एकाजिनन्तद्वत्सस्य परिकल्पयेत् ।
 प्राङ्मुखीं प्रापयेद्देनुमुदक्पादां सवत्सकाम् ॥
 एणकाजिनं, कृष्णाजिनं, प्राङ्मुखीं प्राक्शिरसमित्यर्थः ।
 तदुत्तरेण वत्साऽपि तथैव परिकल्पनीयः ।
 उत्तमा गुडधेनुः स्यात्सदाः भारमनुत्तमम् ।
 वत्सभारेण कुर्वीति भाराभ्यां मध्यमः स्मृतः ॥
 अर्धभारेण वत्सः स्यात् गृहवित्तानुसारतः ।

● मवचस्याष्टमी तथेति पुस्तकान्तरे ।

† कार्पासधेनुरिति पुस्तकान्तरे ।

‡ भारभगुदयमिति पाठ पुस्तकान्तरे ।

भाराः 'परिभाषायां व्याख्यातः' ग्रहवित्तानुसारत इति
इयमुत्तममध्यमादिकल्पना निजवित्तानुसारतः कर्त्तव्येत्यर्थः ।

धेनुवत्सौ घृतास्यौ तौ सितसुधाम्बराहृतौ ।
शक्तिकर्णविद्युत्पादौ शुचिमुक्ताफलेक्षणौ ॥
सितसूत्रसिरालौ तौ सितकम्बलकम्बलौ ।
ताम्रकटूकपृष्ठौ तौ सितचामररीमकौ ॥

गट्टकं, ककुत्प्रदेशः ।

पिष्टमभ्रपुगीपेतौ नवनीतस्तनान्वितौ ।
चोमपुच्छौ कांस्यदोहाविन्दनीलकतारकौ ॥
सुवर्णशृङ्गाभरणौ राजतक्षुरसंयुतौ ।
नानाफलमयैर्दन्तैः घ्राणगन्धकरण्डकौ ॥

'अथ च सारतः परिमाणतय फलविशेष इति
यथागति सुवर्णशृङ्गादित्वमवधेयम्' ।
इत्येवं रचयित्वा तु धूमदीपैर्यार्चयेत् ।

अथामन्तथमन्तः ।

ओं या सखीः सर्वभूतानां या च देवेष्वस्मिता ।
धेनुरूपेण सा देवी मम पापं व्यपोहतु ॥
देहस्या या च रुद्राणी गहरस्य सदा प्रिया ।
धेनुरूपेण सा देवी मम पापं व्यपोहतु ॥
विष्णोर्वचसि या सखीः स्वाहा या च विभावसीः ।
चन्द्रार्कयकगतिर्या धेनुरूपाम्नु सा त्रिये ॥

चतुर्मुखस्य या लक्ष्मी र्यालक्ष्मीर्धनदस्य च ।
 लक्ष्मीर्या लोकपालानां सा धेनुर्वरदास्तु मे ॥
 स्वधा त्वं पितृमुख्यानां स्वाहा यज्ञभुजान्तथा ।
 सर्वपापहरा धेनुः तस्माच्छान्तिं प्रयच्छ मे ॥
 एवमामत्र तां धेनुं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।
 अत्रैष दानवाक्यप्रयोगः ।

श्रीं अथ अमुकस्मिन् काले अमुकसगोत्राय अमुकशर्मेण
 ब्राह्मणाय इमां गुडधेनुं यथोक्तसर्वोपकरणवतीं यथोक्तस्तप्तवत्स-
 हितां विष्णुदैवतां अमुकसगोत्रोऽहं अमुकशर्मा अमुककामस्तु
 भ्यमहं सम्प्रददे मम अमुकसगोत्राय अमुकशर्मेण ब्राह्मणाय
 एतद्गुडधेनुदानप्रतिष्ठार्यं सुवर्षं दक्षिणा इदं तुभ्यमहं सम्प्रददे
 न ममेति दक्षिणा तु त्रेयोनिष्कयतं पार्थित्यादिना परिभाषया
 मुक्ता ब्राह्मणस्तु पुच्छदेशे प्रतिगृह्य स्वस्ति कुर्यात् ।

विधानमेतद्देनूनां सर्वासामिह पठ्यते ।

‘सर्वासामत्यक्षधेनुव्यतिरक्तानामित्यवगन्तव्यं ।

तथा एतदेव विधानं स्यात् एवोपस्कराः स्मृताः ।

मन्द्रावाहनसंयुक्ताः सदा पर्वणि पर्वणि ॥

यथाश्वं प्रदातव्या भुक्तिमुक्ति फलप्रदाः ।

अश्वेपयज्ञफलदाः सर्वपापहरा शुभाः ।

अयने विपुवे पुण्ये व्यतीपातेऽथवा पुनः ॥

गुडधेन्वादयो देया उपरागादिपर्वसु ॥

‘अत्र घृतादिधेनुद्रव्यपरिमाणमपि गुडधेनून्मेव ।

विधानमेतद्देनूनां सर्वासामपि पठ्यते

इति सामान्येनातिदेशात् ।

कुम्भाः स्युर्द्रवधेनूनामितरासान्तु रागय इति तु भारचतु-
ष्टयादिपरिमितस्य द्रवद्रव्यस्य कुम्भाधारतयावस्थापनप्रकारकथनं ।

यत्तु पद्मपुराणादावेकेनैव घटेन घृतादिधेनुकथनं द्रोण-
मात्रेण च तिलधेनुकथनं तदेतद्वेनुप्रकारात् प्रकारान्तराभि-
प्रायेणेति कल्पतरुः । दानविवेकेन तु पलसहस्रपरिमाणः कुम्भ-
इति निर्णीतं, केचित्तु द्वादशपलाधिकानि पञ्चपलगतानि कुम्भ-
माहुः । तच्च पलद्वयन्तु प्रसूतिमित्यादिना परिभाषायां दर्शितं ।

ततश्च यथाधिकारं व्यवस्येति, वज्रिपुराणे तु 'प्रथमा गुडधेनुः
स्वादित्यादिकमभिधाय सप्तमो मृगधेनुस्तु दधिधेनुरघाटमो ।

नयनीतेन तैलेन गन्धैः प्रोक्ता तथापरा ।

रत्नैवान्ये महर्षय इति क्वचित् पाठः ।

कुम्भाः स्युरद्रधेनूनां द्रोणेनैव हि रागयः ।

सर्वाः समफलाः प्रोक्ता मध्यमोत्तमकन्यसाः ॥

स्वगन्धितो नृपयेष्ठ दरिद्रस्य चतुर्गुणम् ।

कन्यसा मेघराणान्तु दरिद्राणां सदोत्तमा ॥

एतदेव विधानं स्यात् सर्वशय दशस्कृतः ।

गुडधेन्यादशोदेवा उपरागादिपर्वसु ॥

कार्त्तिक्यान्तु तथा माघ्यां गुगादिषु च पर्वसु ।

समुपोष्य नरोदद्यात् समम्यान्तु दिने रवेः ॥

दिनप्रथमं तदाहारो याति विष्णोः परं पदम् ।

इह मोक्षोऽपि मोभाग्यमायुरारोग्यमेव च ॥

वैश्वदेवं मोक्षमाप्नोति मरणे मरणं हरेः ।

दशार्घ्यदसहस्राणि दश चाष्टौ च धर्मवित् ।
 न शोकदुःखमाप्नोति दौर्गत्यं जायते न च ॥
 इति गुह्यधेन्वादिदानविधिः ।

अथ तिलधेनुदानम् ।

विष्णुधर्मात् ।

वशिष्ठ उवाच ।

तिलधेनुं प्रवक्ष्यामि केशवप्रीणनाय च ।
 दत्त्वा भवति यस्याश्च नरेन्द्र विधिरुत्तमः ॥
 यान्दत्त्वा मन्त्राहा गोध्नः पितृघ्नो गुरुतल्पगः ।
 अगारदाही गरदः सर्वपापयुतोऽपि वा ॥
 महापातकयुक्ताश्च संयुक्ताद्योपपातकैः ।
 मुच्यते ह्यखिलैः पापैर्विष्णुलोकश्च गच्छति ॥
 अनुलिप्ते महीपृष्ठे वस्त्राजिनकुशावृते ।
 धेनुं तिलमयीं कृत्वा सर्वरत्नैरलङ्कृताम् ॥
 धेनुं द्रोणेन कुर्वीत आठकेन तु वत्सकम् ।
 सुवर्णशृङ्गीं रूप्यसुरीङ्गान्धवाणवतीं तथा ॥
 कुर्याच्च शर्कराजिह्वां गुडास्यामविकम्बलाम् ।
 इक्षुपादां ताम्रपृष्ठां शुचिमुक्ताफलेक्षणाम् ॥
 प्रशस्तपत्रश्रवणां फलदन्तवतीं शुभाम् ।
 स्रग्दामपुच्छां कुर्वीत नवनोतस्तनान्विताम् ॥
 सितसूत्रशिरालाच्च सितसर्पपरोमिकाम् ।
 फलैर्मनोहरैर्मण्यैर्मणिमुक्ताफलान्विताम् ॥

सितवस्त्रयुगच्छयां घण्टाभरणभूषिताम् ।
 ईदृक्संस्नानसम्पन्नां कृत्वा श्रद्धासमन्वितः ॥
 कांस्थोपदीहनां दत्त्वा केगवः प्रीयतामिति ।
 या सत्पत्नीः सर्वदेवानां या च देवेष्ववस्थिता ॥
 धेनुरुपेण सा देवी मम पापं व्यपोहतु ।
 देहस्या या च रुद्राणी गङ्गांरस्य सदा प्रिया ॥
 धेनुरुपेण सा देवी मम पापं व्यपोहतु ।
 विश्वोर्ध्वचसि या सत्पत्नीः स्वाहा या च विभावसीः ॥
 चन्द्रार्कगङ्गागतिर्या धेनुरुपास्तु सा श्रिये ।
 चतुर्भुजस्य या सत्पत्नीर्या सत्पत्नीर्वनदस्य च ॥
 या सत्पत्नीर्लोकपालानां सा धेनुर्यरदास्तु मे ।
 स्वधा त्वं पिष्टमुत्थानां स्वाहा यज्ञभुजान्तया ॥
 सर्वपापहरा धेनुरन्माच्छान्तिं प्रयच्छ मे ।

यष्टिपुराणेत्ययं मन्त्रः ।

तिस्राय पिष्टदेवत्या निर्गमितायेह गोमये ।
 ब्रह्मणा तन्मयी धेनु रक्षा प्रीणातु केगवमिति ॥
 ततः प्रदक्षिणं कृत्वा पूजयित्वा प्रणम्य च ।
 सदक्षिणा मया तुभ्यं दत्तेत्युक्त्वा विमर्जयेत् ॥
 अनेन विधिना दत्त्वा तिस्रधेनुं नराधियः ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥
 यय गृह्णाति विधिवदीयमानां प्रमोदयेत् ।
 दीयमानां प्रपशन्ति येच भङ्गदृष्टमानसाः ॥

तेऽप्यशेषाघनिर्मुक्ताः प्रयान्ति परमादृतिं ।
 प्रशान्ताय सुशीलाय वेदव्रतधराय च ॥
 धेनुं तिलमयो दत्त्वा न शोचति कृताकृते ।
 त्रिरात्रं यस्तिलाहारस्तिलधेनुप्रदो भवेत् ॥
 एकाहमथ तानस्ति तद्व्रतेनान्तरात्मना ।
 दानाद्दिशुद्वपायस्य तस्य पुण्यकृतो नृपः ॥
 चान्द्रायणादप्यधिकं कथितं तिलभक्षणम् ॥

वाराहपुराणे ।

होता उवाच ।

तिलधेनुं जलधेनुं रसधेनुञ्च पार्थिव ।
 देहि शीघ्रं येन भवान्क्षुत्तृपावर्जितो दिवि ॥
 रमते यावदादित्यस्तप्यते दिवि चन्द्रमाः ।
 एवमुक्तस्ततो राजा विधानं पृष्टवानिदम् ॥
 यथा भवेत्तिलधेनोस्तच्छृणुष्व नराधिप ।
 चतुर्भिः सेतिकाभिस्तु प्रस्थ एकः प्रकीर्तितः ॥
 ते षोडश भवेद्धेनुचतुर्भिर्वत्सको भवेत् ।
 द्वादशमयाः पादा दन्ताः पुष्पमयाः शुभाः ॥
 नासा गन्धमयी तस्या जिह्वा शुद्धमयी तथा ।
 पुच्छे स्रक्कल्पनीया स्यात् घण्टाभरणभूयिता ॥
 दंष्ट्रयो कल्पयित्वा तु स्वर्णशृङ्गीं प्रकल्पयेत् ।
 कांस्यदोहं रूप्यखुरां पूर्वधेनुविधानतः ॥
 तिलधेनुं ततो दत्त्वा द्वादशान्वितः शुचिः ।

आत्मानन्तारयेद्गर्वरकात्कामभाग्भवेत् ॥

'मेतिका कुडवः, सच हादशप्रसूतिपरिमितः ।

महाभारते ।

मुदक्षिणां काञ्चनचारुशङ्गीं

कांस्योपदीहान्द्रविणोत्तरीयां ।

धेनुं तिलानामन्ददतो द्विजाय,

लोका वसूनां सुलभा भवन्ति ॥

तथा । धेन्वाः प्रमाणेन समप्रमाणं,

धेनुं तिलानामपिच प्रदाय ।

तथा । पानीयवापीञ्च यमस्य लोके,

न यातनां काचिदुपैति मर्त्यः ॥

तथा । गोमत्या विद्यया धेनुं तिलानामभिमन्त्रय यः ।

रसरत्नमयीं दद्यान्नापि शोचेत् कृताकृते ॥

गोमतीविद्यापि तथैव ।

तद्यथा । गावोमामुपतिष्ठन्तु हेमन्तद्वयः पयोमुचः ।

सुरन्ध्रः सौरभेय्यश्च सरितः सागरं यथा ॥

गावः पश्याम्यहन्नित्यं गावः पश्यान्तु मां सदा ।

गावोस्माकं ययन्तासां यतीगावस्ततोवयम् ॥

एवं रात्रौ दिवा वापि समेषु विषमेषु च ।

महाभयेषु च नरः कीर्त्तयन्मुच्यते भयादिति ॥

आदित्यपुराणे ।

दरिद्रः खलु योदद्यात्तिलधेनुं विधानतः ।

गोमयेनोपलिप्याद्य तत्र धेनुं समालिखेत् ॥

तिलैराकीर्य सर्वाङ्गं तिलधेनुं प्रकल्प्य च ।
 खुरेषु चैव शृङ्गेषु देयं कनकमेव च ।
 सचेलां दक्षिणां चैव ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥
 तिलधेनुं प्रयच्छेत्तु स्वर्गलोकश्च गच्छति ।
 पापैः सर्वैः प्रमुच्येत कर्मणा मनसा कृतैः ॥
 तिलसंख्या च यावद्दे तावान् कोटिशतानि च ।
 मोदते तत्र वर्षाणां वसुलोके न संशयः ॥
 अथ मानुष्यमायाति कदाचित् कालपर्ययात् ।
 धनधान्यसमृद्धे वै जायते महतां कुले ॥

इति तिलधेनुदानविधिः ।

पुनस्त्यउवाच । विधानं तिलधेनोर्यत्तच्छृणुष्व नराधिप ।

पौडगाटकमयीधेनुयतुर्भिर्वत्सकी भवेत् ॥
 इक्षुदण्डमयाः पादाः दन्ताः पुष्पमयाः शुभाः ।
 नासा गन्धमयी तस्या जिह्वा गुडमयी तथा ॥
 पुच्छे स्रक् कल्पनीया स्यात् घण्टाभरणभूषिता ।
 ईदृगीः कल्पयित्वा तु स्वर्णशृङ्गीं प्रकल्पयेत् ॥
 रौम्यखुरां कांस्यदोहां पूर्वधेनुविधानतः ।
 एयंविधानां तां कृत्वा ब्राह्मणाय ॥ दापयेत् ॥
 कृष्णान्जिनस्थितां धेनुं वासोभिर्भूषितां शुभैः ।
 सूचेण सूचितां कृत्वा पञ्चरत्नसमन्विताम् ॥
 सर्वोपधिममायुक्तां मन्त्रपूतान्तु दापयेत् ।
 अथ मे जायतां मयाः पानं सर्व्वरसांस्तथा ॥
 कामान् सम्पाद्यान्माकं तिलधेनोर्द्विजार्पिता ।

गृह्णामि देवि त्वां भक्त्या कुटुम्भार्थं विनियतः ॥
 भरस्त कामैर्मां सर्वैस्तिलधेनो नमोस्तु ते ।
 एवं विधानतो दत्ता तिलधेनुर्नृपोत्तमः ॥
 सर्वकामसमायामिं कुरुते नात्र संगयः ।
 जलधेनुस्तथैवेह कुम्भे धेनुः प्रकल्पिता ॥
 दत्ता तु विधिना कामान् सद्यः सर्वान् प्रयच्छति ।
 धेनुय तत्त्वतोदत्ता पौर्णमास्यां नराधिप ॥
 पितृंस्तारयते दुर्गाक्षरकात् कामदा भवेत् ।
 धृतधेनुस्तथा दत्ता विधानेन विचक्षणैः ॥
 सर्वकामं समाप्नोति कुरुते कान्तिदा भवेत् ।
 रसधेनुं तथा दत्त्वा कार्तिके मामि पार्थिव ॥
 सर्वान् कामानवाप्नोति नित्यं सुगतिभाग्भवेत् ॥

इति पद्मपुराणोक्तः पञ्चधेनुदानविधिः ।

अगस्त्यउवाच । तिलधेनुं प्रवक्ष्यामि दुर्गा येन प्रसीदति ।
 अपि दुष्कृतकर्मापि यान्दत्त्वा निर्वर्तणी भवेत् ॥
 प्रत्यक्षा येन देवी स्यात् राज्यपुत्रसुखायहा ।
 भवति न चिरेणैव तां शृणुष्व नृपोत्तम ॥
 देवदेवीमनुप्राप्य सुखातो विजितेन्द्रिदः ।
 पूजयेत् पुण्यगन्धार्थैर्द्विपधूपविचित्रकैः ।
 हुत्वा हुताग्ने देवीं तथा द्रोणमयीं कुरु ॥

‘हुत्वा हुताग्ने देवी इति पूर्वोक्तहोमप्रकारेण देवीं प्रीणयित्वा’ ।

षाटकेन भवेदहत्स सर्वैरग्नविभूषिता ।

हेमशृङ्गीरूप्यसुराङ्गभ्राणां सुशोभनां ।
 मुखं गुडमयं कार्यं, जिह्वामन्नमयीं तथा ॥
 कम्पला सूक्ष्मसूत्रन्तु पादाश्चुमयास्तथा ।
 ताम्रपृष्ठं, भवेत्तस्या ईक्षणे मणिमौक्तिकैः ॥
 चारुपत्रमयी कर्णौ दन्ताः फलमयास्तथा ।
 नवनीतस्तनीं कुर्यात् पुष्पमालामयीं कुरु ॥
 पुच्छन्तु मणिमुक्ताभिः फलैस्ताञ्च समर्चयेत् ।
 सुभगन्मयुगलान् चारुवस्त्रविभूषितां ॥
 बृहत्संस्थानसम्पन्नां कृत्वा यथासमन्वितः ।
 कांस्योपदोहनां दद्याद्देवी मे प्रीयतामिति ॥
 मन्त्राभिमन्त्रितां कृत्वा तद्भक्त्या निवेदयेत् ।
 यावन्ति तिलवस्त्राणां धातुमूलफलस्य च ॥
 विद्यन्ते च रजोविन्दून् तावत् स्वर्गं वसेन्नरः ।
 पिष्टून् विगतपापाञ्च कृत्वाधस्ताद्वतानपि ॥
 प्राप्य देव्याः शुभान् लोकान् स्थापयेद्विचारणात् ।
 तस्मिंस्तु रमते वत्स यावदाचन्द्रतारकी ॥
 तथा कालादिहायातो जायते पृथिवीपतिः ।
 इहैव तेजःसम्पन्नी बहुपुत्रः सुसान्वितः ॥
 पुनर्देव्यां रत्नोन्नित्यं, पूजयेद्विधिनाचलं ।
 प्राप्य योगशतैर्यत्तत् प्राप्नोति परमं पदं ॥
 इति देवीपुराणोक्तमितिलधेनुदानविधिः ।
 सनत्कुमार उवाच ।
 अतः परंप्रवक्ष्यामि तिलधेनुविधिं क्रमात् ।

पूर्वोक्तमण्डलं कुर्याच्छिवपूजाश्च पश्चिमे ॥
तस्याग्रे मध्यतो भूमौ पद्ममालिख्य शोभनं ।
वस्त्रैराद्यादितं पद्मं तन्मध्ये विन्यसेद्बुधं ॥

पूर्वोक्तमण्डलं, लिङ्गन्तुलापुरुषदानविहितमण्डलं तस्य
मण्डलस्य पश्चिमे प्राङ्मुखः शिवः पूज्यः शिवस्य पुरतो मण्डलस्य
मध्यभागे मालिचूर्णादिना पद्मं विलिख्य वस्त्रैराद्याद्य तत्र तिल-
पुष्पं न्यसेदित्यन्वयः ॥

तिलपुष्पान्तु कृत्वा तु हैमं पुष्पं विनिक्षिपेत् ।
त्रिंशद्विक्षेप कर्त्तव्यं तदर्द्धार्द्धेन वा पुनः ॥
पञ्चद्विक्षेप कर्त्तव्यं-तदर्द्धार्द्धेन वा पुनः ।

तिलपुष्पं, द्रोणादिपरिमिततिलराशिमयं,
पद्मिनी पुष्पं कृत्वा तत्र वस्त्राद्याद्यत्र हैमपद्मं न्यसेत्
तस्याग्रे कारयेद्द्विद्वान् पद्मं तिलमयं शुभं ।

अर्जं द्रोणेन कर्त्तव्यमथ भारेण कारयेत् ॥
वस्त्रैराद्याद्य तन्मध्ये स्वर्णपद्मं विनिक्षिपेदितिकामिनीतिः ।

तमाराध्य विधानेन गन्धपुष्पादिभिः क्रमात् ।
पद्मस्योत्तरदिग्भागे विप्रानेकादय न्यसेत् ॥
तानभ्यर्च्य विधानेन गन्धपुष्पादिभिः क्रमात् ।
आच्छाद्य उत्तमं शृङ्गं विप्रेभ्यो दापयेत् क्रमात् ॥
उष्णीषं च प्रदातव्यं कुण्डलैश्च विभूषयेत् ।
हेमाङ्गुलीयकन्दत्वा बाह्वणेभ्यो विधानतः ॥
एकादशैव वस्त्राणि तेषामग्रे प्रकीर्य च ।

तेषु वस्तेषु निक्षिप्य तिलखारीं पृथक् पृथक् ॥

कांस्यपात्रं शतपलं विभिद्यैकादशांगकं ।

इक्षुदण्डाय दातव्यास्तत्र तत्र पृथक् पृथक् ॥

गोशृङ्गे च हिरण्ये च द्विनिष्केण तु कारयेत् ।

राजतेन तु कुर्वीत खुरं निष्कद्वयेन तु ॥

एवं पृथक् पृथक् दत्त्वा तत्तिलेषु विनिक्षिपेत् ।

‘घोडशृङ्गेणा खारी, कांस्यपात्रं दोहनम् शतस्यैकादशांगकं-
प्रत्येकं प्रत्येकं नवपलमित्यर्थः, तत्तिलेषु विनिक्षिपेदिति,

एवंहेमशृङ्गादीनि प्रत्येकं तिलखार्यां, निक्षिप्य स्वर्णशृङ्गा-
द्युपेतास्तिलमध्ये धेनवः कल्पनीया इति रुद्रैकादशकमन्त्रैर्विप्रे-
भ्योदापयेत् ।

तथा पद्मस्य पूर्वदिग्भागे रवीन् द्वादश पूजितान् ।

एतेनैव तु मार्गेण तांश्च श्रद्धासमन्वितः ॥

द्वादशादित्यमन्त्रेण दापयेद्देवमेव च ।

पूर्वदक्षिणदिग्भागे द्विजान् घोडश्च सस्थितान्

मूर्त्तिविद्यैर्गन्धैश्च दापयेत् पूर्ववत् पुनः ।

अत्र पद्मोत्तरदिग्भागे एकादश विप्रा रुद्ररूपाः पूज्याः तभ्यः
प्रागुक्तमेकादशधा स्थितं तिलखार्यादि देयं ।

मन्त्रस्तु ये देवासोदिव्यैकादशस्येत्यादिः ।

तथा पद्मस्य पूर्वदिग्भागे द्वादश विप्रानादित्यरूपानर्चयेत् ।
तभ्योऽपि कांस्यपात्रं शतपलं द्वादशधा विभज्य पूर्ववत् सुवर्ण
शृङ्गादियुतां प्रत्येकं तिलखारीं दद्यात् ।

मन्त्रश्च, यज्ञोदेवानामित्यादित्यलिङ्गकः ।

तथा पद्मस्य दक्षिणे भागे षोडश विग्रान् मूर्त्तिविघ्नेशरूपा-
नर्चयेत् ।

भूतसंयोमवादिना अष्टौ ।

तद्यथा । भवः शर्व्वश्च रुद्रश्च पद्मपत्न्युपसंश्रयो ।

सहादेवश्च भीमश्च ईशानयादृशः स्मृतः ॥

‘विघ्नेशनामानि तु गणेशदाने वक्ष्यन्ते ।

तेभ्योऽपि शतपलं कांस्यपात्रं षोडशधा विभज्य पूर्व्वं वत् प्रत्येकं
सुवर्णं नृङ्गाद्युपेतां तिलखारीन्दद्यात् ।

मन्त्रस्तु भवाय देवायैत्यादि-

प्रणवादिनमोन्तेन नाम्ना कर्त्तव्यः ।

यजमानेन कर्त्तव्यं सर्व्वमेतदथाक्रमम् ।

केवलं रुद्रदानं वा आदित्येभ्योऽथवा पुनः ॥

मूर्त्यादीनाञ्च वा देवं यथाविभवविस्तरम् ।

पद्मं विन्यस्य रजसा शेषं वा कारयेन्मृगः ॥

दक्षिणा च प्रदातव्या पञ्चनिष्केण भूषणम् ।

एतच्च पद्मद्वारादि विघ्नेशदानान्तं सर्व्वं रुद्राद्यन्यतमोद्देश्यकं
वा दानं मध्यपद्ममेकमेव वा कार्य्यं ।

सर्व्वं च च मध्यपद्मं गुरवे देयम् ।

एवं कृत्वा विधानेन हेमाजं गुरवे ददेदिति वातुलोक्तेः ।

सर्व्वेष्वपि पक्षेषु भूषणं पञ्चनिष्कहेमा कार्य्यं शिवार्चा सप्तनं
होमादि च प्राग्वत् ।

दक्षिणाचार्य्यत्विगादेः । तदुक्तं कामिके ।

पूर्व्ववम्भण्डपं कृत्वा कुर्याद्वै मण्डलान्वितं ।

तद्वत् पूजाञ्च होमञ्च सपनाद्यं तथैव च ॥

पञ्चाङ्गभूषणं पञ्चनिष्केणात्र प्रकल्पयेत् ।

दक्षिणां पूर्व्ववद्दद्यादनुक्तं पूर्व्ववद्भवेदिति ॥

इति लिङ्गपुराणोक्तः तिलधेनुदानविधिः ।

सप्तब्रीहिमयाः सप्त धेनवः परिकीर्त्तिताः ।

यथा तिलमयी धेनुस्तथैवैतास्तु कारयेत् ॥

यच्च ब्रीहिमयी धेनुर्गोधूमा सतिला परा ।

माषमुद्गमयी चैव सप्रियङ्गु च सप्तमी ॥

उपस्करन्तु सर्वास्तु तिलधेनुवदौरितं ।

एतासामेव धेनूनामङ्गानि तिलधेनुवत् ॥

सप्तब्रीहिमयाः सप्त योददातीञ्च मानवः ।

स याति परमं स्थानं वायुभूतः खमूर्तिमान् ॥

ब्रह्महा च सुरापय तस्करो गुरुतल्पगः ।

धेनुदानेन मृतोऽसौ याति विष्णोः परम्पदं ॥

इति विष्णुमित्रप्रीक्तः सप्तब्रीहिधेनुदानविधिः ।

अथ द्रुतधेनुदानविधिः ।

वशिष्ठ उवाच । तिलाभावे तथा दद्यात् द्रुतधेनुं यतव्रतः ।

येन भूप विधानेन तदिहैकमनाः शृणु ॥

वासुदेवं जगदायं द्रुतचीराभिषेचनात् ।

संपूज्य पूर्व्ववत् पुष्पैर्गन्ध पुष्पादिभिर्नरः ॥

अहोरात्रोपितोनाम्ना अभिष्टूय द्रुतार्चिषं ।

‘द्रुतार्चिषे जगन्नाथाय देवाय नम इति मनुः ।

गव्यस्य सर्पिषः कुम्भं पुष्पमालादिभूषितं ।

कांस्यापिधानसंयुक्तं सितवस्त्रयुगेन च ॥

हिरण्यगर्भसहितं मणिविद्रुममौक्तिकैः ।

अथ पलसहस्रपरिमाणः कुम्भः ।

द्वादशपलाधिकानि पञ्चपलगतानीति केचित् ।

तदेतत् परिभाषायामुपवर्णितं ।

कांस्यापिधानसहितं, कांस्यापात्रापिहितं ।

हिरण्यगर्भसहितं, मध्यवर्तिना हिरण्येन सहितमित्यर्थः ।

मणिविद्रुममौक्तिकैः सहितमिति शेषः ।

इक्षुयष्टिमयान् पादान् खुरान् रोष्यमयांस्तथा ।

सौवर्णं चाचिणीं कुर्यात् शृङ्गे चागुरुकाष्ठजे ॥

अथ, सुवर्णादेरनुदितसंख्यतया यथा शक्ति विधानं ।

सप्तधान्यमये पाशे पक्षोर्णेन च कम्बलं ।

कुर्यात्तुरुष्ककर्पूरैर्घ्राणं फलमयांस्तु तान् ॥

तद्वष्ट्रकर्करया जिह्वां गुह्यचौरमयं मुखं ।

पक्षीर्णं धौतकीशियं, तुरुष्कः, सिद्धकः,

घोमसूषेण लाङ्गूलं रोमाणि सितसर्पपैः ।

ताम्रपात्रमयं घृष्टं कुर्याच्छृङ्गासमन्वितः ॥

इन्द्रकस्त्ररूपां सद्वत्प्रा घृतधेनुं नराधिप ।

तद्वत् कल्पनया विद्वान् घृतवत्सं प्रकल्पयेत् ॥

तद्वहेनुवत्, खुरशृङ्गादियुक्तमित्यर्थः ।

सच धेनोयतुष्यभागेन कर्त्तव्यः ।

तच्च विप्रं महाभाग मनसैव घृतार्द्धिपं ।

कल्पयित्वा ततस्तस्मै प्रयतः प्रतिपादयेत् ॥
 एतां ममोपकाराय गृह्णीष्व त्वं द्विजोत्तम ।
 प्रीयतां मम देवेशो घृताक्षिः पुरुषोत्तमः ॥
 इत्युदाहृत्य विप्राय दद्याद्वेनुं नराधिप ।

स्कन्दपुराणे ।

अयं मन्त्रः । घृतह्रावः प्रसूयन्ते घृतं भूम्यां प्रतिष्ठितं ।
 घृतमग्निय देवाय घृतं मे सम्प्रदीयतां ॥
 विष्णामित्रः । घृतमग्निर्घृतं सोमस्तन्मयाः सर्वदेवताः ।
 घृतधेनुप्रदानेन सर्वास्तुष्यन्ति देवता इति ॥
 घृतरत्नं सुवर्णानां सम्यक् कल्पनया कृतं ।
 दत्त्वैकरात्रं स्थित्वा तु घृताहारी नराधिपः ॥
 मुच्यते सर्वपापेभ्यस्तथा दानफलं शृणु ।
 घृतक्षीरवहा नदो यत्र पायसकर्हमाः ॥
 तेषु सर्वेषु लोकेषु सुमुखेषूपजायते ।
 पितरुर्धनवेत् सप्त पुरुषास्तस्य चोऽप्यधः ॥
 तांस्तेषु नृप लोकेषु स नयत्यस्तकल्मषः ।
 सकामानामियं व्युष्टिः कथिता नृपसत्तम ॥
 विष्णुलोकं नरा यान्ति निष्कामा घृतधेनुदाः ।
 घृतमग्निर्घृतं सोमस्तन्मयाः सर्वदेवताः ॥
 घृतं प्रयच्छता दत्ता भवन्त्यखिलदेवताः ।

सुवर्णमत्र दक्षिणा ।

अनुक्तदक्षिणेषु तस्य यथाशक्ति विहितत्वात् ।
 इति विष्णुधर्मोक्ती घृतधेनुदानविधिः ॥

अगस्त्य उवाच । तिलाभावे प्रदातव्या सर्पिर्धेनुर्विजामता ।

स्नापयित्वा भवानीं च घृतक्षीरैर्यथाविधि ॥

पूजयेत् पुष्पमालाभिर्नैवेद्यैः सुमनोहरैः ।

आहरेत् सर्वद्रव्याणि उपकल्पेन तत्र तां ॥

गव्यस्य सर्पिषः कुम्भे पुष्पमालाविभूषिते ।

कांस्यपात्रा तथा वस्त्रैश्चादयीत विधाय तां ॥

हिरण्यगर्भसहितां मणिविभूषामौक्तिकैः ।

पादानि सुमयान् कुर्यात् कुर्याद्रौप्यमयान् शकान् ॥

हैमं चक्षुस्तथा ऋद्धे कल्याणरुचये शुभे ।

सप्तधान्यैश्च तत्पात्रे पक्षोर्णेन च कम्बलं ॥

घ्राणं त्वगुरुकूर्पूरैस्तनाः फलमयाः शुभाः ।

मुखञ्च गुह्यक्षीरेण सितां जिह्वां प्रकल्पयेत् ॥

‘सिता’ शर्करा । मुखं क्षीरमयं कार्यं रोमाणि सितसर्पिषैः ।

तान्मृष्टं विचित्रन्तु ईदृश्रूपां मनोरमां ॥

विधिना घृतवत्सञ्च कुर्यात्तद्वत्तत्तत् ।

एतैः कृत्वा तथा नत्वा पूजयित्वा विधानतः ॥

तद्वत्ताय प्रदातव्या मङ्गला शास्त्रपारमे ।

इमां भगवत्पकाराय वृद्धीष्व मदनुग्रहात् ॥

प्रीयतां नन्दिनी देवी मङ्गला चर्चिका उमा ।

इत्युक्त्वा चार्चयेत्तेन कृत्वा नन्दां मनोनुगां ॥

अनेन विधिना देया सर्पिर्धेनुरुत्तमा ।

हिरण्यरत्नधेनुश्च प्रदेया विधिनामुना ॥

मुच्यते सर्वपापेभ्यः सर्वान् कामानवाप्नुयात् ।

यत्र घोरवहा नद्यो यत्र सर्पिर्वहा क्रदाः ॥
 पायसाः कर्दमा यत्र तस्मिन्लोके महोयते ।
 तेषां स्वामित्वमाप्नोति मुदा परमया युतः ॥
 दश पूर्वापरांस्तार्य आत्मानं त्वेकविंशकं ।
 भूयः पृथ्वीयतां याति इह लोके स मानवः ॥
 सकामानामियं व्युष्टिर्हेनोस्तावदुदाहृता ।
 देव्यालीकमयाप्नोति निष्कामो घृतधेनुदः ॥

इति देवोपुराणोक्ती घृतधेनुदानविधिः ।

गदाभावे तथा दद्यात् घृतधेनुं प्रयत्नतः ।
 येन कार्या विधानेन तदिहैकमनाः शृणु ॥
 आदित्यन्तु जगन्नाथं घृतघोराभिषेचनैः ।
 संपूज्य पूर्ववत् पुष्पैर्गन्धपुष्पादिभिर्नरः ॥
 अहीरात्रोपितो भूत्वा अभिमुख्य घृतार्चिषा ।
 गन्धस्य सर्पिषः कुम्भं पुष्पमालाविभूषितं ॥
 कांस्थोपधानसंयुक्तं सितवस्त्रयुगेन च ।
 हिरण्यगर्भसहितं मणिविद्रुममोक्तिकैः ॥
 इक्षुयष्टिमयाः पादाः खुरा रौप्यमयास्तथा ।
 सौवर्णे चाक्षिणौ कुर्यात् शृङ्गे चाशुक्रकाष्ठजे ॥
 सप्तधान्यमये पार्श्वे पक्षोर्णेन च कम्बलं ।
 कुर्यात्तुरुष्कपूर्वं घ्राणं फलमयांस्तनान् ॥
 तद्वस्त्रैर्करया जिह्वां गुह्यघोरमयंमुखं ।
 घोमसूत्रेण लाङ्गूलं रोमाणि सितसर्पणैः ॥
 ताम्रपात्रमयं पृष्ठं कुर्याच्छ्रद्धासमन्वितः ।

ईदृक् सुरूपां सङ्कल्प्य घृतधेनुं नराधिपः ।
 तदत्कल्पनया धेनोघृतवत्सं प्रकल्पयेत् ॥
 तच्च विप्रं महाभाग मनसैव घृताचिपं ।
 कल्पयित्वा ततस्तस्मै प्रयतः प्रतिपादयेत् ॥
 इमां भगोपकाराय गृह्णीष्व त्वं द्विजोत्तम ।
 प्रीयतां भग देवेशो घृताचिर्मिहिरोत्तमः ॥
 इत्युदाहृत्य विप्राय दद्याद्देनुं नरोत्तम ।
 दत्त्वैकरात्रं स्थित्वा च घृताहारो नराधिपः ॥
 मुच्यते सर्वपापेभ्यस्तस्य दानफलं शृणु ।
 घृतचीरवहा नद्यो यत्र पायसकर्दमाः ॥
 तेषु लोकेषु नित्यं स सुमुखेषु प्रमोदते ।
 पितुरुर्द्धं नयेत्सप्तपुरुषांस्तस्य येऽप्यधः ॥
 इति श्रीष्मादित्यपुराणोक्तो घृतधेनुदानविधिः ।

भविष्योत्तरे ।

घृतधेनुविधानेन नवनीतमयीशुभा ।
 दातव्या नृपते धेनुर्नूनाधिक्यविवर्जिता ॥
 मन्त्रः स एव निर्दिष्टो घृतधेनौ च यः स्मृतः ।
 शृणु पार्थ महाबाहो प्रदानफलमुत्तमं ॥
 घृतचीरवहा नद्यो यत्र पायसकर्दमाः ।
 घृतधेनुप्रदोषाति तत्र कामैः प्रपूजितः ॥
 पितुरुर्द्धं नयेत्सप्तपुरुषास्तस्य येऽप्यधः ।
 तान्येष्टेष्ट्विह लोकेषु स नयत्यस्तकल्पमान् ॥

सकामानामियं द्युष्टिः कथिता नृपसत्तम ।
निष्कलप्यं पदं यान्ति निष्कामास्तत्प्रदायिनः ॥

आह कात्यायनः ।

अलाभे योगवां दद्यात् दृतधेनुं यथाविधि ।
दुर्गाणि तारितोधेन्या देवनद्यां प्रमोदते ॥
दृतालाभे तु यो दद्यात्तिलधेनुं समाहितः ।
सर्वकामवद्वा नद्यः स्तं सेवन्ते दिवि स्थितं ॥
तिलालाभे तु यो दद्याज्जलधेनुं समाहितः ।
सर्वान् कामानवाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ॥
दृतधेनुं नरो दद्यात्तिलधेनुं यथाक्रमं ।
जलधेनुं यथा योयै शस्त्रन्नव्यवते दिवः ॥
जितेन्द्रियाय शान्ताय वैष्णवाय यथाविधि ।
धेनुं दत्त्वा दृतमयीं विष्णुसालोक्यमश्नुते ॥
पितरं चैव धर्मात्मा पितामहमथापि वा ।
दृतधेन्या परित्नाति सप्त सप्त च सप्त च ॥

इति दृतधेनुदानविधिः ।

अथ जलधेनुदानं

वशिष्ठ उवाच ।

जलधेनुं प्रवक्ष्यामि प्रीयते दत्तया यथा ।
देवदेवो हृषीकेशः सर्वगः सर्वभावनः ॥
जलकुम्भं नरव्याघ्र सुवर्णरत्नतान्वितम् ।
रत्नगर्भमशेषैस्तु ग्राम्यैर्दानैः समन्वितम् ॥

सितवस्त्रयुगच्छदं दूर्वापल्लवशोभितम् ।
 कुष्ठ-भांसी-मुरी-शौर-वालका-मलकैर्युतम् ॥
 प्रियङ्गुपतसहितं सितवस्त्रोपवीतिनम् ।
 सच्छत्रं स उपानत्कंदर्भविष्टरसंस्थितम् ॥
 चतुर्भिः संहतं भूप तिलपात्रैश्चतुर्दिशम् ।
 स्थापितं दधिपात्रेण घृतचौद्रवता मुखे ॥
 उपोषितः समभ्यर्च्य चासुदेवं जलेश्वरम् । *
 पुष्पधूपोपहारैस्तु यथाविभवमाहृतः ॥
 सहस्रं जलधेतुश्च कुम्भान्तमभिपूज्य च ।
 पूजयेद्भक्तकन्तद्वत् कुम्भं जलमयं बुधः ॥
 एवं संपूज्य गोविन्दं जलधेनुं सवस्त्रकां ।
 सितवस्त्रधरः शान्तीं धीतरागोविमत्सरः ॥
 दद्यात् द्विजाय राजेन्द्र प्रीत्यर्थं जलशायिनः ।
 जलशायी जगद्योनिः प्रीयतां मम केशवः ॥
 इति चोच्चार्य भूनाथ विप्राय प्रतिपाद्यतां ।
 अपक्वाद्याशिना स्वेयमहोरात्रमतःपरं ॥

जलकुम्भमित्यादि, कुम्भोऽत्र कलशः ।

सुवर्णरजतयोरनियतपरिमाणतया यथाशक्ति विधानं पञ्च-
 रत्नानि धान्यानि च परिभाषायामुक्तानि अथ यद्यपि सामान्येनो-
 पदेशः तथापि तत्कामान्यादितरेषु तथात्वमितिन्यायादितर-
 घेनुवदविरुद्धधर्मानुष्ठानं वेदितव्यं ततश्च सुवर्णस्य शृङ्गाकृतित्वं

रजतस्य खुराकृतित्वं, तिलपात्राणां ताम्रपात्रमयत्वं, दधिपात्रस्य
कांस्यपात्रमयत्वं, चानुसन्धेयं तथा ध्यान्यानि पार्श्वद्वये, कुष्ठादीनि
घ्राणदेशे, प्रियङ्गुपत्रं श्रवणे, यज्ञोपवीतं शिरःस्थाने स्थापयेत् ।
वत्सोऽपि चतुर्थांशेन धेनुवत् कार्यः ।

कचित्तु पूजयेद्वत्सकं तद्वत् कृतं दृतमयं बुध इति पाठात्
दृतजलयो र्विकल्पोऽवगम्यते, दानवाक्यन्तु पूर्व्ववत् दक्षिणा चात्र
यथाशक्ति सुवर्णमिति ।

अनेन विधिना दत्त्वा जलधेनुं नराधिप ।
सर्व्वान् कामानवाप्नोति ये दिव्या ये च मानुषाः ॥
शरीरारोग्यमानावाधप्रशमः सार्व्वकामिकः ।
नृणां भवति दत्तायां जलधेन्यां न संशयः ॥
इति विष्णुधर्मोक्ती जलधेनुदानविधिः ।

भानुरुवाच ।

जलधेनुं प्रवक्ष्यामि प्रीयते दत्तया यया ।
देवदेवो मयूखेशः सर्व्वगः सर्व्वभावनः ॥
जलकुम्भं समानीयेत्यादि विष्णुधर्मोक्तुत्थार्थं, विशेषस्तु ।
ततःसंपूज्यादित्यं जलधेनुं सवत्सकाम् ॥
दद्याद्विप्राय देवाग्रे प्रीत्यर्थं मिहिरस्य तु ।
आदित्यस्य जगद्योनिः प्रीयतां मिहिरः सदा ॥
इति चोच्चार्य्य तां गान्तु विप्राय प्रतिपादयेत् ।
अनेन विधिना यस्तु जलधेनुं महासुने ॥
सर्व्वार्द्धादानवाप्नोति यांय ध्यायति मानवः ।

सर्वपापविनिर्मुक्तः पितरं सपितामहं ।
 प्रपितामहं यथापुर्व्वपुरुषाणां चतुष्टयं ॥
 आत्मानं तनयं यौत्रं तदधस्ताच्चतुष्टयं ।
 तारयेत् स मुनीन्द्रेह जलधेनुप्रदीनरः ॥
 यद्य गृह्णाति विधिवत् तस्याप्येवम्बिधाः कुले ।
 चतुर्दश तथा चैव ददत्तयानुमोदतः ॥
 दीयमानां प्रपश्यन्ति जलधेनुं च ये नराः ।
 तेष्वग्नेषाघनिर्मुक्ताः प्रयान्ति परमां गतिं ॥
 इति आदित्यपुराणोक्तो जलधेनुदानविधिः ।

अगस्त्य उवाच ।

तीयधेनुं शृणु इक्ष यथादेवी प्रसीदति ।
 कुम्भं तीयसुसंपूर्णं रत्नवस्त्रयुगान्वितं ॥
 समस्तबीजसंयुक्तं दूर्वापल्लवशोभितं ।
 समस्तबीजानि, सर्वधान्यानि ।
 दूर्वाक्षतदधिशङ्कुष्ठामसकचन्दनैः ।
 माल्यह्वरसमायुक्तं तिलपात्रैश्च संयुतं ॥
 दधिचीरहृतं पात्रं विधानेनोपकल्पयेत् ।
 वत्सकं कल्पयेत्तस्यास्तदत्तोयमयंबुधः ॥
 देवीमम्यर्घ्यं विधिवत् सोपवासोऽथ नक्तवान् ।
 देवीभक्ते प्रदद्याद्यः सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥
 जयारिसूदनी देवी देवानां भयनाग्निनी ।
 वेदमातर्व्वरे दुर्गे सर्व्वगे सुभगे नमः ॥

अनेन वत्समन्त्रेण नन्दानाम्नाभिमन्त्रयेत् ।
 देवी मे प्रीयतां नित्यं यथोदितफला शिवा ॥
 इति देवीपुराणोक्तो जलधेनुदानविधिः ।

स्कन्दपुराणे ।

जलधेनुं च योदद्यात्तस्य दानफलं शृणु ।
 प्रपां सत्रं तडागं वा कूपं वापि सुपुष्कलं ।
 कृत्वा कुम्भान् सुवर्णान् च गन्धमाल्यैरलंकृतान् ॥
 'प्रपा' पानीयशाला । 'सत्रशाला' सभाजनसमाश्रया ।
 'सुवर्णान्, शोभनवर्णान् ।
 पुष्पैश्च विविधाकारैरभ्यर्च्य द्विजसत्तमान् ।
 भक्ष्यभोज्यैः सुदृप्तानां तिलपात्राणि दापयेत् ॥
 दक्षिणां पुष्कलां दद्यादेभ्यस्त्वाशंसयेत्ततः ॥

एभ्यः द्विजेभ्यः ।

आयः शिवास्तु सौम्याय तर्पयन्तु पितृन्मम ।
 कामदाः कामदानाय भवन्त्विति च वै वदेत् ॥
 एवं दत्त्वा तु तां धेनुं पुनः कृत्वा च वै तदा ।
 आवाहयेत् प्रपां देवीं ब्रह्मलोकसमर्पिणीं ॥
 तिलपात्राणि दत्त्वा च तथावस्तपुर्गं शुभम् ।
 सुवर्णस्य च सान्निध्यं फलानि विविधानि च ॥
 ततोदद्याच्छुचिःघातो ब्राह्मणेभ्यो यथाविधि ।
 एवंविधानतोदत्त्वा ब्रह्मलोके महीयते ॥

विश्वामित्रः,

शरीरारोग्यमावाधाप्रशमः सांख्यकालिकः ।

नृणां भवति दत्तायां जलधेन्वां न संशयः ॥

इति जलधेनुदानविधिः ।

अथ क्षीरधेनुदानं

विनीताम्ब उवाच ।

क्षीरधेनुं प्रवक्ष्यामि तान्निबोध नराधिप ।

अनुलिप्ते महीपृष्ठे गोमयेन नरोत्तम ॥

गोचर्नमात्रमानेन कुशानास्तूय्यं सर्वतः ।

तत्रोपरि महाराज न्यसेत् कृष्णाम्बिनं बुधः ॥

तत्रोपरि कुण्डलीकां गोमयेन कृतामपि ।

क्षीरकुम्भं ततः स्थाप्य चतुर्थींशेन वत्सकं ॥

सुवर्णमुखशृङ्गाणि चन्दनागुरुकाणि च ।

प्रशस्तपत्रयवणां तिलपात्रोपरि न्यसेत् ॥

मुखं गुह्यमयं तस्या जिह्वा शर्करया तथा ।

फलप्रशस्तदन्ताच्च मुक्ताफलमयेक्षणां ॥

इक्षुपादां दर्भरोमां सितवस्त्रलकं वलां ।

ताम्रपृष्ठां कांस्यदीप्तां यद्वस्त्रमयी तथा ॥

पुरुषं नृपशार्दूलं भवनीतमयस्तनीं ।

स्वर्णशृङ्गां रौप्यश्वरां पद्मरत्नमयां सुवि ॥

चत्वारि तिलपात्राणि चतुर्दिक्ष्वपि स्थापयेत् ।

सप्तवीहिसमायुक्तां दिक्षु सर्वासु प्रक्षिपेत् ॥

एवं सचणसंयुक्तां चीरधेनुं प्रकल्पयेत् ।
 आच्छाद्य वस्त्रधुग्मेन गन्धपुष्पैः समर्चयेत् ॥
 धूपन्दोपादिकं कृत्वा ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।
 आच्छाद्यालङ्कृतं कृत्वा मुद्रिकाकर्णमात्रकैः ॥
 पादुकोपानहं कृत्वा दत्त्वा दानं समर्पयेत् ।
 अनेनैव तु मन्त्रेण चीरधेनुं प्रकल्पयेत् ॥
 या लक्ष्मीः सर्वभूतानामित्यादि नरपुङ्गव ।
 आप्यायस्वेति मन्त्रेण चीरधेनुं प्रसादयेत् ॥
 गृह्णामि त्वां देवि भक्त्या आहूतो मन्त्रमुच्चरेत् ।
 एवंधेनुं प्रदायाद्य चीराहारोद्दिनं चरेत् ॥
 विराजन्तु पयोभक्षो ब्राह्मणो राजसत्तम ।
 दीयमानां प्रपश्यन्ति ते यान्ति परमां गतिं ॥
 एतां हेमसहस्रेण शतेनाथ स्वशक्तितः ।
 शतार्हमथवाप्यर्हं, तथैवार्हं यथेक्षया ॥
 दत्त्वा धेनुं महाराज शृणु तस्यापि तत्फलं ।
 दिव्यं वर्षसहस्रन्तु रुद्रलोके महीयते ॥
 पितृपितामहैः सार्धं ब्रह्मणोभवनं व्रजेत् ।
 दिव्यं विमानमारूढो दिव्यगन्धानुलेपनः ॥
 क्रोडित्वा सुचिरं कालं विष्णुलोकं स गच्छति ।
 द्वादशादित्यसङ्घाशैर्विनानैर्वरमण्डितैः ॥
 गीतवादित्वनिर्घोषैरप्सरोगणसेवितैः ।
 तत्रोपविष्टोऽसौ राजा विष्णुसायुज्यतां व्रजेत् ॥
 य इदं शृणुयाद्राजन् पठेद्वा भक्तिभावितः ।

सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोकं स गच्छति ॥

इति स्कन्दपुराणोक्तः क्षीरधेनुदानविधिः ।

अथ दधिधेनुदानं ।

विनीताश्च उवाच ।

दधिधेनोर्नहाराज विधानं शृणु साम्प्रतं ।

अमुलिप्ते महोभागे शीमयेन नराधिप ॥

शीचर्म्ममाश्रित्य पुनः पुष्पप्रकरसंयुतं ।

कुमैरास्तोयं वसुधां कृष्णाजिनकृतास्तराम् ॥

दधिशुभ्रञ्च संख्याय सप्तधाऽप्यस्य चोपरि ।

चतुर्थ्याग्निं वक्षन्तु सौवर्णमुखसंयुतम् ॥

प्रशस्तपञ्चश्रवणां मुक्ताफलमयेक्ष्णाम् ।

चन्दनागुरुशृङ्गा च मुखं वै गन्धमालिम् ॥

जिह्वा शर्करया राजन् प्राणं श्रीखण्डकं तथा ।

फलमूलमया दन्ताः सितसूत्रस्य कम्बला ॥

तान्नपृष्ठा दर्भरीमा पुच्छं सूचमयं तथा ।

स्वर्णशृङ्गी रोष्यसुरा नवनीतमण्डपानी ॥

इक्षुपादां सुसंस्कृत्य सर्वाभरणभूषिताम् ।

आत्माय वस्त्रयुग्मेन पुष्पगन्धैस्तु पूजिताम् ॥

ब्राह्मणाय कुलीनाय साधुहृत्ताय धीमते ।

समाधियमयुक्ताय तादृशाय प्रदापयेत् ॥

पुष्कदेशोपविष्टाय मुद्रिकाकर्णमावकैः ।

पादुकोपानहौ कृत्रं दत्त्वा मन्त्रमनुचरेत् ॥

दधिक्रावै तिमन्तेण दधिधेनुं प्रदापयेत् ।
 एवं दधिमयीं धेनुं दत्त्वा राजर्षिसत्तम ॥
 एकाहारो दिनं तिष्ठेद्दधा च नृपनन्दन ।
 यजमानो वसेद्राजन् त्रिदिनं च द्विजोत्तम ॥
 दीयमानां प्रपश्यन्ति तेऽपि यान्ति परां गतिम् ।
 दशपूर्व्वान् दशपरानात्मानश्चेकविंशकम् ॥
 विष्णुलोकमयाप्नोति यावदाहृतसंभवम् ।
 दाता च दापकश्चैव तेऽपि यान्ति परां गतिं ॥
 यत्र मधुवहा नद्यो यत्र पायसकहंमाः ।
 मुनयो ऋषयः सिद्धाम्नाश्च गच्छन्ति धेनुदाः ॥
 य इदं शृणुयाद्भक्त्या श्रावयेत्तापि मानवः ।
 सोऽश्वमेधफलं प्राप्य विष्णुलोकं स गच्छति ॥

इति स्कन्दपुराणीकौ दधिधेनुदानविधिः ।

अथ मधुधेनुदानं ।

मधुधेनुं प्रवक्ष्यामि सर्व्वपापप्रणाशिनीम् ।
 अनुन्ति महीपृष्ठे कृष्णाजिनकुयोत्तरे ॥
 धेनुं मधुमयौकत्वा संपूर्णघटपूरिताम् ।
 तद्वद्यतुर्धमागेन यत्मक परिकल्पयेत् ॥
 सीतणं नु सुखं कृत्वा शृङ्गास्त्रगुरुचन्दनम् ।
 पृष्ठं ताम्रमयं तस्य पुच्छं स्रवमयं तथा ॥
 पादास्त्रिधुमयाः काव्याः मितकम्बलकम्पनाम् ।
 सुखं गुहमयं कृत्वा जिह्वा शर्करयान्विता ॥

मोक्तिकं नयने तस्या दन्ताः फलमयास्तथा ।
 दर्भरोमधरा देवी रूप्यसुरविभूषिता ॥
 अश्वत्थपत्रयवणां नवनीतमयस्तनीम् ।
 सर्वलक्षणसंयुक्तां सप्तधान्यानि दापयेत् ॥
 चत्वारि तिलपात्राणि चतुर्हिंशुच पितृसेत् ।
 आद्याद्य वस्त्रयुग्मेन घण्टाभरणभूषिताम् ॥
 कांक्षोपदोहनीन्दत्वा गन्धपुष्पैस्तु पूजिताम् ।
 अयने विपुषे पुष्पे व्यतीपाते दिनचये ॥
 संक्रान्तावुपराने च सर्वकालमतन्द्रिता ।
 द्रव्यप्राद्वयसम्पत्तिर्दृष्टमात्रेण दापयेत् ॥
 ब्राह्मणाय दरिद्राय श्रोत्रियाय कुटुम्बिने ।
 आर्यावर्त्तसमुत्पन्ने वेदवेदाङ्गपारगे ॥
 तादृशाय प्रदातव्या मधुधेनुर्मरोत्तम ।
 पुष्पदेशोपविष्टाय गन्धधूपादिपूजिताम् ॥
 आद्याद्य वस्त्रयुग्मेन मुद्रिकाकर्णमात्रिकाम् ।
 स्वयत्तया दक्षिणां दत्त्वा वित्तगाढाविवर्जितः ॥
 उदकपूर्वं तु कर्त्तव्यं पराहानं समर्पयेत् ।
 रसज्ञा सर्वदेवानां सर्वभूतहितेरता ॥
 प्रीयन्तां पिबेदेवाय मधुधेनो नमोऽस्तु ते ।
 एवमुच्चार्य तां धेनुं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥
 अहं गृह्णामि त्वां देवि कुटुम्बार्थं विज्ञेयतः ।
 कामह्वामदुषे कामान् मधुधेनोनमोस्तु ते ॥
 मधुवातेति मन्त्रेण प्रदाप्या यतचेतसा ।

दत्त्वा धेनुं महाराज क्वकोपानहौ तथा ॥
 एवं यः कुरुते भक्त्या मधुधेनुं नराधिप ।
 दत्त्वा दानं पायसेन मधुना च दिनत्रयेत् ॥
 ब्राह्मणोऽपि तिराचन्तु मधुपायससंयुतः ।
 एवं कृते तु यत्पुण्यन्तं निबोध नराधिप ॥
 यत्र मधुवद्वा नद्यो यत्र पापसकटमाः ।
 ऋपयोमुनयः सिंशस्तत्र गच्छन्ति धेनुदाः ॥
 तत्र भोगान् वरान् भुङ्क्ते ब्रह्मलोके स तिष्ठति ।
 श्रोद्धित्वा सुचिरद्वालं पुनर्भूत्वमुपागतः ।
 स भुक्त्वा विपुलान् भोगान् विष्णुलोकश्च गच्छति ॥
 दग्धपूर्वान् दग्धपरानात्मानश्चैकविंशकम् ।
 नयेत् विष्णुसायुज्यं मधुधेनुप्रसादतः ॥
 य इदं शृणुयाद्भक्त्या श्रावयेद्वापि मानवः ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोकं स गच्छति ॥
 इति स्कन्दपुराणोक्तो मधुधेनुदानविधिः ।

अथ रसधेनुदानं ।

विनीताग्र उवाच ।

रसधेनुं महाराज कथयामि समासतः ।
 अनुलिप्ते महीपृष्ठे रुष्णाजिनकुशोत्तरे ॥
 रम्यं तु घटं राजन् शम्पूर्णमैश्वर्यं च ।
 तद्वत् सङ्गमयेत् प्राञ्चयतुर्थांगेन यत्नकम् ॥
 इक्षुदण्डमयाः पादा राजतशूरसंयुता ।
 गुणगद्गाभरणा वस्त्राश्च दृढतप्तानो ॥

पुष्पकम्बलसंयुक्ता शर्करामुखजिह्विका ।
 दन्ताः फलमयास्तस्याः पृष्ठन्ताम्रमयं शुभम् ॥
 पुष्परोमा तु राजेन्द्र मुक्ताफलकृतचर्णा ।
 सप्तब्रीहिसमायुक्ता चतुर्दिक्षु सदीपिकाम् ॥
 सर्वोपस्करसंयुक्ता सर्वगन्धविभूषिता ।
 चत्वारि तिलपात्राणि चतुर्दिक्षु निवेशयेत् ॥
 ब्राह्मणे वेदविदुषे श्रोत्रियायाहिताग्नये ।
 पुराणज्ञे विशेषेण साधुवृत्ताय धीमते ॥
 तादृशाय प्रदातव्या रसधेनुः कुटुम्बिने ।
 दाता स्वर्गमवाप्नोति सर्वपापविनिर्जितः ॥
 दाता वा ग्राहकोवापि एकाहं रसभोजनः ।
 सोमपानं भवेत्तस्य सर्व्वएवफलं भवेत् ॥
 दीयमानान्तु पश्यन्ति तेऽपि यान्ति परां गतिम् ।
 धेनुं च पूजयित्वापि गन्ध-धूपस्रगादिभिः ॥
 पूर्व्वोक्ताये च मन्त्राद्य तानेव प्रयतः स्मरेत् ।
 एवमुक्त्वा रयित्वा तु दीयते वैद्विजोत्तमे ॥
 दशपूर्व्वान् परां यैव आत्मानं चैक विंशकं ।
 नयेत परमं स्थानं यस्माद्वाधत्तंते पुनः ॥
 एषा ते कथिता राजन रसधेनुरनुत्तमा ।
 ददस्व च महाराज पुण्यश्लोकानवाप्नुहि ॥
 य इदं पठते नित्यं शृणुयादापि भक्तिः ।
 सर्व्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुसायुज्यतां व्रजेत् ॥
 इति स्कन्दपुराणोक्तोरसधेनुदानविधिः ।

अथ शर्कराधेनुदानं ।

विनीताश्च उवाच ।

तद्वच्च शर्कराधेनुं राजन् कुर्यात् यथार्थतः ।

अनुलिप्ते महोष्ठे कृष्णाजिनकुशोत्तरे ॥

धेनुः शर्करया राजन् सदाभारचतुष्टयम् ।

उत्तमा कथ्यते सद्भियतुर्थांशेन वत्सकः ॥

तदर्धं मध्यमा प्रोक्ता चतुर्थांशेन कन्धसा ।

तद्वद्वत्सं प्रकुर्वीत चतुर्थांशेन मानवः ॥

अथवाधेनुतः कुर्यादष्टांशेन तु वत्सकम् ।

स्वशक्या कारयेद्देनुं यथात्मानं न पीडयेत् ॥

सर्व्वधोजानि संस्थाप्य चतुर्दिक्षु समन्ततः ।

सौवर्णमुखशृङ्गाणि मोक्तिकैर्नयनानि च ॥

गुडेन च मुखं कार्थ्यं जिह्वा पिष्टमयो तथा ।

कम्बलं पट्सूत्रेण घण्टाभरणभूषिताः ।

इक्षुपादा रौप्यखुरा नवनीतमयस्तना ॥

प्रगस्तपत्रयवणा सितचामरभूषिता ।

पञ्चरत्नसमायुक्ता दर्भरोमसमन्विता ॥

कांस्योपदोहना सम्यक् गन्धपुष्पैः समन्विता ।

इष्टक्विधानसंयुक्ता वस्त्रैराच्छादितोपरि ॥

गन्धपुष्पैरलंकृत्य ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।

योत्रियाय दरिद्राय साधुवृत्ताय धीमते ॥

वेदवेदाङ्गविदुषे विज्ञेयैर्गामिहोत्रिणे ।

अनुसूयवे प्रदातव्या न मत्सरयुताव ये ॥
 अयने विषुवे पुण्ये व्यतिपाते च पशुमुख ।
 येषु पुण्येषु कानिषु यदृच्छावापि दापयेत् ॥
 सत्पात्रेण द्विजं दृष्ट्वा स्वागतं योषियं गृहे ।
 तादृगाय प्रदातव्या पूच्छदेगे निवेदयेत् ॥
 पूर्वसुखस्त्रितोदाता अथवा तु उदभुजः ।
 धेनुं पूर्वसुखीकृत्वा यत्नमुत्तरतो न्यसेत् ॥
 दानकाले तु ये मन्त्राम्नान् पठित्वा समर्चयेत् ।
 आच्छाद्य चैव तं त्रिपुं मुद्रिकाकर्णवेष्टकैः ॥
 स्रगत्या दक्षिणो दद्यात् गन्धपुष्पं सघन्दनम् ।
 धेनुं समर्पयेत्तस्य मुखे न विलोकयेत् ॥
 एकाहं गर्कराहरो ब्राह्मणमिदित्थं वसेत् ।
 सर्वपापहरा धेनुः सर्वकामप्रदायिनी ॥
 सर्वकाममगृहन्तु जायते नात्र संगयः ।
 दीयमानां प्रपन्नान्ति तेऽपि यान्ति पराङ्गतिम् ॥
 य इदं शृणुयाद्भक्त्या पठति वापि मानवः ।
 मुच्यते सर्वपापेभ्यो विष्णुनोक्तं भगवति ॥
 इति स्कन्दपुराणोक्तः गर्कराधेनुदानविधिः ।

अथ कार्पासधेनुदानविधिः ।

यराह उवाच ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि धेनुं कार्पासकोशुभाम् ।

विशेष्य शुद्धगुणैर्धनं ब्रह्मणा वांशुककृतम् ॥

कार्पासमूलन्तश्चापि तेनासायुत्तम स्मृतः ।
 साच कार्पासभारेण धेनुःश्रेष्ठा प्रकीर्तिता ॥
 मध्यमा च तदर्द्धेन तस्याप्यर्द्धेन कन्यसा ।
 पूर्ववदस्त्रधान्यञ्च हिरण्यञ्च तथैव च ॥
 यत्सकन्तु चतुर्धांशे दानमन्तोविधीयते ।
 कुर्वीत पूर्ववदत्तं वस्त्रधान्याद्युपस्तरम् ॥
 पूर्ववदिति, वराहपुराणोक्ततिलधेनुवदित्यर्थः ।
 हेम कुन्देन्दुदेवेय चोराणव समुद्रवे ।
 सोमप्रिये सुधेन्वाख्ये सौरभेयि नमोऽस्तुते ॥
 दत्तेयमिन्द्रनाथाय गङ्गाकायामृताय च ।
 अश्विनेत्रप्रजाताय सोमराजाय वै नमः ॥

दानमन्त्रः ।

यस्त्वेवं परया भक्त्या ब्राह्मणाय प्रयच्छति ।
 स याति सोमलोकन्तु * सोमेन सह मीदते ॥
 नरोगो न ज्वरो कुष्ठो कुले तस्य प्रजायते ।
 पुत्रदारसमीपेतो जीवेच्च शरदांशत ॥
 इति वराहपुराणोक्तः कार्पासधेनुदानविधिः ।

अथ सवणधेनुदानम् ।

युधिष्ठिर उवाच ।

कृष्ण कृष्ण महाबाहो सर्व्वशास्त्रविशारद ।
 कथयस्व हि दानानामुत्तम यत् प्रकीर्त्तितम् ॥

येन दत्तेन दत्तानि सर्वाण्यपि भवन्त्युत ।
 सर्वकामसमृद्धयः सर्वपापघ्नो भवेत् ।
 प्रायश्चित्तविशुद्धयः तन्मे कथय सुव्रत ॥

श्रीकृष्ण उवाच ।

शृणु राजन् प्रवक्ष्यामि लवणस्यैव कल्पितां ।
 गोमयेनोपलिप्ते तु दर्भसंस्कारसंस्थितां ॥
 आविकसर्भं विन्यस्य पूर्वोष्णाभिमुखो स्थिताम् ।
 यस्तेणाच्छादितां कृत्वा धेनुं कुर्वीत मध्यमां ॥
 आढकेनैव कुर्वीत बहु वित्तोऽल्पवानपि ।
 स्वर्णशृङ्गीं रौप्यखुरां द्रुमुपादां फलसानीं ॥
 कार्या शर्करया जिह्वा गन्धघाणवतो तथा ।
 समुद्रोदरजां शुक्तिं कर्णीं च परियेष्टयेत् ॥७॥
 शृङ्गे चन्दनकाष्ठाभ्यां मौक्तिके चाक्षिणी शुभे ।
 कपोलो सङ्गुपिण्डाभ्यां यवानास्ये प्रदापयेत् ॥
 कम्बलं यद्वरुणेण श्रोत्रायां कृत्तिका तथा ।
 घृष्ठे वै ताम्रपात्रेण अपाने गुडपिण्डकाम् ॥
 स्नाङ्गुले कम्बलं दद्यात् रसान् क्षीरप्रदेशतः ।
 योनिप्रदेशे च मधु सर्व्वतस्तु फलाञ्जितां ॥
 एवं सम्यक् परिस्थाप्य लवणस्य कृतां च गां ।
 स्थापयेत् वत्सकञ्चापि चतुर्भागेन मानवः ॥
 एवं धेनुं समभ्यर्च्य मास्यस्त्रविभूषणैः ।

स्नात्वा देवार्चनं कुर्याद्वाङ्मनमभिपूज्य च ॥
 कृत्वा प्रदक्षिणं कृत्वा पुनर्भार्यासमन्वितः ।
 ब्राह्मणाय सुशीलाय हत्तयुक्ताय वै नृप ॥
 दद्यात् पर्वसु सर्वेषु मन्त्रेणानेन मानवः ।
 लवणे वै रसाः सर्वे लवणे सर्वदेवताः ॥
 सर्वदेवीमयि देवि लवणाख्ये नमोऽस्तु ते ।
 एवमुच्चार्य मन्त्रान्ते विप्राय प्रतिपादयेत् ॥
 सम्यक् प्रदक्षिणं कृत्वा दक्षिणासहितं नृप ।
 प्रदक्षिणा मही तेन कृता भवति भारत ॥
 सर्वदानानि दत्तानि सर्वर्त्तकफलानि च ।
 सर्वे रसाः सर्वमन्त्राः सर्वमेतच्चराचरं ॥
 सौभाग्यञ्च परां वृद्धिं शरीरारोग्यसम्पदः ।
 नृणां भवति दत्त्वा तु रसधेनुं न संशयः ॥
 स्वर्गं च नियतं वासी यावदाहृतसंप्लव ॥
 पत्तीर्णकम्बलगलां लवणोदकेन
 कृत्वा फलस्तनवतीमविचर्य पृष्ठे ।
 दत्त्वा हिजाय विधिवद्रसधेनुमेतां
 लोका गवां सकलसौख्ययुता प्रयाति ॥
 इति भविष्यत्पुराणोक्तोलवणधेनुदानविधिः ।

अथ कर्पूरादिधेनुदानं ।

कर्पूरधेनुं ब्रूयामि सर्वगन्धमयीं शुभां ।
 यान्दत्त्वा सर्वगन्धास्तु प्रदत्ताः सुखीहोपते ॥

चन्द्रग्रहे वायु भानोः कार्त्तिक्यां विषुवत्यथ ।
 द्वादशामयने पुण्ये दद्यात् कर्पूरगां विभी ॥
 ब्राह्मणाय दरिद्राय शीलवृत्तपराय च ॥
 भूमावासीर्य नैवन्तु भद्रशुक्लाखरं शुभं ॥
 कार्या चतुष्पत्ता धेनुः पलमात्रस्तु वत्सकः ।
 अथवा पलिका धेनुर्वत्सः कार्यस्तु कार्पिकः ॥
 सुवर्णशृङ्गा रोप्यखुरा पुच्छं कुङ्कुमसम्भयम् ।
 शृङ्गनाभिमया दन्ता यन्त्रिपणमयं मुष्टं ॥
 अक्षिणो सिद्धकमये कर्णौ चागुरुकाष्ठजौ ।
 देवदारुमयं पुच्छं शुद्धं शुग्गुञ्जसम्भयं ॥
 कुष्ठं कपीलकं प्रोक्तं उशीरं चम्पं चैव तु ।
 उदरे चन्दनं दद्यात् खुराये नखमेव च ॥
 एयं संकल्पा कर्पूराश्विनुं वस्त्रेण पूजिता ।
 विप्रं संपूज्य कर्पूरा वस्त्रयुग्मेन चैव हि ॥
 कर्पूरधेनुं विप्रेण गृह्णाण मां सुपूजिता ।
 पुण्यगन्धस्थिता सा मे कमना प्रीयतामिति ॥
 अनेनैव तु मन्त्रेण दानं विप्राय दापयेत् ।
 दत्त्वा धेनुमिमां राजन् गन्धर्व्वाणां समीभवेत् ॥
 कल्पवयं वसेत् स्वर्गे राजराजो भवेदिह ।
 सर्वान् कामानवाप्नोति गौरीलोके महीयते ॥
 तथा स्वर्गकामप्रदा धेनुः शर्करायाः प्रकीर्तिता ।
 मर्षपापहरा चैव तस्माद्दद्यात्समाहितः ॥

गुहधेनुवदत्रापि मन्त्रावाहनपूजनं ।

दत्त्वा फलमयीं धेनुं कामानां फलभाग्भवेत् ॥

तथा कासूरिकां धेनुं यथावित्तसमन्वितः ।

पात्रे दद्यान्नृपयेष्ठ मन्त्रमेतमुदीरयेत् ॥

इति विष्णुधर्मोक्तः कर्पूरादिधेनुदानविधिः ।

अथ सुवर्णधेनुदानं ।

श्रीभगवानुवाच ।

कथयामि रहस्यन्ते दानधर्मोपहंसित ।

सुवर्णधेनुसम्बन्धि सर्व्वपापोपशान्तिदे ॥

यद्गच्छन्नापि राजेन्द्र विहितं विष्णुणा पुरा ।

तत्ते विस्तरतो राजन् कथयाम्यनुपूर्व्वशः ॥

सुवर्णस्य सुवर्णस्य शुद्धस्य परिकल्पितां ।

एकं सुवर्णशब्द , हिरण्यवचनः, परः परिमाणवचनः ।

रौप्यवत्सकसंयुक्तां मुक्ताफलविभूषितां ।

प्रवालशृङ्गोपयुतां पद्मरागाक्षिशानिनीं ॥

प्लुतपातस्तनयतीं कर्पूरागुरुनासिकाम् ।

शर्करारसनोपेतां शृष्टात्रमुखसंमितां ॥

शङ्खशृङ्गान्तरां शक्तिललाटस्थानकल्पितां ।

फलदन्तां वस्त्रयुग्मपार्श्वा चोममुक्ताम्रलां ॥

इक्षुपादां नालिकेरयवणां गुडजानुकाम् ।

पञ्चगव्यापानवतीं कांस्यपृष्ठसमन्विताम् ॥

सुपट्सूत्रलाङ्गूलां सप्तधान्यसमोन्विताम् ।

फलपुष्पसमीपेतां कुत्रोपानत्समन्विताम् ।
 सुवर्णधेनुं विप्राय प्रतिपाद्येदृगौचरः ॥
 हिरण्यरेताः पुरुषः पुराणः हृष्यपिङ्गलः ।
 तप्तहेमच्छविः स्रष्टा पिशाचमा प्रीयतामिति ॥
 धनेनैव तु मन्त्रेण धेनोर्दानं प्रकीर्तितं ।
 अश्वमेधसहस्रस्य फलमाप्नोत्यसंगमम् ॥
 कुलानान्तु महस्त्रन्तु स्वर्गं नयति तदुधः ।
 किमन्येष्वङ्गुभिर्दानैः पर्याप्तं हेमधेनुना ॥
 सुवर्णधेनुं दत्त्वा हि लतलत्यो भवेयुरः ।
 हिरण्यगर्भो भगवान् प्रीयतामिति कीर्त्तयेत् ॥
 उपवासविशुद्धात्मा दद्यात् सोमरविषहे ।
 रक्षः पिशाचांस्तु वेहं न पश्यन्ति नराधिप ॥
 कार्त्तिक्यां प्रयतो दद्याद्वा दद्यां कार्त्तिकस्य ॥ ।
 दत्त्वा तत्पदमाप्नोति यत्र गत्वा न शोचति ॥
 इति विष्णुधर्माक्षः सुवर्णधेनुदानविधिः ।

अगस्त्य उवाच ।

मनुना यं विधिं कृत्वा प्राप्ता लोका अमुत्तमाः ।
 प्रवीमि तदहं हेमधेनुदानविधिं नृप ।
 शुभां हेममयीद्राक्ष कारवेद्राजतान् सुरान् ॥

शुभां शुद्धसुवर्णैस्तु घटितान्, चत्र सुवर्णपरिमाणचतुर्दश
 वक्त्रनिर्माणादिरनुष्णाहोपसंहारः, पूर्वोक्तसुवर्णधेनोरयगन्तव्यः ।
 तां वस्तुप्राप्ततां कृत्वा प्राप्नुयाद्भोक्तुमुत्तमम् ।

विचित्रचित्रपुष्पैश्च गन्धधूपविलेपनैः ।
 तथा क्षमापयेद्देवो ताद्वान्तत्र समर्पयेत् ॥
 देवि त्वदीयादादेशात्तवभक्तेषु दीयते ।
 पुनस्तां विप्रराजाय दापयेद्विवभाविने ॥

शिवभाविने, शिवध्यायिने ।

अक्षय्यफलकामेन प्राययित्तविशुद्धये ।
 मनुना चीर्षमेतद्वै सम्पतेयु नराः किल ॥
 सप्तपूर्वपरान्वंशान् रुद्रकिल्विषसंस्थितान् ।
 उद्धृत्य वानयेद्वत्स देवीलोकमनुत्तमम् ॥
 इति देवोपुराणोक्तो हेमधेनुदानविधिः ।

षड्विपुराणात् । सुवर्णधेनुद्याप्य च सुवर्णांश्च चतुर्दश ।
 सुनिर्णिक्तसुवर्णैश्च सप्तभिर्मध्यमांश्चतुः ।
 चतुर्भिः कन्यसां प्रोक्ता चतुर्थांश्चैन वत्सकः ।
 शुद्धधेनुविधानेन दत्ता सर्वफलप्रदा ॥

विश्वामित्रः ।

हिरण्यरेताः पुरुषः पुराणः कृष्णपिङ्गलः ।
 रत्नहेमच्छविः स्रष्टा विश्वात्मा प्रीयतामिति ॥
 हिरण्यगर्भो भगवान् प्रीयतामिति कौर्त्तयेत् ।
 सुवर्णधेनुन्दत्त्वा च हतकल्पो भवेन्नरः ॥

इति सुवर्ण धेनुदानविधिः ।

अथाह वृद्धगौतमः ।

धेनुं स्वर्णमयीं कुर्यात् पूर्वेण विधिना ततः ।

सुवर्णशृङ्गीं रत्नाढ्यां तथारौप्यसुरामपि ॥
 तथा च तर्णकं कुर्यादष्टभागेन पूर्ववत् ।
 ब्राह्मणं श्रुतसम्पन्नं वैष्णवं च कुटुम्बिनं ॥
 आचारवन्तं धर्मिष्ठं द्विजशूयणोद्यतं ।
 गृहमाह्वय विधिवत् पूजयेत् पूर्ववच्च तं ॥
 यथा विभवतोभक्त्या हेमः पूर्ववदेव हि ।
 मन्त्रैस्तु वैष्णवैः सम्यक् पालागसमिधस्तथा ॥
 होमान्ते तां प्रदद्याच्च मन्त्रेणानेन मेहवान् ।
 चक्रं सुदर्शनं यस्य राजतेजस्तथैव हि ॥
 प्रमेहं हरतु क्षिप्रं विष्णुर्गरुडवाहनः ।

दानमन्त्रः । दानं प्रमेहरोगघ्नमेतत्कार्यं मनोयिभिः ।

कृतेनानेन शाम्यन्ति प्रमेहा दारुणा अपि ॥
 अथ पूर्ववदिति राजतत्पभदानवदिति श्रेयं ।
 इति प्रमेहप्रसुवर्णधेनुदानविधिः ।

अथाह बोधायनः ।

सौवर्णो मां प्रकुर्वीति पलेनार्धेन वा पुनः ।
 विस्रगाढां न कुर्वीति कुर्वन्नेवं फलं भवेत् ॥
 रत्नशृङ्गीं रौप्यसुरां नानावस्त्रैरलङ्कृतां ।
 ग्रहाणामुपरि स्थाप्य नव धान्यानि विन्यसेत् ॥
 होमस्तु पूर्ववत्कार्यो गोविन्दपीतये हितः ।
 एवं विष्णुप्रतदिष्णुर्विष्णोर्नुकमितिक्रमात् ॥
 समिदाज्यचरुं इत्वा पूर्णाहुत्यन्तएव हि ।

ततस्तांसु शुची रोगी ब्राह्मणं वेदपारगं ॥
 श्रुतवृत्तोपसम्पन्नं कुलीनं धर्मवादिनं ।
 हृदं भ्रानोपसम्पन्नमनुष्टुभगकरं नृणां ॥
 भक्त्या स्वयं समानोय पूजयेत् प्रीतिपूर्वकं ।
 अङ्गुलीयकपात्राद्यैरुपानच्छत्रकैरपि ।
 मन्त्रेणानेन तां पात्रे दद्याद्द्विगो यतात्मवान् ॥
 गोविन्दं मनसा ध्यायन् गवां मध्ये स्थितं शिशुं ।
 बर्हापोडकसंयुक्तं वेषुवादनतत्परं ॥
 गोपीजनैः परिहृत घन्यपुण्यावतंसकं ।

गोविन्द गोपीजनवज्रभेग
 कंसासुरघ्न त्रिदशैन्द्रवद्य ।
 गोदानदत्तः कुरु मे दद्यात्तो
 अर्गोविनाश क्षयितारिवर्गः ॥

दानमन्त्रः । दानेनानेन नियतमर्गसां जायते क्षयः ।
 तस्मात् कुर्यात् प्रयत्नेन सुखार्थं ह्येतद्दर्शसो ॥ '

इत्यर्गोघ्नसुवर्णधेनुदानविधिः ।

अथ वायुपुराणे ।

चतुर्विधा च या वन्द्या भवेद्दत्तसवियोजनात् ।
 यच्चै तस्याः प्रतीकारस्तत्स्वरूपं निबोध मे ॥
 हिरण्येन यथा शक्त्या सवत्सां कारयेद्दृढां ।
 धेनुं पलेन वत्सश्च पादेन गुरुरन्नवीत् ॥
 धेनुं रोष्यसुरां रत्नं तस्याः पुच्छे नियोजयेत् ।

घण्टाङ्गले च वधोयासवसां प्राङ्मुखः शुचिः ॥
 चन्दनागुरुकपूरैर्गन्धमालैः सुगोभनैः ।
 उपचारैः षोडशभिर्नैवेद्यं पायसश्रवेत् ॥
 मोदकं च तथा पुष्पं गुडं लवणमेव च ।
 जीरकं तु सुविस्तीर्णं सूर्यं वेणुमते दृष्टे ॥
 धेनोरिदं प्रदातव्यं ब्राह्मणस्त्रोपु चैव हि ।
 यद्वटो दश वा दद्यात् तदनन्तरमेव च ॥
 ब्राह्मणं सर्वशास्त्रार्थकुशलं धर्मवेदिनं ।
 विद्याविनयसम्पन्नं शान्तं चैव जितेन्द्रियं ॥
 अक्षीर्णं सर्वजनप्रियं कल्पप्रयत्नितं ।
 आहूय भक्त्या सम्पूज्य यस्याद्यैर्गन्धपुष्पकैः ॥
 तेनैव कारयेत् पूजामाहूतो धेनुवक्तयोः ।
 होमं च कारयेत् तत्र समिदाग्न्यचरत्कटम् ॥
 सीमोधेनुमिति मन्त्रं समुच्चार्य ततः पुनः ।
 प्राङ्मुखोऽथोपविष्टाय प्रदद्यात्तामुदङ्मुखः ॥
 भक्त्येनानेन विधियत् पुष्टे हस्तं विधाय च ।
 धेनुर्याङ्गिरसः सा तु वगिष्ठे सुरभी च वा ॥
 दुहिता वा तथा भानोरम्बिका वरुणस्य च ।
 शाय गायः प्रवर्त्तन्ते घनेष्पण्यनेषु च ॥
 प्रीणन्तु ता मम मदा पुत्रपौत्रप्रदाः सुखं ।
 प्रयच्छति दिवारात्रमविच्छेद्य ममतेः ॥
 दानमस्तः । एवं दत्त्वा तु तद्दानं प्रणिपत्य विसर्जयेत् ॥
 इति बभ्र्यास्वष्टरसुवर्णधेनुदानविधिः ।

तथा । प्रस्विन्नपाणिपादः स्यात् यो हरेत् रसादिकं ।
 वक्ष्यामि तत् प्रतीकारं दानहोमादिकर्मणा ॥
 पलाहेन तदर्धेन तदर्धेनाथवा पुनः ।
 कुर्याद्धेनुं सुवर्णेन वस्त्रस्तत्पादतो भवेत् ॥
 एवं कृत्वा तु तां धेनुं वस्त्रे णवेष्ट्या शोभनां ।
 गुडस्योपरि संस्थाप्य पूजयेद्भन्यधूपकैः ॥
 गुडस्य च परौमागं चत्वारिंशत्फलं भवेत् ॥
 यद्वा तदर्धमेव स्याद्यथाविभवमेव वा ।
 हव्यकव्यादि च दृतदधिचोरचतुष्टयं ॥
 पादेष्वेकैकशः स्थाप्य पूर्व्वदक्षिणतः क्रमात् ।
 ऋङ्गाणि च पुनस्तस्याः कुङ्कुमेनानुलेपयेत् ॥
 एवं विधाय तां धेनुं आचार्यः स्वर्णरुपिणीं ।
 होमं समारभेत् कुण्डे स्थण्डिले वाथ पूजिते ॥
 अग्निप्रणयनं कृत्वा ह्याचार्यः सर्व्ववेदयित् ।
 धर्मज्ञो यज्ञवेदस्तु कुशलः क्रोधवर्जितः ॥
 अनुद्गेगकरो नृणां पुराणार्थविदङ्गवित् ।
 समिदाज्यतिलैश्चापि मन्त्रैरेभि क्रमेण तु ।
 आयंगौरिति मन्त्रेण समिद्धोमः प्रशस्यते ॥
 शोभिदोयदि मन्त्रेण आज्यहोमो बुधैः सह ।
 तिलहोमो व्याहृतिभिरष्टोत्तरसहस्रकं ॥
 एवं होमं च निर्वर्त्त्य निर्यातस्याभिषेचनं ।
 अग्निः पूर्व्वोत्तरे देगे स्थापयेत् कुम्भमव्रणं ॥
 ज्वेतेन वाससा चैव शक्तिकां गुग्गुलं तथा ।

गीरोचना सम्भवे च पञ्चभङ्गसमिदुते ॥
 मन्त्रै रथापोहिष्टेति तिस्रभिस्तन्तुं रोगिणं ।
 हिरण्यवर्णइति च पावमानेन चैव हि ॥
 शतीवातामुयाकेन गान्तिं प्रथममेव हि ।
 दत्त्वाभिषेचनं कुर्यात् शुक्लाम्बरधरस्य ॥ ॥
 आङ्गुलीनां च सम्पातैः पाणिपादौ च सेपयेत् ।
 ततस्तां पूजयेद्देतुं रोगी गन्धाद्यतादिभिः ।
 गावप्य सुरभय इतिमन्त्रेण भक्तितः ॥
 आपार्यायाय तां दद्यात् प्राङ्मुखं ह्युदङ्मुखः ।
 मन्त्रेणानेन विधिवत्पूजितायां न संगयः ॥
 आदित्यस्य सुता यान्तु देवानां याय धेनवः ।
 पितृणामपि यक्षाणां गन्धर्वाणां च सर्व्वगः ॥
 यक्षाणां गुह्यकानां तु वशिष्ठसुरभिस्तया ।
 एतास्तुष्टा मम क्षिप्रमेनेरस्याः प्रदानतः ॥
 रमचौर्येण यज्जातं वैरुष्यं पाणिपादयोः ।
 तत्तर्ध्वं नागयस्याशु धेनयः सर्व्वतोपिताः ॥
 दानमन्तः । अनेन विधिना वर्णधेनुदानं करोति यः ।
 पूर्व्वकर्म्मविपाकीत्यं दुःखं सर्व्वं प्रणश्यति ॥
 दक्षिणां माघ्मणे दद्याद्यथागन्धवाध भक्तितः ।
 माघ्मणान् भोजयेद्यापि बन्धूनपि च भोजयेत् ॥
 स्यं द्यात्वा च भुञ्जीत शृङ्गाहारैस्तु संगतः ।
 दानेनानेन नियतं पादप्रक्षेदजां रुजं ।
 जयन्ति रोगिणः कार्यं पादप्रक्षेदिना ततः ॥

इति पादप्रस्तेदघ्नसुवर्णधेनुदानविधिः ।
 अथ स्वरूपतो गोदानं महाभारते ।
 दानानामिह सर्वेषां गवां दानं विशिष्यते ।
 गावःश्रेष्ठा पवित्राश्च पावना जगदुत्तमाः ॥
 ऋते दधिष्टताभ्यां च नेह यज्ञः प्रवर्त्तते ।
 तेन यज्ञमशेषं हि गोमूलं सम्प्रचक्षते ॥
 गावोषिकास्तपस्विभ्यः सदा सर्वेभ्य एव च ।
 तस्मान्महेष्मरोदेवस्मृदेताभिः सह स्थितः ॥
 पयसा हविषा दद्यात् शक्यताप्यथ चर्म्मणा ।
 अस्थिभियोपकुर्वन्ति घालैः शृङ्गैश्च भारत ॥
 गोभिस्तुल्यं न पश्यामि धनं किञ्चिदिहाप्युत ।
 कीर्त्तनं श्रवणं दानं दर्शनं चापि पार्थिव ॥
 गवां प्रशस्यते वीर सर्वपापहरं परं ।
 गावोलक्ष्म्याः सदा मूलद्रोणु पाप्मा न विद्यते ॥
 स्वाहाकारवपट्कारौ गोषु नित्यं प्रतिष्ठितौ ।
 गावो यज्ञप्रणेत्रोवै तथा यज्ञस्य गोमुखं ॥
 अमृतं ह्यधयं दिव्यं रक्षन्ति च वरुन्ति च ।
 अमृतायतनं चैताः सर्वलोकनमस्कृताः ॥
 न गोदानात्परं दानं किञ्चिदस्तीति मे मतिः ।
 सा गोन्यायाज्जिता दत्त्वा ह्युत्थन्तारयति कुलं ॥
 अमृतं वै गवां क्षीरमित्युवाच प्रजापतिः ।
 तस्माद्ददाति यो धेनुममृतत्वं स गच्छति ॥

निष्पुराणे । अग्न्यागाराणि विप्राणां देवतायतनानि च ।

पूज्यन्ते यज्ञता यासां किं देयमधिकं ततः ॥
 देवलः । विमानवरमारूढो दिव्यामरणमूपितः ।
 योगन्तुं वाञ्छति स्वर्गं स गोदानं प्रयच्छतु ॥
 दानमप्यधिकं धेनोर्विद्यते वा समश्रुति ।
 नियतं चिदशेषांसः कल्पितोऽस्यास्तु विग्रहे ॥

भविष्यत् पुराणे ।

ब्रह्मोवाच ।

आदित्यदुहिता गौर्हिं पृथीयं परिकीर्त्तिता ।
 त्रियोऽर्थे सर्वलोकानामुत्पन्ना क्रतुसिद्धये ॥
 ब्राह्मणायैव गावय कुलमेकं द्विधा कृतं ।
 एकत्र मन्वास्तिष्ठन्ति हविरेकत्र तिष्ठति ॥
 गोभ्यो यज्ञाः प्रवर्त्तन्ते गोभ्यो देवाः समुत्थिताः
 गोभ्यो वेदाः समुद्गीर्णाः सपद्मरूपदक्षमाः ॥
 शृङ्गमूले गवां नित्यं ब्रह्मविष्णुसमाश्रितौ ।
 शृङ्गायै सर्वतीर्थानि स्थावराणि चराणि च ॥
 शिरोमध्ये महादेवः सर्वभूतमयः स्थितः ।
 सलाटाग्रे स्थिता देवो नामावन्ति च पण्मुखः ॥
 कव्यलेखतरो नागो नामापुटसुपाश्रितौ ।
 कर्णयोरश्विनौ देवौ चक्षुषोः शशिभास्करो ॥
 दन्तेषु वायवः सर्वे जिह्वायां यरुणः स्थितः ।
 सरस्वती च हंकारे यमयक्षौ च गण्डयोः ।
 सन्ध्याद्वयं तयोठाभ्यां श्रीवामिन्द्रः समाश्रितः ॥

रक्षांसि कक्षदेशे तु माध्याह्नोरसि संस्थिताः ॥
 चतुष्पात् सकलोधर्मः स्वयं जङ्घासु संस्थितः ।
 खुरमध्ये तु गन्धर्वाः खुराग्रेषु च पन्नगाः ॥
 खुराणां पयिमाग्रेषु गणाध्वपरसां स्थिताः ।
 रुद्राद्यैकादश पृष्ठे वसवः सर्व्वसन्धिषु ॥
 त्र्योणीतटस्थाः पितरः सोमोसाङ्गूलमाश्रितः ।
 आदित्यरश्मयोवालाः पिण्डीभूता व्यवस्थिताः ॥
 साक्षाद्गङ्गा च गोमूत्रे गोमये यमुना स्थिता ।
 क्षीरे सरस्वती देवी नर्मदा दधिसंस्थिताः ॥
 हुताशनः स्वयं सर्पिर्गङ्गाणानां गुरुः परः ।
 अष्टाविंशतिदेवानां कीटगोरोमसु संस्थिताः ॥
 उदरे पृथिवी त्रेया सशैलधनकानना ।
 चत्वारः सागराःपूर्णा गवां ये तु पयोधराः ॥
 एतद्भिः कथितं सर्व्वं यथा गोषु प्रतिष्ठितं ।
 जगच्चै देवशार्ङ्गसु सदेवासुरमानवं ॥

स्कन्दपुराणे ।

दृष्टानि खादन्ति वसन्त्यरण्ये
 पिवन्ति तीयान्यपरिग्रहाणि ।
 दुहन्ति वाहन्ति पुनन्ति पापं
 गवां रसैर्जीवति जीवलोकः ॥
 तुष्टास्तु गावः शमयन्ति पापं
 दत्तास्तु गावस्तिदिवन्नयन्ति ।

संरचितायीपनयन्ति वित्तं
 गोभिर्न तुल्यं धनमस्ति किञ्चित् ॥
 शय्यंसमयाति ददाति नित्यं
 पापापहं मित्रविवर्द्धनं च ।
 स एव चार्यः परिभुज्यते च
 गोभिर्न तुल्यं धनमस्ति किञ्चित् ॥
 तृणानि शुष्कानि वने चरित्वा
 पीत्वापि तोयान्मृत्तं शयन्ति ।
 यज्ञोभयाद्याद्य पुनन्ति लोकान्
 गोभिर्न तुल्यं धनमस्ति किञ्चित् ॥

हारीतः । बहुचोराय योगा वै ब्राह्मणायोपपादयेत् ।
 उत्तारयेत् आत्मानं मत्तं सप्त कुलानि च ॥
 देवतः । सुग्रीवां लक्ष्मणवतीं युवतिं यत्नसंगुतां ।
 बहुदुग्धवतीं सिन्धुं धेनुं दद्याद्विचक्षणः ॥
 वेदव्यासः । यथात्मविक्रयं कृत्वा गाः क्रीत्वा संप्रयच्छति ।
 आत्मविक्रयतुल्यास्ताः गास्वतीः हृदयोगिकः ॥
 तथा । संप्रामेष्वर्जयित्वा तु यो वै गाः ममयच्छति ।
 दास्यतीः सगर्भेद्रायः स तावत्फलमयुते ॥
 तावदिति पूर्वोक्ततावदोरोमसम्भित ।
 'संवत्सरं' स्वर्गफलमित्यर्थः ।
 यो वै द्यूते धनं जित्वा क्रीत्वा गाः संप्रयच्छति ।
 स दिव्यमयुतं शक्र धर्माणां फलमयुते ॥
 'धनार्जिताः', सुकयज्ञानलब्धाः

पणक्रीता निर्जिताश्वीकजाश्च ।

सृच्छीत्सृष्टाः पीपणाभ्यागताश्च द्वारैरेतैर्गोविगेपाः प्रगस्ताः ॥

अन्तर्जाता गर्भिण्य इति भारतपदप्रकाशकारः ।

सुक्रप्रलब्धाः यथामूल्यक्रयप्राप्ताः, पणक्रीताः शृतिलब्धाः, निर्जिता युद्धादिना श्वीकजाः, शृङ्गजाताः सृच्छीत्सृष्टाः पीपणाभ्यागता इति, व्याध्यादिसृच्छ्राक्रान्ताः सत्यः स्वामिना यास्यताः स्वयं च पीपणं कृत्वा लब्धाः ।

रुष्टा दुष्टा दुर्बला व्याधिताश्च

न दातव्या याच मूल्यैरदत्तैः ।

क्लेशैर्भिप्रया फलैः संयुनक्ति

तस्यावीर्यायाफलाद्यापि स्त्रोकाः ॥

मूल्यैरदत्तैः स्त्रीकृतेति शेषः ।

तथा । न कृशां पापवत्तां वा बन्ध्यां रोगान्वितां तथा ।

न व्यंगामपरित्याक्तां दद्याद्वा ब्राह्मणाय वै ॥

यो दद्यादुपयुक्तार्थां जीर्णान्वेनुश्च निष्फलाम् ।

तम' संप्रविशिहाता द्विजं क्लेशेन योजयेत् ॥

ब्रह्मपुराणे ।

पीतोदकां जग्धवृणां दुग्धचोपां निरिन्द्रियाम् ।

उन्मत्तामङ्गहीनाश्च स्रुतवत्तां महाश्रनां ॥

केयबालपुरोपाश्विक्रव्यादां सन्धिनो' खलाम् ।

पुटधेनुं यमलसुन्धित्वं व्रणयितस्तनो' ॥

न दद्याद्ब्राह्मणेभ्यश्च सदोषं हृष्यमन्तधा ।

पीतोदकां जग्धवृणामिति, हृद्यत्वोपलक्षणपराम् ।

दुग्धचोषां, स्वकीयस्तनपायिनीं, महागनाम्
बहुभक्षां, पुटधेनुं वाल्यावस्थैव या गर्भिणी

विज्ञामित्रः ।

नैकशृङ्गाश्च निष्कृङ्गां स्फुटिताक्षीं चसत्सुराम् ।
न दद्यात् विस्तनीचैव गां शुभामेव दापयेत् ॥

महाभारते ।

अश्वरीयोगयां दत्त्वा ब्राह्मणेभ्यः प्रतापवान् ।
अर्घ्यदानि दशैकश्च मरुष्टोऽभ्यपतद्विवम् ॥
दत्त्वा शतमहस्रन्तु गवां राजा प्रमेनजित् ।
सवत्सर्नां महातेजा गतीलोकाननुत्तमान् ॥

तथा । प्रासादा यच्च सौवर्णाः शय्या रत्नान्वितास्तथा ।

वरायाश्चरसो यत्र तत्र गच्छन्ति गोप्रदाः ॥
गोप्रदोनरकक्षेत्रेति पथः पीत्वाभूजञ्जलम् ।
विमानेनार्कवर्णेन दिवि राजन् विराजते ॥
तश्चारुवेपाः सुस्त्रीण्यः शतशीवरयोपितः ।
रमयन्ति विमानस्थं दिव्याभरणभूषिताः ॥
पैण्ड्रानां यज्ञजीनाश्च नूपुराणाश्च निःस्त्रनैः ।
हासैश्च हरिणाक्षीणां सुतः सन् प्रतिबुध्यते ॥

यावन्ति रोमाणि भवन्ति धेन्या
स्तावन्ति वर्षाणि महीयते स्यः ।
स्वर्गाद्युत्तयापि ततस्त्रिलोके
कुने समुत्पत्स्यति गोमतां सः ॥

(१०)

विष्णुः । गोप्रदानेन स्वर्गमाप्नोति दशधेनुप्रदोगोलोकं शत-
प्रदय ब्रह्मलोकं ।

जाबालः ।

होमार्थमग्निहोत्रस्य योगान्दद्यादयाचिताम् ।
तिर्ष्वित्तपूर्णा पृथिवी तेन दत्ता न संशयः ॥

याज्ञवल्काः ।

यथाकथञ्चिद्दत्त्वा गां धेनुं वाधेनुमेव वा ।
अरोगामपरिक्लिष्टां दाता स्वर्गे महीयते ॥

अङ्गिराः । गौरेकस्यैव दातव्या ओत्रियस्य विशेषतः ।

सा हि तारयते पूर्वान् सप्त सप्त च सप्त च ॥
नन्दिपुराणे ।

अपात्रे सा तु गौर्दत्ता दातारन्नरकं नयेत् ।
कुलैकविंशत्यायुक्तं ग्रहीतारश्च तारयेत् ॥
विधिना च यदा दत्ता पात्रे धेनुः सदक्षिणा ।
तदा तारयते जन्तून् कुलानामयुतैः शतैः ॥
पात्राणां ध्यात्मिका मुग्धा सुशुद्धाग्निहोत्रिणः ।
देवताय तथा मुग्धा गोदानं ह्येतदुत्तमं ॥

महाभारते ।

हत्तिग्लानं सोदति चाति मातृम्
कथ्यार्थं चाहोमहेतोः प्रसुत्वा ।
सुर्वर्णं वा बानसहृदये वा
धेनुन्दद्यादपकाली विगिष्टः ॥

पात्रं मनसि सञ्चिन्त्य तोयमप्सु विनिक्षिपेत् ॥
 जलगायी ब्रह्मपिता पद्मनाभः सनातनः ।
 अनन्तभोगशयनः प्रीयतां परमः पिता ॥

गोमतीमाह यमः ।

गावः सुरभयोनित्यं गावोगुग्गुलगन्धिकाः ।
 गावः प्रतिष्ठा भूतानां गावः स्वस्त्ययनं महत् ॥
 अन्नमेव परं गावो देवानां हविरुत्तमं ।
 पावनं सर्वभूतानां रक्षन्ति च वहन्ति च ॥
 हविषा मन्त्रपूतेन तर्पयन्त्यमरान्दिवि ।
 ऋषीणामग्निष्टोत्राणां गावो होमप्रतिष्ठिकाः ॥
 सर्वेषामेव भूतानां गावः शरणसुत्तमम् ।
 गावः पवित्रं परमं गावो मङ्गलसुत्तमम् ॥
 गावः सर्वस्य लोकस्य गावोधन्याः सवाहनाः ।
 नमोगीभ्यः त्रीमतीभ्यः सौरभेयीभ्य एव च ॥
 नमो ब्रह्मसुताभ्यश्च पवित्राभ्यो नमो नमः ।
 ब्राह्मणाश्चैव गावश्च कुलमेकं द्विधा कृतम् ॥
 एकञ्च मन्त्रास्तिष्ठन्ति हविरेकञ्च तिष्ठति ।
 अन्यापि गोमती, महाभारतोक्ता तिलधेनुदाने दर्शिता ।
 ततथानयोर्विकल्पानुष्ठानमिति ।
 सर्वगोदानसाधारणं मन्त्रमाह वशिष्ठः ॥
 दृतधीरप्रदा गावो दृतयोन्या दृतोद्भवाः ।
 दृतनद्या दृतावर्त्तास्ता मे सन्तु सदा गृहे ॥

घृतं मे हृदये नित्यं घृतं नाभ्यां प्रतिष्ठितं ।
 घृतं मे सर्व्वतश्चैव घृतं मे मनसि स्थितम् ॥
 गावोममाग्रतो नित्यं गावः पृष्ठत एव च ।
 गावोमे सर्व्वतश्चैव गवां मध्ये वसाम्यहम् ॥
 इत्याचम्य जपन् सायं प्रातश्च पुरुषः सदा ।
 यदङ्गा कुरुते पापं तस्मात्सपरिसुच्यते ॥

दक्षिणाच्चात्र सुवर्णं ।

यदाह वशिष्ठः ।

सुवर्णं दक्षिणामाहुर्गोप्रदाने महाफले ।
 सुवर्णं परमं द्यायुर्दक्षिणार्थं न संग्रहः ॥
 गोप्रदानन्तारयते सप्त पूर्व्वान् नरांस्तथा ।
 सुवर्णं दक्षिणां दत्त्वा तावद्दिगुणमुच्यते ॥
 सुवर्णं परमं दानं सुवर्णं दक्षिणा परा ।
 सुवर्णं पावनं प्राहुः परिमाणं परस्तथा ॥

अत्र सुवर्णशब्दस्य हिरण्यपर्यायत्वे यथागत्यानुष्ठानं अपरे-
 त्वाहुः सकृदुच्चरितसुवर्णशब्दावगतपरिमाणार्थपरित्यागानुपपत्तेः
 सुवर्णशब्दस्य प्राहुरित्यादिक्रियाकर्मभूततया द्वितीयान्तत्वेन लि-
 ङ्गविशेषनिर्धारणाच्च परिमाणार्थतैव न्यायेति एवं च सत्य-
 नियतानुष्ठानप्रसङ्गभङ्गः तथापरिमाणपरन्तथेत्येतदपि समञ्जसं
 स्यात् ।

अत्र केचित्शोदयन्ति ।

एतदेव विभामं स्यात्तण्योपस्कराः गृताः ।

विधानमेतद्धेनूनां सर्वांसामपि पठ्यते ।

इति वचनात् प्रत्यक्षधेनोरपि सकलगुडधेनुधर्मप्राप्तौ शुक्ति-
कर्णेक्षुपादादित्वमाचरणीयमिति तदसत् दशमी स्यात् स्वरूपत
इति स्वरूपशब्द एव सवत्साङ्गोरूप धारिणीमुपकरणादिविहीना-
न्येनुमवगमयन् शक्त्यादिमर्थो कर्णादिप्रतिकृतिकृतिं निवारयति
सर्वशब्दश्च प्रकृतापेक्षोपि स्वरूपधेनुयर्जमवतिष्ठते तस्मात् तत्
स्वरूपधेन्वागुडधेनोरितिकर्तव्यता कर्तव्येति वक्ष्यमाणसुवर्णशृ-
ङ्गिकाविधिस्तु भिन्न एवेति सर्वमनवयम् ।

इति गोदानविधिः ।

अथ स्कन्दपुराणे ।

सवत्सां कांस्यदोहनां हेमशृङ्गीं रूप्यसुराम् ।
दुकूलचौमयासितां शय्यास्तरणसम्पदाम् ॥
तद्गुण्यफलैर्युतां ब्राह्मणान् तर्पयित्वा तु ।
ये नरोगां प्रयच्छेत्तु गन्धमात्यैरनङ्गतां ।
देवैरध्यासितां तां तु सर्वैस्तद्दद्यात्तु ॥
मृदुवन्धेन यध्नोयात्ततः सघ्नेन रज्जुना ।
कुगान् सुवर्णबीजानि तिनाः सितार्थकास्तथा ॥
प्रदद्यात्तान्ततोद्विज मन्त्रेणानेन सुप्रत ।
सर्वदेवमयीं दोरधीं सर्वभोकमयीं तथा ॥
मर्जभोकनिमित्तान्तां सर्वदेवनमस्कृतां ।
प्रयच्छामि महामत्स्यमथवाय शुभामिति ॥

एवं स दत्त्वा योगान्त्सु यत्र यत्र प्रजायते ।
तत्र तत्र गता सा तान् जन्तुं स्तारयते भयात् ॥
सर्वलोकान्तरे गत्वा रमते च यथानरः ।
स तथा मानवीजातो गीसहस्री महाबलः ॥
रूपवान् धनवांसेव बहुपुत्रश्च जायते ।

कात्यायनः ।

शीलोपपन्नां सवमोत्तरीयां
कांस्थीपद्मीनां कनकान्तशृङ्गीं ।
विषाय दत्त्वा भगवन् प्रियाय
प्रयाति लोकानस्तान् सुपुण्यान् ॥
संवत्सरे । योददाति गफैरोप्यैर्हमशृङ्गीमरोगिणीं ।
सवत्सां वस्तसंयुक्तां सुशीलां गां पथस्त्रिमीं ॥
यावन्ति तस्या रोमाणि सवत्साया दिवङ्गतः ।
तावन्ती वत्सरामास्ते स नरोब्रह्मणोन्तिके ॥
दिवसः । चामीकरमये शृङ्गे कृते रौप्यमयाः सुराः ।
कांस्थजं दोहनं पृष्ठं ताम्रं वस्त्रयुगान्विता ॥
पुष्पमालाहता धूपधण्टाचामरमण्डिता ।
दीयते पुच्छदेगेन शक्या दक्षिणान्विता ।
दत्त्वेवं दत्ताभीगादगोदिव्यक्तो हृन्दमंहतः ।
गोवत्सरोमतुल्यानि वर्षाणि दिवि मोदते ॥
इति हेमशृङ्गीदानविधिः ।

नन्दिपुराणे ।

योगां सुपरिपूर्णाङ्गीं हेमशृङ्गोमकोपनां ।
सुशीलां राजतैः पादैश्चित्रवस्त्रसुसंहतां ॥
सनीहपात्रां कुतपे निविष्टचरणां तथा ।

कुतपोऽत्र नेपालकम्बलः ।

म दक्षिणां प्रदद्याद्वा सोऽक्षयं स्वर्गमाप्नुयात् ॥
गवि रोमाणि यावन्ति प्रसूतिकुलसंस्थितः ।
तावन्त्यद्दानि यमति स्वर्गे दाता न संशयः ॥

इत्यपरहेमशृङ्गोदानविधिः ।

एतच्छतगुणं पुण्यं कपिलादानतः स्मृतम् ।

अथ मत्स्यपुराणे ।

दगमौवर्णिके शृङ्गे सुराः पञ्चपलान्विताः ।
पञ्चाशत्पलिकं कांस्यन्ताम्ब्रं वापि तथैव च ॥
दाता स्यात् स्वर्गमाप्नोति यावदाहूतमङ्गलं ।
'पञ्चपलानि' रोष्यस्येति विज्ञेयं ।

ताम्ब्रं पृष्ठे कांस्य दीहनं ।

आच्छादनार्थं वासोयुग सुवर्णदक्षिणेत्यपि बोद्धव्य ।

इति कानकशृङ्गोदानविधिः ।

अथ पुराणे ।

गास्तथाष्टेदपूर्णाय विप्राय गृहमेधिने ।
सुवर्णान्द्रुतशृङ्गे यस्तघण्टाममन्वितां ॥

प्रत्ययां त्रिसृष्टां तु ललाटतटतर्पणां ।
 राजतकवचरणां भुक्तालाङ्गुलभूषितां ॥
 कांस्योपदोहां वृषाश्च लवणादितृणोदकैः ।
 गवां पुच्छं गृहीत्वा च मसुवर्णेन पाणिना ॥
 गृहस्योवेदविहिप्रोदापयेत् तत्प्रतिग्रहं ।
 भोगसौख्यप्रदायैता मोमाता पापनाशिनी ॥
 कृष्णा स्वर्गप्रदा ज्ञेया गौरी च कुलवर्द्धनी ।
 रक्ता रूपप्रदा ज्ञेया पीता दारिद्र्यातिनी ॥
 पुत्रप्रदा कृष्णसारी नीला धन्यविवर्द्धनी ।
 कपिला सर्वपापघ्नी नानावर्णा च मोक्षदा ॥

प्रत्यया नववयस्का, त्रिसृष्टा गोलक्षीरप्रसवगुणयुक्ता, लव-
 णादितृणोदकैस्तृमेति सर्वदा लवणादिषु तुष्टेत्यर्थः ।

इति सुवर्णशृङ्गीदानविधिः ।

आदित्यपुराणे ।

कृष्णाङ्गान्ददते यस्तु पशून्वा स्वलङ्कृता ।
 घण्टामान्नाकुलां कृत्वा पुण्यैवैवाप्यरक्ततां ॥
 विधिवच्च द्विजातिभ्यो यमलोकं न पश्यति ।
 आयुगारीभ्यमैश्वर्यं दाता कामांश्च मानमान् ॥
 गेताङ्गान्ददते यस्तु दिव्यं रत्नैरलङ्कृतं ।
 घण्टामान्नाकुलां कृत्वा पुण्यैवैवाप्यङ्कृतं ॥
 मुनिं धूपः प्रदातव्यो घृतेनास्यश्च पूरयेत् ।
 सुवर्णशृङ्गाभरणा तथा रोष्यतुरा शमा ॥

पट्टञ्चा शुभाच्चैव दातव्या ध्यानयोगिने ।
 यस्तु दद्याच्च गां श्वेतां तस्य पुण्यफलं शृणु ॥
 जन्मप्रभृति यत् पापं मातृकं पैतृकं च यत् ।
 क्लृप्तोद्धतस्य हस्तस्य तत्क्षणदेव नश्यति ॥
 गान्ददानोह इत्येव वाचा पूयेत सर्व्वशः ।
 पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ॥
 नरकस्थाः प्रमुच्यन्ते सोमलोकं व्रजन्ति ते ।
 गौरीं चैव प्रयच्छेत्तु यस्तु गां वै नरः शुचिः ॥
 अहीरात्रोपितश्चैव कृतशौचीनरः सदा ।
 सुवर्णशृङ्गो रोष्यगुरां मुक्तानाङ्गुलभूषितां ॥
 घण्टामानाकुलां चैव गन्धपुष्पैरनस्कृतां ।
 कुतपश्चान्तरेत् प्राज्ञो मुखे धूपं प्रदापयेत् ॥
 भक्षभीज्यान्नपानेन ब्राह्मणान् भोजयेद्भुजान् ।
 गान्ददानोह इत्येव वाचा पूयेत सर्व्वशः ॥
 मातृक पैतृकं चैव यश्चान्यद्भूतं भवेत् ।
 पापञ्च तस्य तत् सर्व्वं दहत्यग्निरिवेन्धनम् ॥
 वर्षकोटिसहस्रान्तु पुमान् स दिवि मोदते ।
 दासोदासैरनङ्गारैस्तूयते सर्व्वजन्तुभिः ॥
 अरोगश्चैव जायते तेजस्वी च भवेन्नरः ।
 नोनपर्णाश्च गान्दद्याद्दोग्धीं शीलगुणान्विताम् ।
 सुवर्णशृङ्गो रोष्यगुरां मुक्तानाङ्गुलभूषिताम् ॥
 पट्टपद्मां शुभां सोम्यां घण्टादामैरनङ्गताम् ।
 पञ्चरत्नेण सुयेण गणपेष्टनगोभिताम् ॥

रुद्रस्य प्रमुखे देया विष्णोश्च ब्रह्मणश्च ह ।
 गां ददानोह इत्येववाचा पूयेत सर्व्वशः ॥
 पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।
 नरकस्याः प्रमुच्यन्ते नीलां गां ददते तु यः ॥
 वर्षकोटिसहस्राणि लोके तिष्ठति वारुणे ।
 दधिघोरवहा नद्यो वर्त्तन्ते मर्षतः सदा ॥
 घृतगैलाः प्रपद्यन्ते नवमीतस्य पर्व्वताः ।
 कृपिभागी बहुधनो दुर्भक्षश्च न पश्यति ॥

इति नानागोदानविधिः ।

महाभारते । समानवत्सां कपिलां धेनुं दत्त्वा पयस्विनीम् ।

सुव्रतां वभ्रसम्पत्तां ब्रह्मलोके महीयते ॥

समानवत्सां समानवर्णवत्सां ।

रोहिणीन्तुल्यवत्सां च धेनुं दद्यात्पयस्विनीं ।

सुव्रतां वभ्रसंवीतां इन्द्रलोके महीयते ॥

समानवत्सां श्वलां धेनुं दत्त्वा पयस्विनीं ।

सुव्रतां वभ्रसंवीतां सीमलोके महीयते ॥

‘श्वला, कर्बुरा ।

समानवत्सां कृष्णान्तु धेनुं दत्त्वा पयस्विनीं ।

सुव्रतां वभ्रसंवीतां अग्निलोके महीयते ॥

वातरिणुसुवर्णान्तु सवत्सां कामदोहिनीं ।

प्रदाय वभ्रसंवीतां वायुलोके महीयते ॥

समानवत्सां धूम्रान्तु धेनुं दत्त्वा पयस्विनीं ।

सुव्रतां वस्त्रसंयुक्तां यमलोके महीयते ॥

अर्घ्यां हेमसवर्णान्तु सवत्सां कामदोहनाम् ।

प्रदाय वस्त्रसंवीतां वारुणं लोकमश्रुते ॥

अर्घ्या, गौः, कामदोहनां अनायासदोहाम् ।

हिरण्यवर्षां पिङ्गाक्षीं सवत्सां कामदोहनाम् ।

प्रदाय वस्त्रसंवीतां कौबेरं लोकमाप्नुयात् ॥

पलालधूमवर्णान्तु सवत्सां कामदोहनाम् ।

प्रदाय वस्त्रसंवीतां पितृलोके महीयते ॥

सवत्सां पीवरीन्दत्त्वा सितकण्ठीमलङ्कृताम् ।

वैश्वदेवमसम्याधं स्थानं श्रेष्ठं प्रपद्यते ॥

सितकण्ठीं कृष्णगत्सां ।

समानवत्सां गोरीन्तु धेनुन्दत्त्वा पयस्विनीं ।

सुव्रतां वस्त्रसंवीतां वसुनां लोकमश्रुते ॥

‘सुव्रता, सुखदोह्या ।

पाण्डुकम्बजवर्णान्तु सवत्सां कामदोहनाम् ।

प्रदाय वस्त्रसंवीतां साध्यानां लोकमश्रुते ॥

यत्सोपपत्याग्नीनाङ्गीं सर्व्वरक्षसमन्विताम् ।

गन्धर्वाभरसां लोकान् दत्त्वा प्राप्नोति मानवः ॥

ग.प्रदामरतोयाति पीत्वा जलदसखयान् ।

प्रिमानेनार्कवर्णेन दिवि राजन् विराजते ॥

तत्राश्वेपाः सुगोष्ठः सहस्रं वरयोपितः ।

रमयन्ति नरयेष्टं गोप्रदानरतवरम् ॥

इति समानवस्त्रगोदानविधिः ।

आदित्य पुराणे ।

कपिलां ये प्रयच्छन्ति चेलच्छवां स्वसङ्गताम् ।

सुयर्षश्चक्रीं रौप्यचुरां मुक्तामालाङ्गूलभूषिताम् ॥

श्वेतवस्त्रपरिच्छवां घण्टास्वनरवैर्युताम् ॥

घण्टास्वनरवैः, घण्टाशब्दकोलाहलैः ।

सहस्रं योगवान्दत्त्वा कपिलाद्यापि सुव्रत ।

सममेव पुरे प्राह ब्रह्मा ब्रह्मविदावरः ॥

यावन्ति रोमकूपाणि कपिलाङ्गे भवन्ति हि ।

तावत्कोटिसहस्राणि वर्षाणां दिवि मोदते ॥

रुक्मश्चक्रीं रौप्यचुरां मुक्तामालाङ्गूलभूषिताम् ।

कांक्षोपदोहनां धेनुं दत्तच्छवामलङ्गिताम् ॥

दत्त्वा द्विजेन्द्राय नरः स्वर्गलोके सहोयते ।

दशधेनुप्रदानेन तुल्यैका कपिला मता ॥

याज्ञवल्काः ।

हेमश्चक्री शफैरौष्णैः सुगोलां वस्त्रसंयुतां ।

सकांक्षपात्रा दातव्या धीरिणी गौः सदचिन्ता ॥

दातास्याः स्वर्गमाप्नोति वत्सरान् रोमसंमितान्

कपिलाश्चेत्तारयति भूयस्त्वामममं कुलम् ॥

व्यामः । रुक्मश्चक्री रौप्यचुरां वस्त्रकांक्षोपदोहनाम् ।

सवत्सां कपिलान्दत्त्वा वंशान् सप्त समुद्धरेत् ॥
 यावन्ति तस्या रोमाणि सवत्साया भवन्ति हि ।
 सुरभीलोकभासाद्य रमते तावतीः समाः ॥

लोकोत्तरे ।

घण्टाचामरसंयुक्ता किङ्किणीजालमण्डिता ।
 दिव्यवस्त्रसमायुक्ता हेमदर्पणभूषिता ॥
 पयस्विनी सुशोभा च तरुणी वत्सकान्विता ।
 कपिलैवं प्रदातव्या शिवस्याग्रे विधानतः ॥

दानमन्त्रस्तु मत्स्यपुराणे ।

कपिले सर्वभूतानां पूजनीयासि रोहिणि ।
 तोर्यदेवमयी यस्मादतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥
 इति कपिलादानविधिः ।

कूर्मपुराणात् ।

दशसौवर्णिके शृङ्गे खुराः पञ्चपन्नान्विताः ।
 पञ्चाशत्पलिकन्ताम्ब कांस्यं चैतावदेव तु ॥
 वस्त्रान्तु विगुण्येन्या दक्षिणा च चतुर्गुणा ।
 एतैरलङ्कृतां धेनुं घण्टाभरणभूषिताम् ॥
 कपिनां विप्रमुष्याय दत्त्वा मोक्षमवाप्नुयात् ।
 द्विगुणोपस्करोपेता महती कपिला स्मृता ॥
 दत्त्वा भा विप्रमुष्याय नृगमोक्षफलप्रदा ।
 सप्तजम्बुतारपापान्मुच्यते दशमंयुतान् ॥

यानन्यान् प्रार्थते कामांस्तांस्तान् प्राप्नोति मानवः ।

अन्ते स्वर्गापवर्गौ च फलमाप्नोत्यसशयः ॥

इति कपिलादानविधिः ।

अथ देवतोद्देशेन गोदानं ।

लिङ्गपुराणे ।

देवदक्षिणदिग्भागे धेनुः कार्य्या उदङ्मुखी ।

प्राङ्मुखं वत्सकं कृत्वा ब्राह्मणं च उदङ्मुखम् ॥

प्राङ्मुखो यजमानस्तु पूजयेद्ब्राह्मणं ततः ।

कोदादिति चमन्त्रेण गृह्णीयाद्ब्राह्मणः स्वयम् ॥

देवोऽपि महेश्वरः ।

एवंविधानतो दत्त्वा याति दाता शिवालये ।

तत्र भुक्ताश्चयान् भोगानन्ते ब्रह्मेति यास्यतम् ।

देवीपुराणे ।

नोलां वा यदि वा श्वेतां पाटलां कपिलामपि ।

सदुग्धां वत्सलाञ्चैव सुखदोहां सुगामृष ॥

आदाय विधिवद्देवीं पूजयेच्छुभपद्वजैः ।

धूपन्तु पञ्चनित्यासन्तुरुष्काशुरुचन्दनम् ॥

दत्त्वा तु मन्त्रपूर्व्वन्तु नैवेद्यमुपकल्पयेत् ।

पायसं घृतसंयुक्तं चामयेच्च तथा तु ताम् ॥

हिजाय शिवभक्ताय सवत्साङ्गां निवेदयेत् ।

सहेमवत्सकांस्याच्च महापुण्यमवाप्नुयात् ॥

यावत्तद्गोमसंस्थानं तावद्देव्या पुरम्बसेत् ।

इहैव गतपापोऽसौ जायते नृपसत्तम ॥

विष्णुधर्म्यं साम्बाता उवाच ।

ब्राह्मणं प्रोक्षनार्थाय केशवस्य शिवस्य च ।

यानि दानानि देयानि तान्याचक्ष्व द्विजोत्तम ॥

येन चैव विधानेन दान पुंसः सुखावहम् ।

ऐहिकासुप्तिकातिष्ठ करोति न विहस्यति ॥

वसिष्ठ उवाच ।

गोदानमादौ वक्ष्यामि प्रत्यक्षक्रमयोगतः ।

‘येनचेव विधानेन धेनुं नाधिकविस्तरम् ॥

पुण्यन्दिनमथासाद्य स्नात्वातर्प्यं पितृभ्यथा ।

कृतोपवासः सम्प्राप्य पञ्चगव्यं नरेश्वर ॥

घृतक्षीराभिषेकश्च कृत्वा विष्णोः शिवस्य च ।

तमभ्यर्च्य यथान्यासं पुष्पादिभिरनुक्तमात् ॥

उदग्मुखो प्राङ्मुखो वा गृष्टिं कृत्वा पयस्विनो ।

‘गृष्टिः’ सकृत्प्रसूतेत्यर्थः ।

सपुत्रां वृक्षसंयुतां सितयज्ञोपयोतिनोम् ।

स्वर्गशृङ्गो रोष्यपुत्रां सुजर्णोपरि सन्धिताम् ॥

गत्तितोदक्षिणायुक्तां ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।

गावो भमायतः सन्तु गावो मे सन्तु पृष्ठतः ॥

गावो मे हृदये सन्तु गवां मध्ये वसाम्यहम् ।

प्रदक्षिणं ततः कृत्वा धेनुं द्विजवरश्च तम् ॥
 इमां नः प्रतिशङ्क्षीष्व धेनुर्दत्ता मया तव ।
 स मे पापापनोदाय गोविन्दः प्रीयतामिति ॥

वज्रिपुराणे तु

अथमधिको मन्त्रः ।

या धेनुः काश्यपस्यासीदध्वर्षा गौतमस्य च ।
 साभिकामफला देवि इह लोके परत्र चेति ॥
 एवमुच्चार्य तं विप्रं गोविन्दं नृप कल्पयेत् ।
 अनुव्रजेत्तु गच्छन्तं पदान्यटौ मराधिप ॥
 अनेन विधिना धेनुं यो विप्राय प्रयच्छति ।
 सर्वकामसमृद्धात्मा विष्णुलोकं न गच्छति ॥
 सप्तावरान् सप्तपरानात्मानश्चैव मानयः ।
 सप्तजन्मकृतात्पापान्भीक्ष्यत्यवनीपते ॥
 पदे पदे ऽश्वमेधस्य गोसवस्य च मानवः ।
 फलमाप्नोति राजेन्द्र दत्तायैवञ्चगौ हरिः ॥
 सर्वकामदुघा सम्यक् सर्वकालेषु पार्थिव ।
 भवत्यथो पापहरा यावदिन्द्रायतुर्हृग ॥
 सर्वपामेव पापानां कृतानामविजानता ।
 प्रायश्चित्तमिदं प्रोक्तमनुतापोपहंसितम् ॥
 सर्वपामेव देवानामेकजन्मानुगं फलम् ।
 हाटकक्षितिगौरीणां सप्तजन्मानुगं फलम् ॥
 ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः शूद्रैर्यान्यैश्च मानवैः ।

लोकाः कामदुषाः प्राप्ता दत्तैर्द्विधिना नृप ॥
 गोभ्योऽधिकं जगति नापरमस्ति किञ्चि-
 दानम् पवित्रमिति शास्त्रविदोवदन्ति ।
 ताः सम्प्रदैः सुरसदय समीहमानै-
 र्देया सदैव विधिना द्विजपुङ्गवेभ्यः ।

इति देवतोद्देशेन गोदानविधिः ।

अथ देवताभ्यो गोदानम् ।

स्कन्दपुराणे ।

शिवाय विष्णवे चापि यस्तु दद्यात्पयस्विनीम् ।
 धेनुं स्नानोपहारार्थं स परं ब्रह्म गच्छति ॥

भविष्यत्पुराणे ।

सौरीं सूर्याय योदद्यात्तरुणीञ्च पयस्विनीम् ।
 तेन दत्तं भवेत्सर्वं जगत् स्यावरजस्रमम् ॥
 'सौरी, सूर्यसुता धेनुरित्यर्थः ।

स्नानाग्निकार्यमुद्दिश्य सुरूपां सुपयस्विनीम् ।
 कुलीनां कपिलान्दत्त्वा दत्तं भवति गोशतम् ॥
 य एवं गामलङ्घ्य दद्यात् सूर्याय मानवः ।
 सोऽश्वमेधस्य यज्ञस्य फलमष्टगुणं लभेत् ॥

तथा । योदद्यादुभयमुखीं सौरभेयीं दिवाकरे ।
 सप्तहोपां महीं दत्त्वा यत् फलं तदवाप्नुयात् ॥
 पादद्वयं शिरोर्ध्वं यदा श्यादेव निर्गतम् ।
 तदा सा पृथिवी ज्ञेया सगैर्नयनकानना ॥

अथ हृषभैकादशीदानम् ।

शिवधर्मात् ।

दश गावः स हृषभा हृषभैकादशी क्षृता ।
 शिवाय विनिवेद्यैव विशुद्धेनान्तरात्मना ॥
 रुद्रैकादशतुल्यात्मा वलभोगादिभिर्गुणैः ।
 शिवादिसर्वलोकेषु यद्येष्टं मोदते वशी ॥

भविष्यत्पुराणे ।

दश गावः स हृषभा हृषभैकादशय ताः ।
 सूर्याय विनिवेद्यैह यत्फलं लभते शृणु ॥
 द्वादशादित्यतुल्यात्मा अणिमादिर्गुणैर्युतः ।
 सौरादिसर्वलोकेषु यद्येष्टं मोदते दिवि ॥

अथ हृषभाधिकगोगतदानं ।

शिवधर्मात्तरात् ।

हृषभं गोगतं दद्याच्छिवायातीव शोभनम् ।
 त्रिःसप्तकुलजैः सार्धं शृणु यत् फलमाप्नुयात् ॥
 सूर्यकोटिप्रतीकागैर्विमानैः सार्वकामिकैः* ।
 अनेकयानसंख्यानैरसुरासुरपूजितैः ॥
 गतरुद्रयलोपेती वीरभद्र इषापरः ।
 गत्वा शिवपुरन्दिव्यमशेषाधिपतिर्भवेत् ॥

भविष्यत्पुराणे ।

महर्षं गोगतं दत्त्वा भास्कराय नराधिप ।

त्रिः समकुलजैः सार्द्धं शृणु यत्फलमाप्नुयात् ॥
 सूर्यकोटिप्रतीकाशैर्दिवाकर इवापरः ।
 गत्वादित्यपुरं रम्यं क्रीडते सूर्यवनूपः ॥
 भुक्त्वा तु विपुलान् भोगान् प्रलये सर्वदेहिनाम् ।
 मोहकञ्चुकमुत्सृज्य विशत्यादित्यमण्डलम् ॥
 सर्वज्ञः सूर्यपरमः शुद्धस्वात्मनि संस्थितः ।
 सर्वगः परिपूर्णत्वात् सूर्यवद्दीप्तिमान् भवेत्* ॥

इति देवतागोदानविधिः ।

अथ त्रिरात्रगोदानविधिः ।

विष्णुधर्मोत्सरे ।

हेमशृङ्गीं रोप्यक्षुरां मुक्तालाङ्गूलभूषणाम् ।
 अहताम्बरसंवीतां तथाकांक्षोपदीहनाम् ॥
 त्रिरात्रं स्थण्डिले सुप्ता त्रिरात्रं गोरसाशनः ।
 दत्तान्तु तर्पिते दत्त्वा वाससा संहते द्विजे ॥
 सदक्षिणा महाभाग त्रिरात्रं गोरसैस्ततः ।
 प्राणसन्धारणदृत्वा शिवलोके* महीयते ॥
 यावन्ति धेनोगोमाणि तावदर्पाणि मानवः ।
 दत्त्वेयं कपिनां विप्राः प्राप्नोत्वभ्याधिकं फलम् ॥

महाभारते ।

तिस्त्रोरात्रीस्त्रद्विरुपोष्य भूमौ
 तृप्ता गावः स्तर्पितेभ्यः प्रदेयाः ।
 यत्सैः पीताः सुप्रजाः सोपचारा
 स्युर्हं दत्त्वा गोरसैर्वर्त्तितेभ्यः ॥

तथा । द्विजातिभभिसत्कृत्य श्वःकल्पमुपवेद्य च ।

प्रदानार्थे नियुञ्जीत रोहिणो नियतव्रतः ॥

श्वःकल्पमुपवेद्य प्रातःकाल उपस्थानं कर्त्तव्य इति प्रापयित्वा,

आद्यानश्च प्रयुञ्जीत समङ्गे बहुले इति ।

प्रविश्य च गवां मध्यमिमां नृतिमुदाहरेत् ।

गौर्मे माता उपभय पिता मे

दिवं गर्भं मे प्रतिष्ठा प्रपद्ये ।

प्रपद्ये कां सर्वरौमुख्यगोषु

मुनिर्वाणीमुत्सृजे गोप्रदाने ॥

समतमिति वै गोभिः समसख्यः समव्रतः ।

एकाल्पगमनात्सद्यः कल्पपात् द्विप्रमुच्यते ॥

उत्सृष्टदृश्यवत्सा हि प्रदेया सूर्यदर्शने ।

उत्सृष्टो त्यक्तो उपवक्तो यया सा तथा,

जर्जस्विन्य जर्जमेधाय यष्टो

गर्भो अमृतस्य प्रतिष्ठा चितो

प्रवाहाः पुण्यभावाः प्राजापत्याः

सर्वमित्यर्थवादः नृतोहि सः ॥

गावोममैनः प्रमुदन्तु सौम्या

स्तथा सौम्याः स्वर्गयानाय सन्तु ।

आहता मे ददतद्याययन्तु ।
 तथा मुक्ताः सन्तु सर्वाणिषो मे ॥
 शेषोत्सर्गं कर्मभिर्देहमोचे
 सरस्वत्यः ज्येयसि समग्रहृत्ताः ।
 यूयन्नित्यं पुण्यकर्मापवत्यः ।
 दिश त्वं मे गतिमिष्टां प्रपन्नाः ॥
 या वै यूयं सोऽहमाद्यैकभावो ।
 शुभान् दत्त्वा चाहमात्मप्रदाता ॥
 नमस्कृता मन एवोपपन्नाः ।
 संरक्षध्वं सौम्यरूपोपरूपाः ॥
 एवन्तस्याग्रे पूर्वमर्घं वदेहै ।
 गवां दाता विधियत् पूर्वदृष्ट्या ॥
 प्रतिभूयाच्छेपमर्घं द्विजातिः
 प्रतिगृह्णन् गोप्रदाने विधिज्ञः ॥

पूर्वमर्घं, यावैयूयमित्यादिकं ।
 गां ददानीति वक्तव्यमर्घ्यं सुग्रावसुप्रदत् ।
 उधस्या नमितव्याच वैष्णवीतिच चीदनात् ।
 नाम संकोर्त्तयेत्तस्या यथासंख्यं ययोत्तरं ॥
 फलपट्त्रिंशदष्टो च सहस्राणि च विंशति ।

॥ एवमेतान् गणान् बुद्ध्वा गवादीनां यथा क्रमं ॥
 गोप्रदाता समाप्नोति समस्तानष्टमेक्रमे ।

'अर्घ्यं' अर्घाहं, 'वस्त्रावसु, गोधन प्रदत्,
 प्रददत् उध्वं चीरं तद्युक्ता उध्व्या

अष्टमे क्रमे, गवि दत्तायां गच्छन्त्यामष्टमे पदे ।

गोदः गोलां निर्भयसार्धदाता

नस्योती वै वसुदाता च कामी ।

उपस्योढाभारं नयय विद्वान् ।

विख्यातास्ते वैष्णवायन्द्रलोकाः ।

गां वै दत्त्वा गोव्रती स्याच्चिरात्

निशां चैकां सम्यसेतेह ताभिः ॥

काम्याष्टम्यां वर्त्तितव्यं त्रिरात्रं

गवां रसैर्वा गृह्यता प्रस्रवैर्वा ।

वेदव्रती स्याद्दृष्टभप्रदाने

वेदावाप्तिर्गोयुगस्य प्रदाने ॥

तथा, गवां विधि मासाद्य यज्या

लोकानपगान् विन्दते नाविधिघ्नः ।

वसुदा द्रव्यदाः ।

‘कामी, काम्यफलवान् ।

‘उपस्योढा, उपस्थावाहयिता गायत्र्या इत्यर्थः ।

‘काम्याष्टमी, रोहिण्युक्ताष्टमी । रसैर्दध्यादिभिः ।

‘प्रस्रवैः, चौरैः ।

‘वेदव्रती, वेदव्रतफलवान् ।

‘गवांयज्या, गोप्रदाता ।

कामान् सर्वान् पार्थिवानेकसंस्थान् ।

शेयै दद्यात् कामदुग्धाद्य धेनुं ।

सम्यक्तास्यहव्यकव्यौघवत्य
 स्तासामुक्तं आयसं संप्रदानं ॥
 न चाग्निप्यायाव्रतायोपकुर्यात्
 नाशान्ताय नच षक्रवुदये ।
 गुह्योद्भयं सर्वलोकस्य धर्मा
 नेमान् धर्मान्यत्र तत्र प्रकल्पयेत् ॥

इति त्रिरात्रगोदानविधिः ।

अथाह हव्यगौतमः ।

धेनुं पयस्विनीं हृद्यां घण्टाभरणभूषितां ।
 हेमशृङ्गीं रौप्यचुरां वासोभिर्वेष्टितां नरः ॥
 नवधान्यैः समायुक्तामेकैकं द्रोणपञ्चकं ।
 सहिरण्यां तु तां दद्यात् ब्राह्मणाय कुटुम्बिने ॥
 अश्लोषाय गान्ताय धर्मज्ञाय विशेषतः ।
 होमय पूर्ववत् कार्यः समिदाज्यचरुत्कटं ॥

पूर्ववदिति रुप्यहव्यभदानवदित्यर्थः ।

तस्मै हुतव्रता दद्यात् पूजितायांगुलीयकैः ।
 गां क्षणां क्षणरूपायमन्त्रेणानेन रोगवान् ॥
 देवकोपुत्र चाणूरकंमारिष्टविनाशनः ।

● नागय ग्रहणीं क्षण गोपीजनमनोत्सवः ॥

दानमन्त्रः । हतेनानेन दानेन ग्रहणोगान्तिमृच्छति ।

तस्मादेतत्तु कर्त्तव्यं ग्रहणीरोगिणा मदा ।

इति ग्रहणीहरधेनुदानविधिः ॥

तथा । धेनुं पयस्विनीं दाता लोहितां हेमशृङ्गिकां ।

तथा रूप्यसुरां रक्तवस्त्रेण समप्रदृतां ।

ब्राह्मणायाम्निवर्णाय दद्यात्सत्कृत्य मानवः ॥

पलेन वा पलार्द्धेन तदर्धेनाथवा पुनः ।

सुवर्णेन युतां शुभ्रां यदा स्वविभवेन तु ॥

हिजोक्षमाय चैष्टाय सर्वशास्त्रार्थवेदिने ।

धेनुन्तामतिसंहृष्टो मन्त्रेणानेन भक्तितः ॥

गावोमे द्वदये सन्तु गावोमे सन्तु पृष्ठतः ।

देवानायातु सुरभी क्षपयासृग्दरं मम ॥

दानमग्नः ।

विनाशयत्यदोदानमपि दीर्घमसृग्दरम् ।

तेनेदं यन्नतः कुर्यादसृग्दरमदार्हितः ॥

इति असृग्दरनाशनधेनुदानविधिः ।

अथ वैतरणीगोदानं ।

आह व्यासः ।

आमसमृत्युना देया गौः सवक्त्रा तु पूर्णवत् ।

तदभावे तु गोरेव नरकोदरणाय वै ॥

पूर्ववत्, सुवर्णशृङ्गिकाविधिना ।

तदा यदि न शक्नोति दातुं वैतरणीं तु गां ।

शक्नोऽन्यो ऽरुक् तदा दद्याच्छ्रेयोदद्यात् मृतम्य च ॥

अरुक्, रोगरहितः ।

अथ दानमन्त्रः ।

यमहारे महाघोरे* कृष्णा वैतरणी नदी ।
तां तर्तुं गां ददाम्येतां तुभ्यं वैतरलीमिति ॥

ब्रह्मवैवर्ते युधिष्ठिर उवाच ।

यमहारे महाघोरे या सा वैतरणी नदी ।
किंरूपा किंप्रमाणा सा कथं सा गर्हिता किल ॥
कथं तस्याः प्रमुच्यन्ते केषां वासस्तु सन्ततं ।
केषां तथालुकूला सा एतद्विस्तरतोवद् ॥

श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

या सा वैतरणी नाम यमहारे महानदी ।
तस्याः प्रमाणं रूपं च शृणु सर्वभयावहं ॥
शतयोजनविस्तीर्णा पृथुले सा महासरित् ।
अगाधानन्तरूपा सा दृष्टमात्रात् भयावहा ॥
पूयशोणिततीया मा मांसकर्द्दमनिर्मिता ।
कृमिभिः सद्गुलं भयं वक्षतुण्डैरयोमुखैः ॥
शिशुमारैश्च मकरैर्वज्रकर्त्तारिसंयुतैः ।
अन्यैश्च जलजैर्घोरैर्युक्ता सा भयभेदिभिः ॥
पतन्ति तत्र वै मर्त्यास्क्रन्दमानाः सुदारुणाः ।
हा भ्रातः पुत्र तातेति प्रलपन्तो मुहुर्मुहुः ॥
चिरमस्तर्निमज्जन्ति ग्मानिं गच्छन्ति देहिनः ।
चतुर्विधैः प्राणिगणैर्द्रष्टव्या मा महानदी ॥

तरन्ति तस्या दानेन अन्यथा तु पतन्ति ते ।
 धार्मिका दानशीलाश्च तां तरन्ति नरोत्तम ॥
 सानुकूलो भवेद्येन नदी वैतरणी नृणां ।
 तत् शृणुष्व नरव्याघ्र कथ्यमानं युधिष्ठिर ॥
 अयने विपुले पुण्ये व्यतीपाते दिनक्षये ।
 अन्येषु पुण्यकालेषु दीयते दानमादरात् ॥
 पाटलामयवा लप्यां कुर्याद्वैतरणीं शुभां ।
 सुवर्णशृङ्गो रौप्यचुरां कांस्यपात्रसुदीहनां ॥
 लवणवस्त्रयुगच्छवां सप्तधान्यसमन्वितां ।
 कार्पासद्रोणशिखरे आसोनां ताम्रभाजने ॥
 यमं हैमं प्रकुर्याद्वै लोहदण्डसमन्वितं ।
 महामहिषमारुद्धमूढपाशद्वारे परे ॥
 इक्षुदण्डमयं बद्धा उडुपं पट्टबन्धनैः ।
 उडूपोपरि तां धेनुं सूर्यदेहसमुद्भवां ॥
 कृत्वा प्रकाशयेद्विद्वान् क्षत्रोपानहसंयुतां ।

सप्तधान्यानि द्रोणय, परिभाषायां व्याख्यातानि उडूपं चुद्र-
 नोका ।

इममुच्चारयेत् मन्त्रं संगृह्णीदकमण्डलं ।
 यमद्वारे महाधारे दृष्ट्वा वैतरणीं नदीं ॥
 तर्तुकामीददाम्येनां तुभ्यं वैतरणीं च गां ।

अधिवासनमन्त्रः ।

श्रीं विष्णुरूप दिजयेष्ठ भूदेवपंक्तिपावन ।

सदक्षिणा मया तुभ्यं दत्ता वैतरणी नदी ॥
 दानमन्त्र । धर्मराजं च विप्रं च धेनुं वैतरणीं तथा ।
 सर्वं प्रदक्षिणीकृत्य ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥
 पुष्टं संगृह्य तद्धेनोरग्रे कृत्वा च ब्राह्मण ।
 धेनुके त्वं प्रतिक्षस्व यमद्वारे महालये ।
 उक्षितोर्ध्वरहं देवि वैतरण्यै नमो नमः ॥

अनुव्रजनमन्त्रः ।

अनुव्रजेष्व गच्छन्तां सर्वं तस्य गृहे नयेत् ।
 एवं कृते महीपाल सा रसरित् सुखदा भवेत् ॥
 तस्मै च तया धेन्वा सा सरिज्जनवाहिनी ।
 सर्वाङ्गादानवाप्नोति ये दिव्या ये च मानुषाः ।
 रोगी तु रोगनिर्मुक्तः तद्यैवोपरमेत् स्मृतिः ॥
 इतीदमुक्तं तव धर्मसूनोः
 पुण्यं मया वैतरणीप्रदानं ।
 शृणोति भक्त्या पठती ह सम्यक्
 स याति विष्णोः पदमप्रमेयं ॥
 इति वैतरणीधेनुदानविधिः ।

अधोभयतोमुखीदान ।

स्कन्दपुराणे ।

प्रमूढमानां योगां च दद्यादुभयतोमुखीं ।
 अधोलोकेन विधानेन स जातिश्रुतां लभेत् ॥

नन्दिपुराणे ।

यद्योभयमुखीं दद्याद्वा विप्रे वेदवादिनि ।

देवाय वीर्यभीष्टाय स कुलान्येकविंशतिः ॥

समुत्तृत्य नरस्तिष्ठेश्वरकात् ब्रह्मणोऽन्तिके ।

युगानि रोमतुल्यानि यदि यद्वापरोनरः ॥

याज्ञवल्करः । सवत्सारोमतुल्यानि युगान्युभयतोमुखीं ।

दत्त्वा स्वर्गमवाप्नोति पूर्व्वेण विधिना ददत् ॥

पूर्व्वेण विधिना, हेमचन्द्रादौ गङ्गायै रित्यादिना प्रत्यक्षधेनू

विष्णुः ।

अथ प्रसूयमाना गौः पृथिवी भवति तामलङ्कृत्य ससुवर्णां
विप्राय दत्त्वा पृथिवीदानफलमाप्नोति ।

अत्र गाया भवति ।

सवत्सारोमतुल्यानि युगान्युभयतोमुखीं ।

दत्त्वा स्वर्गमवाप्नोति यद्दधानः समाहितः ॥

महाभारते ।

यावद्वत्प्रसूता गोस्तावत्सा पृथिवी स्मृता ।

पृथिवी तेन दत्ता स्यात्तादृशीं गां ददाति यः ॥

देवलः । यावद्वत्समुखा योनौ नयायादभनिष्कृतिः ।

यावन्न जायते धेनुस्तावद्गूः सचराचरा ॥

अलङ्कृत्योक्तविधिना सुवर्णत्रिपलान्विता ।

दातव्या द्विपला मध्या पलाद्या कन्यसा मता ॥

दत्त्वेमां पुरुषः स्वर्गे वसत्यमरपूजितः ।

गोवत्सरोमतुल्यानि युगानीक्षितभोगभाक् ॥

मत्स्यपुराणे ।

रुक्मशृङ्गीं रौप्यसुरां मुक्तालाङ्गूलभूषिणां ।

कांस्योपदोहनां राजन् सवत्सां द्विजपुङ्गवे ॥

प्रसूयमानां योदद्याद्दिनुं द्रविणसंयुतां ।

द्रविणं यत्र दक्षिणारूपं, तच्च भूरिदक्षिणा इत्यग्रेऽभिधाना-
दनस्य प्रदेयं ।

यावद्दत्तोयोनिगतोयावद्गर्भं न मुञ्चति ।

तावद्भोः पृथिवी श्रेया सगैलवनकानना ॥

प्रसूयमानां योदद्याद्दिनुं द्रविणसंयुताम् ।

ससमुद्रगुहा भूमिः सगैलवनकानना ॥

चतुरन्ता भवेद्दत्ता पृथिवी नात्र संग्रयः ।

यावन्ति धेनुरीमाणि घत्सस्य च नराधिप ॥

तावत् संख्यान् युगगणान् देवलोके महीयते ।

पितृन् पितामहाद्यैव तथैव प्रपितामहान् ॥

उदरिष्यत्वसन्देहो नरकाद्भूरिदक्षिणः ।

धृतघोरवहाः कुल्याः दधिपायसकर्दमाः ॥

यत्र तत्र गतिभूतस्य भवेच्छेषितकामदा ।

गोलोकः सुलभस्तस्य ब्रह्मलोकस्य पार्थिवः ॥

स्मितय त चन्द्रसमानयक्ता

प्रतप्तजांबूनदतुल्यवर्णाः ।

महानितम्बस्तनमध्यवृत्ताः ॥

भजन्यजस्रं नलिनाभानेत्राः ॥

वराह पुराणे ।

सुवर्णगृहीं यः कृत्वा रौप्ययुक्तां खुरेऽथ वा ।
 ब्राह्मणस्य करे दत्त्वा सुवर्णं रौप्यमेव वा ।
 कपिलाया स्तर्दापुच्छं ब्राह्मणस्य करेन्यसेत् ।
 उदकञ्च करे दत्त्वा वाचयेत् अष्टयान्वितः ॥
 सप्तमुद्रवना तेन सग्रेलवनकानना ।
 रत्नपूर्णा भवेद्दत्ता पृथिवी नात्र संशयः ॥
 पृथिवोदानतुल्येन दानेनैतेन मानवः ।
 तारितैर्याति पितृभिर्विष्णुस्थं पदमव्ययं ॥
 ब्रह्मस्वहारको गोघ्नोभ्रूणहा पाकभेदकः ।
 महापातकयुक्तोऽपि वृक्षको ब्रह्मदूषकः ॥
 निन्दको ब्राह्मणानां च तेषां कर्माभिदूषकः ।
 एवं पातकयुक्तोऽपि गवां दानेन शुद्ध्यति ॥
 यक्षोभयमुखी दद्यात् प्रसूतकनकावृता ।
 तद्दिने पायसाहारः पयसा वापि वाहयेत् ॥
 सुवर्णस्य सहस्रेण तदर्द्धेनापि तामिति ।
 तस्याप्यर्द्धं शतं वाथ पञ्चाशच्च ततोऽर्धकं ॥
 यथा शक्त्या प्रदातव्यं यित्तशाठ्यविवर्जितं ।
 इमां गृहाणोभयमुखी भवां स्नाता-ममास्तु वै ॥
 मम वंशविशुद्धस्य सदा सस्तिकरी भव ।
 इरावती धेनुमती च जप्त्वा देवस्थानात्तु देनन्तरं ॥
 प्रतिगृह्णामि त्वां धेनुं कुटुम्बार्थे विशेषतः ।

स्वस्ति भवतु ते नित्यं रुद्रमातर्नमोनमः ॥

द्योस्ते प्रतिददामि पृथिवी ते प्रतिगृह्णामि ।

क इदं कस्माद्देति जपेन्नन्तं वसुन्धरे ॥

विमृजेत् ब्राह्मणं देवि गात्रं तस्य गृहं नयेत् ।

उभयगिरस दद्यादित्यनुष्ठौ चवनः ।

तस्याः प्रदानकाला प्रसवकालीनान्यं कालं प्रतीक्षते

व्यतीपात-विपुषा यन-पडग्रीति-मुख-यिष्णुपदी-ग्रहणान्ताः

सर्व्वेव पुण्यकालाः तदैव यत्र चार्द्धप्रसूता तत्र स्नाती ब्राह्मणं
ब्रूयात्श्रुतं यैस्त-सत्यं शीघ्रं वृक्ष-जातिक्रिया-द्यैर्गुणैरूपैर्तं च कालेन
प्रणिपत्य ब्रूयाद् दहमतोषार्त्तोभीतोऽस्मादगाधादपारात् संसा-
रार्णवात्समुत्तारयामि दशापरान् दशपरानात्मानश्च च स्वामिन्
भयन्तं दानपात्रमासाद्य स चानुग्रहबुद्ध्या नार्थलिप्सया गृह्णीत
दाता च तामनुमन्ययेत् त्वं महोमवनि विश्वदेवः क इदं यास्माद्
इति गृह्णीतायां दक्षिणेन पाणिना वेत्समाकर्षयेत् गर्भेण सखे-
यामवेदमिति जपेत् निश्चान्तेऽग्निमुपसमाधाय देवान् पितॄन्-
जदोः पर्व्वतान् वनस्पतीन् दधोवागानोपधोमर्षयंस्ते स्तैर्धन्यैस्तेषां
मन्त्रपदानि भवन्ति घटेवामो दिव्येनादशम्याः उग्रस्तत्त्वानिधो
अहि इम मे गङ्गेयमुने सरस्वति अद्रिभिः सुतोमतिभिश्च नोहिते
वनस्पते गतायत्मो विगोह ममुद्रज्येष्ठाः सनिलम्य मध्यादहिरिष-
भोगैः पर्णैरिति गच्छं मधुयानाञ्जतायत इति मन्याः तदनु पार्थि-
योभिः पृथिवीं तर्पयेद्देव्यावापृथिवीं पूर्वं चित्ते ये महो द्यौ
पृथिवी च नः उर्व्वं पृथ्वी महमे दरे अन्ते गौरोर्मिमाय सन्निनानि
राक्षसीत्यादिभिर्यतुरगीत्याज्याहुतीर्जुहोति ब्राह्मणान् भोजयेत्

स्वस्त्ययनं वाचयौत अथास्य कर्मणो व्युष्टिमुदाहरन्ति अभक्ष्य-
भक्ष्यमपेयपायिनं ब्रह्मघ्नं पिबघ्नं सद्यएव पुनाति उपाध्यायिनीं
सुतां मित्रभार्य्यां मातरं मातृश्वसारं मातुलानीं भगिनीं
भागिनेयीं शिष्यजायां धात्रीमन्यामप्यगम्यां गत्वोभयगिरसंस-
परिक्करां ब्राह्मणाय दद्यात् परिकरोस्याः सुवर्णं रूप्यं रत्नादि
चेवाणि ग्रामाणि वा धान्यानि यस्त्राणि स्ववर्णाद्यायन्दनाद्या
गन्धाः यतं गवां तदर्द्धमर्द्धं वा सर्वस्वस्या सहतया ब्राह्मणाय
दद्यात् महापातक मुक्तये, विमुक्तये ।

इति उभयतो सुखोदानविधिः ।

अथ गोदानप्रसङ्गेन हयभदानमप्यभिधीयते ।

तत्र स्कन्दपुराणे ।

उत्पाद्य सस्यानि तृणञ्चरन्ति

तदेव भूयःसकलं वहन्ति ।

नभारखिन्नाः प्रवदन्ति किञ्चित्

अहो हयैर्जीवति जीविसोकः ॥

ब्रह्मपुराणे ।

पुरा निर्मितवान् ब्रह्मा हयभं धर्मरूपिणं ।

स्नेतवर्णं चतुष्पादं सत्त्वैकगुणधारणात् ॥

धर्म इत्याह धर्मः स धर्मेण विधृताः प्रजाः ।

प्रजा धरत्ययं भूमौ धर्ममूर्त्तिर्हपो यतः ॥

अतो हयभदानेन दत्तं म्यात्मचराचरं ।

कृत्वा तत्पार्श्वतस्तत्र ऊचोपानहकम्बलं ॥

वृषं संपूज्य पुण्याद्यैर्वित्तशाठ्यादृते नरः ।
 यद्वया चैव योदद्यात्तच्चमुच्चति धर्मराट् ॥
 सर्व्वसस्यैः सुखैश्चैव दातारं योजयत्वसौ ।

आदित्यपुराणे ।

यो वै ददात्यनङ्गाहं सुशीलं साधुवाहिनं ।
 उभयोः पार्श्वयोर्दत्त्वाऋचोपानहकम्बलं ॥
 शीलवेदाङ्गसम्पन्ने हृष्टे शिष्टे द्विजे नरः ।
 पुण्येच जन्मनक्षत्रे अयने विपुत्रेषु च ॥
 दत्त्वा तस्य अनङ्गाहं सर्व्वरत्नैरलङ्कृतं ।
 दत्त्वा तस्य अनङ्गाहं तस्मिन् स्थाने महासुने ॥
 क्षुत्पिपासाहर्तृत्वापि अग्रतः प्रतिपद्यते ।
 दत्त्वा प्रजापतेर्लोकान्विशोकः प्रतिपद्यते इति ॥

कण्ठं प्रलम्बगलकम्बलं तथा
 अनङ्गाहं ब्राह्मणायाय धुर्य्यं
 दत्त्वायुवानं वसिनं विनीतं ।
 हलस्यबोद्धारमनन्तवीर्य्यं
 प्राप्नोति लोकान्दशधेनुदम् ॥

स्कन्दपुराणे ।

निवेद्य सहस्रोपेतमनङ्गाहं शिवाय च ।
 दशधेनुप्रदानस्य फलं शोभनमाप्नुयात् ॥

बृहस्पतिः ।

वेदप्रतीत्याहूयभद्रदाने वेदावाप्तिर्गोयुतस्य प्रदाने ।

देवलः ।

पुण्ययुग्मं वृषं वापि दत्त्वा गच्छेत् सुरालयं ।
 भुङ्क्ते मन्वन्तरं भोगान् द्विशुणान् युग्मलाङ्गुली ॥
 अनङ्गाहौ तु योदद्याद्विजे भीरेण संयुतौ ।
 अलङ्कृत्य यथा शक्त्या सुवाहौ शुभलक्षणी ॥
 सर्वपापविशुद्धात्मा सर्वकामसमन्वितः ।
 वर्षाणि वसति स्वर्गे रोमसंख्याप्रमाणतः ॥
 यो ददाति वलीवहंसुक्तेन विधिना शुभं ।
 अथङ्गं गोप्रदानाच्च भुङ्क्ते दशगुणं फलं ॥

महाभारते ।

युवानमिन्द्रियोपेतं यत्नेन सह दूषणं ।
 गवेन्द्रं प्राच्याणेन्द्राय भूरिशृङ्गमलङ्कृतं ॥
 क्षेमं ये प्रयच्छन्ति श्रोत्रियाय परन्तप ।
 ऐश्वर्य्यन्तेऽभिजायन्ते जायमानान् पुनः पुनः ॥
 यत्नेन, स्त्रीगवीनामिति शेषः ।
 भूरिशृङ्गं, सुवर्णशृङ्गं ।

यमः ।

दान्तन्धुरन्धरं दत्त्वा कृत्रोपानहसंयुतं ।
 दशधेनुप्रदानाच्च यत् फलन्तत्समश्रुते ॥
 भविष्योत्तरात् युधिष्ठिर उवाच ।
 युष्मत्वाक्यास्तमिदं शृण्वानोऽहं जनार्दन ।
 न तृप्तिमधिगच्छामि जातङ्गौतूहलं हि मे ॥

१ गोपतिः किल गोविन्दस्त्रिपुलोकैषु विद्युतः ।

गौवृषस्य प्रदानेन त्रैलोक्यमभिनन्दति ॥

२ तस्मै वृषभदानस्य फलं वैकथयाच्युत ॥

श्रीकृष्णउवाच ।

वृषदानफलं दिव्यं शृणुष्व कथयामि ते ।

पवित्रं पावनं चैव सर्वदानोत्तमस्तथा ॥

दशधेनुसमोऽनङ्गानेकयैव धुरन्धरः ।

दशधेनुप्रदङ्गनादि ह्यपेक्षी विशिष्यते ॥

हृषभस्यापि पुष्टाङ्गो ह्यरोगः पाण्डुनन्दन ।

युवा भद्रः सुशीलश्च सर्वदोषविवर्जितः ॥

धुरन्धरः स्थापयति एकएव कुलं महत् ।

ताता ३ भवति संसारे नात्र कार्या विचारणा ॥

अलङ्कृत्य ह्यमं शान्तं पुष्ट्यै ऽङ्गि समुपस्थिते ।

दीप्यलाङ्गूलसंयुक्तं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥

मन्त्रेणानेन राजेन्द्र तं शृणुष्व वदामि ते ।

धर्मस्त्वं ह्यपरूपेण जगदानन्दकारकः ॥

अष्टमूर्त्तेरधिष्ठानमतः पाहि सनातन ।

दत्त्वैयं दक्षिणायुक्तं प्रणिपत्य विसर्जयेत् ॥

सप्तजन्मकृतं पापं वाहनः कायकर्मणा ।

तत्सर्वं विलयं याति गोदानसुलतेन मे ॥

यान ह्यभमंयुक्तं दीप्यमानं शुशोभितं ।

‘आरुह्य कामगन्धिष्यं स्वर्लोकमधिरोहति ॥
 यावन्ति तस्य रोमाणि गोवृषस्य महौपते ।
 तावद्वयसहस्राणि गवां लोके महौयते ॥
 गोलोकादवतीर्णस्तु इहलोके दिजायते* ।
 सचयाजी महातेजाः सर्व्यन्नाक्षरपूजितः ॥

ग्राजस्त्रिनं, भरसहं दृढकन्यरश्च
 यच्छन्ति ये वृषमश्रेयगुणीपपत्नं ।
 दत्तेन यद्ववति गोदगणेन पुण्यं
 सत्यं भवन्ति भुवि तत्फलभागिनस्ते ॥

इति उपदान विधिः ।

सनत्कुमार उवाच ।

हिरण्यवृषदानं च कथयामि समासतः ।
 वृषरूपं हिरण्येन सहस्रेणाथ कारयेत् ॥
 तदर्धेनाथवा धीमास्तदर्धेन वा पुनः ।
 अष्टोत्तरयतेनापि वृषभं धर्मरूपिणं ॥

अत्र तु पातपरिभाषविशेषस्य हिरण्यस्य सहस्रादिसंख्यया-
 ध्ववच्छेदः कर्त्तुं न शक्यत इति पूर्वप्रक्रान्तनिष्कशब्देनाकाङ्क्षापूर-
 णीया लिङ्गपुराणीकदानेषु निष्करेव व्यवहारदर्शनाच्च ।

ललाटेकारयेत्पुण्ड्रमर्धचन्द्रं कलालतिं ।

स्फटिकेन तु कर्त्तव्याः खुराय रजतेन च ॥

पुण्ड्रं तिलकं, स्फटिकं, खुरा रजतेन विधेयाः,

श्रीवान्तु पद्मरागेण ककुद्दीमेदकेन च ।
 श्रीवायां घण्टावलयं रत्नचित्तं तु कारयेत् ॥
 हृषाङ्कङ्कारयेत्तत्र किङ्किणीकृतपद्मगं ।
 पूर्वोक्तदेशकाले च वेदिकोपरिमण्डले ॥

हृषाङ्को, महेश्वरः ।

तन्मूर्त्तिलक्षणमाह विश्वकर्मा ।
 त्रिनेत्रस्तु चतुर्बाहुर्जटामण्डलमण्डितः ।
 शूलखट्वाङ्गवरदाभयपाणिर्महेश्वर इति ॥
 पूर्वोक्तदेशकालइत्यत्र, देश-काल-कुण्ड-मण्डप-वेदिकादि-
 लिङ्गपुराणीकं तुलापुरुषदानविहितं वेदितव्यं ।
 हृषश्च स्थापयेत्तत्र पश्चिमासुखमग्रतः ।
 ईश्वरं पूजयेद्भक्त्या हृषारूढं हृषध्वजं ॥
 हृषेन्द्रं पूज्य गायत्र्या नमस्कृत्य समाहितः ।
 श्रीतीक्ष्णशृङ्गाय विप्रहे धर्मपादाय धीमहि तन्नोहृषःप्रची-
 दयात्

इति हृषगायत्री ।

मन्त्रेणानेन संपूज्यो हृषो धर्मविहृदये ।
 होतव्यश्च हृताद्यैश्च यथाविभवविस्तरं ॥
 हृषःसम्पूज्य दातव्यो ब्राह्मणेभ्यः शिवाय च ।
 दक्षिणाचैव दातव्या यथाविज्ञानुसारतः ॥
 एतद्यः कुरुते भक्त्या हृषदानमनुत्तमं ।
 शिवस्यानुचरो भूत्वा सुधिरन्तत्र मोदते ॥

प्रत्यङ्मुखश्च हृषभं शिवायतःस्थापयेत् ।

शिवस्य तत्पश्चिमे स्थापनात् ।

तदुक्तं वातुले

हृषाङ्गे परितः कार्यं किञ्चिद्विषयस्य शुभम् ।

ईश्वरं पूजयेत्पश्चात्पश्चिमान्दिशमास्थितं ॥

पूजयित्वा विधानेन हृषयागन्तुं कारयेत् इति ।

शिवायचेति, चकारः समुच्चये ।

कामिकेलेकाम्निपक्षीपि ।

समिदान्यचरूपे तमेकमग्निमथापिवेति ।

दक्षिणादिर्वां प्राप्नुवत् ।

इति लिङ्गपुराणोक्तो हिरण्यहृषदानविधिः ।

अम्बरौघ उवाच ।

यत्सूर्येण समाख्यातं दानं सर्वसुखावहं ।

ईश्वराणाञ्च निःस्वार्तां तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥

वसिष्ठ उवाच ।

येनेश्वरो हरिद्रोमा करोति विधिना नृप ।

दानं सर्वगुणोपेतं तच्छृणुष्व यथा तथा ॥

भारादौ विपत्तानाञ्च हृषं कृत्वा विधानतः ।

युतं धेनवाथवा दद्याच्छक्तिनो नृपसत्तम ॥

या मया धेनवः प्रोक्ता हृषास्तावन्त एव हि ।

हरये ता नियोज्याः सुहृदराय च तथा हृषाः ॥

ग्रीवान्तु पद्मरागेण ककुद्गोमेदकेन च ।
 ग्रीवायां घण्टावलयं रत्नचित्रं तु कारयेत् ॥
 हृषाङ्कद्वारयेत्तत्र किङ्किणीकृतपद्मगं ।
 पूर्वोक्तदेशकाले च वेदिकोपरिमण्डले ॥

हृषाङ्गो, महेश्वरः ।

तन्मूर्त्तिलक्षणमाह विश्वकर्मा ।
 त्रिनेत्रस्तु चतुर्बाहुर्जटामण्डलमण्डितः ।
 शूलखट्वाङ्गुवरदाभयपाणिर्महेश्वर इति ॥
 पूर्वोक्तदेशकालइत्यत्र, देश-काल कुण्ड-मण्डप-वेदिकादि-
 लिङ्गपुराणोक्तं तुलामुरुपदानविहितं वेदितव्यं ।
 हृषाङ्कस्यापयेत्तत्र पश्चिमामुखमग्रतः ।
 ईश्वरं पूजयेद्भक्त्या हृषारूढं हृषध्वजं ॥
 हृषेन्द्रं पूज्य गायत्र्या नमस्कृत्य समाहितः ।
 श्रीं तीक्ष्णशृङ्गाय विग्रहे धर्मपादाय धीमहि तन्नो हृषः प्रची-
 दयात्

इति हृषगायत्री ।

मन्त्रेणानेन संपूज्या हृषो धर्मविहृदये ।
 द्यौतव्यश्च हृताद्यैश्च यथाविभवविस्तरं ॥
 हृषः सम्पूज्य दातव्यो ब्राह्मणेभ्यः शिवाय च ।
 दक्षिणायैव दातव्या यथावित्तानुसारतः ॥
 एतद्यः कुरुते भक्त्या हृषदानमनुत्तमं ।
 शिवस्यानुचरो भूत्वा मुचिरस्तत्र मोदते ॥

सनत्कुमार उवाच ।

आपादपौर्णमास्यां तु कार्तिके वाय फाल्गुने ।
 यद्धानैजितक्रोधैर्दयमेतद्यथाविधि ॥
 जाम्बूनदस्य शुद्धस्य पलैस्त्रिंशतिभिस्तथा ।
 तदर्धमर्द्धेन तथा यथाशक्त्या पलैस्त्रिभिः ॥
 द्वाभ्यामेकेन वा कार्यो हपः सर्वाङ्गशीभनः ।
 पलादूनो न कर्त्तव्यो दुःखशोकभयावहः ॥
 मण्डपं कारयेद्विष्यं परार्द्धमष्टनिर्मितम् ।
 तन्मध्ये तन्दुलैः शुक्लैर्मण्डलं कारयेच्छुभं ।
 ततः प्रभाते विमले समुत्थाय जितेन्द्रियः ।
 शुक्लाभ्वरधरःस्नातः शुक्लमास्थानुलेपनः ।
 क्षतनित्यक्रियः शुक्लमालारत्नविभूषितः ॥
 नरो वा यदि वा नारी दिव्यभोगाभिलाषिणी ।
 सितवस्त्रयुगच्छत्रं स्थापयित्वा ततो हपं ॥
 सौवर्णमण्डपे तस्मिन् सुवर्णैर्ध्वजुभिश्चितं ।
 चन्दनागुरुकर्पूरैः सुमनोभिस्तथा सितैः ॥
 संपूजयेत्ततः सम्यक् मन्त्रैः पौराणसम्भवैः ।
 नमस्ते जगदाधार प्रियः पुण्यक्षतामसि ॥
 त्वद्दिहोने जगत्प्रसिद्धकथिच्छुभमभ्युते ।
 नमस्ते धर्मराजाय हपरूपधराय वै ॥
 त्वं मामुदर देवेश दुर्गसंसारसागरात् ।
 यशः कीर्त्तिर्द्धनं धान्यं यदन्यदपि संस्थितं ॥
 तत्तत्पूज्यच्छ देवेश परत्र च शुभां गतिं ।

सर्वभावात्ततोराजन् तिलपात्राणि नित्यशः ।
 सर्वपापविनाशाय दीयते नृपसत्तमः ॥
 गोमयेन समालिप्ते पटवस्त्रसमावृते ।
 ह्यं हेममयं तत्र रौप्यं वा रत्नसंयुतं ॥
 तस्य नीलमये शृङ्गे मौक्तिके चक्षुषी रदाः ।
 द्वात्रिंशच्छुभवस्त्राणि विद्रुमौष्ठौ च नासिका ॥
 मरकतं विनिर्दिष्टं कर्णौ वै हरिताश्मके ।
 पद्मरागस्य वै पादा खुरा रौप्यमयाः शुभाः* ॥
 राजतानि च रोमाणि चोमवस्त्रेण कम्बलं ।
 पादेन पुच्छमुद्दिष्टं सर्वेषामप्ययं विधिः ॥
 ह्यणौ स्फटिकस्यापि लिङ्गे मणिः प्रकीर्तितः ।
 तथा धेनुर्यथानड्डान् सुवर्णस्य तु कारयेत् ॥
 अभोट्टदेवतापूर्जां कुर्वति तदनन्तरं ।
 मन्त्रिणानेन राजेन्द्र तं द्विजाय निवेदयेत् ॥
 यौहपेयघ्नदानेऽभूच्छतानीकस्य निष्कलः ।
 जातरूपमयं मोऽयं तारिता मां न संशयः ॥
 एतस्य विभवाद्दानं भक्त्या यः प्रतिपादयेत् ।
 पृथुले वाप्यशक्ते वा तदनन्तफलं स्मृतं ।
 निःस्त्रोवाप्येवमेव हि कृत्वा दानमतन्द्रितः ॥
 तत्फलं समवाप्नोति स्वल्पदानाच्च संशयः ।

इति अङ्गिरसपुराणोक्तोहेमहृददानविधिः ।

सनत्कुमार उवाच ।

आपादपौर्णमास्यां तु कार्तिके वाद्य फाल्गुने ।

यद्धानैर्जितक्रोधैर्दयमेतद्यथाविधि ॥

जाम्बूनदस्य शुद्धस्य पलैस्त्रिंशतिभिस्तथा ।

तदर्द्धमर्द्धेन तथा यथाग्रक्षया पलैस्त्रिभिः ॥

द्वाभ्यामेकेन वा कार्यो हृषः सर्वार्द्रशोभनः ।

पलादूनो न कर्त्तव्यो दुःखशोकभयावहः ॥

मण्डपं कारयेद्दिव्यं परार्द्धपट्टनिर्मितम् ।

तन्मध्ये तन्दुलैः शुक्लैर्मण्डपं कारयेच्छुभं ।

ततः प्रभाते विमले समुत्थाय जितेन्द्रियः ।

शुक्लाम्बरधरःस्नातः शुक्लमास्थानुलेपनः ।

कृतनित्यक्रियः शुक्लमालारत्नविभूषितः ॥

नरो वा यदि वा नारी दिव्यभोगाभिसाधितौ ।

सितवस्त्रयुगच्छत्रं स्थापयित्वा ततो हृषं ॥

सौवर्णमण्डपे तस्मिन् सुवर्णैर्व्यूहभूषितं ।

चन्दनाशुक्लकूर्पूरैः सुमनोभिस्तथा सितैः ॥

संपूजयेत्ततः सम्यक् मन्त्रैः पौराणसम्भवैः ।

नमस्ते जगदाधार प्रियः पुण्यकृतामसि ॥

त्वद्दिहीने जगत्प्रसिद्धकथिच्छुभमभ्युते ।

नमस्ते धर्मराजाय हृषरूपधराय वै ॥

त्वं मामुद्धर देवेश दुर्गसंसारसागरात् ।

यशः कीर्त्तिर्धनं धान्यं यदन्यदपि संस्थितं ॥

तत्तत्पुण्यच्छ देवेश परत्र च शुभां गतिं ।

इति संपूज्य विधिवत्तं देवं वृषरूपिणं ॥
 नैवेद्यं संस्तरे तत्र हविषा निर्मितं शुभं ।
 कालोद्भवं मूलफलं सर्वं देवसमन्ततः ॥
 हविषान्नेन भुञ्जीत भोजयित्वा ततो द्विजान् ।
 सायाह्ने तु ततः कुर्यात्पुष्पगृहमनुत्तमं ॥
 सितपुष्पैः शुभैर्गन्धैर्लवणधुकराकुलैः ।
 फलमूलानि चान्यानि दीपाःशुक्लदशान्विताः ॥
 दृतपूर्णास्तु कर्त्तव्याः संप्रद्योतितमण्डपाः ।
 रात्रौ जागरणं कार्यं देवदेवस्य सन्निधौ ॥
 वारसुख्याः समा नाय्यो गान्धर्वान् श्रुतिसौख्यदान् ।
 गीतवादित्रशब्देन ब्रह्मघोषपरवेण च ।
 नर्मालापैश्च नृत्यैश्च गमयेत्तां निशान्ततः ॥
 अरुणोदयवेलायां समुत्थाय जितेन्द्रियः ।
 पूजयित्वा द्विजास्तत्र गोहिर्मुखैर्नरोत्तम ॥
 वृषरूपं ततो धर्मं प्रीयतां ह्यभध्वज ।
 इत्युच्चार्य परं मन्त्रमाचार्याय निवेदयेत् ॥
 दत्त्वा दानमिदं सम्यक् विधिनानेन पार्थिव ।
 कुर्याद्विग्विजयं विप्रो वेदकर्म समाचरेत्* ॥
 यैश्चः समुद्रगमनं शूद्रः कर्म यद्येष्यति ।
 फाल्गुन्यामघया दद्याद्दानमेतत्तत्तरोत्तम ॥
 रोद्रं कर्म विनिर्दिष्टं ब्रह्मणा शङ्करस्य हि ।

इति गारुडपुराणोक्तः सुवर्ण-

हपदान विधिः ।

अथ रूप्य हपदानं ।

अथ कुष्ठहरं वक्ष्ये हपदानमनुत्तमं ।

यत्कार्यं कुष्ठरोगार्तैः शरीरसुखकारकं ॥

पलैस्त्रिभिस्तु कुर्वीत द्वाभ्यामेकेन वा पुनः ।

राजतं हपभं शुभ्रं हेमशृङ्गशुरन्तया ॥

महेश्वरेणोमया च कुर्वीत तमधिष्ठितं ।

सौवर्णं प्रतिमे द्वेच पूर्वाक्षेण क्रमेण तु ॥

यथा विभवमानेन विभवाणां न कारयेत् ।

पलाटके कांस्यपात्रे स्थापये च विचक्षणः ॥

श्वेतपुष्पैरक्षताभिः श्वेतयस्त्रैरलङ्कृतम् ।

ब्राह्मणं विद्यासम्पन्नं स्वाचारं संयतेन्द्रियं ॥

सर्वशास्त्रप्रवक्तारं प्रतिग्रहपराङ्मुखं ।

दान्तं कुलीनं धर्मघ्नमनुष्येगकरं वृथा ॥

क्रोधलोभविहीनञ्च सर्वशास्त्रार्थकोविदं ।

गृहमाश्रय भक्त्या तं यथा विधि समर्चयेत् ॥

केयूरकटकैर्वस्त्रैर्माल्यैश्चैवाङ्गुलीयकैः ।

होमञ्च पूर्व्ववत् कुर्यात् मन्त्रैर्महेश्वरैस्तथा ॥

उदङ्मुखोपविष्टाय महादेवस्य सन्निधौ ।

प्राङ्मुखोऽप्यधिष्ठितो दद्यान्मन्त्रेणानेन धर्मधित् ॥

अष्टमूर्त्तिमहेशानः कृपया वृषभध्वजः ।

श्वेतभौदुम्बरं सर्वमद्यवाचित्तमेव च ॥

त्वग्दोषजनितं यच्च मण्डलान्यथवानघ ।
 सर्वं कर्म विपाकोत्थं पार्वतीनाथ सर्व्वग ॥
 कुष्ठहा भव सर्व्वेश रक्ष मां पार्वतीपते ।
 इति वायुपुराणोक्तो रूप्यवृषदान विधिः ।

आह बोधायनः ।

शुक्लपक्षस्य चाष्टम्यां द्वादश्यामथवा पुनः ।
 पलेन कुर्याद्दृषभं सान्द्रलोम सुराजतम् ॥
 हेमगृहं सुवर्णाक्षं रत्नपुष्पशुभाननं ।
 महेश्वरेणोमया च सौवर्णेन ह्यधिष्ठितं ॥
 अथाविभवतस्तत्र परिमाणं विधीयते ।
 उमामहेश्वररूपमत्र निरन्तरोक्त वृषदानवदवधेयं ।
 पलाष्टके ताम्रपात्रे वस्त्रेणावेष्टा भक्षितः ।
 देवस्यैकं वृषस्यैकं पार्वत्याद्यैकमेव हि ॥
 श्वेतपुष्पै रक्षताभिः कुङ्कुमागुरुचन्दनैः ।
 पूजयेन्मूलमन्त्रेण तिलहोमञ्च कारयेत् ॥
 अष्टोत्तरशतं चान्यमित्रेण चार्य्यकेण तु ।
 आचार्य्यो वित्तसम्पन्नः स्वाचारः संयतेन्द्रियः ॥
 सर्व्वगास्तार्थवक्ताच ग्रान्तोदान्तस्तथैवच ।
 धर्मप्रवीणोधिपणस्त्वनुद्देगकरोत्पुणाम् ॥
 वृषदानप्रयोगश्चो हरोमाभ्यामधिष्ठितम् ।
 वृषभं घण्टिकोपेतं दद्याद्द्वैवेयमूपितम् ॥
 उदङ्मुखोपविष्टाय महादेवस्य सन्निधौ ।

प्राप्तुं खी व्याधितो भक्त्या मन्त्रेणानेन संयतः ।
 अष्टमूर्त्तं महेशान कृपया वृषभध्वज ।
 उदुम्बरं वाजिनं वा दण्डमण्डलकन्तथा ॥
 त्वग्दोषजनितं यच्च पूर्वकर्मविपाकिनः ।
 इह कर्मोद्भवं वापि मातृदोषेण वा पुनः ॥
 पितृदोषेण वा सर्वं रक्तदोषोद्भवं तथा ।
 विनाशय शरीरोत्थं पाप्मन्तीप्रिय शङ्कर ॥
 वृषभस्य प्रदानेन उभाभ्याधिष्ठितस्य हि ।

दानमन्त्रः ।

ब्राह्मणान् भोजयेद्यापि भक्त्या परमया युतः ॥
 कृतेनामेन कुष्ठानि ब्रजन्ति विलयं भुवं ।
 तस्मात् कुष्ठाभिभूतानां करणीयमिदं जगुः ॥

इत्यपररौप्यहृदयदानविधिः ॥

गारुडपुराणे ।

यलाष्टकेन रौप्येण कृत्वा वृषभमुत्तमं ।
 मुक्ताफलैरसङ्ख्येयात् पद्मरागैः शुभोभनैः ॥
 सुवर्णतिलकीयेतं चारुचामरभूषितं ।
 गत्वा शिवालये सम्यक् पूजां कृत्वा शिवे ततः ॥
 रुद्राध्यायं जपित्वा तु सप्तहृद्भरहस्यकं ।
 होमय शिवमन्त्रेण तिलाल्बेन विधीयते ॥
 अथाह्वय द्विजवरं वेदवेदाङ्गपारगं ।

वस्त्रालङ्कारमाल्याद्यैः पूजयित्वा शिवं ततः ॥
 उमापूते त्रिलोकेश जगत्कारणकारणं ।
 स्ववाहनप्रदानेन प्रीतोभव नमोस्तु ते ॥
 मन्त्रेणानेन तन्दद्याद्देमदक्षिणयान्वितं ।
 दानस्यास्य प्रदानेन त्रिलोके महीयते ॥

इति तृतीयरूप्यहपदानविधिः ।

स्कन्दपुराणे ।

रौप्यानङ्गाहदानेन नरो यानेन गच्छति ।
 अक्षयाक्षभते लोकानिन्द्रेण सह मोदते ॥
 त्रिंशत्पलात् समारभ्य पलत्रितयमन्ततः ।
 वृषं रूप्यमयं कृत्वा सत्त्वरत्नैरलङ्कृतं ॥
 क्षौमवस्त्रपरिच्छेदं धान्यविन्यासभूषितं ।
 यथोक्तकाले पात्राय पवित्रायोपपादयेत् ॥
 एवं कृत्वा नरोदानं सर्वान् कामानवाप्नुयात् ।
 दानमन्त्रमिमं प्राप्नो दानकाले समुच्चरेत् ॥
 धर्मस्त्वं वृषरूपेण जगदानन्दकारकः ।
 अष्टमूर्तेरधिष्ठानमतः पाहि सनातनः ॥
 ययं ददाति गो भक्त्या कनघोतमयं वृषं ।
 भव्यं पापविनिर्मुक्तो देववद्वि मोदते ॥

इति चतुर्थरूप्यवृषदान विधिः ।

अथ भूमिदानाख्यमतिदानमारभ्यते तव महाभारते ।

भीष्म उवाच ।

अतिदानेषु सर्वेषु पृथिवीदानमुच्यते ।
 अचलाद्यक्षया भूमिर्दोम्बुकामाननुत्तमान् ॥
 दोम्बि वासांसि रत्नानि यशून् व्रीहियवांस्तथा ।
 भूमिदः सर्वभूतेषु शाश्वतीरेषते समाः ॥
 यावद्भूमेरायुरिति तावद्भूमिद एषते ।
 न भूमिदानादस्तोह परं किञ्चित् पुषिष्ठिर ॥
 भूमिमेव ददुः पूर्वं ये भूमिं भुञ्जतेऽधुना ।
 स्वकर्मणोपजीवन्ति नरा इह परव च ॥
 य एतां दक्षिणां दद्यात् पृथिवीं पृथिवीपतिः ।
 पुनश्च जननं प्राप्य स भवेत् पृथिवीपतिः ॥
 संप्रामे वा तशुंजघ्नात् दद्याद्वा पृथिवीमिमां ।
 इत्येतां चतुर्वन्धूनां वदन्ति परमायिषं ॥
 पुनाति दत्ता पृथिवी दातारमिति सत्तम ।
 अपि पापसमाचारं ब्रह्मघ्नमपि वानृतं ॥
 सैव पापात् तारयति सैव पापात् प्रमुञ्चति ।
 अपि पापकृतां राज्ञां प्रतिगृह्णन्ति साधवः ॥
 पृथिवीं नान्यदिच्छन्ति पावनं ह्येतदुत्तमं ।
 नामास्थाः प्रियदत्तेति शुद्धां देव्याः सनातनं ॥
 दानं वा पृथक्वादानं नामास्थाः परमं शिवं ।
 यः साधोर्भूमिमादत्ते न भूमिं विन्दते हि सः ॥

भूमिं दत्त्वा तु साधुभ्यो विन्दते भूमिमेव हि ।
 यस्य विप्रानुशासन्ति साधोर्भूमिं सदैव हि ॥
 न तस्य शत्रवो राज्ञः प्रशासन्ति वसुधरांश्च
 यत्किञ्चित् कुरुते पापं पुरुषो वृत्तिकर्षितः ॥
 अपि गोचर्ममात्रेण भूमिदानेन पूयते ।
 येऽपि सङ्कोर्णकर्माणो राजानो रौद्रकर्मिणः ॥
 तेभ्यः पवित्रमाख्येयं भूमिदानमनुत्तमं ।
 अल्पान्तरमिदं शश्वत् पुराणा मेनिरे जनाः ॥
 द्योयजेताश्चमेधेन दद्याद्वा साधवे मह ।
 सुवर्णं रजतं वस्त्रं मणिमुक्तावसनि च ॥
 सर्वमेतत् महीपाल ददाति वसुधान्ददत् ।
 सागरान् सरितः शैलान् काननानि च सर्वशः ॥
 सर्वमेतन्नरयेष्ट ददाति वसुधां ददत् ।
 ओषधीः क्षीरसम्पन्ना नगान् पुष्पफलान्वितान् ॥
 काननान्युपगैर्नाय ददाति वसुधां ददत् ।
 अग्निष्टोमप्रभृतिभिरिष्टाच स्वाप्तदक्षिणैः ॥
 न तत्फलमवाप्नोति भूमिदानाद्यदयते ।
 तपो यज्ञः श्रुतं शील-मनीषः सत्यवादिता ॥
 गुरुदैवतपूजा च नातिवर्तन्ति भूमिदं ।
 भर्तुर्निन्द्येष्टस्य पुक्ताप्यक्ताज्जानो रणे हताः ॥
 वृद्धनोकगताः मृत्यु नातिक्रामन्ति भूमिदं ।
 यथा वनिटी क्षीरेण श्यपुष्यं भरति सदा ॥

मृत्योर्वै किङ्करो दण्डस्तापो वज्रैः सुदारुणः ॥
 घोराय वारुणाः पाशा नोपसर्पन्ति भूमिदम् ।
 पिटृन् यः पिटृलोकस्थान् देवलोकस्थ देवताः ॥
 सन्तर्पयति शान्तात्मा यो ददाति वसुधरः ।
 क्षिप्रमानाय चात्यर्थं वृत्तिग्वानाय सौदते ॥
 भूमिं वृत्तिकरौ दत्त्वा सची भवति मानवः ।
 यथा धावति गौर्ध्वक्षं घरन्ति सततं पयः ॥
 एवमेव महाभाग भूमिर्भरति भूमिदम् ।
 फालकृष्टां महीन्द्रत्वा सवीजां सफलामपि ॥
 उद्यानं शरणं यापि तथा भवति कामदं ।
 यथा चन्द्रमसो हृदिरहन्त्यहनि जायते ॥ ..
 तथा भूमिदत्तं दानं सस्ये सस्ये विवर्धते ।
 अत्र गार्वा भूमिदत्तां कीर्त्तयन्ति पुराविदः ॥
 यां श्रुत्वा जामदग्न्येन दत्ता भुः कश्यपाय वै ।
 नृपा ददति मामेव मां दत्त्वा मामवाप्सराय ॥
 अग्निन् लोके परे चैव ततथाजने पुनः ।
 य इमां व्याहर्ती देव ब्राह्मणीं ब्रह्मसंस्थितां ॥
 आदस्य क्रियमाणस्य ब्रह्मभूयं स गच्छति ।
 क्षत्त्रिया याभिश्चानां दुरिष्टममनं महत् ॥
 प्रायश्चित्तं महीन्द्रत्वा पुनात्युभयतो दग ।
 यो ब्राह्मण इमं वेद वेदवादन्तथैव च ॥
 प्रकृतिः सर्वभूतानां भूमिर्वासावती मता ।
 अभिविधैव नृपतिं आवयेदिममागमम् ॥

यथा श्रुत्वा महीन्दद्याद्वाद्यात्साधुतय तां ।
 स कुसीनः स पुरुषः स बन्धुः स च मुख्यकृत् ॥
 स च दाता स विक्रान्तो यो ददाति वसुन्धरां ।
 आदित्या इव दीप्यन्ते तेजसा भुवि मानवाः ॥
 ददन्ति वसुधां स्फीतां ये वेदविदुषे द्विजे ।
 यथा बीजानि रोज्ज्वन्ति प्रकीर्णानि महीतले ॥
 यथाकामाः प्ररोहन्ति भूमिदानसमार्जिताः ।
 आदित्यो वरुणो विष्णुः ब्रह्मा सोमो हुताशनः ॥
 शूलपाणिय भगवान् अभिनन्दन्ति भूमिदं ।
 सौवर्णं यत्र प्रासादा वासोधाराश्च कामदाः ॥
 गन्धर्वाप्सरसो यत्र तत्र गच्छन्ति भूमिदाः
 अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 बृहस्पतेश्च संवादमिन्द्रस्य च युधिष्ठिर ॥
 इद्धा क्रतुशतेनाथ महता दक्षिणावता ।
 मघवान् वाग्मिनां त्रेष्ठं पप्रच्छेदं बृहस्पतिम् ॥

इन्द्र उवाच ।

भगवन् केन दानेन स्वर्गतः सुखमेधते ।
 यदक्षय्यमह्यर्थञ्च तं ब्रूहि वदताम्बर ॥
 इत्युक्तः स सुरेन्द्रेण ततो देवपुरोहितः ।
 बृहस्पतिर्युद्धत्तेजाः प्रत्युवाच पुरन्दरम् ॥

बृहस्पतिरुवाच ।

सुवर्णदानं गोदानं भूमिदानञ्च वचनम् ।

ददाति यो महामात्रः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 न भूमिदानाद्देवेन्द्र परं किञ्चिदिति प्रभो ।
 वशिष्ठमभिमन्यामि यथाप्राहुर्मनीषिणः ॥
 पञ्च पूर्वादिपुरुषाः षट् येच वसुधाङ्गताः ।
 एकादश ददद्भूमिं पवित्रातीह मानवः ॥
 रत्नोपकीर्णं वसुधां यो ददाति पुरन्दर ।
 स मुक्ताः सर्वकलुषैः स्वर्गलोके महोयते ॥
 महीं स्त्रीतां ददद्राजा सर्वकामगुणान्विता ।
 राजाधिराजो भवति तद्दानमनुसमम् ॥
 सर्वकामसमायुक्तां कास्यपि यः प्रयच्छति ।
 सर्वभूतानि मन्यन्ते मान्ददातीति वासव ॥
 सर्वकामदुष्ठां भूमिं सर्वकामपुरोगमां ।
 ददातीह सहस्राच्च स स्वर्गं याति मानवः ॥
 मधु-सपिः-प्रवाहिन्यः पयो-दधि-वहास्तथा ।
 सरितस्तर्पयन्तीह सुरेन्द्र वसुधाप्रदं ॥
 भूमिप्रदानानृपतिर्मुच्यते सर्वकिल्बिषात् ।
 न हि भूमिप्रदानेन दानमन्यद्विगिष्यते ॥
 पुष्पां मृदुरसां भूमिं यो ददाति पुरन्दर ।
 न तस्य लोकाः क्षीयन्ते भूमिदानगुणान्विताः ॥
 सर्वथा पापिन्नेह सततं भूतिमिच्छता ।
 भूर्देया विधिवच्छक्र पात्रे सुखमभीषता ॥
 अपि कृत्वा नरः पापं भूमिन्दत्त्वा द्विजातये ।
 समुत्सृजति तत्पापं जीर्णान्धमिवोरगः ॥

सागराः सरितः शैलास्तोर्थानि विविधानि च ।
 एतानि भूमिदानस्य कलां नार्हन्ति षोडशीं ॥
 तस्मात् प्राप्यैव मेधावो दद्याद्विप्राय पार्थिव ।
 न भूमिपतिना भूमिरधिष्ठेया कथञ्चन ॥
 अग्निष्टोमप्रभृतिभिरिष्ट्य, यज्ञैः सदक्षिणैः ।
 न तत्फलमवाप्नोति भूमिदानाद्यदयुते ॥
 दाता दद्यानुगृह्णाति दयं हन्ति तथा क्षिपन् ।
 पूर्वदत्तां हरन् भूमिं नरकायोपनच्छति ॥
 न ददाति प्रतियुत्य दत्त्वा वा हरते तु यः ।
 तौ च द्वौ वारुणैः पाशैस्तप्येते मृत्युशासनात् ॥
 विन्वाटवीषतोयासु शुष्ककोटरवासिनः ।
 कृणामर्पास्तु जायन्ते ये हरन्ति वसुन्धरां ॥
 पतन्त्यशूणि रुदतां दीनानामवसीदताम् ।
 ब्राह्मणानां हृते चेद्रे हन्युस्त्रिपुरपं कुसम् ॥
 आहिताग्निं समादाय कृणुमृत्यं प्रियातिथिं ।
 यमुधां च प्रयच्छन्ति नोपसर्पन्ति ते यमम् ॥
 तथा । इक्षुभिः सततां भूमिं यत्र-गोधूम-शालिनी ।
 गौठायाइनसम्पूर्णा बहुवीर्यसमाजिता ॥
 बीजगर्भान्ददद्भूमिं सर्व्वरत्नपरिच्छदां ।
 अथयाग्नभते लोकान् भूमिसत्वं हि तस्य तत् ॥
 पिधूय कल्याणं सर्व्वं राजा भ्यात् सम्मतः सतां ।
 नोके महीयते सर्वाह्वीं ददाति वसुन्धरां ॥
 ययाषु पतितः गच्छेद्विन्दुः प्रसर्पति ।

तथा भूमिस्ततं दानं सखे सखेऽभिवर्धते ॥
 नृत्य-गीतपरा-नार्थो दिव्यमालामिभूषिताः ।
 उपतिष्ठन्ति देवेन्द्र सदा भूमिप्रदवरं ॥
 मोदते च सुखं स्वर्गे देवगन्धर्वपूजितः ।
 यो ददाति महीं सम्यक् विधिनेह द्विजातये ॥
 शतमप्सरसाश्चैव दिव्यमालां विभूषितां ।
 उपतिष्ठन्ति देवेन्द्र कुक्ष्यलोके धराप्रदं ॥
 उपतिष्ठन्ति भूतानि सदा भूमिप्रदवरम् ।
 गङ्गां भद्रासनं छत्रं धराया वरवारणाः ॥
 भूमिदानस्य पुण्यानि हिरण्यनिचयास्तथा ।
 आशा सदाप्रतिष्ठता जयगन्धो भवत्यय ॥
 भूमिदानस्य पुण्याणि फलं स्वर्गः पुरन्दर ।
 हिरण्यपुण्याद्योमध्यः कुश-काञ्चन-शादलाः ॥
 अमृतप्रसवां भूमिं प्राप्नोति पुरुषो ददत् ।
 नास्ति भूमिसमं दानं नास्ति यज्ञसमी शूरः ॥
 नास्ति सत्यपरो धर्मो नास्ति दानसमी निधिः ।
 एतदाङ्गिरसीं कृत्वा वासवो वसुधामिमां ॥
 वसुरत्नसमाकीर्णां ददावाङ्गिरसे तदा ॥
 य इदं यावयेच्छास्त्रे भूमिदानस्य संस्तवं ।
 न तस्य रक्षसाश्चागो नासुराणां भवत्युत ॥
 अक्षयश्च भवेद्दत्तं पित्रभ्यश्च न संशयः ।
 देवलः । येष्ठाष्टैष्ठतरं प्रीतं भूमिदानं द्विजातिभिः ॥
 तद्वत्वा पुरुषः स्वर्गे पूज्यते विदगोत्तमैः ।

वाञ्छन्ति पितरोऽप्येवं स्वर्गलोके व्यवस्थिताः ॥
 यद्यस्मत्कुलजः कश्चित् भवत्ववनिदानंस्तत् ।
 नरकस्था मरुत्लोके स्वर्गस्थाः परमं पदम् ॥
 यथा वयमतीता ये ब्रजामस्तत्प्रभावतः ।
 किमत्र चित्रं दातारं यत्समुद्धरते धरा ॥
 प्रतिग्रहग्रहीतारमपि तारयति द्विजम् ।
 न तद्यज्ञैर्व्रतैर्दानैर्दायिभिः फलमाप्न्यते ॥
 अपि यद्वत्तया भूम्या दण्डचित्तयमात्रया ।
 यद्दानन्दीयते किञ्चित् परत्र स्यादिहैव हि ॥
 भूदानेन पुनः सर्वदानानां प्राप्यते फलम् ।
 ते धन्यास्ते सुकृतिनः कृतार्थास्ते न संशयः ॥
 सत्प्रात्राय प्रदत्तं यैर्भूदानं विधिना नरैः ।

विष्णुधर्मोत्तरे हंसउवाच ।

हस्तमात्रन्तु यो दद्याद्भुवः पुरुषसत्तमः ।
 तेनैव ध्रुवमायाति भूमिदानफलं नरः ॥
 शीघ्रं भूमाश्रान्तादत्त्वा वसुनां लोकमाप्नुयात् ।
 शाकभूमिं नरोदत्त्वा लोकमाद्विरसं लभेत् ॥
 आरामभूमिं दत्त्वा च मारुतं लोकमाप्नुयात् ।
 जलाग्रगार्थं यो दद्याद्धारुणं लोकमाप्नुयात् ॥
 यस्य देवस्य वैश्वार्थं तस्य देवस्य सोऽग्रते ।
 उद्यानभूमिं दत्त्वा च गन्धर्वैः सह मोदते ॥
 रत्नाकरभुवं दत्त्वा गन्धर्वालोके महीयते ।

अन्येषामाकरभुवं लोकानां यः प्रयच्छति ॥
 तस्यापि गतिरुद्दिष्टा लोके हीताशने हिजाः ।
 धान्याकरभुवं दत्त्वा नागपृष्ठे महीयते ॥
 अश्वनाकरभूमिश्च यः प्रयच्छति वै हिजाः ।
 पिहभिर्यमलोकस्थः पूज्यतेऽसौ नरोत्तमः ॥
 लवणाकरभूमिश्च सोमलोके महीयते ।
 शीघ्राकरभूमिश्च अश्वलोके महीयते ॥
 शिखीशस्यप्ररोहान्तु भुवं दत्त्वा नरोत्तमः ।
 साधानां लोकमाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ।
 इन्धनाकरभूमिश्च वह्निलोके महीयते ॥
 सर्वदानभुवं दत्त्वा रुद्रलोके महीयते ।
 केदारभूमिं धर्मज्ञोः यः प्रयच्छति धर्मतः ॥
 महत्पुण्यमवाप्नोति ब्रह्मलोकश्च गच्छति ।
 इक्षुभूमिं नरो दत्त्वा शालिभूमिमथापि वा ॥
 सोमलोकमवाप्नोति सर्वकामाय विन्दति ।
 गुल्मपुष्पलताकीर्णं यो भुवं संप्रयच्छति ॥
 विमाने नन्दनेसीत्य क्रीडत्यप्सरसाङ्गणैः ।
 पुष्पदं फलदं वृक्षं दधन्तीं पृथिवीं ददत् ॥
 स्वर्गलोकपरिभ्रष्टो नगराधिपतिर्भवेत् ।
 ब्राह्मणाय गृहं दत्त्वा वसूनां* लोकमश्नुते ॥
 सारामभूमिदो विप्रः क्रीडते नन्दने वने ।
 यामप्रदः स्यात्पतिः सम्प्राट् नगरदो भवेत् ॥

समग्रवसुधेशः स्याच्चक्रवर्त्तो च राज्यदः ।
 स्वदत्तां परदत्तां वा यो हरेष्व वसुन्वरां ॥
 अष्टिकाङ्गुलमात्रां वा प्रमादाज्ञानमोहितः ।
 ब्रह्मन्यद्दसहस्राणि धर्मोऽपि पुरुषोत्तमः ॥
 विष्टायां कृमितामेति पितृभिः सहितस्तथा ।
 स्वेराष्ट्रे परराष्ट्रे वा देववाङ्मणसतस्ततां ॥
 चिरं नरकमाप्नोति हत्वा भूमिपतिर्भुवम् ।
 भूमिं कृत्वा तु यः कुर्याद्देववाङ्मणसान्वरः ॥
 स्वर्गलोकमवाप्नोति पुरुषोऽपि सुदारुणः ।
 पट्टिर्ध्वपंसहस्राणि स्वर्गे वसति भूमिदः ॥
 आदिता चातुमन्ता च तावन्ति नरकं वसेत् ।
 पक्षसस्यां वसुमतीं योऽलङ्घ्य प्रयच्छति ॥
 कामगेन विमानेन ब्रह्मलोकं स गच्छति ।
 भविष्यत्पुराणे ।

निवर्त्तनसहस्रायां सर्वसस्यप्ररोहिणीं ।
 दद्याद्भूमिं फलोपेतां भूमिदानन्तदुच्यते ॥
 एकच्छत्रां महीं कृत्वा द्विजेभ्यः प्रतिपादयेत् ।
 सम्पूर्णां यो नृपः कथित् भूमिदानन्तदुच्यते ॥
 कूर्मपुराणे ।

गोचर्ममात्रं भूखण्डमधिकं वा स्वशक्तिः ।
 त्रिधासदक्षिणं कृत्वा दत्त्वा शिवपुरं व्रजेत् ॥

त्रिधासदक्षिणमिति, पूर्वोक्तैक द्वि-त्रिसुवर्णैः सह दक्षिण-
 मित्यर्थः ।

चेत्साक्षात् प्रदक्षिणीकुर्यात् ओं अथ अमुकसंगोत्रायेत्यादि
एतद्भूमिदानप्रतिष्ठार्थं एतत्सुवर्णं दक्षिणान्तुभ्यमहं सम्प्रददे
न ममेति ।

विश्वामित्रः ।

गोचर्न्ममात्रां यः पृथ्वीं त्राह्मणाय प्रयच्छति ।
सर्वदः स तु विप्रेयः शक्रवह्निवि मोदते ॥
ग्रामं वा नगरं वापि विप्रेभ्यो यः प्रयच्छति ।
क्षेत्रं वा सस्यसम्पन्नं सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥

बृहस्पतिः ।

आस्तीत्यन्ति पितरः प्रगल्पन्ति पितामहाः ।
भूमिदोऽस्मत्कुले जातः सोऽस्माकन्तारपिप्यति ॥

नन्दीपुराणे ।

दत्त्वा च भूमिं पुरुषः सन्नेयां सस्यमेदिनीम्^० ।
सुमेधां रम्यसंस्वार्तां फलवृक्षमनोरमां ॥
अनूपरामनावार्धां पात्रे बहुगुणान्विते ।
अप्येकपुरुषाधारां दत्त्वा भूमिं महात्मने ॥
दशकल्पानि वसति सार्गे विगतपातकः ।

महाभारते ।

शीत-याता-तपसही गृहभूमिं सुसंस्कृताम् ।
प्रदाय सुरलोकस्यः पुन्यान्तेऽपि न चाप्यते ॥

तथा । प्रादेगमात्रां भूमिन्तु योदद्यादनुपस्कृताम् ।
 न स सीदति कच्छेण न च दुर्गास्त्रपाश्रुते ॥
 सुदितो राजते प्राज्ञः शक्तेः सह नन्दति ।
 यावन्ति क्षात्रसमुपेन रजांसि भूमे-
 र्भासाम्यते हृदितुरङ्गजरोमकाणि ।
 तापन्ति ग्रहरपुरे स युगानि तिष्ठेत्
 भूमिप्रदानमिह यः कुरुते अनुयः ॥
 गन्धर्वं किन्नर-सुरा सुर-सिंह-सहै-
 राधूतचामरमुपेत्य महद्दिमानं ।
 सम्पूज्यते पितृपितामहवन्धुयुक्तः
 शम्भोः पुरं व्रजति चामरनायकः स्यात् ॥
 स्वदत्तां परदत्तां वा यो हरेच वसुध्वराम् ।
 स विष्ठायां क्षमिर्भूत्वा पितृभिः सह मज्जति ॥

इति भूमिदानविधिः ।

तत्र शिवधर्मात् ।

सर्वसखजलोपेतं सर्वबाधाविवर्जितम् ।
 ग्रामं शिवाय यो दद्यात्तस्य पुण्यफलं शृणु ॥
 सर्वतीर्थेषु यत्पुण्यं ग्रामदानेन यत्फलम् ।
 सूर्यकोटिप्रतीकाशैर्हिंथस्त्रीकोटिसंयुतः ॥
 संयुक्तः कोटिशोऽनेकैः सर्वकामसमन्वितैः ।
 विमानैर्ग्रामदानेन विसप्तकुलसंयुतः ॥
 यथेष्टमैश्वरे लोके क्रीडते वासमक्षयम् ।
 पुण्यं नगरदं तस्य ग्रामदानाच्छ्रंताधिकम् ॥
 देशदानेन चात्यन्तं न प्रपद्यं तत् प्रकीर्त्तितुम् ।
 रत्ना-स-पान-गो-धत्ता-द्यं सर्वं भूमौ प्रजायते ॥
 तस्माद्भूमिप्रदानेन नरो भवति सर्वदः ।

इति शिवभूमिदानविधिः ।

वराहपुराणे ।

विष्णवे विषयं ग्रामं ग्रामार्धमपि शक्तिः ।
 दत्त्वा क्रीडति वैकुण्ठोपकण्ठेषु निरत्ययम् ॥
 राजराजेश्वरः श्रीमानरीगः सुभगः सुखी ।
 विद्यानां पारदयैव जायते कीर्त्तिमानपि ॥
 निवर्त्तनसहस्रं यो विष्णवे विनिवेदयेत् ।
 सर्वगोर्वाणदेवेषु स क्रीडति शुभावधि ॥
 निवर्त्तनशतेनापि यः प्रीणयति केयवम् ।
 शतयोजनविस्तीर्णं स राजा भूतले भवेत् ॥

जलाशयानां प्रवरो यथायं सरितां पतिः ।
 तथा विद्याप्रदः श्रेष्ठो गरीयांश्च गरीयसां ॥
 पुण्ययापि स सर्वत्र यय विद्यां प्रयच्छति ।
 इहासुखसुखचेममाहुर्विद्याधनं धनं ॥
 विद्ययामलया युक्ती विमुक्तिं याति संयमी ।
 विद्यया च सुखं गच्छेद्विद्यया च परां गतिं ॥
 विद्या प्रतिष्ठा भूतानां विद्यायीनिश्च देवता ।
 तस्माद्विद्याप्रदोलोके सर्वदः प्रोच्यते बुधैः ॥

बृहस्पतिः ।

सहस्रमेव धेनूनां शतं चानहुहा समं ।
 दशानहुत्समं यानन्दशयानसमो हयः ॥
 दशवाजिसमा कन्या भूमिदानश्च तत्समं ।
 भूमिदानात्समं नास्ति विद्यादानं ततोऽधिकं ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

विद्या कामदुघा धेनुर्विद्या चक्षुरनुत्तमं ।
 विद्यादानात्परं दानं न भूतं न भविष्यति ॥
 विद्यावान् सर्वकामानां भाजनं पुरुषो भवेत् ।
 तस्माद्विद्या हि ददतासर्वं दत्तं भवेद्विह ॥
 पराध्यापनशक्ती हि पुरुषस्तु यद्व्युत्ते ।
 तपस्तप्यरमन्त्यश्च ब्रह्मलोकसमं कृतं ॥
 दानानामुत्तमं लोके तपसश्च तद्योत्तमं ।
 विद्यादानं महाभाग सर्वकामफलप्रदं ॥

देवीपुराणे ।

विद्याविवेकबोधेन शुभाशुभविचारणात् ।
 विन्दते सर्वकामाप्तिं यस्माद्विद्या परा मता ॥
 विद्यादानान्तरं दानं पैलोक्तेऽपि न विद्यते ।
 येन दत्तेन चाप्नोति शिवं परमकारणम् ॥

तथा सिद्धान्तमोचशास्त्राणि वेदाः स्वर्गादिसाधकाः ।
 वेदाङ्गानौतिहासाय देवा धर्मवित्तदये ॥
 गारुडं वासतन्त्रञ्च भूततन्त्राणि भैरव ।
 शास्त्राणां पाठनादानाश्चातरः फलदा नृणां ॥
 ज्योतिषं वैद्यशास्त्राणि कलाः काव्यं शुभागमाः ।
 दानादारोग्यमाप्नोति गान्धर्वं सभते पदं* ।
 विद्यया वर्त्तते लोको धर्माधर्मश्च विन्दति ॥
 विद्या तस्मात् सदा देया दृष्टादृष्टफलाधिभिः ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

धर्मशास्त्रप्रदानेन धर्मेण मह मोदते ।
 सिद्धान्तानां प्रदानेन मोक्षं प्राप्नोति वैदिकम्† ॥
 शास्त्राणि दत्त्वा चान्यानि नरः स्वर्गं महोयते ।

नन्दपुराणे ।

विद्याचतुर्दश प्रोक्ताः क्रमेण तु ययास्थितिः ।

* धनमिति दक्षितपाठः ।

† मोक्षमाप्नोत्यसंशयमिति कश्चित् पुनरेव ।

पङ्कजायतुरोवेदा धर्मशास्त्रं पुरातनं ॥
मीमांसा तर्कमपि च एता विद्यायतुर्द्वयम् ।

धर्मशास्त्रं, स्मृतयः ।

पुरातनं, पुराणम् ।

आसामिवान्तरोत्पन्नाः परा विद्याः सहस्रशः ।
आयुर्वेदः सस्यवेदो बहुभेदः प्रकीर्तितः ॥

सस्यवेदः, कृषिशास्त्रं ।

सर्वात्मा चात्मविद्या च संसारभयनाशिनी ।
सर्वदुःखान्तकरणी सर्वपापप्रणाशनी ॥
एता विद्याः समाख्याता बहुभेदोपभेदजाः ।
कलाविद्यास्तथाचान्याः शिल्पविद्यास्तथापराः ॥
शिल्पविद्या, प्रतिमादिनिर्माणांशास्त' ।
सर्वा एता महाभागाः सर्वाः सर्वार्थसाधकाः ॥
मताश्च तारतम्येन विशिष्टफलसाधिकाः ।
आत्मविद्या प्रधाना तु तद्यायुर्वेदसंहिता ॥
धर्माधर्मप्रणयिनी कला शिल्पार्थसाधिकाः ।
सस्यविद्या च वितता एता विद्या महाफलाः ॥
धर्माधर्मप्रणयिनी धर्मोपधर्मप्रसाधिका ।
ययैको जीवति प्राणी कथापि किन् कुत्रचित् ॥
अप्रधानापि सा विद्या कुलानां शतमुदरेत् ।

अप्रधाना, अयान्तरविद्या ।

यापि साध्यवबोधत्वाद्द्विद्या वै यत्र कुत्रचित् ।

प्रयास्यत्यक्षयालोकान्विधिना वाविधानतः ॥

अवबोधत्वादवबोधहेतुत्वात् प्रयास्यतीत्यन्तर्भाषितो ह्यर्थः

तेन प्रयापयिष्यतीत्यर्थः ।

शिल्पविद्या नरोदत्त्वा यान्ति वै ब्रह्मणोऽस्तिकं ।

कलाविद्यां नरो दत्त्वा वैष्णवं लोकमाप्नुयात् ॥

कल्पमेकं न सन्देहः स्वर्गभोगसमन्वितः ।

सस्यविद्यां नरो दत्त्वा तृप्तिमान् कामसंयुतः ॥

प्रजापतिपुरं गच्छेन्नरकात्सारयेत् पिष्टृन् ।

आयुर्वेदं नरोदत्त्वा लोकान् प्राप्नोति निर्मलान् ॥

अग्निनोर्दिव्यकामाद्यान् दिव्यमन्त्रन्तरं नरः ।

तर्कविद्यां नरो दत्त्वा वारुणं लोकमाप्नुयात् ॥७॥

मीमांसान्तु बुधे दत्त्वा शास्त्रमिन्दुपुरे वसेत् ।

धर्मशास्त्रं नरो दत्त्वा स्वर्गलोके महीयते ॥

दशमन्त्रन्तरान्तर्यन्तारयेन्नरकात् पिष्टृन् ।

वेदविद्यां नरो दत्त्वा स्वर्गलोकत्रयं वसेत् ॥

आत्मविद्याश्च यो दद्यात् तस्य सङ्गा न शक्यते ।

पुण्यस्य गदितुं सम्यगपि वर्षशतायुतैः ॥

एतावच्छक्यते वक्तुं यत्कल्यायुतमुत्तमं ।

सत्यलोके वसेन्नर्च्यो यत्र व्रज्या वसेत्प्रभुः ॥

अथे कं निरुजीकृत्य जन्तुं यादृशतादृशं ।
 आयुर्वेदप्रभावेन किन्न दत्तं भवेद्भुवि ॥
 शस्यवेदप्रसादेन सम्पन्नाः शस्यशालयः ।
 किं न नाम कृतं तच्च पुण्यं भवति शाश्वतं ॥
 मोमांसाशास्त्रमाहात्म्यं बुद्धा वै वेदनिर्णयं ।
 किं न नाम शुभं दातुर्यज्ञकर्मप्रवर्त्तनात् ॥
 आत्मविद्या च पौराणी धर्मशास्त्रात्मिका च या ।
 एता विद्यास्तयोमुख्याः सर्वदानक्रियाफलैः ॥
 धर्मशास्त्रं नरो बुद्धा यत्किञ्चिद्धर्ममाश्रयेत् ।
 तस्य धर्मं शतगुणं धर्मशास्त्रप्रदस्य च ॥
 पुराणास्थानविद्वांसः पिष्टदेवाश्चने रताः ।
 लोकान् सर्वान् कामपूर्णान् यान्ति सर्वशुभीदयात् ॥
 पुराणविद्यादातारस्त्वनन्तफलभागिनः ।
 आत्मविद्याप्रदातारो नरा धर्मसमाश्रयात् ॥
 न पुन घौर्निनिरयं प्रविशन्ति दुरत्ययं ।
 उत्तीर्णाः सर्वपापेभ्यः सपुत्रपशुवान्धवाः ॥
 मुच्यन्ते निरयैर्वारैरसखैर्यातनात्मकैः ।

तथा । श्लोक प्रहेलिकां गाधामन्यथा वा शुभापितं ॥
 दत्त्वा प्रीतिकरं याति लोकमप्सरसां शुभं ।

याराहपुराणे ।

रामायणं भारतश्च दत्त्वा धर्मं महीयते ।
 पुराणं तर्कशास्त्रञ्च छन्दोमहारमक्षणम् ॥

वेदमौमांसिकान्दत्त्वा शिवधर्मश्च वै नृप ।
 सप्तद्वीपपृथिव्याश्च राजराजो भवेत्तु सः ॥
 पाणिनीयं निरुक्तादि वेदाङ्गं स्मृतयस्तथा ।
 दत्त्वा ज्ञानमवाप्नोति वेदास्तश्च विशेषतः ॥
 नित्यं देयानि राजेन्द्र गावः पृथ्वी सरस्वती ।

इति विद्यादानप्रशंसा ।

अथ वेददानं तावन्निष्कृत्यते ।

आदित्यपुराणे ।

सर्वेषामेव दानानां ब्रह्मदानं विशिष्यते ।
 कार्यं न गोमहोवासतिलकाश्च न सर्पिषां ॥

ब्रह्मदानं, वेददानं ।

याज्ञवल्काः ।

सर्वधर्ममयं ब्रह्म प्रदानेभ्योऽधिकं यतः ।
 तद्दत्तमवाप्नोति ब्रह्मलोकमविश्रुतः ॥

महाभारते ।

शीघ्रयाच्चापि शिष्याय धर्मगं ब्राह्मीं सरस्वतीं ।
 पृथिवीगोप्रदानाभ्यां स तुल्यं फलमश्नुते ॥

ब्राह्मी, वेदार्थानुगमा ।

तथा अधीत्यापि च यो वेदान् न्यायविद्यः प्रयच्छति ।
 गुरुकर्मप्रशस्तोऽयं सोऽपि स्वर्गे महीयते ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

वेददानादवाप्नोति सर्वयज्ञफलं नरः ।
उपवेदप्रदानेन गन्धर्वैः सह मोदते ॥
वेदाङ्गानाञ्च दानेन शक्रलोकमवाप्नुयात् ।

गारुडपुराणे ।

विद्यानाञ्च परा विद्या ब्रह्मविद्या समीरिता ।
अतस्तद्दानतो राजन् सर्वदानफलं भवेत् ॥
आयुःसमस्तविद्यानां वेदविद्यामनुत्तमम् ।
अतस्तद्दातुरस्त्येव लाभः स्वर्गापवर्गयोः ॥

देवीपुराणे ।

वेदएव द्विजातीनां साधनं ये यसः परं ।
अतःस्वाध्यापनाभ्यासात् परं ब्रह्माधिगच्छति ॥
तमेव शीलयेत् प्राज्ञः शिष्येभ्यस्तं प्रदापयेत् ।
तदभ्यासप्रदानाभ्यां तत् किं यवाधिगच्छति ॥
अङ्गीपाङ्कसमायुक्तं यो वेद वेदकृत्स्नशः ।
न स लिप्यति पापेन ददन्मोघमवाप्नुयात् ॥

तथा मनुस्मृत्याम् ।

किं वेदरूपं मानञ्च उपाङ्गसङ्गराभेदतः ।
अङ्गानि चैव वेदानां तत्रो ब्रूहि सनातन ॥

ब्रह्मोवाच ।

आंकारप्रभवा-वेदा गायत्री ।

पङ्कजास्ते समाख्याता सहोपाङ्गास्तथैव च ॥
 छन्दोलक्षणसंयुक्ता मातृकागर्भजाः स्मृताः ।
 एकएव भवेद्देवतुर्व्वेदः पुनः कृतः ॥
 शाखार्थमस्ययुक्तानां ग्रहणायातिविस्तरात् ।
 सन्धिभक्ता मया वक्ष्यन्ते ऋग्यजुःसामाथर्व्वकाः ॥
 तत्र भेदास्तु ऋग्वेदे दशचैव प्रकीर्त्तिताः ।
 आस्तयाः† साङ्गचर्चाय भावका चर्चकास्तथा ॥
 भावणीयावक्रमायाः पट्क्रमाः पङ्क्तुक्रमाः ।
 दण्डाद्येति समासेन पुनरेकैव पारणाः ॥
 शाखाश्च त्रिविधा भूप शाकला-थाष्क-माण्डुकाः ।
 तेषामध्यापनं प्रोक्तं मण्डलानि च सप्ततिः ॥
 चर्चानां परिसङ्ख्या तु चतुर्विंशच्छतानि च ।
 ऋचां दशसहस्राणि ऋचां पञ्चशतानि च ।
 ऋचामग्रीतिः पादश्च एतत् पारणमुच्यते ।
 ऋग्वेदे तु भवेत्तस्या यजुर्वेदस्य त्रयताम् ॥
 पङ्क्त्योतिर्विभेदेन मया भिन्नाः शिवाश्रया ।
 दशधा चरकास्तत्र करकाहारिद्रवीयाः,
 कठाः प्राण्यठाश्चैव कपिष्ठलकठास्तथा ।
 नारायणीयाः श्वेताः श्वेताश्चतरमैत्रायणाः ॥
 पुनः सप्त विभेदेन मैत्रायणाः प्रकीर्त्तिताः ।
 मानया दुन्दुभा वाराहा छागेया हारिद्रवीयाः,

० शाखायामप्यन्यानामिति छिन्नाः ।

† चर्चया इति छिन्नाः ।

श्यामाः श्यामायनीयाश्च तेषामध्ययनमुच्यते ।

अष्टादशसहस्राणि पाठावेदविदोविदन् ॥

द्विगुणं पादपारीया स्निगुणं क्रमपारगाः ।

पठद्भानि यदाधीते स पठद्भविदुच्यते ॥

शिघ्राकस्यो व्याकरणं निरुक्तं छन्दोऽधीतिप्रम् ।

पठद्भानि भवन्तेतान् उपाद्भानि शृणुष्व भो ॥

प्रतिपदमनुपदं छन्दोभाषासमन्वितम् ।

सोमांसा-न्यायतर्कश्च उपाद्भाः परिकीर्त्तिताः ॥

परिशिष्टाश्च संख्याता अष्टादश शृणुष्व तान् ।

यूपलक्षणं छागलक्षणं प्रतिष्ठा-नुवाकसंख्या-चरणव्यूह-याज्ञ-
कल्पसूक्तानि परिपदशृणुष्वनुपमिष्टकापूरणं प्रवराध्यायो-

व्छशास्त्रं क्रतुसंख्या निगमा यज्ञपार्श्वहोत्रकम् ।

व्रतञ्च प्रसवोत्थानकूर्मलक्षणसंयुतम् ।

कथिताः परिशिष्टास्तु दूतविंशतिसंख्यया ॥

कठानां पुनर्यान्याहुश्चत्वारिंशत्तर्क्युतान् ।

प्राच्योदीच्या निरुद्धाश्च वाजसनेयास्तु पञ्च च ।

दशभेदविभिन्नाश्च द्रष्टव्या सुनिमुद्भव ॥

जावालावोधेयाकान्वाभाध्यन्दिनाश्चशपेधाः ।

सुपायिनः कपालाख्याः पौण्ड्रवसावटिकाः ॥

परमा रविकाः पराशरा ऋद्धावौघाद्यनोयाः ।

आयोध्या आयोधेयाश्च तेषामध्ययनानिच ॥

द्विसहस्रे शतन्यूने वेदे वाजसनेयके ।

ऋग्मण्योयं प्रसंख्यातस्ततोऽन्यानि यजूंषिच ॥

एतत्प्रमाणं यजुर्पाहि केवलं ।

सखिलं ससृक्तियं परिसंख्यातं ब्राह्मणम् ।

चतुर्गुणस्तु जानीयात्तत्तिरोया द्विधा पुनः ॥

अथवाः खाण्डिकेयाथ खण्डिकाः पञ्चधा पुनः ।

कालेयां बोधायनीया हिरण्यकेशास्तथैव च ॥

भारद्वाजापस्तम्बाय तेषां भेदाः प्रकीर्त्तिताः ।

अध्ययनं सौमिकश्चैव प्रवचनीयं तथापरम् ॥

सामवेदस्तु विस्तोर्णः सहस्रभेदशः पुरा ।

अनध्यायेष्वधीयन्ते तदा इन्द्रेण धीमता ॥

यज्ञेण निहताः शेषास्तान्वक्ष्ये शृणु सन्तम ।

रामायणीयाः कौथुमास्तत्र भेदान् पुनः शृणु ॥

रामायणीयाः सप्तैव सुधाह्वास्तपताम्बरं ।

कालवेद्या महाकालवयालाङ्गलवैद्युताः ॥

कौथुमानामपि सप्त असुरावातराश्याः ।

प्रजालाहैनभृत्याश्च परिक्षीग्याः परिकावनाः ॥

अध्ययनमपि तेषां केषाम्नु यथायत् कथितं शृणु ।

अष्टौ सामसहस्राणि सामानि च चतुर्दश ॥

अष्टौ गतानि नवतीः दश सवालखिल्यकाः ।

ससुपर्णाश्च प्रख्यातं एतं सामगणं विदुः ॥

अथी अथर्ववेदस्य नवभेदाः भवन्ति हि ।

पिप्पलादा वल्मदाश्च भूतायनाः कातयस्तथा ॥

जघ्नला ब्रह्मवेदाश्च शौनकी कमखी तथा ।

वेदकृपियौरदिद्या तेषामध्ययनं शृणु ॥

पञ्चकल्पा भवन्ति ।

नचत्रकल्पोवैतानः संहिताविधिः आङ्गिरसं ।

शान्तिकल्पश्च अथर्वणो भवन्ति ह ।

सर्वेषामेव वेदानामुपवेदान् शृणुष्व तान् ।

ऋग्वेदस्यायुर्वेदो यजुर्वेदो धनुस्तथा ॥

सामवेदस्य गान्धर्व्यमर्थशास्त्राण्यथर्वणः ।

ऋग्वेदस्याथेयं गोत्रं सीमं देवं विदुर्वुधाः ॥

काश्यपश्च यजुर्वेदं रुद्रदेवस्तु तं विदुः ।

सामवेदोपि गोत्रेण भारद्वाजः-पुरन्दरम् ॥

अधिदैवं विजानीयात् वैतानस्तु अथर्वणे ।

ब्रह्मदेवं विजानीयाद्रपाण्यस्मत् शृणुष्व भो ॥

ऋग्वेदः पद्मपत्राक्षः प्रलम्बजठरः शुचिः ।

भक्तप्रोवः कुक्षितकेशश्मश्रुः प्रमाणेनापि वितस्ती ॥

पञ्चराजत मोक्षिकजीऽथ पूज्योवरप्रदो भक्तियुतो द्विजाय ।

यजुर्वेदः पिङ्गलाक्षः कृष्णमध्यस्थूलगलकपोलस्तस्मात्त्रायतवर्षः,

कृष्णचरणः प्रसादेन् पददीर्घत्वेन,

चित्त्रे लिङ्गेऽथवा पूज्यः सर्वकामानवाप्नुयात् ।

सामवेदो नित्यं कृष्णचरणः प्रसादेन् पददीर्घत्वेन,

चित्त्रे लिङ्गेथवा पूज्यः सर्वकामानवाप्नुयात् ।

सामवेदो नित्यं सखी सुवतः शुचिः,

शुचिवासा क्षमी दान्तश्च महादण्डोकाचरणनयन ।

आदित्यवर्णो वर्णेन पठरत्निमात्रः,

ताम्रिवाथ मणौ देवः पूजितः शुभदो भवेत् ।

अथर्ववेदस्तीक्ष्णदण्डः कामरूपी विष्वात्मा विरक्तजर्ह
ज्वालः ।

क्षुद्रकर्मा ग्रास्यकृती स्थायी नीलोत्पल वर्णोर्वर्णसदर-
तुष्टः ।

परस्त्रीष्ववशः पद्मरागे धाय प्रपूजयेत् ।
सर्वकामानवाप्नोति अथर्वविहितानि च ।
य एतं नामरूपन्तु गोषवेदप्रमाणजम् ॥
वर्णं वर्णं च यो विद्यात् स पुण्यफलभागभवेत् ।

गारुडपुराणे ।

अथ दानविधिं वक्ष्ये रहस्यं परमं मतं ।
यं विधाय नरोधोरात्रिरयासोपसर्पति ॥

आन्नायरूपाणि विधाय सम्यक्
हेमानि पूर्वोदितलक्षणानि ।
विशुद्धमानामणिभूषितानि
ऋगादिवेदक्रमतो निवेद्य ॥

ऋग्वेदादिलक्षणं, महाभूतघटदाने दर्शितं,
वासांसि देयानि यथाक्रमेण
पीतानि शुक्लान्यथ सोहितानि ।
नीलानिचैत्रं कुसुमानि दत्त्वा
संपूज्य गन्धाद्यतधूपदीपैः ॥
आसीदिमोदकयुतं घृतपायसञ्च,

सत्तौद्रमत्वमथ यूपष्टतं क्रमेण ।

तेभ्यो निवेद्य प्रदत्तं विधिवत् प्रणम्य ।

सम्यक् प्रदक्षिणविधिं विदधीत विद्वान् ॥

तेषां पूजाविधिः कार्य्योऽगायत्रया धीमताम्बर ।

व्याहृत्य व्याहृतौः कुर्यादावाहनविसर्जने ॥

मन्त्रैरेतैस्ततः कुर्यादमीषामनुमन्त्रणम् ।

ऋग्वेद पथपथाच्च रक्ष रक्ष क्षिपाशुभम् ॥

शरणं त्वां प्रपन्नोऽस्मि देहि मे हितमद्भुतं ।

यजुर्वेद नमस्तेऽस्तु लोकत्राणपरायणः ॥

त्वत्प्रसादेन मे चेमाः निखिलाः सन्तु सन्ततं ॥

सामवेद महाबाही त्वं हि साक्षादधीक्षजः ।

प्रसादसुखोभूत्वा क्षययानुगृहाण मां ॥

अथर्वन् सर्वभूतानां त्वदायस्ते हिताहिते ।

शान्तिं कुरुष्व देवेश पुष्टिमिष्टां प्रयच्छत ॥

इति सम्प्रार्थ्य देवेशान् विप्रेभ्यः प्रतिपादयेत् ।

प्रदद्यादेकमेकस्मिन् सुवर्णत्रिपलान्वितं ॥

दद्यादेकपलोपेतमेकैकमिह दुर्बलः ।

अथ स्वशक्तितो वापि दानमेषां विधीयते ॥

एतदेव प्रमाणं स्यात्तेषां भर्त्तिविनिर्भितो ।

अनधीतवतो वेदान-वेददामविधिस्त्वयं ॥

सदाध्ययनयुक्तस्य शिष्याध्यायकमेव हि ।

स्वयं शुचिः शुचीन् विप्रान् प्रातःस्नातो यतेन्द्रियः ॥

दर्मानादाय पाणौ तु पाठयेत्तां तथाविधान् ।

अनध्यायान् परिहरन् नीचानत्रावययपि ॥
 एवं विधानतो यस्तु ऋषभेकां प्रयच्छति ।
 विविक्तपूर्णसम्पूर्णा तेन दत्ता मही भवेत् ॥
 न तत् कल्पसहस्रेण गदितुं शक्यते फलं ॥
 यद्देददनादाप्नोति स्वल्पादपि महामते ।
 यायन्ति वेदगीतानि पुण्यवेदव्रतानि च ॥
 तावन्ति वेददानेन प्राप्नुयाद्भक्तिभाषितः ।
 उपाध्यायस्य यो हस्तिं दत्त्वाध्यापयते जनं ॥
 किं न दत्तं भवेत्तेन धर्मकामार्थदर्शितं ।
 छात्राणां भोजनाभ्यङ्गं वस्त्रं भिक्षामद्यापि वा ॥
 दत्त्वा प्राप्नोति पुरुषः सर्वकामाश्च संग्रहः ।
 विवेकी जीवितं दीर्घं धर्मकामार्थमाप्नुयात् ॥
 सर्वमेव भवेत्तत् छात्राणां भोजने कृते ।

वक्रिपुराणे ।

प्रातरुत्थाय यो वेदान् वेदाङ्गमपि पाठयेत् ।
 पृथिवीदानतुल्यं स्यात् फलं तस्य नृपोत्तम ॥
 यो हस्तिं यथमानानां करोत्यनुदिमं वृष ।
 स यज्ञफलमादत्ते दानाच्छादनभोजनैः ॥

भविष्यत्पुराणे ।

अपुत्रो स भते पुत्रान् निर्धनो धनमाप्नुयात् ।
 अपिहान् विद्यां प्राप्नोति दुःखी दुःखात् प्रमुच्यते ॥
 सदाध्ययनयुक्तस्तु परे ब्रह्मणि लीयते ।

इति वेददानविधिः ॥

अथ शास्त्रदानं ।

तत्र नन्दिपुराणे ।

शास्त्रे यस्माज्जगत्सर्वं संग्रितञ्च शुभाशुभं ।

तस्माच्छास्त्रं प्रयत्नेन दातव्यं शुभकर्मणे ॥

यमः । य इमां पृथिवीं दद्यात् सर्व्वरत्नोपशोभितां ।

दद्याच्छास्त्रञ्च विप्राणां तच्चैतानि च तत्समं ।

तत्सर्व्वरत्नोपशोभितं

पृथिवीदानं

एतानि पूर्व्वोक्तानि दानानि तदुभयं विद्यादानसममित्यर्थः ।

शास्त्रं चक्षुर्हि लोकानां स्वर्गमार्गप्रकाशकम् ।

शास्त्रेण धार्य्यते नूनं चैलोक्यं सचराचरम् ॥

योजनानां सहस्रेऽपि वर्षकोटिशतेन च ।

सद्यस्तिरोहितं वस्तु शास्त्रं दर्शयितुं चमम् ॥

अतः शास्त्रात्परमास्ति त्रिषु लोकेषु किञ्चन ।

संसारनिविडध्वान्ततरणिस्रुत्प्रकीर्त्तितम् ॥

दद्यादेतत्प्रयोगेण नरः सन्ततमाहृतः ।

किं न दत्तं भवेत्तेन शास्त्ररत्नं ददाति यः ॥

तत्र सकलशास्त्रप्रधानतया धर्मशास्त्रप्रदानमेव तावदुच्यते ।

नन्दिपुराणे ।

श्रुतिः स्मृतिय विप्राणां चक्षुषो द्वे प्रकीर्त्तिते ।

काण्वस्तैकया हीनो दाम्भ्यामन्धः प्रकीर्त्तितः ॥

तथा, धर्मशास्त्रं नरोदत्त्वा नाकपृष्ठे महीयते ।
 दशमन्वन्तरान्मर्त्यं सारयेन्नरकात् पितृन् ॥
 आत्मविद्याच पौराणी धर्मशास्त्रात्मिका च या ।
 तिस्रोविद्या इमामुख्याः, सर्व्वदानक्रिया फले ॥
 धर्मशास्त्रं नरोबुद्धा यत्किञ्चिद्धर्ममाग्रयेत् ।
 तस्य धर्मः श्रतगुणो धर्मशास्त्रप्रदस्य च ॥
 अतः सदा बुधैर्ग्रेयं धर्मशास्त्रं विषयैः ।
 न तस्य पुण्यसंख्यानं ब्रह्मापि गदितुं श्रमः ॥

अग्निपुराणे ।

कपिलानां सहस्रेण सम्यक् दत्तेन यत्फलं ।
 तद्वाजन् सकलं लेभे धर्मशास्त्रप्रदायकः ॥

तत्र धर्मशास्त्रप्रणेतृकथनद्वारा तदनु क्रममाद्यतुः शङ्क-
 लिखितौ ।

स्मृतयो धर्मशास्त्राणि तेषां प्रणेतारो मनुः-

विष्णु-व्यस-दत्ता-हिर-त्रि-वृहस्प-त्युगन-प्रापस्तम्ब-वसिष्ठ-
 कात्यायन-पराशर-व्यास-शङ्क-लिखित-सम्बर्त्त-गौतम-यातातप-
 द्वारोत-याज्ञवल्का-प्रचेत-सादयः । आदिशब्दाश्च बुध-देवल-
 सोम-प्रजापति-वृहथातातप-पैठीनसि-ह्यागलेय-अवन-मरीचि-
 वत्स-पारस्कर-पुलस्त्य-पुलह-क्रतु-ऋषभ-ज्जा-त्रेया-णां ग्रहणं ।

आह पैठीनसिः ।

तेषां मन्व-हिर-व्यास-गौतमो-लिखितो-यमः ।

वसिष्ठ-दत्त-संवर्त्त-शातातप-पराशराः ॥
 विष्णु-पस्तम्ब-हारीताः-शङ्खः काल्दायनीगुरुः ।
 प्रचेता-नारदो योगी बीडायन-पितामहौ ॥
 सुमन्तुः काश्यपो-वसुः-पैठोनी व्याघ्र एव च ।
 सत्यव्रतो भरद्वाजो गार्ग्यः कार्ष्णाजिनिस्तथा ॥
 जावालिर्जमदग्निश्च लौगाक्षिः ब्रह्मसम्भवः ।
 इति धर्मप्रणेतारः षड्विंशद्वयः स्मृताः ॥

भविष्यत्पुराणे ।

षड्विंशदतिरिक्ताः, स्मृतयः सन्तीति दर्शितं ।
 अष्टादशपुराणेषु यानि वाक्यानि पुत्रक ॥
 तान्यालोच्य महाबाहो तथास्मृत्यन्तरेषु च ।
 मन्वादिस्मृतयो याव्य षड्विंशत्परिकीर्त्तिताः ॥
 तासां वाक्यानि क्रमशः समालोच्य ब्रवीमि त इति ।

आह मनुः ।

विष्णुः पराशरो-दत्तः संवर्त्त-व्यास-हारीताः ।
 शातातपो वसिष्ठश्च यमा-पस्तम्ब गौतमाः ॥
 देवलः शङ्ख-लिलितो-भरद्वाजोऽग्नौ-चयः ।
 शौनको याज्ञवल्क्यश्च दगाष्टो स्मृतिकारिणः ॥
 भार्गवो नारदोऽथ च वार्हस्पत्याद्विरस्यपि ।
 स्वायम्भुवस्य शास्तस्य चतस्रः संहिता मताः ॥
 १० । जावालि-नाचिकेतय स्तन्दो लौगाक्षि-काश्यपो ।
 व्यासः सनत्कुमारश्च शतजु-जैनक-स्तथा ॥

प्याप्तः कात्यायनयैव जातूकणः कपिष्ठलः ।

बोधायनः कणादय विश्वामित्रस्तथैव च ॥

उपस्रुतय इत्येताः प्रयदन्ति मनीषिणः ।

यमः । एतैर्यानि प्रणीतानि धर्मशास्त्राणि वै पुरा ॥

तान्येषातिप्रमाणानि न हन्तव्यानि हेतुभिः ।

स्कन्दपुराणे ।

स्मृतयोधर्ममूलं हि धर्मःसर्वार्थसाधनं ।

अतः स्मृतिषु दत्तासु सर्वज्ञानफलं लभेत् ॥

एकमेव संसृज्य प्राप्तिनं दुःखसागरात् ।

अनन्तफलमाप्नोति किं पुनर्भान्दोर्महन् ॥

किमतः स हि धर्मोस्ति किं वा ज्ञानं तथाविधं ।

अन्यथा तत्किमस्तीह यदा स्मृतिषु दृश्यते ॥

अतस्तासु मदत्तासु ज्ञानयागभिजायते ।

पारं प्राप्य च शास्त्राणां ब्रह्मलोके महीयते ॥

इति स्मृतिदानं ।

अथ पुराणदानं तत्र नारदीये ।

वेदाः प्रतिष्ठिता देवि पुराणैर्दोत्र संशयः ।

विभेत्यल्पश्रुताद्देदी मामयं प्रतरिष्यति ।

इतिहासपुराणैश्च कृतोऽयं नियमः पुरा ॥

यच्च दृष्टं हि वेदेषु तद्दृष्टं स्मृतिभिः क्लृप्तं ।

उभाभ्यां यच्चदृष्टं हि तत्पुराणेषु गीयते ॥

मत्स्यपुराणे ।

पुराणं सर्वशास्त्राणां प्रथमं ब्रह्मणा स्मृतम् ।
 अनन्तरञ्च वक्त्रेभ्यो वेदास्तस्य विनिर्गताः ॥
 पुराणमेकमेवासीदस्मिन् कल्पान्तरेऽनघ ।
 चिवर्गसाधनं पुण्यं शतकोटिप्रविस्तरम् ॥
 निर्दग्धेषु च लोकेषु वाजिरूपेण वै मया ।
 अङ्गानि चतुरो वेदाः पुराणन्यायविस्तराः ॥
 मोमांसा-धर्मशास्त्राणि परिगृह्यात्मसात्कृतम् ।
 मत्सरूपेण च पुनर्कल्पादाबुदकार्णवे ॥
 अशेषमेतत् कथितमुदकान्तर्गतेन च ।
 श्रुत्वा जगाद् च मुनीन् प्रतिवेदयतुर्भुवः ॥
 प्रहृष्टिः सर्वशास्त्राणां पुराणस्याभवत्ततः ।
 कालेन ग्रहणं दृष्ट्वा पुराणस्य ततोऽन्यम् ॥
 व्यासरूपमङ्गं कृत्वा संहारामि युगे युगे ॥
 चतुर्लक्षप्रमाणेन द्वापरे द्वापरे सदा ॥
 तदष्टादशधा कृत्वा भूर्लोकैःस्मिन् प्रभाष्यते ।
 अद्यापि देवलोके तत् शतकोटिप्रविस्तरम् ॥
 तदर्धोत्र^१ चतुर्लक्षं सचेपेण निवेदितः^२ ।
 पुराणानि दशाष्टौ च साम्प्रतं तदिहोच्यते ॥
 नामतस्तानि वक्ष्यामि शृणुध्वन्मपिसत्तमाः ।

१ यद्यप्यस्मिन् युगे युगे इति कचित् पाठः ।

२ यद्यपानेति कचित् पाठः ।

३ निवेदिता इति कचित्पाठः ।

वाराहपुराणे ।

ब्राह्मं पाद्मं वैष्णवञ्च शैवं भागवतं तथा ।
तथान्यथारदीयञ्च मार्कण्डेयञ्च सप्तमम् ॥
आग्नेयमष्टमं प्रोक्तं भविष्यत्तमस्तथा ।
दशमं ब्रह्मवैवर्त्तं लिङ्गमेकादशं तथा ॥
वाराहं द्वादशं प्रोक्तं स्कान्दश्चाथ त्रयोदशम् ।
चतुर्दशं वामनञ्च कौर्मभ्यश्चदशं तथा ॥
मात्स्यञ्च गारुडञ्चैव ब्रह्माण्डमष्टादशं तथा ॥

कालिकापुराणे ।

शैवं यद्वायुना प्रोक्तं वैरिचिं वैष्णवं तथा ।
यदिदं कालिकास्थञ्च भूतं भागवतं स्मृतम् ॥
सौरञ्च नारदीयञ्च मार्कण्डेयञ्च यज्ञजम् ।
वामनं कौर्मं मात्स्यञ्च सप्तदशञ्च गारुडम् ॥
ब्रह्माण्डमष्टादशं श्रेयं पुराणञ्च न संशयः ।

सौरपुराणात् ।

यदुक्तं भानुना पूर्वं पुत्राय मनवे दिजाः ।
तदहं संप्रवक्ष्यामि शृणुष्वं वदतो मम ॥
सर्गस्य प्रतिसर्गस्य वंशमन्वन्तराणि च ।
वंशानुचरितं चैव पुराणं पञ्चसप्ततन् ॥
यत्प्रतीपपुराणानां लिखित्वा सप्ततन् स्मृतं ।
ब्राह्मं पुराणं तत्राद्यं संहिताभ्यां विभूषितं ॥

श्लोकानां दशसाहस्रं नानापुण्यकथायुतं ।
 पाद्मं द्वितीयं कथितं तृतीयं वैष्णवं स्मृतं ॥
 चतुर्थं वायुना प्रोक्तं वायवीयमिति स्मृतं ।
 ततो भागद्वयं प्रोक्तं* भागद्वयविभूषितं ॥
 चतुर्भिः पर्वभिः प्रोक्तं भविष्यं तदनन्तरं ।
 मार्कण्डेयमध्याग्न्यं नारदीयमतः परं ॥
 दशमं ब्रह्मवैवर्तं लिङ्गमेकादशं स्मृतं ।
 भागद्वयेन लिङ्गञ्च ततो वाराहसुत्तमं ॥
 संयुक्तमष्टभिः खण्डैः स्कान्दश्चैवात्र विस्तरं ।
 ततस्तु वामनं कूर्मं भागद्वयविराजितं ॥
 मात्स्यञ्च गारुडं प्रोक्तं ब्रह्माण्डं च ततः परं ।
 भागद्वयेन कथितं ब्रह्माण्डमभिसंज्ञितं ॥
 खिलान्युपपुराणानि यानि चोक्तानि सूरिभिः ।
 इदं ब्रह्मपुराणस्य खिलं सौरमनुत्तमं ॥
 संहिताद्वयसंयुक्तं पुण्यं शिवकथाययं ।
 आद्या सनत्कुमारोक्ता द्वितीया सूर्यभाषिता ॥

कूर्मपुराणे ।

अन्यान्युपपुराणानि मुनिभिः कथितानि तु ।
 आद्यं सनत्कुमारोक्तं नारसिंहमतः परं ॥
 तृतीयं नारदमुद्दिष्टं कुमारेण तु भाषितं ।
 चतुर्थं शिवधर्माख्यं सात्त्वान्दोशभाषितं ॥

दुर्वाससीक्तमायर्थं नारदीक्तमतः परं ।
 कापिलं मानवं चैव तथैवीयनसेरितं ॥
 ब्रह्माण्डं वारुणं चाथ कालिकाष्टयमेव च ।
 माहेस्वरं तथा शास्त्रं सीरं सर्वार्थसञ्चयं ॥
 पराशरोक्तं प्रवरं तथा भागवतं ह्ययं ।
 इदमष्टादशं प्रोक्तं पुराणं कौर्म्यसंज्ञितं ॥
 चतुर्धा संस्थितं पुण्यं संहितानां प्रभेदतः ।

भत्स्यपुराणे ।

पाद्मेपुराणे वा प्रोक्ता नरसिंहोपवर्णनां ।
 तद्राष्टादशसाहस्रं नारसिंहमिहोच्यते ॥
 नन्दाया यत्र माहात्म्यं कात्तिकेयेन वर्ण्यते ।
 नन्दीपुराणं तप्तोक्तैर्व्याख्यातमिति कीर्त्यते ॥
 यत्र साम्बं पुरस्कृत्य भविष्यति कथा न कम् ।
 प्रोच्यते तत्पुनर्लोके साम्बमेव मुनिव्रताः ॥
 एवमादित्यसंज्ञञ्च तत्रैव परिपठ्यते ।

अष्टादशभ्यस्तु पृथक् पुराणं यत् प्रहृष्यते ॥
 विजानीध्वं ॥ द्विजयेष्ठास्तदेतेभ्यो विनिर्मितं ।
 पञ्चाङ्गवत्पुराणं स्यादाख्यानमितरतः सूतम् ॥
 सगंय प्रतिसगंय वंशमन्वन्तराणि च ।
 वंशानुचरितञ्चेति पुराणं पञ्चस्रचणं ॥
 ब्रह्मविष्णुर्कुरुद्राणां माहात्म्यं भुवनस्य च ।

स संहारं प्रहस्येत पुराणं पञ्चवर्णता ॥
 धर्मसार्थं कामस्य मोक्षस्य परिकीर्त्यते ॥
 सर्वेष्वपि पुराणेषु तद्विरुद्धे च यत्फलं ।
 सात्विकेषु च कल्पेषु माहात्म्यमधिकं हरेः ॥
 राजसेषु च माहात्म्यमधिकं ब्रह्मणोविदुः ।
 तद्वदग्नेय माहात्म्यान्तामनेषु शिवस्य च ॥
 सङ्कीर्णेषु सरस्वत्याः पिङ्गणाञ्च निगद्यते ।

तथा । अष्टादश पुराणानि कृत्वा सत्यवतीसुतः ॥

भारताख्यानमखिलं चक्रे तदुपहृदितम् ।

लक्षणेकेन तत् प्रोक्तं वेदार्थपरिहंसितम् ॥

वाल्मीकिनापि यत् प्रोक्तं रामायणाख्यसुत्तमं ।

ब्रह्मणाभिहितं यच्च शतकोटिप्रविस्तरात् ॥

आह्वय नारदेनैव वाल्मीकाय पुनः पुनः ।

वाल्मीकिना च लोकेषु धर्मकामार्थसाधनं ॥

एवं सपादाः पश्येते लक्ष्यास्तेषु प्रकीर्तिताः ।

मत्स्यपुराणे ।

ऋषय ऊचुः ।

पुराणसंख्यामाचक्ष्व सत विस्तरतः क्रमात् ।

दानं धर्ममग्नेपञ्च यथावदनुपूर्वशः ॥

• सूत उवाच ।

इममेव पुरा प्रश्नं नोदितः पुरुषोत्तमः ।

यदुवाच सविग्वात्मा मुनवस्तुविबोधत ॥

पुराणानि दशाष्टौ च सास्त्रतं तदिहोच्यते ।
नामतस्तानि वक्ष्यामि शृणुष्वसृष्टिसत्तमाः ॥
ब्रह्मणाभिहितं पूर्वं यावन्मात्रं मरोचये ।
ब्राह्मन्तद्वयसाहस्रं पुराणं परिकीर्त्यते ॥
लिखित्वा तच्च योदद्याज्जलधेनुसमन्वितम् ।
वैशाखां पौर्णमास्यान्तु ब्रह्मलोके महीयते ॥
एतदेव यदापन्नममूढैरजयज्ञगतम् ।
तदृत्तान्ताययं तद्वत्पात्रमित्युच्यते बुधैः ॥
पात्रं तत् पञ्चपद्यायत्साहस्राणीह पठति ।
तत्पुराणं च योदद्यात्सुवर्णकमक्षान्वितम् ॥
ज्यैष्ठे मासि तिलैर्युक्तं सोऽम्बुमधफलं लभेत् ।
याराहकल्पवृत्तान्तं अधिहृत्य पराशरः ॥
यत्राह धर्मानखिलान् तद्युक्तं वैष्णवं विदुः ।
तदापाठे च योदद्याद्दृतधेनुसमन्वितम् ॥
पौर्णमास्यां विपूताम्बा सपदं याति वारुणं ।
तयोर्विंशतिसाहस्रं तत्पुराणं विदुर्मुधाः ॥
श्वेतकल्पप्रसङ्गेन धर्मान् वायुरिहावबोत् ।
यत्र तदाश्रयीवं स्थाहुद्रमाहात्म्यसंयुतम् ॥
चतुर्विंशत्सहस्राणि पुराणं तदिहोच्यते ।
श्रावण्यां श्रावणे मासि शुद्धधेनुसमन्वितम् ॥
योदद्यादधिसंयुक्तं ब्राह्मणाय कुटुम्बिने ।
गिवलोके स पूताम्बा कल्पमेकं वसेश्वरः ॥
यत्राधिहृत्य गायत्रीं वर्णते धर्मविम्भरः ।

वृषासुरवधोपेतं तद्भागवतमुच्यते ॥
 सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये येस्युर्नरामराः ॥
 तद्दृष्टान्तोद्भयं सोमे तद्भागवतमुच्यते ।
 लिखित्वा तद्य योदद्याहेमसिंहसमन्वितं ।
 पौणमास्यां प्रोष्ठपद्यां स याति परमं पदं ॥
 षष्ठादशसहस्राणि पुराणं तत् प्रकीर्तितं ।
 यथाह नारदोधर्मान् वृद्धत्कल्यायितास्त्रिह ॥
 पञ्चविंशत्सहस्राणि नारदीयं तदुच्यते ।
 तदिदं पञ्चदश्यां ॥ योदद्याहेमसंयुतं ॥
 उत्तमां सिद्धिमाप्नोति पुनरावृत्तिदुर्लभं ।
 यथाधित्त्य शकुनीन् धर्माधर्मविचारणं ॥
 पुराणं नवसाहस्रं मार्कण्डेयमिहोच्यते ।
 परिलिप्य च योदद्यात्सौवर्णकरिसंयुतं ॥
 कार्त्तिक्यां पौष्करौकस्य यज्ञस्य फलभाग्भवेत् ।
 यत्तदीशानकल्पस्य वृत्तान्तमधित्त्य च ॥
 वशिष्ठायाग्निना प्रोक्तमाम्नेयं तत् प्रचक्षते ।
 लिखापयित्वा योदद्यात् हेमपद्मसमन्वितं* ॥
 मार्गशीर्षे विधानेन तिलधेन्वान्वितं तथा ।
 एतत् षोडशसाहस्रं सर्वकस्तुफलप्रदं ॥
 यथाधित्त्य माहात्म्यमादित्यस्य चतुर्मुखः ।
 अधोरकस्य वृत्तान्तप्रसङ्गेन जगत्पतिः ॥

नवमे कथयामास भूतपांसंख लक्षणं ।
 चतुर्दशसहस्राणि तथा पञ्चशतानि च ॥
 भविष्यच्चरितप्रायं भविष्यत्तद्दिहोष्यते ॥
 तत्पौषे मासि यो दद्यात् पौर्णमास्यां विमलसरः ।
 गुह्यकुम्भसमायुक्तमग्निष्टोमफलं लभेत् ॥
 रथन्तरस्य कल्पस्य वृत्तान्तमधिकृत्य च ।
 सावर्णिना नारदाय क्षणमाहात्म्यसंयुतं ॥
 यत्र ब्रह्मवराहस्य चरितं वर्ण्यं ते मुहुः ।
 तदष्टादशसाहस्रं ब्रह्मवैवर्तमुच्यते ।
 पुराणं ब्रह्मवैवर्तं यो दद्यात्माघमासि च ॥
 पौर्णमास्यां स भवनं ब्रह्मलोके महीयते ।
 यत्राग्निसिद्धमध्यस्थः प्राह देवो महेश्वरः ॥
 धर्मार्थकाममोक्षार्थमाग्नेयमधिकृत्य च ।
 कल्पं तस्मै नित्यं पुराणं ब्रह्मणा स्वयं ॥
 तदेकादशसाहस्रं फालगुन्यां यः प्रयच्छति ।
 तिलधेनुसमायुक्तं स याति शिवसायतां ॥
 महावराहस्य पुनर्माहात्म्यमधिकृत्य च ।
 मानवस्य प्रसङ्गेन कल्पस्य मुनिसत्तम ।
 चतुर्विंशत्सहस्राणि तत्पुराणमिहोच्यते ॥
 विष्णुनाभिहितं चौख्ये तद्वाराहमिहोच्यते ॥
 काश्यपेन गरुडं कृत्वा तिलधेनुसमन्वितं ।
 पौर्णमास्यां मधौ दत्त्वा ब्राह्मणाय कुटुम्बिने ॥

यराहस्य प्रसादेन* पदमाप्नोति वैष्णवं ।
 यत्र माहेस्वरान् धर्मानधिष्ठत्य च पद्ममुखः ॥
 कल्पे तत्पुरुषे हस्ते चरितैरुपहंसितं ।
 स्नान्द्वयाम पुराणं तदेकाग्रोतिर्निगद्यते ॥
 सहस्राणि शतं चैकमिति मर्त्येषु पठ्यते ।
 परिलिख्य च यो दद्याद्देमशूलसमन्वितं ॥
 शैवश्च पदमाप्नोति मकरोपगमे रवेः ।
 त्रिविक्रमस्य माहात्म्यमधिष्ठत्य चतुर्मुखः ॥
 त्रिवर्गमभ्यधात्तत्र वामनं परिकीर्तितं ।
 पुराणं दशसाहस्रं कूर्मकल्पानुगं श्रियं ॥
 यच्छरद्विषुवे दद्याद्द्वैष्णवं यात्यसौ पदं ।
 यत्र धर्मार्थकामानां मोक्षस्य च रसातले ॥
 माहात्म्यं कथयामास कूर्मरूपी जनार्दनः ।
 इन्द्रद्युम्नप्रसङ्गेन ऋषीणां शकसन्निधौ ॥
 सप्तदशसहस्राणि सत्प्रतीकल्पानुसङ्गिकं ।
 योदद्यादयने कुम्भं हेमकूर्मसमन्वितं ॥
 गोसहस्रप्रदानस्य स फलं प्राप्नुयात्तरः ।
 श्रुतीनां यत्र कल्पादौ प्रहृष्ट्यर्थं जनार्दन ॥
 भस्वरूपी च मनवे नरसिंहोपवर्णन ।
 अधिष्ठत्वाववीक्षत्सकल्पवृत्तं मुनिव्रताः ॥
 तन्माहात्म्यमिति जानीध्वं सहस्राणि चतुर्दश ।
 विष्णवे हेममर्त्येन धेन्वा चैव समन्वितं ॥

यो दद्यात् पृथिवी तेन दत्ता भवति वाखिला ।
 यदा च गारुडे कल्पे विश्वाण्डाद्गुरुहोदयं ॥
 अधिष्ठत्याब्रवीत्-छाणो गारुडं तदिहोच्यते ।
 तदष्टादशैकैश्च सहस्राणीष्ट पठ्यते ॥
 सौवर्ण-हेममिथुनसंयुक्तं विषुवे नरः ।
 यो ददाति परां सिद्धिमाप्नोति शिवसन्निधिं ॥
 ब्रह्मा ब्रह्माण्डमाहात्म्यमधिष्ठत्याब्रवीत्पुनः ।
 तच्च द्वादशसाहस्रं ब्रह्माण्डं दिगताधिकां ॥
 भविष्याणाञ्च कल्पानां श्रूयते यच्च विस्तरः ।
 तद्ब्रह्माण्डपुराणम् ब्रह्मणा समुदाहृतं ॥
 योदद्याच्च व्यतीपाते पक्षोर्णयुगसंयुतं ।
 राजसूयसहस्रस्य फलमाप्नोति मानवः ॥
 हेमधेन्वा युतं तच्च ब्रह्मलोकफलप्रदं ।

सौरपुराणे ।

तदेव पुराणमधिष्ठत्याह ।

इयं पृथ्वीमास्याता संहिता पापनाशिनो ॥
 वैवस्वताय मनये कथिता रविणा पुरा ।
 दानमस्य पुराणस्य दानानामुत्तमं हिजाः ।
 योदद्याच्छिवभक्ताय ब्राह्मणाय तपस्विने ॥
 यानि दानानि लोकेषु प्रसिद्धानि हिजोत्तमाः ।
 सर्वेषां फलमाप्नोति धर्तुर्दृश्याश्च संसवः ॥
 अन्यान्यपपुराणानि सहिरण्यानि पर्वाणि ।

लिखित्वा यः प्रयच्छेत्तु स विद्यापारगो भवेत् ॥
 शिवधर्मादिशास्त्राणि यः प्रयच्छति पुण्यधीः ।
 सोऽनन्तफलमाप्नोति शिवधर्मप्रकाशनात् ॥

ब्रह्मपुराणे ।

धर्मा-र्थ-काम-मोक्षाणां सारम्भारतमुच्यते ।
 तदेकस्य प्रदानेन वेदशास्त्रप्रदो भवेत् ॥
 रामायणं लिखित्वा तु यः समग्रं प्रयच्छति ।
 तस्य प्रसवा भवति पद्मवन्धैः सरस्वती ॥

वज्रिपुराणे ।

पुराणं भारतं वापि रामायणमथापि वा ।
 दत्त्वा यत्फलमाप्नोति न तत्सर्व्वं श्रममखैः ॥

कूर्मपुराणे ।

तदेव पुराणमधिकृत्याह ।
 ब्राह्मी पौराणिकी चैवं संहिता पापनाशिनी ।
 लिखित्वेमाञ्च यो दद्याद्देशाखे भासि सुव्रत ॥
 विप्राय वेदविदुषे तस्य पुण्यं निबोधत ।
 सर्व्वपापविनिर्मुक्तः सर्व्वैश्वर्य्यसमन्वितः ॥
 भुक्ता तु विपुलान् भोगान् विद्यावान् धनवान् भवेत् ।

इति पुराणदानविधिः ।

अथ पुराणग्रन्थदानं ।

तत्र महाभारते ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि यानि देयानि भारत ।
 वाच्यमाने तु विप्रेभ्यो राजन् पर्व्वणि पर्व्वणि ॥

स्रग्दिवाप्य विधानादौ ततः कार्यं प्रवर्त्तते ।
 समाप्ते पर्वणि ततः सगन्तया तर्पयेद्विजान् ॥
 आदौ तु वाचकं पूजा रगगन्धसमन्वितम् ।
 विधियद्भोजयेद्भोजन् मधुपायससुशामं ॥
 ततो मूलफलप्रायं पायसं मधुसर्पिणी ।
 आस्तिके भोजयेद्भोजन् दद्याच्चैव गुहोदमम् ॥
 अथ धूपैश्च पूषैश्च मोदकैश्च समन्वितं ।
 सभापर्वणि राजेन्द्र हविष्यं भोजयेद्विजान् ॥
 आरण्यकैर्मूलफलैस्तर्पयेच्च द्विजोत्तमान् ।
 आरण्यपर्वण्यासाद्य जलकुम्भात् प्रदापयेत् ॥
 तर्पणानि च सुगन्धानि धान्यमूलफलानि च ।
 सार्वकामगुणोपेतौ विप्रेभ्यस्तं प्रदापयेत् ॥
 विराटपर्वणि तथा यासांसि विविधानि च ।
 उद्योगे भरतश्रेष्ठ सार्वकामसमन्वितः ।
 भोजनं भोजयेद्विजान् गन्धमानैरमल्लतान् ॥
 भोजपर्वणि राजेन्द्र दत्त्वा पायसमुत्तमम् ।
 ततः सार्वगुणोपेतं चमन्दद्यात् सुसंस्कृतं ॥
 द्रोणपर्वणि विप्रेभ्यो भोजनं परमार्जितम् ।
 शराय देवा राजेन्द्र चापान्यसिधरास्तथा ॥
 कर्णपर्वण्यपि तथा भोजनं सार्वकामिकम् ।
 दिप्रेभ्यः संस्कृतं सम्यग्दद्यात्तत्पतमानसः ॥
 गन्धपर्वणि राजेन्द्र मोदकैः सगुहोदनैः ।
 सधूपैस्तर्पणैश्चैव शर्षपसं प्रदापयेत् ॥

गदापर्वण्यपि तथा सुहृमित्रं प्रदापयेत् ।
 श्रोत्रपर्वणि तथा रत्नैस्तर्पयेद्विधिवद्भिजान् ॥
 कृतोदनं पुरस्तात् ऐषीके दापयेत् पुनः ।
 ततः सर्वगुणोपेतमन्नं दद्यात्संस्कृतं ॥
 शान्तिपर्वणि च तथा हविष्यं भोजयेद्भिजान् ।
 आश्वमेधिकमासाद्य भोजनं सार्वकामिकं ॥
 तथात्रमनिवासे तु हविषा भोजयेद्भिजान् ।
 मीयले सार्वगुणिकं गन्धमास्थानुलेपनं ॥
 हरिवंशे तथा पार्थ पायसं चारुभोजनं ।
 पारणे पारणे राजन् यथावद्वरतर्पणं ॥
 समाप्य सर्वां प्रयतः संहितां यास्तकीविदः ।
 शुभे देशे निवेश्याद्य क्षौमवस्त्रादिसंहतं ॥
 शृङ्गाभ्वरधरस्तत्र शुचिर्भूत्वा स्वलङ्घितः ।
 अर्चयेत्तु यथान्यायं गन्धमाख्यैः पृथक् पृथक् ॥
 संहितापुस्तकान् रागात् प्रयतः सुसमाहितः ।
 भक्ष्यैर्भोज्यैश्च पेयैश्च कौतुकैर्विविधैः शुभैः ॥
 हिरण्यञ्च सुवर्णञ्च दक्षिणां तत्र दापयेत् ।
 देवताः कीर्तयेत्सर्वान् नरनारायणौ तथा ॥
 ततो गन्धैश्च माल्यैश्च स्नन्दित्यद्भिजोत्तमान् ।
 तर्पयेद्विविधैः कामैर्दानैरन्नादिकैस्तथा ॥
 भुक्तवस्तु च विप्रेषु यथावत्सम्प्रचारयेत् ।
 वाचकं भरतयेष्ट भाजयित्वा स्वसद्वृतं ॥
 ब्राह्मणेषु प्रसवेषु प्रसन्नान्तस्य देवताः ।

तत्र देवीपुराणे ।

विद्यादानं प्रवक्ष्यामि येन तुष्यन्ति मातरः ।

लिख्यते दीयते येन विधिना तं शृणु प्रभो ॥

तथा । शृण्वतां जायते भक्तिस्ततो गुरुमुपासते ।

स च विद्यागमान्वक्ति विद्यायुस्त्वान्वितो नृप ॥

श्रोताडपत्रके सञ्चे समे पत्रसुसञ्चिते ।

विचित्रकक्षिका पार्श्वे चर्मणा संपुटीकृते ॥

रक्तेन वाय कृष्णेन मृदुना रङ्गितेन च ।

दृढसूत्रनिबद्धेन एव विधिपूर्वकतेन च ।

यस्तु द्वादशसाहस्रोऽङ्गुलिः संहितामुपलेखयेत् ।

ददाति चाभियुक्ताय स याति परमाङ्गतिम् ॥

पूर्वोत्तरप्लवे देशे सर्वबाधायिवर्जिते ।

गोमयेन शुभेनैव कुर्यान्मण्डलकं यधः ॥

धनुर्द्वन्द्वप्रमाणेन शुभश्च चतुरस्रकम् ।

तस्य मध्ये निखेत्पद्मं सितरक्तसितादिभिः ॥

सर्वर्तुकामजैः पुष्पैर्भुषयेत् सर्वतो दिग्म् ।

वितानन्दापयेत् मूर्ध्नि शुभश्चित्रविचित्रितम् ।

पाश्वतोऽसितयस्त्रैय सम्यक् गोभां प्रकल्पयेत् ॥

कन्दुकैरङ्गुलिभिर्यदप्यङ्गुलैर्यामरैस्तथा ।

घण्टाकिङ्किणिगन्धैश्च सर्वतश्चोपकल्पयेत् ॥

तस्य मध्ये न्यसेदन्तं नागदन्तमयं शुभम् ।

अधः किञ्चिच्चिबहन्तु ऊर्ध्वतोऽपि सुसंयुतम् ॥

गोभितं दृढवन्धेन बद्धं सूत्रेण युजिमान् ।

तस्योर्ध्वं विन्यसेद्विद्वान् पुस्तकं लिखितं शुभम् ॥
 आलेख्यमपि तथैव पूजयेद्विधिना ततः ।
 निरुदकैस्तथा पुष्पैः कृमिकीटविवर्जितैः ॥
 चन्दनेन सदर्पेण भक्ष्यना वायधूलयेत् ।

सदर्पेण, ऋगमदसहितेन ।

धूपत गुग्गुलुर्देयमुदक्कागुरुमिश्रितः ।
 दीपमाला तथाचाये नैवेद्यं विविधं पुनः ॥
 स्वाद्यं पेयं सितं, लेह्यं चूप्यम्भा विनिवेदयेत् ।
 पूजयेच्च दिग्वां पात्रान् लोकपालान् यथाक्रमं ॥
 यान्या स्त्रियश्च सम्पूज्य मातरः कल्पयेच्च वा ।
 पुस्तकं देवदेवीय विप्राणां दक्षिणां तथा ॥
 स्वगत्तया चैव दातव्या नृपः पीरांश्च पूजयेत् ।
 तथा सम्पूजयेद्वत्स लेखकं गायत्र्यारम्भम् ॥
 छन्दोन्मेषणतत्त्वज्ञं सत्कविं मधुरस्वरम् ।
 प्रनष्टं श्रमति यन्त्रं येष्टं पुस्तकलेखकम् ॥
 नाभिसंस्ततिविच्छिन्नं नभश्चक्षुर्न कर्मणैः ।
 नन्दिनागरकैर्ध्वजैः लेखयेच्छिवपुस्तकम् ॥
 प्रारभ्य पश्च यै श्लोकान् पुनः शान्तिन्तु कारयेत् ।
 रात्रौ जागरणं कुर्यात्सर्वं प्रेक्षां प्रकल्पयेत् ॥
 नट-चारण-नग्नैश्च देव्याः कथनसंभवैः ।
 सर्वं प्रेक्षां, सर्वं प्रकारप्रेक्षणकम् ।
 प्रातूपे पूजयेत्तुलांस्ततः सर्वान्विसर्जयेत् ॥

एकान्ते सुमनस्केन विशुद्धेन दिने दिने ।
निष्पाद्य विधिनामे सूचे नच शुभवासरे ॥

सूचे, शुभनक्षत्रे ।

ततः पूर्वोक्तविधिना पुनः पूजां प्रकल्पयेत् ।
तथा विद्याविमानं तु सप्तपञ्चभिभूमिकं ॥
विचित्रयस्त्रयोभाव्यं शुभलक्षणलक्षितं ।
कारयेत्सर्वतोभद्रं किङ्किणीरवकान्वितं ॥
दर्पणैरर्घ्यचन्द्रेण घण्टा-चामरमण्डितं ।
तस्मिन् धूपं समुत्क्षिप्य सुगन्धचन्दनागुरुं ॥
तुरष्कं* गुग्गुलुं वत्स शर्करामधुमिश्रितं ।
पूजयेत् पूर्ववत्सर्वान् कन्या-स्त्री-द्विजदुःखितान् ॥
तथा तत्पुस्तकं वत्स विन्ध्यसेदिधिपूर्वकं ।
एवं कृत्वा यथा विद्याः प्रीयन्तां मातरो मम ॥
यस्यैव सक्तं तच्छास्त्रन्तं पुस्तं परिकल्पयेत् ।
यस्यैव सक्तं यस्यैव देवस्य सक्तं सम्बन्धितं पुस्तं परिकल्पयेत्
पुस्तकं तं देयं परिकल्पयेत् भावयेद्दिन्यर्थः ।
तथा तपस्विनः पूज्याः सर्वे शास्त्रार्थपारगाः ।
शिवव्रतधरा मुख्या विष्णुधर्मपरावणाः ॥
महता जनसङ्गेन रथस्थं दृढवाहनेः ।
युवभिराभितो नेयं यस्य देवस्य चागमं ॥

सामान्यं सर्वं तीर्थेषु* माह्वणां भवनेषु च ।
 तस्मिन् पूजां तथा कृत्वा देवदेवस्य शूलिनः ॥
 समर्पयेत् प्रणम्य शं प्रीयन्तां मातरो मम ।
 सदाध्ययनयुक्ताय विद्यादानरताय च ॥
 विद्यासंग्रहयुक्ताय कृतशास्त्रायमाय च ।
 तेनैव वृत्तं ते यस्तु तस्य तं विनिवेदयेत् ॥
 जगदिताय वै शान्तिं सन्ध्याय वाचयेत्तथा ।
 तेन तोयेन दातारं मूर्ध्नि सम्यक् निषेचयेत् ॥
 शिवं वन्दे ततः शब्दमुच्चार्य जगत्सदा ॥
 एवमुक्ते महाशान्तिर्देशस्य जगरस्य च ॥
 जायते नात्र सन्देहः सर्वं वाचाः शमन्ति च ।
 अनेन विधिना यस्तु विद्यादानं प्रयच्छति ॥
 स भवेत्सर्वलोकानां दयनादघनाशनः ।
 श्रुतीऽपि गच्छति स्थानं ब्रह्म-विष्णुनमस्कृतम् ॥
 सप्तपूर्वापरान् वंशान् आत्मनः सर्वमेव च ।
 उद्धृत्य पापकलिसाहिष्णुलोके महीयते ॥
 यावन्ति पञ्चसंख्यानि अक्षराणि भवन्ति हि ।
 तावत् स विष्णुलोकेषु क्रीडते विविधैः सुखैः ॥
 ततः चित्तिं समायातो देव्या भक्तिपरो भवेत् ।
 समस्तभोगसम्पन्नो विदुषां जायते कुले ॥

नन्दिपुराणे ।

यदेतत् पुण्यसाध्यात् विद्यादानस्य साम्प्रतम् ।

देग-कान-विधियद्वा-भाष योगात्तथा बुधः ॥
 प्राप्नोति कीटिगुणितं फलं विद्याप्रदानतः ।
 गुरुमाराध्य यत्नेन विद्याव्याख्यानपारंगं ॥
 गन्तवा भक्त्या प्रणामेन विद्यादानं समारभेत् ।
 तथा । विद्या च मुख्या दानानां गुरुतीक्ष्ण्य विधिभूषः ॥
 श्रुत्वा विद्याञ्च विधिवत् यद्व्या भाषितायना ।
 सत्पात्रेभ्यस्तु तान्दद्याद्विग्रेषाद्गुणगालिपु ॥
 उपयोग्यञ्च यद्यस्य तत्तस्य प्रतिपादयेत् ।
 सुरालयेषु सिद्धेषु यद्याविभदविस्तारैः ॥
 दातव्यास्तु प्रयत्नेन महापुण्यफलार्थिभिः ।
 शुभे नक्षत्रदिनसे शुभे वापि दिनग्रहे ॥
 लेखयेत् पूज्य देवेभ्यो रुद्रब्रह्मजनाईनान् ।
 पूर्व दिग्बिजितो भूत्वा लिपिप्रो लेखकोत्तमः ॥
 निरोधिहस्तपादुय मयीपात्रावधारणात् ।
 एकान्तचोपकरणं यस्यासौ लेखकोत्तमः ॥
 विद्याधारं प्रकुर्वीत हेमरूप्यमयं शुभम् ।
 नागदन्तमयं वापि शुभदायकं तथा ॥
 मनीषमगुरुं रम्यं शृङ्खलप्रयोगजम् ।
 सहोचपत्रसयुक्तं विकामेन समन्वितम् ॥

यथवा रत्नपद्मार्थं मेचकालङ्कृतं शुभम् ।

कार्पाससुव्रथयितं नानागन्धाधिवासितम् ॥

मेचकालङ्कृतं, मयूरार्द्धचन्द्रालङ्कृतम् ।

मपीभिद्यापि नेकाभिद्यतुष्वर्णाभिरेव च ।

दृढस्तम्भनयुक्ताभिर्मैत्रकैद्याप्यनेकशः ॥

स्तम्भनं, मपीस्थैर्यहेतु ।

लेखनीभिर्य दिव्याभिर्हेमचिचाभिरेव च ।

वह्निच वर्णं कुर्वीति पुस्तकस्य मनोरमं ॥

पीतैः रक्तैः कपायैर्वा सुनिबद्धं विचित्रितम् ।

रम्यं लघु सुविस्तोर्णं निग्रन्थिग्रन्थिसंयुतम् ॥

विद्याधारं ततोयन्त्रसंस्थितं पूर्वपुस्तकम् ।

गृहे मनोरमे गुप्ते सुधाक्षेपितभित्तिके ॥

नानारागाद्दरोपेते शुद्धयिग्वमनोरमे ।

धूपामोदमनोज्ञे तु वितानकपरिभृते ॥

लेखकी बुद्धिमान् छातः शुक्लपद्मांशरोज्वलः ।

सुवर्णमुक्ताकेयूरी मुद्रिकाशोभिताङ्गुलिः ॥

सुसमिद्धे मपीभाण्डे लेखनीशास्त्रसंयुते ।

आरभेत्तूर्थघोषेण पूजां देवान् पिबृन्तथा ॥

ब्राह्मणान् स्वस्तिवाच्यादौ शास्त्रस्य आवयेदुधः ।

त्रीकपञ्चकमादौ तु दग्धकं वापि लेखयेत् ॥

ततो नक्षत्रयोगेन द्वितीयेऽहनि तन्निष्ठेत् ।

तादृगेनैव विधिना पुण्याहैः शुभमंयुतैः ॥

ततः समाप्ते शास्त्रे तु पुनः पुण्याहसंयुतम् ।

कुर्यात्तद्वीरात्रे च पानभोजनवस्तुभिः ॥

उभयं वापि तल्लेख्यं समीकुर्याच्च वाचकम् ।

उभयं लेख्यं वाचयन् समीकुर्यादित्यर्थः ॥

जनाधिकैश्च संयुक्तं वर्णैर्भावादिभिस्तथा ।

अनुस्मारविसर्गैश्च युक्तायुक्तैर्विचारयेत् ॥

शास्त्रं प्रकृतया युक्त्या पुनरुक्त्यं विशेषयेत् ।

जनार्थोक्त्या प्रसङ्गस्य हृन्दयोग्यतया तथा ॥

सुप्रामातार्यबोधेन प्रशोत्तरविवेकतः ।

असूत्रत्वाच्च शास्त्रस्य समुदायार्थबोधतः ॥

प्रक्रान्तसूचनोद्देशैर्गदितैद्योदितैरपि ।

बह्वर्णानाञ्च शब्दानां योग्यासक्तिं परीक्ष्य तु ॥

सर्वं शास्त्रावबोधेन कारकाद्यैरविभ्रतैः ।

क्वचिच्च शब्दं वर्णैश्च प्रकृतार्थं निरूपयेत् ॥

हृन्दसाक्षापि बुद्ध्वा तं हृत्तसं योगमौचित्यम् ।

एवं विद्यां तु मेधावी शास्त्रं सत्कृत्य कृत्स्नशः ॥

प्रदद्यादिभवर्हिष्यैः सुरायतनवेश्मसु ।

व्यक्तादेशलिपिन्यासं व्यक्तत्रागरमुच्यते ॥

व्यक्तदेशलिपिन्यासव्यक्तोद्देशानुसारिणी ।

लिपिपञ्चन्यासे, अक्षरनिर्माणे स तथा ।

आरोप्य यानि रत्नाव्ये शुभवस्त्रपरिष्कृते ।

घण्टाचामरशोभाञ्च रत्नदण्डातपत्रिणि ॥

गजवानिरयस्त्रं वा महाशोभसमन्वितम् ।

पुरतो गीतनृत्येन नानावाद्यरक्षेण च ॥

महत्सैव्यं दनिर्घोषैर्देवाय विनिवेदयेत् ।
 नानारूपोपहारैश्च सम्पूज्य तु दिवौकसः ॥
 दत्त्वा च पुस्तकं तत्र पितृणां धर्ममुद्दिशेत् ।
 बान्धवानाञ्च हृद्यानां अनन्तफलमिच्छया ॥
 ततोदत्त्वा विधानेन तां विद्यां शिवमन्दिरे ।
 ततश्च भक्षयेद्दिमान् रुद्रभक्तांश्च मानवान् ॥
 यथाशक्ति च कर्त्तव्या उत्सवाः स्वेषु वेश्मसु ।
 राज्ञा तु नगरे कार्या यानि यामाधिपैस्तथा ॥
 गृहे गृहस्थैः कर्त्तव्या उत्सवा बन्धुभिः सह ।
 स्नातैः शुक्लैः समालम्बैः स्रग्विभिः सुसमाहितैः ॥
 प्रीतियुक्तैस्ततः आभ्यं शास्त्रं अहासमन्वितैः ।
 वाचकं दक्षयेत्तत्र यथाविभवविस्तृतः ॥
 गुरुञ्च भक्त्या भतिमान् यथाशक्ति ह्यमायया ।
 ततः पुष्पैश्च धूपैश्च यावकान् सन्मपूजयेत् ॥
 याचको ब्राह्मणः प्राज्ञः श्रुतशास्त्री महामनाः ।
 अभ्यस्ताक्षरविन्यासो वृत्तशास्त्रविशारदः ।
 शब्दार्थवित् प्रगल्भश्च विनीतो मिथया पुनः ॥
 गीतज्ञो वाक्यसुश्राव्यः स्वरोनाविस्तभाषकः ।
 गुरुश्च धर्मवान् प्राज्ञः श्रुतशास्त्री विमत्सरः ॥
 विप्रः प्रकृतिसंशुद्धः शुचिः स्मितमुखः सदा ।
 सुहृत्तो वृत्तशास्त्रज्ञः शब्दशास्त्रविशारदः ॥

अभ्यस्तगास्तसन्दोहः प्रकृतार्थप्रवर्त्तकः ।

वृत्तगास्तज्ञः, छन्दःशास्त्रवित् । प्रकृतार्थप्रवर्त्तकः,

प्रस्तुतार्थाभिधायिना प्रक्रमछतव्याख्या-

पीर्वापर्यार्थविष्टम्भो ।

अध्याय-सर्ग-विच्छेद-विभक्त्यर्थप्रयोजकः ।

शास्त्रार्थपदविज्ञेयान् पदस्रोकार्थयोधकः ॥

समुदायप्रकीर्णार्थसुख्यशास्त्रानुपद्गजम् ।

अनन्तरस हृदस्तु व्यपदिश्यार्थयोधकः ॥

प्रक्रान्तादिश्च शास्त्रार्थविभागपरिनिष्ठितः ।

कृष्णभिमानगूढार्थभङ्गेन च विरोधकः ॥

अद्वैतवागनालस्यः श्रीहृत्तप्रयोधकः ।

संस्कारैः संस्मृतां विद्यां प्राहृतैः प्राहृतामपि ।

आलापमानैर्व्याख्यानैर्यच्च गित्यान् प्रबोधयेत् ।

दशभिधानविन्यासैर्वोधयेच्चापि यो गुरुः ॥

स गुरुः स पिता माता स तु चिन्तामणिः स्मृतः ।

यः शास्त्रोपायमाख्याय नरकेभ्यः समुद्धरेत् ॥

कस्तेन सदृशी लोके बान्धवो भुवि विद्यते ।

यस्य वागश्लिष्टन्देन हृदयावस्थते तमः ॥

महासंसाररजनीभवं सोऽर्कं महाद्युतिः ।

नोद्धतेनास्य पारुष्येन च वैलीग्यमावहेत् ॥

न चास्य व्याधिदुःखेषु मलेष्वप्रीतिरुद्भवेत् ।

प्रसादयेत्तु कुपितं दुःखमग्नं समुद्धरेत् ॥

रोगेभ्यश्चापि यत्नेन परित्राणेन चोद्धरेत् ॥
 एवं व्याख्यां शुभां श्रुत्वा गुरुवक्त्राद्वरोत्तमः ।
 विधेयं चिन्तयेद्यस्तु परत्र हितकारणात् ॥
 नृणामात् अद्भुता युक्तः प्रयतोमिमुखोगुरोः ।
 अमन्यसत्कथाचेपी निष्प्रमादो ह्यतन्द्रितः ॥
 मृदुश्च संशये जाते पृच्छेद्वाक्यमुदीरयेत् ।
 गुरुणा चोक्तमेकान्ते त्रिदावान्वाक्यमाश्रयेत् ॥
 एतत् कृतं स्वयं कुर्यात् ससमिद्धाञ्जलान्वितः ।

एतत्कृतं, गुरुचेष्टितं ।

अप्रसूतकथाचेपं यः कुर्यादयतो गुरोः ॥
 स ब्रह्महत्यामाप्नोति गुरुवाक्येष्वाविश्रयः ।
 यय श्रुत्वान्यतः शास्त्रं संस्कारं चाप्य वाशुभं ॥
 अन्यस्य जनयेत् कौर्त्तिं स गुरोर्मन्त्रहा भवेत् ।
 विस्मरयेच्च ध्यामोहाद्योऽपि शास्त्रार्थमुत्तमं ॥
 स याति नरकं घोरमंघवं भीमदर्शनं ।
 यस्तु बुद्धा नरः शास्त्रं किञ्चित् कुर्यात् शुभाशुभं ॥
 भवेत्कृतगुणं तदै विज्ञानेभ्योरतस्य च ।
 एवं विधानतो वाच्यं वाचकेन विपश्चिता ॥
 तपः समात्मकं सर्व्वं स्वर्गादिफलसाधकं ।
 शनैर्विंबीध्य वै वाच्यमध्यात्मादि च यद्ववेत् ॥
 ऋद्धोक्तियुद्धसंघीभं धारावर्त्तेन वाचयेत् ।

धारावर्त्तेन, वेगेन ।

सरागं ललितैर्वाक्यैर्वाचयेद्द्वसङ्गमे ॥

नानाहृत्तानुरूपेण लालित्येन च वाचयेत् ।

सर्गाध्याये समाप्ते च कथापर्यन्त एव वा ॥

प्रशब्दशब्दसंयोगे कुर्यादिति विरामणं ।

समाप्ते वाचके भीष्म ब्रूयादेवं विचक्षणः ॥

अवधार्य जगच्छान्तिमन्ते शान्त्युदकं सृजेत् ।

सुश्रुतं सुश्रुतं ब्रूयादस्तु वाख्यातमित्यदः ॥

लोकः प्रवर्त्ततां धर्मं राजावास्तु सदा जयी ।

धर्मवान् धनसंपन्नो गुरुयाच निरामयः ॥

इति प्रोच्य यथा जातं गन्तव्यं च विभावितः ।

शिष्यैः परस्परं शास्त्रं चिन्तनीयं विचक्षणैः ॥

कथा-वस्तुप्रसङ्गेन नानाध्याख्यानभावनैः ।

शुक्तिभिर्य चरेद्दृग्ग्राह्यां चिक्रैरपि स्त्रयंकृतैः ॥

एवं दिने दिने व्याख्यां शृणुयान्नियतो नरः ।

समग्रशास्त्रश्रवणेन पुंसः

श्रद्धाप्रधानं भवतीह चेतः ।

रागश्च शास्त्रात्मकमभ्युपैति

दोषाय नाशं निमित्तेषु यान्ति ॥

यथा कथञ्चित् शृणुयाद्दशास्त्र-

मश्रवणाचेष्टितधर्मसङ्गः ।

ततः समाप्तावय शास्त्रसंगं

कथोदये चापि वितीतबुद्धिः ॥

भक्त्याचयेद्वादशकल्पमेव

गुरुश्च भक्त्या पितृवचिकार्यो ।

एष विद्याप्रदानस्य प्रधानो विधिरुच्यते ।

अनेनैव विधानेन ब्राह्मणः शीलयातिनि ॥

प्रबोधयति धीयुक्ते युक्तान् वेदवादिनि ।

विन्यसेत् शुभं शास्त्रं महापुण्यजिगीयसा ॥

धनैर्वा विपुलेदं चैर्गुरुं कृत्वा सुतपितम् ।

अध्यापयेद्भुजान् शिष्यान्भिजातान् सुमेधसः ।

एवं विद्याप्रदानं तु सर्व्वदानोत्तमं स्मृतं ॥

सर्व्वदा सर्व्ववर्णानां नरकप्लवसुत्तमं ।

अनेन विधिना दत्त्वा विद्यां पुण्यपरोनरः ॥

यत्फलसद्वाग्भेदानां शतस्य सुकृतस्य च ।

राजक्षत्रसहस्रस्य सम्यगिष्टस्य यत्फलं ॥

तत्फलं लभते मर्त्यो विद्यादानेन भाग्यवान् ।

सर्व्वस्यसुसंपूर्णां सर्व्वरक्षोपशोभितां ॥

ब्राह्मणेभ्यो महीं दत्त्वा षड्दशे चन्द्रसूर्य्ययोः ।

यत्फलं लभते मर्त्यो विद्यादानेन तत् फलं ॥

शायदक्षरसंग्रहानं विद्यते शास्त्रसंशये ।

तावद्व्यसहस्राणि सार्गे विद्याप्रदोभवेत् ॥

यावन्मयः पङ्क्तयस्तत्र पुस्तके चरमंयिताः ।

यावत्पपसंग्रहानं पुस्तके विद्यते गुप्तं ॥

तावद्व्यसहस्राणि सकृन्नो मोदते दिवि ।

तावतो नरकात् कुशानुद्वला मयने दिवि ॥

यावच्च पातकान्तेन कृतं जन्मशतैरपि ।
 तत्सर्वं नश्यते तस्य विद्यादानेन देहिनिः ॥
 स जातोमनुजो लोके स धन्यः सच कीर्त्तिमान् ।
 योविद्यादानसम्पर्कप्रसक्तः पुरुषोत्तमः ॥
 यथाविभवतो दद्यात् विद्यां शाठ्यविवर्जितः ।
 याति पुण्यतमान् लोकानक्षयान् भोगभूषितान् ॥

वज्रिपुराणे ।

धर्मरोप उवाच ।

गवां सुबहुधादानं भूमिदानं तथा मुने ।
 ब्रह्माण्डादीनि सर्वाणि कथितानि त्वया मम ॥
 इदानीं श्रोतुमिच्छामि विद्यादानफलं महत् ।
 विधिवद्विधिं तद्वत्कथयस्व महामुने ॥

वशिष्ठ उवाच ।

विद्यादानं प्रवक्ष्यामि यथातथ्यन्तवाधुना ।
 यथादेयं फलं यच्च तत् शृणुष्व नृपोत्तम ॥
 शुभेऽङ्गि शुभनक्षत्रे मण्डपं शुभवेदिकम् ।
 चतुरस्रं वितानं वा कृत्वा तत्रोपनेप्रयेत् ॥
 गोमयेनोपनिषेत्तु पुष्पप्रकरगोभिते ।
 तत्र त्र्यम्बासनन्दिव्य दिव्यगन्धाधिवासितं ॥
 सम्यापा पुस्तकं तत्र धर्मशास्त्रस्य धीमतः ।
 ग्राह्याणान् वेदसम्पूर्णान् हृन्दीनक्षणापरगान् ॥
 निष्ठापयित्वा यत्नेन तत्समग्रं शुभाचरैः ।

चन्द्रसूर्यापरागे वा सङ्ग्रान्धयनवासरे ॥
 पुण्येहि तत् सुसम्पूज्य वस्त्रालङ्कारभूषणैः ।
 दृतधेन्यायुतं रत्नैर्हृद्याहुणवते ततः ॥
 शास्त्रसद्भावविदुषे वाचकेति प्रियम्बदे ।
 तच्छास्त्रं शृण्वतां नित्यं जनानां नाशयत्यर्थं ॥
 दातुस्तस्माद्भवेन्नैकफलतच्छृणु भूपते ।
 यत्पुण्यं सर्वतोर्ध्वानां विधिवदयज्वनां तथा ॥
 तत्पुण्यं समवाप्नोति विधिवच्छास्त्रदः पुमान् ।

वाराहपुराणे ।

विद्यादानविधिं वक्ष्ये यद्यातत्वेन ते पुनः ।
 दत्तेन तत्फलं तस्य दातुरस्य समासतः ॥
 उक्ते समारभेत्काले निम्नोद्यतविवर्जिते ।
 सुसमे भूपदेये च गोमयेनीपलेपयेत् ॥
 पुष्पप्रकरसम्पन्ने गीतवाद्यसमाकुले ।
 भमलाक्षतुरस्ताम्बा चन्दनेनैव कारयेत् ॥
 पुस्तकं तत्र संख्याप्य गन्धयुधैः प्रपूजयेत् ।
 सौवर्णलेखनी कार्या भयोभाण्डश्च रोप्यकम् ॥
 जयघण्टं समुद्योय भारभेलेखकः सुधीः ।
 विनीतयाप्रमत्तय शास्त्रनिष्पत्तिमानयेत् ॥
 भ्रातृणस्य सुतस्य वाचकस्य विजल्पतः ।
 धनेन विधिना दत्त्वा दातुरस्य यत्फलम् ॥
 तत्फलं कीटिगुणितं पुस्तकैकप्रदायकः ।

यत्पुण्यं तीर्थयात्रायां यत्पुण्यं यत्पुण्यं नृणाम् ॥
 तत्पुण्यं कोटिगुणितं विद्यादाने न संशयः ।
 कपिलानां सहस्रेण सम्यग्दत्तेन यत्फलम् ।
 तत्फलं समवाप्नोति पुस्तकैकप्रदानतः ॥
 अथान्यद्विस्तस्य यदावतो विद्यादानमभिधीयते ।

तत्र देवीपुराणे ।

आत्मविज्ञानुसारेण विद्यादानद्वरोति यः ।
 असाध्यं फलमाप्नोति आद्यतुल्यं न संशयः ॥
 श्रो घानेनैव विधिना विद्यादानफलं लभेत् ।
 भर्ता चैवानुष्ठाता विधवा च तमुद्दिशेत् ॥
 विद्यार्थिने सदा दद्याद्दस्ताभ्यङ्गञ्च भोजनम् ।
 छत्रिकामुदकं दीपं यस्मात्तेन विना मही ॥
 लेखनीघटितं तीक्ष्णं मपीषाञ्च लेखनीं ।
 दत्त्वा तु लभते वत्स विद्यादानमनुत्तमं ॥
 पुस्तकस्तरणं दत्त्वा सुप्रमाणं सुशीलनम् ।
 विद्यादानमवाप्नोति सूत्रबद्धं बुद्धिमान् ॥
 यत्नकं त्वासनञ्चैव दण्डासनमद्यापि वा ।
 विद्यावाचनशीलाय दत्तं भवति राज्यदं ॥
 अक्षतं नेत्रपादानां दत्तं विद्यापरायणे ।
 भूमौर्गृहञ्च चैव च स्वर्गराज्यफलप्रदं ॥
 यस्य भूम्यां स्थितानित्यं विद्यादानं प्रवर्त्तयेत् ।
 सस्यापि भवति स्वर्गस्तत्प्रभावान्न संशयः ॥

नन्दिपुराणे ।

येपि पत्रं मपोपात्रं लेखनी सम्पुटादिकं ।
 लघुयास्त्राभियुक्ताय तेषु विद्याप्रदायिनां ॥
 यान्ति लोकान् शुभान् मर्त्याः पुण्यभाजो नराधिप ।
 विष्णुधर्मोत्तरे ।

विद्यादानमयाप्नोति प्रदानात्पुस्तकस्य च ।
 शिष्यानि शिष्यवेद्यस्तु पौण्डरीकफलं लभेत् ॥
 शिष्यभाण्डप्रदानेऽपि तद्विद्यादानजं फलं ।
 अहितेषु प्रवृत्तस्य तथा कृत्वा निवारणं ॥
 विद्यादानफलं प्रोक्तं नात्र कार्या विचारणा ।
 पापवृत्तस्य च तथा दत्त्वा चैव परां मतिं ॥
 विद्यादानफलं प्राप्य स्वर्गलोके महीयते ।
 येन जीवति भाण्डेन तस्मै तद्भाण्डदायकः ॥
 सर्वकामसमृद्धस्य यज्ञस्य फलमनुते ।

स्कन्दपुराणे ।

हरिद्रः स्नानुसारेण वित्तशाठ्यविवर्जितः ।
 कृत्वा विधिनिमग्नतया विद्यादानफलं लभेत् ॥
 यस्य यावद्वेदितं स तस्यैवानुसारितः ।
 निवेद्य सुमहाभागैः शिवलोके महीयते ॥
 पुस्तकास्तरणं दत्त्वा सहस्रं तत्प्रमाणतः ।
 तदासने वित्तानम्या शिवलोके महीयते ॥

यावत्तद्वस्त्रसूत्राणां परिसंख्या समन्ततः ।
 तावद्युगसहस्राणि महाभोगानवाप्नुयात् ॥
 यः श्रीपर्णसमुद्भूतं निम्नखातं सुसञ्चयं ।
 दद्यात्सम्पुटकं कृत्वा चर्मणावापि निर्मितं ॥
 शिवज्ञानाभियुक्ताय तदध्ययनहेतुना ।
 सुश्लक्ष्णं फलकं वापि विद्यादानफलं लभेत् ॥
 यः सौवर्णं सुसम्पूर्णं सर्व्वरत्नोपगोभितं ।
 भपिधानसुमञ्जसं विद्याकोशसमाश्रयं ॥
 कारयेद्वापि रौप्येण ताम्बेण चतुरस्रकं ।
 कांस्थारकूटलोहं वा दारुयंग्गादिनिर्मितं ॥
 सुकपायातिरक्तेन वर्मणाभिनवेन च ।
 अन्तर्वहिष मठयेत् विद्यादाननवं गृहं ॥
 सुदृढं कटकोपेतं दृढस्तम्भनिवेदनं ।
 कुर्यात्तालकसंयुक्तं विद्यारत्रकरण्डकम् ॥
 एवं विज्ञानुसारिण कारयित्वा तु तं नृप ।
 विद्यासिंहासनं तत्र सम्पूज्य विधिवहुधः ॥
 तस्मिन् पुण्याहशब्देन विद्याकोशगृहं न्यसेत् ।
 एवं यः शिवविद्यायाः कुर्यादायतनं शुभं ॥
 समुक्तः पातकैः सर्व्वैर्विद्यादानफलं लभेत् ।
 विद्यामण्डलकं कृत्वा विद्याव्याख्यानमण्डपे ॥
 तत्राभ्यर्थ्य शिवां विद्यां तद्ग्राह्यां शृणुयात्ततः ।
 सोऽपि याति शिवस्थानं सर्व्वकामसमन्वितं ॥
 अनेन विधिना ज्ञानं यः शृणोति प्रवर्तते च ।

स सम्प्राप्य श्रियं सौख्यं देहान्ते मुक्तिमाप्नुयात् ॥

*नन्दिपुराणे ।

इति विद्याप्रदानस्य महाभाग्यं प्रकीर्तितम् ।

श्रुत्वैतत्पातकैर्मुच्येर्नियतं सप्तजन्मजैः ॥

देवीपुराणे ।

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन विद्या देया सदा नरैः ।

इहैव कीर्त्तिमाप्नोति मृतोवाति पराङ्गतिम् ॥

यस्तु देव्या गृहे नित्यं विद्यादानं प्रवर्त्तयेत् ।

स भवेत्सर्वलोकानां पूज्यः पूज्यपदं व्रजेत् ॥

वाचाहपुराणे ।

नद्याद्या देवताः सर्वा विद्यादाने प्रतिष्ठिताः ।

धर्माधर्मं न जानन्ति विद्यादानप्रहिष्कृताः ॥

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन विद्यादानं प्रयच्छति ।

चतुर्थ्यानि राजेन्द्र एकसप्ततियावता ॥

तावद्विष्णुपुरे राजन् क्रोडते कासमक्षयम् ।

क्षितिश्चागत्य कासान्ते राजराजो भविष्यति ॥

वेतायुगे धर्मपरो जायते च पुनः पुनः ।

कुले महति जातय स राजा धार्मिको भवेत् ॥

हस्त्यश्वरथदानानां दाता भोक्ता विमत्सरी ।

भोक्ता पुरवराणाञ्च देयानाञ्चैव कोटिभः ॥

● इत्येतत् इति वृत्तिवशातः ।

रूपसौभाग्यसम्पन्नो दीर्घायुर्निरुजोभवेत् ।
 पुत्रपौत्रैः परिहृतो जीवेच्च शरदां शतं ॥
 लेखके दक्षिणान्दद्याद्वस्त्रालङ्कारभूषणम् ।
 शुक्लञ्च वस्त्रयुग्मञ्च दद्याच्छास्त्रसमन्वितम् ॥
 लिखापयित्वा तच्छास्त्रं देयद्रुणवते सदा ।
 तपस्विने धर्मरते परिपालनतत्परे ॥
 वस्त्रयुग्मेन संवीतं पुस्तकं प्रतिपादयेत् ।
 वाचकं पूजयेच्चैव वस्त्रालङ्कारभूषणैः ॥
 क्षम्यतामिति वक्तव्यं लेखकः सुसमाहितः ।
 अनेनैव विधानेन विद्यादानात्फलं लभेत् ॥

वह्निपुराणे ।

वाजपेयसहस्रस्य सम्यगिष्टस्य यत्फलम् ।
 तत्फलं समवाप्नोति विद्यादानात् संशयः ॥
 तस्माद्देवालये नित्यं धर्मगास्तस्य वायूतेः ।
 पठनद्वारयेद्राजन् यदीच्छेद्धर्ममात्मनः ॥
 गो-भू-हिरण्य-वासांसि शयनान्या-सनानि च ।
 प्रत्यहन्तेन दत्तानि भवन्ति नृपसत्तमः ॥
 धर्माधर्मं न जानाति लोकोऽयं विद्यया विना ।
 तस्मात्तदैव धर्मात्मन् विद्यादानरतोभवेत् ॥
 वेदगात्रे रहस्यानां यदि नैव नृपोत्तम ।
 ततोऽज्ञानतमोन्मत्तस्य कावस्था जगती भवेत् ॥
 ब्रह्मादयः सुराः सर्वे ऋषयो दग्धकिस्त्रिपाः ।

मनुष्याः पितरथैव विद्यादाने प्रतिष्ठिताः ॥
 चतुर्व्युगानां राजेन्द्र एकसप्ततिसंख्यया ।
 वेदशास्त्रप्रदः स्वर्गे पूज्यते सुरसत्तमः ॥
 स तु कालादिहागत्य राजा भवति धार्मिकः ।
 हृष्य-ख-रथ-यानाढ्यो दाता भीष्मा त्वमत्सरी ॥
 रूपसौभाग्यसम्पद्यो दीर्घायुर्निर्हजः सुखी ।
 पुत्रपौत्रैर्हृतः काशाश्लोचं याति न संशयः ॥
 दानं विशेषफलदं जगतीहनान्य-
 द्विद्यां विहाय यदनाल्लताधिवासः ।
 गो-भू-हिमव-गङ्गा-काञ्चि-रथादिमन्त्रं
 तद्यच्छतां किमिति भूष भवेय दत्तं ।

इति विद्यादानविधिः ।

इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीमहादेवस्य समस्तकरणा-
 धीश्वरसकलविद्याविशारदश्रीहेमाद्रिविरचिते
 चतुर्वर्गचिन्तामणौ दानखण्डे
 अतिदानप्रकरणं ॥

दानखण्डम् अष्टमोऽध्यायः ।

अथ दशमहादानानुच्यन्ते ।

तत्तादृग्विमलह्रुलं निरवधिविद्यानवद्याकृतिः
सम्पत्कम्पितदैव्यसैन्यनिवहामाधुर्यधुर्यागिरः ।
इत्यन्योन्यजिगीषयेव शुरुतां यस्मिन् भजन्ते गुणा-
स्तेनायं विधिरुच्यते दशमहादानेषु हेमाद्रिणा ॥

तत्संग्रहस्तोकास्तु कूर्मपुराणे ।

कनकञ्च तिला-नागा-दासी-रथ-मह्वी-गृहाः ।
कन्या च कपिला धेनुर्गर्भहादानानि वै दय ॥
तत्र प्रथमनिर्दिष्टतया सुवर्णदानमेव तावदुच्यते ।

वज्रिपुराणे ।

राम उवाच ।

क्रोधादिदं मया कर्म कृतं मुनिवरोत्तमाः ।
कथं तस्मादिमुष्येऽहं पापात् प्राणियधादिकात् ॥
शत्रुहन्ताः धर्मतत्त्वज्ञाः पापानाम्पावनं परं ।
दामसेह सुवर्णस्य ते तमृचुर्गर्भयः ॥

एतत्पवित्रमतुलं सम्भूतमिह सुशुभम् ।
 शम्भोर्ध्वजं परन्तेजो अपत्यं जातवेदसः ॥
 सहस्रं कार्त्तिकेयस्य रुद्रशक्रसमुद्भवं ।
 पवित्रत्वात् सुरैः सर्वैर्धार्यते मुकुटादिषु ॥
 अग्निस्तु देवताः सर्वाः सुवर्णं च तदामकम् ।
 तस्मात्सुवर्णं ददता प्रीताः स्युः सर्वदेवताः ॥
 दग्धपूर्वान् परांश्चैव नरकात्तारयन्ति ते ।
 सुवर्णं ये प्रयच्छन्ति प्रोवाचेदं ब्रह्मसतिः ॥
 सर्वान्कामान् प्रयच्छन्ति ये प्रयच्छन्ति काश्चन ।
 मरोचिभंगवान् पूज्यं पितामहसुतोऽब्रवीत् ॥
 यः सुवर्णं चरोनित्यं ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ।
 स चिरं विरजाविहान् देवर्षिहवि मोदते ॥
 सर्वेषामेव दानानामिकजन्मानुगं फलम् ।
 हाटकचितिगौरीणां सप्तजन्मानुगं फलम् ॥
 विद्यादानं सुवर्णं तु यो लोभात् प्रयच्छति ।
 स सीदति च पापेन वेष्टितो नरकं व्रजेत् ॥
 दत्त्वापि सुमहत्यापं जातरूपं ददाति यः ।
 स सद्यस्तेन पापेन मुच्यते नात्र संशयः ॥
 एतत् कृत्वा तु शुद्ध्यै सुवर्णं देहि भार्गव ।
 इत्युक्तो मुनिभिस्तैस्तु रामो धर्मभृताम्बरः ॥
 प्रादात्सुवर्णं विप्रेभ्यस्ततः पापादिमुच्यते ।
 तस्मात्त्वमपि राजेन्द्र दिनेभ्यो देहि काश्चनम् ॥
 विश्वक्सेनं समुद्दिश्य यदीच्छेदास्वर्गं गतिं ।

ब्रह्माण्डपुराणात् ।

सुवर्णं परमं दानं सुवर्णं दक्षिणा परा ।
 पवित्राणां पवित्रञ्च दानानां नात्र संग्रहः ॥
 हिमवद्दुहिता पूर्वमुमा नाम पतिव्रता ।
 पूर्वजन्मनि सा चासीद्दक्षस्य तनया सती ॥
 दक्षकोपाच्च तत्याज सती चात्मकलेवरं ।
 हिमवद्दुहिता जज्ञे लोके गौरीति विश्रुता ॥
 दत्ता तेनापि सा तस्मै प्रणिपत्य पिनाकिने ।
 विवाहं कारयामास विधिवद्दुहितुस्तदा ॥
 वैवाहिकेन विधिना जुहावाग्निं पितामहः ।
 होमश्च कुर्वन्तस्तस्य विकारी मन्मथो भवेत् ॥
 रूपं दृष्ट्वा तदा देव्या रेतस्कनं महात्मनः ।
 पद्माश्च मृदितं तेन बहुधा समपद्यते ॥
 तत्रोत्पन्ना महात्मानो बालखिल्या मरीचयः ।
 अग्नौ च शेषमपतत् चाभूद्दानलप्रभं ॥
 जान्वत्यमानन्दीत्या च अग्निसम्यगतं तथा ।
 शशंसिरे ततो देवा दृष्ट्वा पुत्रं विभावसीः ॥
 जगद्भुः शिरसा चैव पुण्यत्वात्ते पुटान्विताः ।
 ऊर्ध्वं देवगन्धर्वा मुनयश्च यतव्रताः ॥
 विभूषणश्च ते देवा दृष्ट्वा पूर्णं विभावसीः ।
 देवपद्मास्तथा चैतद्भूषणेषु न्ययोजयन् ॥
 एवं सुवर्णमुत्पन्नं आग्नेयं ब्राह्मणेव च ।

पवित्रमपरं लोके सुवर्णेन समं क्वचित् ॥
न विद्यते द्रव्यजातं दानं वा भूयः तथा ।

अत्राहहस्यतिः ।

गृहादिके पुण्यफलं भवेन्मूल्यानुसारतः ।
तस्मात्सर्वप्रदानानां हिरण्यमधिकं श्रुतं ॥
यथा सान्निधिकादीनां हेत्वा सम्पद्यते क्रिया ।
तथा न गृहदानेन हिरण्यमधिकं ततः ॥

वेदव्यासः । सर्वान् कामान् प्रयच्छन्ति ये प्रयच्छन्ति काश्चन ।

एतद्दि भगवानत्रिः पितामहसुतीऽब्रवीत् ॥

पवित्रमथवा पुण्यं पितृणामक्षयश्च यत् ।

सुवर्णं मनुजैरेण मनुना सम्पत्कीर्तितं ॥

मनुः । भूमिदः सर्वमाप्नोति दीर्घमायुर्हिरण्यदः ।

सम्बतः । हिरण्यदोमहावृद्धिं दीर्घमायुषं विन्दति ।

विष्णुः । सुवर्णप्रदोऽग्निसासोक्यमाप्नोति ।

हहस्यतिः ।

अग्नेरपत्यं प्रथमं सुवर्णं

भूयैष्यती सूर्यसुताय गायः ।

लोकास्तयस्तेन भवन्ति दत्ता

यः काश्चनङ्गाश्च मदीश्च दद्यात् ॥

विश्वामित्रः ।

यत्रास्ते लिखिता गेहे सप्तदानस्य संस्तुतिः ।

रक्षो भूतपिशाचाद्यास्तत्र पश्यन्ति पार्थिव ॥

देवीपुराणे ।

ज्ञात्वा मानं सुवर्णादेः पात्रेषु प्रतिपादयेत् ।

कामानिष्टानवाप्नोति विधि-श्रद्धासमन्वितः ॥

वसिष्ठः । तस्मादग्निमुखा सर्वदेवता इति श्रुश्रुमः ।

ब्राह्मणो हि प्रसूतोऽग्निरग्नेरपि च काश्चन ॥

तस्माद्यै प्रयच्छन्ति हिरण्यं सर्वदैवतं ।

तस्य वै वेधसो लोका गच्छतः परमां गतिं ॥

स्वर्लोके राजराज्येन सोभिषिच्येत भार्गव ।

सुवर्णमित्यनुष्ठप्तौ कालिकापुराणे ।

भूतमेतत्परं पुण्यं पुरा कायेषु नित्यशः ।

धारयन्ति यतः सर्वे मङ्गलार्थमरोगतः ॥

अतः पापानि सर्वाणि पात्रेभ्यो विधिपूर्वकम् ।

दत्तं पुनाति काले च देशे च हरसन्निधौ ॥

श्रुयतां येन रामेण विधिना प्राक् तपोधन ।

प्रदत्त काश्चनं पूर्वं रैचोक्तेन महात्मना ॥

मर्त्यहेममयं यन्ममिष्टुः विप्राः प्रतर्पिताः ।

हेमैराभरणैः पूज्य दत्तं फलगतं तथा ॥

भूय एवं तुनास्तेन स्वयमारोप्य यद्वतः ।

हेमद्वितीयपात्रं च द्विजातिभ्यो ददौ स्वयं ॥

भूयोपि तन्मग्नयेव सूर्यपात्रमपि तेन च ।

प्रभाषादिषु तीर्थेषु ब्राह्मणेभ्यो ददौ तदा ॥
 गवाश्च दशवर्णानां विप्र कृत्वा पृथक् पृथक् ।
 सहस्रं च सहस्रं च सवत्सानां गुरुपिणां ॥
 बद्धा कम्बलमाक्रम्य पलान्येकादशैव तु ।
 एकैकस्य पृथक्तेन दत्तं हेमन्तु तेन वै ॥
 कारयित्वा सपत्नानि जातरूपमयानि च ।
 भ्रमता तीर्थलिङ्गानां भूमिं दत्तानि तेन वै ॥
 तन्मयाभरणैः पूज्य यतमोऽयं सहस्रयः ।
 सम्पूज्य तर्पिता विप्रा भूयस्तेनैव मानद ॥
 पद्माद्यैश्च पताकाद्य मालाद्यैश्च विप्रेभ्यः ।
 रुद्रादीनां नियुक्ताश्च कारयित्वा गृहे गृहे ॥
 उपवीतश्च यष्टिश्च मेखला-पादुके तथा ।
 लेखनीं मयीपात्रश्च दत्त्वा विप्रेषु तेन वै ॥
 मानसोपस्करं च तस्मात्सन्धानतन्मयम् ।
 द्विजैर्भ्यश्चैव दत्तानि कारयित्वा सहस्रयः ॥
 ग्रहाणां देवतानाञ्च कृत्वा कृपाणि भूरियः ।
 न्यस्तानि विधिवत्पूज्य द्विजानाञ्चैव मन्दिरे ॥
 काञ्चनौ रोदसीं पृष्ट्वा नयोदधिसमन्वितां ।
 पुण्यौषधिवनैर्युक्तां ददौ विप्रेभ्य एव सः ॥
 एवमाद्यैरनेकैश्च प्रकारैः कनकं पुरा ।
 पापपनुत्तये दत्तं पात्रमासाद्य भूयशः ॥
 श्रीमहाभारते पिण्डदानपरितुष्टसप्तदशपिण्डदत्तोपदेश-

कथने युधिष्ठिरं प्रति भीष्मवाक्यानि ।
 वेदोपनिषदे चैव सर्वकर्मसु दक्षिणा ।
 सर्वक्रतुषु चोद्दिश्य भूमिर्गावोयकाञ्चनम् ॥
 ततःश्रुतिस्तु परमा सुवर्णं दक्षिणेति वै ॥
 तदिदं सम्यगारब्धं त्वयाद्य भरतर्षभ ।
 किन्तु भूमेर्गवाद्यार्थे सुवर्णन्दीयतामिति ॥
 एयं वयञ्च धर्मज्ञ सर्वेचास्मत्पितःमहाः ।
 तारिता वै तरिष्यन्ति पावनं परमं हि तत् ॥
 दश पूर्वान् दशैवान्यांस्तथातान् तारयन्ति ते ।
 सुवर्णं ये प्रयच्छन्तीत्येवं मां पितरोऽश्रुवन् ॥

रामं प्रति वसिष्ठवाक्यानि ।

सर्वरत्नानि निर्मथ्य तेजोराशिसमन्वितम् ।
 सुवर्णमेभ्योविप्रेन्द्र रत्नं परममुत्तमं ॥
 एतस्मात् कारणाद्देवा गन्धर्वोरगराक्षसाः ।
 मनुष्याश्च पिशाचाश्च प्रयता धारयन्ति तत् ॥
 मुकुटैरङ्गदयुतैरलङ्कारैः पृथग्विधैः ।
 सुवर्णविष्टैरत्र विराजन्ते भृगूत्तम ॥
 तस्मात्सर्वपवित्रेभ्यः पवित्रं परमं स्मृतम् ।
 पृथिवीगाश्च दत्त्वाऽहं तथान्यदपि किञ्चन ॥
 विशिष्यते सुवर्णं मय दानं परमकं विभो ।
 अक्षयं पावनञ्चैव सुवर्णमनुराजते ॥
 प्रयच्छ द्विजमुन्येभ्यः पावनं ह्येतदुत्तमं ।

सुवर्णमेव सर्वत्र दक्षिणासु विधीयते ॥
सुवर्णं ये प्रयच्छन्ति सर्वदास्ते भवन्त्युत ।

नन्दिपुराणे ।

कृत्वाऽपि पञ्चमापास्तु मापैः षोडशभिः स्मृतम् ।
सुवर्णमेकन्तद्वानादाता स्वर्गमवाप्नुयात् ॥
तथा । तस्मात् स सर्वथा पात्रे दद्यात् कामकदक्षिणां ।
अपात्रे पातयेद्दत्तं सुवर्णं नरकार्यवे ॥
प्रमादतस्तु तत्रष्टं तावन्मात्रं नियोजयेत् ।
अन्यथा स्तेययुक्तः स्यादेवाद्दत्ते विनाग्निनि ॥
दानार्थमेव तत् सष्टं ह्यक्षिष्टं स्वर्गसाधनं ॥
दानात्परं सुवर्णस्य विधिरेव न विद्यते ।
सुवर्णं परमं दानं सुवर्णं दक्षिणा परा ॥
एतत्पवित्रं परममेतत् स्वस्वयनं महत् ।
दशपूर्वान् परान्वंशानात्मानञ्च विशांपति ॥
अपि पापशतं कृत्वा दत्त्वा विप्रेषु तारयेत् ।
सुवर्णं ये प्रयच्छन्ति नराः शब्देन चेतसा ।
देवतास्तेन सन्देहः समस्ता इति नः श्रुतं ॥
अग्निर्हि देवताः सर्वाः सुवर्णं च हुताशनं ।
तस्मात्सुवर्णं ददता दत्ताः स्युःसर्वदेवताः ॥
अन्यभावे च कुर्वन्ति वड्डिस्थानेषु काश्चन ।
सर्ववेदःप्रमाणज्ञाः श्रुतिशास्त्रनिदर्शनात् ॥
ये त्वेनं ज्वालयित्वाग्निमादित्योदयनं प्रति ।

दद्युर्वै व्रतमुद्दिश्य सर्वकामानवाप्नुयुः ॥

व्रतमुद्दिश्य, व्रतमनुसन्धायेत्यर्थः ।

सुवर्णदः स्वर्गलोके कामानिष्टान् समश्नुते ।

विराजोवरसम्बोतःपरियाति यतस्ततः ॥

विमानेनार्कवर्णेन भास्वरेण विराजितः ।

अप्सरोगणकीर्णेन भास्वता स्वेन तेजसा ॥

हंसवह्निष्युक्तेन विमानेन नरोत्तम ।

दिव्यगन्धवहः स्वर्गे परिगच्छन्नितस्ततः ।

[तस्मात् स्वयत्त्या दातव्यं काश्चनं मानवैर्भुवि ॥

[नातः परतरं लोके सद्यः पापविमोचनं ।

[सुवर्णस्य तु शङ्खस्य स्वर्णं यस्तु प्रयच्छति ॥

वह्न्यन्वदसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ।]

स्कन्दपुराणे ।

[सुवर्णस्य सुवर्णस्य सुवर्णं यः प्रयच्छति ।

सर्वपापविनिर्मुक्तः स्वर्गलोके महीयते ॥]

सुवर्णद्वितयं दत्त्वा अक्षयां गतिमाप्नुयात् ।

दत्त्वा सुवर्णस्य शतं द्विलेभ्यः अक्षयान्वितः ॥

ब्रह्मलोकमनुप्राप्य ब्रह्मणा सह मोदते ।

यमं सुवर्णशब्देन, हिरण्यमभिधीयते

अपरेण तु तस्यैव शङ्खवर्णत्वं प्रतिपाद्यते

परिमाणविशेषः दृतीय इति ।

अत्र चार्यं दानवाक्यप्रयोगः ।

ॐ अद्य अमुकस्मिन्देशे अमुकस्मिन् काले अमुकसंगीषाय
अमुकशर्मणे ब्राह्मणाय अमुकसंगीषः अमुकशर्मा इदं सुवर्णं
अग्निदैवत्यं अमुकाय तुभ्यमहं संप्रददे नमम । ॐ अमुकस-
गीषायेत्यादि एतत् सुवर्णदानप्रतिष्ठायं इदं सुवर्णं दक्षिणान्तुभ्य
महं संप्रददे न ममेति ।

सुवर्णदाने रजतं दक्षिणेति केचित् ।

अथ च दानमन्त्रः ।

हिरण्यगर्भगर्भस्थं हेम वीजं विभावसोः ।
अनन्त पुण्य फलदमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

कर्मपुराणे ।

पलैकं द्विगुणं वापि त्रिगुणं शतयुक्तमात् ।
कनकं स्यात् सुवर्णेन द्वाभ्यां त्रिभिः सदक्षिणं ॥
पलादधी वा तत् कुर्यादक्षिणा स्यादधाराक्षि ।
विष्ठाधिक्यात्पलाधिक्यमिति न्यायनिर्गमनात् ॥

इति सुवर्णदानविधिः ।

आदित्यपुराणे ।

आदित्यादयसंस्थाते विधिमन्त्रपुरस्कृतं ।
ददाति काश्चनं यो वै दुःखघ्नं प्रतिहन्ति सः ॥
ददात्यदितमात्रे यस्तस्य पाप्मा विलीयते ।
मध्याह्ने ददते रुक्मं हन्ति पापमनागतं ॥

ददाति पश्चिमां सन्ध्यां यः सुवर्णं धृतव्रतः ।
 ब्रह्म वायुग्नि सोमानां सालोक्यमुपयाति सः ॥
 सुवर्णमक्षयान्दत्त्वा लोकांश्चाप्नोति पुष्कलान् ।
 यस्तु संज्वलयित्वाग्निमादित्योदयनं प्रति ॥
 दद्याद्देवतमुद्दिश्य सर्वान् कामान् समश्नुते ।
 यन्देवमर्चयेत्तेन यस्य चैव प्रयच्छति ॥
 तस्य लोके निवसति नित्यञ्चैव ददाति यः ।

व्रतमुद्दिश्य व्रतमनुसन्ध्यायेत्यर्थः ॥

सुवर्णदः स्वर्गलोके कामानिष्टान् समश्नुते ।
 विरजोवरसंवीतः परियाति यतस्ततः ॥
 विमानेनार्कवर्णेन भास्करेण विराजितः ।
 अप्सरीगणकीर्णेन भास्वता स्वेन तेजसा ॥
 हंसवर्हिण्युक्तेन कामगेन नरीक्ष्मणः ।
 दिव्यगन्धवहः स्वर्गे परिगच्छन्नितस्ततः ॥
 तस्मात्स्वर्गपथादातव्यं काश्चनं मानवैर्भुवि ।
 नातः परतरं लोके सद्यः पापविमोचनं ॥
 सुवर्णस्य तु शुद्धस्य सुवर्णं यः प्रयच्छति ।
 वह्न्यव्दसद्वस्त्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥

इति नित्यसुवर्णदानविधिः ।

वायुपुराणे ।

हेमदानमघो वस्ये यद्भूत रेतसा मम ।

अग्निगर्भं पवित्रं आयुरारोग्यवर्धनं ॥
 निष्कमात्रं पवित्रं वा तदर्हं पादमेव च ।
 तण्डुलाटकसम्पूर्णं पात्रे पाचान्तरे न्यसेत् ॥
 अर्घाढकतिलैः पूर्णं तस्योपरिष्ठतान्वितं ।
 तिलाहंमानतः पात्रं हृतेतद्धेम विन्यसेत् ॥
 गोमयेनोपलिप्तायां भूमौ तत्रितयं न्यसेत् ।
 विप्रश्च तद्विरण्यश्च ग्रन्थं स्मृत्वा प्रपूजयेत् ॥
 आत्मच्छायां हिरण्यश्च तिलतण्डुलमेव च ।
 विलोक्य दद्याद्विप्राय शिवः सम्प्रीयतामिति ।
 दद्यादनेन विधिना नित्यं मास्यनेपि वा ।
 सत्त्वक्षरेचामावास्यां मत्सायुज्यं परं यतः ॥
 आयुरारोग्यसम्प्राप्तिस्तस्मिन् काले भविष्यति ।
 एवं सुवर्णदानेन नित्यं दद्यादनन्तकं ॥

इति हेमदानविधिः ।

कालिकापुराणे ।

अथायुसविनिर्गन्तो रुद्रोमाकलितं पदं ।
 अनेन विधिना देही गदतोयाति मे शृणु ॥
 गुञ्जान् गुञ्जाहंमात्रं वा नियतः प्रतिवासरं ।
 कनकत्रयस्य लिङ्गे तु व्रजेत्तत्पदमुत्तमं ॥
 सर्वसम्भवतीं दद्याद्भोदसीं वा जलान्वितां ।
 रोहिणीं योहरायैव गच्छेज्जोपि पदं तत् ॥
 महादानानि च तथा पात्रयुक्तान्यसंशयः ।

दत्त्वा भोगांश्च मोक्षञ्च प्रयात्वेव न संशयः ॥

अग्नेरपत्यं प्रथमं भुवर्षं

भूर्वष्णवी सूर्यसुताश्च गावः ।

लोकत्रयन्तेन भवेत् प्रदत्तं

यः काञ्चनं गांश्च महोक्ष दद्यात् ।

इति शिवसुवर्णदानविधिः ।

ब्रह्माण्डपुराणात् ।

नृपयः सप्तमासीना नैमिषारण्यवासिनः ।

उग्रयवसमासीनमपृच्छच्छीनकादयः ॥

तत्तोऽस्माभिर्युतानीह धर्माणि विविधानि च ।

वयमिच्छामहे भूयः श्रोतुन्दानमनुत्तमं ।

इत्येवमुक्तो मुनिभिः क्षतपुत्रीमहामतिः ॥

उवाच दानमाहात्म्यं शतमानमिहाद्भुतं ।

नारदेन पुराष्टटः परमेष्ठी चतुर्गुखः ॥

यदाह दानं राक्षसं प्रवक्ष्यामि द्विजोत्तमाः ।

ब्रह्मा उवाच ।

शृणुष्व अवहितो दानं ब्रवीमि तव नारद ।

शतमानमिति प्रोक्तं सर्वपापप्रणाशनं ॥

आयुष्यं श्रीकरं पुण्यं आरोग्यं सन्ततिप्रदं ।

भुक्तिमुक्तिप्रदं सर्वसर्वनाशप्रकारणम् ॥

उष्णकालेषु सर्वेषु चन्द्रमूर्त्यपहादिषु ।

नित्यं वा कारयेद्दानं जन्मर्षेण विशेषतः ॥

पुण्यदेशेषु सर्वेषु गृहे देवालयदिषु ।

यत्र साधनसम्पत्तिस्तत्र दानं समाचरेत् ॥

गन्धेन भूमिं शक्तता जलेन

आसिष्य मध्ये सिततन्दुलैश्च ।

सरोरुहं केसरभूषणाढ्यं

सकर्षिकं चाष्टदलं विलेख्ये ॥

तस्मिन् हिरण्यं गतमानमात्रं

निधाय तस्योपरितं विचिन्त्य ।

ब्रह्माणभौगङ्गमलासनस्य-

माराध्य गन्धादिभिरादरेण ॥

विप्रं तथा वेदविदं विचिन्त्य

विरिञ्चिमुद्रात् समर्चयित्वा ।

दद्यात् सुवर्णं यतमानमग्नौ

सम्प्रीयतामात्मभूरित्युदीर्य ॥

योऽसौ दानं गतमानं हिरण्यं

दद्यादायुः सर्वमेवेति शीघ्रं ।

अतः कुर्याद्भारदैतन्नक्षत्रा-

नित्यं मासं दायनं शक्तितोषा ॥

जाम्बूनदं जातरूपं सुवर्णं काश्चनं तथा ।

हिरण्यखेति शक्त्या तु क्रमादेतानि नारद ।

इति गतमानदानविधिः ।

अथाह बोधायनः ।

शतमानमक्षयेण सुवर्णेन मितञ्च यत् ।
 तत्कांक्षे निक्षिपेत्सम्यक् तिलाढकसमन्विते ॥
 कांक्षपात्रपरीक्षां पलानामष्टकं विदुः ।
 तिलानामुपरि स्थाप्य अक्षताः शुभ्रशालयः ॥
 आवाहयित्वा देवेशं द्युमणिं भानुमन्वयम् ।
 गन्धमात्यैः सुरभभिर्भो रक्तमात्यैर्विशेषतः ॥
 उपचारैः षोडशभि रर्घयेत्भानुमन्वयम् ।
 अष्टाक्षरेण मन्त्रेण सावित्रेणातिभक्तितः ॥
 यद्वा सप्तत्रिंशद्भिर्न मन्त्रेण प्रणिपत्य तु ।
 ब्राह्मणाय ततः पूजां कुर्याद्ब्रह्माक्षतैः शुभैः ॥
 अन्यैश्च विविधैः सम्यक् चकुटम्बाविरोधतः ।
 तस्मै दान्ताय सत्कृत्य स्वाचारायात्मवेदिने ॥
 प्राङ्मुखाय स्वयञ्चोदङ्मुखः प्रयतमानसः ।
 मन्त्रेणानेन सद्गत्वा पापव्याधिविमुक्तये ॥
 पद्मोद्भवः पद्मकरः सप्ताश्वरथवाहनः ।
 शतमानेन दत्तेन तुष्टः सर्वजगद्गुरुः ॥
 इह जन्मनि यत्पाप अन्यजन्मनि यत् कृतम् ।
 तत् प्रत्ययाप्रत्ययाभ्यां तत्कथं चपयत्वसौ ॥

दानमन्तः ।

ततः क्षमाप्य तं विप्रं प्रणिपत्य विमजयेत् ।
 यथा प्रसन्नो भवति तथा मर्त्यं प्रकल्पयेत् ॥

इति पापरीगहरगतमानदानविधिः ।

वज्रिपुराणात् ।

इन्द्र उवाच ।

भगवन् सख्यमाख्यातं ह्यपदानक्रियाफलम् ।
 पुच्छाम्यन्यदहं पुण्यं सदाद्यफलप्रदम् ॥
 दानं वै लोक्वनायस्य हरप्रीतिविवर्धनम् ।
 तद्वदस्व सुने येन दत्तेनेशः प्रतुष्यति ॥
 दिक्पालात्मा च सच्चित्सदानन्दमयो हरिः ।
 तत् कथं भगवन् भक्तो भवेत्तेममयो हरिः ॥
 केन दानेन तपसा व्रतेन यजनेन वा ॥
 मुच्यते पातकाद्धोरादाजन्ममरणान्तिकात् ।
 कथं भवेत्तरः श्रीमान् धीमान् पुण्यी प्रतापवान् ॥
 प्रमितायुस्तथारोग्यसकलैश्वर्यभाक् सुधोः ।
 कस्य जन्मायुतान्तेऽपि दानस्यान्तीन विद्यते ॥
 केन तत्पदमाप्नोति विष्णोर्यत्परमं पुमान् ।
 श्रोतुमर्हामि वै ब्रह्मन् वैश्वर्यं भगवसे यदि ॥
 तत् प्रसीदाखिलं दानन्तस्त्वमाचक्ष्व मे गुरो ।

ब्रह्मोवाच ।

पानन्दी ब्रह्मणोरूपं नित्यं वेदेषु गीयते ।
 सर्व्वावामोविभुः साधादानन्देन व्यवेक्षितः ॥
 तन्मादानमिदं पुण्यं देहानन्दनिधिं परम् ।

विप्रायाश्चुतरूपाय वर्द्धमानन्दमुत्तमम् ।
दानेनानेन ते शक्र धातुत्रययुतेन च ॥

इन्द्र उवाच ।

विधानं ब्रूहि मे ब्रह्मन् दानस्यास्य महानिधिः ।
यथा देयं विशेषेण विष्णोरानन्दकारकम् ॥

ब्रह्मोवाच ।

पुण्यान्तिथिं प्राप्य तु पौर्णमास्यां
तथोपरागे शशिसूर्ययोर्ध्वा ।
चतुर्भुजादिष्वयनद्वये वा—
प्रबोधने प्रखपनेऽथ विष्णोः ॥
कुर्वाद्यौदुम्बरमेव कुम्भं
हिरण्यभारेण यथात्मशक्त्या ।
तथाविधानञ्च सुराजतं स्या-
द्विरण्यभारेणतु पूरयेत्तत् ॥
तदर्द्धतोर्द्धेन तदर्द्धतोवा
स्वशक्तितः स्वर्णपलैः शतेन ।
तदर्द्धमर्द्धेन ॥ विसृज्यशक्त्या
पलत्रयादर्द्धमपि प्रकुर्व्यात् ॥
तत्ताम्रभाण्डे कनकं निधाय
सवच्चनीलोत्पलपद्मरागं ।
समुक्तवैद्रूयसविद्रुमञ्च
तद्भाजतं पात्रमधीमुखं स्यात् ॥

एवन्तु तं भद्रनिधिं सविद्वान्
 कृत्वासने प्रावरणीपयुक्ते ।
 कुशोत्तरे दर्पणचामरादेः
 सपादुकोपानहृष्टयुक्तं ॥
 तत्तृतीयवस्त्रोत्तमयुग्मयुक्तं
 संपूजयेन्मन्त्रवरैरथैतैः ।
 आदौ तु पञ्चामृतमाद्यविष्णुं
 संस्त्राप्य संसारहरं समर्थम् ।
 तथेष्टरं धावकमेव हुत्वा
 भामन्ययेद्भद्रनिधिं ततस्तं ॥
 योखण्डकर्पूरसकुसुमेन
 पञ्चाक्षरं नाम श्रियः प्रसिष्य ।
 नमस्तृतीयोद्धारयुतं च पात्रे
 तद्वाजते ध्येयमथार्चयेत् ॥
 त्वया समस्तामरसिद्धयश्च
 विद्याधरेन्द्रोरगकिंनरेन्द्रैः ।
 गन्धर्वविद्याधरदानवेन्द्रैः
 श्रुतं हृतं विष्णुमिदं नमस्ते ॥
 समस्तसंसारकरी त्वमेव
 विभोः सदानन्दमयी च भावा ।
 समस्तकल्याणनिधिः समाधिः ।
 हरिप्रिये भद्रनिधिर्नमस्ते ।

एवं पूज्य विधानेन ततो विप्रसगार्चयेत् ।

किरोटाङ्गदनिष्कायाकुण्डलाङ्गुलिभूषणैः ॥
 अलङ्कृत्य हरिं यद्वत्पीताम्बरधरं ततः ।
 पूजयेदच्युतं ध्यात्वा मन्त्रेणानेन भक्तिमान् ॥
 भूदेवोसीत्यतो नित्यं नित्यानन्दमयो हरे ।
 हर मे दुष्कृतं क्षणं क्षपाकर नमस्तु ते ॥
 भूदेव भगवत्तन्म भवभङ्गकरेश्वर ।
 भवभूतिकरोजिष्णो प्रभविष्णुनेमोऽस्तु ते ॥
 एवं पूज्य हृदि ध्यात्वा तं द्विजं विष्णुरूपिणं ।
 ततोभद्रनिधिं दद्यान्मन्त्रेणानेन मानवः ॥
 खगोचोच्चारणेनादौ वपुर्नाम महात्मनः ।
 यवदभन्तिलैः साद्वसुदकं संपरित्यजेत् ।
 पितृसन्तारणार्थाय नित्यानन्दविष्टद्वये ।
 सर्वाघौघविनाशाय विष्णोर्दानंमया कृतं ।
 तदनेन सरत्नेन धातुत्रययुतेन च ।
 सत्तोमाभ्यरयुक्तेन सादर्गपादुकेन च ।
 आसनेन सकृच्चेण चामरोपानहनेन च ।
 सदानन्दविधानेन प्रीयतां विष्णुरीश्वरः ।
 एवमुक्त्यर्थं तन्दद्याद्विजाय हरिरूपिणे ।
 गोप्येन विधिना दद्याद्विमसंख्या न कीर्त्तयेत् ।

प्रकीर्त्तिते कोटिगुणायुतं क्लृप्तं

प्रगोपिते कल्पगुणैर्न संग्रहः ।

इतीदमाध्याय न कीर्त्तयेत् सुधी

निधान मध्ये निहितश्च यद्वसु ॥

एवंकृते स्थान्मनुजः कृताय्या
तपेनचा स्थान्मरणं कदाचित् ।
प्रयाति विष्णोः पदमव्ययं तत्
शिवात्मकानन्दमयं ससंख्या ॥
इति भद्रनिधिदानविधिः ।

तस्मिन्नेव पुराणे ।

गरुडउवाच ।

प्रभो प्रसौदायत विष्णुभावन
प्रतापनित्योसि सुरारितांपन ।
प्रयच्छ मे प्रश्नमहं करोमि यत्
मुकुन्द तस्योत्तरमुत्तमं विभो ॥
कथं जगन्नाथ जने निरन्तरं
महोत्सवीस्या द्विजयी सुखी सदा ।
सुसंपदानन्दपदोजरीमरो
निरामयोयेन शुभेन तं वद ॥
विभुस्तथाकर्ण्य वचो गरुत्मतः
प्रसन्नरूपः प्रतिवाक्यभाह तं ।
सुपण्ययत् प्रष्टुमिदं त्वया कृतं
शृणु तत्साधु न दानतः परं ।
इहाप्यमुषियपि संभृतोनिधिः
कश्चिन्न केनापि कदाचिदाप्यते ॥
युगायुतैः कल्पयतायुतैरपि

प्रभुञ्जतोदातुरहोन हीयते ।
 गतिञ्च यां यामपि याति दाता
 योनिं तथामुत्र तथेह वापि ॥
 तान्तामनुप्रेति तु दत्तमन्ते
 सन्त्यज्या यद्विजपुङ्गवेभ्यः ।
 तस्मान्निधानं शृणु सर्व्वदानतः
 प्रभावदं नित्यफलप्रदञ्च ॥
 ऐश्वर्य्यदं मोक्षदमन्त्रयं य
 द्दातु स्वयोभूतमनेकरत्नं ।

कारयेत्कार्तिकान्तेवा माघ्यां वा माघवेऽपि वा ।
 अयने विपुषे वापि मन्वादिषु युगादिषु ।
 चन्द्रसूर्यापरागे वा स्वशक्त्योदुम्बरवृष्टम् ॥
 पिधानं राजतं तद्वत्मध्ये सौवर्णमुत्सृजेत् ।
 नानारत्नयरापूर्णं नानानानाभिरावृतं ॥
 हेमराजतताम्रोत्थैः सवित्तैरपि पूरितम् ।
 नानानानशतामूर्द्धमयुतादपि शक्तितः ॥

एकीनानाशब्दी, बहुप्रकारवचन-

द्वितीयं नानेति महाराष्ट्रभाषायां नाणकं-
 ततश्च नानारूपनाणकैः पूरयेदित्यर्थः ।
 शक्त्यापलसहस्रेण शतेनार्द्धशतेन वा ।
 तदर्धार्द्धेन वा राजन् पलाक्षीनं न कारयेत् ।
 वार्य्यन्तद्विजितं हेमा वित्तशोभामकुर्व्वता ।
 राजतेनाथ ताम्नेण रत्नैर्व्वावस्वसंहृतं ।

धान्यन्नानोपरि स्थाप्य॥ कस्योक्तैरर्चयेत् पदैः ।
 पौराणिकं पुरस्कृत्य स्वयं वा तदनुप्रया ॥
 कृतक्रियोऽग्निसाविध्ये विष्णोरीशस्य वाण्डज ।
 इमं समुच्चरेन्नन्वं कुशपाणिः प्रसन्नधीः ॥
 शौ नमः सर्वदानन्दसर्वसम्पत्तिवर्द्धन ।
 ब्रह्मास्मान् समृद्धेरह आयुषा यशसा श्रिया ॥
 नमस्तेऽनन्तसन्तान सदानन्द सदोदय ।

सदोदितं कुरुष्वेह सन्तत्या मां धनायुषा ॥

नमो नमः पद्मनिधे धनेश
 शतक्रतो शङ्कर नैर्ऋतेय ।
 शमययास्यदुरितं दुरिष्ट-
 मभीष्टदोमे भव शङ्करेण ॥
 नमो नमः पागधराप्रमेय
 नमोस्तु रामाय सुनामधेय ।
 नमः समीराय हुताशनाय
 नमोस्त्वमन्ताय कजासनाय ॥
 नमः सुरग्रेष्ठ हरीश्वराय
 नमोऽस्तु माविति शिवे श्रियेति ।
 सरस्वति प्रीतिरतिक्रियेति
 सतुष्टिः पुष्टिः श्रुति-गास्ति-कीर्त्ति ॥
 सर्वामराणां निधिरप्रमेय
 त्वमेव पितृ-मुनि-रीश्वराणां ।

आधारभूतोसि चराचरस्य
 विश्वस्य यस्मात् प्रणतोऽह्यतस्त्वां ॥
 नमोस्तु सौन्दर्यनिधिः सुरेन्द्रः
 नमोऽस्तु गाम्भीर्यनिधिः समुद्र ।
 नमो नमः कान्तिनिधान इन्दो-
 स्तेजोनिधि त्वां प्रणतोऽस्मि भानो ॥

नमः पद्माय भद्राय नमस्ते स्वस्तिकाय च ।
 नमः शंखाय मणये मणिभद्राय ते नमः ॥
 नमो नन्दिविर्त्ताय नन्दावर्त्ताय वर्त्तिने ।
 नमः कटककर्णाय कण्ठावर्त्ताय ते नमः ॥
 नमो नन्दप्रतिष्ठाय नमो हेमप्रियाय च ।
 नमो हिरण्यगर्भाय नित्यानन्दाय ते नमः ॥
 एवं पूज्य निधानेन नित्यानन्दनिधिं सुधीः ।
 ससिद्धार्यकदूर्वाभिः मकुशा-जत-चन्दनैः ॥
 तिलनाजैः समं पुष्पं भूमायुदकसुत्सृजेत् ।
 मन्त्रेणानेन विधिवत्कल्पोक्तेन खगेश्वर ॥
 अद्यैह पुण्यकालेऽस्मिन् द्विज देवा-ग्निसविधौ ।
 यगन्त्रेणोऽभिसृष्टार्थं मातापित्रोस्तथात्मनः ॥
 पुराण-न्याय गौमांसा-वेद-वादिभ्य एव च ।
 नमो विद्याविधायिभ्यो नानागोत्रेभ्य एव च ॥
 विप्रेभ्योऽनेकशर्मभ्या नित्यानन्दकरं परम् ।

अहं सम्प्रददे तेभ्यो नानानानावृत्तेन च ॥
 सखणरोप्यताम्रेण सरत्नेन सवाससा ।
 सोपस्क्रेण पुरुषो ब्रह्म-विष्णु-शिवात्मकः ॥
 प्रीयतां निधिदानेन श्रेयस्त्रपुरुषोऽच्युतः ।
 एवमुत्सृज्य उदकं विप्रेभ्यः प्रतिपादयेत् ॥
 संविभज्य यथाशास्त्रं न कश्चिदपमानयेत् ।
 महादानमिदं यस्मात्सत्त्वादेकोपि नार्हति ॥
 अथान्ये केचिदिच्छन्ति समस्तविधिपारगाः ।
 यज्ञदानव्रतानां वा सोप्येकोऽर्हति तद्गृहे ॥
 एवं यः कुरुते दानं नित्यानन्दनिधेः परम् ।
 एषे सम्प्रदमाप्नोति स संसारे निरस्तरम् ॥
 दानानामप्यग्नीपाणामनन्तफलमुच्यते ।
 नित्यानन्दविधानस्य प्रदानादपयगंभाक् ॥
 यथैवं सकृदत्रैव सदानन्दविधानकृत् ।
 स करोत्यसकृद्राज्यमचये विधसः पदे ॥
 यथा कथञ्चिदत्रेति स्वकर्मागुणसंचयः ॥
 तदाखिलमहोराज्यं प्राप्नोति व्रततंश्रुके ॥
 पुनः स्वधर्मसंयुक्तो राज्यं कृत्वा सहानुगः ।
 प्राप्नोति पद्मैशानं नित्यमक्षयमव्ययं ॥
 तस्मादेत्य पुनाराज्यं लभेत् वैद्याधरे पदे ।
 आकल्पमप्यनल्पश्रीः शोनिधानप्रदानतः ॥

पुनः प्रयाति कल्पान्ते वैष्णवं पदमव्ययं ।
 गतापि योगिनो यत्र प्राप्नुवन्ति पुनः परं ॥
 एतद्गद्गनिधानास्यमाख्यातं वैनतेय ते ।
 मया प्रोत्था प्रयत्नेन॥ किमन्यत् कथयामि ते ॥
 नित्यानन्द निधेर्दानान्नित्यानन्दोऽभिजायते ।
 यः कुर्यात् सोऽप्युत्तमः स्याद्दीर्घसन्तानमाप्नुयात् ॥
 यस्तु संकोत्तयेद्भक्त्या यः शृणोति समाहितः ।
 सदीर्घमायुराप्नोति मुच्यते सर्व्वकिल्बिषैः ॥

इमं खगेन्द्र गदितं दयितं महतां
 तव मयाद्, ततमं शमनं त्वघसां ।
 सुलभमवाप्य काश्चनमिहाचरते
 पदमुपैति वैष्णवमहो सुलभं ॥

इत्यानन्दनिधिदानविधिः ।

अथ स्कन्दपुराणे ।

यः प्रयच्छति विप्राय रजतं वापि निर्मलं ।
 स विधूयाद्वा पापानि स्वर्गलोके महीयते ।
 रूपवान् सुभगः शोभानिह लोके च जायते ॥

मत्स्यपुराणे ।

पिष्टृणां राजतं पात्रं अथवा रजतान्वितं ।
 शिवनेत्रोद्भवं यस्मात्तस्मात्तत्पिष्टवत्सलम् ।

● अथनेति कश्चित् पुस्तकान्तरे ।

अमङ्गलञ्च यज्ञेषु देवकार्येषु वर्जितं ।
रजतं दक्षिणामाहुः पिष्टकार्येषु सर्वदा ॥

इतिरजतदानविधिः ।

अथाश्वदानविधिः ।

तत्र स्कन्दपुराणे ।

अश्वं यस्तु प्रयच्छेद्देवैर्हेमचित्तं सुलक्षणं ।
स तेन कर्मणा देवि भान्धव्यं लोकमग्नूते ।
महाभारते । सर्वोपकरणोपेतं युवानं दोषवर्जितं ।
योग्यं ददाति विप्राय स्वर्गलोके महीयते ॥
तथा । यावन्ति रोमाणि ह्ये भवन्ति हि नरेश्वर ।
तावतो वाजिदा लोकान् प्राप्नुवन्तीह पुष्कलान् ।

कालिका पुराणे ।

अश्वं वा यदि वा युग्मं शोभने वाथ पादुके ।
ददाति यः प्रदानं वै ब्राह्मणेभ्यः सुसंयतः ॥
तस्य दिव्यानि यानानि रथा ध्वजपताकिनः ।
दुष्टः पन्था न चैवेह भविष्यति कदाचन ॥

कूर्मपुराणे ।

अश्वं तन्मूल्यमथवा कनीयोमध्यमोत्तमं ।
दद्यादित्तानुसारेण तारागणपरिहृदं ॥
तारागण इति, तारानुकार्यश्चालङ्कारविशेषः ।
ग्रहैः पञ्चपलैरौषैः सुवर्णालङ्कृतं क्रमात् ।

सदक्षिणं सवस्त्रञ्च त्राक्षणायाग्निहोत्रिणे ।
 स्वर्णदः प्राप्नुपात् स्वर्गमश्वसालोक्यमश्वदः ।
 यद्वा देशय कालय सर्वदानेषु शस्यते ॥

दानमन्त्रस्तु, मतस्यपुराणे ।

उच्चैःश्रवास्वमश्वानां राज्ञां विजयकारकः ।
 सूर्यवाहं नमस्तुभ्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥
 कनीयस्त्वादितैविध्यं सुवर्णदानवदवधेयं ।

इत्यश्वदानं ।

गारुड पुराणे ।

ब्रह्महत्यादिपापानि उपपापानि यानि च ।
 तानि सर्वाणि नश्यन्ति ह्ययमेधेन निश्चितं ॥
 न कलौ क्रियते यत्रोद्यममेधोऽपि गोसवः ।
 नरमेधोऽक्षता नारी देवरात् पुत्रसन्ततिः ।
 गर्हितं समकं ह्येतत् राजसूर्यं कमण्डलुः ॥
 अश्वमेधमखं यस्तु कलौ कर्तुमनौश्वरः ।
 अश्वदानन्तु तेनेह कर्त्तव्यं विधिपूर्वकं ॥
 विधिं तस्य प्रवक्ष्यामि ब्रह्मणा निर्मितं पुरा ।
 श्वेतमश्वं शुभं स्यात् हेमपर्याणभूषितं ॥
 रौप्यैस्तु कटकैः शुद्धैः करिदन्तीपशोभितं ।
 वज्रनेत्रं खुरैस्ताम्रैः क्षौमपुच्छं सुवाससं ॥
 शम्भेण पटकेनैव संवृतं स्वायुधान्वितं ।

धान्यरत्नोपरिख्यन्तु वद्वकचं सुपट्टकं ॥
 एवं सुतेजसश्चाश्वं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।
 सुरूपाय सुवृत्ताय विदुषे च सुवृद्धये ।
 दातव्यो मन्त्रमुख्याय दातव्यो भास्कराय च ॥
 मन्वादौ च युगादौ च अयने विषुवे तथा ।
 चन्द्र-सूर्यग्रहे चैवमश्वं दत्त्वा सुखी भवेत् ॥

अथ पूजामन्त्रः ।

मार्त्तण्डाय सुवेगाय काश्यपाय त्रिमूर्त्तये ।
 जगद्बीजाय सूर्याय त्रिवेदाय नमस्तुते ॥

अत्र अमुकमगोत्रायेत्यादि इमं अश्वं सुवर्षन्तिकालङ्कृतं
 ललाटं चैवेयकसुपर्णाशान्वितं गन्धपुष्पाद्यलङ्कृतं रौप्यकटक-
 रत्नोपशोभितं वज्रनेत्रं ताम्रखुरं क्षौमपुच्छं सुवाससं शुभ्रपट्ट-
 कसंघृतं स्वायुधान्वितं धान्यरत्नोपरिखितं वद्वकचं सुपट्टकं
 स्वर्गकामस्तुभ्यमहं सम्प्रददे अमुकगोत्रायेत्यादि एतदक्षदान
 प्रतिष्ठायं दक्षिणामिदं सुवर्षं तुभ्यमहं सम्प्रददे ।

एवं समुद्धरेन्नान्नं कर्णे दद्यात्तिलोदकं ।
 महार्घं वै समुत्पन्नं सत्तैः श्रयसपुत्रक ॥
 मया त्वं विप्रमुख्याय दत्तो ह्यसुखी भव ।
 इमं विप्र नमस्तुभ्यं अश्वन्ते प्रतिपादितम् ॥
 प्रतिगृह्णीष्व विप्रेन्द्र मया दत्तं सुशोभनम् ।
 कर्णे समर्पणं कृत्वा विप्रहस्ते जलं चिमेत् ॥
 पश्चादक्षपुरी गच्छेत् पदानां सप्तसप्ततिं ।

भास्करं मनसि ध्यात्वा आलोक्य स्वगृहं व्रजेत् ॥
 श्वेतमश्वन्तु यो दद्यात् फलं दशगुणं लभेत् ।
 बडवाञ्च तथा दत्त्वा तुल्यमेव फलं लभेत् ॥
 एवं कृते नरव्याघ्र सूर्यलोकां व्रजेन्नरः ।
 ब्रह्महत्यादिपापानि तथान्यानि बह्वन्यपि ।
 तानि सर्वाणि नश्यन्ति दत्त्वा ह्यश्वं विधानतः ॥
 त्रिंशत्पूर्वांस्त्रिंशदपरां स्त्रिंशच्चैव परायरान् ।
 सम्यक् दत्त्वा श्वदःपुत्रो नरकादुद्धरेत्पितृन् ॥
 नृत्यन्ति पितरः स्वर्गे धनन्ति च हसन्ति च ।
 वाजिप्रदः कलौ जातस्ततो वैमानिका वयं ।
 वाजिप्रदेन पुत्रेण उद्धृता नरकार्णवात् ॥
 हयदानफलं ह्येतद्यज्ञोका अथवा नृणां ।

इति श्वेताश्वदानविधिः ।

आदित्य पुराणे ।

दुर्वासा उवाच ।

दानधर्मास्त्वया देव प्रोक्ता विस्तरतो मम ।
 अश्वानाञ्चैव नागानां दानञ्चैव दिवाकर ॥

भानुरूवाच ।

तपःशीलगुणोपेतं पात्रं वेदस्थ पारगे ।
 सुभगे परिपूर्णाङ्गे अग्निहोत्रपरायणे ॥
 परिपूर्णाङ्गमुदितमुदासीनसमप्रभं ।

सुविभक्तं सुकेशन्तं सुखचामं सुशोभनं ॥
 सर्वालङ्कारशोभाढ्यं दिव्यस्त्रगनुलेपितं ।
 सर्वोपकरणैर्युक्तं सर्वलक्षणसंयुतं ॥
 दन्तेषु मुक्तिकास्तस्य प्रवालमधरो-ष्ठयोः ।
 दद्याद्दन्तु नेत्राभ्यां वैदूर्यं चाप्यसंभवे ॥
 हेमरूप्यञ्च हस्ताभ्यां ताम्रं पादेषु विन्यसेत् ।
 अण्डजैर्नाण्डजैर्वस्त्रैर्विचित्रैः परिवेष्टयेत् ॥
 सुगन्धैश्चैव गन्धैश्च पुष्पैश्चापि विभूषयेत् ।
 वाहनाधिपतिं योमान् यथेष्टं विनिवेदयेत् ॥
 आदित्याभिमुखं कृत्वा ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् ।
 विविधैर्भक्ष्यभोज्यैश्च बलिं तत्रोपकल्पयेत् ॥
 भोजयेत् तत्र विप्रांस्तु सूर्यभक्तान्विशेषतः ।
 प्रीयतां मिहिरो नित्यं भुक्त्वा चोत्थापयेत् द्विजान् ।
 अनेन विधिना कुर्यादश्वदानं महासुमे ।
 यावन्ति देहरोमाणि तस्य सति य यावती ।
 तावद्युगसहस्राणि सूर्यलोके महीयते ॥

इत्यपरोश्वदानविधिः ।

अथ शिवधर्मात् ।

शिवायाश्वमलंकृत्य यः पर्वणि निवेदयेत् ।
 सोऽश्वमेधस्य यज्ञस्य फलमष्टगुणं लभेत् ॥

इति शिवाश्वदानविधिः ।

अथ तिलदानमुच्यते ।

आदित्यपुराणे ।

दुर्वासा उवाच ।

कथन्तिलाः समुत्पन्नाः कथञ्च भवतारिताः ।

एवं मे संशयं देव केसुमर्हस्यशेषतः ॥

भानुरुवाच ।

शृणुष्वभावहितो विप्र सर्व्वं वक्ष्याम्यशेषतः ।

पुरा कृतयुगे विप्र पितरः सर्व्वं आगताः ॥

तपश्चरन्ति विपुलन्तिलार्थे नात्र संशयः ।

दिव्यं वर्षसहस्रन्तु निराहारास्तपस्विनः ॥

तपः कुर्वन्ति विपुलन्तिलार्थे मुनिसत्तमाः ।

तदा परिहृताः सर्व्वे ह वै चैव विशेषतः ॥

प्रजापतिः पित्रपतिः साक्षादेव पितामहः ।

परितुष्टोऽस्मि वो दग्नि-ब्रूत यच्चेष्टितं हि वः ॥

पितर ऊचुः ।

तिलान् दद महाभाग काङ्क्षितान् वै न संशयः ।

तिलैर्व्विना न जीवामो नातिलस्तिष्ठते दिवि ॥

पितामह उवाच ।

गच्छ्वं वै तिलादत्ताः सर्व्वेषां वो द्विजोत्तमाः ।

परितुष्टाय पितरस्तिललाभात् प्रजापते ॥

तिलान् यस्तु प्रयच्छेत् पिबृषाश्च विशेषतः ।
 अग्निष्टोमसहस्रस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥
 वैशाख्यां पौर्णमास्यां वा तिलान् क्षौद्रेण संयुतान् ।
 यः प्रयच्छेद्द्विजायेभ्यः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 क्षपिभागी बहुधनो जायते नात्र संशयः ।
 धर्मराजाय च तिलान् दत्त्वा चैवेह मानवः ।
 यमलोकं न पश्यन्ति ब्रह्मलोकं व्रजन्ति ते ॥
 ज्येष्ठे मासि तिलान्दत्त्वा पौर्णमास्यां विशेषतः ।
 अन्नमेधस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥
 माघे मासि तिलान् यस्तु ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ।
 सर्वसत्त्वसमाकीर्णं नरकं न स पश्यति ॥
 सर्वकामैः स यजते यस्मिन्नेर्यजते पिबृन् ।
 न चाकामेन दातव्यमित्तैः यत्नं कथञ्च न ॥
 महर्षेः कस्यपस्येते गात्रेभ्यः प्रसृतास्तिलाः ।
 ततो दिव्यव्रताभावं प्रदानेषु तिलाः प्रभोः ॥
 पौष्टिका रूपकाश्चैव तथा पापविनाशनाः ।
 तस्मात्सर्वप्रदानेभ्यस्तिलदानं विगिष्यते ॥
 आपस्तम्बय मेधावी शङ्खश्च लिखितस्तथा ।
 महर्षिर्गौतमयापि तिलदाने सदा रताः ॥
 तिलहोमरता विषाः सर्वे संयतमैद्युनाः ।
 सर्वेषामेव दानानां तिलदानं परं स्मृतं ।
 अथयं सर्वदानानां तिलदानमिहोच्यते ॥
 महाभरते ।

तिलाःपवित्रमतुलं प्रवदन्ति महर्षयः ।
प्रदाने यत्फलं तेषां तन्मै ब्रूहि पितामह ॥

भीष्म उवाच ।

सर्वेषां मेव दानानां तिलदानं परं स्मृतं ।
सर्वपापहरं तद्धि पवित्रं स्वर्गमेव च ॥

मत्स्यपुराणे ।

विष्णीर्देहसमुद्भूताः कुशाः क्षण्यतिलास्तथा ।
धर्मस्य रक्षणायालमेतत् प्राहुर्द्विषौकसः ॥

व्यासः ।

महर्षेः कस्यपस्यैते गात्रेभ्यः प्रसृताः पुरा ।
ते च दिव्यं गता भावं प्रदानेषु तिलाःस्मृताः ॥
तिला भक्षयितव्याश्च ह्रीतव्याश्च विधानतः ।
विप्रेभ्यश्च प्रदातव्याः श्रेयस्कामैर्नरैरिह ॥

सम्बर्त्तः ।

नित्ये नैमित्तिके कास्ये तिलान् दत्त्वा स्वशक्तितः ।
प्रजावान् पुत्रवान्नित्यं धनवान् जायते नरः ॥

वशिष्ठ उवाच ।

नित्यं दाता तिलानाञ्च नरः स्वर्गे महीयते ।

महाभारते ।

ददतो जुह्वतथैव हरतः प्रतिगृह्यतः ।
 तिले तिले तिलद्रोणसौवर्णानां युधिष्ठिर ॥
 अचाप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं ।
 ब्राह्मणस्य च सम्बादं यमस्य च महात्मनः ॥
 मध्यदेशे महाग्रामो ब्राह्मणानां वभूव ह ।
 गङ्गायमुनयोर्मध्ये यामुनस्य गिरेरधः ॥
 विद्वांसस्तत्र भूयिष्ठा ब्राह्मणाश्चावसन् सदा ।
 अथ प्राह यमः कश्चित् पुरुषं कृष्णपिङ्गलं ॥
 रक्ताक्षमूर्धरोमायं काशजं चाधिनासिकं ।
 गच्छ त्वं ब्राह्मणं ग्रामं गत्वा ब्राह्मणमानय ॥
 अगस्तिगोत्रं तं विप्रं नामतद्यापि शाल्वलिं ।
 समे निविष्टं विद्वांसमध्यापकसमाहृतं ॥
 सामान्यमानयेथास्त्वं सगीत्रं तस्य पार्श्वतः ।
 स हि तादृग्गुणित्वेन तुल्योऽध्ययनजन्मना ॥
 आकृत्या च तथा हतैः समस्तेनैव धीमता ।
 तमानय यथोद्दिष्टं पूजा कार्या हितस्य मे ॥
 स गत्वा प्रतिकूलं तद्यकार यमशासनं ।
 तमाकृत्यानयामास प्रतिपिडोऽयं मे नयः ॥
 तस्मै यमः समुत्थाय पूजां कृत्वा च धर्मयित् ।
 प्रोवाच नीयतामेष सभामानीयतामिति ॥
 एवमुक्ते तु वचने धर्मराजेन स द्विजः ।
 उवाच धर्मराजन्तं निविष्टो गमनेन वै ॥
 यो मे कालो भवेच्छ्रेयसो यमेयं त्वया सह ।

यमउवाच ।

गच्छ विप्र त्वमद्यैव निनयं त्वं महामुने ।
ब्रूहि वादं यथास्त्वेरं करवाणि किमत्युत ॥

ब्राह्मण उवाच ।

यत् कृत्वा सुमहत् पुण्यं स्वर्गं स्यां ब्रूहि तन्मम ।
सर्वस्य हि प्रमाणं त्वं धर्माधर्मविनिश्चये ॥
शृणु तत्त्वेन विप्रप्रे प्रदानविधिसुत्तमं ।
तिलाः परमकं दानं पुण्यं चैवेह शाश्वतं ॥
तिलाः पवित्रमतुलं प्रवदन्ति महर्षयः ।
तान् प्रयच्छस्व विप्रेभ्यो विधिदृष्टेन कर्मणा ॥
वैशाख्यां पौर्णमास्याञ्च अयने चोत्तरायने ।
तिला भक्षयितव्याश्च सदात्मात्मनश्च तैः ॥
कार्यं सततमद्विवेक्यैः सर्वात्मनां गृहे ।
तिलान् आद्ये प्रशंसन्ति दानमेतदनुत्तमं ॥
तिला नित्यं प्रदातव्या यथाशक्ति द्विजर्षभ ।
नित्यदानात् सर्व्वकामफलं निर्वर्त्तयेत् पुनः ॥
शृणु धर्मरहस्यञ्च यदद्य कथयामि ते ।
तिलाः पवित्रमतुलं मा तेऽभूद्वच संग्रहः ।
तिलेभ्यः प्राप्यते स्वर्गः स्वर्गाश्चोचस्तथैव च ॥

विष्णुधर्मम् ।

तिला गावो हिरण्यञ्च अन्नं कन्या वसुन्धरा ।

दत्तान्येतानि विधिवत्तारयन्ति महाभयात् ॥

तथा । मुलर्चने गणधरे माघे मासि प्रजापते ।

एकादश्यां कृष्णपक्षे सोपवासो जितेन्द्रियः ।

द्वादश्यान्तु तिलान्दत्त्वा सर्वपापात् प्रमुच्यते ॥

तिलोद्वर्त्ती तिलस्त्रायी तिलहोमौ तिलोदको ।

तिलदाता च भोक्ता च षट् तिलाः पापनाशनाः ॥

असकृत् षट् तिलौ भूत्वा सर्वपापविवर्जितः ।

त्रिंशद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके भव्यते ॥

कृष्णपुराणे ।

कृष्णाजिने तिलान्दत्त्वा सुवर्णं मधु-सर्पिणी ।

द्रोणैकं वाससाकृन् त्रिधा तद्वत्सदक्षिणा ॥

त्रिधेति हीन-मध्यमो-त्तमभेदेन द्रोणैकं द्रोणद्वितयं द्रोण-
त्रितयचेति तद्वत् सदक्षिणमिति क्रमादेक-द्वि-त्रि-सुवर्णदक्षिणा
सहितमित्यर्थः ।

आहिताग्नी द्विजे दत्त्वा सर्वं शरति दुष्कृतं ।

इदं शास्त्रं दानवाक्यं ।

श्रीं अथ अमुकमगोत्रावेत्यादि एवं कृष्णाजिनस्मितं सुवर्णं
मधुसर्पिर्गुप्तं वस्तु कृष्णस्मितद्रोणं सर्वपापघयकामस्तुभ्यमहं मम-
ददे न ममेति । श्रीं अथ अमुक मगोत्रावेत्यादि एतस्मिन्-
दानप्रतिष्ठार्थमिदं सुवर्णं दक्षिणां तुभ्यमहं सख्यददे न ममेति ।

इति तिलदानविधिः ।

तस्मिन्नेव पुराणे ।

मृगं तिलमयं कृत्वा सुवर्णरजतान्वितं ।
दद्यात् कम्बलसंस्तोमं कृष्णमार्गाजिनेन वा ॥
सर्वकामसमृद्धेन शिमानेन दिवं व्रजेत् ।
कालक्षयादिहागत्वा राजराजो भवेत् पुनः ॥

इति तिलमृगदानविधिः ।

स्कन्दपुराणे ।

तिलपात्राणि यो दद्याद्विप्रेभ्यः श्रद्धयान्वितः ।
अमावास्यां समासाद्य नियतः सुसमाहितः ॥
स पिबृक्षारयित्वाशु नरकान्नरपुङ्गव ।
पिबलीकं समाप्नोति स चिरं सुखमश्नुते ॥

अत्रिः ।

तिलपात्रन्तु सम्पूर्णं यो दद्यात् सुसमाहितः ।
ध्रुवं स गच्छति स्वर्गं नरो वै नात्र संशयः ॥
यमः । तिलपात्रञ्च यो दद्यात् प्रबलहं वाथ पर्वणि ।
सदक्षिणं सत्त्वभावात् हृदि कृत्वा जनाङ्गनं ।
नाशयेत्त्रिविधं पापं धर्मस्य वचनं तथा ॥

ब्रह्मपुराणे ।

ताम्रपात्रं तिलैः पूर्णं प्रक्षमात्रैर्हिजाय तु ।
सहिरण्यञ्च यो दद्याच्छुद्धा-वित्तानुसारतः ॥
सर्वपापविशुद्धात्मा लभते तु पराङ्गतिं ।

अत्रेदं दानवाक्यं ।

ओं अद्य अमुकसगोत्रायेत्यादि इदं तिलपूर्णं ताम्रपात्रं स-
सुवर्णं अशेषपापक्षयकामस्तुभ्यमहं सम्प्रददे न मम ।

ओं अद्य अमुकसगोत्रायेत्यादि एतत्तिलताम्रपात्रदानप्रति-
ष्ठायं इदं सुवर्णं दक्षिणां तुभ्यमहं सम्प्रददे न ममेति ।

इति तिलपात्रदानविधिः ।

अथाह विष्णुः ।

ताम्रपात्रे तिलान् कृत्वा पले षोडशकल्पिते ।
सहिरण्ये स्वयत्तया वा विप्राय प्रतिपादयेत् ।
नाशयेत् त्रिविधं पापं वाघ्ननःकायसम्भवं ॥

कूर्मपुराणे ।

तिलपूर्णं ताम्रपात्रं सहिरण्यं द्विजातये ।
प्रातर्हस्त्वा तु विधिवद्ःस्वप्नं प्रतिहन्ति सः ॥
तिलपात्रं विधा प्रोक्तं कनिष्ठोत्तममध्यमं ।
ताम्रपात्रं दशपलं जघन्यञ्च प्रकीर्तितं ॥
द्विगुणं मध्यमे प्रोक्तं त्रिगुणं चोत्तरे श्रुतं ।
स्वर्णमेकं जघन्यन्तु द्विगुणं मध्यमे क्षिपेत् ॥
त्रिगुणं चोत्तमे तद्वत् सुवर्णं परिकीर्तितं ।
सुवर्णं दक्षिणां दत्त्वा सर्वपापक्षयो भवेत् ॥

इति महातिलपात्रदानविधिः ।

पितामह उवाच ।

शृणुध्वन्देवताः सर्वा ऋषयश्च तपोधनाः ।
मुक्ता भवन्ति येनेह मानवा मातृजादृणात् ॥
यज्ञं सौच्यमणिं कर्तुं यदि शक्तिर्न विद्यते ।
महासरस्तथावापीं कूपं कर्तुञ्च दौर्धिकां ॥
एवं कृते मातृऋणान्मुक्तो भवति मानवः ।
सदक्षिणं कांस्यपात्रमथ दत्त्वा प्रमुच्यते ॥

ऋषय ऊचुः ।

भगवन् कांस्यपात्रस्य विधिं सम्यक् प्रकीर्तय ।
यत् प्रमाणं यत्स्वरूपं यस्मिन् काले च दौष्यते ॥
यादृशाय च दातव्यं दानमेतद्विजातये ।
यादृशेन च दातव्यं न दद्याद्यादृशाय च ॥

पितामह उवाच ।

शुद्धकांस्यस्य पात्रस्य प्रमाणं पञ्चविंशतिः ।
प्रलानामत्र निर्दिष्टं तिलानी प्रस्थसप्तकं ॥
सुवर्णमाषाथत्वारः पात्रीपरि विधारयेत् ।
वस्त्रेण वेष्टयेत् पात्रं प्रधानेन शुभकृतितः ॥
स्नानं कृत्वा निम्नगादौ पिबृन् देवाय तर्पयेत् ।
ततोभिपूजयेच्छुभं शङ्करं हरिमेव च ॥
गोमयेनाथ संलिप्य गृहमध्यञ्च सर्वतः ।
लिखेत् पञ्च द्वादशारं कुडुमेनाथ चन्दनैः ॥

ततोर्वाङ्गं स्थापयित्वा होमं कुर्याद्यवैस्तिलैः ।
 तत्र पात्रं प्रतिष्ठाप्य पूजयेद्भक्तिसंयुतः ॥
 गन्ध-चन्दन-पुष्पाद्यैर्धूप-दीपैश्च शोभितम् ।
 ततोऽन्नाह्नमाह्वय बहुभृत्यं सुसंयतम् ॥
 परस्तीयज्जं कं शान्तमलङ्कृत्य यथाविधि ।
 दाभिकं वर्जयेन्नित्यं परस्तीरतिसालसम् ॥
 चुद्रं मत्तरशीलश्च ब्रह्मभ्रष्टमशौचकम् ।
 पादौ प्रक्षाल्य विधिवन्नाह्वयाहं समाचरेत् ॥
 तत्र सम्पूजयेद्दिप्रं पुष्प-धूप-विसेपनैः ।
 वस्त्राणि परिधाप्योऽसौ सुभयानि सद्गुणि च ॥
 अलङ्कृत्य यथाशक्त्या माघ्यां वा मृतवासरे ।

मृतवासरे इति, यस्मिन् दिने माता मृता भवति समृत-
 वासरः ।

ग्रहणे रवि-सीमाभ्यां संक्रान्तिषु युगादिषु ।
 - तथानादपि वदत्तं माघ्यामुद्दिश्य मातरम् ।
 तदक्षयफलं सर्वं पुरा प्राह महेश्वरः ॥
 जीवन्तीं भूपयेदस्त्रैर्भोज्यै रपि विभूषणैः ।
 मृतामुद्दिश्य दातव्यं माघ्यां सर्वं स्वशक्तितः ॥
 अमावास्यां यथा दत्तं पिष्टृणाञ्च पुरा मया ।
 यथा माघ्यां मया दत्ता माष्टृणां नात्र संशयः ॥
 दत्तं जप्तं हुतं स्नानं विधिवत्तर्पणं कृतम् ।
 तदक्षयफलं सर्वं जायते मुक्तिरेव च ॥

विप्रं सम्पूजयित्वा तु तत्पात्रं तस्य दापयेत् ।
 प्रणम्य विधिवद्भक्त्या मन्त्रमेतमुदीरयेत् ॥
 कांस्यपात्रं मया दत्तं मातुरानृण्यकाहया ।
 भगवन्वचनात्तुभ्यं यथा मुक्तिस्तथा वद ॥
 दशमासांश्च उदरे जनन्याः संस्थितेन मे ।
 क्षेपिता वायुभावे च स्तनपानाद्विजोत्तमः ॥
 गूथ-मूत्रादिसंलेपलिप्ता यच्च कृता मया ।
 भवती वचनादद्य मम मुक्तिर्भवेदृणात् ॥
 कांस्यपात्रं सुवर्णञ्च तिलान् वस्त्राणि दक्षिणां ।
 सप्तधान्यं मया दत्तमृणान्मुक्तिर्भवेन्मम ॥
 कांस्यपात्रप्रदानेन तत्त्वज्ञानं शरीरकम् ।
 तथा हेमप्रदानेन परमात्मानमच्ययम् ॥
 आच्छादनन्तु ब्रह्माण्डं गुह्यमेतत्सनातनं ।
 विप्राच्छादनदानेन परमात्मा सुपूजितः ॥
 तिलसंख्याकृतं दुःखं जनन्या मम सेवितम् ।
 तिलदानप्रभावेन कृतमुक्तो भवाम्यहम् ॥
 फलादिखचितं कृत्वा तज्जलेन विभूषितम् ।
 एवमुत्क्रामतः पात्रं प्रदद्याद्ब्राह्मणाय च ॥
 ब्राह्मणेन ततो वाच्यं जननीसम्भवाद्दृष्टात् ।
 मुक्तस्त्वं पात्रदानेन महेश्वरवचो यथा ॥
 दत्त्वा विप्रस्य प्राचन्तु ह्येवं कुर्यात् प्रयत्नतः ।
 सोपस्करं सताम्बूलं चमाप्य विप्रं विसर्जयेत् ॥
 अन्येषामपि विप्राणां भोजनादि प्रदापयत् ।

भक्त्या शक्त्या ससम्मानं पूज्य विप्रान् प्रयत्नतः ॥
 एवं कृते ततो देवाट्टणान्मुक्तिर्न संशयः ।
 जननीसम्भवादस्मान्नान्यथा कचिदेव हि ॥
 पुरामाहवधोद्धूतपापशङ्कितचेतसा ।
 जामदग्न्येन रामेण प्रदत्तं कांस्यभाजनम् ॥
 वशिष्ठस्तनयान् हत्वा विष्णुमित्रेण धीमता ।
 पुरा दानमिदं दत्तं पातकघ्नतशान्तये ॥
 अकृत्वा माहवचनं पवनेः शप संयुतैः ।
 कैचिच्छृङ्गापरैर्भूत्वा माता पयात् प्रसादिता ॥
 शपतो निष्कृतिं ब्रुहि न वाक्यं यत्कृतं तव ।
 शपोभि भवते देवि नानृणानां दुरात्मनाम् ॥
 कथयामास सा तेभ्यः कांस्यपात्रं सविस्तरम् ।
 दत्त्वा दानं विनिर्मुक्तो भविष्यति न संशयः ॥
 भुजङ्गैस्तत् कृतं सर्वं माहवाक्येन गर्हितैः ।
 कांस्यपात्रप्रदानस्तु पापमुक्तस्ततोऽभवन् ॥
 विधानं कांस्यपात्रस्य सर्वमेतन्मयोदितम् ।
 अन्यथा किन्तरिष्यन्ति ऋणास्माहसमुद्रघात ॥

वशिष्ठ उवाच ।

इति श्रुत्वा ततो देवा कश्यपाद्या महर्षयः ।
 प्रजग्मुः स्वान्यधिष्ठानि हर्षयुक्ता महौजसः ॥
 इति ते सर्वं माख्यातं पात्रदानं महौपते ।
 कुरु सर्वं प्रयत्नेन भावनां कचिदेव हि ॥

विप्रं सम्पूजयित्वा तु तत्पात्रं तस्य दाप्य
 प्रणम्य विधिवद्भक्त्या मन्त्रमेतमुदीरयेत् ।
 कांस्यपात्रं मया दत्तं मातुरानृष्यकाह
 भगवन्वचनात्तभ्यं यथा मुक्तिं स्तथा यद ।
 दशमासांश्च उदरे जनन्याः संस्थितेन मे
 क्लेशिता वाय्वभावे च स्तनपानाद्विजोत्तरः
 गूध-मूत्रादिसंलेपलिप्ता यच्च कृता मया ।
 भवतो वचनादद्य मम मुक्तिर्भवेद्विष्णात् ॥
 कांस्यपात्रं सुवर्णंश्च तिलान् वस्त्राणि ददि
 सप्तधान्यं मया दत्तमृष्यान्मुक्तिर्भवेत्तम ॥
 कांस्यपात्रप्रदानेन तत्त्वज्ञानं शरीरकम् ।
 तथा हेमप्रदानेन परमात्मानमप्ययम् ॥
 आच्छादनन्तु ब्रह्माण्डं शुद्धमेतत्सनातनं ।
 विप्राच्छादनदानेन परमात्मा सुपूजितः ॥
 तिलसंख्याकृतं दुःखं जनन्या मम सेवितम्
 तिलदानप्रभावेन कृतमुक्तो भवाम्यहम् ॥
 फलादिखचितं कृत्वा तज्जलेन विभूषितम्
 एवमुत्क्रामतः पात्रं प्रदद्याद्ब्राह्मणाय च
 ब्राह्मणेन ततो वाच्यं जननीसम्भवाद्दृष्ट्यात्
 मुक्तस्त्वं पात्रदानेन महेश्वरवचो यथा ॥
 दत्त्वा विप्रस्य प्राचन्तु होमं कुर्यात् प्रयत्नतः
 सोपस्कृतं सताम्बूलं चमाप्य विप्रं विसर्जयेत्
 अन्येषामपि विप्राणां भोजनादि प्रदापयत्

अथ महाभारते ।

यम उवाच ।

सर्वं यज्ञेषु यत्पुण्यं सर्वदानेषु यत्फलम् ।
 यद्वा लभते विप्र तद्दानं कथयामि ते ॥
 रक्षस्यं सर्वदानानां कथ्यमानं मया शृणु ।
 पुण्येऽस्मिन् भारते वर्षे देवानामपि दुर्लभम् ॥
 तिलपद्ममितिख्यातं सुरा-सुरनमस्कृतम् ।
 माघमासे तु सम्प्राप्ते शुक्लपक्षे द्विजोत्तम ॥
 गोमयं मण्डलं कृत्वा चतुरस्रं मन्त्रमते ।
 नवं वस्त्रं समास्तीर्य कृष्णाजिनसमन्वितम् ॥
 द्रोणावरांस्त्रिलांस्तत्र निधाय वसनीपरि ।
 पद्ममष्टदलं कृत्वा शुभं तत् कर्णिकोपरि ॥
 निष्कचयं सुवर्णस्य स्थापयेच्च ततोपरि ।
 श्रीनिवासं जगन्नाथं भुक्ति-मुक्तिप्रदायकम् ॥
 ध्यायेच्चतुर्भुजं देवं प्रणतार्त्तिहरं हरिं ।
 हिरण्यगर्भममृतं श्रीगर्भं परतः परं ॥
 शङ्ख-चक्र-गदा-पाणिं धीतवाससमन्वितम् ।
 श्रीवत्साङ्गच्छगद्गजं सर्वकारणकारणम् ॥
 कविं पुराणं विश्वेशं पुण्डरीकनिभेक्षणं ।
 आसीनं कर्णिकामध्ये सर्वशक्तिसमन्वितम् ॥
 कृताञ्जलिपुटो भूत्वा नमस्कृत्य पुनः पुनः ।
 पूजयेत्परमेशानं यदावित्तानुसारतः ॥

इत्यादित्य पुराणोक्तं कांस्यपात्रदानविधिः ।

आह यमः ।

सर्वपातकसङ्घातः कामतो वाप्यकामतः ।
 शुद्धिं तस्य प्रवक्ष्यामि स्वर्गसाधनमेव च ॥
 शक्तैः क्षणैर्यथा लघ्वैर्दातिंश्चद्रुलीत्यतः ।
 राशिस्तिलैः समे देशे कर्त्तव्यः पुरुषायतः ॥
 यथाविभवविस्तारं यदि वा शक्तितो नरैः ।
 प्रतिमाष्टाङ्गुला स्थाप्या सौवर्णी तत्र माधवी ॥

माधवमूर्त्तिंस्तु, नारदीये ।

आरभ्य वामीर्धकरादपसव्यक्रमेण तु ।
 शङ्खं चक्रं गदां पद्मं दधानो माधवः स्मृतः ॥
 चौद्रेण पयसा दध्ना घृतेनापूरयेद्वटान् ।
 स्थापयेत्तत्र तं रूक्मं पुष्पस्रग्मस्रभूषितान् ॥
 भक्त्या वाभ्यर्च्य तत्सर्वं ब्राह्मणे श्रोत्रियेऽर्थिनि ।
 दद्यात् माघेऽथ वैशाखे विषुवे चोत्तरायणे ॥
 अज्ञानाद्यदिवा मोहालोभादा जन्म-जन्मनि ।
 अजितं यक्षया किञ्चिदुष्कृतं मधुसूदन ।
 तत्सर्वं विलय यातु दानेनानेन माधव ॥
 एवमुच्चार्य तत्सर्वं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।
 यावज्जीवकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥

इति तिलराशिदानविधिः ।

अथ महाभारते ।

यम उवाच ।

सर्वं यज्ञेषु यत्पुण्यं सर्वं दानेषु यत्फलम् ।
यद्वा लभते विप्र तद्दानं कथयामि ते ॥
रहस्यं सर्वं दानानां कथ्यमानं मया शृणु ।
पुण्येऽस्मिन् भारते वर्गे देवानामपि दुर्लभम् ॥
तिलपद्ममितिख्यातं सुरा-सुरनमस्कृतम् ।
माघमासे तु सम्भासे शक्लपक्षे द्विजोत्तम ॥
गोमयं मण्डलं कृत्वा चतुरस्रं महामते ।
नवं वस्त्रं समास्तीर्य कृष्णाजिनसमन्वितम् ॥
द्रीणावरांस्तिलांस्तथ मिधाय वसनीपरि ।
पद्ममष्टदलं कृत्वा शुभं तत् कर्णिकोपरि ॥
निष्कत्रयं सुवर्णस्य स्थापयेच्च ततोपरि ।
श्रीनिवासं जगन्नाथं भुक्ति-मुक्तिप्रदायकम् ॥
ध्यायेत्तुर्भुजं देवं प्रणतार्त्तिहरं हरिं ।
हिरण्यगर्भममृतं योगर्भं परतः परं ॥
शङ्ख-चक्र-गदा-पाणिं पीतवाससमश्रुतम् ।
श्रीवत्साङ्गस्त्रगद्दीजं सर्वकारणकारणम् ॥
कविं पुराणं विश्वेशं पुण्डरीकनिभेक्षणं ।
आसीनं कर्णिकामध्ये सर्वशक्तिसमन्वितम् ॥
कृताञ्जलिपुटो भूत्वा नमस्कृत्य पुनः पुनः ।
पूजयेत्परमेशानं यदावित्तानुसारतः ॥

इन्द्रनीलमहानीलमणिसुक्ताफलादिभिः ।

आराधय यथाशक्या देवदेवं जनार्दनं ॥

गन्ध-पुष्पैस्तथा दीपैर्नैवेद्यैश्च मनोरमैः ।

क्षीराद्वैद्युतपक्कैश्च फलैर्दिशैरनेकधा ॥

पुष्पाणां प्रकरैश्चैव गीत-नृत्यादिभिस्तथा ।

इत्यमाराध्य देवेशं ताम्बूलं विनिवेदयेत् ॥

पञ्चसौगन्धिकीपेतं यथापूतेन चेतसा ।

तैलप्रस्थं घृतप्रस्थं दध्नाढकमतः परम् ॥

स्थापयेत्पार्श्वतस्तस्य धान्यपात्राणि षोडश ।

एवमाराध्य तत्पद्मं तिलाद्रोणमयं शुभं ॥

एकरात्रं द्विरात्रं वा त्रिरात्रं भयवा द्विज ।

तिलाहारी भवेत्पूज्यं सुपवासमथापि वा ॥

कुर्यात् स्वकार्यशुद्धार्थं वासुदेवमनुस्मरन् ।

ततो दद्याद्य तत्पद्मं शुचिर्भूत्वा समाहितः ॥

विज्ञातकुल-ग्रीलाय वाछणाय कुटुम्बिने ।

जितेन्द्रियाय शान्ताय प्रसन्नायामवेदिने ।

राग-क्षेपविहीनाय वैष्णवाय विशिषतः ॥

एतद्गुणान्वितायैयं यथायोगं यथाक्रमं ॥

दातव्यं तत् प्रयत्नेन तिलपद्मं विधानतः ।

प्रीयतां माधवो देव इत्युक्त्वा तमनुस्मरन् ॥

हिरण्यगर्भं देवेन पद्मनाभं जनार्दन ।

हिरण्माघ गुणाधारं मर्याधारधरेश्मर ॥

धनधान्यसमृद्धश्च सर्वमम्प्यकामन्वितम् ।

पञ्चपोवादिसंयुक्तं दासो-दास-समन्वितम् ॥
 आरोग्यञ्च सुमन्त्रञ्च सर्व्वदुःखविवर्जितम् ।
 कुरु मां परमोदारं भक्तोयमिति चिन्तयन् ॥
 इत्थं प्रसाद्य देवेशं वासुदेवं समातनं ।
 दद्यात्तिलमयं पद्मं सर्व्वकामसमृद्धये ॥
 ब्राह्मणयापि गृहीयाद्वाचयेत्तु प्रतिपद्मं ।
 कोदात् कस्या अदादिति वैदिकं मन्त्रमुचरेत् ॥
 एवन्तिलमयं पद्मं योददाति विधानतः ।
 सर्व्वसत्त्वसमाकीर्णं नरकं स न पश्यति ॥
 स्वयम्भवति पूतात्मा पितृनथ पितामहान् ।
 प्रपितामहांश्च धर्मात्मा तारयत्यखिलं कुलं ॥
 धर्मार्थी धर्ममाप्नोति धनार्थी धनमाप्नुयात् ।
 मोक्षार्थी मोक्षमाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ॥
 पातकी मुच्यते पायात् पिष्टघ्नी शुक्ततल्पगः ।
 सर्व्वपापरतोवापि मुच्यते नात्र संशयः ॥
 इच्छन्ति पितरः पुत्रान् पौत्रास्तद्वंशसंभवान् ।
 अस्मद्वंशभवः कश्चित्तिलपद्मं प्रदास्यति ॥
 यस्तु राजा धनपतिः समृद्धीतीवधार्मिकः ।
 आराध्य विप्रं विधिना वस्त्रालङ्कारभूषणैः ॥
 वाहनादिभोरत्नैश्च ग्रामक्षेत्रादिकैस्तथा ।
 यत्फलं जायते तस्य द्विज दानपरस्य च ।
 परिच्छिन्नं भवेत्तन्तु नात्र कार्या विचारणा ॥
 यस्मिन् विविधदद्यात् तिलपद्मञ्च धार्मिकः ।

तस्य दानफलं यत्स्यान्न तस्यान्तोऽत्र विद्यते ॥

इति तिलपद्मदानविधिः ।

लिङ्गपुराणे ।

अथान्यत्परमं वक्ष्ये अल्पद्रव्यं महाफलं ।

द्रव्यमन्त्रोपसंयुक्ते कालेद्यस्य विधिः स्मृतः ॥

काल इति देशस्याप्युपलक्षणं तेन यत्र यदा च द्रव्यलाभ-
सत्पात्रयोगौ तावेवैतस्य देशकालौ न पूर्वोक्तावित्यर्थः ।

सर्वत्र सर्वकाले च फलमिह कथ्यते ॥

इतिकामिकोक्तत्वात् ।

गोमयासेपिते देशे अम्बराणि प्रकीर्य च ।

तन्मध्ये निक्षिपेद्गोमांस्तिनभारचयं शुभं ॥

पद्ममष्टदलद्रुत्वा कर्णिकाकेसरान्वितं ।

द्यनिष्केण तत् कार्यं तदर्हार्धेन वा पुनः ॥

तिस्रमध्येन्यसेत्पद्मं पद्ममध्ये महेश्वरं ।

आराध्य विधिवद्देवं वामादीनि प्रपूजयेत् ॥

शक्तिरपं सुवर्णेन त्रिनिष्केण तु कारयेत् ।

तासाञ्च परतः कार्या विद्येगाः प्रविभागशः ॥

पूर्वोक्त हेममानेन विद्येगानपि कारयेत् ।

तानभ्यष्य विधानेन गन्धपुष्पादिभिः कृमात् ॥

पद्ममध्ये, महेश्वरमिति, महस्त्रगतादिनिष्कनिर्मितं शिवं

पद्ममध्ये विन्यस्य तदर्द्धमानहेमकृतां मनोमनीं शिवस्य वाम-
भागे न्यसेत् । तदुत्तरे तदर्द्धेन कारयेत् मनोमनीमिति

कामिकोक्तेः ।

तत्परितोऽष्टौ वामादिशक्तीः पूजयेत् तद्यथा ।

वामा ज्येष्ठा तथा रौद्री काला विकरणी तथा ।

बालप्रथमनी देवी दमनी च यथाक्रममिति ॥

तद्वाह्ये विद्येशानर्चयेत् ते च यथा ।

अथानन्तरं शुक्लस्य शिवयाप्येकैवकम् ।

एकरुद्रस्त्रिमूर्तिं च श्रीकण्ठस्य शिखण्डिक इति ॥

पूर्वाक्तहेममानेन, त्रिनिष्केषेत्यर्थः । प्रविभागश्च इति, पूर्व-
त्रापि सम्बध्यते तेन वामादिशक्तीनां विद्येशानाश्च रूपं प्रत्येकं
निष्कत्रयेण कार्यं, तत्र महेशरूपमुक्तं ।

ब्रह्माण्डदाने ।

मनोमनीवामादीनाम् लिङ्गे ।

सर्वाय द्विभुजा, देव्यो बालभास्करसविभाः ।

पद्मगङ्गाधराः शान्ता रक्तम्रग्वस्त्रभूषिताः इति ॥

विद्येशानान् गणेशदाने वक्ष्यते ।

इत्यपरतिलपद्मदानं ।

वायुपुराणात् ।

अथातः सख्यवक्ष्यामि तिलपद्मस्य लक्षणं ।

यत् कृत्वा सर्वपापेभ्यो मुच्यते नात्र मंगयः ॥

विपुले ग्रहणे वापि व्यतीपाते दिनघये ।
 अयने जन्मनक्षत्रे क्षयापक्षे चतुर्दशी ॥
 एषु कालेषु देशेषु पुण्येष्वायतनेषु च ।
 तिलानान्द्रीणमात्रेण भववस्त्रे सुशोभने ॥
 पद्ममष्टदलं कुर्यात् कर्षिकादलशोभिते ।
 तस्मिन् पद्मं सुवर्णेन पलमात्रेण कल्पितं ॥
 पलार्धेनार्धपादेन कर्षिकोपरि शोभितं ।
 विन्यसेत्तत्र देवेशमावाह्य शशिशेखरं ॥
 पाण्डुराङ्गं चतुर्बाहुं कृत्स्निवाससमीश्वरं ।
 अर्चयेत् पुण्डरीकेषु पद्मे र्वा शतपत्रकैः ॥
 धूपञ्च गुग्गुलुं दद्यात् छृताक्षं परमेष्ठिनः ।
 एवमभ्यर्च्य देवेयं कृत्वा चैव प्रदक्षिणं ॥
 ततोविप्रं समाहूय पुण्यकाल उपस्थिते ।
 यथादेवं तथा विप्रमर्चयित्वा विधानतः ॥
 मूलमन्त्रेण कर्त्तव्यं सर्वमेवार्चनादिकं ।
 इमं मन्त्रं ततः प्रोक्षा तस्मै विप्राय दापयेत् ॥
 एतत्तिलमयं पद्ममत्र संनिहितोद्धरः ॥
 एतत् प्रदानादनिगं गिवः संप्रोयतामिति ॥
 यथासौ भगवान्देवः सर्वभूतान्तरस्थितः ।
 तेन सत्येन मे पाप विनश्यं यातु सर्वतः ॥
 एवं यन्मिलपद्मस्य विधानं सम्यगाचरेत् ।

सर्वपापविनिर्मुक्तः स याति शिवमन्दिरं ॥
तत्र कल्पशतं सार्द्धं शिववन्दोदते सुखं ।
यत्किञ्चित् कुरुते पापं कर्मणा मनसा गिरा ।
तिलपद्मप्रदानेन तत् सर्वं क्षयमेयते ॥

इति तृतीयं तिलपद्मदानं ।

आह बोधायनः ।

सौवर्णं कारयेत् पद्मं पलेनार्द्धपलेन वा ।
यथा स्वशक्त्या मतिमान् दृष्टमष्टदलं शुभं ॥
वित्तघातं न कुर्वीत भवेन्निष्फलमन्यथा ।
द्रीणे तिलाधिके वापि ताम्रपात्रं जलावृतं ॥
तस्य मध्ये तुल्यं पद्मं निदध्यात् कुङ्कुमान्वितं ।
ब्राह्मणं श्रुतसम्पन्नं दरिद्रं चाग्निहोत्रिणं ॥
आह्वय गन्धमाल्याद्यैर्विधिना चातिभक्तितः ।
ततः स्वर्णं मयं पद्मं दद्यान्मन्त्रेण संयुतं ॥
खगःपूर्वा पतङ्गोऽसौ द्वादशाङ्गुलः त्रयीतनुः ।
पद्मेनानेन दत्तेन प्रीतस्तरणिरस्तु मे ॥

दानमन्त्रः ।

लतेनानेन मनुजो मूत्रलक्षणात् प्रमुच्यते ।
मूत्रलक्षणात्तरस्तस्मादे तत् कुर्यात् प्रयत्नतः ।
मूत्रलक्ष्णरोगहरं तिलपद्मदानं ।

वायुपुराणे ।

चये तु राजतं पद्मं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।
 तिलादकोपरि यत्तज्जलं कांस्यमये दृष्टे ॥
 पलेनाथ तदर्धेन यथाशक्त्याथ वा कृतं ।
 निधाय तत्र पद्मन्तु ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥
 पद्मेन राजतेनेह प्रदानादचिनेत्तज्ज ।
 जातं कर्मविपाकेन चयं नाशय मे ऽनय ॥

दानमन्त्रः ।

हृत्वे वं चयरीगी तु शीघ्रं रीगात् प्रमुच्यते ॥
 इति चयरीगहरं तिलपद्मदानविधिः ।

आह वीद्वायनः ।

सुवर्णेन तदर्धेन तदर्धार्धेन वा पुनः ।
 पद्मन्तु कारयेच्छभं ध्यक्तमष्टदलं शुभं ॥
 मध्ये तु कणिकां कुर्याद्राजतेन च नालकं ।
 पद्ममेवं विधं कुर्यात् स्याप्यं द्रोणतिनीपरि ॥
 वस्त्रेणावेष्ट्य परया भक्त्या प्रयतमानसः ।
 ब्राह्मणं ज्ञानवृत्तस्य स्वाचारं मयितेन्द्रियं ॥
 पद्मदानप्रये गत्तं आदित्येऽहनि कारयेत् ।
 आहूय विप्रवर्धं तं पूजयेद्दम्बपूर्वकं ॥
 आन्येन च तिनैर्होमः कायेद्याष्टीस्तरंगतं ।
 पद्मे नायाहयेद्देवं भाम्करं ग्रहनायकं ॥

एष्टेहि भगवन् देव पद्मे ऽस्मिन् सन्निधिं कुरु ।
भयोतनो द्वादशात्मन् सर्व्वं प्राणिहिताय च ॥

आवाहनमन्त्रः ।

आवाह्य तस्मिन् देवेणं पूजयेद्रक्तचन्दनैः ।
पुष्पैश्चरत्नरपरैः कुङ्कुमागुरुचन्दनैः ॥
नैवेद्यं पायसं दद्यादस्त्राभे घोरमेष च ।
मन्त्रेणानेन विधियद्दद्यात् पद्मं सिताम्बरं ॥
भगवन् सुख्यं भूतेश्वरं सुमणे लोकनाथक ।
रक्तवर्णः प्रतापेन्द्र रक्तस्त्रैलोक्यपावनः ॥
सत्पात्राय मया दत्तं मम जन्मनिचैव हि ।
श्रीपद्मादि तु तत् सर्व्वं भागमायात् दानतः ॥
ततः प्रदक्षिणीं कृत्य द्वाद्यष्टं विनयान्वितः ।
पायसं गुडसंमिश्रं भोजनाय प्रदापयेत् ॥
ततः छात्रा मङ्गलेन पुण्याहेन तु भक्तितः ।
भर्त्तारं देवयन्त्रं भुञ्जीत दृतपायसं ॥
एवं कृतेन दानेन नाशं याति न मङ्गयः ।
संपन्नोपधदानेन रक्तगूलमुपाज्जितं ॥
रक्तगूलयुजा नार्था दानं कार्य्यमिदं ततः ।

इति रक्तगूलघ्नं तिलपद्मदानं ।

आह गौतमः ।

गदा यः पीठनं कुर्यात्तरो रोधनवन्धनैः ।

ददुरोगो सति कण्ड्युक्तो भवति सर्वदा ॥
 वक्ष्यामि तत् प्रतीकारं पद्मदानादिकर्मणा ।
 व्यावहारिकनिष्केण पद्मं कुर्यात् सुशीभनं ॥
 नालक्ष राजतं कुर्यात्तदर्शनापि कण्डकं ।
 मध्ये रत्नं प्रदातव्यं तदलाभे च मौक्तिकं ॥
 श्रीगन्धकुड्माम्बाश्च प्रक्षाल्य ह्यनुलेपयेत् ।
 तण्डुलीपरि संस्थाप्य वस्त्रयुक्तं तिलेषुवा ॥
 तेषामपि परिमाणं द्रोणचितयमिष्यते ।
 तदलाभे इयं पाद्यमयवा स्वस्य शक्तितः ॥
 उपचारैः षोडशभिरर्चयेत् मूलमन्त्रतः ।
 आपाहयेच्च देवेशं भास्करं सूर्यमण्डलात् ॥
 देव देव जगन्नाथ द्युमणे लोकपावन ।
 लोकानां चक्षुःसूर्य त्वं पद्मेष्मिन् सनिधिदुर्ग ॥

आवाहन मन्त्रः ।

एवमावाह्य सूर्यन्तं भानुं सर्वजनप्रियं ।
 उपचारैः षोडशभिरर्चयेत् मूलमन्त्रतः ॥
 होमश्चापि प्रकुर्वीत आग्नेय्यान्दिशि तस्य तु ।
 समिदाज्यतिनैः सम्यगाचार्यैः सर्वशास्त्रवित् ॥
 सूर्यन्तेष्वर्चयेत् सप्तहोमं प्रफन्धयेत् ।
 आन्यहोमं प्रकुर्वीत हंसः शुचिसदित्वपि ॥
 व्याहृत्या च तिनैः होमं कुर्यात्स्वयुतसंख्यया ।
 समिदाज्यैराष्टगतमष्टाविंगतिमेव वा ॥

हुत्वा पाहुतिसम्पात्तान् पात्रे चाग्निमिभिक्षितम् ।
 तेन गात्राणि चाभ्यज्य दृष्टरोगादितस्य तु ।
 अक्षिभागमुवाकेन यथा लिङ्गस्य पाससा ॥
 मार्जयीताहतेभाष्य दृष्टो मुष्टिमा तदा ।
 सम्पूज्यानन्तरं भक्त्या भेष्यं पायसं चिपेत् ॥
 दद्याद्भोगी तु तं पद्मं पादुगुणाय हुदङ्गमुतः ।
 मन्त्री णामेव निधिवत्पूजितायातिभक्तितः ॥
 देवदेव जगन्नाथ देवदूत परात्पर ।
 जगतां परमागमद्वन्द्वारक धूमके प्रभो ॥
 गभाकरं सुसत्ताम्य दिक्षेभाक्कणसारथे ।
 रोधनैर्धनैश्चैवं धेक्क्यं यत्तदीरजे ॥
 पूर्णकर्मविषाकेन दृष्टकृतादियाज्जलं ।
 पद्मदानेन तुष्टं स मागयाद्य शरीरके ॥

दानमन्तः ।

यत् दत्त्वा तु तं पद्मं दृष्टरोगवितर्जितः ।
 धिमा कण्डुं विना कृतं स्वर्गदीपेय विवर्जितः ॥
 जायते रूपवान् सद्य आदित्यस्य प्रभा यथा ।
 जोषेदपिगतं मर्त्यो धनधान्यसमन्वितः ॥
 अमन्तरं माक्षणेभ्यः पायसस्य निवेदयेत् ।
 एतं यः कुरुते दानं गोशमोक्तविधानतः ॥
 रोगैरन्ध्रैर्विशुक्तय मोदते भाग्यवद्भुवि ।
 इति दृष्टरोगप्रतिषेधपद्मदाननिधिः ॥

अथ वायुपुराणे ।

स्वरोपघाती वाचाञ्च हर्त्ता मूकः प्रजायते ।
 वक्ष्यामि तत्प्रतीकारं येन सम्पद्यते सुखम् ॥
 कुर्यात् स्वर्णमयं पद्मं पलाहार्दितदहंतः ।
 यथाविभवतः सम्यग्वित्तगाठं न कारयेत् ॥
 रक्तयस्त्रेण सखेष्ट तास्त्रपात्रोपरि न्यसेत् ।
 तास्त्रपात्रपरीमाणं पलानामष्टकं विदुः ॥
 यद्वा स्वविभवेनैव पूजयेद्रक्तचन्दनैः ।
 तिस्रादङ्गुलीपरि स्थाप्य पीतवस्त्रेण वेष्टयेत् ॥
 उपचारैः षोडशभिराचार्यैः सर्वंगास्तवित् ।
 धर्मज्ञैश्च पिनीतश्च दद्यान्तुः सत्त्वयाक् शुचिः ॥
 मन्त्रेणानेन विधिवत्प्राङ्मुखोऽनहृतः शुचिः ।
 ब्रह्मणः सदनं त्वं हि विष्णोरभिजनाभिजः ॥
 अभिप्रीतिकरं भानीरग्नेरद्रव्यं चैव हि ।
 गृहाण पूजामितां त्वं सर्वं क्लेशविनाशकः ॥

पूजामन्त्रः ।

पान्थिष्यां दिशि वै होम दक्षायामश्वपूर्वकः ।
 समिदाज्जतिमैशैव सावित्राष्टाक्षरेण तु ॥
 समिहोमं प्रकुर्यात् सर्वं रोगप्रशान्तये ।
 पान्थिहोमश्च कर्त्तव्यचित्तमित्तनया श्रुत्वा ॥
 तिस्रानागतिहन्त्रेति व्याहृतोभिरद्यापि वा ।
 अग्नेरक्षरतोभागे कर्मगम्यापनं भवेत् ॥

पूर्वाग्नेन विधानेन चाभिषेकादि कारयेत् ।
 प्रनीतामोक्षपर्यन्तं कर्म कृत्वा प्रयत्नतः ॥
 अतः स्वातः शुचिः श्वेतवस्त्रो रोगो तु भूयितः ।
 तथै हुतयते पद्मं दद्यात् स्मृत्वा चतुर्गुणं ॥
 दद्यान्नामय सर्वेषां पद्म त्वं प्रीतिकारणं ।
 विषेपतो मन्त्रणय सरस्वत्या हरेरपि ॥
 यत् प्राग्वाचासिरोधेन वैरूप्यं मम देहजं ।
 अघभेदभयनीग्रन्दुःखं रोगाकरमाया ॥
 तत्तत्सर्वं नागयन्त्रेण मन्त्रसूर्यमिवाग्नयः ।
 त्रिदयादयो ये च देवा हविषस्तप्ताया भुवि ॥

दानमन्त्रः ।

एवं दत्त्वा तु तं पद्मं प्राचार्यायातिभक्तितः ।
 पृष्ठतस्तमनुमन्य अघभेदादिमुच्यते ॥
 एवं पद्मोद्भवः प्राह नारदाय महात्मने ॥

इति भूकत्वचरतिलपद्मदानविधिः ।

अथ त्रिपद्मपञ्चकदानविधिः ।

मन्त्राण्ड पुराणात् ।

अथ दानं प्रवक्ष्यामि त्रिपद्ममिति विद्वतं ।
 आयुषं शोणरं पुत्रं पारोष्यं पापनाशनं ॥
 माघमासे त्रिगोत्रेषु जन्मर्षेषु च कारयेत् ।
 व्याधियमो च दातव्यं दुःखप्राप्तदमने ॥

अद्यान्यदा भयं पश्येत्सर्वदोष प्रशान्तये ।
 भूमौ गोमयलिप्तायां तिलैराढकसंमितैः ॥
 पद्ममष्टदलं कृत्वा कर्णिकाकेसरान्वितं ।
 तस्मिन्विधाय सौवर्णं ततः कृत्वा सरोरुहं ॥
 वस्त्रेषावेष्ट्य गन्धाद्यैरर्चयेत् परमेष्ठिनं ।
 विप्रं येतानिकं धर्मशास्त्रज्ञं शान्तमानसं ॥
 अभ्यर्च्य दापयेत्तस्मै मन्त्रमेतमुदीरयेत् ।
 सम्प्रीयतां मे भगवान् आत्मभूषतुराननः ॥
 दानेनानेन सर्वात्मा जगत्स्रष्टा जगत्पतिः ।
 तद्यान्यत्तण्डुलेरेष तृतीयं नवणेन तु ।
 विष्णवे व्याणवे चेति दानमन्यैर्विबोधयेत् ॥
 सम्प्रीयतां मे भगवान् परमात्मा जगन्मयः ।
 दानेनानेन विष्णात्मा परम, पुरुषोत्तमः ॥
 सम्प्रीयतां मे भगवान् शङ्करः शङ्करोत्तु मे ।
 दानेनानेन विष्णात्मा चन्द्रार्चकतमोदरः ॥
 इतिमन्त्रान् समुशास्य दद्यादेतान् पृथक् पृथक् ।
 चातुरूपमयान् कृत्वा ब्रह्मविष्णुमहेश्वरान् ॥
 एषं कृते तु यत्पुण्यं जायते पित्रपुङ्गवाः ।
 न तद्वर्णयितुं शक्यं कल्पकोटिगतैरपि ॥
 इत्याहुः भगवान् ब्रह्मा नारदाय महात्मने ।
 उक्तं मयापि तत्तत्त्वं युष्माकं मुनिमशमाः ॥
 येष ब्रह्मविष्णुमहेश्वराणां रूपनिष्ठाणां ध्यानपथं तव ह-
 दस्य ।

इति दिपद्मदानविधिः ।

वायुपुराणात् ।

तिलदानमथो वक्ष्ये दग्धा देवि माम्भृतं ।

रक्ष्म्यं सर्वपापघ्नं सर्वकल्याणकारकं ॥

जम्बूतु चतुर्दश्यां कृष्णायाश्च समाचरेत् ।

सन्निधौ देवदेवस्य शिवस्य परमेष्ठिनः ॥

चक्रे पञ्चरजःस्मिते द्वादशारं सरीरुहं ।

दत्तैर्द्वादशभिर्युक्तं कृत्वा तस्मिन्परिष्कृतं ॥

अमणं तिलसम्पूर्णं विन्यस्याभ्यन्तरं शिवं ।

चन्द्राकारश्च सोवर्णं मण्डले गन्तव्ये ॥

पूजयेद्बन्धनैवेद्यदोषपुद्गैः फलैस्तथा ॥

गन्तव्यं शोकपान्थप्रसङ्गेन वक्ष्यामि दाने द्वादशं गन्त-
व्यं दैवतमण्डलं पार्थिवमण्डलञ्चतुष्कोणं विधेयं ।

धूपं सर्जरसं कृत्वा दद्यात् शिवयोगिने ।

भूगन्धपति-रोगानः शक्ररूपौ तिलगवयः ॥

न्यासोक्तं पृथिवीजातं न मत्पापं व्यथीकृतम् ।

इति कृत्वा विनश्यन्ति पापानि चित्तप्रानि च ॥

भोजने यानि हिंस्यन्ते स्वावरानि चरानि च ।

फण्डितवमने यानि गरमद्यादिगन्धयोः ॥

परद्रोहप्रवृत्तानि कामनीभोद्धवानि च ॥
 क्रोधजानि च सर्वाणि पापानि च विशेषतः ।
 अवाच्यवाचने यानि अध्येयध्यानजानि च ॥
 मदनोत्सवजातानि क्रोधोद्धूतानि यानि च ।
 ध्यान्याहृतहृतानि नश्यन्ति सकलान्यपि ॥
 शिवलोके वसेद्दर्पास्त्र्यर्षुदानं दश कामतः ॥

इति तिलादर्शदानविधिः ।

वायुपुराणात् ।

“तिलकुम्भमग्नौ यज्ये कुम्भे पूर्ववदाख्यते ।
 वारुणे मण्डले देव वरुणाकारमर्चयेत् ।
 श्वेतैः पुष्पैः फलैर्गन्धैः कर्पूरेण तु पूजयेत् ॥

वरुणमघ्नमुक्तं ।

ब्रह्माण्डवने ।

“वारुणं मण्डलं प्राप्य मण्डलं” तच्च अर्धचन्द्राकारं कर्तव्यं ।
 मद्रुमान् परितोन्यस्य ततोमन्त्रमिमं जपेत् ॥
 नमोऽवरुणरूपाय रसाग्रपतये नमः ।
 रसचारिणिमित्तानि यान्तु नाशरूपाणि मे ।
 तिलकुम्भप्रदानेन प्रमोद परमेस्वर ॥
 इति दत्ते विनश्यन्ति पापानि जलचारिणां ।
 हिंसोद्धूतानि यानिषु पानपाक्तेष्वग्नौ ॥
 रसीपादानभक्षाणां शपेयानाद्यवाञ्छया ।

प्राणे प्राणे गवां गन्धे त्रिविद्यस्यातुरस्य च ।
 पुनः शिवपुरे तिष्ठेद्यावदिन्द्रायर्ह्य ॥
 इतरेष्वपि सर्वेषु विधिः साधारणः स्मृतः ।
 विशेषेण च वक्ष्यामि तत्र तत्र शूचिस्मिते ॥

इति तिलारक्षकदानविधिः ।

वायुपुराणात् ॥

तिलपीठमथो यक्ष्ये सारदारुमये शुभे ।
 पीठे रत्निद्वयायामे तिलपूर्णं सभित्तिके ।
 व्योमाधिपं गणेशानरूपिणं शिवमर्चयेत् ॥

गणेशरूपमाहाव्रियः ।

चतुर्भुजो गजमुखो मूषकस्थश्च तुण्डिलः ।

विषाणं चाक्षसूत्रश्च परशं मातुलाङ्गकं

दधानो विघ्नराजः स्यादिति ॥

शुक्लगन्धेयं धूपय कर्पूरं धूपयेत्तथा ।
 क्षौमे च वाससो दद्यात् पुष्पाङ्कं तत्र विन्यसेत् ॥
 व्योमध्वनिपतिः शुभो गणनाथ तिन्नाग्रयः ।
 व्योमशब्दश्रुतिप्राप्तं पापमोक्ष व्यपोहतु ॥

इतिदत्तेऽस्य नश्यन्ति पापान्याकाशजानि च ॥
 अनिबडकथोत्थानि परनिन्दाकथानि च ।
 कूटसाक्षिसमुत्थानि पैशुन्यजनितानि च ।
 वेदनिन्दा शूरोर्निन्दा तयोश्च ययनेन च ।
 हन्ति पापान्त्रयेषाणि तिलपीठप्रदानतः ।
 शिवलोके च कस्यांश्च मोदते दगपञ्च च ॥

इति तिलपीठदानविधिः ।

तस्मिन्नेव पुराणे ।

अद्यान्यत् सम्प्रवक्ष्यामि तिलदानमनुत्तमं ।
 पूर्वोक्तकल्पिते पीठे चतुःकुम्भपरिष्कृते ॥
 आदर्शविमलं न्यस्य तत्र देवं मनोमयं ।
 विष्णुरूपधरं शम्भुं विन्यस्य परितोन्यसेत् ॥

विष्णुरूपमुत्तं ।

नारदेन ।

तद्यथा । शङ्खचक्रगदापद्मधरो वामोर्ध्वाङ्घ्रतः ।
 विशुविधेयो भगवान् विग्रेषोन्याममूर्त्तिस्थिति ॥
 धीतवस्तयुगन्दिद्यु चक्रादीन्यायुधानि च ।
 पञ्चलोहप्रतिष्ठानि तुलसीभिः समश्चेत् ॥
 मनोमय नमस्तेऽस्तु सौम्यरूप हृष्यज ।
 मनस्कृत्यानि पापानि सर्वान्स्यात् विनाशय ॥
 इति दत्तेऽस्य नश्यन्ति मानसानि कृतानि चै ।

शवादिदर्शनोत्थानि मेवदोषकृतानि च ।
 च एयं कुरुते दानं शिवभक्त्या यतन्नतः ।
 शिवलोके वसेद्भूय कल्पत्रयमशङ्कितः ॥

इति तिलकरकदानविधिः ।

वायुपुराणात् ।

अतः परमहृद्धारं नाम दानं वदामि ते ।
 पूर्ववत् कल्पिते पीठे तिलानामुपरि न्यसेत् ॥
 राजतं मण्डलं शुद्धं विश्वगष्टाङ्गुलायतं ।
 तत्र देवमहंकारं पविशक्तिधराकृतिं ॥
 वित्तस्य राजतानन्यान् कुमारान् परितोन्यसेत् ।
 नैगमेशं विशाखञ्च कुमारं शुद्धमेव च ॥
 'पूर्ववदिति, तिलपीठदानवदित्यर्थः ।

पविः वज्रं,

अहङ्कारस्य पुरुषाकृतिः हि भुजो यत्त्वशक्तिधरो विधेयः ।
 नैगमेपादिलक्षणमुक्तं विश्वकर्माणा ।

ततः स्कन्दग्रन्था जाता दारुणा विलताननाः ।
 नैगमेपमुखाः शक्तिधरा द्विवाहवस्तथेति ॥
 कौसुमे वाससो दद्यात् घण्टाञ्च परितो न्यसेत् ।
 कुङ्कुमं गन्धकार्थं स्थात्पुष्पञ्च करवीरजं ॥
 अहङ्कारपते देव शुद्धरूप दुरन्तक ।
 अभिमानकृताहोपात् सर्वं स्थात्पाहि मां प्रभो ॥

इति दत्तेऽस्य नश्यन्ति यान्यहंकारजानि ॥
 पारुष्यस्त्रोनिषेध्यादिविप्रक्षयिजानि च ।
 तानि सर्वाणि नश्यन्ति यानि कृत्स्नचित्तजनैः ॥
 अनात्मन्यात्मबुद्ध्या ॥ गृह्येनादिसङ्गमे ।
 अन्यानि यानि पापानि तानि नश्यन्ति सर्वतः ॥
 पापानि तानि नश्यन्ति शिवलोके प्रवेशरः ।
 कल्पानां प्रतमेकश्च नात्र कार्या विचारणा ॥

इति अष्टाङ्गदानविधिः ।

ब्रह्माण्डपुराणात् ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि तिलदानमनुष्ठानम् ।
 यद्वा पुष्पः स्त्री वा वैरिञ्चिंसीकमाप्नुयात् ॥
 आधुरादीन्यदं पुष्पं सत्वेपापप्रणाशनं ।
 शिवप्रीतिकरं नृणां पुत्रवृत्तिकरं शुभम् ॥
 रुद्रैकादशबुद्ध्या तु विमानैकादशान् सुधीः ।
 प्राङ्मुखः प्रत्यगासीनान् गत्यादिभिरघायेत् ॥
 तिलप्रत्यङ्गं पात्रे प्रत्येकं निक्षिपेत्तथा ।
 प्रत्येकं मण्डपं द्वैतं पात्रेषु विनिवेदयेत् ॥
 पात्राणि चैवमाराध्य शिवबुद्ध्या यथाक्रमम् ।
 रुद्रैकादशमन्यैव दद्यादुदकपूर्वकम् ॥
 रुद्रैकादशमन्या, पणमात्रैर्नामभिर्नमोत्तेज्जितभ्याः ।

मृगध्याधय सर्वथ नैर्ऋतिय महायथाः ।
 अजैकपादहिर्वुधः पिनाकी च परन्तपः ॥
 वह्नोषेश्वरश्चैव कपाली च महाद्युतिः ।
 स्थाणुर्भवथ भगवान् रुद्रा एकादशा विदुः ॥

इति रुद्रैकादशतिलदानविधिः ।

तस्मिन्नेव पुराणे ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि तिलगर्भमनुत्तमं ।
 यत्संप्रदानान्मनुजो दीर्घमायुरवाप्नुयात् ॥
 अपमृत्युजयोपायो व्याधिनिर्म्मोक्षणक्षमः ।
 तिलगर्भइतिख्यातो रहस्यः पापनाशनः ॥
 यदा ग्रहोपरोधः स्याज्जन्मार्घ्यस्यातिदारुणः ।
 व्याधीनाञ्च समुत्थानमुत्पातस्यापि चोदयः ॥
 तिलगर्भस्तदा कार्यः सर्वदोषोपशान्तये ।
 निमित्तानन्तरं कुर्यान्निमित्तिकविधिक्रमः ॥
 गोमयेनोपलिप्तायां चितावास्तोर्यं वाससी ।
 शालीनामाटकं मध्ये तदर्हन्तशुलं न्यसेत् ॥
 तेषु पद्मं प्रविस्तोर्यमष्टपत्रं सुकर्णिकं ।
 कर्णिकायां न्यसेत्पद्मं सौवर्णं गतितः कृतं ॥
 नवरत्नानि तत्पद्मे निधातव्यानि यत्नतः ।
 ततस्तद्वाह्यतः शुद्धान् तिलान् कुर्यात् समन्ततः ॥
 गर्भयद्वाससा भूयः समास्तोर्यं ततः शनैः ।
 गर्भन्तं योनिमन्त्रेण समाधाय यथाविधि ॥

तत उपवेश्य पुरुषं कृष्णकृतसमुष्टिकं* ।
 तस्याङ्गेषु न्यसेन्नन्वं मृत्युञ्जयमनुक्रमात् ॥
 तच्च देवं विरूपाक्षमर्द्धचन्द्रविमूपणं ।
 कल्पयित्वा र्चयेत् मन्त्रं पञ्चत्रयभिरादरात् ॥

योनिमन्त्रः ।

यस्यै यन्त्रियोगर्भी यस्यै योनिं हिंरण्यग्रीवादिवाजसनेयानां
 प्रसिद्धः ।

मृत्युञ्जयन्यासमाह गौतमः ।
 त्र्यम्बकं यजामहे शिखायां,
 न्यसेत् सुगन्धिं पुष्टिवर्धनमिति हृदये.
 उर्वारुकमिव धन्वनादिति वाहोः,
 मृत्योर्मुक्षीय मामृतादिति नाभौ,
 पादे शुक्ले च जह्नोरुजघने कटिमेढ्रयोः ।
 नाभौ कुक्षिद्वये पाङ्ग्रे कक्षयोः कुचयोर्हृदि ॥
 स्कन्धे कक्षाटिकायाश्च कूर्परे मणिवन्धके ।
 कनिष्ठानामिकामध्यातर्जन्यङ्गुष्ठपाणिषु ॥
 कण्ठेऽथ चिबुके वक्षे नासिकाकर्णेषु च ।
 ललाटे मूर्ध्नि च्छायां वर्णान् मन्त्रस्य विन्यसेत् ॥
 इति, देवोपराणोक्तोवा मृत्युञ्जयमन्त्रन्यासो गृह्यते,

स च गारुडपुराणोक्तनानारोगधतुनापुरुषदाने द्रष्टव्यः ।

पञ्च ब्रह्माणास्तत्पुरुषादिमन्त्राः

तस्य मूर्द्धि पुनः पद्मं सोवर्णं पूर्ववत् कृतं ।
 विन्यसेदस्त्रमावेद्य तिलैरापूरयेत् पुनः ॥
 तं गर्भमर्चयेद्भूयश्चिन्तयित्वा नृतोद्भवम् ।
 अमृतत्रयाविणं चन्द्रं स्नेनमन्त्रेण मन्त्रवित् ॥
 ततः शताहतं मन्त्रं मृत्युञ्जयमनुत्तमम् ।
 तत उत्प्रापयेत्तस्मात् गर्भस्थानात् समाहितः ॥
 पुनः संप्रोक्ष्य वारुण्या पावमानौभिरेव च ।
 पूर्वदेहघनिर्भुक्तः शंकरोस्मीति चिन्तयेत् ॥
 ब्राह्मणाय विनीताय ज्ञानिने वीतमन्यवे ।
 ब्रह्मनिष्ठाय तत्सर्वं संप्रदद्यात्तिलादिकम् ।
 प्रीयतां भगवान् शशुबद्रमौलिरिति ब्रूवन् ॥

तत्र तिलगर्भउपवेशनं,

शङ्करोस्मीति च ध्यानमुत्थानं, समन्त्रकं । तिलादिदानं
 यजमानकर्तृकं । अन्यत् सर्वमाचार्यः कुर्यात् ।
 अनेन विधिना यस्तु तिलगर्भं समारभेत् ।
 अकालमृत्युर्न भवेत्तस्य नाख्यत्र संशयः ॥
 व्याधीनां विप्रमोचः स्यान्महतामपि निश्चयः ।
 ग्रहदोषाश्च नश्यन्ति प्रसेदन्ति ग्रहाः पुनः ॥
 उत्पातानां प्रशान्तिश्च विविधानामपि च शात् ।

त्रिविधानामपि भौमान्तरिचदिव्यानां ॥

तिलगर्भदानविधिः ।

इति श्रीमद्भारजाधिराजयोमहादेवस्य समस्तकरणाधीश्वर-
सकलविद्याविशारदश्रीहेमाद्रि-विरचिते-चतुर्वर्ग-
चिन्तामणौ-दानखण्डे तिलगर्भदाना-
न्तानि दानानि समाप्तानि ।

दानखण्डम् नवमोऽध्यायः ।

प्रथममारभ्यते ।

अथ गजदानं ।

कूर्मपुराणे ।

दद्याद्गजं पुराणीकमूल्यं पञ्चशतानि वा ।

वित्तानुसारात् तत्रापि कनिष्ठोत्तममध्यमं ॥

पुराणीकं मूल्यमत्र हेममापशतद्वयं तथास्वरूपगजदानेन
सह वित्तानुसाराद्वैविध्यं तत्र स्वरूपगजदानं उत्तमः पक्षः
पञ्चशतानीति मध्यमः, शतद्वयं कनीयानिति पञ्चशतानीत्यत्राह
हेममापाः संबध्यन्ते ।

रूप्यस्यूलंकरणं तारागणविभूषणं ।

सदचिणं वित्तशक्त्या दत्त्वा विष्णुपुरं व्रजेत् ॥

स्यूणा रब्जुः । तारागणो मौक्तिकादिस्तोगजः ।

भूषणविशेषः ।

इति गजदानविधिः ।

अथ लिङ्गपुराणे ।

गजदानं प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्व्वंशः ।
 द्विजाय वाद्य दातव्यं देवदेवाय वा पुनः ॥
 गजन्तु लक्ष्णोपेतं हैमं वा राजतं तु वा ।
 सहस्रमिष्कमात्रेण तदर्धेनापि कारयेत् ॥
 तदर्धार्धेन वा कुर्यात् सर्व्वलक्षणभूषितं ।
 पूर्व्वोक्तदेशकाले च देवाय विनिवेदयेत् ॥
 अष्टम्या वा प्रदातव्यः शिवाय परमेष्ठिने ।
 ब्राह्मणाय दरिद्राय श्रोत्रियायाहिताग्नये ।
 शिवसुहृश्य दातव्यः शिवं संपूज्य पूर्व्ववत् ॥
 पूर्व्ववदिति लिङ्गपुराणोक्ततुलापुरुषदानवदित्यर्थः ।
 एतद्यः कुरुते दानं शिवभक्तिसमन्वितः ।
 स्थित्वा स्वर्गे चिरं कालं राजा गजपतिर्भवेत् ॥

इत्यपरोगजदानविधिः ।

विष्णुसंहितायां ।

कक्षारत्नभिरायत्तं शुभासनसमन्वितं ।
 मणिकाञ्चनमालाभिर्भूषितं कर्णचामरैः ॥
 सूत्रखण्डैश्च पुष्पैश्च भूषितं दोषवर्जितं ।
 यथासाधोपपन्नं वा यः प्रयच्छति दन्तिनं ।
 ब्राह्मणाय दरिद्राय स्वर्गलोके महीयते ॥
 वार्ष्णेययादिहागत्य महाराजो गणाधिपः ।

सर्वपापविनिर्मुक्तोजायते नात्र संशयः ॥

अथ वातुलशास्त्रे ।

गजदानमथो वक्ष्ये संचेपादिधिना शृणु ।
 द्विजानामेव दातव्यं देवानां प्रीतिकारकं ॥
 श्रीकरं परमं धन्यं वनपुष्टिविवर्धनं ।
 रोगघ्नं सन्ततिकरं जगदापहिनाशनं ॥
 गजं सुलक्ष्णोपेतं शुद्धदेशसमुद्भवं ।
 युवानं रूपसम्पन्नं सर्वाभरणभूषितं ॥
 पूर्वोक्तदेशकालेच देवालयसमीपके ।
 आनीय गजराजानमैरापतकुलोद्भवं ।
 अथर्च्य गन्धपुष्पाद्यैर्विप्रमुखाय दापयेत् ॥
 सुखाह तत्र कर्त्तव्यं शिवपूजा तथैवच ।
 आचार्यपूजनं चात्र कर्त्तव्यं विधिपूर्वकं ॥

अथ महाभारते ।

दम्बधन्वकटादीनि च प्रयच्छति शक्तिः ।
 द्विजाय सुविगिष्टाय श्रोत्रियायादितान्मये ।
 यत् फलं समवाप्नोति तन्मे निगदतः शृणु ॥
 षट्त्रिंशं महस्त्राणि षट्त्रिंशंगतानि च ।
 भोगान् भुक्तामरपुरे राजा कालक्षयादिह ॥

इदं चायदानधायकं ।

“यथा यथा अमुकसगोत्रायेत्यादि ।

इमं हस्तिनं कचारज्जुस्त्रिरासनसहितं काञ्चनमालाकीर्णं
चामरगन्धपुष्पालंकृतं प्रजापतिदैवतं अचयस्वर्गकामस्तुभ्यमहं
संप्रददे, नममेति, ओं अद्य अमुकसंगोत्रायेत्यादि । एतद्वस्तिदान
प्रतिष्ठार्थं दक्षिणामिदं सुवर्णं तुभ्यमहं संप्रददे न ममेति ।

इति हस्तिदानविधिः ।

अथाह वौशायनः ।

वाग्निरोधं शुरोः कृत्वा सुखरीणी भवेन्नरः ।
तस्य दानेन विहितः प्रतीकारोऽयमुच्यते ॥
सौवर्णं राजतं ताम्रं पलेनार्धपलेन वा ।
कारयेत् करिणं सौम्यं यथाविभक्तोऽथवा ॥
तस्यैव कारयेद्वन्ती शुभ्रेण रजतेन तु ।
पुष्कल्या मोक्तिकैः कुर्याद्रुद्राभ्यामधिषो तथा ॥
सखेष्टा पीतवस्त्रेण गन्धपुष्पाक्षतादिभिः ।
अर्घ्येद्वान्यराशिस्तं धान्यं द्रोणाष्टकं मतं ॥
शुतद्वत्तोपसंपन्नं ब्राह्मणं संवतेन्द्रियं ।
दान्तं कुलीनं धर्मिष्ठमनुहेगकरं नृणां ॥
आह्रव परया भक्त्या वस्त्रालङ्कारभूषणैः ।
पूजयेत् प्रयतो भूत्वा तेनैतत् कर्म कारयेत् ॥
समिदाज्यतिलैस्त्रेण होमं चापि प्रवर्त्तयेत् ॥
अग्निनामिन् तथाधाय शतं चरति च क्रमात् ।
मन्वा एते विनिर्दिष्टा इषा आष्टत्यद्व्यते ॥
कृत्वा चैवाग्रशीम्यस्ततोहस्यर्घ्यं न भवेत् ।

चत्वारोदिग्गजा ये च पुष्पदन्तादयश्च ये ।
 सार्वभौमादयोश्च आहृत्वातोयवामि तान् ॥
 समिदाज्यतिलैर्होमो गजस्य प्रीतये भवेत् ।
 तस्मै हुतवते सम्यक् घृणिप्रीत्यर्थमादृतः ॥
 मन्त्रेणानेन विधेवद्द्याद्वक्तिसमन्वितः ।
 प्राक्षुखस्य व्रणोचोदङ्गसायेन्द्रस्य वाहनं ॥
 ऐरावतचतुर्हन्तो गजानां नायकस्तु यः ।
 दिग्दन्तिनां पूज्यतमो व्रणं घपयतु प्रभुः ॥
 अनन्तरमनुव्रज्य तमाचार्यो सुदान्वितः ।
 ब्राह्मणान् भोजयित्वा च स्वयंभुञ्जीत वाग्यतः ॥
 एवं कृते व्रणावाधात् तत्क्षणादेव सर्पति ।
 तेनैव व्रणिभिर्नूनं कार्यमारोग्यहेतवे ॥

इति व्रणघ्नगजदानविधिः ।

अथ देवताभ्यो गजदानं ।

शिवधर्मात् ।

निवेदयति धोनागं भक्त्या स्वर्णादलंकृतं ।
 शिवाय यद्वदिवसे तस्य पुण्यफलं शृणु ॥
 स भक्तैरावतप्रस्थैर्गौर्युक्तैः सुशोभनैः ।
 प्रकीर्तयति महायानैः शतसंस्थैरनेकशः ॥
 कल्पकोटिसहस्राणि कल्पकोटिशतानि च ।

रुद्रलोके गतयान्ते भवेदिह सुराधिप ॥
 चतुर्युगसहस्रान्ते स्वर्गं प्राप्य नराधिपः ।
 भवेदिन्द्रसमः श्रीमान् रूपवीर्यसमन्वितः ॥

इति शिवगजदानं ।

गारुड़पुराणे ।

श्रीजगन्निधये नागं प्रयच्छति महामतिः ।
 भद्रजातिसमुद्गतं पद्मनाभाय शक्तितः ।
 कुप्यकं बलशोभाढ्यं घण्टाचामरभूषितं ॥
 वरनाहुशसंयुक्तं अनेकस्वर्णभूषणम् ।
 नानामण्डनभूषिष्टं चारुहिण्डिमहम्बुरं ॥
 हत्वा विष्णोर्गङ्गापूजां कार्त्तिकैकादशीदिने ।
 द्वादश्यामर्पयेत्तु देवदेवाय चक्रिणे ॥
 त्रिलोकीनाथ देवेश सर्वभूत लपानिधे ।
 गजदानेन तुष्टस्त्वं प्रयच्छ मम वाञ्छितं ॥
 इत्युच्चार्याथ दत्त्वा तं प्रणिपत्य जगत्प्रभुं ।
 सुरेन्द्रलोकमासाद्य क्रोडते कालमक्षयं ॥
 वर्षाब्दसहस्राणि क्रोडित्वा सुचिरं दिधि ।
 ततोभूलोकमासाद्य सार्वभौमी नृपोभवेत् ॥

इति विष्णुगजदानविधिः ।

आदित्यपुराणे ॥

नियेदयति योनागं भक्त्या स्पर्माण्डनदृतं ।

सूर्याय पर्व दिवसे तस्य पुण्यफलं शृणु ॥
 स मत्तैरावतप्रस्थे गङ्गयुक्तैः सुशोभनैः ।
 प्रक्रीडति महायानैः शतसंख्यैरनेकशः ।
 सप्तद्वीपसमुद्रायां चित्तौ मरपतिर्भवेत् ॥
 भुक्त्वा तु विपुलान् गीगान् प्रलये समुपस्थिते ।
 सूर्ययोगं समासाद्य स तपैव प्रलीयते ॥

इति सूर्यगजदानविधिः ।

अथ दासीदानं ।

तत्र वज्रिपुराणे ।

गृहदानं श्रुतं राजन् दासीदानं ततः शृणु ।
 तत्र भक्त्या प्रवक्ष्यामि महासौख्यप्रदायकं ॥
 चतुर्षामाश्रमाणां हि गृहस्थः श्रेष्ठ उच्यते ।
 गृहस्थाच्च गृहं राजन् सुगृहे तु वरस्त्वियः ॥
 अहिरक्ष्यमदासीकमव्यावायमगोरसं ।
 गृहलपणवृत्तीनां नरकस्यापरोविधिः ॥
 अदण्डवासिकं ग्राममदासीकञ्च यद्गृहं ।
 अनाज्यभोजनं यच्च वृथा तदिति मे मतिः ॥
 विश्रमाभरणा दास्यो यद्गृहं समुपासते ।
 तत्रास्ति पञ्चजकरा लक्ष्मीः क्षीरोदशाधिनी ॥
 न तत्रास्ति गृहे शीघ्रं न सुखं व्यावहारजं ।
 यत्र कर्मकरी नास्ति सर्वकर्मकरी सदा ॥
 किंकराणां कृतं कर्म न करोतीह यद्गृहं ।

यदेका कुरुते दासी गृहस्थेन भृता सती ॥
 बहुलोकाकुलोग्रामोदासीदासाकुलं गृहं ।
 बुद्धिर्दन्माकुला यस्य तस्य चेतः किमाकुलं ॥
 यस्य भार्या गृहे दत्ता दासी कर्मण्यनुव्रता ।
 भृत्याः सत्वोद्यतकरास्त्रिवर्गस्तत्र सिद्धयति ॥
 यद्यदिष्टतमं लोके यच्चास्य दयितं गृहे ।
 तत्तद्गुणवते देयं तदेवाक्षयमिच्छता ॥
 एतद्विचार्य हृदये दासीं दद्याद्विजातये ।
 स्थिरनक्षत्रसंयुक्ते सौम्ये सौम्यग्रहान्विते ।
 दानकालं प्रशंसन्ति सन्तः पर्वणि वा पुनः ॥
 अलङ्कृत्य यथाशक्त्या दासीभिर्भूषणैस्तथा ।
 ब्राह्मणाय प्रदातव्या मन्त्रेण भक्तितस्तथा ॥
 इयं दासी मया तुभ्यं श्रीमती प्रतिपादिता ।
 सदा कर्मकरी भोग्या यथेष्टं भद्रमश्रुते ॥

इदमिह दानवाक्यं ।

श्रीं अद्य अमुकसगोत्रायेत्यादि इमां दासीं सुवर्णालङ्कार
 यतीं गन्धपुष्पाद्यलङ्कृतां अक्षयसुखप्राप्तिकामस्तुभ्यमहं सम्प्रददे ।
 न ममेति ।

श्रीं अद्य अमुकसगोत्रायेत्यादि एतदासीदानप्रतिष्ठार्थं
 दक्षिणमेतत् सुवर्णं तुभ्यमहं सम्प्रददे, न ममेति ।
 पञ्चयर्पाधिका सा तु चत्वारिंशत्समावधिः ।

दासीं द्विजाय दातव्या दासदानेऽप्ययं विधिः ।

• दत्त्वा चमापयेत्पश्चाद्वाङ्मणं वस्त्रकाञ्चनैः ॥

अनुगत्वा तु सीमायां द्विजं विसर्जयेत् ततः ।

एवं दत्त्वा महाराज कृतकृत्यो भवेत्पुमान् ॥

इह लोके परे चैव सप्तजन्मान्यखण्डितः ।

गृहकर्मकरीं दद्यात्तृणीं रूपशालिनीं ।

बहुद्रव्योपसंयुक्तां ग्रामवेश्मसमन्वितां ॥

• दासीं समीक्ष्य बहुयो गृहकर्मदद्यां

यी वाङ्मणाय कुलशोभयते ददाति ।

विद्याधराधिपतिभिस्त्वभिपूजितोऽसौ

मर्त्यैः प्रयाति स्वर्गैः सह विष्णुलोकं ॥

कूर्मपुराणे ।

दासीं दद्याद्यथाशक्ति मूलेनालङ्कृतां शुभां ।

सुवर्णरजतैः सह विधिवद्दद्याद्युतां ॥

वित्तानुसारात्तां दत्त्वा विप्राय गृहमेधिने ।

भोदतेऽप्सरसां लोके यावत्कल्पशतवयं ॥

इति दासीदानविधिः ।

अथ काशीतरे ।

योलंकृत्य स्त्रियं शम्भोरुत्तमां विनिवेदयेत् ।

सौम्यमेधस्य यज्ञस्य फलं शतगुणं लभेत् ॥

सुविनीतां स्त्रियं दासीं श्रुतकार्थं निवेदयेत् ।

नरमेधस्य यज्ञस्य फलं शतगुणं लभेत् ॥

इति शिवाय दासीदानविधिः ।

अथ रथदानं ।

कूर्मपुराणे ।

रथं चतुर्व्वलीषहैरुदं धान्यावृतमन्विधा ।

वित्तानुसारात् सर्व्वेद्य रथोपकरणैर्युतं ।

सदक्षिणश्च विप्राय दत्त्वा शिषपुरं व्रजेत् ॥

धान्यावृतमिति,

अष्टादशधान्यानि परिभाषायां व्याख्यातानि, त्रिधेति त्रिदेव-
कसुवर्णदक्षिणानुसारादुत्तम मध्यम-कनिष्ठ-भेदेन-त्रैविध्यं रथोप-
करणानि युगयोक्तप्रतोदवरभादीनि ।

तत्र दानवाक्यं ।

अथ अमुकसगोत्रायेत्यादि चतुर्व्वलीषहैर्युक्तां अष्टादशधान्य-
परिवृतं सफलस्त्रोपस्करयुतं एतं रथं विश्वकर्मदेवतं निरत्यय-
स्वर्गादिमुत्सुकामस्तुभ्यमहं सम्प्रददे न ममेति ।

अमुकसगोत्रायेत्यादि एतद्रथदानप्रतिष्ठार्थं दक्षिणामिदं
सुवर्णं तुभ्यमहं सम्प्रददे न ममेति ।

दानमन्त्रस्तु ।

दानखण्ड' ८ अध्यायः ।] चेमाद्रिः ।

स्कन्दपुराणे ।

रथाय रथनाथाय नमस्ते विश्वकर्म्मणे ।
विश्वभूताय नाथाय अरुणाय नमो नमः ॥

गारुडपुराणे ।

गन्त्रीं सुरङ्गसंयुक्तां योददाति द्विजातये ।
सर्वकामसमृद्धात्मा स राजा जायते भुवि ॥

गन्त्री नाम रथविशेषः ।

स चक्राख्यां युगोपितां मत्तवारणभूपितां ।
आस्तीर्णवृक्षास्तरणां योक्तयुक्तां सकूवरां ॥
युक्तां चतुर्भिस्तुरगैर्द्विभ्यां वा शक्तितो युतां ।
वस्तीवर्हयुताद्यापि द्विजाय प्रतिपादयेत् ॥
पुण्येहि विप्रमाह्वय कृत्वा वस्तादिभूपितां ।
सदिक्षणां यथाशक्त्वा दद्यात् प्रयतमानसः ॥

दानमन्त्रः ।

गन्त्रीमिमां प्रयच्छामि विश्वकर्म्माधिदैवतां ।
दानेनानेन भगवान् प्रीयतां मे परः पुमान् ॥
एवं प्रदाय विधिवद्गन्त्रीं मन्त्रेण मानवः ।
विमानेनार्कवर्णेन देववह्निवि मोदते ॥
इह लोके भवेद्राजा यलवान् धर्मवत्सलः ॥

महाभारते ।

प्रदानं सर्वदानानां शकटस्य विशिष्यते ॥
 एवमाह महाभागः शाण्डिल्योभगवान् ऋषिः ।
 शकटं दम्यसंयुक्तं योदद्यात्तु द्विजातये ।
 तस्य स्वर्गे विमानन्तु सर्वहेममयं शुभं ॥
 दिव्याङ्गनाभिराकीर्णं सर्वरत्नविभूषितं ।
 उपतिष्ठति विप्रेन्द्र सर्वकामफलप्रदं ॥

इति रथदानविधिः ।

अथ रथदानप्रसङ्गेन शिविकादानमुच्यते ॥

वक्रिपुराणे ।

वसिष्ठ उवाच ।

शृणु चान्यत् महीपाल महादानमनुत्तमं ।
 येन वै दत्तमात्रेण मुच्यते नरकार्णवात् ॥
 मार्गशीर्षे शुभे पक्षे समुपोष्य हरेर्दिनं ।
 माघफाल्गुनचोर्वाषि वैशाखस्य शरत्कुच ।
 द्वादशां हरिमभ्यर्च्य कलशोष्परिसंस्थितं ॥
 शङ्ख शार्ङ्ग-गदा-चक्र-धर शक्त्या हिरण्यय ।
 शिविकां वक्रवृणोत्वा-शुचुदारुमयीमथ ॥
 आनीय सविधिं विप्राः शुभच्छत्रसमन्वितां ।
 सम्भूय च स तां भूपां जागरं तत्र कारयेत् ॥

विद्याभिजनसम्पन्नं विदग्धं ॥ शास्त्रवित्तमं ।
 आज्ञासारं शुचिन्दुर्धनं कलत्रापत्यभूषितं ॥
 प्रातः सभार्यमभ्यर्च्य वासोभिः कर्णभूषणैः ।
 उपान-च्छूरिका-खड्गपट्ट-कञ्चुक-वेणिका ॥
 आदर्शस्यगिकापानपाचञ्च कांस्यभाजनं ।
 चत्वारो ह्यपभा देया धेनवश्च सुलक्षणाः ॥
 शिविकावाहनानान्तु तथैव ह्यवधारिणः ।
 हस्तिर्देया तथाश्च वर्षार्धं ब्राह्मणस्य च ॥
 वर्षे वर्षे पुनर्देयं ब्राह्मणस्यैतदेव तु ।
 हस्तिरेव त्वसम्पत्तो वर्षे वर्षे पि वार्षिकी ॥
 इहामुत्रातपत्राणं कुरु केशव मे प्रभो ।
 ह्यनन्तत्प्रीतये दत्तं ब्राह्मणाय मया शुभं ॥
 देव देव जगन्नाथ विद्वात्मन् दत्तयानया ।
 प्रभो शिविकया देव प्रीतीभव जनार्दन ॥

इति दानमन्त्रः ।

दत्त्वा तु ज्ञानविदुषे सपत्नीकाय पुत्रिणे ।
 सुरापःस्तेनकत् सङ्गी व्रद्धा गुरुतत्पराः ॥
 शिविकादानमाहात्म्यात् मुच्यते पातकात् स्फुटं ।
 पितृपत्नं मातृपत्नं पत्नीपत्नं तथैव च ।
 आत्मानं वन्मुपचञ्च तारयेन्नरकार्षणात् ॥

भुक्ता तु विपुलान् भोगानिहामुचसुखप्रदान् ।
सपत्नीकः सपितृको विष्णुसायुज्यमश्नुते ॥

इति शिविकादानविधिः ।

अथ क्रमप्राप्तस्य महादानस्यातिदानप्रकरणे निरूपित-
त्वात् रथदानानन्तरं गृहदानमारभ्यते ।

तत्र सम्यक्तः ।

गृहदाता सुखी प्राञ्जो विद्वान् सव्यवस्तुषु ।
प्रज्ञा-सुख-विद्वद्भार्यं पात्रे-देयमतोगृहं ॥

गृहस्मृतिः ।

रसाक्षीपस्करयुतं गृहं विप्राय योऽर्पयेत् ।
न हीयते तस्य वंशः स्वर्गं प्राप्नोत्यनुत्तमं ॥

वेदव्यासः ।

सर्वकामैः सुसम्पूर्णं दत्त्वा वैश्वं हिरण्यम् ।
मुद्गलाय गतः स्वर्गं गतद्युक्ती महामतिः ॥
सर्वरत्नं हृषाः दर्भा युवानोऽश्वाः प्रियाः स्त्रियः ।
रम्यमायसयश्चैव दत्त्वा मुं लोकमास्वितः ॥

महाभारते ।

नैवेगिकं सर्वगुणोपपन्नं
ददाति यथैव नरो दिजाय ।

स्वाध्यायचारित्र्यागुणाय राजं-
स्तस्यापि लोकाः कुरुजाह्नवे ॥
वीजैरशून्यं शयनैरुपेतं
दद्याद्दृढं यः पुरुषो विजाय ।
सुख्याभिरामं बहुरत्नपूर्णं
सभेदधिष्ठानवरं स राजन् ॥

तथा । यस्तु नैवेद्यिकं शुद्धं ब्राह्मणाय प्रयच्छति ।
त्रिंशत्कीटोऽथ वर्षाणां स्वर्गलोके महीयते ॥
ततोवतीर्णः कालेन मानुषं लोकमागतः ।
नगराधिपतिः श्रीमान् राजराजोभवेत् ध्रुवं ॥

आह व्यासः ।

गृह-दीपप्रभोद्योत-शयना-सन-भाजनैः ।

उपस्करैश्च सम्पूर्णं सर्वधान्यप्रपूरितं ॥

सर्वधान्या-न्युक्तानि, उपस्कराः मञ्चक-तूलिको-पधाना-सन-
कास्यादिभाजन-दीपिका-पेषणयन्त्रधान्यादिमानभाण्ड-दण्डो-
लूखल-मूपल-मृन्मयस्त्राली-कलश-वारिधानी-शूर्प-व्यजन-च्छत्रो-
पानह-खड्गासिपुत्रिका-सम्भारजनी-गोबलीवर्हाश्च महिषी-तण्डुल-
दृत-तैलपूर्णपात्र-दात्र-वस्त्र-चन्दनादिगन्धद्रव्य-ताम्बूलोपकरण-
काष्ठ-चुङ्गी-दास-दासीप्रभृतयः ।

ब्राह्मणाय दरिद्राय सुशीलाय ददाति यः ।

तथाध्ययनशीलाय शृणु तस्यापि यत्फलं ॥

देवैः पितृगणैर्युक्तो ब्रह्मर्षिमनुजर्षिभिः ।

तप्ता वर्षशतान्येव दशतिष्ठन्त्यनामवाः ॥
 तस्मादिह समागत्य सप्तद्वीपाधिपोभवेत् ।
 बहुप्रदो बहुधनो द्विजो वा वेदपारगः ॥

गरुडपुराणे ।

ऐष्टकं दारवं वापि मृण्मयं वापि शक्तिः ।
 सर्वोपस्करणीयेतं योदद्याद्विपुलं गृहं ॥
 ब्राह्मणाय दरिद्राय विदुषे च कुटुम्बिने ।
 क्रीडित्वा सुचिरं स्वर्गं मानुष्यं लोकमागतः ।
 भवत्वप्याहतैश्वर्यैः सर्व्वकामसमन्वितः ॥

कूर्मपुराणे ।

शक्तिः सर्व्ववित्तेन पूर्य्यं गृहमपि त्रिधा ।
 सदक्षिणं द्विजे दत्त्वा ब्रह्मलोकं ब्रजेत्तरः ॥
 'सर्व्ववित्तेन, सर्व्वोपस्करेणेत्यर्थः ।
 'त्रिधा, पूर्व्ववदुत्तम-मध्यमा-दिभेदेन ।
 ब्रह्मैवत्तंवक्रिपुराणयोः,
 न गार्हस्थात्परोधर्मो नैव दानं गृहात्परं ।
 नानृतादधिकं पापं न पूज्यो ब्राह्मणात्परः ॥
 धनधान्यममायुक्तं कलत्रापत्यसङ्गुलं ।
 गोमजाश्वगणाकीर्णं गृहं ध्वर्गादिगिष्यते ॥
 यथा मातरमाश्रित्य सर्व्वं जीवन्ति जन्तवः ।
 एव गृहस्य माश्रित्य सर्व्वं जीवन्ति चाश्रमाः ॥

धर्म-मर्थञ्च कामञ्च मित्रा य प्रथितं यशः ।
 प्राप्तकामैर्नरै राजन् सदा सेव्यो गृह्यायमः ॥
 न गृहेण विना धर्मो नार्थकामो सुखञ्च च ।
 लोकयात्रा यशः स्वर्गं प्राप्यते राजसत्तम ॥
 न स्वर्गे नापवर्गेषु न चान्येष्वपि धामसु ।
 प्रसार्य पादौ यद्रात्रौ स्वगृहे स्वपतां सुखं ॥
 दिनानि तानि गण्यन्ते यानि यान्ति गृह्यायमे ।
 अपि शाकम्पचानस्य स्वगृहे परमं सुखं ॥
 इति मत्वा महाराज कारयित्वा सुशोभनं ।
 भवनं ब्राह्मणे देयं महतीं भूतिमिच्छता ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

गृहं कृत्वा शुभस्तम्भं बहुचित्तं सुशोभनं ।
 सम्राकारप्रतोलीकं कपाटागंसयन्वितं ॥
 सुधावलितं चतुरं विस्तीर्णगणशोभितं ।
 शुभप्रवेश-निष्काश-मुपकार्यादिसंयुतं ॥
 मत्सवारणशीभाढं गवाक्षादिविभूषितं ।
 दत्त्वा द्विजातिमुत्थाय न शोचति कृताकृते ॥

मत्स्यपुराणे ।

पक्वैकामयं कृत्वा शैलजं वापि दारुजं ।
 मृक्षमयं वापि भवनं शुभलक्षणसंयुतं ॥
 प्रभूतबलिपुष्पाढ्यं धेन्वा चैव समन्वितं ।

अर्जुनैः सरलैः सालैरन्यैश्चैव मनोरमैः ॥
 तिमिपैः सर्जवृक्षैश्च कदम्बैः सह वज्रुलैः ।
 शुभस्थानसमुत्पन्नैर्वास्तुलक्षणसंयुतं ॥
 स्थापनञ्च यथान्यायं भुमेयैव तु शोभनं ।
 मार्जनं सिञ्चनं चैवं सन्तानीयेन कारयेत् ॥
 महत्प्राणपुष्पाङ्गं वास्तुविद्योदितंस्तथा ।
 देवतापञ्चकं तत्र चत्वारिंशत्समन्वितं ।
 पूजयित्वा यथान्यायं ततोदद्याद्गृहं गृही ॥
 वास्तुलक्षणं, पञ्चचत्वारिंशद्देवता-

क्रमश्च तस्मिन्नेव पुराणे ।

एकाशीतिपददृत्वा रेणुभिः कनकेन च ।
 पद्यात्पिष्टेनानुलिप्तेत् सूत्रेणालोढ्य सर्व्वतः ॥
 दशपूर्वापरं रेखा दश चैवोत्तरायताः ।
 सर्व्ववास्तुविभागेषु विज्ञेया नक्षत्रका न च ॥
 एकाशीति पददृत्वा वास्तुविक्षर्ब्धं वास्तुषु ।
 पदस्थान् पूजयेद्देवास्त्रिंशत्पञ्चदशैव च ॥
 द्वात्रिंशद्वाह्यतः पूज्याः पूज्याश्चान्तस्त्रयोदश ॥

अत्रैवं प्रयोगः ।

पूर्वन्ताददमेध्य-श्मशाना-दिरहितामनूषरां शुभवर्णगन्धादि-
 लक्षणान्वितां चतुरस्रां प्रागुदक्प्रवृत्तां भूमिं परीक्ष्य गोमयादि-

नोपलिप्य तत्र सुधालिप्तानि समान्तरालानि दशसूत्राणि पात-
येत् तथैव दश दक्षिणोत्तरायतानि ततश्च नवकोष्ठकासु नव-
पङ्क्तिषु सर्वमेकाशीतिपदं मण्डलं पश्यद्यते, तत्र मध्यमकोष्ठ-
नवकमुत्सृज्य नवकमेव पदं विदध्यात् तत्पूरस्थितश्च पार्श्वस्थित-
कोष्ठद्वयाभ्यामेकीकुर्यात् आग्नेय्यान्त्येकमेव एवं दक्षिणपश्चि-
मोत्तराणि द्वीणि चोत्थेकीकृत्य कोणेष्वेकैकं परिगिष्य ब्रह्मस्या-
नस्य परिधिं निष्पादयेत् ब्राह्मतयेगानादिकोणेष्वेककोष्ठका-
न्येव चत्वारि चत्वारि पदानि परिगिष्य प्राच्यादिदिक्षु कोष्ठकानि
त्र्येणीभूतानि पञ्च पञ्च पदानि विदध्यात् ततश्च पञ्चचत्वारिंशत्-
पदानि निष्पादयेत् ।

मध्ये नवपदस्त्रैकः चत्वारस्त्रिपदाः स्मृताः ।
विंशतिस्त्रैकपदिकाम्तावन्तो द्विपदाः स्मृताः ॥
एवं प्रतिष्ठिता देवाश्चत्वारिंशश्च पञ्च च ।
नामतस्तान् प्रवक्ष्यामि स्थानानि च निबोधत ॥
ईगानकीणादिसुरान् पूजयेत् क्रमगोचरे च ।
गिम्ही चैवाय पञ्चन्यो जयन्तः कुनिगागुधः ॥
सूर्यः मत्वीभृगश्चैव आकाशगोवायुरेव च ।
पृषाच वितथश्चैव गृह्यतयमायुभा ॥
गन्धर्वो भृङ्गराजश्च मृगः पितृगणश्च यथा ।
दैवारिकोऽथ सुषोवः पुण्यदन्तश्च वारुणः ॥
असुरः शैव गोपश्च पापश्चाश्वरोगकः ।

भस्माटसोमनागौ च अदितिश्च दितिस्तथा ॥
 फणावान् मुख्यमल्वाटौ सोमनागौ तथापरौ ।
 अदितिश्च दितिश्चैव स्थाप्याः प्रणवनामभिः ॥
 वहिर्द्वित्रिंशद्वेते तु तदन्तयतुरःशृणु ।
 आपश्चैवाथ सावित्रो जयो रुद्रस्तथैव च ।
 अर्यमा सविता चैव विवस्वान् विबुधाधिपः ॥
 मित्रोऽथ राजयक्षा च तथा पृथ्वीधरः क्रमात् ।
 अष्टमस्त्वापवत्सस्तु परितो ब्रह्मणः स्मृताः ॥

अत्र तावद्वात्रिंशत्पदे वहिःपरिधौ प्रथमसौशानकोणे श-
 गिनं संस्थाप्य प्रदक्षिणक्रमेण पर्जन्यादिदेवां स्थापयेत् तदन्त-
 यतुर इति, पर्जन्यात् पश्चिमे एककोष्वके पदे आपः, आकाशात्
 पश्चिमे सावित्रः दीवारिकात् पूर्वस्मिन् जयः, आपः पूर्वस्मिन्
 रुद्र इति वहिः परिधिरन्तयतुरोदेवांस्स्थापयेत् परितो ब्रह्मण
 इति, मध्यपदस्थितस्य ब्रह्मणः पुरस्तादर्यमं संस्थाप्य प्रदक्षिण-
 क्रमेणाष्टौ देवान् स्थापयेत् ।

अथोपसंहरति ।

आपश्चैवापवत्सश्च पर्जन्याग्निर्दितिस्तथा ।
 पदिकानान्तु पर्जन्यामेव कोणेष्वग्रेषु तः ॥
 तन्मध्ये तु वहिर्द्वित्रिंशद्वेते तु सर्वतः ।
 अर्यमा च विवस्वाय मित्रः पृथ्वीधरस्तथा ।
 ब्रह्मणः परितोदिक्षु विपदाश्चैव सर्वतः ॥

पदिकानामित्यादि ।

अयमेकपदानां पञ्चानां देवानामीशानकोणे वर्गः संपद्यते
एवमाग्नेयादिकोणेष्वपि एकपदाः पञ्च देवता भवन्ति तन्मध्ये
बहिरिति । कोणमध्ये वाङ्मपरिधौ विंगतिद्विपदा भवन्ति अंश-
मादयश्चत्वारस्त्रिपदा मध्ये ब्रह्मा नवपदइति एवं पञ्चचत्वारिंश
देवान् गन्धमाल्यादिभिः पूज्य वास्तुविद्योक्तप्रकारेण गृहहारम्
कुर्यात् ।

तस्मिन्नेव पुराणे ।

वास्तो परिचिते सम्यग्वास्तुनेहे विचक्षणः ।
वास्तूपशमनं कुर्यात्समिद्धिर्बलिर्गन्धश्च ॥
जीर्णोदारे तथाघाने तथाच नववेश्मनि ।
नवप्रासादभवने प्रासादपरिवर्त्तने ॥
द्वाराभिवर्त्तने तद्वत् प्रासादेषु गृहेषु च ।
वास्तूपशमनं कुर्यात् पूर्वमेव विचक्षणः ॥
एकांगीतिपदं लिख्य वास्तुमध्ये तु पिष्टकैः ।
होमस्त्रिमेखुले कार्यः कुण्डे हस्तप्रमाणके ॥
ययैः कृण्वतित्रैयैश्च समिद्धिः क्षीरहृत्पत्रैः ।
पास्तागैः खादिरैर्ब्राणामार्गोदुम्बरसंभवेः ॥
कुगदूर्वामयैर्वापि मधुमर्पिः समन्वितैः ।
कार्यं वास्तु पञ्चभिर्विप्रेर्विश्वीजैरथापि वा ॥
होमान्ते भण्डभोज्यैस्तु वास्तुदेगे वनिं हरेत् ।
तद्वद्विगेपनैवेद्यमिदं दद्याकमेव तु ।
द्विगकांश्च दृष्टात्तन्तत् विगिणैर्विनिवेदयेत् ॥

ओदन सोत्पलं दद्यात्पुष्पान्वाय हृतान्वितं ।
 जयन्ताय ध्वजं पीतं पैष्टं कूर्मं च विन्यसेत् ॥
 इन्द्राय पञ्चरत्नानि पैष्टं कुलिशन्तथा ।
 धितानकश्च मूर्ध्नाय धूपं सक्तुं तथैव च ॥
 सत्याय हृतगोधूमं मत्स्थान-दद्याद्भृगाय च ।
 सक्नुपचान्तरिचाय दद्यात् सक्तुं च वायवे ॥
 नाजाः पूषो तु दातव्या वितथे चणकोदनम् ।
 गृहक्षताय भध्नं यमाय पिशितोदनं ॥
 गन्धोदनञ्च गान्धर्वे ऋद्धे मेघस्य जिह्विकां ।
 दीपारिके दन्तकाष्ठं पैष्टं क्षणावन्ति तथा ।
 भृगाय धावकं दद्यात् पितृभ्यः कृगरांस्तथा ॥
 सुग्रीवे पुष्पकान्दद्यात् पुष्पदन्ताय पायसं ।
 कुगम्भस्त्रेण संयुक्तं तथापद्मञ्च वारुणे ॥
 पैष्टं हिरण्यं दद्यादसुराय सुरासवं ।
 हृतोदनञ्च गोपाय यवान्यै पापयक्षणे ॥
 हृतलङ्कांस्तु रोगाय नागपुष्पं कृणावते ।
 भक्षं मुग्धाय दातव्यं मुद्गोदनमतः परं ॥
 भद्राटस्थानके दद्यात् सोमाय मधुपायसं ।
 नागाय शान्तिकं पिष्टं अदित्ये शोषिकाम्स्तथा ॥
 दितेस्तु धूर्गिकां दद्यादित्येष बाह्यतोवनिः ।
 शीर्षपाय दातव्यं आपवत्साय वै दधि ॥
 माषिते मटङ्कान्दद्यात् ममरीचं कुमोदकम् ।
 मन्त्रितुं गुडपूपाय जयाय हृतचन्दनं ॥

विवस्वते पुनर्दद्याद्रक्तचन्दनपायसं ।
 हरितालीस्वनं दद्यादिन्द्राय घृतसंयुतं ॥
 गुडोदनन्तु मित्राय रुद्राय घृतपायसं ।
 आमपक्वन्तथा मांसं देयं स्याद्राजयक्ष्मणे ॥
 पृथ्वीधराय मांसानि कुष्माण्डानि च दापयेत् ।
 शर्करापायसन्दद्यादर्थ्यन्ने पानमेव तु ॥
 पञ्चगव्यं यवाश्चैव तिलाक्षतहविषकं ।
 भक्ष्यं भोज्यञ्च विविधं ब्रह्मणे विनिवेदयेत् ॥
 एवं सम्पूजिता देवाः गान्तिं कुर्वन्ति ते सदा ।
 सर्वेषां काश्चनं दद्याद्ब्रह्मणे गां पयस्विनीं ॥
 राक्षसानां बलिर्देयो मांसोदनममन्विता ।
 ईगानि नागमातृभ्यश्चैव विनिवेदयेत् ॥
 मांसोदनं सरुधिरं हरिर्दोदनमेव च ।
 आग्नेयीन्द्रिशमायित्य विदार्यै विनिवेदयेत् ॥
 दध्नीदनं सरुधिरं मास्यखण्डैश्च संयुतं ।
 पीतरक्तं बलिन्दद्यात् पूतना या तु राक्षसो ॥
 वायुश्चै पापराक्षस्यै भक्ष्यं मांसं सुरामयं ।
 पायसञ्चापि दातव्यं स्यनाया सर्वतः क्रमात् ॥
 नमस्कारानुयुक्तेन प्रणवाद्येन सर्वतः ।
 प्राक्मांस्योदनं रुन्दाय दक्षिणस्यां तथापरं ॥
 लग्नरापालिकादानमर्थ्यन्ने भूममन्वतः ।
 मांसं सरुधिरं दद्यात् जृम्भकाय तु पश्चिमे ।
 पिप्पिपिच्छये रक्ताक्षपिटानन्तरतोपि च ॥

भक्ष्यभोज्यैर्हिंसीयानां तन्मन्त्रैश्च बलिं हरेत् ।
 सर्वासां पायसं सान्ज्यं यथोक्तबल्यसम्भवे ॥
 तदभावे दर्भपुष्पैर्दध्यक्षतष्टतेर्बलिः ।
 गोमयेनोपलिप्तायां मण्डलान् पूर्वतः क्षितौ ॥
 गन्धादिपूर्वकं सर्वं भौतिकञ्च बलिं हरेत् ।
 भूतेभ्योऽथ पितृभ्यश्च राक्षसेभ्यो नमो नमः ॥
 पिशाचेभ्योऽथ मातृभ्यो गणेभ्यश्च पृथक् पृथक् ।
 दिव्यान्तरिक्षभौमेभ्यः प्रणयाद्यनमोन्तकैः ॥
 ततः सर्वौपधिस्नानं यजमानस्य कारयेत् ।
 द्विजांस्तु पूजयेद्भक्त्या वै धान्ये गृहमागताः ।
 एतद्वास्तूपगमनं कृत्वा कर्म समाचरेत् ॥
 प्रासादं भवनो-द्यान-प्रारम्भे परित्यज्जने ।
 पुरयेऽग्नप्रवेगेच्च सर्वदोषोपगान्तये ॥
 वास्तूपगमनं कृत्वा ततः सूत्रेण वेष्टयेत् ।
 रक्षोघ्नपावमानेन सूत्रेण भवनादिकं ॥
 नृत्यमङ्गनवाद्ये च कुर्यादाह्वयवाचनं ।
 अनेन विधिना यस्तु प्रतिसम्पत्करं बुधः ॥
 गृहे वायतने कुर्यान्न स दुःखमवाप्नुयात् ।
 नच व्याधिभयन्तास्य नच वन्धुघनक्षयः ।
 जीयेद्दुर्धगतं स्वर्गं याम्यमेकं वमेन्नरः ॥

अथ ब्रह्मवैवर्ते ।

कारयित्वा गृहान् रम्यान् षट्पुत्रस्यकंसं ग्यात् ।

भुवनाष्टादशत्रिंशत्तत्तत्रचतसंख्यया ॥
 यत्तथा तद्विगुणान्येव शतं यावत्सहस्रकं ।
 कुडास्तम्भगवाह्याद्यान्विचित्रान् बहुभूमिकान् ॥
 सप्ताकारप्रतोलीकान् कपाटार्गलयन्तकान् ।
 सुधाधवलितान् रम्यान् विस्तीर्णाद्रणवाटकान् ॥
 सप्तधातुमयैर्भाण्डैः पञ्चरत्नैः समन्वितैः ।
 चर्मकाष्ठमयैर्हस्तिदन्तवस्त्रमयैस्तथा ॥
 मृण्मयोपस्कराकीर्णान् वस्त्रोपकरणान्वितान् ।
 सर्वोपस्करसम्भारगणवत्कलराजितान् ॥
 राजितांस्तृणपाषाणैः काष्ठसंख्यसंयुतान् ।
 सर्वधान्यसमायुक्तैः कुगूलैश्च विराजितान् ॥
 गो-महिष्या-श्व-वृषभ-प्रेष्य-दासीजना-न्वितान् ।
 श्वेदारामजलासवान् दृढान् हर्म्ययरान् शुभान् ॥
 सम्पूर्णान् सप्तधान्यैश्च घृततैलगुडादिभिः ॥
 तिल-तण्डुल-शास्ती-क्षु-माष-गोधूम-सर्पपैः ।
 प्रियद्रुयव-नीवार-निष्पाव-राजमुद्गकैः ॥
 मसूर-चणका-वर्षासकुष्ठककुसुमैः ।
 लवणा-द्रव्यै-सुर्जूर-द्राक्षा-जीरक-धान्यकैः ॥
 हिङ्गु-कुङ्कुम-कर्पूर-सान्द्रव्यैः सघन्दनैः ।
 रूप्योपस्करपर्यङ्कतुल्यगण्ड-पधानकैः ॥
 चुम्बीच्छेदन-मन्यान-भद्रासन-कदुर्गकैः ।
 पिठरो-सूखल-स्यास्ती-सर्पदर्पण-यन्त्रकैः ।
 भुपना-मि-रुपाणी-पुदण्ड-कोदण्ड-मुद्गरैः ॥

गृह्यटतापिकादर्वाष्टपल्लोष्टकहस्तकैः ।
 चरकालकनोहीन्द्रदौषिकाग्निष्टिका घटी ॥
 कुण्डनी पेपणी तद्वदुदकुम्भप्रमार्जनी ।
 मञ्जूपालिष्णुरान्दोलमुख्योपस्करसंयुतान् ।
 यज्ञ्या स्वर्णसहस्रेण यतेनार्द्धार्द्धसंयुतान् ॥
 यथायज्ञ्या रूप्ययुतान् लतान् निर्मलचेतसा ।
 इत्येवमादिसम्पूर्णान् गृह्यान् दद्याद्वितातिषु ॥

वज्रिपुराणे ।

कर्तुं चन्द्रबलोपेते स्थिरनक्षत्रसंयुते ।
 शुभेऽङ्गि विप्रकथिते दानकालः प्रशस्यते ॥
 शुक्लपक्षे तृतीयायां पूर्णिमायामथापि वा ।
 एवंसंभृतसम्भारं गृहं कृत्वा द्विजोत्तमान् ।
 कुलमीनसमायुक्तान् यतसंग्यान्निमन्त्रयेत् ॥
 अधीतवेदशास्त्रज्ञान् पुराणस्मृतिपारंगान् ।
 गृहधर्मादितान् दान्तान् निस्त्रान् बहुकुटुम्बिनः ।
 निराश्रयांस्तथाराजंस्तेभ्यो दत्त महाफलं ॥
 श्रमदुःख मपवीकान् वस्त्राभरणकुण्डलैः ।
 कृत्वाग्निवजन मूयोवास्तु पूज्य विधानतः ॥
 ममुपरविष्ट दाता विटधीत यतस्त्रयः ।
 जगदीगो गृहायामो गोविन्दः प्रीयतामिति ।

ब्रह्मवैवर्ते ।

गृहाङ्गणे फारदित्वा कुण्डमेकं ममेखनं ।

गृहयज्ञः प्रकर्त्तव्यस्तृष्टिपुष्टिकरः सदा ॥

गृहयज्ञविधानन्तु, व्रतखण्डे विलोकनीयं ।

रक्षोग्नानि च सूक्तानि पठेयुर्ब्राह्मणास्ततः ।

वास्तोः पूजा प्रकर्त्तव्या दिक्पालानां बलिं क्षिपेत् ॥

ततः पुण्याहघोषेण ब्राह्मणास्तेषु वेश्मसु ।

प्रवेशयित्वा शय्यासु सभार्यासुपवेशयेत् ॥

यजमानस्ततः प्राज्ञः शुक्लाम्बरधरः शुचिः ।

यद्यस्य विहितं पूर्वं तत्तस्मै प्रतिपादयेत् ॥

अत्रेदं दानवाक्यं ।

ओं अथ अमुकसगीत्रायेत्यादि इदं गृहं शयनासनभाजनी-
पस्करयुतं सर्वधान्यप्रपूरितं सर्वदेवतं अमुककामस्तुभ्यमहं सम्प्र-
ददे नममेत्युक्त्वा इदं गृहं गृहाणेत्यादिवक्ष्यमाणमन्त्रं पठेत् ।

ओं अथामुकसगीत्रायेत्यादि एतद्गृहदानप्रतिष्ठार्थं दक्षिणा-
मिदं हिरण्यन्तुभ्यमहं सम्प्रददे न ममेति ।

दक्षिणासंख्या तु, शक्त्या स्वर्णसहस्रेणेत्यादिना दर्शितैव ।
प्रतिपद्गीता स्वस्त्योक्त्याकोदादितियजुर्वेदप्रसिद्धं मन्त्रमुदाहरेत् ।

इदं गृहं गृहाण त्वं सर्वोपस्करसंयुतं ।

तव विप्र प्रसादेन ममास्त्वभिमतं फलं ॥

एवमेकैकगो दत्त्वा प्रणिपत्य ममर्पयेत् ।

स्वस्त्योति ब्राह्मणैर्वाण्यं कोदादिति च पूजितैः ॥

हृदयस्मृतौ पुनरयं मन्त्रः ।

गृहं मम विभूत्यर्थं गृहाण त्वं दिजोत्तम ।

प्रीयतां मे जगद्योनिर्वास्तुरूपी जनार्दन ॥

मत्स्यपुराणे ।

प्राप्ते दानदिने कार्यमैशान्यां हस्तसंमितं ।

चतुरस्रं समं कुण्डमेखलायोनिभूषितं ॥

पूर्वोत्तरे हस्तमिता च वेदी

गृहादिदेवेश्वरपूजनाय ।

अर्घार्चनं ब्रह्मशिवाद्युतानां

सूर्यस्य कार्यं फलपुण्यगम्भैः ॥

ब्रह्मादिप्रतिमालक्षणमुक्तं तुलापुराणे ।

द्वारेषु कार्याणि च तोरणानि

प्रचैरपि क्षीरवनस्पतीनां ।

मध्ये च संस्थाप्य च पूर्वोक्तम्

स्नग्गन्धधूपास्वररत्नयुक्तं ॥

गृह्योक्तेन विधानेन कृत्वा चाग्निमुखं ततः ।

गव्येन पयसा दिव्यं स्थालीपाकं चरुं श्रपेत् ॥

ततश्च तच्चैव चरुं जुहोमि

मध्यस्थिताभ्यो गृहदेवताभ्यः ।

बलिञ्च सम्यग्विधिसंप्रयोगात्

क्षीरेण धारापरितस्तु दद्यात् ॥

ब्राह्मणं अर्चयेत्पूर्वं परितुष्टं क्षमापयेत् ।

शय्यां दक्षिणभागे तु सोपधानां सदोषिकां ।

सितवस्त्रैश्च संकुत्रां सक्ष्मीनारायणान्वितां ॥

लक्ष्मीनारायणलक्षणं देवतादानप्रकरणे लक्ष्मीनारायणदाने
वक्ष्यते, तद्रूपञ्च सुवर्णमयं यथाशक्ति निर्माय,

सिताम्बरं कुण्डलहेमभूषितं

केयूर-कण्ठाभरणाभिरामं ।

पद्मीसमेतं च करे गृहीत्वा

दाता पठेन्मन्त्रमिमं गृहस्थः ॥

गृह्येहि नारायण दिव्यरूप

सर्वमिरेर्ध्वन्दितपादपद्म ।

शुभाशुभानन्दसुखाम धीर

लक्ष्मीयुतस्त्वं हि गृहं गृहाण ॥

नमः कौस्तुभनाथाय हिरण्यकवचाय च ।

क्षीरोदारणवसुमाय जगदाने नमो नमः ॥

नमो हिरण्यगर्भाय जगन्नाथाय वै नमः ।

चराचरस्य जगती गृहभूताय वै नमः ॥

भूर्लोकप्रमुखालोकास्तव देहे व्यवस्थिताः ।

नन्दन्ति यावत्कल्याणं तथा तस्मिन् भवान् गृही ॥

त्वत्प्रसादेन देवेश पुत्रैः पौत्रैर्युती गृही ।

पञ्चयज्ञक्रियायुक्तो वसेदाचन्द्रतारकं ॥

एवमुक्त्वा तु देवेशं सपत्नीकं द्विजोत्तमं ।

तिलप्रस्थीपरिस्थायो गय्यायामुपवेश्य च ॥

वदेदिदं ततोवाक्यं सर्वधान्ययुतं त्विदं ।

सर्वोपस्तरसंयुक्तं गृहं गृह्ण द्विजोत्तम ॥

ततोपकरणं सर्वं दाम्पत्यस्य निवेदयेत् ।

पादुको-पानह-च्छत्र-भूषणा-सन-भाजनैः ॥

सम्पन्नंश्चाधिसम्पन्नं गृह्योपस्करभूषणं ।

सर्वसम्पन्ममेवास्तु पठित्वैवं निवेदयेत् ॥

ब्रह्मवैवर्ते ।

गृह्योपकरणैस्तुल्यां दक्षिणा भवनं विना ।

उपदेष्टुरपीकृन्ति तन्मूलत्वान्नहर्षयः ।

सुयतीन् पूजयित्वा तु ततः स्वभवनं व्रजेत् ॥

दद्यादनेन विधिना षडन्येकमथो गृह्यं ।

ससंख्यानियमः कार्यः शक्तिरत्र नियामिका ॥

शीतवातातपहरं दत्त्वा दृणकुटीरकं ।

इष्टान् कामानवाप्नोति प्रेत्य स्वर्गं महीयते ॥

ऋग्नितां या यजुर्मध्यमामस्वरविभूषिता ।

अत्यन्तसुखलब्धेन देया ब्रह्मपुरी प्रिया ॥

गो-भू हिरण्यदानानि नियमाःसंयमास्तथा ।

गृह्यदानस्य कोशेय कनां नार्हन्ति योदुर्गी ॥

वज्रिपुराणे ।

एवं दत्त्वा गृह्यं राजन् सर्वोपस्करसंयुतं ।

नरोपिण्णपुरं याति गेयमानोऽप्यरीगणैः ॥

तत्र कल्पत्रयं भृगा भोगान् देवैः सुदुर्लभान् ।

कानादिह समायाता राजा भजति धार्मिकः ॥

पुनरपिण्णपुरं न या समजन्तानि पार्थिवः ।

रूपमोभाग्यमन्यतो दोषाद्युनिरपद्रवः ॥

पुत्रपौत्रयुतोलक्ष्मा विद्योगरहितः सुखी ।
भवेन्नरो महाराज गृहं तस्मात् प्रदीयते ॥

भक्ष्यपुराणे ।

य एवं सर्वसम्पन्नं पक्षेष्टं विनिदयेत् ।
कल्पकोटिशतं यावत् ब्रह्मलोके महीयते ॥
शैलजं द्वाकजं वापि यो दद्याद्विधिपूर्वकं ।
वसेत् क्षीरार्णवे रम्ये नारायणसमीपतः ॥
मृगस्यैव यो दद्याद्बृहद्वीपस्तरान्वितं ।
पुरेषु लोकपालानां प्रीत्या मन्वन्तरं वसेत् ॥
कलिकलुषविमुक्तः पूजितः सिद्धसङ्घै
रमरचरसालावीज्यमानोऽप्यप्यपि ।
मिदं शतमपि बभूव पुत्रपौत्रप्रपौचा-
नपि नरकनिमग्नां स्तारयेदेक एव ॥
दिव्यभोगांस्ततो भुक्त्वा राजराजी भवेद्भुवि ।
नारायणवसीपे तो नारायणपरायणः ।
नारायणकथासक्तो जीवेद्दर्शयतं सुखी ॥

भविष्यत्पुराण ।

यः कारयेत् सुदृढहर्म्यवतीं महार्थां
सत्तेवितां द्विजपुरीं सुजनोपभोग्यां ।
दिव्याप्सरोभिरभिनन्दितचित्तवृत्तिः
प्राप्नोत्यसावनुपसम्पदमिन्दुमौलिः ॥

इति गृहदानविधिः ।

सुमन्तुरुवाच ।

मृण्मयं दारुजं शैलं पक्वेष्टकमद्यापि वा ।
 दत्त्वा नन्तः गृहं वापि यथाविभवसंभवात् ॥
 सर्वोपकरणोपेतं सर्वधान्यसमन्वितं ।
 सूर्यायेत्यं गृहं दत्त्वा सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥

इति भविष्यत्पुराणीकं ।

सूर्यगृहदानविधिः ।

महाभारते ।

तथा गवार्थे शरणं शीतवातहरं शुभं ।
 आसप्तमन्तारयित्वा कुलं भरतसत्तम ॥

स्कन्दपुराणे ।

यः कारयित्वा सुदृढं विस्तीर्णं सुसमस्यलं ।
 शीतवातातपहरं सिकताभिर्घृदुत्तरं ॥
 शरीरकण्डूतिहरं स्तंभसंभारसंकुलं ।
 भक्ष्यप्रकल्पितानेकदण्डाधारवदण्डकं ॥
 प्रतीक्षाया सुशुभ्यर्गदामनीगद्गुमद्गुलं ।
 हर्तुं धूमैश्च दंगादीन् प्रकृष्टामनमाश्रयं ॥
 लतकूपनिपानादिजनागयनिवेगनं ।
 प्रयकरतिरम्भारकारिकर्मकरान्वितं ॥

हृणोदकादिनिर्वाहचमकल्पितवृत्तिकं ।
 एवंविधं महारम्यं प्राकारद्वारभूषितं ।
 कृत्वा गृहं गवामर्थे यः पर्वणि निवेदयेत् ॥
 स राजराजो भवति भाग्यारोग्यसमन्वितः ।
 सुरभीलोकमासाद्य दिव्यभोगसमन्वितं ॥
 श्रौडित्वा सुचिरं कालं ततोमानुष्यमागतः ।
 धनरूपसमायुक्तः कुले महति जायते ॥

इति गीर्गहदानं ।

अथाश्वदानं ।

तत्र कालिकापुराणे ।

शङ्करात्परमं नान्यदतस्तस्मै विकल्पयेत् ।
 यतोनामाश्वं वापि कृत्वा पक्षेष्टकामयम् ॥

विकल्पः ।

संकल्पः ।

सुगीलं चारुनिर्वातं परिचारसमन्वितं ।
 व्याख्यामण्डपसंयुक्तमासनैर्विविधैर्युतं ।
 पुष्पोद्यानसमायुक्तं सोदकं शङ्करालयं ।
 ग्राम दीपेन्यनाद्यर्थं प्रेष्याणाञ्चैव चेतने ।
 कौपीनीपानहाद्यर्थमाश्वये विनियोजयेत् ॥
 ततोभ्यर्च्य यतोन् भक्त्या भोजयित्वा विशेषतः ।
 वस्त्रैश्चैव प्रपूज्य भक्त्या तेभ्यो निवेदयेत् ॥

प्रीयतां मे महादेव-चन्द्रमौलिर्महेश्वरः ।
 इत्युक्त्वा पुण्यदिवसे दत्त्वाचैवात्र दक्षिणां ॥
 अनेनाश्रयदातेन सर्व्वकामयुतो नरः ।
 तस्मिंस्त्वमरलोकानां भोगान् गच्छेत्तदालयं ॥

तदालयं ।

ग्रङ्गरालयं ।

शैवपुराणे ।

स्यावरं जङ्गमस्यैव द्विविधं सिद्धमुच्यते ।
 प्राप्तादे स्यावरं कार्य्यं जङ्गमन्तु मठे हितं ॥
 स्यावराज्जङ्गमं श्रेष्ठमिति प्राङ्मुखहर्षयः ।
 दोष्तादिस्थापनस्यैव घानक्रियाप्रकाशनं ॥
 जङ्गमास्तु प्रवर्त्तते तेनाधिक्यन्तु जङ्गमे ।
 तस्माज्जङ्गमलिङ्गेभ्यो विद्यापीठस्य गुप्तये ॥
 कारयित्वा मठं दिव्यं शुद्धशैलेष्टकामयं ।
 गयनासनसंयुक्तं पुष्पारामादिशोभनं ।
 श्रवणापरयोपेतं पुण्यकाले समुत्सृजेत् ॥

ब्रह्मवैवर्त्ते ।

मठदानमधिकृत्याह मार्कण्डेयः ।
 यावत्कान्तिष्ठते भूमौ स मठे जनसेविते ।
 तावदर्पप्रमाणेन कर्त्ता स शुभभाग्भवेत् ॥
 यः कारयेन्मठं शैवं शिवायतनमन्विधौ ।

स शैवं पदमासाद्य कल्यायुतशतं वसेत् ॥
तस्मात्पुण्यक्षयादेतत् पृथिवीमीश्वरप्रियः ।
लभेद्दीर्घायुरारोग्यं सम्पदैर्खर्यसन्ततिं ।
चेतायुगे नृपाधीशः सहस्रक्रतुर्लभेत् ॥
विष्णोरायतने पुण्ये सन्निधौ कारयेन्मठं ।
यः सः स्यात्सकलैर्खर्यसम्पदामालयः सदा ॥

भगवतीपुराणे ।

विजयायैव कर्त्तव्यं पुण्याराममठादिकं ।
सजलं कारयेत्तस्मान्मठारामादिषां नरः ॥
हत्वा मठं प्रयत्नेन शयनासनसंयुतं ।
पुण्यशाले द्विजेभ्योऽथ यतिभ्योवा निवेदयेत् ॥
सर्वान् कामानवाप्नोति निष्कामो मोक्षमाप्नुयात् ॥

ब्रह्मप्रोक्ते ।

मठ-भक्तिश्रयं-वापि सर्वोपकरणैर्युतं ।
कारयित्वा द्विजातिभ्यः पुण्यशाले समुत्सृजेत् ॥
तस्य पुण्यकृता लोका दीयन्ते न कदाचन ॥

अगस्त्यः ।

सर्वकाममवाप्नोति तस्य सम्पद्यते सदा ।
देवायतनकर्त्ता च यद्वोनामाययस्य च ॥
सचमण्डपकारीच क्रीडन् याति गृहोत्तमैः ।

देवीपुराणे ।

प्रामादमण्डपगृहे मठे चित्रशिनातमे ।
 स्रुतो पद्मगालायां सर्वे सं पूजयन्ति ये ॥
 स्वरामान्तर्जलोपेतं मठं भूमिचयोद्धृतं ।
 शान्तिधामाग्निप्रस्थेन विद्यायोगजपादिभिः ।
 युक्तं देवाय दातव्यं सर्वकामप्रदायकं ॥
 महापापारिगमनं ममस्तभूमनापहं ।
 राज्यायुःसुतसौभाग्यवर्धनं कीर्त्तनं तथा ॥
 विगनं नैव कुर्वन्ति मठारामवियर्जितं ।
 सर्वेषां विघ्नदं कर्तुं नृपलोकभयावहं ॥
 तथा । देवागतनकोटिस्थं कुर्याद्देमाण्डभूषणं ।
 एवं सर्वेश्वरं धाम लतं तस्याधिकं फलं ॥
 गङ्गीदके च तत्पुण्यं स्नात्वा च परिकीर्त्तितं ।
 तत्पुण्यं स्वजनैः स्नाप्य तामीशानगतिं राभेत् ॥

स्कन्दपुराणे ।

मठदानमधिकृत्याह ।

यः कारयेन्महद्रम्य सुवेदीसंस्थितं मठं ।
 पञ्चभौमन्विभौमं वा शिवज्ञानरतात्मनां ॥
 शुद्धापवरकैर्युक्तं मन्त्रस्नानसमन्वितं ।
 वास्तुविद्याविभक्तञ्च प्राकारपरिवारेतं ॥
 धूमनिर्गमनोपेतं पूर्वतः सत्रमण्डलं ।
 गन्धपुष्पगृहं कार्यमैशान्यां मठसंयुतं ॥
 भाण्डागारञ्च कौवेर्यां कोष्ठागारञ्च वायवे ।

जलाशयश्च वारुण्यां वातायनसमन्वितं ॥
समितकुशेन्यनस्थानमायुधानाश्च नैऋतौ ।
अभ्यागतालयश्चैव रम्यं शय्यासमन्वितं ।
तोयाग्निदीपसम्भूतैर्युक्तं दक्षिणतो भवेत् ॥
मृद्धान्तराणि सर्वाणि सजलैः कदलीगृहैः ।
पञ्चवर्णैश्च कुसुमैः शोभितानि प्रकल्पयेत् ॥
प्राकारश्च बहिर्हृद्यात् पञ्चहस्तप्रमाणतः ।
प्राकाराश्च बहिः कुर्यात् सर्वदिक्षु समन्ततः ॥
दिव्यं शिवाग्र्यं रामं नानापुष्पोपशोभितं ।
सर्वक्षुत्कुसुमोपेतं नानाहृद्यसमन्वितं ॥
प्रियङ्गुशिखराशोकपुष्पजीवकरिष्टकैः ।
पुन्नागवकुलैश्च घटाटलाविल्वचम्पकैः ॥
श्वेतमन्दारविजयैर्जातीतगरकुष्ठकैः ।
सुवर्णश्वेतयूषीभिर्वर्षान्म्लानकुरण्टकैः ॥
करवीरैः कर्णिकारैर्नानावर्णैरनेकशः ।
स्थानविन्यासचरितैः सन्मार्गाधारसंयुतैः ॥
वृक्षैर्बहुविधैर्युक्तं दिग्विदिक्षु जलान्वितं ।
सितरक्ताञ्जकुसुमैर्नीलरक्तोत्पलैर्युतं ॥
लतावितानमृष्टकैः क्वचित् क्वचिदवस्थितैः ।
कदलैः स्तम्भखण्डैश्च दाहिमाद्यैर्विराजितं ।
इति कृत्वा बहिस्तस्य प्राकारं कारयेन्महत् ॥
कपाटगोपुरोपेतं परिखावटसंयुतं ।
तृतीयाच्च पुरादूर्ध्वं विद्याव्याप्त्यानमच्छुषं ॥

गवाक्षनिर्गमोपेतं विचित्रं परिकल्पयेत् ॥
 पुराञ्च पञ्चमं कार्यं शिवस्य वसतीगृहं ।
 पट्टहस्तमट्टहस्तं वा दारुपट्टविनिर्मितं ॥
 तत्र मृदारुशैलं वा स्थापयेद्दिधिवच्छिवं ।
 सर्वविद्याविधातारं सर्वज्ञं कुलमीश्वरं ॥
 वृतं शिष्यप्रशिष्यैश्च व्याख्यानोद्यतपाणिकं ।
 पद्मासनस्थं सुखेतं प्रसन्नवदनं गुरुं ॥
 एवं शिवान्यमं कृत्वा भक्त्या विज्ञानुसारतः ।
 तत्प्रतिष्ठां ततः कुर्यात् पूजालङ्कारलक्षणां ॥
 विद्यादानोक्तविभवैः शोभां कृत्वा मठाग्रतः ।
 पञ्चभिः पञ्चगव्यैस्तं स्थाप्यैशान्यान्दिशि क्रमात् ॥
 स्थापयेद्बन्धतोयाद्यैः शिवशास्त्रपरिश्रुतैः ।
 तूर्य्यघोषैस्तुमानीय स्थापयेत् पुष्पमण्डपे ॥
 ततश्चन्दनपुष्पाद्यैः पूजयित्वाधिवासयेत् ।
 जप्त्वा पञ्चविधं स्तोत्रं शिवं विज्ञापयेत्ततः ॥
 अद्याधिवासनं देव श्वः प्रतिष्ठा भवेत्तव ।
 भक्तानामनुकम्पार्थं सान्निध्यमुपकल्पयेत् ॥
 प्रातः संस्नाप्य देवेशं पूजयित्वा प्रवेशयेत् ।
 पवित्रैः स्थापयेद्देवां पादादारभ्य पञ्चभिः ।
 ततः सुगन्धगन्धाद्यैर्नित्यं शोध्यं शिवालयं ॥
 शिवस्य पूजयेत्पुष्पैः स्नानवस्त्रयुगान्वितैः ।
 सशिरस्तं प्रणम्येशं गुरु र्याख्यां प्रवर्त्तयेत् ॥
 प्राङ्मुखोदङ्मुखोवापि पु स्थाह्वयं शिवाग्रतः ।

ततः सम्यज्जयेद्दत्ता यजमानः शयंगुहं ॥
 दक्षिणाभिधिं नित्राभिर्भाषनाद्यैश्च पूजयेत् ।
 निवेदयेत्ततः स्थानं मर्षैर्षां शिवयोगिनां ।
 मर्ष्योपकरणोद्योतं प्रक्षिपत्य पुनः पुनः ॥
 एवं शः कारयेदात्मः श्रीमच्छिवपुरं महत् ।
 मर्ष्यपापविनिर्मुक्तः शिवलोके महीयते ॥
 स्वर्गोच्चविंशकोपेतः समुत्पन्नपरिवारितः ।
 पुत्रमित्रादिसंयुक्तः शान्तः पुरपरिष्कृतः ॥
 सुविनिर्भैरवाद्यानां रसंगैः सख्यैः कामिकैः ।
 शिववत् क्रोडते भोगैरणिमादिगुणैर्युतः ॥
 ततः कालेन महता विद्यादानप्रभावतः ।
 ज्ञानयोगं समासाद्य तत्रैव प्रतिमुच्यते ॥
 स्वपतिव्यापका वृत्ता वलीवर्दीय कर्मिणः ।
 यान्ति रुद्रपुरं सर्वे तदध्यक्षाय ये नराः ॥
 ये चान्ये हस्तिभृतकाः शिवाय तनकर्मिणः ।
 तेऽपि याति श्रुताः स्वर्गं शिवकर्मभानुभावतः ॥

भविष्यत्पुराणे ।

कारयित्वा दृढस्तम्भं शुभं पक्षेष्टकामयं ।
 मठं कमठपृष्ठाभमाभासितदिगन्तरं ।
 सुधानिलिप्तं शुभं सुखशालाविराजितं ।
 दद्यादनन्तफलदं शैववैष्णवयोगिनां ।

वाराणसपुराणे ।

धिभोमं वा द्विभोमं वा कुर्याद्वैकभूमिकं ।
 मठं विचित्रगानाथं विराजन्मत्तवारुणं ॥
 ध्यानाध्ययनपोनादिव्याख्यानम्यानभूषितं ।
 सुधया वा गिन्ताभिर्वा मममस्त्रितभूमिकं ॥
 विन्यस्तपुस्तकाधारभूतनूतनमद्भुतं ।
 नामाफलाकुलोद्यानराक्षिमण्डपमण्डितं ॥
 निर्गमस्वादुषानोयसुसमभूतजनाश्रयं ।
 यतीनां पथिकानाञ्च निवासमुपमेदुषां ॥
 पादुकोपानहृष्टकोपोनेत्यनयागमा ।
 सपयोगिपदार्थानामन्येषामपि नथ्ये ॥
 ग्रामं वा विपुलां भूमिं प्रदद्याच्छ्रवणान्वितः ।
 एवं समाश्रयं कृत्वा तापसानां हितावहं ॥
 अन्येषामपि लोकानां दुःखिनामाश्रयार्थिनां ।
 समाश्रयं प्रयच्छामि प्रीयतां मे जगदिधिः ॥
 एवं दत्त्वा महाराजन् सुविचित्रं समाश्रयं ।
 अश्वमेधमहस्त्रस्य फलमाप्नोत्वसंगमं ॥
 गिरि विष्णुपुरे स्थित्वा तद्रूपवत्त्रिक्रमः ।
 भोगानपि वञ्चन् भुक्त्वा परं निर्व्याणमृच्छति ॥
 यः कारयेदितिविचित्रविशालशाल ।
 मालाकुलं रुचिरकुक्ष्य वितानयुक्तं ॥
 दिव्याङ्गनापरिहृतोऽथ भवेन्मुरारेः ।
 पारे भवार्णवजनस्य वा सौख्यमेति ॥

इत्याययदानं ।

अथ प्रतिययदानं ।

तत्र भविष्यपुराणे ।

प्रतियये सुविस्तीर्णं कारिते सजलेभ्यः ।

दौनानायजनार्थाय ततः किञ्च कृतं भवेत् ॥

यज्ञिपुराणे ।

कारयित्वा दृढस्तम्भं शुभं पक्वेष्टकामयं ।

प्रतिययं सुविस्तीर्णं सुभूमिं लक्षणाञ्चितं ॥

सुधानुलिप्तं गुप्तञ्च सुखशालाविराजितं ।

दद्यादनन्तफलदं शैववैष्णवयोगिनां ॥

प्रतिययं सुविस्तीर्णं सदनं सुजलान्वितं ।

दौनानायजनार्थाय कारयित्वा गृहं शुभं ।

निवेदयेत् पथिस्थेभ्यः शुभद्वारं मनोहरं ॥

देवीपुराणे ।

शक्र उवाच ।

पुरस्य पश्चिमे भागे दक्षिणेचीत्तरेऽथ वा ।

पूर्वे वा मध्यतोवापि ये कुर्वन्ति प्रतिययं ॥

देवतास्तत्र काः स्थाप्याः का न स्थाप्या द्विजोत्तम

दिग्विभागगतां ब्रूहि स भवेद्येन शान्तिदः ॥

ब्रह्मीवाच ।

दक्षिणेचीत्तरपूर्वेण पश्चिमेन सुरेश्वरः ।

अथ मध्यगतः शक्रः कार्योऽयं तत्प्रतिययः ॥

यत्र यान्ताय खिवाय विश्राम्यन्ति द्विजातयः ।
 प्रतिययस्य कर्त्तारः स्वर्गे तिष्ठन्ति ते चिरं ॥
 तस्मात् प्रतिययः कार्यो दृष्टादृष्टफलाधिभिः ।
 देवताधिष्ठितः शक्रः सर्वसौख्यप्रदो भवेत् ॥
 देवतानान्त्यं प्रोक्तं चतुर्थी नोपपद्यते ।
 महिषघ्नी तथा यच्च नायकं चात्र कारयेत् ॥
 महिषघ्नी भवेन्मध्ये ज्येष्ठस्थाने नचान्यथा ।
 वामतो नायकः कार्यो दक्षिणे यक्षराट् तथा ॥
 अथवा दिग्गता कार्या तत्रापि कथयामि ते ।
 यद्द्वारं संमुखं तस्य देवो तत्र प्रतिष्ठयेत् ॥
 न यच्च नायकं कार्यं द्वाराभ्यां मध्यतः स्थितं ।
 एवं कृते फलं यत्तु वक्तुं तत्केन शक्यते ।
 केवलं फलमेतस्य सुखं राज्यं यशः यियं ॥

यमः ।

आसनं पादशौचञ्च दीपमन्नं प्रतिययं ।
 दद्यात्प्रेतानि यः पञ्च स यज्ञः पञ्चदक्षिणः ॥
 अन्नदः प्राणदो ज्ञेयो रूपदो वस्तुदः स्मृतः ।
 स हि सर्वप्रदो नाम यो ददाति प्रतिययम् ॥
 अश्वमेधमहस्त्रस्य राजसूयगतस्य च ।
 पुण्डरीकसहस्रस्य योगिष्ववसथीनरः ॥
 विष्णुः प्रतिययं तथा शय्याभादाभ्यङ्गय दीपकं ।
 प्रत्येकदानेनाप्नोति गोप्रदानसमं फलं ॥
 आयुर्मे च यतिर्व्यस्य विश्राम्यति मुहूर्त्तकं ।

किं तस्यान्येन धर्मेण कृतकृत्योहि स स्मृतः ॥

जन्मप्रभृति यत्पारं गृहस्थेन ॥ सञ्चितं ।

निर्माज्जयति तत्सर्वं एकरात्रोपितोयतिः ॥

तथा । तपोजपैः कृशीभूतो व्याधितोऽवसथार्हकः ।

वृद्धोऽग्रगृहीतश्च तथान्योषिकलेन्द्रियः ॥

नौरुजश्च युवाश्चैव भिक्षुर्नावसथार्हकः ।

नौरुजश्च युवाश्चैव ब्रह्मचर्याद्दिनश्च्यति ॥

ब्रह्मचर्याद्दिनष्टस्तु कुलं गोत्रञ्च नाशयेत् ।

वसन्नवसथे भिक्षुर्मथुनं यदि सेवते ॥

तस्यावसथनाशस्य मूलान्यपि निरुन्मतिः ।

गृहस्थतिः ।

आगतस्यासनन्दद्याच्छ्रान्तस्य शयनं तथा ।

लपितस्य तु पानीयं क्षुधितस्य तु भोजनं ॥

चक्षुर्दद्यान्मनोदद्याद्वाचन्दद्याच्च स्मृतां ।

एष साधारणोधर्मस्तुर्व्वर्ण्योऽब्रवीन्मनुः ॥

प्रीयते स्वागतेनाग्निरासनेन शतक्रतुः ।

पितरः पादशौचेन भोजनेन प्रजापतिः ॥

मनुविष्णुश्रुतातपाः ।

येषामनश्रवतिभिःर्विप्राणां व्रजते गृह्यान् ।

ते वै खरत्वमुष्ट्रत्वमश्वत्वं प्रतिपेदिरे ॥

यस्य चैव गृहे विप्रोवसेत्कथिद्भोजितः ।

न तस्य देवाः पितरः हव्यं कथञ्च भुञ्जते ॥

अतिथिर्यत्र वै ग्रामे भिन्नमाणः प्रयत्नतः ।
 जेते निरशनस्तत्र ब्रह्महत्या विधीयते ॥
 अपि शाकम्पचानस्य शिलोब्धेनापि जीवतः ।
 स्वदेशे परदेशे वा नातिथिर्विमना वसेत् ॥
 एकरात्रन्तु निवसन्नतिथिर्त्राघ्णः स्मृतः ।
 अनित्यं हि स्थितो यस्मात् तस्मादतिथिरुच्यते ॥

यमः ।

तिथिपर्वास्तवाः सर्वे त्यक्ता येन महात्मना ।
 सोऽतिथिः सर्वभूतानां शेषानभ्यागतान्विदुः ॥
 व्रतो यतिर्वैकरात्रं नियसद्बुध्यतेऽतिथिः ।
 यस्मान्नित्यं नवसति तस्मात्तमतिथिं विदुः ॥

पर्वाण्यमावास्यादीनि उक्तवा विद्याहादयः

तिथिस्तद्व्यतिरिक्ता दीपालिकाप्रतिपदादिः ।

एतान्यत्रविशेषप्राप्तिहेतूनि येन धर्मपरेण त्यक्तानि सोऽति-
 थिरित्यर्थः ।

गौतमः ।

असमानग्रामोऽतिथिरेकरात्रिकोऽधिहृत्सूर्योपस्थाधीति ॥

‘एकरात्रिकः’ एकरात्रवसनशीलः ।

‘अधिहृत्सूर्यशब्दः’ सायङ्कालपरः, ।

‘दत्तः’ सुधावस्तूनि वक्ष्यामि शिष्टे च गृहमागते ।

मनश्चतुर्मुखं वाचं सौम्यन्दद्यात्तुष्टयं ॥

सुधावस्तूनि, अनायाससम्पदानि,

अभ्युदयानमिहागच्छपूर्वालापः प्रियान्वितः ।

उपासनमनुव्रज्या कार्याखेतानि यत्नतः ॥

‘उपासनं, समीपे स्थितिः ।

इपदस्तूनि चान्यानि भूमिरापस्तृणानि च ।

पादशौचं तथाभ्यङ्गमाश्रयः शयनस्तथा ॥

इपदस्तुत्वं, चास्यायाससाध्यत्वात् ।

किञ्चिद्वाचौ यथाशक्तिर्नास्त्यानश्रन् गृहे वसेत् ॥

मनुः ।

आसनाशनशय्याभिरङ्घ्रिर्भूलफलेन वा ।

नास्य कश्चिद्वेप्रेहे शक्तितोनर्धितोऽतिथिः ॥

श्रीमार्कण्डेय पुराणे ।

कुर्यात् प्रतिश्रयगृहं यथिकानां हितावहं ।

निजगेहैकदेशे वा साधून् पात्र्यामिवासयेत् ॥

अक्षयं पुण्यमुद्दिष्टं तस्य स्वर्गापवर्गदं ।

सर्वकामसमृद्धोऽसौ देववद्विव मोदते ॥

इति प्रतिश्रयदानं ।

अथ कन्यादानमुच्यते ।

तत्र लिङ्गपुराणे ।

कन्यादानं प्रवक्ष्यामि सर्वदानोत्तमोत्तमं ।

बृहस्पतिः ।

सहस्रमेव धेनूनां शतश्वानदुहां समं ।

दशानहुक्षमं यानं दशयानसमो हयः ॥

*दशयानसमा कन्या भूमिदानञ्च तत्तमं ।

तस्मात्सर्वेषु दानेषु कन्यादानं विशिष्यते ॥

अत्रिः ।

पालुकायाः कृतोरागिर्यावत्समर्पिमण्डलं ।
गते वर्षसहस्रे तु पलमेकं विशीर्यते ॥
क्षयश्च दृश्यते तस्याः कन्यादाने न विद्यते ॥

महाभारते ।

करन्धमस्य पुत्रस्तु भरतो नृपतिस्तथा ।
कन्यामङ्गिरसे दत्त्वा दिवमाशु जगाम ह ॥
राजा मितसहस्रापि वशिष्ठाय महात्मने ।
दमयन्तीं प्रियां दत्त्वा तथा सह दिवङ्गतः ॥
मदिराक्षस्य राजर्षिर्दत्त्वा कन्यां सुमध्यमां ।
हिरण्यहस्ताय गतो लोकान् देवैरभिष्टुतान् ॥
लोमपादश्च राजर्षिः शान्तां दत्त्वा सुतां प्रभुः ।
ऋष्यशृङ्गाय विपुलां सर्वकामैरयुज्यत ॥

कश्यपः ।

अग्निष्टोमातिरात्राणां शतं शतगुणं शतं ।
लभते कन्यायां दत्त्वा मन्त्रहोमैरलङ्कृतां ॥
अनङ्गं सहस्राणां दशानां धुर्यवाहिनां ।
सुपात्रे विधिवद्दानं कन्यादानञ्च तत्तमं ॥

देवलः ।

तिस्रः कन्या यथान्यायं पालयित्वा निवेद्य च ।
न पिता नरकं याति नारी वा स्त्रीप्रसूयिनी ॥

वशिष्टः ।

सर्वेषामिव दानानामेकजन्मानुगं फलं ।

हाटकचितिगौरीणां सप्तजन्मानुगं फलं ॥

संवत्सः ।

अलङ्कृत्य तु यः कन्यां भूषणाच्छादनाग्रैः ।

दत्त्वा स्वर्गमवाप्नोति पूज्यते वासवादिभिः ॥

वर्द्धपुराणे ।

कन्यां ये तु प्रयच्छन्ति यथाशक्त्या स्वलङ्कृतां ।

ब्रह्मदेयां द्विजयेष्ठ ब्रह्मलोकं व्रजन्ति ते ॥

कूर्मपुराणे ।

कन्यामलङ्कृतां वित्तशक्त्या दत्त्वा सकौतुकं ।

गौरीलोकमवाप्नोति विप्राय शुश्रूषाक्षिणे ॥

नारदीयपुराणे ।

चतुर्णामयमाणान् नृहस्थः श्रेष्ठ उच्यते ।

नृहस्थाश्च नृहं श्रेष्ठं नृहश्चैव वरस्ति ॥

तस्मात् कन्याप्रदानस्य नान्यदानैस्तुला श्रुता ।

अतः प्रदेया विद्वद्भिः कन्या सर्वार्थकाङ्क्षिभिः ॥

याज्ञवल्क्यः । पिता पितामहोभ्राता सकुल्यो जमनी तथा ।

कन्याप्रदः पूर्वनाथे प्रकृतिस्थः परः परः ॥

नारदः । पिता दद्यात् स्वयं कन्यां भ्राता वानुमते पितुः ।

मातामहो मातुल्य सकुल्य वान्ववास्तथा ॥

माता त्वभावे सर्वेषां प्रकृतो यदि वर्त्तते ।

तस्यामप्रकृतिस्थायां दद्युः कन्यां स्वजातयः ॥

स्कन्दपुराणे ।

आत्मोक्त्य सुवर्णेन परकीयान्तु कन्यकां ।
धर्मेण विधिना दातुमसगोत्रोऽपि युज्यते ॥

विवाहाधिकारिणमाह मनुः ।

वेदानधीन्य वेदौ वा वेदं वापि यथाक्रमं ।
अविप्लुतव्रद्धाचर्योऽगृहस्थाथममावसेत् ॥
गुरुणानुमतः स्नात्वा समावृत्तो यथाविधि ।
उद्वहेत द्विजोभार्यां सवर्णां लक्षणान्वितां ॥

याज्ञवल्क्योपि ।

वेदं व्रतानि वा पारकीत्वाप्युभयमेव वा ।
अविप्लुतव्रद्धाचर्यो लक्षणां स्त्रियमुद्वहेत् ॥

त्रिखामित्रः ।

कन्यामलङ्घतां दत्त्वा समाहृत्य नराधिप ।
विद्यार्थिने व्राह्मणाय कन्यादानं तदुच्यते ॥

भविष्यत्पुराणे ।

कन्यामलङ्घतां दद्यादनादाय नराधिप ।
द्विजाय यद्विदुषे कन्यादानं तदुच्यते ॥
दद्याद्गुणयुक्ते कन्यां नग्निकां धर्मचारिणीं ।
अपि नो गुणहीनाय नोपरुध्वाद्भगवन्तं ॥

तथा,—कन्या देया श्रोत्रियाय ब्राह्मणाय तपस्विने ।

साक्षादधीतवेदाय विधिना ब्रह्मचारिणे ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

कन्यान्तु परया भक्त्या बलवृत्त्य प्रयत्नतः ।

कुलीनाय सुरूपाय गुणज्ञाय विज्ञेयतः ॥

कन्यां वरयमाणाय दद्यादेव विधिः स्मृतः ।

शारङ्गपुराणे ।

सुशीलाय सुवृत्ताय सुविद्याय तपस्विने ।

कन्या देया प्रयत्नेन नेतरस्मै कथञ्चन ॥

परिणयेकन्यालक्षणानि तु ।

स्कन्दपुराणे ।

सुरूपां लक्षणेपेतामव्यङ्गाङ्गीं कुलोद्भवां ।

कन्यां भ्रातृमतोश्चैव धर्माधार्मी समुद्भवेत् ॥

विशालनेत्रां सुमुखीं नीलकुक्षितमूर्ध्वजाम् ।

आताम्रपाणिपादाद्यां कम्बुध्रीयां सुमध्यमां ॥

विशालजघनाञ्चारुनितम्बस्थलभूयितां ।

असूलगुल्फदशनां आश्यामाधरतालुकां ॥

अपिङ्गाक्षीमकपिलामस्फुरच्चरणां शुभां ।

असूलगण्डनासायां शस्तामाहुर्मनीषिणः ।

उदहेत्तादृशीं कन्यां रोगदोषविवर्जितां ॥

वर्जनीयकन्यानि

रूपणं बह्मपुराणे ।

महान्त्यपि समृद्धानि गोजाविधनधान्यतः ।

स्त्रीसम्बन्धे दशेमानि कुलानि परिवर्जयेत् ॥
 हीनजातिसुपापण्डसुजनोद्देगकारिणां ।
 क्लृप्तमयसदावाच्यशिविकुष्ठिकुलानि च ॥
 यस्यास्तु न भवेद्भ्राता न च विज्ञायते पिता ।
 नोपयच्छेत्तां प्राज्ञः पुत्रिकाधर्मशङ्कया ॥

अथाह सम्बन्धः ।

अष्टवर्षा भवेद्गौरी नवमे नग्निका भवेत् ।
 दशमे कन्यका प्रोक्ता द्वादशे वृषणी स्मृता ॥

आह्वद्विराः ।

प्रप्राप्तं रजमा गौरी प्राप्ते रजसि रोहिणी ।
 अन्यञ्जनकृताग्यामा कुचहोना तु नग्निका ॥

काश्यपः ।

सप्तवर्षा भवेद्गौरी दशवर्षा तु कन्यका ।
 प्राप्ते तु द्वादशे वर्षे कुमारीत्वमिधीयते ॥
 रामकाले तु सम्प्राप्ते सोमोभुक्नोत् कन्यकां ।
 रजःकाले तु गन्धर्व्या शक्रस्तु कुचदर्शने ॥
 तन्मादुहाहयेत् कन्या यावन्नर्तुमती भवेत् ।
 विवाहश्चष्टवर्षायाः कन्यायाः शम्पते बुधैः ॥

अथाह मनु ।

चतुर्णामपि वर्णानां प्रत्येह च हिताहितान् ।
 अष्टाविमान् समामेन स्त्रीविवाहाद्विबोधत ॥
 ब्राह्मी देव स्तयाचार्यः प्राजापत्यस्तथासुरः ।

गान्धर्वो राजसस्यैव पैशाचयाष्टभोमतः ॥*
 चतुरो ब्राह्मणस्याद्यान् प्रशस्तान् कवयोविदुः ।
 राजसं चत्रियस्यैवमासुरं वैश्यशूद्रयोः ॥
 पञ्चानाञ्च त्रयोधर्म्यां द्वावधर्मागौ स्थिताविह ।
 पैशाचयासुरस्यैव न कर्त्तव्यो कवचन ॥
 पृथक् पृथक् विमिश्रो वा विवाहो पूर्व्वनोदितौ ।
 गान्धर्वो राजसस्यैव धर्मागौ क्षत्रस्य तौ स्मृतौ ॥

पैठीनसिः ।

गान्धर्वासुरो राजस्यस्य, राजसोवैश्यस्य, पैशाचः
 शूद्रस्य, सर्व्वेषामार्धः प्रमाणम् ।

आह प्रचेताः ।

पैशाचःसंस्कृतप्रसूतानां प्रतिलोमजानाञ्च ।

मनुः ।

धीयथेषां विवाहानां मनुना कीर्त्तितो गुणः ।
 सम्यक् शृणुत तं विप्राः सर्व्वं कीर्त्तयतो मम ॥
 दश पूर्व्वान् परान्वंशानाजानचैकविंशकं ।
 ब्राह्मीपुत्रः सुकृतकश्चोचयत्नेनसः पितृन् ॥
 दैवोद्भजः सुतयैव सप्त सप्त परावरान् ।
 आर्योद्भजः सुतस्त्रींस्त्रीन् षट्कं कायोद्भजः सुतः ॥
 ब्राह्मादिषु विवाहेषु चतुर्व्वेवानुपूर्व्वशः ।
 ब्रह्मवर्धस्त्रिनः पुत्रा जायन्ते शिष्टसम्भवाः ॥

रूपसत्त्वगुणोपेता धनवन्तो यशस्विनः ।

पर्याप्तभोगा धर्मिष्ठा जीवन्ति च शतं समाः ॥

इतरेषु च शिष्टेषु नृयंसानृतवादिनः ।

लायन्ते दुर्विवाहेषु ब्रह्मधर्महिपः सुताः ॥

अनिन्दितैः स्त्रीविवाहैरनिन्द्या भवति प्रजा ।

निन्दितैर्निन्दिता नृणां तस्मान्निन्द्यान् विवर्जयेत् ॥

अथ तेषां सप्तशानि ।

तत्र विष्णुः ।

आह्वय गुणवते कन्यां कन्यादानं स ब्राह्मः ।

वौधायनः ।

श्रुतशोले विज्ञाय ब्रह्मचारिणे ऽर्थिने देयेति स ब्राह्मः ।

प्रचेताः ।

सवर्णाय नम्रिकासुदकेन दद्यात् स ब्राह्मो विवाहः ।

व्यासः ।

आच्छाद्यासङ्घतां कृत्वा त्रिः परिक्रम्य पावकं ।

नामगोत्रे समुद्दिश्य दद्याद्ब्राह्मो विधिस्त्वयम् ॥

भनुः ।

यज्ञे ॥ वितते भग्न्यक् कर्मकुर्विति ऋत्विजे ॥

अनङ्गत्वं सुतादानं दैवं धर्मं प्रचक्षते ॥

एकद्रोमिथुनं देवः वरादादाय धर्मतः ।

कन्याप्रदानं विधिवदार्षो धर्मः स उच्यते ॥

हारीतः ।

अनिन्द्यमन्येरवितर्कयन् विधिवदस्तयुगं दत्त्वा अनया सह
धर्मयर्थ्यतामिति प्राजापत्यः ॥

मनुः ।

सहोभो चरतां धर्ममिति वाचानुभाष्य तु ।
कन्यादानं समभ्यर्थ्य प्रजापत्योविधिः स्मृतः ॥
ज्ञातिभ्यो द्रविणं दत्त्वा कन्यायै चैव श्रुतितः ।
कन्याप्रदानं स्वाच्छ्रुत्यादासुरोधर्म उच्यते ॥
इच्छयान्धोऽन्यसंयोगः कन्यार्याय वरस्य च ।
गान्धर्वः स च विज्ञेयो मैथुन्यः कामसम्भवः ॥
हत्वा श्लिष्ट्वा च भित्त्वा च क्रोशन्ती रुदती गृह्णात् ।
प्रसह्य कन्याहरणं राक्षसो विधिरुच्यते ॥
सुतां मतां रहन्त्येव हत्वा यत्रोपनीयते ।
स पापिष्ठो विवाहानां पैशाचः प्रथितोऽष्टमः ॥

अथ वज्रिपुराणे ।

ब्राह्मेण तु विवाहेन यस्तु कन्यां प्रयच्छति ।
ब्रह्मलोकं व्रजेत् क्षिप्रं ब्रह्माद्यैः पूजितः सुरैः ॥
दैवेन तु विवाहेन यस्तु कन्यां प्रयच्छति ।
भित्त्वा हारन्तु सूर्यस्य स्वर्गलोकश्च गच्छति ॥
गान्धर्वेण विवाहेन यस्तु कन्यां प्रयच्छति ।
गन्धर्वलोकमासाद्य क्रीडते देववच्चिरम् ॥

शुन्केन दत्त्वा यः कन्यान्तां पश्चात्सम्यगर्चयेत् ।

स किन्नरैश्च गन्धर्वैः क्रोडते कालमक्षयं ॥

भविष्यत्पुराणे ।

विलेख गोचनक्षत्रे राशिकूटादिकं शुभम् ।

सुलग्ने सुसुहृत्ते च दद्याच्चैव यथाविधि ॥

उभयस्यापि पक्षस्य सनीभ्यदयपूर्व्वकम् ।

कुमार्यास्त्वष्टवर्षायाः गम्यते पाणिपोडनम् ॥

आह पैठोनसिः ।

पाणिग्रहणसंस्कारः संवर्णासूपदिश्यते ।

असंवर्णास्त्रयं ज्ञेयो विधिरुद्राहकर्मणि ॥

शरः क्षत्रियया ग्राह्यः प्रतीदो वैश्यकन्यया ।

वसनस्य दशा ग्राह्या शूद्रयोत्कृष्टवेदने ॥

ऋष्यशृङ्गः ।

वरगोत्रं समुक्षार्य्यं प्रपितामहपूर्व्वकम् ।

नाम सङ्कोर्त्तयेद्द्विहान् कन्यायाश्चैव मैव हि ॥

तिष्ठेत्पूर्व्वमुखोदाता वरः प्रत्यङ्मुखो भवेत् ।

मधुपर्काञ्चितां चैनां तस्माद्दद्यात् मद्चिन्तां ।

उदपात्र ततोऽष्टमन्त्रेणानेन दापयेत् ॥

गौरीं कन्यामिमां विप्रं यथाशक्ति विभूषितां ।

गोत्राय गर्भणे तस्मै दत्तां विप्रसमाश्रयां इति ॥

इदमिह दानवाक्यं ।

या दद्यात् अमुकसगोत्रस्य अमुकप्रवरस्य अमुकगर्भणः प्रपौ-

त्राय, अमुकसगोत्रस्य अमुकप्रवरस्य अमुकगर्भेणः पौत्राय,
अमुकसगोत्रस्य अमुकप्रवरस्य अमुकगर्भेणः पुत्राय, अमुकसगो-
त्राय अमुकप्रवराय अमुकगर्भेणे वराय, अमुकसगोत्रस्य अमुक-
प्रवरस्य अमुकगर्भेणः प्रपौत्रौ, अमुकसगोत्रस्य अमुकप्रवरस्य
अमुकगर्भेणः पौत्रीं, अमुकसगोत्रस्य अमुकप्रवरस्य अमुक-
गर्भेणः पुत्रीं, अमुकसगोत्रां अमुकप्रवरां अमुकगर्भेणामि-
माङ्गान्यां सालङ्कारां प्रजापतिदेवतां अमुककामस्तुभ्यमहं सम्प-
ददे । एतत्कन्यादानप्रतिष्ठार्थं दक्षिणामिदं हिरण्यं सम्पददे-
न ममेत्युक्तार्थं दानमन्त्रं पठेत्, प्रतिग्रहीता तु प्रणवपूर्व-
स्मृत्योक्त्या कीदादिति मन्त्रमुदाहरेत् ।

भूमिं गावय दासोज वासामि च स्वगन्तितः ।
महिष्योवाजिनयैव दद्यात्सर्वमणोनपि ॥
ततः स्वगृहविधिना होमाद्यं कर्म कारयेत् ।
यथाचारं विधेयानि मङ्गल्यकुतुकानि च ॥

लिङ्गपुराणे ।

कन्यां सचणसम्पदां सर्वदोषविश्रजिताम् ।
मातापित्रोस्तु सम्यादं कृत्वा दत्त्वा धनं मष्टम् ॥
प्राप्नोक्त्य तु संस्थाप्य वस्त्रं दत्त्वा नयं शुभम् ।
भूपणैर्भूषयित्वा च गन्धमात्यैरघाशयेत् ॥
निमित्तानि समोष्ठाद्य गोत्रमक्षतकाटिकम् ।
उभयोपि समासीष्य उभौ संपूज्य वयतः ॥
दातव्या त्रीतिवार्यैश्च ब्राह्मणाय तृपणिने ।

साचादधोतवेदाय विधिना ब्रह्मचारिणे ॥
 दासोदासासनाद्यश्च भूषणानि विशेषतः ।
 चैत्राणि च धन वापि तथान्यानि प्रदापयेत् ॥
 यायन्ति सन्ति रोमाणि कन्यायाय तनौ पुनः ।
 तावद्वर्षसहस्राणि रुद्रलोके महोयते ॥

वज्रिपुराणे ।

एवं यच्छन्ति ये कन्यां यथाशक्त्या स्वलङ्घितां ।
 विवाहकाले संप्राप्ते यद्योक्ते सदृशे नरे ।
 क्रमात्क्रम क्रतुशतमनुपूर्वं लभन्ति ते ॥
 श्रुत्वा कन्याप्रदानञ्च पितरः प्रपितामहाः ।
 विमुक्ताः सर्वपापेभ्यो ब्रह्मलोकं व्रजन्ति ते ॥
 तथा । न मन्यङ्गारयेत्तासां पूज्याय सततं गृहे ।
 ब्रह्मादयो विशेषेण ब्रह्मभोज्यं सदा भवेत् ॥
 अप्रजायाय कन्याया न भुञ्जीयात् कदाचन ।
 दौहित्रस्य मुखं दृष्ट्वा किमर्थमनुशोचसि ॥
 महासत्त्वसमाकोर्णाश्नास्ति ते नरकाद्वयं ।
 तोर्णस्त्वं सर्वदुःखेभ्यः पर स्वर्गमवाप्स्यसि ॥
 दौहित्रस्य तु दानेन नन्दन्ति पितरः सदा ।
 यत् किञ्चित् कुरुते दानं तदानन्त्याय कल्पते ॥
 दत्त्वा कन्या न शोचेत् क्षुधिता ताडिता पिवा ।
 नानादुःखाभिभूता वा तथैवाशरणा कृशा ॥
 कुर्यान्नन्यु न चैवास्या आगताच्चैव पोषयेत् ।

शोचन्ति यामयो यत्र विनश्यत्याशु तत्कुलं ।
 न भुञ्जन्ति च यत्रैव निर्दहन्त्यप्रपूजिताः ।
 तस्मादेताः सदाभ्यर्था भूषणाच्छादनाशनैः ॥
 भूतिकामैर्नरैर्नित्यं सुतापुत्रस्तु सर्वदा ।
 सन्तुष्टः स्यात्तथा पूज्यः स आह्वेषस्तवेपु च ॥
 यस्मिन्नेवं कुले नित्यं कल्याणं तत्र वै भुवं ।
 इह कीर्त्तिर्भवेत् स्वर्गः परत्र द्विजसत्तम ॥
 तिलराशिः कृतोयावद्विवाकरसमुच्छ्रितः ।
 वर्षान्ते गृह्यते तस्मात् तिल एकस्तु यावता ॥
 संचयं लभते तावद्गृहलोकस्य निधितं ।
 गतगण्युतिमानेन सञ्चितैर्हयरोमभिः ॥
 विशीर्यते तुरालिङ्गं वर्षे कन्याप्रदस्तथा ।
 तावत्स्वर्गं लभेत् यावत्सर्वलोभान्तु संचयः ॥
 महीदातुय गोदातुः कन्यादातुय ये रथाः ।
 कन्यादानानुगाः पथात्समं यान्ति त्रयोरथाः ॥
 अयाचितप्रदातुय सत्यवादिन एव च ।
 नित्यं स्वाध्यायशीलस्य समं यान्ति त्रयोरथाः ॥
 कूकुदयाश्चमेधो च प्राणदाता द्विजेषु च ।
 समं यान्ति रथा ह्येते त्रयोवै नात्र संगयः ॥

अलङ्कृत्य कन्याप्रदाता 'कूकुदः ।'
 कन्यादानं दरिद्रस्य योददाति परिष्कृतं ।
 पूर्त्तं धर्ममवाप्नोति यथावदिधिकम्पितं ।

* न शोचन्ति चेति कविह्पाठः ।

तस्मात् कन्या प्रयत्नेन दातव्या त्रैय इच्छता ॥

स्कन्दपुराणे ।

वेवाहिकप्रदानं वा योददाति दयापरः ।

विमानेन विचित्रेण किङ्किणीजालमालिना ।

महेन्द्रभवने याति सेव्यमानोऽप्सरोगणैः ॥

इति कन्यादानविधिः ।

अथ द्विजभ्यापनं तत्र दधः ।

मातापितृविहीनन्तु संस्कारोदहनादिभिः ।

यः स्थापयति तस्येह पुण्यसंख्या न विद्यते ॥

कालिकामुराणे ।

कारयित्वा तथोद्वाहं त्रीचियाणां कुलेषु च ।

वेदवच्छेलहस्तेषु द्विजेष्वेकादशस्तथा ॥

वातागृहाणि रम्याणि कुर्यादेकादशैव तु ।

कारयित्वा तु धान्यैश्च विविधैश्च प्रपूरयेत् ॥

दासीगोमहिषीद्यापि शयनासनपादुकाः ।

भाजनानि विचित्राणि तान्मृगमयकानि च ॥

पात्राणि भोजनार्थं च क्लृप्तस्त्रीपस्कारश्च यत ।

लोहश्च कमकं चैव यस्त्राणि तु विशेषतः ॥

संगृह्यैतं सुसम्भारं तद्गृहेषु नियोजयेत् ।

योजयेच्चैव हस्त्यर्थं शक्तिं वा शतं शतम् ॥

पृथक् पृथक् लाङ्गलानां निवर्त्तनशतार्चितः ।

विपशं कर्वटं खेटं ग्रामं ग्रामार्धमेव वा ॥

योजयेत्सोममूर्तिश्च चिन्तितेषु द्विजेषु वै ॥
 एकादशैव तास्तत्र दाम्पत्योमाहरात्मकाः ।
 विचिन्त्य परया भक्त्या तद्दृष्टेषु प्रवेशयेत् ॥
 आहयेदग्निहोत्राणि प्रवेश्यैतान् द्विजोत्तमान् ।
 विधिपूर्वं यद्यान्यायमात्मनः श्रेयसे नरः ॥
 अदुष्टकुलजानाञ्च विधिरेषां चिरन्तनः ।
 शिवभक्त्या विभक्तानां द्विजानां कारयेत्सदा ॥
 यद्य मेध्यान् द्विजान् मूढो योजयेदव्यक्तव्ययोः ।
 न भवेत्तत्फलं तस्य वैदिकोऽयं श्रुतिर्ध्रुवा ॥
 यज्ञदानं व्रताद्यञ्च तीर्थयात्रादिकं च यत् ।
 यस्त्वेवं कारयेज्जन्तुं तेन सर्वमनुष्ठितम् ।
 स यात्यर्कसमानाभं विमानं रत्नमालिनम् ॥
 आरुह्य तत्पदं पुण्यं सुरस्त्रीभिरलङ्कृतम् ।
 विमानैश्चापरैर्दिसैः सहस्रैः परिवारितः ॥
 सर्वलोकगतान् भोगान् भुक्त्वा तस्मिन् प्रपद्यते ।
 ज्ञात्वा स्ववित्तसामर्थ्यं एकं चोद्वाहयेद्विजम् ॥
 तेन प्राप्नोति तत्स्थानं शिवभक्तो नरोद्भवं ।
 स्थानेन स्थानसम्प्राप्तिर्विधिदत्तेन जायते ॥

अथ राजस्थापनं ।

आदित्यपुराणे ॥

वृहस्पतिश्रुतौ च ।

भूमिपादं श्रुतं राज्यात् यस्तु संस्थापयेत्पुनः ।

तस्य वासी मुनीन्द्रेह नाकपृष्ठे न संग्रयः ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

भूपालं यंच्युतं राज्यात् स्वराज्ये स्थापयेत्पुनः ।
 स याति गक्रसानोक्तं वावच्छक्रायतुर्दश ॥
 ततो मानुषमासाद्य राजा भवति धार्मिकः ।
 तस्मादान योविहीने दातव्यं भूतिमिच्छता ॥
 योविहीनेषु यद्दत्तं तदनन्तं प्रकीर्तितं ।

तथा,

स्थानभ्रष्टस्य यः कुर्याद्भूयस्वारोपणं नरः ।
 नाकलोकमवाप्नोति चिरन्तेनेह कर्मणा ॥

कन्यादानप्रसङ्गेन द्विजातिभ्यापनमुक्तम् क्रमप्राप्तस्य कपिला-
 दानस्य गौदानप्रकरणे निरूपितत्वात् पर्यवसितानि, दशमहा-
 दानानीति ।

इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीमहादेवस्य समस्तकरणाधीश्वर-
 सकलविद्याविगारद-श्रीहेमाद्रि-विरचिते चतु-
 र्वर्गचिन्तामणौ दानखण्डे दशमहा-
 दानप्रकरणं ।

अथ दशमोऽध्यायः ।

अथ कृष्णाजिनदानान्यभिधीयन्ते ।

योमन्यते सततमध्वरदौक्षणेपु
क्षीमास्वरादपि मृदूनि सृगाजिनानि ।
हेमाद्रिरेप तदशेषमशेषमुक्तं
कृष्णाजिनप्रमुखदानविधानमाह ॥

तत्संगहश्लोकास्तु ।

सौरपुराणे ।

कृष्णाजिनं च सहिषीं मेघीञ्च दशधेनवः ।
ब्रह्मलोकप्रदायीनि तुलापुरुष एव च ॥

तत्र कृष्णाजिनदाने, यमः ।

गोभूहिरण्यसंयुक्तं मार्गमेकं ददाति यः ।
सर्वदुष्कृतकर्मापि सायुज्यं ब्रह्मणो व्रजेत् ॥

मरीचिः ।

कृष्णाजिनीभयमुखीं वोदद्यादाहिताग्नये ।
सप्तजन्मकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥

कात्यायनः ।

कृष्णाजिने तिलान् कृत्वा हिरण्यं मधुसर्पिणी ।
 ये प्रयच्छन्ति विप्राय न ते शोच्याः कृताकृते ॥
 सर्व्यां च लोकांश्चरति कामचारविहङ्गमः ।
 ब्राह्मणसंप्रभवं यावत् स्वर्गलोके महीयते ॥
 कृष्णाजिनसमन्दानं न चास्ति भुवनत्रये ।
 प्रतिग्रहोपि पापीयानिति वेदविदोविदुः ॥
 कृष्णाजिनन्तु यो भक्त्या ब्राह्मणाय प्रयच्छति ।
 स तिष्ठेद्दैत्यवे लोके यावच्चन्द्रार्कतारकं ॥
 कृष्णाजिनन्तु यः पश्येद्दीयमानन्तु भक्तितः ।
 सोऽपि पापैः प्रमुच्येत भ्राजन्मज्जनितैरपि ॥
 ब्रह्मणा पूर्वरूपन्तु कृष्णाजिनं विनिर्भितम् ।
 संसिद्धये च यागानां आह्वानाञ्च सुसिद्धये ॥
 अक्षीरूपं सितं तस्य कृष्णं रात्रिमयं ययुः ।
 बहुरूपन्तु सन्ध्याया विज्ञेयं तत्रराधिप ॥
 कृष्णाजिनस्य सामानि शुक्लानि च ऋचस्तथा ।
 यजूर्पि बहुरूपाणि श्रुतिदेहयरेभृगुः ॥
 श्वेच्छया रमते यच्च स देवो याज्ञिकः स्मृतः ।
 इतरे श्वेच्छदेवास्तु श्रुतिधर्मविवर्जिताः ॥
 न कृष्णेन विना यज्ञो न आहं न क्रिया कश्चित् ।
 भवन्ति धर्मशास्त्राणि वेदकार्याणि पार्थिव ॥

तदानं सर्वदानानामधिकं श्रुतिकर्म्मणाम् ॥

आह विष्णुः ।

अथ वैशाखां पौर्णमास्यां कृष्णज्जिनं सप्त रंसशृङ्गं
रौप्यसुरं सुक्ताशाङ्गूलभूषितं कृत्वा प्राविशेन च वस्त्रेण प्रसारिते
प्रसारयेत् ततः स्तिलैः प्रच्छादयेत् सुवर्णनाभश्च कुर्यादहतेन
वासोयुगेन प्रच्छादयेत् सर्वैरन्नगन्धैश्चाक्षंकुर्याच्चतसृषु च दिक्षु
चत्वारि तैजसानि पात्राणि क्षीर-दधि-मधु-सर्पिः-पूर्यानि निधा-
याहिताग्नये ब्राह्मणाय वासोयुगप्रच्छादिताय दद्यात् ।

अत्र च गाथा भवन्ति ।

यस्तु कृष्णाजिनं दद्यात् ससुरं शृङ्गसंयुतं ।
तिलैः प्रच्छाद्य वासोभिः सर्वैरन्नैरसङ्कृतं ॥
ससमुद्रगुहा तेन सगैलवनकानना ।
चतुरन्ता* भवेद्दत्ता भृष्टिषी नात्र संग्रयः ॥
कृष्णाजिने तिलान् कृत्वा हिरण्यं मधुसर्पिषी ।
ददाति गन्तुं विप्राय सर्वन्तरति दुष्कृतं ॥

मत्स्यपुराणे ।

मनुस्मृत्याम् ।

कृष्णाजिनप्रदानस्य विधिद्वालं ममानघ ।
ब्राह्मणं च समाचक्ष्व तत्र मे संग्रयो महान् ॥

मत्स्य उवाच ।

वैशाखी पौर्णमासी च ग्रहणं शशिसूर्ययोः ।
 पौर्णमासी तु वा माघे आपादौ कार्तिकी तथा ॥
 उत्तरायणहादशी वा तस्यान्दत्तं महाफलं ।
 आहिताग्निर्हिजीयच्च तद्देयं तस्य पार्थिव ॥
 यथा येन विधानेन तन्मे निगदतः शृणु ।
 गोमयेनोपलिप्ते तु शूचौ देशे च वार्षिक ॥
 आदावेव समास्तोर्यं शोभनं वस्त्रमाविकम् ।
 ततः सशृङ्गं सखुरमास्तरे कृष्णमार्गम् ॥
 कर्त्तव्यं कृष्णशृङ्गं च रोष्यन्दन्तं तथैव च ।
 लाङ्गूलं भौक्तिकैर्युक्तं तिलच्छन्नं तथैव च ।
 तिलैरात्मममदृत्वा घाससान्छादयेद्बुधः ॥

तिलैस्तु, गिखरदृत्वेति कचित्पाठः ।
 सुवर्णनाभस्तत् कुर्यादन्नदुष्याद्विशेषतः ।
 रत्नैर्गन्धैर्यथाशक्त्या तस्य दिक्षु च विन्यसेत् ॥
 कांस्यपात्राणि चत्वारि दिक्षु दद्याद्यथाक्रमं ।
 मृगमयेषु च पात्रेषु पूर्वादिषु क्रमेण तु ।
 घृतं क्षीरं दधि क्षौद्रमेवं दत्त्वा यथाविधि ॥

अथ सरत्राणि कांस्यपात्राणि चतसृषु दिक्षु विन्यसेत् अन्या-
 नि च मृगमगानि पात्राणि घृत-क्षीर-दधि-मधु-पूर्णाणि यथाक्रमं
 पूर्वादिदिक्षु म्यापनीयानीति ।

पञ्चकस्य तथाशाखामवर्णं कुम्भमेव च ।

ब्राह्मोपस्थानकद्वत्वा शुभचित्तो निवेशयेत् ।

जोर्णवस्त्रेण पीतेन सर्व्वीहानि च मार्जयेत् ॥

ब्राह्मोपस्थानकमिति दानप्रदेशाद्वाह्ये, उप समीपे स्थानं यस्य स तथेति कुम्भविशेषणं, मार्जयेदिति दानानन्तरं स्नात्वा जोर्णवस्त्रेण प्रच्छादयेदित्यर्थः ।

धातुमयानि पात्राणि पादेष्वस्य प्रदापयेत् ।

यानि काम्यानि पापानि मया लोभात् कृतानि वै ॥

लोहपात्रप्रदानेन प्रणश्यन्तु ममाशु वै ।

तिलपूर्णन्तु तत् कृत्वा वामपादे निवेशयेत् ॥

यानि पापानि काम्यानि कर्णात्थानि कृतानि च ।

कांस्यपात्रप्रदानेन तानि नश्यन्तु मे सदा ।

मधुपूर्णन्तु तत् कृत्वा पादे वै दक्षिणे न्यसेत् ॥

एतत्पात्रद्वयं, पश्चिमपादयोः स्थापनीयं ।

परापपादपैशून्यात् बृहत्मांसस्य भक्षणात् ।

तत्रोत्थितञ्च मे पापं ताम्रपात्रात् प्रणश्यतु ॥

कन्यानृतं गवाक्षैव परदारप्रधर्षणं ।

रोष्यपात्रप्रदानेन क्षिप्रं नाशं प्रयान्तु मे ।

ऊर्ध्वपादेति मे कार्य्यं ताम्रस्य रजतस्य च ॥

ऊर्ध्वपादे, अग्रपादयोः एकवचनमत्राविवक्षितं ।

अत्र ताम्रपात्रं मधुपूर्णं, दक्षिणपादे रजतपात्रं, तिलपूर्णं-
वामपादे स्थापनीयं ।

जन्मजन्मसहस्रेषु कृतं पापं कुमुदिना ।

सुवर्णपात्रदानात्तत्राशयाशु जनार्दन ॥

एतच्च सुवर्णपात्रमक्षतपूर्णं मध्यदेशे स्थापयेत् ।
 हेममुक्ताविट्मञ्च दाडिमं बीजपूरकं ।
 प्रशस्तपत्रं श्रवणे सुरे शृङ्गाटकानि च ॥
 एवं कृत्वा यथोक्तेन सर्वशाकफलानि च ।
 तत्प्रतिग्रहविहिद्वानाहिताग्निर्हिजोत्तमः ॥
 स्नातो वस्त्रयुगलधरः स्रग्भयाचाप्यलङ्कृतः ।
 प्रतिग्रहय तस्योक्तः पुण्यदेशे महीपते ॥
 सुवर्णनाभिकं दद्यात् प्रीयतां ह्यभध्वजः ॥

इदमिह दानवाक्यं ।

श्रीम् अथ अमुकसगोत्रायेत्यादि इदं कृष्णाजिनं कुशोपरिगत-
 कम्बलोपरि स्थितं, वस्त्रयुगप्रक्षादिततिलराशिं, सुवर्णशृङ्गं, रौप्य-
 सुरं, रौप्यदन्तं सुक्ताफललाङ्गूलं, सुवर्णनाभं पञ्चरत्नालङ्कृतं गन्ध-
 पुष्पान्वितं चतुर्दिगवस्थितघृत-चौर-दधि-मधु-पूर्यपात्रचतुष्टय-
 सहितं सकांस्थपात्रं शिवदैवतं अमुककामस्तुभ्यमहं सम्प्रददे, न
 ममेति, अथ अमुकसगोत्रायेत्यादि एतत् कृष्णाजिनदानप्रतिष्ठार्थं
 दक्षिणामिदं सुवर्णन्तुभ्यमहं सम्प्रददे न ममेति ।

अनेन विधिना दद्याद्यथायत् कृष्णमार्गणं ।

न भृशः स द्विजो राजन् चित्तिरूपसमो हि सः ॥

दाने च यावत्काले च दूरतः परिवर्जयेत् ।

स्नग्दहात् प्रेष्य तं विप्रं मण्डले श्रानमाचरेत् ।

तद्वस्तु कुम्भसहितं नीत्वा क्षेप्यं चतुष्पथे ॥

अहत, मपरिहितमप्रचालितं च वोतः, कृतपरिधानः ॥

दक्षिणासंस्थातु गरुडपुराणे ।

गतमिष्यसमोपेतं तदर्त्तंमथापि वा ।
 असोत्सूनं न दातव्यमधिकं क्लृप्तगुर्जितं ॥
 उत्तमस्तु गतेनैव मध्यमस्तु तदर्त्ततः ।
 तदर्त्तंन कमित्तस्तु देवं क्षणगुणाजिनं
 न विनागाठां कुर्वीति क्लृप्तदामिस्त, कारणात् ॥
 भाव्यपुराणे ।

क्षतेमाभेभ या तुष्टि न सा मन्त्रा सुरैरपि ।
 यत्तुञ्ज श्रुयतिचेत्त तथाप्युद्देशतः श्रुत् ॥
 समस्तभूमिदानस्य क्लृप्तं प्राप्नोति मानवः ।
 सर्वान्स्तु भोकांश्चरति कामधारी बिहङ्गमः ॥
 प्राप्तस्तत्प्रापं गावस्त्वर्गमाप्नोत्यशंभवं ।
 न पितृपुत्रमरणं विधोगं भार्यया सह ।
 धनदेशपरित्यागं नपेयेष्टाप्नुयात् कवित् ॥
 क्षणगुणाजिनं क्षणगुणमन्त्रार्थं
 दद्याद् द्विजेन्द्राय समाहिताय ।
 यथोक्तमित्याख्यं न गोचेत्
 प्राप्नोत्यभीष्टं समस्तः क नन्वात् ॥

शैलावपदाधिकारे ।

कालिकापुराणे ।

शेति दक्षादपाचे न युत्या तज्जिं दहन्ति न ।
 तिस्रश्चेत्त एमास्तुक्तं यथागुणेन धेष्टिम् ॥

पलाशोर्दमघार्धं वा वित्तमान् हेमसंयुतं ।
 सूक्ष्मयुग्मेन यस्मिन् अन्येनाक्षादयेद्विजं ॥
 सोदकं चापरं रुक्मं सतिनं न्यस्य तत्करे ।
 ततः कृष्णाजिनं दद्यात्तिनद्रोगान्वितश्च यत् ॥
 दत्त्वा ॥ भोजयेत्तत्र नत्वाचैव विसर्जयेत् ।
 अयने विषुवे चैव चन्द्रसूर्यग्रहे तथा ॥
 युगादौ वा प्रयच्छन्ति विधिना ये तु वै द्विजे ।
 तेषां तत्पदमासाद्य दगांगं ब्राह्मणायुषः ॥
 श्लोढन्ति विविधैर्भोगैः कनारूपगुणान्विताः ।
 अनेन च विधानेन दशद्रोणप्रदायकः ।
 आब्रह्माण्डभवं कालं मोदते स पुरोत्तमे ॥
 योघटं पयसा पूर्णं हेमपद्मनियोजितं ।
 संपूज्य यस्त्रयुग्मेन दद्यात्सोऽपि व्रजेत् ध्रुवं ॥

आदित्यपुराणे ।

वैशाखा पूर्णमास्यां च तिलदानं ददन्ति ये ।
 कृष्णाजिनश्च संपूर्णं प्रक्षाल्याष्टौ तिलस्य वै ॥
 स्वर्णशृङ्गं रोष्यश्चुर मुक्तालाङ्गूलभूषितं ।
 श्वेतवस्त्रयुगोपितं कृष्णचैनाद्यनहृत ॥
 लोहभाजनचतुष्कञ्च एतच्चोद्रेण पूरित ।
 दधिचीरं तथा चैव संपूर्णञ्च ततः परं ॥
 परिचिते गुणाधारे ब्राह्मणे रुसमाहिते ।
 अग्निहोत्ररते शान्ते देवद्विजपरायणे ॥

नित्यस्नाते शौचपरे सर्वशास्त्राद्यलङ्घृते ।
 तस्मै तद्दीयते दानं कृष्णाजिनमनुत्तमं ॥
 समद्वीपसागरां वै सशैलवनकाननां ।
 पृथिवीं रत्नसंपूर्णां दत्त्वा भवति यत्फलं ।
 उद्धृत्य नरकाद्दीरात् क्लृप्तान्येकोत्तरं यतं ॥
 गच्छति ब्रह्मलोकश्च दिमानैयन्द्रसन्निभैः ।
 चामरैर्धूयमानस्य गीतवंशमनोरमैः ॥
 भस्मरोभिः परितृतः पताकाध्वजसङ्कुलः ।
 जयघोषश्च क्रियते तस्याग्रे सुरकिचरः ॥
 ब्रह्मलोकं ततः प्राप्य प्रविश्य च पुरौमिमां ।
 सर्वरत्नोज्ज्वलां दिव्यां मुक्ताजालविभूषितां ॥
 प्रवालस्तम्भशोभाय्यां सौवर्णालङ्कृतां मुने ।
 त्रिंशत्कोट्यस्तु लक्षाणि अशीत्यभ्यधिका पुरा ॥
 सिंहासनोपविष्टस्तु श्वेतवस्त्रपरिकृदः ।
 वसते तत्र वै कालं यावदाहृतसंग्रहं ॥
 यदि मानुष्यमायाति कदाचित् कालपर्यन्ते ।
 चतुर्वेदगृहे जन्म जायते महताङ्गुले ॥
 रूपवान्वलवांश्चैव दौर्घाशुं प्रियदर्शनः ।
 वल्लभः सर्वनारीणां दाता भोक्ता तथैव च ॥

इति कृष्णाजिनदानविधिः ।

अथ वज्रिपुराणे ।

ब्रह्मा उवाच ।

विधिना केन दातव्या कृष्णाजिनयुतास्तिलाः ।

एतन्मे सर्वमाचक्ष्व यदि तुष्टोसि मे प्रभो ॥

यम उवाच ।

ग्रहणे अयनेचैव संक्रान्तो सर्वपर्वसु ।
 युगादिषु युगान्तेषु द्वादश्यान्वितः शुचिः ॥
 समुपोष्य समभ्यर्च्य केशवं कल्याणपहं ।
 द्वादश्यान्तु चतुर्दश्यां कृष्णायान्तु विधेयतः ॥
 संलिप्य गोमयेनाथ चतुर्हस्तप्रमाणतः ।
 यस्ताणि प्रस्तरेद्भूम्यामजिनं तत्र विन्यसेत् ॥
 कृष्णैस्तिनैस्तु सञ्चरं कृत्वा तत्रोपरि न्यसेत् ।
 मधुसर्पिर्युत पात्रं हैमञ्चौदुम्बरं तथा ॥
 सुवर्णं प्रक्षिपेत्तत्र पलं वा त्रिपलं शतं ।
 गतितो दानमेवं हि भक्तिरेवात्र कारणं ॥
 मद्याद्य तच्छुभैर्वस्त्रैः पात्रं यज्ञोपवीतिनं ।
 शुभाद्यांष्टौ तथा दिक्षु सवस्त्रा पात्रसंयुता ॥
 तांस्याप्य हवनदृत्वा विधिवत्पूज्य केशवं ।
 कृष्णाजिन समभ्यर्च्य ब्राह्मणाद्योषपादयेत् ॥
 कृष्णोऽस्मि कर्मणा कृष्णं कृष्णाजिनमतस्तिनैः ।
 कृष्णैर्युत प्रतिच्छस्व कृष्णः सम्प्रोयतामिति ॥
 एवं दत्त्वा द्विजेभ्यस्तु दद्यात्पयाच्च दक्षिणां ।
 तिनाहारो भवेत्तत्र ब्राह्मणान् भोजयेत्ततः ॥
 एवं कृष्णाजिनन्दत्त्वा नरोविगतकल्मषः ।
 पितामहान् समुद्धृत्य स्वर्गं याति न मगधः ॥

तत्र भोगांशिरं भुक्त्वा पितृपितामहैर्हृतः ।

स नरीऽस्य प्रभावाद्दि याति विष्णोः परम्पदं ॥

इत्यपरकृष्णाजिनदानविधिः ।

अथ मध्यमकृष्णाजिनदानं ।

तत्र पुनस्त्यः ।

अथातः कृष्णाजिनदानविधिं वक्ष्यामः । कार्त्तिक्यां पीर्ण-
मास्यां वैशाख्यां वा, चन्द्रसूर्यग्रहे विपुवत्ययनयोर्ध्वा, कृष्णमृगा-
जिनं सखुरं समृद्धं अमणं मनोहरं हिरण्यगृह्णं रौप्यखुरं
मुक्तालङ्गूलभूषितं अन्तर्ध्यां सम्यहिलोमं प्राक्धोवं स्यात्, गोमय-
क्षितायां भुवि, कुतपानाविस्तोयं तस्मिन्नाविकं वस्त्रं प्रसार्य,
तस्मिन्नजिनं हिरण्यनाभं कृत्वा, तिलैः प्रच्छाद्य तद्रूपं कृत्वा
वस्त्रयुगेन तिलान् प्रक्ष्वादेवेत् चतसृषु दिक्षु चत्वारि पात्राणि
ताम्ररौप्यकांस्यसोवर्णानि यथागन्तितः पूर्वस्यान्दिशि चोर पूर्णं,
दक्षिणस्यान्दिशि दधिपूर्णं, पश्चिमस्यान्दिशि घृतपूर्णम्, उत्त-
रस्यान्दिशि क्षौद्रपूर्णमिदध्यात्, चतसृषु दिक्षु चरस्त्रो गृह्णीर्निद-
ध्यात्, पश्चिमे भागे सुसमिद्धमग्निं कृत्वा परिसमूह्य पर्युक्ष्य, परि-
स्तोय्य प्रागघे दर्भे महाव्याहृतिमिस्तिष्ठान् घृताक्तान् जुहुयात्,
शूद्रस्य नमस्कारेणेति तत आहिताग्नये ब्राह्मणाय सर्वोद्वसम्पूर्णा-
य पात्रसंयुक्ताय विदुषे वस्त्रयुगोपच्छायायानद्वताय दद्यात् सर्व-
गुणविशिष्टं कृष्णाजिनं ददामीति नाभिं-मृगवदितये कृष्णाजिनं
प्रतिगृह्णामीति असायपि गृह्णीयात्, प्रतिग्रहं वाचयेत् ।

अत्र हिरण्यशृङ्गमित्यादौ हिरण्यादिपरिमाणं यथाकृचि
वित्तगाठारहितेनाचरणीयं । 'बहिर्नोमेति' 'उत्तरलोमेत्यर्थः'
कुतपाः कुगाः । आविकं, वस्त्रकम्बलः । गृष्टिः, एकवारप्रसृता
गौः । नाभि स्पृगविति तिलमयो' सुवर्णाद्यसङ्घृतां नाभिं-दाता
स्पृगद्वित्यर्थः । अदितये कृष्णाजिनमिति, प्रतिग्रहमन्त्रः । असा
विति प्रतिग्रहोक्ता स्नानामोच्चारयन् पुच्छदेगे प्रतिगृहीयात् ।

त्रिणुधर्मोत्तरे ।

कृष्णाजिनविधिं ब्रूहि मम माधव पृच्छतः ।
अन्यान्यपि तु दानानि सर्वपापहराणि च ॥

श्रीभगवानुवाच ।

वैशाखां पौर्णमास्याञ्च कार्तिक्यां विपुले तथा ।
अयने ग्रहणे वापि दद्यात् कृष्णसृगाजिनम् ॥
भूमौ गोमवल्लभायां दर्भानास्तोय्य मानवः ।
तत्राविकं तथावस्त्रं प्राग्ग्रन्थं प्रसारितं ॥
तस्मिन् कृष्णाजिनं भूष निर्मासं सम्प्रसारयेत् ।
प्राग्पोषमुत्तरमुखं सशृङ्गं सखुरं तथा ॥
स्वर्णशृङ्गं रौप्यखुरं मुक्तालाङ्गूलभूषितं ।
तिलैः मन्त्राद्यैः कृष्णैस्त यथाशक्त्या यथाविधि ॥
सौवर्णं चौरपात्रन्तु पूर्वस्यान्दिशि दापयेत् ।
राजतं दक्षिणान्तु दक्षिणस्यान्निधापयेत् ॥
तान्त्रपात्रघृतपूर्णं पयिमायां निधापयेत् ।
गङ्गा रुनाभिं सुमुखं चोद्रपूर्णं तद्योत्तरे ॥

चतसृषु तथा दिक्षु चतस्रो गृष्टिकाः क्रमात् ।

तत्स्वरूपन्तु राजेन्द्र तिलानाच्छाद्य वाससा ॥

पश्चिमे तु ततोभागे विधिना स्थाप्य पातकं ।

तिलान् घृताक्तान् जड्यात् व्याघ्रतिभिः समाहितः ॥

आहिताग्निं ततोविप्रमथ्यङ्गाङ्गं सुपाठकम् ।

प्रवक्तारं याज्ञिकञ्च दातारं श्रुतिवित्परं ॥

सम्पूज्य वस्त्रयुग्मेन असङ्कारैस्तु गोभितैः ।

दिशः सम्प्रोक्ष्य गायत्र्या तिलमित्रेण वारिणा ॥

छाण्याजिणं द्विजयेष्ठ सगिरो गृष्टिभिर्युतं ।

ददामि प्रतिगृह्णीष्व प्रीयतां धर्मराडिति ॥

नाभिं श्रुतंस्तान्नयेत् प्रतिगृह्णात्वसाविति ।

अदितिर्द्यौरिति जपेत् प्रणवेनादिना ततः ॥

सप्रणवं मन्त्रं प्रतिग्रहाद्यन्तयोः प्रतिग्रहीता जपेत् ।

गोभूहिरण्यसंयुक्तं मार्गमेतद्दाति यः ॥

गोभूहिरण्यसंयुक्तमित्यत्र यथाशक्त्या गोभूहिरण्यं दक्षिणा ।

स सर्वपापकर्मापि सायुज्यं ब्रह्मणो व्रजेत् ।

इति मध्यमछाण्याजिनदानविधिः ।

अथ महाछाण्याजिनदानम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

श्रीभगवानुवाच ।

मुण्डिते वा तु या प्रोक्ता प्रार्थयितुं पुराभवत् ।

इत्याद्यां ब्राह्मणस्यैव तां प्रवक्ष्यामि मानद ॥

भूमिं प्राक्प्रवणां शृङ्गां गीमयेनानुलेपयेत् ।

तस्यां हरितदर्भांस्तु घनानास्तीर्थं यत्नतः ॥

मध्ये क्षणाजिनं राजन् नाद्रं सर्वाङ्गिकं दृढं ।

आस्तीर्थं शृङ्गसहितं प्राग्यीवं शिरसा सह ।

केतितं ब्राह्मणं पूर्वं पात्रलक्षणलक्षितं ॥

केतितमिति, निमन्वितमित्यर्थः ।

प्रक्षाल्य पादौ तस्यैव दद्यात् क्षणै तु वाससौ ।

सौवर्णं कुण्डले देये कण्ठाभरणमेव च ॥

सौवर्णं कङ्कणे देये हस्ताभरणमेव च ।

स्नग्दामभिस्तु सम्पूज्य शृङ्गयोर्माध्यदेशतः ॥

प्राङ्मुखं ब्राह्मणं स्थाप्य मृगं सौवर्णशृङ्गिकम् ।

तिलैः प्रक्ष्वादयेत् क्षणैर्ब्राह्मणं शिरसा सह ॥

यदाशिरौ ब्राह्मणस्य मग्नं भवति भूभुज ।

जपेद्द्वै मूलमन्त्रन्तु गायत्रीं वा समाहितः ॥

पापं सञ्चिन्त्य चित्तेन हननं ब्राह्मणस्य तु ।

नाभिमात्रं समुहृत्य तिलैः सञ्छादयेत्पुनः ॥

सञ्छादिते पुनर्बिम्बे जपेन्नन्त्रन्तु पूर्व्ववत् ।

पुनरुहृत्य विप्रन्तु नाभिमाचन्तु पाश्चिं व ॥

पुनः सञ्छादयेत्तस्य शिरः क्षणैस्त्रिलैस्तथा ।

पिक्तत्वस्तु निमज्ज्यैव दाता दद्यान्मृगाजिनम् ॥

पात्रं मनसि सञ्चिन्त्य तीर्थमपु विनिक्षिपेत् ।

प्रोयता विश्वकर्मा तु विश्वात्मा विश्वरूपदृक् ॥

एतन् क्षणाजिनं दत्त्वा ब्रह्महत्यां व्यपोहति ।

पापिष्ठः परमं स्वामं याति यत् न शोचति ॥
इति ते शुद्धमाख्यातं दानं सर्वाधनाशनं ।
शुण्डितेन ॥ कृष्णाय ब्राह्मणे यातिते सति ।
सहरं दक्षिणे दद्यादियत्तं ब्राह्मणाय ॥

इति महाकृष्णजिनदानविधिः ।

अथ कृष्णजिनप्रसङ्गेन शृंगदानमुच्यते ।

आह योद्वायनः ।

हरिणं कारयेत्ताम्रं धनम् दगभिः पक्षैः ।
तद्वर्धेन तद्वर्धेन शृङ्गे कृष्यमये हृदे ।
तण्डुलोपरि संस्थाप्य ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥
आदकभित्तयं पापि तद्वर्धं वा सागत्तितः ।
पादेषु चतुर्षु स्थाप्य कांस्यपाचचतुष्टयम् ।
वायुदैवतमश्वीय होमं तत्र प्रकल्पयेत् ॥
समिदाग्रपक्वं कृत्वा शतमष्टोत्तरं विज ।
षट्पाविंगतिदेवाय दानमन्तेन कारयेत् ॥
यायो चरसि भूतानामन्तादयं श्लोकपावनम् ।
वाहनस्य प्रदामेन वातव्याधिं विनाशय ॥
अनेन कृतमातेन यथोक्तेन विधानतः ।
वातव्याधिविनिर्मुक्तोनीरुजः सप्तमश्रुते ॥

इति शृंगदानविधिः ।

वायुपुराणे ।

गुरोरभीकृतिर्वन्धादपतन्ती भवेत्तरः ।

वक्ष्ये तस्य प्रतीकारं दानं होमादिसंयुतम् ॥
 पसेनका तदर्हम् तदर्हनाथ वा पुनः ।
 कारयेत्तरिणं हैमं वायोर्वाहममुत्तमं ॥
 शृङ्गे च राजते कार्यं पर्व्वषयसमन्विते ।
 तण्डुलोपरि संस्थाप्य ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥
 आढकचित्तयं यद्वा तदर्हं वाद्य शक्तितः ।
 पादेषु चतुर्षु स्थाप्य कांस्यपात्रचतुष्टयम् ॥
 वायुदैवतमन्त्रेण होमं तत्र प्रकल्पयेत् ।
 समिदाज्यचक्रं हुत्वा शतमष्टोत्तरं द्विजः ॥
 आचार्यः सर्व्वशास्त्रज्ञः सर्व्वविद्यासु निष्ठितः ।
 एतद्दानप्रयोगज्ञो वेदवेदाङ्गपारगः ॥
 अग्नेरीशानदिग्भागे सुकुम्भं स्थापयेत्सुधीः ।
 नवरत्नानि देयानि अलाभे स्वर्णमेव तु ॥
 निक्षिपेत् शक्तिकां वापि रीचनाङ्गुशुभं तथा ।
 चतुर्भिर्द्वाङ्गणैरपि शान्तिकर्म्म प्रकल्पयेत् ॥
 आपोहिटादिभिर्धन्यैर्हिरण्वादिभिरेव च ।
 प्रवमानानुवाकेन देवम्यत्वेति चैव हि ॥
 ततः पीठे समामो नमभिषिञ्चेयुरादृताः ।
 वभेगावेष्टितं कुम्भमादाय चतुरा द्विजाः ॥
 ततः शुक्ताम्बरधरो नरो शुक्तामुन्नेपनः ।
 आचार्येण समं पूजां हरिणस्य प्रकल्पयेत् ॥
 वायोगतेन मन्त्रेण तज्जिह्वेनाथ वा पुनः ।
 ततस्तं हरिणं दद्यात् प्रादुर्गुणस्य सुदृढगुणः ॥

• मन्त्रेणानेन विधिना आचार्यायाय भक्षितः ।
 वायो चरसि भूतानामन्तस्त्वं लोकपावन ॥
 प्राणा-पान-व्यानो-दान-समाना-द्यभिधानतः ।
 अलीकं यत् कृतं देव पूर्वजन्मनि मारुत ॥
 त्वं वेत्ति सर्वमेतद्धि परमात्मा यथैव हि ।
 वाहनस्य प्रदानेन अपतन्त्रं विनाशय ॥
 ब्राह्मणानां चतुर्णाञ्च यथाशक्त्या च दक्षिणा ।
 आचार्यस्त्वहत्तं वासो गृह्णीत्वा शुक्लमेव तु ॥
 तेन तस्य यथासिद्धमङ्गानि विसृजेत्सुधीः ।
 अक्षिभ्यामनुवाकेन यथासिद्धं प्रवदतः ॥
 दर्भायसृष्टिनाचैव दर्भपिञ्जलकैरपि ।
 हिरण्यवर्णाः शुचयः आपोहिष्टेति वै पुनः ॥
 पवमानानुवाकेन आपो अस्मांस्तथैव च ।
 अन्यैश्च पावनैर्धन्तैर्यजुर्भिर्लोकपूजितैः ॥
 ब्राह्मणान् भोजयेत्तापि यथाविभवतीनरः ।
 एवमुक्त्वा तु निवृतमपतन्त्रादिमुच्यते ॥
 आयुरारोग्यसम्पदः सुखोभवति मानवः ।
 महाव्याधिषु चान्येषु दानमेतत् करोति यः ।
 तत्तद्दीपैर्विनिर्गन्तो नीरुजोभवति प्रभो ॥

इत्यपरमृगदानविधिः ।

अथ महिषीदानं ।

विश्वामित्रः ।

महिषीं सुप्रजां राजन् क्षीरादगां युवतिं तथा ।

दत्त्वा चैव तु कार्त्तिक्यां धेनूपस्करसंयुतां ॥

दशधेनुप्रदानेन यत्फलन्तस्मिन्नुते ।

प्राप्नोति पुत्रपौत्रांश्च सूर्यलोकश्च गच्छति ॥

भविष्योत्तरे ।

श्रीभगवानुवाच ।

महिषोदानमाहारम्यं कथयामि युधिष्ठिर ।

पुण्यं पवित्रमायुष्यं सर्वकामसुखप्रदं ॥

चन्द्रसूर्यग्रहे पुण्ये कार्त्तिक्यामयने तथा ।

शुक्लपक्षयतुर्दश्यां सूर्यसङ्क्रान्तिवासरे ॥

यदा वा जायते वित्तं वित्तञ्च कुरुनन्दन ।

तदैव देया महिषी संसारभयभीरुणा ॥

सुपयोधरा सुजघना सुशुद्धी सुखुरा तथा ।

प्रथमप्रसूता तरुणी सुशीला दोषवर्जिता ॥

सुवर्णशृङ्गतिनका घण्टाभरणभूषिता ।

रक्तवस्त्रावृता रम्या ताम्रदोहनिकान्विता ॥

पिण्डाकपिटकीपिता महिरक्षा च शक्तिः ।

सप्तधान्ययुता देया ब्राह्मणे वेदपारणे ॥

पुराणपाठके तद्ब्रूयति गाम्नायिदे तथा ।

देया न वेदरहिते नवकप्रतिने क्वचित् ॥

द्रव्यैरेभिः समायुक्ता पुण्येऽपि पिधिपूर्वकं ।

दद्यान्मन्त्रेण राजेन्द्र पुराणपठिते न तु ॥

इन्द्रादिभ्योऽपमानानां या राजमहिषी शुभा ।

महिषीदानमहात्म्यात् सास्तु मे सर्वकामदा ॥

धर्मराजस्य साहाय्ये यस्याः पुनः प्रतिष्ठितः ।

महिषासुरस्य जननी या सास्तु वरदा मम ॥

दानमन्त्रः ।

दद्यात् प्रदक्षिणीलल्य ब्राह्मणे तां पयस्विनीं ।

प्रतिग्रहः स्मृतस्तस्याः पृष्ठदेशे स्वयम्भुवा ॥

अत्रेदं दानवाक्यं ।

ओं अथ अमुकसमीवायेत्यादि इमां महिषीं प्रथमप्रसूतां तरुणीं सुवर्णशृङ्गीं*, सुवर्णतिलकां सुवर्णाभरणां चण्डातान्म-
होहनकान्वितां पिण्याकपिटकोपेतां सप्तधान्यपुतां पादुक्कवतीं
यमदैवतां अमुककामस्तुभ्यमहं सम्प्रददे न ममेत्युक्त्वा पूर्वोक्तं
मन्त्रमुदाहरेत् ।

अमुकसमीवायेत्यादि एतन्महिषीदानप्रतिष्ठार्थं दक्षिणा-
मिदं हिरण्यं तुभ्यमहं सम्प्रददे न ममेति ।

एवं दत्त्वा विधानेन ब्राह्मणस्य गृहं नयेत् ।

अमापयेत्ततो विप्रान् सुसंतुष्टो भवेति च ॥

अनेन विधिना दत्त्वा महिषीं द्विजपुङ्गवे ।

सर्वान् कामानवाप्नोति इह लोके परत्र च ॥

या स्त्री ददाति महिषीं सा राजमहिषी भवेत् ।

महाराजः पुमान् राजन् व्यासस्य वचनं यथा ।

यज्ञयाजी भवेद्दिग्गजः क्षत्रियो विजयो भवेत् ॥

वश्यस्तु धान्यधनधान् शूद्रः सर्वार्थसंयुतः ।
 तस्मात्तरेण दातव्या महिषी विभवे सति ॥
 पुत्रपौत्रप्रपोत्रार्थमात्मनः शुभमिच्छता ।
 दशधेनुसमां राजन्महिषीं नारदोऽब्रवीत् ॥
 विंशधेनुसमां व्यासः सर्वदानोत्तमां कविः ।
 सगरेण ककुत्स्तेन धुन्धुमारेण गाधिना ॥
 दत्ताः संस्कृत्य विप्रेभ्यो महिष्यः सर्वकामदाः ।
 महिषीदानमहात्म्यं यः शृणोति सदा नरः ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तः शिवलोके महीयते ॥
 दुग्धाधिकां हि महिषीं नममेघवर्णां
 सन्तुष्टतर्णकवतीं जघनाभिरामां ।
 दत्त्वा सुवर्णं तिलकां द्विजपुङ्गवाय
 लोफहयश्च जयतीह किमत्र चित्तं ॥

इतिमहिषीदानविधिः ।

अथ मैषीदानं ।

तत्र काश्रपः ।

योपि दद्याद्विशात्र वाष्पणाय मनोरमां ।
 मोष्यग्निनोकमामाद्य भुङ्क्ते भोगान् सुगोभनान् ॥

त्रिणुधर्मोत्तरे ।

मैषीमशेषपापघ्नी दत्त्वा याति परं पदं ।
 वारुणं भोक्तुमाप्नोति दक्षोरभ्रं नरोत्तम ॥

भविष्योत्तरे ।

श्रीभगवानुवाच ।

शृणु पार्थ परं दानं सर्वकिल्बिषनाशनं ।
यहस्त्वा विविधं पापं सद्योविलयमुच्छति ।
सुवर्षरोमां सौवर्णीं प्रत्यक्षां वा सुशोभनाम् ।
सुवर्णतिलकोपेतां सर्वालङ्कारभूषिताम् ।
कौशियपरिधानाञ्च दिव्यचन्दनभूषिताम् ।
दिव्यपुष्पोपहारान्तु सर्वधातुरसैर्युता ॥
सप्तधान्यसमायुक्तां फलपुष्पवतीं तथा ।
शतेन कारयेत्ताञ्च सुवर्णस्य प्रयत्नतः ॥
यथा शक्त्याथवा कुर्याद्विस्तृतां न कारयेत् ।
अयने विपुत्रे पुण्ये चक्षणे शशिसूर्ययोः ॥
दुःस्वप्नदर्शने चैव जन्मर्चे तिथिसंचये ।
यदा वा जायते वित्तं चित्तं श्रद्धासमन्वितम् ।
तदैव दानकालः स्याद्यतोऽनिव्यङ्गि जीवितं ।
दद्यात्तोयं गृहे वापि यत्र वा रमते मनः ॥
तत्र संस्थाप्य देवेगमुमया सह शङ्करम् ।
ब्रह्माणं सह गायत्र्या सन्ध्यां श्रीधरं तथा ॥
रत्ना सह तथानङ्गं लोकपालाम् यद्दानपि ।
तान्तु पूज्य विधानेन गन्धपुष्पनिवेदनैः ॥

समाशङ्करूपमाह ।

विभक्तार्था ।

चर्माभ्यरचतुर्धाङ्गः शूलखट्वाङ्गपागङ्गकः ।

पृषाडः शङ्खरो गौरी वामोक्ताङ्गे स्थिता भवेत् ॥

ब्रह्मगायत्रीरूपम्, पद्मपुराणोक्तब्रह्माण्डदाने द्रष्टव्यं ।

सङ्क्षीनारायणयोस्तु, हेमहस्तिरथदाने । रत्ननङ्गयोस्तु,
कम्पपादपदाने, लोकपालानाथ, ब्रह्माण्डदाने, ग्रहरूपाणिच,
ग्रहदानेषु वक्ष्यन्ते नानि च यथागति सुवर्णमयानि कर्त्तव्या-
नीति ।

तदप्येकारयेदोमन्तिलाज्येन महीतले ।

अलङ्कृत्य दिजं शान्तं वासीभिः परिपूज्य च ।

तस्मिन्मन्त्रे ह्रींमय कर्त्तव्योज्ज्वलितेऽनले ।

ततस्तांस्तिलकुम्भम्यान् स्रवणाभिमुखस्थितान् ।

पूजयित्वा विधानेन मन्त्रमेतमुदोरयेत् ।

रोमस्त्वष्टांसमज्जाद्यैः सर्वोपकरणैः सदा ।

जगतः संप्रवृत्तोमि त्वामतः प्रार्थयेच्छिवं ।

वासानःकायजनितं यत्किंचिन्मम दुष्कृतं ।

तत् सर्वं विनश्यं यातु त्वदानमुपमेतितं ।

एवमुत्तार्य तां दद्याद्वाछणाय कुटुम्बिने ।

दानवाक्यम्, महिषोदानवदवगन्तव्यं

केवम् महिषोऽप्याने भिषोप्रयोग इति ।

नाभिभाषेत्ततोदत्वा न मुञ्चद्वावभोकयेत् ।

दुष्टप्रतिग्रहहतोविप्रो भवति पातको ॥

नोर्णायुर्दक्षिणादोना दातव्या नाविधानतः ।

दक्षिणा विधिना होना दुःप्रभोकावहा भवेत् ॥

पुरा दत्तमिदं दानं गोर्षा दक्षष्टक्षण्या ।

तेन शुभपतिलब्धः सर्वदेवनमस्कृतः ॥
 इन्द्राणां स्वर्णरीसाणां शतं दत्तं विधानतः ।
 सर्वदेवपतिलब्धः साद्यापि दिवि मोदते ॥
 नलेन दत्तमेतद्दि राज्यं कृत्वा दिवङ्गतः ।
 रुक्मिण्याहं पतिलब्धः सौभाग्यमतुलं तथा ॥
 दानस्यास्य प्रभावेण पुत्रा बहुवसान्विताः ।
 अपुत्रीलभते पुत्रं अधनोलभते धनं ॥
 दत्त्वा दानं शुभाङ्गान्तिं विपुलाश्च तथा श्रियम् ।
 य इमं शृणुयामित्यन्दानकल्पमनुत्तमम् ।
 अहोरात्रकृतात् पापान्मुच्यते नाथ संग्रहः ॥
 मेघोमगेपकनुपापहरातिगम्तां
 दाने सदैव रसधातुयुतां मधाम्नां ।
 तामादरेण कुबनन्दन देहि दत्त्वा
 येनाम्नापापतिमिरः सवितेव भामि ।

इति मेघोदानविधिः ।

अथ मेघदानम् ।

तत्र बोधायनः ।

अग्नेर्मान्द्रं भवेत्तस्य वस्तेताम्रिनिनागकः ।
 वरुणमि तत्पतनोकारं यथोक्तं मद्भ्या पुरा ॥
 पक्षार्हेन तदर्हेन तदर्हाहेन वा पुनः ।
 रात्रतं कारयेत् मोघ्यमम्येर्षादननुत्तमम् ।

दानमन्त्रः ।

एवं समुच्चरेद्भक्त्या द्विजहस्ते जलं क्षिपेत् ।
 प्रीयतां यज्ञनाथाय वासुदेवाय वै नमः ॥
 एवं प्रदक्षिणीकृत्य सूर्य्यं समवलोकयेत् ।
 ततश्च गच्छेत् स्वगृहं हरिं संस्मृत्य मानवः ॥
 ये बालत्वे कृताः पापाः कामतोवाप्यकामतः ।
 यौवने वार्धकीयादे प्रसङ्गेनापि पातकं ॥
 अजादानस्य माहात्म्यात् निष्पापीजायते नरः ।
 पुत्रपौत्रसमायुक्तः सदाचारमतिद्विरम् ।

महाभारते ।

अजामलहृतां दत्त्वा वज्रिलोके महीयते ।
 तमेव लोकमाप्नोति दत्त्वाजं विधिवन्नरः ।
 सर्वान् कामानवाप्नोति ये ये चेतसि संस्थिताः ॥

तथा ।

अजाविकश्च महिषं दत्त्वा विप्राय शक्तिः ।
 घृतक्षीरवहा नद्यो यत्र यत्र स मोदते ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

उष्ट्रम्वा गर्हभम्वापि यः प्रयच्छति तु द्विजे ।
 अजामुरभ्रं तुगरं यथा शक्त्या सदक्षिणं ॥
 अलपं स समासाद्य यच्चेन्द्रैः सह मोदते ।
 सर्वकामसमृद्धात्मा सर्वयज्ञफलं लभेत् ॥

तस्मादजां प्रयच्छ त्वं ततः सर्वमवाप्स्यसि ।
 मन्त्रेणानेन विधिवदसङ्कृत्य स्वयत्कृतः ॥
 त्वं पूर्व्वं ब्रह्मणा सृष्टा पवित्रा भवती परं ।
 त्वत्प्रसूतोत्थिता यज्ञास्तस्माद्वान्तिकरी भव ॥
 प्रतिगृह्णीत ताश्चैव पृष्ठदेशे द्विजोत्तमः ॥

दानवाक्यन्तु, महिषीदानवद्विज्ञेयं ।

एवं प्रदाय विप्राय सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ।
 अश्वमेधफलं प्राप्य मोदते वैष्णवे पुरे ॥

इत्यजादानविधिः ।

इति श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमहादेवस्य समस्तकरणाधीश्वर-
 सकलविद्याविशारद श्रीहेमाद्रि-विरचिते चतुर्व्वर्ग-
 चिन्तामणौ दानखण्डे कृष्णाजिनादि-
 दानप्रकरणम् ॥

अथ एकादशोऽध्यायः ।

अथ देवतादानानि ।

प्राज्ञता यस्य यज्ञेष्वनवरतपरोरभसभोगस्त्रीसा-
ग्रभं स्वर्मानिनोनां कथमपि शिथिलीकृत्य तोकाद्विवृताः ।
गौर्व्याण्येषिमुख्यास्त्रिभुवनजयिभिर्यज्ञरिचैः पवित्रः
धात्रीमासाद्य सद्यः स्वभवनगमनं विस्मिता विस्मरन्ति ॥
विश्वोपकृतिशीलेन तेन हिमाद्रिशूरिणा ।
क्रमेण देवतादानमिदानीमुपवर्ण्यते ॥

तत्र बौद्धायनः ।

सौवर्णं राजतं ताम्रं कारयेत् कांस्यतोपिवा ।
यद्दार्कमूलकाष्ठेन विघ्नं विभवतो नरः ॥
पुष्करं कल्पयेद्दैमं सौवर्णं लोचनद्वयं ।
आखुञ्ज कल्पयेत्तस्य यथा देवो विनिर्गितः ॥
नागयज्ञोपवीतञ्च कल्पयेत्तस्य गुल्फवान् ।
अनन्तरं तं वासोभियन्दनाशुक्पूजितं ॥
सहिरण्यं ब्राह्मणाय स्वशक्त्या पूजिताय तु ।
कृताहोमाय शान्ताय सर्व्वशास्त्रार्थवेदिने ॥

मन्त्रेणानेन विधिवदक्षिणाभिमुखाय तु ।
विनायक मणेशान सर्वदेवनमस्कृत ॥
पार्व्येतो नन्दन मम सुखसाशु विनायक ।

दानमन्त्रः ।

कृतेमानेन दानेन निरोगो जायते नरः ॥

इति विनायकदानविधिः ।

तथा ।

ब्राह्मणशासरोधेन ह्यपचारी भवेत्तरः ।
वक्ष्ये तस्य प्रतीकारन्दानहोमक्रियादिभिः ॥
पक्षेनवा तदर्धेन तदर्धार्धेन वा पुनः ।
विनायकप्रतिकृतिं कुर्यात् स्वर्णेन गोभना ॥
राजतञ्च तद्या नाममुपवीतं प्रकल्पयेत् ।
पुष्करं पद्मरागेण हस्तं रत्नैः प्रकल्पयेत् ॥
विनायकार्धमानेन चाखुन्देवस्य कल्पयेत् ।
तस्याप्यङ्गं प्रदेयानि रत्नानि विविधानि च ॥
माणिक्येन प्रकुर्वीति चतुर्थी तस्य गोभने ।
पूर्वेद्युर्भग्नपद्मवर्णादस्तैः षोडशभिर्हृदं ॥
यदा द्वादशभिः कुर्यादष्टाभिर्वा प्रयत्नतः ।
मण्डपस्य चतुर्भागां वेदिकामपि कल्पयेत् ॥
रात्रौ विनायकस्यापि ह्यधिवासनमिष्यते ।
चतुर्भिर्माध्वजैः सार्धमाचार्यैः सर्वशास्त्रवित् ॥
स्वयमेव हि आचार्यो धर्मज्ञः सत्यवाक् शुचिः ।

कुलीनो नच वृद्धश्च सर्वप्राणिहिते रतः ॥
 रात्रौ जागरणं कृत्वा मध्यरात्रे वलिं हरेत् ।
 मत्स्यमांसेन सहितं तथा चीरीदनेन च ॥
 आचार्यः प्रयतोभूत्वा मन्त्रेणानेन संयतः ।
 पूर्वस्यान्दिशि तं दद्याद्वलिं वै सार्वकामिकं ॥
 आदित्या वसवोरुद्रा देवा भूतानि सर्वशः ।
 सर्पाः पिशाचा डाकिन्यः शाकिन्यः पान्यदेवताः ॥
 अपस्माराभिदैवञ्च वेताला नैर्ऋतास्तथा ।
 बलिदानेन दत्तेन शान्तिं कुर्वन्तु सर्वशः ॥

बलिदानमन्त्रः ।

ततः प्रभाते विमले स्नात्वा ब्रह्मतवाससः ।
 भूषिताः कटकैः सम्यक् उपवीताङ्गुलीयकैः ॥
 कुण्डानि दिक्षु चत्वारि मेखलासंभृतानि तु ।
 कुर्यात्ते पु प्रकुर्वन्ति होममन्त्रैः स्वकैः सदा ॥
 पूर्वस्मिन्वहृचः कुर्यात्समिदाज्यघरुत्कटं ।
 विनायकं समुद्दिश्य गणानां त्वेति मन्त्रतः ॥

तत् पुरुषाय विग्रहे वक्रतुण्डाय धीमहि तन्नोदन्तो प्रचीदयात् ।
 अध्वर्युर्दक्षिणे कुण्डे कुर्याद्दोमं समाहितः ।
 छन्दोगः पश्चिमे वा पि तद्देवत्वेन होमयेत् ॥
 आघर्वण्योत्तरे च कुण्डे होमं प्रह्वयेत् ।
 विनायकाय देवाय सर्वभूतहिताय च ॥
 गाणपत्ये नियुक्ताय ह्रं फट् स्वस्ति स्वधा नमः ॥

समिदाज्यचरुं हुत्वा पूर्णाहुत्यन्तमेव हि ।
 आचार्यः प्रतिमानां तु ब्राह्मणैः सह संयुतः ॥
 आसने वेदिकामध्ये वितानादिसुगोभिते ।
 तिलानामुपरि स्थाप्य गन्धमाख्यैः प्रपूजयेत् ॥
 वस्त्रैर्नानाविधैः शुभ्रैः केयूरकटकादिभिः ।
 उपचारैः षोडशभिर्नैवेद्याय च मोदकाः ।
 यथा देवे तथा आचार्यं प्यलङ्कारादि कल्पयेत् ॥
 आचार्यः परया भक्त्या गणेशाय प्रकल्पयेत् ॥
 अमूपादि तथान्यथ कारयेत् भक्षकादिकं ।
 निवेद्य पार्ष्वतीञ्चापि देवदेवं महेश्वरं ॥
 पूजयेत् परया भक्त्या आचार्यं स्वयमेव हि ।
 तथैव रोगवान् भक्त्या संपूज्य गणनायकं ।
 गणानाम्नेति मन्त्रेण तूष्णीं गूढस्तु पूजयेत् ॥
 ततो मध्यन्दिने प्राप्ते प्रातिमां दक्षिणायुतां ।
 मन्त्रेणानेन दद्याच्च म रोगौ प्राप्नुयुः स्वयं ॥
 उदङ्मुखोऽपविष्टाय ब्राह्मणायतिभक्तितः ।
 विनायकं प्रपन्नार्त्तिहरं विघ्नविनायकं ॥
 त्वं देवैः प्रथितः पूर्वं विघ्नविघ्नपरायणैः ।
 ब्राह्मणभ्वासरोधेन यज्जातं मम वैकृतं ॥
 पूर्वकर्मविपाकेन ह्यपग्नारोक्षदादिकं ।
 लाज्यं वाप्य य वाधिर्यं नामिर्यं वाय भाषिणं ।
 त्वदर्चायाः प्रदानेन रोगमाशु विनाशय ॥

चतुर्णां ब्राह्मणानाञ्च यथा शक्त्या च दक्षिणां ।
एवं कृत्वा गणपतेर्दानं मर्त्यः सुखी भवेत् ॥

इति विनायकदानविधिः ।

सौवर्णं राजतं ताम्रं कांस्यपित्तलतोपि वा ।
यद्वाकर्मूलकाष्ठेन विभ्रं विभवतो नरः ॥
पुष्करं कल्पयेद्द्वैमं सौवर्णं लोचनद्वयं ।
आशुचं कल्पयेत्तस्य पादेन च सुवर्णकं ॥
नागाकारं चोपवीतं सुवर्णेन प्रकल्पयेत् ।
तिलादृक्कद्वये वस्त्रयुग्मस्योपरि स्थापयेत् ॥
भूमौ शुद्धप्रदेशे तु भक्त्या प्रयतमानसः ।
वस्त्रेणावेष्टेयं मतिवान् पूजयेत्तं विनायकं ॥
चन्दनागुरुधूपैश्च कुङ्कुमेनोपलेपयेत् ।
पूजयेद्वाहनं वापि यथा देवं तथैव हि ॥
आचार्यस्तु तिलैर्ह्रीं कुर्यादष्टोत्तरं यतं ।
गणानान्त्रेतिमन्त्रेण तथैवाज्याहुतीः क्रमात् ॥
तस्मै होमं कृतवते शान्ताय प्रयत्नात्मने ।
धर्मशास्त्रप्रबोधाय वेदवेदाङ्गवेदिने ॥
स्वाचारावातिशिष्टाय दक्षिणाभिमुखाय च ।
शुक्लपत्रे चतुर्थान्तु सर्वमेतत् प्रकल्पयेत् ॥
पूजयेत्तं तथाचार्यं वस्त्रेण प्रयतः शुचिः ॥
पूर्वकर्मविपाकेन इह कर्मकृतेन च ॥
प्रीतिगुणोदराष्टोला उदरव्याधयस्तु ये ।

तत्सर्वं नशते तूर्णं दाने दत्ते न संग्रहः ॥
 मन्त्रेणानेन विधिवद्गत्या परमया युतः ।
 विनायक गणेशान सर्वदेवनमस्कृत ॥
 पार्ष्णीतीनन्दन मम गमय व्याधिमोदरं ।
 गुणं प्रोदानमहीलं व्याधिजातं यदोदरं ॥
 तय दानेन महता युक्तेनासुरतेन हि ।
 नागगाशु महेगानपुत्र भक्तस्य च प्रभो ॥

दानमन्त्रः ।

एवं कुर्याद्गणपतीर्दानं व्याधिविमोचनं ॥

इति विष्णुदानविधिः ।

अथ सरस्वतीदानम् ।

षाण्ड पुराणे ।

वाग्विरोधं गुरोः कृत्वा भवेद्ददवाक् नरः ।
 तस्य यत्ने प्रतीकारन्दानेन ऋषिभाषितं ॥
 पत्नेनाथ तदर्धेन तदर्धार्धेन वा पुनः ।
 सारस्वतीञ्च प्रतिमां कुर्याद्भुजचतुष्टयां ॥
 वरदश्चाक्षसूत्रं च विभ्रतीं दक्षिणे करे ।
 पुस्तकश्चाभयं वामे दधानां हंसवाहनां ॥
 अतिशुभेण रोप्येण कूटस्वर्णेन वा भवेत् ॥
 आसनञ्च प्रकुर्वीत सौवर्णं पद्ममुत्तमम् ॥
 तस्योपरि च संवेश्य देवीं वागीश्वरीं पराम् ।

मुक्तादामभूषिताङ्गां शृङ्गयस्त्रेण संयुतां ।
 वागीश्वरेण मन्त्रेण पूजयेत् सिततण्डुलैः ॥
 श्वेतपुष्पैः श्वेतगन्धैः संस्कृत्य विधिपूर्वकम् ।
 ब्राह्मणः सर्वशास्त्रज्ञः कुशलः सर्वसम्मतः ॥
 मन्त्रवाद्प्रवीणश्च तेन होमश्च कारयेत् ।
 पायसञ्जुहुयादष्टग्रतं गालिमयं तथा ॥
 जुहुयात् समिधश्चापि तथान्यश्च तिलानपि ।
 सरस्वतोप्रेदमवइतिवा मन्त्र इष्यते ॥
 कृते ब्रह्मोद्भासने तामाचार्याय निवेदयेत् ॥
 मन्त्रेणानेन विधिवत् प्राङ्मुखाय जुदञ्जुखः ।
 सम्पूज्य ब्राह्मणं सम्यक् यस्त्रालङ्कारपूर्वकम् ॥
 या वक्त्रे ब्रह्मणो देवो या सा वागीश्वरी परा ।
 ब्रह्मविष्णुशिवैरान्यैः पूजिता सर्ववन्दिता ॥
 तृष्टा भवतु दानेन दत्तेनानेन वाक्परा ।
 वाग्विरोधं गुरोः कृत्वा यन्मेगद्गदभाषणं ।
 तत् सर्वं चपय चिप्रं ब्राह्मी त्वं लोकपावनी ॥

तथा दानमन्त्रः ।

अनुज्ञाप्य ब्राह्मणं तं स्वयं भुञ्जीत मानवः ॥

इति स्वरस्वतोदामविधिः ।

तथा ।

स्वर्गोपधाती वाचाश्च हर्त्ता मूकः प्रजायते ।

यस्ये तस्य प्रतीकारन्दानहोमैर्नरोत्तमः ॥

विशेषयायमुदितोजपन्योपक्रमो भवेत् ॥
 तदैतत् प्रथमं दानं कृत्वा जपमुपक्रमेत् ।
 नैवेद्यं पायसन्दद्यात् स्वयन्तदुपयोजयेत् ॥
 पूर्वैद्युरपवासश्च कृत्वैवोपक्रमोभवेत् ।
 कायशुद्धिश्च कर्त्तव्या यावतासवणीभवेत् ॥

इत्यपरसरस्वतीदानविधिः ।

अथ घण्टादानम् ।

ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे ।

गुरुणाह्वनतुज्ञातो यो वेदाध्ययनं चरेत् ।
 स प्रज्ञया विहीनस्तु संसारे जायते नरः ॥
 वक्ष्यामि तत्प्रतीकारं शुद्धकांस्त्रयसु दृढां ।
 शोभनां चाटयेद्वष्टां शुभरेखाविभूषिताम् ॥
 पलैस्तु कुर्याद्दिंशद्विस्त्रिंशद्विन्वा तदर्द्धतः ।
 सुस्वरान्तामतिशृङ्गां षष्ठगव्येन धावयेत् ॥
 खेतवस्त्रेण सम्बोतान्तण्डुलोपरि विन्यसेत् ॥
 तण्डुलानां परीमाणन्द्रोणानान्वयमेव च ।
 तदर्द्धमथवा याज्ञ परीमाणं स्वशक्तितः ॥
 आचार्यः सर्वशास्त्रज्ञो वेदवेदाङ्गपारगः ।
 धर्मशास्त्रे च कुशलः स्वाचारः सञ्ज्ञितेन्द्रियः* ।
 आङ्ग्य परया भक्त्या स्वयमेव गृहं गतः ॥

तेनैव कारयेत् पूजां घण्टायाः शास्त्रचोदितैः ॥
 उपचारैः षोडशभिर्मन्त्रेणानेन भक्तितः ।
 आवाहयेत्तु वागीशां घण्टायां परमेश्वरो ॥
 एष्टोहि देवि सर्वेभ्य घण्टायां सन्निधिं कुरु ।
 सर्वसत्त्वोपकारी त्वं ज्ञानमुद्रे परात्परे ॥

आवाहन मन्त्रः ।

- एवमावाह्य तां घण्टां ब्राह्मणश्चापि पूजयेत् ।
 ब्रह्मयज्ञानमन्त्रेण घण्टां पूज्य तथाम्बरं ॥
 मन्त्राध्यायोक्तमार्गेण प्रतिष्ठाप्याथ भक्तितः ।
 होमं कुर्यात् प्रयत्नेन समिदाज्यतिलैरपि ॥
 नैवेद्यं पायसन्दद्यात् देव्यै च ब्रह्मणे तथा ।
 सरस्वतिप्रेदमिति मन्त्रः सर्वत्र सज्जतः ॥
 तस्मै हुतवते दद्यात्तां घण्टां पूजिताय तु ।
 मन्त्रेणानेन विधिवद्गौरी पूर्वमुखः शुचिः ॥
 उदङ्मुखोपविष्टाय सतीयामथ भक्तितः ।
 गुरोरवज्रया यच्च स्वाध्यायाध्ययनं कृतं ॥
 सरस्वति जगन्मातर्जगज्जाढ्यापहारिणी ।
 साक्षाद्ब्रह्मकसव त्वं विष्णुरुद्रादिभिर्भुता ॥
 तन्ममाध्ययनीत्ययं जाढां हर वरानने ।
 घण्टादानेन तुष्टा त्वं ब्रह्माणी लोकपावनि ॥
 एवं दानञ्च दत्त्वा च तमाचार्यं समाप्य च ।
 अन्येभ्यः शक्तितोदयाद्ब्राह्मणेभ्यश्च भोजनम् ॥

ततः स्वबन्धुभिः साधुं सात्वा भुञ्जीत मानवः ॥

एवं यः कुरुते दानं प्रज्ञाहीनो जडोऽथ वा ।

प्रज्ञावानजडोजन्तु र्जायते वाक्पतियथा ।

जायते वाक्प्रवाहय, साक्षाद्ज्ञाप्रवाहवत् ॥

इति घण्टादानविधिः ।

अथ लक्ष्मीदानं ।

लिङ्गपुराणे ।

लक्ष्मीदानं प्रवक्ष्यामि महदैश्वर्यवर्धनम् ।

सूतादिब्रह्मनाशाय विशेषेण शिवोदितम् ॥

पूर्वोक्तमण्डपं कृत्वा वेदिकोपरिमण्डले ।

श्रीदेवीमनुलां कृत्वा हिरण्येन यथाविधि ॥

सहस्रेण तदर्धेन तदर्धार्धेन वा पुनः ।

अष्टोत्तरशतेनापि सर्वलक्षणसंयुतां ॥

मण्डले विन्यसेल्लक्ष्मीं सर्वालङ्कारसंयुतां ।

तस्यास्तु दक्षिणे भागे स्थण्डिले विष्णुमर्चयेत् ॥

पूर्वोक्तेति, कुण्डमण्डप-मण्डलवेदिका-वितानादि-लिङ्गपुरा-
णोक्ततुलापुरुषविहितमिति वेदितव्यं, सहस्रादिसंख्याचाप निष्कैः
परिपूरणीया, लिङ्गपुराणोक्तदानेषु प्रायशस्तेरेव व्यवहारदर्श-
नात् ।

लक्ष्मीलक्षणमुक्तं कल्पपादप्रदाने ।

अर्चयित्वा विधानेन श्रीसूक्तेन सुरेखरीं ।

अर्चयेद्विष्णुगायत्र्या विष्णुं विश्वगुरुं हरिं ॥

आराध्य विधिना सिद्धिं पूर्वतो होममारभेत् ।

समिहत्वा विधानेन आज्याहुतिमुपाचरेत् ॥

पृथगष्टोत्तरयतं होमयेद्वाह्योत्तमः ॥

श्रीसूक्तं, हिरण्यवर्णां हरिणीमित्यादि, विष्णुगायत्री तु लिङ्ग-
पुराणप्रवीक्षा, नारायणाय विद्महे वासुदेवाय धीमहि तन्नो विष्णुः
प्रचोदयात् इति, पूर्वोक्तमण्डले लक्ष्मीं विन्यस्य तस्या दक्षिणतः
स्थण्डिले विष्णुदेवता गायत्र्या विष्णुदेवमाराध्य ततः पञ्चदश-
र्चेन श्रीसूक्तेन यथाक्रमं षोडशीपचारैः त्रियं पूजयेत् आराध्य
सिद्धिमिति, सिद्धिलक्ष्मीः ।

कामिके तु ।

श्रीमन्त्रे ष यजेत्तक्ष्मीं श्रीसूक्तेनाथ चार्चयेत् ।

पूर्ववद्विषपूजाच होमयैव विशेषतः ॥

एकहोमन्तु वा कुर्यात् प्रागुक्तविधिना गुरुः ।

सहस्रकलशाद्यैश्च त्रियमर्घ्यं त्रियन्ददेदिति ॥

होमय श्रीसूक्तेनैव आह्वय यजमानं तु तस्याः पूर्वदिशि-

स्थले ।

त स्मैतां दर्शयेद्देवीं दण्डवत् प्रणमेत् क्षितौ ।

प्रणम्य विष्णुं तत्तस्यां शिवं पूर्ववदर्शयेत् ॥

पूर्ववदिति लिङ्गपुराणोक्ततुलापुरुषवदित्यर्थः ।

तस्या विंशतिभागन्तु दक्षिणा वै प्रकीर्त्तिता ।

तद्गंगा तु दातव्या इतरेषां यथार्हतः ।

ततस्तान् भोजयेद्विप्रान् वेदवेदाङ्गपारगान् ॥

तस्या लक्ष्मीप्रतिमायाः विंशांशस्य समानतो ॥

अन्यद्वनं गुरवे दक्षिणां दशांशमानं प्रत्येकमृत्विग्भ्यः इत-
रेभ्यो द्वारजापकेभ्योपि ऋत्विगर्धं ।

तदुक्तं वातुले ।

लक्ष्मीं प्रणम्य विहङ्गः श्रोत्रियेभ्यः समर्पयेत् ।

तस्माद्विंशतिभागस्तु दक्षिणा देयिकस्य हि ॥

तद्दशांशस्तु दातव्योज्ञा वेदविदाम्बरः ।

पुण्याहवाचकानां तु पूर्वोक्तं दापयेत् तथा ॥

इति लक्ष्मीदानविधिः ।

अथ नारायणदानम् ।

ब्रह्मप्रोक्तं ।

यज्ञविघ्नकरोमर्त्यो जायते भान्त्वहृदिमान् ।

वक्ष्यामि तत्प्रतीकारन्दानहोमादिकर्मणा ॥

कुर्यात् स्वर्णमयीं मूर्त्तिं शुभां नारायणस्य तु ।

व्यावहारिकनिष्काभ्यामेकेनाथ तदर्हतः ॥

नारायणलक्षणमुक्तं,

हेमहस्तिरथदाने ।

प्रक्षाल्य पञ्चगव्येन स्थापयेत् कुङ्कुमोपरि ।

श्वेतवस्त्रेण संवेष्टा गन्धमान्यैः समर्चयेत् ॥

उपचारैः षोडशभिराचार्यैः वैष्णवः शुचिः ।

सर्वगाम्भार्थतत्त्वज्ञो ब्रह्मविद्यासुनिष्ठितः ॥

होमश्च कारयेत्तत्र ह्याग्नेय्यां दिशि शास्ततः ।
 समिदान्यतिलैश्चैव मूलमन्त्रेण वै समित् ॥
 प्राज्यं नारायणायेति तिलान् व्याहृतिभिर्हुनेत् ।
 रोगी तद्यार्थयेद्देवं नारायणमनामयं ।
 मूलमन्त्रेण विधिवच्चैवेद्यं चरुस्थिते ।
 नमोस्तं नाम सोऽङ्गारं मूलमन्त्रः प्रकीर्तितः ॥
 ततस्तां प्रतिमान्दद्यात् प्राञ्चुखाय हृदयुखः ।
 मन्त्रेणानेन विधिवद्भक्त्या परमया युतः ॥
 नारायण जगन्नाथ गङ्गचक्रगदाधर ।
 पूर्वजन्मनि यज्ञादेर्विघ्नाद्यद्वैकृतं मम ॥
 अन्त्यष्टदिमहारोगं दानेनानेन तोषितः ।
 चक्रहस्त गदापाणे शमयाशु जगत्पते ॥

दानमन्त्रः ।

एवं दत्त्वा तु तं देवं समाप्य ब्राह्मणं ततः ।
 विप्राणां भोजनं दद्यात् छात्वा भुञ्जीत यन्मुभिः ॥
 एवं कृत्वा समाप्नोति नीरोगत्वं नरोभुवि ।
 प्रारोग्ययुक्तो नित्यं स सुचिरं सुखमश्नुते ॥
 इति नारायणमूर्तिदानविधिः ।

अथ गोपालमूर्तिदानं ।

तथा ।

नक्षत्रान्यं जायते तस्य गोमवां नश्यद्वये ।

करोति शूलप्रक्षेपं तस्य वक्ष्यामि निष्कृतिं ॥
 विष्णोः योगोपवेपस्य यथा शक्त्या च भक्तितः ।
 सुवर्णेन प्रतिकृतिं वैष्णवादनतत्परां ।
 वर्हापीडकसंयुक्तां द्विभुजामूर्धसंस्थितां ॥
 कारयित्वा शुभाकारां प्रघास्य शुभवारिणा ।
 यस्त्रेण वेष्टयित्वाथ गन्धमास्यैः समर्चयेत् ।
 तण्डुलोपरि संस्थाप्य यथा विभवतः स्वयं ॥
 पूजाञ्च मूलमन्त्रेण कुर्यादेवस्य भक्तितः ।
 आचार्यः सर्व्वग्रास्त्रज्ञो वेदवेदाङ्गपारगः ॥
 एवंभूतं समानीय तेन पूजां प्रकल्पयेत् ।
 होमं चैव प्रकुर्व्वीत समिदाज्यतिलैरपि ॥
 इदं विष्णुः प्रतद्विष्णुर्व्विष्णोर्गुणमतिक्रमात् ।
 मन्त्राध्यायीकृतमार्गेण चाग्नेः संस्थापनं भवेत् ॥
 प्रणीतामोचपर्य्यन्तं कृत्वा देवं प्रपूजयेत् ।
 देवस्य दद्यान्नैवेद्यं हविः सर्व्वं समन्ततः ॥
 अष्टोत्तरशतेनापि मूलमन्त्रेण वै श्रुतं ।
 जुहुयादथ रोगी तु प्राङ्मुखः प्रयतः शुचिः ॥
 शक्ताम्बरधरः शक्तगन्धमात्यानुलेपनः ।
 सदचिणां च तान्दद्यात् प्राङ्मुखाय ह्युदङ्मुखः ॥
 मन्त्रेणानेन विधिवन्नमस्कृत्यातिभक्तितः ॥

गोविन्द गोपीजनवल्लभेश

कंसासुरघ्न त्रिदशेन्द्रवन्द्य ।

गोवर्धनाद्रिप्रवरैकहस्त

संरक्षिता श्रेयगवामनीक ॥
 शीघ्रघ्नां चातिनिरोधजेन
 पापेन मे नाशय आश्रयमेतत् ।
 त्वदीयदानेन सुदृष्टरूपं
 नृणांश्रयमेतत् समुपाकरोतु ॥

दानमन्त्रः ।

एवं कृत्वा प्रतीकारं गोपश्रेयधरस्यतु ।
 तत् क्षणादेव हि सुखी जायते नात्र संगयः ॥

इति गोपालमूर्त्तिदानविधिः ।

अथ वराहदानं ।

भविष्योत्तरात् ।

श्रीकृष्णउवाच ।

दानमादिवराहस्य कथयामि युधिष्ठिर ।
 धरण्यां यत् पुरा प्रोक्तं वराहवपुषा भया ॥
 पुण्यं पवित्रमायुष्यं सर्वदानोत्तमोत्तमं ।
 महापापादिदोषघ्नं पञ्जितं मुनिसत्तमैः ॥
 देयं मद्गमने भानोर्यहने द्वादशोत्तमैः ।
 यन्मोक्षत्रयविवाहेषु दुःस्वप्नाद्भुतदर्शने ॥
 यदा वा जायते वित्तं चित्तं यदाममन्वितं ।
 तदैव तस्य कामः स्यादधुनं जीवितं यतः ॥
 कुरुचेतादितोषेषु गद्वाद्यासु नदीषु च ।

गोष्ठे देवालये वापि रम्ये वाद्य गृहाङ्गणे ॥

देयं पुराणविधिना ब्राह्मणाय कुटुम्बिने ।

अव्यङ्गाय शशीलाय वेदवेदाङ्गवादिने ॥

देशं कालञ्च पात्रञ्च यथावत्ते भयोदितं ।

शृणु दानविधिं पुण्यं सर्व्वपापहरं परं ॥

पूर्व्वोत्तरप्लवां भूमिं गोमयेनोपलेपयेत् ।

कुशैरास्तोत्र्य तां पार्श्वे प्रणवाक्षरमन्त्रितैः ॥

उपरिष्ठात्तिलैस्तेषां वाराहं परिकल्पयेत् ।

द्रोणैश्चतुर्भिः सम्पूर्णन्तर्द्धनाथ वा पुनः ॥

आदकेनापि कुर्व्वीत वित्तशाठ्यं न कारयेत् ।

सुवर्णेन खुरो कार्य्यो भुजौ चक्रगदान्वितौ ॥

राजतीक्ष्णारगेहंष्ट्रां पद्मरागविभूषितां ।

शङ्खञ्च स्थापयेत् पार्श्वे वनमालां हिरण्यमयीं ॥

पुष्पैर्व्यां कारयेद्दिङ्मान् पादौ रौप्यमयी तथा ।

दंष्ट्राग्रलग्नवसुधां सोवर्णीं कारयेच्छुभां ।

सर्व्वधान्यरसोपेतां वस्त्रालङ्कृतविग्रहां ॥

द्रोणादिनक्षत्र मुक्तं, परिभाषायां ।

पृथुलक्षणाश्च धरादाने द्रष्टव्यं ।

प्रच्छाद्य वस्त्रे देवेशं वराहं सर्व्वकामदम् ।

रोमराजिदुर्गैः कृत्वा गन्धपुष्पै रथार्चयेत् ॥

नवग्रहमख. कार्य्यो होमश्चात्र तिलैः स्मृतः ।

एवं संस्थाप्य विधिवत्ततः स्तोत्रमुदीरयेत् ॥

अथ नरसिंहदानम् ।

कालिकापुराणे ।

नृसिंहं चाथ रौक्मन्तु कृत्वा चतुर्भुजं विभुं ।
 ताम्रपात्रे प्रतिष्ठाय रौप्ये दंष्ट्रे प्रकल्पयेत् ॥
 चक्षुषी पद्मरागेण नखानां विद्रुमास्तथा ।
 पुष्परागं भ्रुवोर्देशे कर्णयोर्हिरिकावुभौ ॥
 नृसिंहरूपन्तु विष्णुधर्मोत्तरात् ।
 कार्य्यस्तु भगवान् विष्णुर्नरसिंहवपुर्धरः ।
 पीनस्कन्ध-कटि-घोषः क्षयमध्यः क्षगोदरः ॥
 सिंहासनी नृदेह्य नीलवामाः प्रभान्वितः ।
 चानीदृम्यानसंम्यानः सर्वाभरणभूषणः ॥
 ज्वालमानाकुलमुखोज्ज्वलत्केसरमण्डलः ।
 हिरण्यकशिपोर्ध्वः पाटययखरैः खरैः ॥
 देवजानुगतः कार्य्यो हिरण्यकशिपुस्तथा ।
 देवय गङ्गचक्राभ्यां भूपितोर्ध्वकरद्वयद्विति ॥
 गन्धपुष्पैस्तथा धूपैर्जागरन्तत्र कारयेत् ।
 राजयत्नं च वैदूर्यं इन्द्रनीम सुमस्तके ॥
 कृत्वा रूपमिदं रम्यं तत्पात्रं मधुना युधः ।
 पूरयेत् खण्डमियेण तत्र देवं पुनर्ममेत् ॥
 वस्त्रयुग्मेन संच्छ्रवं ग्रामने विनिवेगयेत् ।
 नैवेद्यं कल्पयेदथा भक्ष्यैर्नानाविधैर्बुधः ॥
 पित्तानोपरि संगुह्य पुष्पदामभिरर्चयेत् ।

गन्धपुष्पैस्तथाधूपैर्जागरं चार्च्यकारयेत् ॥

कृत्वा समस्तमेतत्तु हरये पूर्ववद्देत् ।

यत्किञ्चित् प्राग्विनिर्दिष्टं कुर्यात् सर्वमिहापि तत् ॥

प्राग्विनिर्दिष्टमिति वैष्णवमन्त्रेण पूजनं, मूलमन्त्रेण अष्टोत्तरगतं तिलाज्यहोमः द्वादशेभ्यो ब्राह्मणेभ्यः सदक्षिणमन्नदानमिति ।

कार्त्तिक्यां याव वैशाख्यामाश्विन्य द्वादशीमथ ।

कृत्वा विधिमिमं सम्यक् नूनं तत्पदमश्रुते ॥

अरण्ये वाथ संचामे तस्करैर्द्वंद्विभिर्हते ।

न भयं जायते तस्य सकृद्यस्त्वेतदाचरेत् ॥

विदार्य चापदो घोरान् धनमायुः प्रयच्छति ।

सन्ततिं चैव रूपञ्च सौभाग्यञ्च मनोरथान् ॥

एवं भवति यत् पुण्यं नृसिंहाकृतिदानतः ।

तेन विष्णोः पदं प्राप्य तत्र क्रीडन्ति देहिनः ॥

एतत् श्रुत्वा महत् पुण्यं सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

धनमायुर्विज्ज्ञेयं त्रायकस्य विशेषतः ।

यावके दक्षिणान्दद्यात्तथा चात्मविभूतये ॥

इति नृसिंहदानविधिः ।

अथ लक्ष्मीनारायणदानम् ।

तत्र दीढायनः ।

लक्ष्मीनारायणं रूपं सुवर्णेन प्रकल्पयेत् ।

लक्ष्मीनारायणरूपमुक्तं कामिके ॥

पलेन वा तदर्द्धेन तदर्द्धेनाथ वा पुनः ।
 पद्मासनगतं कुर्यादेवदेवं चतुर्भुजं ॥
 दक्षिणाधःकरे पद्मं शङ्खमूर्धकरे न्यसेत् ।
 वामोर्ध्वे च भवेच्चक्रं लक्ष्मीपृष्ठे करोऽपरः ॥
 वामोत्सङ्गगता लक्ष्मीरक्षपात्रकरा भवेत् ।
 दक्षिणश्च भुजोदेव्याः पृष्ठे देवस्य चक्रिण इति ॥
 गरुडं राजतं कुर्यादेवदेवस्य वाहनम् ।
 पक्षौ च तस्य सोवर्णौ सौवर्णौ चैव नासिका ॥
 वस्त्रैरत्यन्तरुचिरैः परिधाप्यातिकौतुकम् ।
 मुक्तादामपरिचितं चन्दनागुरुनेपितम् ॥
 अर्चयेत् कुसुमैर्युग्मं लक्ष्मीनारायणात्मकं ।
 प्रसवं रमणीयञ्च गरुडोपरिसंस्थितं ॥
 ततो विप्रं समाहूय सुशीलं लक्षणान्वितम् ।
 आचारवन्तं-धर्मज्ञं वेदवेदाङ्गपारगम् ॥
 प्रतिग्रहनिवृत्तञ्च श्रुतिस्मृतिपथे स्थितं ।
 स्वयं भक्त्या समानीय पूजयेदस्त्रकुण्डलैः ॥
 शुङ्गुमागुरुकर्पूरैरुपवीताङ्गुलीयकैः ।
 पूर्वोक्तेन विधानेन होम तत्र तु कारयेत् ॥
 मन्त्रेणानेन तन्दद्यात् सर्वलोक नमस्कृतम् ।

लक्ष्मीपते देवकिनन्दनेन

क्षीराब्धिं गायन् वत्ससामगम्य ।

गोविन्ददामोदर वातरक्तं ।

विनायकाय चपितारिवर्ग ॥

दानमन्त्रः ।

लक्ष्मीनारायणस्यैवं मूर्त्तिं दत्त्वातिभक्तितः ॥

आरोग्यवान् सुखी नित्यं जायते नात्र संग्रहः ।

इति लक्ष्मीनारायणमूर्त्तिदानविधिः ।

अथ गरुडदानं ।

ब्रह्माण्डपुराणे ।

सौवर्णं राजतं वापि गरुडं कारयेत् सुधीः ।

ताम्रेण वा य प्लुतः स्वगत्या वापि नारद ॥

नासिकां स्वर्णमयीं कुर्यात् कुर्यान्नेषद्यं तथा ।

गरुडमूर्त्तिलक्षणम्, तिथिदानप्रकरणस्थितैकादशीविहितं

गरुडदाने विलोकनीयम् ।

श्वेतवस्त्रेण सम्वेष्ट्य ताम्रपाशोपरि स्थितम् ।

चन्दनागुरुकर्पूरेः श्वेतमास्थेर्विश्रितः ॥

पूजयेत्परया भक्त्या गायत्र्या गरुडाह्वयम् ।

होमं कुर्याच्च तत्रैव समिदाज्यतिमैस्तथा ॥

ब्राह्मणः सर्वगाम्यार्थकुगलोनिर्भालात्मवान् ।

वैष्णवो धार्मिकः शान्तः स्वाचारः सन्निवृत्तिः ० ॥

तत् पुरुषाय विद्महे पथिराजाय धीमहि तन्नः सुपर्णः

प्रचोदयात् ।

तत् पुरुषाय विद्महे वायुवेगाय धीमहि तन्नोमृतमयनः प्रचो-
दयात् ।

तत् पुरुषाय विद्महे वैनतेयाय धीमहि तन्नोस्तार्क्ष्यः प्रचो-
दयात् ।

समिदाज्य तिलानान्तु मन्त्रा एते यथा क्रमम् ।

ततः शुक्लाम्बरधरः* शुक्लगन्धानुलेपनः ॥

यजमानः स्वयं भक्त्या शुचिः प्रयतमानसः ।

ब्राह्मणाय प्रदद्यात्तं हृदि नारायणं स्मरन् ॥

मन्त्रे णानेन सम्पूज्य वस्त्राद्यैश्च स्वशक्तितः ।

विहङ्गराज पक्षीश सुपर्णीतनय प्रभो ॥

सर्पाशन विषद्रव्य पूर्वजन्मनि यत् कृतं ।

देवद्रव्यापहरणं तेन यदैकृतं मम ॥

विनाशयाशु मे सर्व्वं श्रीनारायणवाहन ।

ततो निष्कल्मषो भूत्वा नीरुजोजायते नरः ॥

सप्तजन्मकृतात्माप्रात् यस्माज्जातं हि वैकृतं ।

ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्त्या स्वशक्त्या तु विशेषतः ॥

इति गरुडदानविधिः ।

अथाह वृद्धगौतमः ।

कामली भक्तचौरः स्यात्तस्य वक्ष्यामि निष्कृतिं ।

कुर्याच्च शतमानाभ्यां विष्णीर्वाहनमुत्तमं ॥

सुवर्णेनातिशुद्धेन पञ्चयोर्मौक्तिकद्वयम् ।

नाशिकायां तथा वज्रमुत्तरीयञ्च राजतम् ॥
 एवं कृत्वा गरुडान्तं दृतद्रोणीपरि न्यसेत् ।
 श्वेतवस्त्रेण संवेष्ट्य श्वेतमात्यैः समर्चयेत् ॥
 सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो वैष्णवो धर्मपाठकः ।
 ब्राह्मणस्वर्चितो भक्त्या यजमानेन शक्तिः ॥
 उपचारैः षोडशभिर्हिजमभ्यर्चयेत्तथा ।
 आग्नेय्यां दिशि होमय कर्त्तव्यः स्यण्डिले शुभे ॥
 समिदाज्यन्तिलैस्तत्र पलाशसमिधोपि च ।
 मन्त्रोगरुडगायत्री समित्वाज्यञ्च कीर्त्तिता ।
 तिलहोमो व्याहृतिभिः कार्यः स्वष्टकृतं यजेत् ॥

गरुडगायत्री प्रागभिहिता ।

स्थापयेद्व्रणं कुम्भं सितवस्त्रेण वेष्टितम् ।
 निक्षिपेन्नवरत्नानि मृत्तिकां रोचनां तथा ॥
 अश्वस्यानाङ्गनाह्वाणादस्त्रीकात्सङ्गमात् ऋदात् ।
 पञ्चत्वक्पल्लवानि स्युः पूरयेत्तीर्थवारिणा ॥
 तेनाभिषेकं कुर्वीत आपोहिटादिभिः क्रमात् ॥
 हिरण्यवर्णं च ऋचा पयमानेनैव हि ।
 ततः स्नात्वा शुची रोगी विष्णोर्वाहनमुत्तमम् ॥
 सदक्षिणं मुदा युक्तः प्राङ्मुखाय निवेदयेत् ।
 मन्त्रेणानेन विधिवदाचार्याय हृदङ्मुखः ॥
 श्रीरुण्य परमानन्द जगतः परिपालक ।
 पूर्वजन्तुनि यत्पापं भक्तधौष्यं मया कृतं ॥

तेनावामन्तु वैरूप्यं तन्मयं ह्यतिदुःसहं ।
 कामलोयमिमं देव तव वाहनदानतः ॥
 विनागयाशु मे कृष्ण जगतां पानकोद्यसि ।

दानमन्त्रः ।

एवं गरुडदानन्तु कृत्वा मर्त्यः सुखी भवेत् ।
 आचार्यं भोजयित्वा च प्रणिपत्य विसर्जयेत् ॥

इत्यपरगरुडदानविधिः ।

अथ पद्मपुराणे ।

जम्भान्तराक्षिरोधेन जायते ह्यक्षियेदना ।
 पश्यामि तत्प्रतीकारं ब्रह्मणा भाषितं पुरा ॥
 पलेन कारयेद्देव्ना गरुडं विष्णुवाहनम् ।
 राजतौ च तथा पद्मो रत्नैर्नदी सुविस्तृतौ ॥
 कर्तव्यञ्चाक्षियुगलं भाणिक्याभ्यां प्रकल्पयेत् ।
 पादयोः स्वर्णकटकं रत्नाभ्यां परिकल्पयेत् ॥
 ग्रैवेयकं स्वर्णमयं श्रीवायामपि विन्यसेत् ।
 नामिकां वज्रवेदूर्यं मौक्तिकोपरि कल्पयेत् ॥
 वस्त्रैर्नानाविधैर्नदमलङ्कृत्य शुभाकृतिं ।
 स्वापयेत्प्रतोविष्णोः प्रीत्यर्थञ्च नगाधिपम् ॥
 गन्धपुष्पाद्यैर्वस्त्रैः पूजयेद्ब्राह्मणोत्तमः ।
 वेदवेदाङ्गकुशलो ब्रह्मविद्यासुनिष्ठितः ॥
 क्षामय तत्र कर्तव्यो मन्त्रैस्तदाचकैः शुभैः ।

यद्वा गरुडगायत्र्या समिदान्यतिलादिभिः ।

अग्नेः प्रतिष्ठा कार्या तु स्वर्गद्विधाविधानतः ॥

गरुडगायत्र्योऽथ प्रथमं गरुडदाने दर्शिता ।

पुण्याहवाचनं कार्यं ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ॥

तस्मै हुतवते दद्याच्छौरिप्रीत्यर्थमादृतः ।

भक्त्या संपूज्य विधिवत् केयूरकटकादिभिः ।

मन्त्रेणानेन विधिवत् प्राङ्मुख्याच्चिरोगवान् ॥

देवदेव जगन्नाथ सख्योप्रिय परात्पर ।

वाहनस्य प्रदानेन तुष्टः कर्मविपाकजं ॥

अचिरोगं जगन्नाथ नारायण जगन्नाथ ।

पुष्पं वा पटलं वापि वातरक्तमयापि वा ।

रक्तं वाप्यथ नक्तान्यं तथान्यद्बुद्धादिकम् ॥

दानमन्त्रः ।

ततो विस्तृत्य विप्रेन्द्र शिष्टैरिष्टैश्च वन्धुभिः ।

स्नात्वा विप्रान् भोजयित्वा सुखी भवति मानवः ॥

इति गरुडमूर्त्तिदानविधिः ।

अथोभामहेगदानं ।

आह बोधायनः ।

ब्राह्मणाद्भानि योहिंस्याद्दुरोगी भवेत्तु मः ।

तस्योपगमनं वक्ष्ये सुषर्णेन तु कारयेत् ॥

तदर्धेन तदर्धेन तदर्धादेन वा पुनः ।

उमामहेश्वरं रूपं हृषभेण त्वधिष्ठितं ।
 चतुर्भुजन्तु द्विभुजामुमां कुर्याद्विचक्षणः ॥
 एकवक्त्रो भवेत् शम्भुस्त्रिनेत्रश्च महाभुजः ।
 अक्षमालां त्रिशूलञ्च तस्य दक्षिणहस्तयोः ॥
 देवीपृष्ठगतयैको वरदद्यापरः करः ।
 वामोत्सङ्गगता देवी शिवपृष्ठैकपाणिका ॥
 हृषभोराजतथा च कार्यो घण्टादिसंयुतः ।
 स्वयत्तया विसृज्याठान्तु कुर्वन्तो निष्फलं भवेत् ॥
 तत्राप्यारोप्य देवेशं उमया सहितं प्रभुं ।
 वस्त्रैर्माल्यैस्तथागन्धैर्मूलमन्त्रैश्च पूजयेत् ॥
 ततो ब्राह्मणमाह्वय दरिद्रं धर्मकोविदं ।
 श्रुतहृत्तोपसम्पन्नं शान्तश्चैवात्मवेदिनम् ।
 वस्त्राङ्गुलीयकैस्तस्य पूजां भक्त्या प्रकल्पयेत् ॥
 होमश्च कारयेत्तेन समिदाव्यतिलैरपि ।
 मन्त्रश्च रुद्रगायत्री सर्वत्रेति विनिययः ।

रुद्रगायत्री तु लिङ्गपुराणे ।

सर्वेश्वराय विद्महे शूलहस्ताय धीमहि तन्नोरुद्रः प्रचोदयात् ।
 यदा त्रयम्बकेनैव समिधोजुहुयात् सुधीः ।
 कद्गुद्रायेतिमन्त्रेण जुहुयादान्यमाहृतः ॥
 तिलांश्च मूलमन्त्रेण सर्वत्रैवं क्रमोभवेत् ।
 तथा ब्रह्मोद्गासनान्ते मिथुनं ब्राह्मणाय तु ॥
 हृषभोपरि तिष्ठन्तं भक्त्या तु विनिवेदयेत् ।

उपचारैः योद्धमिराचार्यः सर्वमानवित् ॥
 मूलमन्त्रे च सर्वत्र काव्यं पूजादिचरित् ।
 होमय तत्र कर्त्तव्यः सुखिले सुपरिष्कृते ॥
 मन्त्राध्यायोक्तमार्गेण चाम्नेः संस्थापनं भवेत् ।
 समिदान्यतिलैर्मन्त्रानिमांस्तत्र प्रकल्पयेत् ॥
 चाम्बकं कद्रुद्राय वामदेवइति क्रमात् ।
 संख्याचाटोत्तरगतं प्रत्येकमिह शृणुते ॥
 हुत्वा हुत्वा च सम्पातान् पात्रे कृत्वा विधानतः ।
 अग्नेः पूर्वोत्तरे देगे स्थापयेत् मज्जलं द्रव्यं ॥
 वाममा येष्टयित्वा च पञ्चपञ्चवसंयुतं ।
 अग्रम्यानात् गजम्यानादस्त्रोकात् सङ्गमांश्चुदात् ॥
 प्रक्षोभय्या मृत्तिका च रोचनां शुग्गुलुं तथा ॥
 होमाभिप्रेक्ष कुर्वीत होमान्ते च गुरुः स्वयं ।
 पापोहिष्टादिभिस्तद्विरक्षादिभिरेव च ॥
 पद्ममानागुपाकेन गन्धोपाकेन चैव हि ।
 शरीराभ्यर्चनं कार्यं सम्पातैकेन सर्वशः ॥
 गताः शुक्ताम्यरधरः शुक्लमान्यागुलेपनः ।
 गजगानः शुचिर्भूत्वा देवेशं पूज्य भक्तितः ॥
 गूणगन्धो यः च पुनस्तस्मै हुतवतेऽर्चिते ।
 एवाशां देवदेवस्य प्रतिमां शङ्करस्य तु ॥
 गन्धे णामेन विधिवत् प्राङ्मुखाय ह्युदङ्मुखः ।
 देवदेव महेशान एषमध्वज शङ्कर ॥
 असर्चोर्येण यत् पाप कृत जन्मान्तरे मया ।

तेन यज्जनितं कार्यमसह्यं मम देहजं ।
तव दानेन दत्तेन पीनोस्मि रघ पापिनं ।

दानमन्त्रः ।

एवं यो विधिमानेन शङ्करप्रतिमाधरः ।
ददाति विप्रवर्याय स कार्यादिप्रमुच्यते ॥
पुण्याहवाचनं कृत्वा ब्राह्मणानपि भोजयेत् ।

इति रुद्रमूर्त्तिदानविधिः ।

अथ दक्षिणमूर्त्तिदानं ।

वायुपुराणे ।

अयतां परमं गुह्यं दानं सर्वोत्तमोत्तमं ।
नमस्कृत्य प्रवक्ष्यामि देवदेवस्य मुनिनः ॥
सर्वेषामेव पापानां येन नाशः प्रजायते ।
पापानां निष्कृतिः प्रोक्ता मुनिभिः शास्त्रदर्शिभिः ॥
तपोहोमजपमाया सा हि कार्या प्रयत्नतः ।
एतत्तु सर्वपापानां प्रायश्चित्तमनुत्तमं ॥
महापातकदोषेषु पातके शीपपातके ।
अन्येषामपि दोषाणां निष्कृतिः परिवर्त्तते ॥
पलत्रयेण देवेय सुवर्णस्य प्रकल्पयेत् ।
ईशानं दक्षिणामूर्त्तिं सर्वज्ञं लोकसाक्षिणम् ॥
गोमयेनोपलिप्तायां भूमौ विन्यस्य पद्मजं ।
नानारजोभिस्तन्मध्ये पुण्डरीकं न्यसेत्ततः ॥

इत्यामन्त्रा ततोदयाच्छिवः सम्प्रीयतामिति ।
 क्रियाकलापमखिलमात्मानं मलसञ्चयम् ॥
 सर्वं निवेदयेत्तस्मै विश्वरूपाय शम्भवे ।
 अनेन विधिना यस्तु प्रदद्यात् सर्वनिष्कृतिं ॥
 तस्य सर्वाणि पापानि त्रिनश्यन्ति न संग्रहः ।
 यथा नश्यन्ति सूर्यस्य सन्निधौ सकलान्तमः ॥
 तथा शिवप्रदानेन सर्वं पापं विनश्यतु ।
 यद्यैधांसि समिद्धोन्निर्भक्षसात् कुरुते क्षणात् ॥
 तथायं भगवान् शम्भुः शरणागतदुष्कृतं ।
 सर्वधर्मविहीनस्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 अपिचेत्क्षयात् स सर्वेभ्यः पापेभ्यः क्षतमानसः ।
 सर्वं शिवप्रवेनेन हज्जिनं सन्तरिष्यति ॥
 तस्माद्यः सर्वमुत्सृज्य शरणं याति गङ्गरम् ।
 भक्त्या परमया तस्य न भयं विद्यते कश्चित् ॥
 जीवती हि भवेत्पापमवशं मानुषात्मनः ।
 तस्य पापस्य वै नास्ति प्रायश्चित्तं विना क्षयः ॥
 तस्मात् कुर्यात् प्रयत्नेन निष्कृतिं प्रतिवर्त्तरं ।
 अनित्यं जीवितं यस्मात् सम्प्रदारोग्यमेव च ।
 नरकोत्तारणं कार्यं तस्मादात्महितेष्टया ॥

इति दक्षिणामूर्तिदानविधिः ।

अथ वरददानम् ।

वायुपुराणात् ।

ऋषय ऊचुः ।

समीरणं नमस्तुभ्यं यत्प्रोक्तं भवता व्रतात् ।
 प्रायश्चित्तमशेषेण तदस्माभिर्दृढीकृतम् ॥
 वक्तुमर्हसि भूयोऽनः प्रसादसुमुख प्रभी ।
 यत्तु मानसिकम्पार्यं बुद्धिपूर्वम् सुरोत्तम ॥
 वक्तुमर्हसि दानेन तस्य पापक्षयो भवेत् ।

वायुरुवाच ।

मनसोदुर्विचारत्वाद्बहुत्वाच्च तपोधनाः ।
 अवश्यमेव भवति महतामपि निययः ॥
 यिना दानेन भूयोऽपि नरकाय प्रवर्त्तन्ते ।
 तस्मात्तस्य क्षयोपायं दानं वक्ष्यामि साम्प्रतम् ॥
 उपपातकसंयुक्तं येन पापं विनश्यति ।
 अष्टम्यां क्षणपक्षस्य पूर्वार्त्ते गालितण्डुलैः ॥
 भारतयेण कुर्वीतरूपं वस्त्रेण शूक्ष्मम् ।
 चतुर्विधं निषेधस्य सुखासीनं सदोरुहे ॥
 तस्य दधिणहस्ते तु सुवर्णं पलनिर्मितम् ।
 परशु कम्पयित्वा च ततः सम्प्रति पूजयेत् ॥
 मय्ये परशुहस्ताय मन्त्रेणाराधनं भवेत् ।
 विष्णुपत्नैः कुक्षेऽपि पूजयेत् परमेस्वरम् ॥
 परशुश्च पृथक् पुष्पै रत्नै रभ्यर्च्य गान्ताधीः ।

पृथक् शिवभक्तश्च ब्राह्मणं वेदपारगं ।
 अर्चयित्वा यथा पूर्वततो मन्त्रमुदीरयेत् ॥
 नीललोहित देवेश सर्वपापभयापह ।
 परशुव्याघ्रस्तस्त्वं तवाहं शरणं गतः ॥
 यन्मया मनसा पापं कृतमाजन्मनःप्रभो ।
 तत्सर्वं क्षपयाशेष विभीपरशुदानतः ॥
 अनेन सर्वपापानि मानसानि विनाशय ।
 मयि दौने दयां देव दर्शयाद्य प्रसादतः ॥
 इत्युक्त्वा तं द्विजेन्द्राय परशुस्तण्डुलादिकम् ।
 त्रिवेदवेदकलशं भूमिदेवं द्विजोत्तमं ॥
 इत्युक्तं परशोर्दानं मानसाद्यविनाशनं ।
 यद्यत्करोति मनसा पापमाजन्मनः पुरा ॥
 निष्कृतिस्तस्य पापस्य दानमेतत् प्रयत्नतः ।
 मासि मासि ततोदियं दानमेतत्तपोधनाः ।
 वत्सरे वत्सरे वापि सर्वदोषापनुत्तये ॥

इति परशुदानविधिः ।

अथ शूलदानं वायुपुराणात् ।

ऋषयज्जुः ।

समीरणं जगत् प्राण पवमानक्रियाविभो ।
 यत्तुमर्हसि नोदानं येन पापं व्यपोहति ॥
 कर्मणा मनसा वाचा यदबुद्धिकृतं भवेत् ।

पापं तस्य क्षयोपायं वक्तुमर्हसि नः प्रभो ॥
 यस्माद्भोगादृते नास्ति क्षयः पापस्य कर्मणः ।
 करदण्डेन वाचाथ प्रायश्चित्तेन वा पुनः ॥
 राजदण्डः प्रकाशस्य पापस्य कथितः पुरा ।
 अबुद्धिपूर्वं यत्पापं अज्ञानाच्च महीपते ॥
 निष्कृतिर्न कृता यस्य तस्य वैवस्वतः प्रभुः ।
 तस्मात्तस्य क्षयोपायो वक्तव्ययरताम्बर ॥

वायुरुवाच ।

अहं वः कथयिष्यामि शृणुध्वं मुनिसत्तमाः ।
 या निष्कृतिस्तु पापानां कृतानां प्रज्ञया विना ॥
 यत्पाशुपतमाष्यातमस्य देवस्य शूलिनः ।
 तस्य प्रदानात्कलं तत्पापं सम्प्रणश्यति ॥
 क्षणपक्षे चतुर्दश्यामष्टभ्यां वा सितेतरि ।
 कुर्याद्वाद्गनिष्केण त्रिशूलं लक्षणाग्नितं ॥
 युगान्तकरणं घोरमघविह्वसनक्षमम् ।
 नानारजोविरचिते चक्रे पट्टारभूयिते ॥
 नाभौ निधाय सम्पूर्णं तिलानां ताम्रनिर्मितं ।
 पावमादृकसंमानं तत्र शूलं न्यसेत्पुनः ॥
 कुर्यात्तेनैव मन्त्रेण तस्य पूजामनुक्रमात् ।
 विरूपाक्षश्च तत्पार्श्वे दमक्षोपरि पूजयेत् ।
 अघोरेभ्योपि मन्त्रेण पूजान्ते प्रणिपत्य च ॥
 अघोर मन्त्रस्तु निम्नपुराणे ।

आ अघोरेभ्यो घोरेभ्यो घोरघोरतरैभ्यश्च सर्वतः सर्वेभ्यो
नमस्तेस्तु रुद्ररूपेभ्य इति ।

विप्रश्च ज्ञानिनन्तद्वत्संपूज्य मुनिपुङ्गवाः ।
प्रदक्षिणं ततो गत्वा इमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥
भगवन् भगनेत्रघ्न दक्षयज्ञविमर्द्दन ।
तथायुधप्रदानान्मे पापं नश्यतु शङ्कर ॥
युगान्ते येन लोकानां त्वमन्तकयिनाशनं ।
विदग्धंस्तन्मयाप्येतत्तेन पापं प्रणाशय ॥
येन दग्धं चणार्द्धेन त्रिपुरं सुरदुर्जयं ।
तेन पाशुपतेनाशु मम पापं प्रणाशय ॥
यद्वद्विहृतं पापं मम चाञ्चस्य मानसं ।
तत्तत्त्वं चयमभ्येतु तव शूलप्रदानतः ॥
इत्यामन्त्रा ततो दद्याच्छूलं तस्मै द्विजातये ।
यदात्मनः कृतं पापमज्ञानाद्यत्पुरा भवेत् ॥
निष्कृतिस्तस्य सर्वस्य शूलदानमिदं मतं ।
अवश्यं कुरुते पापमज्ञानान्मानवीर्यतः ।
वर्षे वर्षे ततो दद्यात्तस्य तस्यापगुत्तये ॥

इति शूलदानविधिः ।

आह वीढायनः ।

अतः परं विपाकीत्यं सर्वं शूलविनाशनं ।
दानं यद्दद्यात् प्रोक्तान्तत्तम्यक् कथयाम्यहं ॥
सौवर्णं राजतं वापि शूलं कुर्यात् प्रयत्नतः ।

यथावित्तानुसारिण पलायैनाथवा पुनः ॥
 ताम्ब्रेणाथायसा वापि खुदिरेणाथवा पुनः ।
 महादेवप्रहरणं यथा तद्वत् प्रकल्पयेत् ॥
 रक्तवस्त्रेण संवेष्ट्य रक्तचन्दनचर्चितं ।
 रक्तमाल्येन संवेष्ट्य तिलानामुपरि न्यसेत् ॥
 तिलानान्तु परोमाणन्द्रोणं वाय तदर्शक ।
 तदर्शं वा यथाग्रज्या पूजयेद्वाह्वयः शुचिः ॥
 अर्घ्यादि मूलमन्त्रेण षोडशैवोपचारकान् ।
 क्रियाविद्वाह्वयं पूज्य वार्त्ता होमं प्रकल्पयेत् ॥
 शूलम्य दक्षिणे पार्श्वे दक्षिणाम्निः* प्रणीयते ।
 समिदाव्यतिलान् हुत्वा पुरुषस्येति यै समित् ॥
 ताम्यकेन च मन्त्रेण आव्यहोमं प्रकल्पयेत् ।
 यतइन्द्रेण च तिलान् ग्रन्थः शान्तिं प्रकल्पयेत् ॥
 तेनोदकेन वा मिच्छेच्छूलिनं रोगिणं नरं ।
 ततो हुतवते शूलं संपूज्य च सगत्तितः ॥
 दद्याकदक्षिणान्तम् प्राङ्मुखो ह्युदक्षुग्धः ।
 मन्त्रेणानेन परया भक्त्या सर्वपरं श्रवन् ॥
 त्वं शूलं ब्रह्मणा सृष्टं त्वं पुराणं विनाशकम् ।
 दैत्यानां दानवाणाञ्च गहरण्यायुधं सदा ॥
 कुत्सिम्यसद्यः पार्श्वम्यमद्यवा पृष्ठमग्रतः ।
 शूलं त्विनाशाय त्वं मे महादेवेन धारितं ॥

ततः स्नात्वा च भुञ्जीत ब्राह्मणैर्बन्धुभिः सह ।
शूलहिंसासमुत्पन्नां वेदनामाशु नाशयेत् ॥

इत्थं परशूलदानविधिः ।

अथ सूर्यमूर्त्तिदानम् ।

आह वृहद्गीतमः ।

विभ्रामयति योमूढानोषधादिप्रयोगतः ।
भ्रामणं जायते तस्य देहिनीतीव दुःसहम् ॥
वक्ष्यामि तत्प्रतीकारन्दानहोमादिकर्माणां ।
व्यावहारिकनिष्कैस्तु त्रिभिर्होभ्यामथापि वा ॥
एकेन वा स्वयत्तया च सूर्यप्रतिहृतिं शुभां ।
कुर्याद्दिहस्तामूर्धन्तु पद्मद्वयसुभूषितां ॥
रथोपरि स्थितां रक्तवाससा समलङ्कृतां ।
कुङ्कुमेनाङ्कितां सम्यक् रत्नमाल्यैरसङ्कृतां ॥
स्नापितां पञ्चगव्येन ताम्रपात्रोपरि न्यसेत् ।
पात्रस्य च परीमाणं तिलानामष्टकं विदुः ॥
तदर्धं वा तदर्धं वा यथा विभवतो भवेत् ।
पात्रन्तिलानामुपरि विन्यसेद्दर्भसंस्तृते ॥
एवं भूतान्तु तां मूर्त्तिं आचार्यः पूजयेत् सुधीः ।
गन्धमाल्यैः सुरभिभिर्हंसः शुचिः पण्डितृचा ॥
उपचारैः षोडशभिर्नैवेद्यं पायसं क्षिपेत् ।
आग्नेयां दिशि होमय कर्त्तव्यः शुभमोक्षुभिः ॥

समिदाज्यतिलैर्यैव मन्त्रैरेभिर्यथाक्रमं ।
 चित्रं देवानां तच्चक्षुरुदत्यज्ज्ञातवेदसं ॥
 यदस्य कर्मण्येति स्विष्टकृत्तमोमदयते ।
 अग्ने रुसरतोभागे क्लृप्तशस्थापनं भवेत् ॥
 अभिषेकादिकं सर्वं शान्तिकर्मपुरःसरं ।
 सुखासनोपविष्टस्य कर्त्तव्यं ब्राह्मणैः शुभैः ॥
 प्रणीतामोक्षपर्यन्तं ब्रह्मोद्भासनमेव च ।
 ततः स्नातः शुचिर्हृष्टः शुक्लगन्धानुलेपनः ॥
 शुक्लमाण्यैः शोभितश्च आचार्याय ह्युद्गुहः ।
 प्राक्षुखायोपविष्टाय दद्यात् प्रतिष्ठतिं शुभां ॥
 सहस्रकिरणो देवः खगः पूषा गभस्तिमान् ।
 सर्वदेवमयीव जगच्चक्षुस्त्रयीतनुः ॥
 ओषधादिप्रयोगेण पुरा यद्रामणं कृतं ।
 विप्राणां पादमभ्यर्च्य यद्रूतं भ्रमणं मन ॥
 प्रतिमायाः प्रदानेन तुष्टी देयोदृष्ट्यतिः ।
 भ्रमणं देहगं सर्वं वासुदेवोव्यपोहतु ॥

दानमन्त्रः ।

एवं दत्त्वा तु तद्दानमाचार्यायातिभक्तितः ।
 आसीमान्तादनुब्रूय प्रणिपत्य क्षमापयेत् ॥
 अन्येभ्योपि ब्राह्मणेभ्यो दद्यात्कृत्वा च दक्षिणं ।
 एवं दानं पुरा प्रोक्तं दत्त्वा सर्वोऽस्तिभक्तितः ।
 पूर्वकर्मविपाकोत्थं भ्रमं त्यक्त्वा सुखी भवेत् ॥

इति सूर्यमूर्त्तिदानविधिः ।

तथा ।

ब्राह्मणं घातयेद्यस्तु स कुष्ठो जायते नरः ।
 वक्ष्यामि तत् प्रतीकारं सूर्यदानं विधानतः ॥
 पक्षेन वा तदर्धेन तदर्द्धार्धेन वा पुनः ।
 सूर्यप्रतिष्ठातिं कुर्यात् कदलीचैव सन्निधौ ॥
 कुष्ठोपहतदेहानां शान्त्यर्थं कारयेद्गुभां ।
 सुवर्णेन पलाहेन पत्रपुष्पैरसङ्कृतां ॥
 सूर्यस्तु द्विभुजः कार्पूरैराकृतो च रथे स्थितः ।
 रक्तवस्त्रेण संवेष्ट्य कुङ्कुमेनानुलेपयेत् ॥
 रत्नान्तु श्वेतवस्त्रेण श्वेतपुष्पैश्च चन्दनैः ।
 तण्डुलोपरि संस्थाप्य नानाफलसमन्वितां ॥
 तण्डुलानाम्परीमाणन्दीणमात्रं प्रकीर्त्तितं ।
 श्रुताध्ययनसम्पन्नं ब्राह्मणं शान्तमानसं ॥
 सर्वविद्यासु कुशलं दरिद्रं चाग्निहोत्रिणं ।
 गृहमाज्ञय भक्त्या तं पूजयेद्दस्तमाल्यकैः ॥
 ततो ह्रीमं प्रकुर्वीत समिदाज्यतिलाद्यतैः ।
 लाजाद्य मधुना मिश्राहुत्वा चाष्टोत्तरं शतं ॥
 मन्त्रेण चैव गायत्र्या दुर्गाग्रहाधिदेवताः ।
 जुहुयाच्च ततोभक्त्या समिदाज्यचरुनपि ॥
 तथैव द्वाज्यसंपत्तेरक्षिता इत्यनेन तु ।
 समञ्जनं प्रकुर्वीत यथा लिङ्गं गरीरके ॥

शत्रोदेव्यनुवाकेन शान्तिं कुर्याद्विशेषतः ॥
 तस्मै हुतवते रोगी दद्यात् भक्तिं पुरःसरम् ।
 मन्त्रे णानेन विधिवत् प्राङ्मुख्यं ह्युदक्षुखः ॥
 आदित्य सूर्य्यं द्युमणे सर्वरोगविनाशक ।
 सहस्रकिरणाऽश्रोजबन्धो तिमिरनाशन ॥
 द्वादशात्मस्त्रयीदेह जगच्चक्षुर्दिवाकर ।
 पूर्वकर्मविषाकीत्यं कुष्ठमाशु विनाशय ॥

इति सूर्यप्रतिष्ठाति दानमन्त्रः ।

कदली सर्वदेवानां मातृणां सर्वशर्मदे ।
 लक्ष्म्या गच्छा च पार्वत्या देवकन्याभिरेव च ॥
 सावित्र्या रश्मयाचैष कार्प्यार्थं पूजिता पुरा ।
 अङ्गप्रत्यङ्गं सर्वं कुष्ठजातमपाशुद ॥

कदलीदानमन्त्रः ।

ततः स्नात्वा च भुञ्जीत ब्राह्मणैर्विभुभिः सह ॥

इत्यपरं सूर्यमूर्त्तिदानविधिः ।

अथ वज्रिमूर्त्तिदानं ।

तत्र बोधायनः ।

शयनेनाथ ताम्बेण कुर्यात् प्रतिष्ठति बुधः ।
 यज्ञे विभवसारेण पलेमादेन वा पुनः ॥

श्रीकृष्ण उवाच ।

दानानि वद्वरूपाणि कथितानि मया तव ।
 पुनरेव प्रवक्ष्यामि यद्यस्ति तव कौतुकं ॥
 कथितानि मया तुभ्यं कथयिष्याम्यहं तव ।
 महतार्थेन सिद्ध्यन्ति प्रयच्छन्ति महत् फलं ।
 काम्योदानविधिः पार्थ क्रियमाणो यथातथं ।
 फलाय मुनिभिः प्रोक्तो विपरीतो भयाय च ॥
 ज्ञेयं निष्कयतं पार्थ दानेषु विधिरुत्तमः ।
 मध्यमस्तु तदर्धेन तदर्धेनाधमः स्मृतः ॥
 मेघ्याश्च कालपुरुषे तथान्येप् महत्सु च ।
 एवं हवे रथेऽण्डेष्वधेनोः कृष्णामिनस्य च ॥
 अशक्तस्यपि कृष्णोयं पञ्चसौवर्णिकोविधिः ।
 अतीव्यल्पेन योदद्यात् महादान नराधिप ।
 प्रतिगृह्णाति वा तस्य दुःखशोकावहं भवेत् ।
 पुण्यन्दिनमथासाद्य मूमिभागे समे शुभे ।
 चतुर्दशं चतुर्थ्यां विद्याम्या पाण्डुनन्दन ॥

विष्टि, भद्राकरण ।

पुमान् कृष्णतिलैः कार्थ्योरोप्यदन्तःसुवर्णदृक् ।
 सुवर्णादिपरीमाण, सच यथाशक्ति सम्पादनोयं ॥
 सुद्वीयतकरोदीर्घोन्निवाकुसुमकुण्डलः ।

रक्ताम्बरधरः सखी ग्रहमालाविभूषितः ।
तीक्ष्णासिपुत्रीबन्धेन विसृग्दारिकटौतटः ॥*

‘असिपुत्री, चूरिका ।

उपानद्युगधुक्ताङ्घ्रिः कृष्णकम्बलपार्श्वगः ।
गृहीतमांसपिण्डय वामे करतले तथा ॥
एवंविधं पुमान् कृत्वा गृहीतकुसुमाञ्जलिः ।
यजमानः प्रसन्नात्मा इमं भक्तमुदीरयेत् ॥
सम्पूज्य गन्धकुसुमैर्नैवेद्यं यिनिवेद्य च ।
सर्वं कलयसे यस्मात् कालस्वप्नेन चीयसे ॥
ब्रह्मविष्णुशिवादीनां त्वमसाध्योसि सुव्रत ।
पूजितस्त्व' मया भक्त्या पार्थिवय तथासुखं ॥
तद्ध्यते तव विभो तत्कुरुष्व नमोनमः ।
एवं संपूजयित्वा तं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥
ब्राह्मणं प्रथमं पूज्य वासोभिर्भूषणैस्तथा ।
दक्षिणां श्रुतिती दद्यात् प्रणिपत्य विसर्जयेत् ॥
दक्षिणां पूर्वोक्तां निष्कादिकां ।

अनेन विधिना यस्तु दानमेतत् प्रयच्छति ।
नच मृत्युभयं तस्य नच व्याधिकृतं भवेत् ॥
भवत्यव्याहृतैश्वर्यः सर्ववाधाविवर्जितः ।
देहान्ते सूर्यभवनं भित्वा याति परं पदं ॥
पुण्यक्षवादिहागत्वा राजा भवति धार्मिकः ।

वैशाख्यां पीर्णमास्याञ्च कार्त्तिकामघ तद्दिने ।
 स्वजन्मदिवसे कार्यं दुःस्वप्नाद्भुतदर्शने ।
 भूमौ गोमयलिप्तायां उदकुम्भं न्यसेदुधः ॥
 पुष्पैः फलैश्च संवेष्ट्य यस्ते य सितरुपिणं ।
 विधानेन तिलैर्मिश्रं गुण्डं तत्रैव निक्षिपेत् ॥
 धर्मराजं न्यसेद्देवं सौवर्णं शक्तिः कृतं ।
 सुमुखं द्विभुजं देवभामौनं दण्डहस्तकं ॥
 वरदं कृपया युक्तं भक्तानां हितकारिणं ।
 एवं सप्तघटान् कृत्वा गन्धादिभिरथाञ्चयेत् ।
 विप्रेभ्यो दापयेत् कुम्भान्नेभिर्गन्धैर्यथाक्रमं ॥
 यमाय धर्मराजाय नृत्यवे चान्तकाय च ।
 वैवस्वताय कालाय सर्वभूतत्रयाय च ॥
 एवमाराध्य तान् कुम्भान् दद्यादुदकापूर्वकं ।
 प्रीयताम्भगवानिवमन्वाति समुदाहरेत् ॥
 एवं कुम्भप्रदानेन देव देवः स तुष्यति ।
 कर्त्ता कारयिता स्वर्गं प्राप्नोतीति न संशयः ।
 न याति नरकं घोरं न प्राप्नोत्यशुभं कश्चित् ।
 यमस्वरूपी भगवान् प्रीतो भवति तस्य वै ।
 यः कुम्भदानं विप्रेभ्योददाति च यथाविधि ।

इत्युदकुम्भदानविधिः ।

अथ मकरदानं ।

तत्र वीक्षायनः ।

इति धनदमूर्त्तिदानविधिः ।

अथ नागदानं ।

तत्र हृदयौघायनः ।

सर्पस्तु यः खादयति स विसर्पी भवेन्नरः ।
 दानेनोपशमः कार्थ्योहोमेन च विधीयतः ॥
 पलेन वा तदर्धेन तदर्धेनाथ वा पुनः ।
 कुर्यान्नागं सुवर्णेन फणपञ्चकसंयुतं ॥
 माणिक्यानि च देयानि प्रत्येकं फणपञ्चके ।
 रत्नं पुच्छे तथा देयं वषट्ते लोचनयोस्तथा ॥
 एवं कृत्वा शुभं नागं कुङ्कुमेन ॥ लेपयेत् ।
 रक्तवस्त्रेण संवेष्ट्य ताम्रपात्रीपरि न्यसेत् ॥
 पात्रस्य च परीमाणं पलानामष्टकं विदुः ।
 उपचारैः षोडशभिरर्चयेन्नागमुत्तमं ॥
 आचार्यः सर्वशास्त्रज्ञो धर्मशास्त्रपरायणः ।
 होमश्चापि प्रकुर्वीत समिदाज्यतिलैः शुभैः ॥
 नमोस्तु सर्पेभ्य इति त्रिभिर्गन्धै र्यथाक्रमं ।
 अष्टोत्तरसहस्रान्तु अष्टोत्तरशतान्तु वा ।
 अष्टाविंशतिरेवाथ परिमाणं पृथग्भवेत् ॥
 हुत्वा चाहुतिसपातैः पात्रेचैकीकृते स्त्रयं ।
 त्राययोगानि चाभ्यन्य रोगिणन्तु विसर्पिणं ॥
 ऋग्भिस्तु मर्परान्नोभि भूमिर्भूयादिभिः क्रमात् ।
 स्वस्थो यथासौ भवति गात्राणामप्यरोगतः ॥

गुग्गुलुश्च सुगन्धिश्च पत्रिदारु च निक्षिपेत् ।
 प्रकल्प्य कलशं कुर्यादभिषेकं जलैः शुभैः ॥
 ओं नमः सर्पेभ्य इति चाक्षैस्तस्मिन्नकैरपि ।
 हिरण्यवर्षाः शुचयः पवमानोनुवाकतः ॥
 आपोहिष्टामयइति शस्त्रोवात इतीरयेत् ।
 उत्सादिताङ्गरुचिरं सिम्पेदगुरुचन्दनैः ॥
 ततः शुक्ताम्बरधरः शुक्लमाभ्यानुलेपनः ।
 ततः समर्चयेद्यन्त्राङ्गन्यपुष्पाक्षतादिभिः ॥
 सर्पदैवत्यमन्त्रेण आचार्य्योपि समर्चयेत् ।
 अनन्तं सर्पराजन्तमाचार्य्याय निवेदयेत् ॥
 योधत्ते पृथिवीं कृत्स्नां सशैलवनकाननां ।
 चीराब्धौ यस्य शय्या च वासुदेवस्य शार्ङ्गिणः ॥
 स्वीयदानेन नागोऽसौ तुष्टोभ्याधिमपोहतु ।
 वैसर्पिकविकारं मे वाग्दीपजनितं तथा ॥
 रक्तदीपोद्भवं वापि मातृतः पिबतीति वा ।
 अङ्गप्रत्यङ्गसम्भूतं विकारं मे व्यपोदतु ॥

दानमन्त्रः ।

एवं दत्त्वा ॥ तं नागमाचार्य्याय सदक्षिणं ।
 भूमौ प्रणम्य शिरसा शनैः शतपदं प्रजेत् ॥
 आचार्य्येण ह्यनुप्रातः स्वयहं प्रविशेत् सुधीः ।
 ब्राह्मणान् भोजयित्वा च स्वयम्भुञ्जीत वन्धुभिः ॥

कुर्यात् मकरं सम्यगाजतं तान्त्रमेव च ।
 पलत्रयेण द्वाभ्यां वा यद्वैकेन शुभाकृतिं ॥
 पुच्छे रत्नानि देवानि कटिं रूप्येण कारयेत् ।
 नेत्रे स्वर्णमये कार्ये जिह्वा कार्या प्रकल्पयेत् ॥
 पादयोः प्रक्षिपेत्तत्र हृतपात्रे पुरोदयोः ।
 कृष्णवस्त्रेण संवेष्ट्य चन्दनागुरुचर्चितं ।
 तान्त्रेऽथ जलपात्रेऽथ स्थापयेत्मकरं शुभं ।
 ब्राह्मणं वृत्तसम्पन्नं हस्त दान्तमलोलपं ।
 वस्त्रैः कटककेयूरैः पूजयेद्द्रुमौघकैः ।
 ह्योमोवाक्यदैपत्यैर्मन्त्राभ्यायोक्तमार्गतः ।
 ततस्त्वौदरिके विप्रे मन्त्ररत्नं निवेदयेत् ।
 जलाधिदेव देवेश पथिमाशापते विभी ।
 उदरव्याधिनाथ मे कुह दानेन तोषितः ।

इति मकरदानविधिः ।

अथ धनदमूर्तिदानं ।

वायुपुराणे ।

दरिद्री जायते मर्त्यो दानविघ्नं करोति यः ।
 ऐश्वर्यं जायते येन कर्मणा तच्छृणुष्व मे ।
 यत्तद्वै तद्वै तद्वै तद्वै नाथ वा पुनः ।
 धनदम्य प्रतिकृतिं कुर्यात् स्वर्णमयीं शुभां ।
 दिभुजां बाह्वनोषितां नयनानन्दकारिणीं ।

धनदलक्षणं धान्य पर्वत दानेद्रष्टव्यं ।
 गङ्गपद्मनिधिभ्याश्च युक्तान्तां पार्श्वयोर्द्वयोः ।
 खेतवस्त्रेण संवेष्ट्य तण्डुलोपरि विन्यसेत् ॥
 तण्डुलानां परीमाणं भवेद्द्वौणचतुष्टयं ।
 तदर्धं वा तदर्धं वा वित्तगाढं न कारयेत् ॥
 खेतमान्यैस्तथा गन्धैरनुलिप्य प्रपूजयेत् ।
 आग्नेय्यां दिशि होमय समिदान्यतिलैर्भवेत् ॥
 मन्त्रीराजाधिराजायेत्येव योज्यः सलिङ्गकैः ।
 व्याहृत्या तिलहोमय कर्त्तव्यो धनकाङ्क्षिभिः ॥
 आचार्यः सर्वशास्त्रज्ञो विनीतः सर्वसम्मतः ।
 महाकुलप्रसूतय धर्मज्ञः सत्यवाक् शुचिः ॥
 कारयेद्दत्तं तेन धनदस्यातिभक्तितः ।
 तद्देवत्येन मन्त्रेण सच कामीश्वरीभवेत् ॥
 तस्मै होमं कृतवते प्रदद्यात् प्रतिमानु तां ।
 मन्त्रेणानेन विधिवत् प्राप्सु त्वाय दृष्टुम्यः ॥

उत्तरागापते देव कुबेर नरवाहन ।
 पद्मगङ्गनिधीनां त्वं पतिः श्रीकण्ठप्रमथः ॥
 दानाद्येन यथा प्राप्तं दारिद्र्यं मम दुःखदं ।
 तत्तर्ह्यमाजदानेन पापमाद्य विनाशय ॥

दानमन्यः ।

गुग्गुलुश्च सुगन्धिश्च पत्रिदारु च निक्षिपेत् ।
 प्रकल्प्य कलशं कुर्यादभिषेकं जलैः शुभैः ॥
 श्रीं नमः सर्पेभ्य इति चाक्षेस्तस्मिन्नकैरपि ।
 हिरण्यवर्णाः शुचयः पवमानोनुधाकतः ॥
 आपोहिष्टामयइति शनोवात इतीरयेत् ।
 उत्सादिताङ्गरुचिरं लिम्बेदगुरुचन्दनैः ॥
 ततः शुक्लाम्बरधरः शुक्लमास्थानुलेपनः ।
 ततः समर्चयेद्यद्वाङ्गान्धपुष्पाचतादिभिः ॥
 सर्पदैवत्यमन्त्रेण आचार्योपि समर्चयेत् ।
 अनन्तं सर्पराजन्तमाचार्याय निवेदयेत् ॥
 योधत्ते पृथिवीं कृतृणां सशैलवनकाननां ।
 चीरास्थी यस्य मय्या च वासुदेवस्य गार्ज्जिनः ॥
 स्त्रीयदानेन नागोऽसौ तुष्टोऽय्याधिमपोदतु ।
 वैसर्पिकविकारं मे वाग्दीपजनितं तथा ॥
 रक्तदोषोद्भवं वापि मातृतः पिबतोपि वा ।
 अङ्गमत्यङ्गसम्भूतं विकारं मे व्यपोदतु ॥

दानमन्त्रः ।

एवं दत्त्वा तु तं नागमाचार्याय सदक्षिणं ।
 भूमौ प्रक्षम्य शिरसा शनैः शतपदं प्रजेत् ॥
 आचार्येण दानुष्वातः स्वयहं प्रविशेत् सुधीः ।
 प्राच्याणान् भोजयित्वा च स्वयम्भुञ्जीत वन्धुभिः ॥

इति नागदानविधिः ।

अथात्मप्रतिकृतिदानं ।

भविष्योत्तरात् ।

कृष्ण उवाच ।

आत्मप्रतिकृतिर्नाम यन्नोक्तं कस्यचित्पुरा ।

तत्तेऽहं सम्प्रवक्ष्यामि दानं मानविवर्धनं ॥

दानकालः सदा तस्य मुनिभिः परिकीर्तितः ।

पुण्यैः पुण्यदिनं पार्थ प्राप्यते जीवितेक्ष्मे ॥

हैमीं प्रतिकृतिं भव्यां कारयित्वा ततोऽनृप ।

अभीष्टवाहनगतामिष्टालङ्कारसंयुतां ।

अभीष्टलोकसहितां सर्वोपस्कारसंयुतां ॥

अभीष्टलोकसहितामिति, प्रियजनसहितामित्यर्थः ।

तत्र पटपटोवस्तौष्ठादितां स्रग्विभूषितां ।

कुद्मेनानुलिप्ताङ्गीं कर्पूरागुरुवासितां ॥

स्तो चेद्दाति गयने गयितां कारयेत् स्वयं ।

यद्यदिष्टतमं किञ्चित् तत्सर्वं पार्श्वतो न्यसेत् ॥

उपकारकरं श्लोणां पुरुपाणाञ्च यद्भवेत् ।

तत्सर्वं स्यापयेत्पार्श्वे स्वयं मच्चिन्त्य चेतसि ॥

एतत् मध्ये मेनयित्वा स्वे स्वे स्थाने निधीययेत् ।

पूजयित्वा लोकपानान् यद्दानं देवीं विनायकं ॥

देवोशब्देनात्र दुर्गोच्यते, विनायकसाहचर्यात्
ततः शुक्ताम्बरः स्नात्वा गृहीतकुसुमाञ्जलिः ।

द्रुममुच्चारयेन्मन्त्रं विप्रस्य पुरतः स्थितः ॥

आत्मनः प्रतिमा चेत्यं सर्वोपकरणैर्युता ।

सर्व्वरत्नसमायुक्ता तव विप्र निवेदिता ॥

आत्मा शम्भुः शिवः शौरिः शक्रः शिवगणैर्युतः ।

तस्मादात्मप्रदानेन मम चात्मा प्रसीदतु ॥

इत्युच्चार्य्य ततोदद्याद्वाङ्मणाय बुधिष्ठिर ।

वाङ्मणाय गृह्णाति कोदादिति च कीर्त्तयन् ॥

कोदादिति, वाजसनेयप्रसिद्धमन्त्रपठणं ।

ततः प्रदक्षिणीकृत्य प्रणिपत्य विसर्ज्जयेत् ॥

विधिनानेन राजेन्द्र दानमितत् प्रयच्छति ।

यः पुमानथवा नारी शृणु यत् फलमाप्नुयात् ॥

सार्धं वर्ष्वगतं दिव्यं सर्व्वलोकैः सुरैर्हृतः ।

अभीष्टफलदानेन चाभीष्टफलभागभवेत् ॥

यत्रैवोत्पद्यते जन्तुः प्राप्तकर्म्मचयचयं ।

तत्रैव सर्व्वकामानां फलभाक् स भवेत्सृप ॥

इष्टबन्धुजनैः सार्धं न वियोगं कदाचन ।

प्राप्नोति पुरुषोराजन् स्वर्गञ्चानन्तमग्र ते ॥

यथात्मनः प्रतिकृतिं वरवाहनस्थां

हैमीं विधाय धनधान्यसमाकुलाद्य ।

सोपस्करां हिजवराय ददाति भक्त्या

चन्द्रार्कवद्विवि विभाति स राजराजः ॥

इत्यात्मप्रतिकृतिदानविधिः ।

अथाश्विनोर्दानं ।

महाखण्डपुराणे ।

अथाष्टश्विनयः सप्तसप्त
तदारण्ये नैनिषे सविषःस्ते ।
सययवः परिपृच्छामहे त्वां
कथं विद्वान् शमयेद्भोगपीडां ॥
एवं पृष्टो मुनिभिः सप्तसप्त
मुवाचेदं दानमाहात्म्यं मय ।
ऋणध्वं वः कथयिष्यामि दानं
यत् कृत्वासौ मुच्यते रोगपूगैः ॥
अभीष्टसिद्धिर्भवतीह कर्तुं-
रागुष्यमारोग्यं मुपैति चायं ।
उप्राणि सर्वाणि शमं प्रयान्ति
श्रियं तथा प्राप्नुयाद्येन दाता ॥
स्वभानुना प्रसिते चन्द्रसूर्ये
राग्नन्तरे संक्रमे वायु भाजोः ।
ग्रस्ते रोगैस्त्रिविधैश्चाहते वा
मनोनित्यं रमते यत्तु भूमौ ॥
तस्मिन् कुर्यादाश्विनं नाम दानं

शुची देशे गोमयेनोपलिप्ते ।
 वेदीद्वये हस्तमात्रे समन्तात्
 कृत्वा तिलैस्तण्डुलैराढकाश्यैः ॥
 तत्र देवावस्त्रिनौ जातरूपौ
 प्रत्यक्षुखोऽभ्यर्चयित्वा जातरूपौ ।
 जातरूपौ सुवर्णमयौ अस्त्रिनौ
 तल्लक्षणमुक्तं,

विष्णुधर्मीक्षरे ।

द्विभुजौ देवभिप्रजौ कर्त्तव्यौ चारुलोचनौ ।
 तयोरोषधयः कार्य्यादिभ्या दक्षिणहस्तयोः ॥
 वामयोः पुस्तको कार्य्या दर्शनीयौ तथा द्विज ।
 एकस्य दक्षिणे पार्श्वे वामे चाम्यस्य यादव ॥
 नारीयुगं प्रकर्त्तव्यं सुरूपश्चाकदर्शनं ।
 तयोश्च नामनी प्रीक्ते रूपसम्यक्तयाकृतिं ॥
 रत्नभाण्डं करे कार्य्यं चन्द्रशुक्लाम्बरे तथेति ॥

गन्धैर्घस्रैः पुष्पधूप प्रदीपैः
 प्रदक्षिणं देवमुख्यो च कृत्वा ।
 पुष्पाञ्जलिं तौ प्रददे, प्रणम्य
 अभ्यर्च्य विप्रदत्तमादरेण ॥
 प्रत्येकमेकम्बु हिरण्यरूपं
 दद्यात् तस्यादकपूर्वमथ ।
 समीरयेन्मन्त्रमथ क्रमेण

सूर्यन्तु रक्तकुसुमैः सोमं शुक्लैस्तथैव च ।
 आदित्याय तु धूपं वै सुगन्धिस्रैव दापयेत् ॥
 सोमस्य गुग्गुलोदेयोगन्धः शुक्लस्तथैव च ।
 कुङ्कुमं तु पतङ्गाय दीपस्रैव घृतेन तु ॥
 एवं संपूज्य यत्नेन चन्द्रादित्यौ पृथक् कृतौ ।
 अमृतमूर्त्तये सोमं नमोन्तेनैव पूजयेत् ॥
 खलोत्कायेति वै सूर्यं नमोन्तेन पुनः पुनः ।
 आङ्गय ब्राह्मणं भक्त्या वेदवेदाङ्गपारंगं ॥
 कुटुम्बिनं दरिद्रञ्च आहिताग्निं तथैव च ।
 रक्तेन वाससाच्छाद्य कुङ्कुमेनानुलिप्य च ।
 संपूज्य पुष्पधूपैश्च दिजं सूर्यमिवापरं ॥
 रविविम्बं चन्द्रविम्बं घृतस्यन्तु निरीक्ष्य वै ।
 समर्पयेद्ब्राह्मणाय भस्त्रेणानेन भूमिप ॥
 रुक्मश्च पुरुषश्चैव पर्णं पुष्करमेव च ।
 त्रयो तु विद्या माह्ना तु यस्याङ्गं विश्वरूपिणः ॥
 स वै चण्डकरोदेवः प्रीयतां विप्र माधिरं ।
 एवमुच्चार्य भानुन्तु ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥
 चौरजं देवदेवश्च द्विजराजं तथैव तु ।
 अमृतमूर्त्तिं शीतांशुं ददामि च द्विजोत्तम ॥
 गायत्र्याश्चैव सूर्यस्य यज्ञं जायते विभो ।
 सोमन्तरत्नमन्दीयं जपन् शुद्धेन चेतसा ॥
 एयं चन्द्र-रविन्दच्चा बली राज्यमवाप ह ।
 सर्वन्तेन तु दत्तं स्वाद्योदयाश्चन्द्रभास्करो ॥

सर्वन्तेन कृतं-राजन् सर्वन्तेन च संश्रुतं ।
 सर्वं दक्षिण्या यष्टं संसारे तु नरोत्तम ।
 पूज्यते सिद्धगन्धर्वैर्ऋषिभिर्देवदानवैः ॥

इति चन्द्रादित्यदानविधिः ।

अथ ध्वजपाशदानं ।

आह बोधायनः ।

ध्वज पाशं पलैकेन कुर्यात्तु रजतेन वै ।
 पलाईनाथवा शुद्धस्फटिकोपममादृतः ॥
 रत्नैर्भरकतैः सम्यक्-वहमङ्गैश्च सर्वतः ।
 कुम्भश्च स्थापयेत्तत्र तिलानां द्वाणपञ्चकं ॥
 कुम्भस्योपरि संस्थाप्यो ध्वजपाशश्च शोभनः ।
 सहिरण्यं हयन्तस्तु ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥
 वस्त्रेणावेष्टयेत् कुम्भ गन्धमाल्यात्तताञ्जितं ।
 शृतवृक्षैः समृद्धाय त्र्योत्रियाय कुटुम्बिने ॥
 वरुणस्य तथा वायोः प्रीत्यर्थं विनिवेदयेत् ।
 नमः पाशभृते तुभ्यं नमो ध्वजधराय ते ॥
 जलाधिपतये तुभ्यं वायोः सर्वजनप्रियः ।
 युवयोः प्रीतये दत्तौ ध्वजपागौ सुराजतौ ॥
 श्वासकासौ हरेतां मे प्रीतो सर्वजनाग्रयौ ।
 एवं कृत्वा श्वासकासौ नोरोगस्तत्क्षणात् भवेत् ॥

इति ध्वजपाशदानविधिः ।

अथ ब्रह्मविष्णुमहेश्वरदानम् ।

लिङ्गपुराणे ।

अथान्यत् सम्प्रवक्ष्यामि सर्व्वदानोत्तमोत्तमं ।

पूर्व्ववद्देशकाले च मण्डपे वा विधानतः ॥

प्रपायां कूटमध्ये वा स्थण्डिले शिवसन्निधौ ।

पूर्व्व-विष्णु-समाराध्य पद्मयोनिं-ततः परं ॥

मन्त्राभ्यां विधिना ताभ्यां प्रणवादिनमोक्तकं ।

अत्र पूर्व्ववच्छब्देन लिङ्गपुराणोक्ततुलापुरुषदानविहितं कुण्ड-
मण्डपादि सर्व्वमुपसंगृह्यते तच्चैतस्य तत्प्रकरणे पठितत्वात् ।

‘प्रमाफूटौ’ मण्डपविशेषौ ।

उक्तमण्डपविशेषे, स्थण्डिलं विधाय शिवसन्निधौ

ब्रह्मविष्णू पूजयेदित्यर्थः शिवसन्निधावित्यनेनैव शिवप्रति-
माकरणमपि गम्यते ।

तथाचीतं कामिके ।

मण्डलान्तःशिवं हैमं पाश्र्वयो ब्रह्म-केगवी ।

तानुद्दिश्य प्रदातव्यं त्र्योत्रिवेभ्यो धनं बहु ॥

उत्तमन्त्रिसहस्रान्तु मध्यमन्त्रिसहस्रकं ।

सहस्रं कन्यसं प्रोक्तं समासात् प्रीच्यते मगा ।

पूर्व्ववच्छिवपूजा च ऋत्विगाचार्य्यदक्षिणा ॥

मन्त्राभ्यामिति वक्ष्यमाणाभ्यामुभाभ्यां विष्णुव्रक्षाणी पूजयेत्
प्रणवादिनमोन्तकमिति क्रियाविशेषणं ।

नारायणाय विद्महे वासुदेवाय धीमहि तन्नो विष्णुः प्रचोदयात् ।

वृहद् वृहन्भेदाय व्रक्षणे घनदाय ते ।

शिवाय हरये स्वाहा स्वधा-वोपट्-वपट्-नमः ॥

इति विष्णुव्रक्षमन्त्रौ ।

शिवस्य तु, जप्ताकृद्गानिति वक्ष्यति ।

पूजयित्वा विधानेन पञ्चाक्षोर्मं समारभेत् ॥४॥

सर्वद्रव्यस्य होतव्यं द्वाभ्यां कुण्डे विधानतः ॥

जप्ता रुद्रांस्तु नियतः शिवैकगतमानसः ।

ऋत्विजो हो तु कर्त्तव्यो गुणाढ्यो वेदपारगौ ॥

तानुद्दिश्य यथान्यायं विप्रेभ्योदापयेदनं ।

यतमष्टोत्तरन्तेभ्यः पृथक् पृथगनुसमं ॥

वक्ष्णाभरणसंयुक्तं यथाविभवविस्तरं ।

गुरुय ऋत्विजो चैव व्रक्षविष्णुमहेश्वरान् ॥

तेषां पृथक् पृथक् दद्याद्भोजयेद्वाङ्गानपि ॥

शिवाक्षेना च कर्त्तव्या स्वपनादि यथाक्रमं ॥

सर्वद्रव्यमित्यादि, सर्वद्रव्यं लिङ्गपुराणोक्ततुलांपुरुषदाने निरु-
पितं, द्वाभ्यांकुण्डइति, द्वाभ्यामृत्विग्भ्यां एकस्मिन् कुण्डे होतव्यमि-
त्यर्थः, तानुद्दिश्येत्यादि, तान् व्रक्षविष्णुमहेश्वरानुद्दिश्य प्रतिदैवतं

ऋत्विगाचार्यव्यतिरिक्तेभ्यो विप्रेभ्यः पृथगककशो अष्टोत्तरशत-
संख्यं धनं दापयेदित्यर्थः अत्रानुपात्तजातिपरिमाणविशेषेऽपि-
धनशब्देन, सर्वत्र बहुगोनिष्काणां प्रक्रान्तत्वात्तैरेव अष्टोत्तरशतं
सम्पूरणीयं । गुरुष्वेत्यादि, एकोगुरुः द्वौ ऋत्विजौ तेभ्यो ब्रह्मविष्णु-
महेश्वरान् सुवर्णमयान् विधाय दद्यात् । तेषां लक्षणमुक्तं ब्रह्माण्ड
दाने तेभ्यो दक्षिणादानं ब्राह्मणभोजनं स्वस्तिवाचनञ्च कार्यं ।
देशिकं पूर्व्ववत् संपूज्य ऋत्विजायपि पूजयेत् ।

पुण्याहवाचकान् विप्रान् पूर्व्ववत् पूजयेद्बधः ।

इति वातुसोक्तेः ।

एवं कृतेन लभते सर्व्वयज्ञफलं नरः ।

सर्व्वान् कामानवाप्नोति निर्ब्बाणं चाधिगच्छति ॥

इति ब्रह्मविष्णुमहेश्वरदानं ।

अथ त्रिमूर्त्तिदानं ।

ब्रह्माण्डपुराणात् ।

सूतउवाच ।

अष्टच्छन्म नयः सर्व्वे नैमिषारण्यवासिनः ।

उग्रश्रवममासीनं रोमहर्षणमादरात् ॥

उक्तानि भवतास्माकं दानानि विविधानि च ।

मूर्त्तिदानञ्च नोक्तं वै त्वया ब्रह्मविदाम्बर ॥

कदा वा कुत्र वा कार्य्यं यथा वा धर्ममगाधनं ।

बृहि त्वं सर्वधर्मज्ञ दानशुश्रूषवोवयं ॥
 इत्येवमुक्तो बलिभिः शौनकाप्रमुखस्तथा ।
 उवाच दानमहात्म्यं मुनीनां सूतमन्दन ॥
 शृणुन्तु मुनयः सर्वे दानं सर्वार्थसिद्धिदं ।
 सर्वपापहरं यच्च महत्त्वं सर्वसुखिदं ॥
 पुरा देव युगे देवः प्रोवाच मधुसूदनः ।
 स्वनाभिकमलस्थाय विरिञ्चये महात्मने ॥
 तथाहमपि यः सर्वं वदामि शृणुतानघाः ।
 तिसृर्त्तिदानं दानानामुत्तमोत्तममुच्यते ॥
 विपुवत्ययने वापि चन्द्रसूर्य्यह्नादिषु ।
 नित्यं वा पञ्चदश्याञ्च जन्मर्क्षेषु समाचरेत् ॥
 देवालये नदीतीरे पुण्येष्वायतनेषु च ।
 गृहे वा कारयेद्दानं पञ्चभूमिः शुचिर्भवेत् ॥
 चतुरस्रां समां भूमिं गोमयेनोपलेपयेत् ।
 तत्राक्षताभिर्विकिरेत् पुण्याक्षलीन् समन्ततः ॥
 तत्रैकहस्ता द्विहस्ता वा त्रिगुणदैर्घ्यतः कृता ।
 त्रिवेदिका भवेत्तिर्यक् ज्वेततण्डुलमिश्रिता ।

ब्रह्माथ विष्णुर्भगवान् भुरारि
 हिरण्यमास्तत्र निवेशनीयाः ।
 चतुर्भुजाः स्वायुधभूषणाढ्या
 किरौटिनश्चापि यथा क्रमेण ॥
 ब्रह्मादिलक्षणमुक्तं, ब्रह्माण्डदाने ।
 भानार्थपाद्याचमनीय वस्त

गन्धादिभिस्तानभिपूज्य भक्त्या ।
 प्रदक्षिणीकृत्य सपुष्पहस्तः ।
 प्रणम्य चोदास्य ततःप्रदद्यात्
 प्रत्येकमेवं बहुदानपूर्वम् ॥
 संपूज्य दातव्यमनुक्रमेण
 त्वया जगत्सृष्टिकृता स्वमतत् ।
 त्वमेव सर्वस्य पितामहोऽसि
 त्वमेव कर्त्ता जगतां विकर्त्ता ॥
 त्वमेव धाता जगतां विधाता
 त्वत्सम्प्रदानादनघो यथाहं ।
 त्वया च सायुज्यमुपैति देव
 तथा कुरु त्वं शरणं प्रपद्ये ॥
 मयि प्रभो देववरप्रसादं
 त्वया जगत्क्षाममिदं समस्तं ।
 त्वं विष्णुरित्येव वदन्ति सन्तः
 त्वत्स्थानि सर्वाणि वदन्ति देव ॥
 स्वया धृतं विष्णुमनन्तमूर्त्ते
 त्वत्संप्रदानादनघो भवामि ।
 यथा जगत् कारणकारणेन
 तथा कुरु त्वं शरणं प्रपद्ये ॥
 मयि प्रभो देववर प्रसादं
 त्वया मरणाममृतं विधाय ॥
 क्षान्नाहसं संहृतमेव यस्मात्

तथासुगणां त्रिपुरश्च दग्धं ।
 एकेषुणा लोकहितार्थमीग
 त्वद्रूपदानादहमप्यशेषं ॥
 दोगैर्विमुक्तांस्तु गणान् प्रपद्ये
 तथा कुरु त्वं शरणं प्रपद्ये ।
 मयि प्रभो देववर प्रसादं
 इत्येव मुक्ता विधिवद्दाति ॥
 स याति सायुज्यमथ त्रिमूर्तेः
 यःकारवेदिप्रवराय तस्मै ।
 सुवर्गसंभ्यागणितं हिरण्यं
 दद्याच्च वासीयुगमादरेण ॥
 तथा छतेऽयं लभते फलं तत् ।
 इति त्रिमूर्त्तिदानविधिः ।
 अथ त्रिपुरयदानविधिः ।

मृत्युञ्जयात् ।

सुवर्णरत्निकानाञ्च शतेनैकेन शक्तिः ।
 काथ्योन्नद्धाथ विष्णुश्च शङ्करश्च तथैवच ।
 पल्लवाद्गमानेन पोठं लोहेन कारयेत् ।
 देवानां स्थापनार्थाय चक्रवर्त्यरिमण्डलं ।
 तत्र ब्रह्मादयःस्थाप्या यमद्रुतं पुरोन्यसेत् ।
 चतुर्मुखचतुर्बाहुः पद्महस्तः पितामहः ।
 शङ्करोद्दिभुजः शूली ह्यपारुढन्तिनीचनः ।

ऋषयः सत्रमासीना नैमिषारण्यवासिनः ।
 उग्रथवस-मासीनं पप्रक्षुर्भुनिसत्तमाः ।
 रोमहर्षणसूनी त्वं सर्वज्ञानमहार्णवः ।
 इत्युक्तोमुनिभिः सूतः प्रोवाच वदताम्बरः ।
 यथाह भगवान् ब्रह्मा नारदस्य पितामहः ।
 शृणु नारद भद्रन्ते दानं सर्वाधनागनं ।
 धर्मशुश्रूषवः सर्वे वयन्त्वत्तो महामते ।
 अनायासेन केनेवं संसाराब्धिं समुत्तरेत् ॥
 नरः प्रब्रूहि दानं वा व्रतम्वा श्रुतमेव वा ।
 इत्युक्तोमुनिभिः सूतः प्रोवाच वदताम्बरः ।
 यथाह भगवान् ब्रह्मा नारदस्य पितामहः ।
 शृणु नारद भद्रन्ते दानं सर्वाधनागनं ।
 चतुर्भूर्त्तिविधानन्तत् स्त्रीणां मङ्गल्यकारणं ।
 धन्यमारोग्यमायुष्यं भुक्तिमुक्तिफलप्रदं ।
 पुत्रदं योकरं पुण्यमभोटफलदं शुभं ।
 सर्वेषु पुण्यकालेषु चन्द्रसूर्यग्रहादिषु ।
 देयागारादिदेशेषु शृहे वा दानमाचरेत् ।
 चतुरस्रां समां भूमिं निष्ठां-गोमयवारिणा ।
 चतस्रस्तत्र लेखाः स्युः प्राच्योदीच्य ताः समाः ।
 नव कोष्ठानि तत्र स्युः कोणकोष्ठानि वज्रयेत् ।
 तत्र तेषु च भूर्त्तियं चतुर्दिक्षु निवेशयेत् ।
 प्रागाद्युत्तरपर्यन्तं जातरूपमयी शुभाः ।
 श्वेततण्डुलपद्मेषु पुण्यवत्सु निवेशयेत् ।

पुरतो वासुदेवश्च सद्वर्णमतः परं ।
 प्रद्युम्नश्चानिरुद्धश्च चतुर्भूर्त्तिं यथाक्रमं ।
 गङ्गचक्रगदापाणिं पीतवाससमश्रुतं ।
 श्रीवत्साङ्गश्चतुर्बाहुं केयूरमुकुटोज्ज्वलं ।
 नीलाम्बरधरं देवमनन्तं भुगलायुधं ।
 मङ्गपर्णं चतुर्बाहुं कटकादिविभूषणं ।
 प्रद्युम्नश्चानिरुद्धश्च गङ्गचक्रगदाधरो ।
 पीतश्वेताम्बरधरो केयूरादिविभूषितौ ।
 एवं कृत्वा चतुर्भूर्त्तिं चतुर्बाहुं समर्चयेत् ।
 पल्लवार्चात् सुवर्णेन यथाशक्ति विनिर्मितं ।
 प्रागाद्यत्तरपर्यन्तं देवानामर्चनक्रमः ।
 स्वस्वमन्त्रेण देवानामाराधनमनुकृमात् ।
 स्नानं वासोयुगं चार्घ्यपाद्यामाचमनीयकं ।
 गन्धसुमनसौ धूपं दीपं नैवेद्यमेव च ।
 धाराचयं शुद्धजले स्ताम्बूलश्च निवेदयेत् ।
 परितोत्तोलकपालांश्च गन्धादिभिरघार्चयेत् ।
 विः प्रदक्षिणमावृत्य गृहीतकुसुमाञ्जलिः ।
 उद्वाह्य विप्रानाराध्य दद्यान्मन्त्रमुदीरयेत् ।
 नमोऽस्तु वासुदेवाय जगतां पतये नमः ।
 तत्र सङ्कीर्त्तनादानाहुः यः प्यासु मदा मम ।
 सद्वर्णं नमोऽस्तु जगत्त्रित्यन्तऋग्ने ।
 तत्र देव प्रदानेन सर्वपापहरं भवेत् ।
 प्रद्युम्नायास्त्रिनेत्राय भक्तानां दुःखहारिणे ।

नमोऽस्तु देवदेवाय भक्तानामार्त्तिहारिणे ।
 सदा नमोऽस्तु जगत् सृष्टिस्थित्यन्तहेतवे ।
 अनिरुद्धाय देवाय विष्णवे परमात्मने ।
 यदि दद्याच्चतुर्मूर्त्तिं श्रद्धायुक्तस्तु नारद ।
 नारो वा पुरुषोवापि यश्चोक्त फलमग्रते ।
 इत्याह नारदायैव ब्रह्मान्नीकपितामह ।
 यथा ममापि तत्सर्वं अब्रुवन्मुनिमत्तमाः ।

इति चतुर्मूर्त्तिदानविधिः ।

अथ आयुष्करदानम् ।

ब्रह्माण्डपुराणात् ।

सूतउवाच ।

अथ दानं प्रवक्ष्यामि शृणुध्व मुनिमत्तमा ।
 आयुष्करमिति प्रोक्तमारोग्यं सर्वमिदम् ।
 यच्च साधनमिदं स्यात्तच्च दानं समाचरेत् ।
 भूमौ गोमयनिर्माया दक्षिणीक्षरत शुभम् ।
 निधाय तच्च पाणिभ्यां पूर्णानि सिततण्डुलैः ।
 चत्वारि तेषु हेमानि मण्डलानि निवेशयेत् ।
 भौवर्ण्यं च ततो देवानर्चयेच्च यथाक्रमम् ।
 पूर्वमात्मभुजं तच्च विष्टरयवसयुतम् ।
 कसिचामभमीगानं वज्रपाणिं गतक्रतुम् ।

आत्मभूषणं, विष्टरयं वा विष्णुः ईशानः शिवः प्रसिद्धः एतेषां
लक्षणमुक्तं ब्रह्माण्डदाने, एते च यथाशक्ति सुवर्णमया विधा-
तव्याः ।

गन्धादिभिरद्याभ्यर्च्य दक्षिणोत्तरतः क्रमात् ।
प्रत्येकमेकं विप्रेभ्यो दद्यादाराध्य भक्तितः ।
तं तं देवमिति ध्यात्वा मन्त्रानेतानुदाहरेत् ।
संप्रीयतां मे भगवानात्मभूरित्युदीरयेत् ।
संप्रीयतां जगद्गणो भगवान् विष्टरयवाः ।
संप्रीयतां मे भगवान् कृत्तिवासा इति ध्रुवं ॥
संप्रीयतां मे भगवान् यक्षपाणिः शतक्रतुः ।
एवमाह पुरा ब्रह्मा नारदाय सुरर्षये ।
प्रोक्तं मयापि तत्सर्वं युष्माकं मुनिपुङ्गवाः ।

इत्यायुष्करदानविधिः ।

अथ पञ्चमूर्त्तिदानं ।

ब्रह्माण्ड पुराणात् ।

अथ दानं प्रवक्ष्यामि पञ्चमूर्त्तिरिति श्रुतं ।
यत्कृत्वा पुरुषः स्त्री वा सर्वसिद्धिमवाप्नुयात् ।
यत्पापं मनसा वाचा कर्मणा च पुरा कृतं ।
जन्मान्तरसहस्रेषु तद्योगं याति सर्वतः ।
यथा हेतुं पुरा देवो नारदाय महात्मने ।
पृथक्तेनापि भगवानक्षयोनिः पितामहः ॥
तथाहमपि तत्सर्वं युष्माकं मुनिपुङ्गवाः ।

प्रवक्ष्यामि महादेवं पञ्चमूर्त्तिरिति श्रुतं ॥
 शृणुष्व त्वं च देवर्षे दानं सर्वघनाशनं ।
 दानमारोग्यमायुष्यं शोकरं भुक्तिमुक्तिदं ॥
 चन्द्रसूर्यग्रहे वाय विपुषत्वचनादिषु ।
 सर्वेषु पुण्यकालेषु गृहे वायतनेषु च ।
 आचार्यं वर्येहिप्रं तस्यानुज्ञामवाप्य च ।
 विद्याविनयसम्पन्नं सर्वन्तेनैव कारयेत् ।
 लेपयेत्तु समां भूमिं गोमयेनोदकेन च ॥
 चतस्रस्तत्र रेखाः स्युः प्राच्योदीच्यस्तु ताः समाः ।
 त्रिहस्तमात्रास्ताः सर्वास्तत्र स्युर्नवकोष्ठकाः ॥
 तत्र पञ्चैव सग्राह्या चतुष्कोणानि वर्जयेत् ।
 तेषु पञ्चसु कोष्ठेषु प्रत्येकं कमलं न्यसेत् ॥
 श्वेततण्डुलपुष्पेषु अष्टपद्मं सकर्णिकं ।
 तेषु तण्डुलपद्मेषु पञ्चमूर्त्तीर्निवेशयेत् ॥
 सुवर्णनिर्मिताः पञ्च मूर्त्तीः कृत्वा विधानतः ।
 ईश सौवर्णमासीनं केयूरमुकुटोज्ज्वलं ॥
 चतुर्बाहुमुदाराङ्गं कटकादिविभूषितं ।
 दक्षिणे परशुं हस्ते सव्ये तु मृगपोतकं ॥
 अभयं दक्षिणे सव्ये शूलं नेत्रत्रयं न्यसेत् ।
 सद्योजातं वामदेवमघोरं पुरुषं तथा ॥
 सुवर्णेनैव कुर्वीत प्रदानादर्दमानतः ।
 सद्यं पश्चादुत्तरे वामटे
 तथा चान्यदक्षिणे चाप्यघोरं ।

सद्यः, सद्योजातमित्यर्थः ।
 तच्छब्दीक्तं पुरुषं पूर्वकोष्ठे ॥
 तेषां मध्ये चैव मीशानमेव
 स्नानं वस्त्रं चार्घ्यपाद्याचमनीयं ।
 गन्धं पुष्पं धूपदीपौ हविषं
 अभ्यर्चिताः पञ्चमूर्त्तिः क्रमेण ॥
 मन्त्रैः पञ्च ब्रह्मभिर्मानपूर्व्यं
 संपूज्य चैवं विधिनीदितेन ।
 सव्यादिदेवांश्च यथा क्रमेण
 सद्योजातादितलक्षणमुक्तं
 लिङ्गपुराणोक्ततिलपर्वतदाने,
 पञ्च ब्राह्मणाः सद्योजातादि
 मन्त्राः, तैत्तिरीयाणां प्रसिद्धाः ।
 ते नैव विप्रेण च सर्वमेतत्
 कृत्वैव दानं स्वयमेव कुर्यात् ॥
 दानकाले तु संप्राप्ते दाता नारो नरोथ वा ।
 स्नापितो गुरुणा तेन मन्त्रपूतैः कुम्भोदकैः ॥
 अभ्यर्चा विप्रङ्गन्थाद्यैर्मन्त्रानेतानुदीरयेत् ॥
 प्रत्येकमेका दातव्या देवमूर्त्तिरनुक्रमात् ।
 नमोस्तु सद्योजाताय भवाय भवसङ्गिने ॥
 भवभङ्गो भवेन्नाद्यन्तव रूपप्रदानतः ।
 सोमाय वामदेवाय शिवाय शिवरूपिणे ॥
 सदा मे शिव मेवास्तु तव रूपप्रदानतः ।

नमोघोराय घोराय जगत्संहृतिकर्मणे ॥
 शरणं त्वां प्रपन्नोऽहमशङ्कं भम गङ्गक ।
 पुरुषाय पुराणाय हराय वरदाय च ॥
 तस्य रूपं प्रदानाशौ श्रेयसे स्तु नमोऽस्तु ते ।
 ईशानोजगतामोशो देवानामभयहरं ॥
 रक्ष त्वं शेषभूतानामोशो मां शरणं गतं ।
 त्रिःप्रदक्षिणमाहृत्य गृहीतकुसुमाञ्जलिः ॥
 प्रणिपत्य ततोऽद्यादेभिर्मन्त्रै र्यथाक्रमं ।
 मध्यमङ्गुरवे दद्यादन्यस्त्रै वा प्रदापयेत् ॥
 दक्षिणाङ्गुरवे दद्यात् सुवर्णश्चैव वामसी ।
 एतन्नरोद्यवा नारो नारदेह समाचरेत् ॥
 मुच्यते सर्वपापेभ्यः शिवसायुज्यमाप्नुयात् ।
 इत्येव गृप्योदानं नारदाय चतुर्मुखः ॥
 यथोवाच तथा प्रोक्तं मया वै पञ्चमूर्त्तिकं ।

इति पञ्चमूर्त्तिदानविधिः ।

अथ दिग्दानं ।

विष्णुधर्मोत्तरात् ।

कार्त्तिककामग्निदैवे मे विष्णोर्ब्रह्मान्तऋष्य वा ।
 प्राच्यादि कुर्वीत दिशयतस्त. पृथिवीयुता. ॥
 स्त्रीविषाद्यैव कर्त्तव्याः पूर्णकुम्भकरा. शुभा. ।
 गोरुपां पृथिवी कार्थ्या सर्वलक्षणसयुता ।

कृत्वा कमलसंस्थानाः सुवर्णदितयेन ॥
 पूजयित्वा द्विजान् पञ्च सुवस्त्राभरणैस्ततः ।
 ताम्रपात्रं दत्ते कृत्वा कदल्याः पीठसंयुताः ॥
 योददाति प्रदत्ता स्यात् पृथिवी तेन पार्थिव ।
 पितरः पितृलोकस्था देवल्लोके दिवौकसः ॥
 संप्रीणयन्ति तं तुष्टा वसुपुत्रधनेषितैः ।
 अमापमन्नं भुञ्जीत दत्तैर्द्विधिपूर्वकं ॥

इति दिग्दानविधिः ।

अथ पञ्चदेवत्यदानं ।

ब्रह्माण्ड पुराणात् ।

अथ दानं प्रवक्ष्यामि शृणुन्तु सुमयोऽमलाः ।
 पञ्चदेवत्यमित्युक्तं नारदाय श्रयश्भुवा ॥
 शरीरारोग्यमायुष्यं श्रीकरं पापनाशनं ।
 यत् कृत्वा पुरुषः स्त्री वा सर्वमायुरवाप्नुयात् ॥
 पुण्यकालेषु सर्वेषु जन्मर्क्षेषु विशेषतः ।
 पुण्यदेशे गृहे वाथ नित्यं वा दानमाचरेत् ॥
 दुःस्वप्नाद्भुतदृष्टो तु सर्वदोषप्रशान्तये ।
 दानमेतत्समं कुर्याच्छ्रद्धया परया युतः ॥
 ज्ञात्वा कुशोदकैः प्रातर्होतवासाः प्रसवधीः ।
 संपूज्य विप्रं विद्वांसन्तस्थानुज्जामवाप्य च ॥
 अग्निः सोमस्य वरुणस्तथा देवी सरस्वती ।
 अग्निं विष्णुरिति प्रोक्त्वा ब्राह्मणाः पञ्च देवताः ॥

अन्यादिलक्षणमुक्तम्, ब्रह्माण्डदाने ।

सरस्वती लक्षणमुक्तं सरस्वतीदाने ।

अग्निविष्णोस्तु लक्षणमपराजितेनोक्तं ।

अग्निविष्णू प्रकर्त्तव्यौ कमले युगपत्स्थितौ ।

तत्र शुक्पाणि रग्निस्तु साक्षसूचकमण्डलुः ॥

गदापद्मधरो विष्णुः शङ्खचक्रगदास्तयेति ।

यताः पञ्च समुद्दिश्य विमानाराध्य दापयेत् ॥

प्रत्येकं वाससौ शुभ्रे समुवर्त्से यथा क्रमं ।

संप्रीयतामयं देवो भगवान् सोमइत्यपि ॥

तत्रोपदेष्टे विप्राय तत् समां दक्षिणां ददेत् ।

पुण्याहं स्वस्तिमृद्धिश्च वाचयेत्पञ्चभिर्द्विजैः ।

तेषामपि च दातव्या दक्षिणा च यथार्हतः ॥

इति पञ्चदैवत्वदानविधिः ।

अथ लोकपालाष्टकदानं ।

लिङ्गपुराणात् ।

लोकपालाष्टकं दिव्यं साक्षात्परमदुर्लभं ।

सर्वसंपत्करं शुद्धं परचक्रविनाशनं ॥

सदेशरक्षणं नित्यं राज्याजिविवर्द्धनं ।

पुनरुद्भिकरं पुण्यं गोब्राह्मणहितावहं ॥

पूर्वोक्तदेशकाले तु वेदिकीपरिमण्डले ।

मध्ये शिवं समभ्यर्च्य यथान्यायं यथाक्रमं ॥
 दिग्विदिक्षु प्रकर्त्तव्यं स्थण्डिलं वालुकामयं ।
 अष्टौ विप्रान् समाहूय वेदवेदाङ्गपारगान् ॥
 जितेन्द्रियान् कुलोद्भूतान् सर्वलक्षणसंयुतान् ।
 शिवाभिमुखमासीनानहतेष्वम्बरेषु च ॥
 वस्त्रैराभरणैर्दिव्यैर्लोकपालान् स्वमन्त्रकैः ।
 गन्धैः पुष्पैः सधूपैश्च ब्राह्मणां चार्चयेत् क्रमात् ॥

अथ कुण्डमण्डलमण्डपवेदिकावितानादि लिङ्गपुराणोक्त
 तुलापुरुषदानवद्देदितव्यं अग्निकार्यमत्र शिववेदिकायाश्च परितः
 स्थण्डिलाष्टकं विधाय तत्र यथाशक्ति सुवर्णनिर्मितान् अष्टौलोक
 पालान् शिवाभिमुखान् मूतनवस्त्रेष्वमासीनान् संस्थाप्य वस्त्राद्यैः
 संपूज्य ब्राह्मणानथार्चयेत् ।

लोकपाललक्षणमुक्तं ब्रह्माण्डदाने ।

पूर्वतोहीमयेदग्नी लोकपालाष्टमन्त्रकैः ।
 समित्पृताभ्यां होतव्यमग्निकार्यक्रमेण ॥ ॥
 एवं हुत्वा विधानेन ब्राह्मणान्वेदपारगान् ।
 यजमानः समाहूय सर्वाभरणभूषितान् ॥
 कृत्वा तान् पूजयित्वाथ द्विजेभ्यो दापयेदनं ।
 पृथक् पृथक् स्वमन्त्रैश्च दशनिष्कश्च भूषणं ॥
 दशनिष्केण वस्त्राद्यमासनं कम्बलं पृथक् ।
 सापनं तत्र कर्त्तव्यं शिवस्य विधिपूर्वकं ।
 दक्षिणा च प्रदातव्या यथाविभवविस्तरं ॥

अग्निकार्यक्रमः अग्निमुखादि पूर्णाहुत्यन्तः, कामिकेतु एक-
स्मिन् स्थण्डिले वाथ कुण्डे वा होममाचरेत् । वातुले हि शक्रानु-
पूर्वदिग्भागे देशिकोहोममाचरेत् ।

लोकपालाष्टमन्त्रैस्तु पृथगष्टोत्तरंगतं ।

समिष्टताभ्यां होतव्यमन्त्रे पूर्णाहुतिं ददेत् ॥

दशनिष्केणेति, तान् लोकेशान् विप्रान् यंजमानोर्षयित्वा
प्रत्येकं दशनिष्कमितं भूषणं तत्सन्मितहिरण्यात्मकदक्षिण्या सह-
वस्त्रादि च दद्यात् दक्षिणाचेति, गुरुदक्षिणा,

मा च यथा विभवं देया ।

कामिके तु ।

दक्षिणा दशनिष्का स्याद्भूपणैश्च समन्विता ।

वातुले तु गुरुनयनेभ्यः

प्रत्येकं शतनिष्का दक्षिणीकृता ।

एतच्चः कुरुते दानं लोकेशानान्तु भक्तितः ।

लोकेशानं स्थिरं स्थित्वा स्थानेषु स सुखं नरः ।

कल्पं शिदपुरे स्थित्वा सार्वभौमोभवेद्भुवि ॥

इति लोकपालाष्टकदानविधिः ।

अथ ब्रह्माण्डपुराणात् ।

शृणु नारद भद्रन्ते दानं सर्वाघनाशनं ।

सर्वमङ्गल्यमायुष्यमारोग्यं श्रीकरं शुभं ॥

दानानामुत्तमं ह्येतत्सर्वसिद्धिकरं परं ।
 करोति दानं नारी वा सायुज्यं ब्रह्मणो व्रजेत् ॥
 विपुवत्ययने राहोर्महणे चन्द्रसूर्ययोः ।
 अन्येषु पुण्यकालेषु जन्मर्घ्येषु विशेषतः ॥
 देवालये नदीतीरे गृहे वा दानमाचरेत् ।
 पुण्यदेशेषु सर्वेषु पुराणोक्तेषु नारद ॥
 चतुरस्रां समां भूमिं लिप्त्वा गोमयवारिणा ।
 पट्करश्चाष्टहस्ताम्बा दश द्वादशं वा करान् ॥
 प्राचीदीर्घ्य कर्त्तव्या रेखायतस्रकाः समाः ।
 नय कीटानि तत्र स्युः श्वेततण्डुलपुष्पकैः ॥
 सितैरष्टदलै र्युक्तान् कमलान्विन्यसेदुभान् ।
 जातरूपभयं देवं जगत्कर्त्तारमव्ययं ।
 तेषां मध्यमकोष्ठे तु कमलं विनिवेशयेत् ॥

कमलस्यं ब्रह्माणं ।

इन्द्रमग्निं यमश्चैव निर्ऋतिं वरुणं तथा ।
 वायुं सोमश्च रुद्रश्च प्रागादिषु यथाक्रमं ॥
 जातरूपमयान् देवानष्टौ स्वायुधसंयुतान् ।
 त्रिपला वा सुवर्णात्तु यथाशक्ति विनिर्मितान् ।
 ब्रह्मणेभिमुखान् सर्वान् सर्वेषु विनिवेशयेत् ॥
 जातरूपमयान्, हिरण्यवान्, ब्रह्मणो लोकपालानाञ्च लक्षण
 सुक्तं ब्रह्माण्डदाने ।

प्रत्येकं वाससावेष्ट्य संप्रोक्ष्य कुशवारिणा ।

योऽसौ कारयिता विप्रस्त्वे वमेतत् समाचरेत् ॥

दानकाले तु संप्राप्ते दाता स्नात्वा कुणोदकैः ।

प्रसवचित्तवदनः परमेष्ठिपुरोगमान् ॥

स्ननाममन्त्रै रभितो नमोन्मै

राराध्य गन्धादिभिरादरेण ।

विप्रांस्तथाभ्यर्च्य यथाक्रमेण

संप्रीयतां मे त्वयमेव मुक्ता ॥

योऽसौकारयिता विप्रस्तस्मै दद्यात्तु दक्षिणां ।

सुवर्णसंख्यागणितं हिरण्यस्यैव वाससी ॥

प्रोक्तान्तु देवर्षिदानं लोकपालाद्वयं मया ।

क्रमान्यच्छोतुमिच्छा ते तदिदं वद साम्प्रतं ॥

इति लोकपालदानविधिः ।

अथ रुद्राष्टकदानं ।

ब्रह्माण्ड पुराणात् ।

शृणु देव मुने गुह्यन्दानं सर्वार्थदं मृणां ।

रुद्राष्टकमितिख्यातं तत्पत्नीपुत्रसंयुतं ॥

मध्ये चतुर्भ्योऽप्येतमिति ते भगवान् हरिः ।

यथाह पूर्व तत्तत्त्वं वदामि तव नारद ॥

रुद्रो भवस सर्वस ईशः पशुपतिस्तथा ।

भीम उग्रो महादेव एते रुद्राः प्रकीर्त्तिताः ॥

जटिगायत्र्यभ्यमनाः सर्वे खट्वाङ्गशलिनः ।

तेषां भार्याय पुत्राय नामतः कथयामि ते ॥
 सौवर्चला-ङ्गवादाच्च विकेशीच शिवा तथा ।
 स्वाहा दिशा च दीक्षा च रोहिणी च तथा क्रमात् ॥
 ताय स्त्रीवेषधारिण्यः सर्वाभरणभूयिताः ।
 रुद्रपत्न्य इमायाष्टौ पुत्रांश्च शृणु नारद ॥
 शनैरयश्च शुक्रश्च लोहिताङ्गी मनोजवः ।
 वसन्तः स्नर्गः सन्तानोबुधश्चैव यथा क्रमं ।
 ते वासवेपाः कर्णव्याः शिखिनो दण्डपाणयः ॥
 पुण्यकाले तु सम्प्राप्ते नित्यम्वा भूतिमिच्छता ॥
 जन्मर्क्षेषु विशेषेण दातव्यं सुनिसप्तमः ॥
 चतुरस्तां ममां भूमिं लिप्त्वा गोमयधारिणा ।
 चतस्रस्तत्र रेखाः स्युः प्राक्तिर्यक्चैव सर्वतः ॥
 हस्तमात्रं द्विहस्तम्वा नवकोष्ठसमन्वितं ।
 स्पण्डितं तत्र पद्मानि तण्डुलैश्च प्रकल्पयेत् ॥
 ब्रह्माणं मध्यमे कोष्ठे, सौवर्णं विनिवेदयेत् ।
 छन्दोदेवीञ्च तत् पार्श्वे तदर्धेन प्रकल्पयेत् ॥

छन्दोदेवीञ्च, गायत्री

तयोर्लक्षणमुक्तं ब्रह्माण्डदाने,

सौवर्णानष्टोरुद्रांश्च ब्रह्मार्धेन विनिर्मितान् ।
 प्रागाद्युत्तरपूर्वांश्च परितः परिकल्पयेत् ॥
 तस्याप्यर्धेन सौवर्णान् प्रत्येकं रुद्रपार्श्वतः ।
 तेषां देवीय पुत्रांश्च कल्पयित्वा र्धयेत् पुमान् ॥

स्वस्वमन्त्रेण पूजा स्यात् नमस्कारयुतेन च ।
 ब्रह्मादीन् पूजयेद्बन्ध-पुण्य-धूप-प्रदी-पकैः ॥
 प्रदक्षिणं ततः कृत्वा प्रणम्य च यथा क्रमं ॥
 प्रत्येकमेकं प्रागादीन् विप्रान् संपूज्य दापयेत् ।
 पूजयित्वोपदेष्टारं दद्यान्मन्त्रेण मध्यमं ॥
 प्रीयतां भगवान् ब्रह्मा परमेष्ठो पितामहः ।
 एवं रुद्राष्टकोपेतं दानं दद्याद्यथाविधि ॥
 सर्वपापविनिर्मुक्तः सर्वसिद्धिमवाप्स्य च ।
 आयुरारोग्यसंयुक्तः पुत्रवान् धनवान् सुखी ।
 भुक्ता भोगान् यथेच्छञ्च स्वर्गं मोक्षञ्च विन्दति ॥
 इति रुद्राष्टकदानविधिः ।

अथ ग्रहदानं ।

ब्रह्माण्डपुराणात् ।

सूत उवाच ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि दानं सर्वार्थसिद्धिदं ।
 पुरुषो वायवा नारी स्वर्गं मोक्षञ्च विन्दति ॥
 नक्षत्र ग्रह-पीडासु दुःस्वप्नाद्भुत दर्शने ।
 निमित्तानन्तरं कार्यं नैमित्तिकमिति स्थितिः ॥
 यथाह नारदायैवं ब्रह्मा लोकपिनामहः ।
 तथाहमप्यग्रेण वो यस्यामि मुनिसत्तमाः ॥

ब्रह्मोवाच ।

ग्रहदानमथो तस्यै सर्वमिद्विकरं परं ।

सर्वशान्तिकरन्तुणां सर्वपापप्रणाशनं ॥
 विपुवत्ययने राहुग्रहणे शशिसूर्ययोः ।
 जम्भर्चे सोमवारे वा पञ्चदशां तथैव च ॥
 पुण्यकालेषु सर्वेषु पुण्यदेशे विजिघत्सुः ।
 ग्रहदानं तु कर्त्तव्यं नित्यं त्रयोऽभिकाङ्क्षिणा ॥
 हस्तामात्रां दिहस्ताम्बा त्रिहस्ताम्बाथ नारद ।
 चतुरस्तां समां भूमिं गोमयेनानुलेपयेत् ॥
 रेखाः प्राच्य उदोच्य च स्युद्यतस्तथा समाः ।
 नयकोष्ठेषु पद्मानि विन्यसेत् श्वेततण्डुलैः ॥
 आदित्य-चन्द्रमा भोमो बध-जीव सितार्कजाः ।
 राहुः केतुरिति प्रोक्ता ग्रहा लोकसुखावहाः ॥
 एषां हिरण्यरूपाणि कारयित्वा यथाविधि ।
 विनिष्केणाश्रया कुर्यात् यथाशक्त्या पृथक् पृथक् ॥
 आदित्यं मध्यमे कोष्ठे दक्षिणे द्वारकं न्यसेत् ।
 उत्तरे तु गुरुं विद्यात् बधमुत्तरपूर्वके ॥
 भार्गवं पूर्वतोन्मय्य सोमं दक्षिणपूर्वके ।
 पश्चिमे ईशसुतं मय्य राहुं पश्चिमदक्षिणे ॥
 पश्चिमोत्तरतः केतुं मन्त्रिर्वश्य यथाविधि ।
 तद्वर्गं गन्धपुण्याद्यैरर्चयेत् सप्तमम्यकैः ॥
 दानं शूद्रोऽथवा कुर्यात् स्त्रो वा तत्र तु नारद ।
 भूलेपनादि यत् कार्यं सर्वं विप्रेण कारयेत् ॥
 खानकाले तु सम्प्राप्ते खात्वा तिनकुर्मोदकैः ।
 प्रयतो यत्रमानस्तु धीतवन्तः प्रमथन्तः ॥

अर्चयित्वा स्वयं दद्यादहस्करमुखान् ग्रहान् ।
प्रत्येकमेकं विप्रोऽसौ स्वस्वमन्त्रमुदीरयेत् ॥

पद्मासनः पद्मकरोद्दिवाहुः

पद्मद्युतिः सप्ततुरङ्गवाहः ।

दिवाकरो लोकगुरुः किरीटी

मयि प्रसादं विदधातु देव ॥

श्वेताम्बरः श्वेतविभूषणश्च

श्वेतद्युतिर्दण्डधरोद्दिवाहुः ।

चन्द्रोऽमृतात्मा वरदः किरीटी

त्रेयांसि मया विदधातु देव ॥

रक्ताम्बरो रक्तवपुः किरीटी

चतुर्भुजो मेघमोगदाभृत् ।

धरासुतः शक्तिधरश्च शूली

मदा मम भ्यावरदः प्रशान्तः ॥

पीताम्बरः पीतवपुः किरीटी

चतुर्भुजो दण्डधरश्च हारी ।

चर्मसिद्धिः सोमसुतः मदा मे

मिन्हाधिरुद्रो वरदो बुधश्च ॥

पीताम्बरः पीतवपुः किरीटी

चतुर्भुजो देवगुरुः प्रशान्तः ।

दधाति दण्डश्च कमण्डलुश्च

तथा च सप्तं वरदोऽस्तु मया ॥

श्वेताम्बरः श्वेतवपुः किरीटी

चतुर्भुजोदैत्यगुरुःप्रशान्तः ।
 तथाचसूत्रश्च कमण्डलुश्च
 जयश्च विभ्रहरदोस्तु मङ्गं ॥
 नीलद्युतिः शूलधरः किरीटी
 गृध्रस्थितस्त्राणकरोधनुषाम् ।
 चतुर्भुजः सूर्यसुतः प्रशान्तो
 वरप्रदो मेस्तु स मन्दगामी ॥
 नीलाम्बरनीलवपुः किरीटी
 करालवक्त्रः करवालशूली ।
 चतुर्भुजयन्त्रधरश्च राहुः
 सिंहासनस्थोवरदोस्तु मङ्गं ॥
 धूम्रोद्दिवाहु र्वरदोगदाभृत्
 गृध्रासनस्थो विकृताननय ।
 किरीट-केयूर-विभूषिताङ्गः
 सदास्तु मे केतुमणः प्रशान्तः ॥

इत्युक्त्वा दापयेत् सर्वान् आदित्याद्याख्यपञ्चान् ।
 पुरुषोदाय नारी वा यथोक्तं फलमाप्नुयात् ॥
 मध्यमं गुरवे दद्यादन्त्यस्मै वा प्रदापयेत् ।
 अथ वा दक्षिणा देया सुवर्णं वाससौ शुभे ॥

सुतवचनम् ।

इत्याह भगवान् वक्ष्या नारदाय महात्मने ।
 तथाहमब्रूवं दानं गुणाक्तं मुनिमत्तमाः ॥

शुचिर्भूत्वा धौतवासाः प्रयत्नः ॥
 संकल्प्य विप्रं विदुषं गुरुञ्च
 मंगृह्य तस्यानुमतेन कार्यं ।
 गच्छेन भूमिं शक्तता जलेन
 चालेपथेऽङ्गितिहस्तमात्रां ॥
 तत्रैव रेखायतुरः समाः स्युः
 प्राण्यथ तिस्र्यक्च यथोपदिष्टं ॥
 नव कीष्ठानि तत्र सूक्ष्मेण पूर्णानि तण्डुलैः ।
 निधातव्यानि पात्राणि वासोभिरभिवेष्ट्य च ॥
 पलस्यार्वाक् त्रिनिष्कोर्द्धं यथाशक्ति विनिर्गमिता ।
 दक्षिणीत्तरतो देवान् जातरूपमयान् न्यसेत् ॥
 पाद्यात्यकीष्ठचित्तये तु मित्रं
 तथा च देवं वरुणञ्च सोमं ।
 चतुर्गुणं मध्यमकीष्ठकेषु
 जगत् पतिं विष्णुमुमापतिञ्च ॥
 दियाकरं हवहणञ्च वज्रं
 संपूज्य सर्वान् विधिवत् क्रमेण ॥
 अत्र मित्रलक्षणमाह दिग्भक्त्या ।
 पद्मगर्भे समः कार्यो मित्रः कमनसंस्मितः ।
 अजोऽतुलोऽविनाशोऽन्तःकषाभोजधृक् प्रभुः ॥
 वरुणादिमित्रलक्षणमुक्तं ।
 मघाण्डदाने ।

अभ्यर्च्य विप्रानपि गन्धवस्त्रैः
 पथक च दातव्यमनुक्रमेण ।
 सम्प्रीयतां मेत्ययमेव मुक्ता
 ततोदद्यात् सोदकापूर्वमन्न ॥
 एकस्य चैकश्च हिरण्यरुपं
 प्रणामपूर्वं परिणीय सर्वान् ।
 पात्राणि वासः परिधाय चैव
 सतण्डुलं सहिरण्यञ्च दत्त्वा ॥
 अभीष्टसिद्धिं सन्नभेत सर्व-
 मायुष्यमारोग्यमुपेति चार्यं ।
 अधोपदेष्ट्रे गुरवे सुवर्णं
 वासोयुगं दानसमञ्च दद्यात् ॥
 विप्रैस्तथावाचयेत् स्वस्तिवाच्यं
 ततोदद्याद्दक्षिणां वाचकेभ्यः ॥

इति सम्पत्करदानविधिः ।

अथ दशावतारदानं ।

तत्र विश्वामित्रः ।

दानानामुत्तमं दानं हैमं विष्णोः स्वरूपकं ।
 तस्मात् पुण्यार्धिना देया हैमी विष्णोः स्वरूपिका ॥
 भृगुस्यः कूर्मोवराहश्च नरसिंहोऽथ वामनः ।
 रामोऽरामश्च रुक्मश्च बुद्धः कल्की च ते दश ॥
 वामे शङ्खं गदा दक्षे द्विभुजो भृगुश्चरुपष्टक् ।

नराङ्घ्रिर्मत्सरूपी वा भत्सरूपो जनार्दनः ॥

एतदेव कूर्मलक्षणं मत्स्यपदस्थाने कूर्मपदप्रयोगे मतिः ।

मधुपिङ्गलवर्णश्च चतुर्बाह्यायुधैर्भुतः ।

नराङ्गं शूकरास्यश्च मनाक्पीनं सुभीषणं ॥

श्रीर्वाभकूर्परस्या तु धरानन्तो पदानुगौ ।

एतद्रूपधरं देवं वराहं भुक्तिमुक्तिदं ॥

ज्वलदग्निसमाकारं सिंहवक्त्रं नराङ्गकं ।

दंष्ट्राकरालवदनं ललज्जिह्वं सुभीषणं ॥

उत्ताचं जटिलं क्रुद्धमालीढं पीनवक्षसं ।

अभेद्यतीव्रनखरं चामोरुक्ततदानवं ॥

तद्वहस्रोदारयन्तं कराभ्यां नखरैर्भृशं ।

गदाचक्रधरं हाभ्यां नरसिंहं जगत्प्रभुं ।

कुण्डी चक्रधरो द्विर्दीर्घाभनः परिकीर्तितः ॥

चक्रान्तकरणं घोरमुष्टहन् परशुंकरे ।

जामदग्नयः प्रकर्त्तव्योरामोरोपावनेक्षणः ॥

युवा प्रसन्नवदनः सिंहस्कन्धो महाबलः ।

आजानुवाहुः कर्त्तव्योरामोवाणधनुर्धरः ॥

शङ्खचक्रधरः कार्थीनीलोत्पलदलकविः ।

लण्णोदीर्घद्विबाहुश्च सर्वदैत्यघ्नयंकरः ॥

कपायवस्तसंवीतः स्कन्धसंसक्तचोवरः ।

पद्मासनस्थो द्विभुजोऽध्यायी युद्धः प्रकीर्तितः ॥

खट्वोद्यतकरः क्रुद्धोद्वारुढो महाबलः ।

सिन्धोश्चेदकरः कल्की द्विभुजः परिकीर्तितः ॥

यथागत्या प्रकुर्वीत सुवर्णेन विजानता ।
 समेन षोडशेनैव समान्येतानि कारयेत् ॥
 यथागत्या प्रकुर्वीत सुवर्णेन विजानता ।
 वित्तानुरूपतो राजन् तुल्यमाढ्यदरिद्रयोः ॥
 संपूज्य नामभिस्तैस्तु पुष्पधूपनिवेदनैः ।
 भक्तिनम्रं प्रणम्याथ निवेद्यः श्रद्धया ततः ॥
 ग्राह्यं वाह्याणान् राजन् पादौ प्रक्षाल्य शक्यतः ।
 उपवेश्यासने सर्वान् चन्दनेनानुलेपयेत् ॥
 सुगन्धैः कुसुमेद्यैश्च धूपैर्दीपैस्तथैव च ।
 आच्छाद्य वस्त्रयुग्मैश्च ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥
 अयने विषुवे वापि द्वादश्यान्तु विशेषतः ।
 उपोष्यैकादशीं कार्यं धर्मकार्यं च सर्वशः ॥
 अन्यथा नरकं यातोत्येव माह पितामहः ।
 ग्राहका विष्णुरूपाश्च अहोयतविमत्सरः ॥
 एकैकं देवरूपन्तमेकैकस्य समर्पयेत् ।
 अथवा विदुषः सर्वान् दद्यात्संपूज्य मानवः ॥
 नानृतेपि* कदाचिच्च दद्यात्पापगिहने तथा ।
 देवरूपं मया विप्रकारितं काञ्चनं शुभं ॥
 तद्गृहाण प्रदानेन प्रीयतां विश्वरूपधृक् ॥
 एतदुच्चार्य विप्रस्य हस्ते तीर्थं क्षिपेत् स्वयं ।
 प्रदक्षिणां ततो दद्यात् संपूज्य प्रविशेद्गृहं ॥
 यस्य दानस्य माहात्म्यं वदाम्येकमुत्तमं कथं ।

सहस्रास्यः शतास्यो वा यदि शक्तोभिभाषितुं ॥
 उद्देशतः प्रवक्ष्यामि भक्तानां भक्तिवृद्धये ।
 दशावतारतीराजन् विष्णोरैक्यं स गच्छति ॥
 क्षीरे चारं यथाक्षितं पयः संहरते जनलः ।
 तथा विष्णोः स दाता वै ऐक्यं याति न संशयः ॥
 ब्रह्महा च सुरापय तस्करो गुरुतल्पमः ।
 यथा मुक्तादिपीकान्तमृतया पापात् प्रमुच्यते ॥
 सहस्रक्षैव जन्तूनामुद्धरेत् इदं जगत् ।
 तस्मात् प्रयच्छ राजेन्द्र विप्रेभ्यो विष्णुरूपकान् ॥
 येन सर्वस्य दानस्य फलं प्राप्नोति सत्वरं ।
 न तत्तपोभिरत्युपैर्विहितैः प्राप्यते फलं ॥
 विष्णोर्दशावताराणां दानेन यदवाप्यते ॥
 यः काश्चनेन शुभलक्षणलक्षिताङ्ग-
 विष्णोः स्वरूपदशकं विधिवत् विधाय ।
 दद्याद्विजेषु जगदेव हि तेन दत्तं
 यस्माज्जगन्मयवपुर्विभुरेव देवः ॥

इति दशावतारदानविधिः ।

अथ विश्वामरदानं ।

ब्रह्माण्ड पुराणात् ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि दानं विश्वामराद्वयं ।
 यत् कृत्वा पुरुषः स्त्री वा ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् ॥

सर्वपापक्षयकरं सर्वपापविमोचनं ।
 स्वर्गं यगोद मायुष्यं श्रीकरं पुत्रवृद्धिदं ॥
 अभीष्टफलदं दुःस्वप्नाद्भुत दर्शनं ।
 यज्ञगान्तिकरं पित्र्य भुक्तिमुक्तिप्रदायकं ॥
 यदाह भगवान् ब्रह्मा नारदाय सुरर्षये ।
 यथाहं कृपया पूर्वं पिता मे रोमहर्षणः ॥
 वैश्वदेवमिति प्रीतं दानानामुत्तमोत्तमम् ।
 तदहं वः प्रवक्ष्यामि शृणुष्वं मुनिसत्तमाः ॥

अस्ते चन्द्रराहुणा वा पि सूर्ये
 तथायने विषुवे जन्मतारे ।
 व्यतीपाते त्रिविधे चाद्भुते वा
 दुःस्वप्ने वा पञ्चदशां च कुर्यात् ॥
 कृते पापे निः कृतिस्तस्य चैत-
 द्भये जाते निर्भयार्थं च कुर्यात् ।
 अस्ते रोगैर्बहुभिः श्रूयमाणे
 नित्यं कुर्यात् वैश्वदेवं तु दानं ॥
 देवागारे स्वर्गहे नन्दने वा
 नदीतीरे रमते यत्र तत्र ।
 विप्रं गुरुं वेदपुराणदत्तं
 संगृह्य तस्यानुमतेन कार्यं ॥
 विनायकं विप्रमुखेन देयं
 संप्लव्य दानं विधिना समस्तं ।
 गव्येन भूमिं शक्यता जलेन

विलिप्य नीत्वा दशहस्तमानां ॥
 तत्रैव लेखायतुरः समन्तात्
 प्राच्यद्य तिर्यक् च भवन्ति तत्र ।
 नवान्न कोष्ठानि भवन्ति तेषु
 सकर्णिकानष्टदलान् सरोजान् ॥
 कृत्वा सितैराढकतण्डुलैश्च
 संवेशयेत्तेषु हिरण्यदेवान् ।
 विश्वांश्च देवांश्चरचापपाणी-
 नष्टौ समस्तान् विभुजान् विधाय ॥
 मध्ये महेन्द्रं मुकुटादियुक्तं
 यज्ञायुधं यत्किधरन्निवेश्य ।
 हारादिकैर्यूयुतं प्रशान्तं
 विश्वामराणामधिकं हिरण्यात् ॥
 सिंहासनस्थं जगतामधीशं
 शतक्रतुं दैत्यहनं सुरेन्द्रं ॥

तेषां नामानि तु वायुपुराणात् ।

क्रतुर्दक्षो-वसुः सत्यः कालः कामचराचरो ।
 पुरुरवाद्रवद्यैव विश्वे देवा दश स्मृताः ॥
 आदिवैव प्रयोगीस्ति तेषां मन्त्रिमयोर्द्वयोरिति ।

प्रागादिमध्यान्त मनुक्रमेण
 सर्वं करोत्यासनाध्यासनात् ।

संप्रोक्ष्य कूर्शेण कुशोदकेन
 ऋचा तथा यजुषा वारुणेन ॥
 वस्त्रै रघावेष्ट्य च वासवाय
 वासोयुगं सम्परिधाय चाग्रं ।
 प्रत्यक्षु खान् प्राक्षु ख एव सर्व-
 नाराध्य दातव्यमथ क्रमेण ॥
 विप्रेण वा गुरुणा सर्वमेतत्
 कृत्वा मन्त्रविधिना वैश्वदेवं ।
 उक्तान् देवानर्चयित्वा ययोक्तं
 दाता स्नात्वा तिस्रमिधैः कुशोदकैः ॥
 पुष्पाञ्जलिं प्रदक्षिणाञ्चैव सार्ध-
 मभ्यर्च्य देवानथ पुष्पगन्धैः ।
 धूपप्रदीपैश्च यथा क्रमेण
 प्रत्येकं मेकञ्च यथा हिरण्यं ॥
 सम्प्रोयतां भगवान्ने तिचीक्ता
 दद्यादष्टो प्रेरितः सोदपूर्वम् ।
 षष्ठकान्तं गुरवे मध्यमञ्च
 सम्प्रोयतां मम चाप्यत्र देवः ॥
 संप्रोयतां भगवान् वज्रपाणिः
 संप्रोयतां भगवान् दैत्यहन्ता ।
 एवं कृत्वा यक्षभिर्विप्रवर्यैः
 ऽष्टादश स्तुतिसृष्टिं च वाचं ॥
 यतदानं गुरवे दक्षिणाञ्च

विश्वे देवाः प्रीणयन्त्यस्य विप्राः ॥

इति विश्वामरदानविधिः ।

अथ साध्यदानं ।

ब्रह्माण्डपुराणात् ॥

सूत उवाच ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि दानं सुनिबरोत्तमाः ।
साध्यदानमिति प्रोक्तं दानानामुत्तमोत्तमं ॥
यथाह भगवान् पूर्वं पिता मे रोमहर्षणः ।
तथाह च प्रवक्ष्यामि शृणुष्व शौनकादयः ॥
आचार्यवरणादीनि सर्वं वै वैश्वदेववत् ।
तथैव हेमान् कुर्वीत साध्यान् द्वादशसंख्यया ॥

वायु पुराणे ।

ब्रह्मणोय सुखात् सृष्टा यथा देवाः प्रजेष्पया ।
सर्वं मन्त्रशरोरास्ते स्थिता मन्त्रस्तरेष्विह ॥
तथा । ब्रह्मगापेन ते जाताः पुनः स्वायम्भुवे जिताः ।
स्वारोचिषे वै तुषिताः सत्वायैवोत्तमे पुनः ॥
तामसे हरयोनाम त्रैकुण्डे रैवतेऽन्तरे ।
साध्याय चाक्षुषे नाग्या रुद्रजा जघ्निरे सुराः ॥
धर्मपुत्रा महाभागाः स्वाध्यायां द्वादशामराः ।
मनीषुमस्ता प्राणय नरोपानय वीर्यवान् ॥

चित्तिर्हं योनयैव हंसो नारायणस्तथा ।
प्रसवोऽथ विभुयैष साध्या द्वादश जज्ञिरे ॥

स्कन्दपुराणे ।

साध्याः पद्मासनगताः कमण्डल्वक्षसूत्रिणः ।
धर्मपुत्रा मन्त्राब्जानो द्वादशामरपूजिताः ॥

ब्रह्माण्डपुराणात् ।

वैश्वदानवदेवाश्च साध्यदाने विधिः स्मृतः ।
दाने चाभ्यर्चनं मन्त्रः श्रूयतां च विशेषतः ॥
साध्येभ्यश्चेति चोक्ता वै देवेभ्यश्च नमस्तथा ।
संप्रोयतां मे भगवन् साध्या देवा इति ब्रुवन् ॥
एवं दद्यात्तु विप्रेभ्यो मध्यमं शुरवे तथा ।
एतत् कृत्वा तु पुरुषो नारी वा दानमाहृता ।
वैश्वदेवे च यत् प्रीक्तं फलं तत्सर्व्वमाप्नुयात् ॥

इति साध्यदानविधिः ।

अथ द्वादशादित्यदानं ।

ब्रह्माण्डपुराणात् ।

शृणु नारद भद्रन्ते दानमादित्यसंघितं ।
यद्योक्तं लोकगुरुणा विष्णुना प्रभविविष्णुना ॥
कर्तुः पापहरं पुण्यमायुष्यं यो करं शुभम् ।
आरोग्यं सर्व्वमाप्नुय्य दुःखप्रादुतनाशनं ॥

सर्वशान्तिंकरं ह्येतत् सर्वसिद्धिफलप्रदं ।
चक्षुष्यं च, सर्वरोगघ्नं भुक्तिमुक्तिफलप्रदं ॥
विपुवत्ययने राहुग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।
जन्मर्क्षे सौरवारे वा पञ्चदश्यासंक्रमे ॥
सप्तम्यां वाथ नक्षत्रे सांविचे ऽङ्गतदर्शने ।
दुःखप्रदर्शने कुर्याद्दानमादित्यसंज्ञितं ॥
देवालये नदीतीरे तडागे वरुणाशये ।
अन्येषु पुण्यदेशेषु देवदानं समाचरेत् ॥

आलिप्य वै हादशहस्तदैर्घ्यां
क्षितिं तथा गोमयसंयुताङ्गिः ।
तस्मिन् सितै स्तण्डुलपुञ्जकैश्च
विस्तारयेद्वादश पङ्क्त्यानि ॥
प्रादेशमात्राणि शुभानि तानि
सकृत्किंकान्यष्टदलेषु तेषु ।
हिरण्यरूपाणि रवेर्निधाय
यथाक्रमादुत्तरतोऽपवर्गः ॥

तेषां लक्षणमुक्तं ।

त्रिधाण्डदाने ।

प्रत्यक्षं खान् प्राक्षुख एव देवां
स्तद्वर्णं गन्धादिभि रर्चयित्वा ।

दद्यादपूषं सष्टतं गुडाक्तं
 वस्तै रथावेष्ट्य यथाक्रमेण ॥
 प्रत्येकमेकं द्विजपुङ्गवाना-
 माराध्य गन्धादिभिरादरेण ।
 संप्रोयतामित्यप्यथ च क्रमेण
 प्रत्येकं मुञ्चार्थं तदीयनाम ॥
 धाताच मित्रय ततः परेण
 मात्तण्डनामा च तद्यार्थमा च ।
 शक्रश्च देवोवर्षस्तयासौ
 भगो विवस्वान् नवमं स्तथैषां ॥
 आदित्यनामा सविता तथान्य
 रुवटा तथेकादशमथ तेषां ।
 विष्णुस्तथाद्वादशमथ मन्त्रै-
 राराधयेद्देववरान् द्विजांश्च ॥
 पुनः देवकृपे दानं प्रोक्तं कमलयोनिना ।
 तथा मयापि युष्माकं प्रोक्तं मुनिवरोत्तमाः ॥

इत्यादित्यदानविधिः ।

अथ देवगणेशदानं ।

प्रश्नाण्डपुराणात् ।

यथाष्टाश्विनयः भूतभूतं
 तद्वारुणे नैमिषे मन्त्रिण्ये ।
 दधन्वाः परिपृच्छामहे त्वां

कथं मर्त्योमुच्यते रोगपूगैः ॥
 तथा पृष्टोमुनिभिः सूतसूनु-
 रुवाचेदं प्रीतिपूर्वं तदानीं ।
 यथा पुरा ऋषये नारदाय
 जगत् कर्त्ता चान्नवीहानमेतत् ॥
 शृणुन्तु यूयं मुनयः समेता
 वदाम्यहं देव गणेशदानं ।
 आयुष्यमारोग्यमनन्तमुक्ति
 मभीष्टसिद्धिं प्रददाति कर्त्तुः ॥
 कालेषु सूर्यग्रहणादिकेषु
 तारेषु जन्मव्रितयेषु कार्यं ।
 देशेषु देवायतनादिकेषु
 ऋहेषु या रमते यत्र तत्र ॥
 विप्रं गृहं वेदपुराणदत्तं
 संगृह्य तस्यानुमतेन कार्यं ।
 गव्येन भूमिं शक्तता जलेन
 विसेपयेद्विश्रुतिं हस्तमात्रां ।
 षट् दक्षिणे प्रागपि वेदरेखा-
 स्तिर्य्यक्कृतैस्तण्डुलपुञ्जकैश्च ।
 तन्निम्बचिन्त्राणि सरोरुहाणि
 कृत्वाष्टपत्राणि दशाथ पञ्च ॥

आदित्या वसवो रुद्रा विष्णोऽश्विनरुतस्तथा ।
 साध्या देवास्तथा चैव सप्तमोगण उच्यते ॥

हौ हौ गणेभ्यः सप्तभ्यस्तुर्ह्यं सुरोत्तमान् ।

जातरूपमयान् कृत्वा कमलेषु निवेशयेत् ॥

मध्ये महेन्द्रं द्विभुजं हिरण्यं

हिरण्यरुपादधिकं शृणानां ।

बज्रायुधं दैत्यघ्नं किरीट-

केयूरहारादिविभूषितञ्च ॥

प्रत्यङ्मुखान् प्राङ्मुख एव देवान्

आदित्यवस्त्रादि यथा क्रमेण ।

स्वनाममन्त्रैश्च नमोन्तरूपै-

राराधये दुत्तरतो पर्वगैः ॥

पट् दक्षिणे इत्यादि दक्षिणोत्तरायताः पट् रेखाः कृत्वा
प्राक्पश्चिमायतायतस्तर विधाय पञ्चदशकोटानि सम्पादयेत् ।

तेषु तावन्ति तण्डुलमयानि कमलानि कृत्वा वक्ष्यमाणान्
देवान् स्थापयेत् ।

तत्र आदित्यसुलक्षणमुक्तां ब्रह्माण्डदाने, रुद्रलक्षणमुक्तां
विश्वचक्रे, एतेषां नामानि च सुखापुरुषदाने, विश्वदेवलक्षणे
तन्नामानि च विश्वामरदाने, मरुतां लक्षणं नामानि च मरु-
दाने । साध्यानां माध्यदानइति ।

ततो महेन्द्रं जगतामधीश-

माराधयेद्देवगणैः समेतं ।

संपूज्य तस्मै गुरवे च देयं

वामोयुगं काश्चनभूषणानि ॥

ततस्त्वमो भूषणभयिताङ्कः

संवेष्टितो वस्त्रयुगेन विप्रः ।
 समर्चयेद्देवगणेशं मुख्या-
 स्ततो होमं प्रारभेद्देवतानां ॥
 स्नानं वस्त्रं चार्घ्यं पाद्या-चमनीयं
 गन्धं पुष्पं धूपं दीपौ हवियः ।
 दद्यादेषां मध्यमं देवदेवं
 समर्चयेद्विधिना ब्राह्मणेन ॥
 अग्निं समाधाय समुच्च दर्भैः
 परिस्तरेदाज्यमयीं गृहीत्वा ।
 सत्कृत्य दूर्ध्वं विधिना हृतेन
 प्रत्येकमेकं दद्याद्दुतीयां ॥
 हुत्वा गणेशाय तथा तृतीयां
 गतं तथा दश वा पञ्च हुत्वा ।
 इन्द्रस्य होमं विधिना समाप्य
 शेषास्तथा व्याहृतिभिः समस्ताः ॥
 इत्येव भित्तुरुचैव कार्यं
 दाता स्वयं दानमद्यात्तं कुर्यात् ।
 स्नात्वा यासौ गुरुणा प्रोक्षितश्च
 कुशोदकैः पावमानैर्यजुर्भिः ॥
 प्रत्येकमेकं द्विजपुङ्गवाना-
 माराध्य दातव्यमनुक्रमेण ।
 प्रदक्षिणं देवगणैश्च साह
 कृताक्षलिं पुष्पयुतं च दत्त्वा ॥

जगत्कर्त्ता पद्मयोनिस्त्ववीचत् ॥

यत् कृत्वा वै पुरुषोवाथ नारी

फलं चेष्टं लभते श्रीभयव ।

आयुश्च सर्वं लभतेऽथ रोगै

र्विमुच्यते चन्द्रमुपैति लोकं ॥

कालेषु सूर्यग्रहणादिकेषु

संक्रम्यते तत्र च दानमेतत् ।

निग्नाभसंज्ञन्तु तथैव कुर्या-

द्देशेषु देवायतनादिकेषु ॥

गृहेषु वा रमते यत्र तत्र

दिजाय निग्नाभमनुं प्रदद्यात् ।

वैतानिकं वेदपुराणद्वयं

संगृह्य विप्रं गुरुमादरेण ॥

तेनैव सर्वं विप्रेण कारयेद्यैव मादृतः ।

यजमानः स्वयं कुर्याद्दानं निग्नाभसंज्ञितं ॥

चित्ती गोमयलिप्तायां दक्षिणीत्तरतः समं ।

दश पञ्च च पद्यानि कारयेत् खिततण्डुलैः ॥

मण्डलानि यथाशक्ति ह्यैरण्यानि प्रकल्पयेत् ।

मण्डलवित्तयं तेषु प्रतिपद्मं निवेशयेत् ॥

आयुरादीनि तत्त्वानि शरीरे सन्ति यानि वै ।

तानि ध्यात्वा यः गम्भाद्यैरर्चयेत्तान्यमन्यकैः ॥

आयुरादीनि, श्रोत्रप्रभृतीनि, श्रोत्रं आयुरिति श्रुतेः ।

तेषां मनुक्रमेण मन्त्राण्ड पुराणे

श्रोत्रं त्वक् चक्षुषो जिह्वा घ्राणं चैवान् पञ्चमं ।
 गन्ध-स्पर्शौ रूप-रसौ गन्धयेति क्रमादमी ॥
 आकाशः पवन-स्तेजो-जलं पृथ्वी त्वनुक्रमात् ।
 इति पञ्चदशेमानि तत्त्वानि मुनयो विदुरिति ॥
 विप्रानभ्यर्थं दातव्यं प्रत्येकं च यथा क्रमं ।
 निग्नाभदानमन्त्रास्तु गुरुणा वाचयेच्च तान् ॥
 पञ्चभिर्गुरुणा सार्वं वाचयेत् स्वस्तिवाचनं ।
 दक्षिणां च गुरोर्द्द्यात् सुवर्णं चैव वाससी ॥
 अथ वा पद्मयुगलमेकैकस्यापि दापयेत् ।
 मर्चं वा गुरवे दद्यात् संकल्प्य यत्रवाचनं ॥
 यद्येकं गुरवे दद्यात् बहुभ्यश्चेतरान् ददेत् ।
 अभीष्टसिद्धिं लभते कर्त्ता दानेन वानघ ॥

इति निग्नाभदानविधिः ।

अथ गणेशदानमुच्यते लिङ्गपुराणे ।

गणेशं सस्रवक्ष्यामि दानं पूर्वोक्तमण्डपे ।
 सम्पूज्य देव देवेशं लोकपालसमाहृतम् ॥
 विघ्नेश्वरान् यथाशास्त्रं सर्वभरणभूषितं ।
 दगनिष्केण वै कृत्वा सम्पूज्य विधिना ततः ॥

अथ कुण्ड-मण्डप-मण्डप-वेदिकाविधानादि लिङ्गपुराणोक्त
 तुला मुरपविहितं वेदितव्यं ।

देवदेवेशं महेश्वरं सौवर्णं लोकपालं युतं ।
सम्पूज्य परितोष्टदिक्षु विघ्नेशानर्चयेदिति ॥
सप्तकोटिमन्त्रात्मकविघ्नगणानामौशत्वात्

अत एव गणेशाः ।

ते च यथा । अथानन्तरं शूक्ष्मं शिवद्याप्येकनेत्रकः ।
एकरुद्रस्त्रिमूर्तियं त्रीकण्ठं शिखण्डक इति ॥
शिवोक्तविघ्नेशं यात्र गणेशाः
ते च प्रत्येकं दशनिष्कैर्विधेयाः ।

तदुक्तं कामिके ।

दशनिष्कसुवर्णेन निर्मितांश्च पृथक् पृथक् ।
स्वकीयावरणे चैतान् गन्धपुष्पादिभिर्गुहः ।
प्रधाने जुहुयादीशं विघ्नेशानष्टदिक्षु चेति ॥
तेषां च चणन्तु लक्षणसमुच्चयात् ॥
कुण्डली पाशाङ्गुशं घण्टां शूलं च धामबाहुके ।
शक्तिर्वज्राक्षमालासिचक्राणि दक्षिणे कथित् ॥
द्वीपिचर्मधरोऽश्वस्थो नागयन्त्रीपवीतवान् ।
एकाग्रः पञ्चवक्त्रो वा चाक्षो जटेश्चुम्बुह्रिवः ॥
अनन्ताद्यायतुर्दिक्षु रक्तनीलसितावर्णाः ।
कोणेषु चैकरुद्राद्याः सितासृग्नीललोहिताः ॥
सर्वे चाष्टभुजा योज्यायतुरास्या जटान्विताः ।
शिवायुधधरास्तथाः सृष्ट्यसिद्ध्यां विना कश्चित् ॥

दिग्दर्शना जटिलास्त्यक्षाः परत्रिशूलधारिणः ।

पुटाञ्जलिकराः सर्वे विघ्नेशायैकवक्त्रकाः ॥

लोकपाललक्षणमुक्तां, ब्रह्माण्डदाने ।

अष्टदिक्कुण्डेषु पूर्व्वहोममाचरेत् ॥

पञ्चावरणमार्गेण पारम्पर्यक्रमेण च ।

पूर्व्ववदिति, लिङ्गपुराणोक्ततुला पुरुषवदित्यर्थः ।

सप्तविप्रान् समभ्यर्च्य कन्यामिकां तथोत्तरे ।

दापयेत् सर्वतन्त्राणि त्वैः स्वैर्मन्त्रैरनुकृतात् ॥

दत्तैः सर्वपापेभ्योमुच्यते नात्र संशयः ॥

पञ्चब्रह्माद्यैः पञ्चावरणैर्युक्तस्य शिवस्यार्चनं मध्ये प्रधानं
कुण्डे होमस्य दिक्कुण्डेषु तु वेधेशानामात्मोपपञ्चावरणैर्गुरुपर-
म्परोपदिष्टैर्युक्तानां होमः ईशानादिसप्तदिक्षु सप्तविप्रानुत्तरस्यां
दिशेकां कन्यामभ्यर्च्य कन्याष्टमेभ्यो विघ्नेभ्यः स्वस्वमन्त्रेण सर्वं
तन्त्राणि सर्वतन्त्रमयान्विघ्नेशान् दद्यादित्यर्थः ।

दापयेत् सर्वविघ्नेशानिति पाठः ।

तेभ्यः प्रदद्याद्विघ्नेशान् स्वस्वमन्त्रैरनुकृतादिति-

कामिकोक्तेः ।

पञ्चावरणपूजा तु वायुसंहितोक्ता याद्या ।

परीक्ष्य भूमिं विधियन्त्यवर्णरसादिभिः ॥

मनोभिन्नयिते तत्र वितानविनताम्परे ।

सुनिम्ने च मदीष्टे दर्पणोदरमग्निभे ॥

प्राचीमुत्पादयेत् पूर्व्वशास्त्रदृष्टेन वर्त्तना ।

एकहस्तं द्विहस्तं वा मण्डनं परिकल्प्य ॥
 शालिखेदिपुलं पद्ममष्टपत्रं सकर्णिकं ।
 रक्तचूर्णादिभिर्गुणै र्यथासम्भवसम्भृतैः ॥
 प्रतिवारुणसंयुक्तं बहुगोभाममन्वितं ।
 दलेषु सिद्धयः कल्प्याः केसरेषु सगन्धितः ॥
 रुद्रा वामाभ्यक्ष्यष्टौ पूर्वादि परितः क्रमात् ।
 कर्णिकायान्तु[†] वैरुष्यं बीजेषु नव शक्तयः ॥
 कन्दे शिवात्मकोधर्ग्यो नान्ने ज्ञानं शिवान्वयं ।
 कर्णिकोपरि वाम्नेयं मण्डनं सौरमैन्दवं ॥
 शिवविद्यात्मतत्त्वाख्यं तत्त्वत्रयमतः परं ।
 सर्व्वासनीपरिसुखं विचित्रकुसुमान्वितं ॥
 परव्योमावकाशे च विद्ययातीव भासुरं ।
 परिकल्प्यासनं मूर्तिमावाह्य परमेश्वरं ॥
 पञ्चदशंश्चमार्गेण पूजयेदम्बया सह ।
 शुद्धस्कटिकसङ्काशं प्रसन्नं शीतलक्ष्मिं ॥
 विद्युद्दलयसङ्काशं जटामुकुटभूषितं ।
 दिव्यायुधवरैर्युक्तं दिव्यगन्धानुलेपनं ॥
 शार्दूलचर्मवसनं किञ्चित्क्षितमुखाम्बुजं ।
 रक्तपद्मदलप्रख्यपादपाणितलाधरं ॥
 सर्व्वलक्षणसंपन्नं सर्व्वाभरणभूषितं ।
 पञ्चवक्त्रं दशभुजं चन्द्रखण्डशिखामणिं ॥

● वैराग्यमिति पुस्तकान्तरे पाठः ।

† रामादपरिति कश्चित् पाठः ।

अत्यपूर्वमुखं सौम्यं बालार्कसदृशप्रभं ।
 विलोचनारविन्दाब्जं बालेन्दुलतशेखरं ।
 दक्षिणं नीलजौमूतसमानरुचिरप्रभं ॥
 भृकुटीकुटिलं घोरं रक्तवस्त्रविलोचनं ।
 दंष्ट्राकरालदुर्दृषं स्फुरिताधरपल्लवं ॥
 उत्तरं विद्रुमप्रख्यं नीलालकविभूषितं ।
 सयिलासचिन्तयनं चन्द्राभरणशेखरं ॥
 पश्चिमं पूर्णचन्द्राभं लोचनविततयोज्वलं ।
 अतीवसौम्यमुत्फुल्ल लोचनविततयोज्वलं ॥
 दक्षिणे गूलपरशुवज्रखड्गानलोज्वलं ।
 चन्द्रेखाधरं सौम्यं मन्दस्मितमनोहरं ॥
 पश्चमं स्फटिकप्रत्यभिन्दुरेखासमुद्गलं ।
 सज्ये च नागनाराच-घण्टापाशादुग्योज्वलं ॥
 निहत्याजानुसम्बद्धमानाभिश्च प्रतिष्ठया ।
 आकण्ठं विद्यया तद्दाललाटे तु शान्तया ॥
 तदूर्ध्वं शान्त्यतीताख्यकलया वरया तथा !
 पञ्चाध्व्यापिनं तस्मात् कलापञ्चकविग्रहं ॥
 इंगानमुज्जुटं देवं पुरुषाख्यं पुरातनं ।
 अघोरहृदयन्तहृद्दामगुह्यं महेश्वरं ॥
 मध्यमाद्यश्च तन्मूर्तिमटचिंशत्कलामयं ।
 मातृकामयमौगानं पञ्चवज्रमयन्ततः ॥

शोकाराध्यमयं चैव हंसं गतया समन्वितं ।
 पञ्चाक्षरमयं देवं षडक्षरमयन्तु वा ॥
 अक्षरपट्कयुतं चैव जातिपट्कसमन्वितं ।
 तथेष्टामिकया गतया समाकूटकमण्डलुं ॥
 ज्ञानाख्यया दक्षिणतो वामतश्च क्रियाख्यया ।
 तत्त्वत्रयमयं साक्षाद्विद्यामूर्त्तिं मदागिवं ॥
 मूर्त्तिस्त्रिनेत्रैव मङ्गल्य सकलौकल्य च क्रमात् ।
 सम्युक्त्य च यथान्यायमर्घान्तं मूलविद्यया ॥
 मूर्त्तिमन्तं गिवं साक्षाच्छ्रुत्वा परमया सह ।
 तत्रापाद्य महादेवं सदसद्वाक्तिवर्जितं ॥
 पञ्चोपचारणं कृत्वा पूजयेत्परमेश्वरं ।
 ब्रह्मभिय षडङ्गैश्च तथा मातृकया पि च ॥
 प्रणवेन गिवेनैव शक्तियुक्तेन च क्रमात् ।
 गान्तेन च तथान्यैश्च देवमन्त्रैश्च कृत्यैः ॥
 पूजयेत्परमं देवं केवलेन गिवेन वा ।
 सदादिमुखमीशानं कृत्वाथ स्वपन्नं विना ॥
 पञ्चायदणपूजान्तु प्रारभेत् यथाक्रमं ।
 तत्रादौ शिवयोः पार्श्वे दक्षिणे वामतः क्रमात् ॥
 गन्धाद्यैरर्चयेत्पूर्वं देवीं हेरम्बपद्मम्बुध्रीं ।
 ततो ब्रह्माणि परितः ईशानादि यथाक्रमं ॥
 सशक्तिकानि सद्यान्तं प्रथमावरणे यजेत् ।
 षडङ्गान्यपि तत्रैव हृदयादीन्यनुक्रमात् ॥
 गिवस्य च शिवायाश्च यामादिषु समर्चयेत् ।

तत्र वामादिकान्* रुद्रानष्टौ वामादिशक्तिभिः ।

अर्चयेद्वा न नो पद्यात् पूर्वादिपरितः क्रमात् ॥

षडङ्गानि वामादिरुद्राश्च तथैव दर्शिताः ।

हृदयश्च शिरस्यैव शिखा वर्णश्च नेत्रकं ।

स्वस्तिमेत्येषमुक्तानि षडङ्गानि मनोपिभिः ॥

वामो-ज्येष्ठस्तथारुद्रः कालोविकरणस्तथा ।

बलविकरणस्यैव बलप्रथमनस्तथा ।

सर्वभूतस्य दमनस्तादृशाद्याष्टशक्तयः ॥

प्रथमावरणं प्रोक्तं द्वितीयावरणं तृण् ।

अनन्तं पूर्वादिक्षपत्रे शक्त्या सह शिवीश्वरम् ॥

तथैवीश्वरदिक्षपत्रे एकमेव समर्चयेत् ।

एकमेवश्च तच्छक्तिं पद्यादौशानदिग्दले ॥

त्रिभूर्त्तिं तस्य शक्तिश्च पूजयेदग्निदिग्दले ।

श्रीकण्ठं नेर्हते पत्रे तच्छक्तिं तस्य वामतः ।

अथैव मारुते पत्रे शिखण्डीशं समर्चयेत् ॥

प्रथमावरणे चेज्या न वा ते चक्रवर्त्तिनः ।

द्वितीयावरणे पूज्याः शक्तिभिश्चाष्टभूर्त्तयः ॥

अष्टासु क्रमगोदिक्षु पूर्वादिपरितः प्रभोः ।

भवः शर्वस्तथेशानोरुद्रः पशुपतिस्तथा ।

उग्रोभीमोमहादेव इत्यष्टौभूर्त्तयः क्रमात् ॥

दानखण्डं ११ अध्यायः ।] हेमाद्रिः ।

अन्तरान्तरतथैषां महादेवादयः क्रमात् ।
 शक्तिभिः सह संपूज्यास्तत्रैकादशमूर्तयः ॥
 महादेवः शिवोरुद्रः शङ्करोनोल्लोहितः ।
 इगानो विजयोभीमो देवदेवोभवीद्वयः ।
 कपालीशश्च कथ्यन्ते तथैकादशशक्तयः ॥
 तत्राष्टौ प्रथमं पूज्या वाङ्मेयादि यथाक्रमं ।
 देवदेवः पूर्वपद्ममीशान्यामग्निगोचरे ॥
 भवोद्भयस्तयोर्मध्ये कपालीशस्ततः परं ।
 तस्मिन्नावरणे भूयोष्टपेन्द्रं पुरतोयजेत् ॥
 नन्दिनन्दक्षिणे तस्य महाकालं तथोत्तरे ।
 शास्तारं वज्रिदिक्पत्रे मातृर्दक्षिणदिग्दले ॥
 गजास्यं नैर्ऋते पद्मे पद्ममुखं वारुणे ततः ।
 ज्येष्ठां वायुदले गौरीमुत्तरे चण्डमैश्वरे ॥
 शास्तृनन्दीशयोर्मध्ये मुनीन्द्रं हृषभं यजेत् ।
 महाकासस्थोत्तरतः पिङ्गलं तु समर्चयेत् ॥
 शास्तृमातृसमूहस्य मध्ये भृङ्गीश्वरस्ततः ।
 मातृविघ्नेशमध्येतु वीरभद्रं समर्चयेत् ॥
 स्कन्दविघ्नेशयोर्मध्ये यजेद्देवीं सरस्वतीं ।
 ज्येष्ठाकुमारयोर्मध्ये महामोदीं समर्चयेत् ॥
 गणाम्बाचण्डयोर्मध्ये देवीं दुर्गां समर्चयेत् ।
 तत्रैवावरणे भूयः शिवानुचरसंहतिं ॥
 रुद्रप्रथमं भूवाख्यां त्रिविधाञ्च स्वशक्तिकां ।

शिवायाःसखीवर्गं च यजेत् ध्यात्वा समस्ततः ॥
 एवं दत्तोयावरणे वितते पूजिते मति ।
 चतुर्थावरणं ध्यात्वा वहिस्ताम्य समर्चयेत् ॥
 भानुः पूर्वदले पूज्योदक्षिणे चतुराननः ।
 रुद्रोवक्त्रादिक्पक्षे विष्णुः उत्तरदिग्दले ॥
 चतुर्णामपि देवानां पृथगावरणान्यथ ।
 तत्पूजानन्तरं कुर्यात्तच्छ्रास्त्रोक्तप्रकारतः ॥
 अथवा भानुमध्यक्षं प्रथमावरणे यजेत् ।
 तम्यात्मनि यडेवादौ दीप्ताद्याभिर्य शक्तिभिः ॥
 दीप्ता सुद्धा जया भद्रा विभूति विमला क्रमात् ।
 प्रमोघा विद्युता चैव पूर्वदिपरितः स्थिताः ॥
 द्वितीयावरणे पूज्यायतस्त्रोमूर्त्तयः क्रमात् ।
 पूर्वोत्तरपर्यन्ताः शक्तयश्च ततः परं ॥
 आदित्योभास्करोभानूरविश्वेत्वनुपूर्वशः ।
 अर्को गङ्गा तथा रुद्रोविष्णुश्चैवं विवस्वतः ॥
 विस्तारात् पूर्वदिग्भागे सुतावाः दक्षिणे स्थिताः ।
 बोधनी पश्चिमे भागे आप्यायैदुत्तरे पुनः ॥
 उषां प्रभान्तद्या प्रज्ञां सन्ध्यामपि† ततः पर ।
 ईशानादिषु कोणेषु द्वितीयावरणे यजेत् ॥
 सोममङ्गारकश्चैव बुधं बुद्धिमताम्बरं ।
 बृहस्पतिं बृहद्बुद्धिं भार्गवन्तेजसांनिधिं ॥

* सुतारादित्यकचित् पाठः ।

† साध्यामपीति कचित् पाठः ।

ग्रनैयरन्तथा राहुं केतुं धूम्रं भयंकरं ।
 समन्ततोयजेदेतांस्तृतीयावरणे क्रमात् ॥
 अथवा द्वादशादित्यान् द्वितीयावरणे यजेत् ।
 तृतीयावरणे चैव राशीन् द्वादश पूजयेत् ॥
 सप्तसप्तगणां यैव वहिरस्य समन्ततः ।
 ऋषीन् देवांश्च गन्धर्वान् पद्मगा शास्त्ररोगणान् ॥
 यामण्यश्च तथा यक्षं जातुधानांस्तथा हयान् ।
 सप्तछन्दोनयांचैव बालखिल्यांश्च पूजयेत् ॥
 एयं द्वावरणं देवं समम्यर्चा दिवाकरं ।
 ब्रह्माणमर्चयेत् पश्चाच्चिभिरावरणैः सह ॥
 हिरण्यगर्भं पूषंस्यां विराजं दक्षिणे ततः ।
 कालं पश्चिमदिग्भागे पुरुषश्चोत्तरे यजेत् ॥
 हिरण्यवर्णः प्रथमोब्रह्मा कमलसन्निभः ।
 कालोजात्यास्त्रनप्रस्थः पुरुषः स्फटिकोपमः ॥
 त्रिगुणीराजसदैव तामसः सात्विकस्तथा ।
 चत्वारण्यते क्रमशः प्रथमावरणे स्थिताः ॥
 द्वितीयावरणे पूज्याः पूर्वादिपरितः क्रमात् ।
 सनत्कुमारः समकः समन्दस्य सनातनः ॥
 तृतीयावरणे पश्चादर्चयेत् प्रजापतीन् ।
 अष्टौ पूर्वास्तु पूर्वाचोन् प्राक् पश्चादुत्तरं क्रमात् ॥
 दक्षो-रुचि-भृगु-चैव मरुचिश्च ततोऽद्विराः ।
 पौलस्त्यः पुलहश्चैव क्रतुरत्रिश्च कश्यपः ॥
 वशिष्ठश्चेति विख्याताः प्रजानां पतयस्त्वमे ।

तेषां भार्याश्च तैः सार्वभूजनोया यथाक्रमं ॥
 प्रभूतिश्च तथाकूतिः ख्यातिः संभूतिरेवच ।
 स्मृतिः प्रीतिः क्षमाचैव सन्ततिद्यानसूयका ॥
 देवमातारुन्धती च सर्वाः खलु प्रतिवताः ।
 शिवाच्च नरता नित्यं श्रीमत्यः प्रियदर्शनाः ॥
 प्रथमावरणे वेदां चतुरो वास्य पूजयेत् ।
 इतिहासपुराणानि द्वितीयावरणे पुनः ॥
 तृतीयावरणे पद्यात् धर्मशास्त्रपुरःसराः ।
 वैदिका निखिला विद्याः पूज्या एव समन्ततः ॥
 पूर्वोदिपरितो वेदास्तदन्त्येत् यथा रुचि ।
 षष्टधा वा चतुर्धा वा कृत्वा पूज्य समन्ततः ॥
 एवं ब्रह्माणमभ्यर्च्य त्रिभिरावरणैर्युतं ।
 दक्षिणे पश्चिमे पद्याद्द्रुं सावरणं यजेत् ॥
 तस्य ब्रह्मपङ्क्तानि प्रथमावरणं स्मृतं ।
 द्वितीयावरणं चैव विद्येश्वरमयं तथा ॥
 तृतीयावरणे भेदी विद्यते स तु कथ्यते ।
 चतस्रीमूर्त्तयस्तस्याः पूज्याः पूर्वोदिभिः क्रमात् ॥
 त्रिगुणः सकलो देवः पुरस्ताद्विवसंज्ञकः ॥
 राजसोदक्षिणे ब्रह्मा सृष्टिकृत् पूज्यते सदा ।
 तामसः पश्चिमे वाग्निः पूज्यः संहारकोद्धरः ॥
 सात्विकः सुखलक्ष्मीभ्यो विष्णुर्विश्वपतिर्गुहः ।
 एवं पश्चिमदिग्भागे शम्भोः षड्विंशकं शिवं ॥
 समभ्यर्च्योत्तरे भागे ततो वैकुण्ठमर्चयेत् ।

वासुदेवं पुरस्तस्य प्रथमावरणे यजेत् ॥
 अनिरुद्धं दक्षिणतः प्रद्युम्नं पश्चिमे ततः ।
 सौम्ये संकर्षणं पश्चाच्च तौ वा यजेदिमौ ॥
 प्रथमावरणं प्रोक्तं द्वितीयावरणं शृणु ।
 मत्स्यः कूर्मो वराहश्च नारसिंहश्च वामनः ॥
 रामैश्चन्यतमः लक्ष्मीभवानघ्नमुखोऽपि च ।
 तृतीयावरणे चैकं पूर्वभागे समर्चयेत् ॥
 नारायणार्घ्यं* याम्येऽस्त्रं क्वचिद्व्याहतं यजेत् ।
 पश्चिमे पाञ्चजन्यं च शार्ङ्गं धनुरयोत्तरे ॥
 एवं चरावरणं साक्षाद्विष्णुार्घ्यं परमं हरिं ।
 महाविष्णुं सदा विष्णुं मूर्त्तिं कृत्य समर्चयेत् ॥
 इत्थं चतुस्तुर्ध्वं क्रमाभूत्तिचतुष्टयं ।
 पूजयित्वा तु तच्छक्तीयतस्तः पूजयेत् क्रमात् ॥
 प्रभामान्नेयदिग्भागे नैर्ऋते तु स्वरस्वतीं ।
 गणाम्बिकाञ्च वायव्ये लक्ष्मीं रौद्रे समर्चयेत् ॥
 एवं† भान्वादिमूर्त्तिनान्तच्छक्तीनामनन्तरं ।
 पूजां विधाय लोकेशास्तत्रैवावरणे यजेत् ॥
 इन्द्रमग्निं यमश्चैव नैर्ऋतं वरुणं तथा ।
 वायुं सोमं कुबेरं वा पश्चादीशानमर्चयेत् ॥
 एतं चतुर्धावरणं पूजयित्वा विधानतः ।
 आयुधानि महेशस्य पश्चादाह्वं समर्चयेत् ॥

* नारायणश्चेति कश्चित्पाठः ।

† भान्वादिमूर्त्तिनाभिनि कश्चित्पाठः ।

योमक्षिशूलमैशाने वज्रं माहेन्द्रदिक्षुखे ।
 परशुं वज्रिदिग्भागे याम्ये सायकमर्चयेत् ॥
 नैऋते तु यजेत् खड्गं पाशं वरुणगोचरे ।
 अद्रुशं मारुते भागे पिनाकश्चोत्तरे यजेत् ॥
 एवमावरणं चैवं संपूज्यानन्तरं बहिः ।
 पश्चिमाभिसुखं रौद्रे चेषपालं समर्चयेत् ॥
 सर्वावरणदेवानां बहिर्वा पश्चिमे यथा ।
 पञ्चगोमातृभिः सार्धं मञ्चीक्षप्ररतीयजेत् ॥
 नन्दा सुभद्रा सुरभी सुग्रीवा सुमनास्तथा ।
 पञ्च गोमातरस्वेताः शिवलोके व्ययस्थिताः ॥
 ततः समन्ततः पूज्याः सर्वा वै देवयीनयः ।
 छिचरा ऋषयः सिद्धा दैत्या यक्षाश्च राक्षसाः ॥
 अनन्ताद्याश्च नागेन्द्रा नागैस्तत्र कुलोद्भवैः ।
 डाक्षिणी-भूत-वैताल-प्रेतभैरव-नायकाः ॥
 पातानवासिनश्चान्ये नानायोगिषु सम्भवाः ।
 नद्यः समुद्रा गिरयः काननानि सरांसि च ॥
 पशवः पक्षिणोहृक्षाः कीटाद्याः क्षुद्रयोनयः ।
 नराश्च विविधाकारा मृगाश्च क्षुद्रयोनयः ॥
 भुवनान्यन्तरण्डस्य ततो वज्राण्डकीटयः ।
 बहिरण्डानि संख्यानि भुवनानि सहाधिपैः ॥
 वज्राण्डधारका रुद्रा दशदिक्षु व्ययस्थिताः ।
 यक्षोर्षं यक्षमादेयं यक्षा शाक्यं ततः परं ॥
 यत् किञ्चिदर्धं गन्धश्च पाशं चिदचिदात्मकं ।

तत्सर्वं शिवयोः प्रान्ते बुद्धा सामान्यतो यजेत् ॥
 कृताञ्जलिपुटाः सर्वे चिन्त्याः क्षितमुखास्तथा ।
 सादरं प्रेक्ष्यमाणाय देवं देवीञ्च सर्वदा ॥
 इत्थमावरणान्यर्च्य छत्वाप्यक्षेमशान्तये ।
 पुनरभ्यर्च्य देविं पञ्चाक्षरमुदीरयेत् ॥
 निवेदयेत्ततः पञ्चाक्षरयोरमृतोपमं ।
 सरसव्यञ्जनं शुद्धं पङ्कजकारं महाचरुं ॥
 द्वात्रिंशद्दादकैर्मुस्यमध्यमं^१ त्वाटकावरं ।
 साधयित्वा यथा सम्पत् यद्यथा विनिवेदयेत् ॥
 ततो निवेद्य पानीयन्ताम्बूलक्षोपवंशकैः ।
 नीराजनादिकं कृत्वा पूजाशेषं समापयेत् ॥
 योगोपयोगिद्रव्याणि विशिष्टान्येव साधयेत् ।
 वित्तशठां न कुर्वीत बुद्धिमान् विभवे सति ॥
 शिवस्योपेक्षकस्यापि व्यङ्ग्याप्यनुतिष्ठतः ।
 न फलस्येव काम्यानि कर्माणीति सतां कथा ॥
 तस्माच्छाठ्य मुपेक्षाञ्च त्वक्का सर्वार्थयोगतः ।
 कुर्यात् काम्यानि कर्माणि फलसिद्धिं यदिच्छति ॥
 इत्थं पूजां समाप्याद्य देवं देवीं प्रचम्य च ।
 भक्त्या पूजां समाधाय ततस्तोत्रमुदीरयेत् ॥
 ततस्तोत्रजपस्यान्ते त्वष्टोत्तरशतं^२ वरं ।
 जपेत् पञ्चाक्षरीं विद्यां सहस्रोत्तरमुत्सुकः ॥

● सर्वं षट्पङ्कारमिति कश्चिन् पाठः ।

† रुद्रमकिति कश्चिन् पाठः ।

*दद्यात् पूजां गुरोः पूजां कृत्वा यथावत् यथा क्रमं ।
 यथोदयं यथाश्रयं मदस्थानपि पूजयेत् ॥
 तत उवाच देवेशं सर्व्वरावरणैः सह ।
 मण्डलं गुरवे दद्याद्योगोपकरणैः सह ॥
 शिवाग्निदेभ्यो दद्याद्वा सर्वा एवागुरुपतः ।
 अथ वा तस्मिन्वायैव शिवचेने समर्पयेत् ॥
 शिवान्नौ वा यजेद्देवं होमद्रव्यैस्तु सप्तभिः ।
 समभ्यर्च्य यथापूर्वं सर्व्वारणदेयताः ॥
 एष योगेश्वरोनाम त्रिषु लोकेषु विद्युतः ।
 तस्मादभ्यधिकः कश्चिद्योगोस्ति भुवने क्वचित् ॥
 न तस्मिन् जगत्त्रिष्वपि माध्यं यदनेन तु ।
 ऐहिकं वा फलं किञ्चिदामुषिकमथापि वा ॥
 इदमस्मा फलं नैदमिति नैव निश्चय्यते ।
 येनो रूपस्य कृतस्य यदिदं श्रेष्ठसाधकं ॥
 इदन्तु शक्यते वक्तुं पुरुषेण यदर्हते ।
 चिन्तामणिरिवैतन्मात्तत्तेन प्राप्यते फलं ॥

इति गणेशदानविधिः ।

अथ मरुदानं ।

उवाच पुराणात् ।

अपातः संप्रवक्ष्यामि शृण्वन् मनिमत्तमाः ।

मरुदानमिति प्रोक्तं सर्व्वपापप्रणाशनं ॥

संस्थापयेत्तेषु यथाक्रमेण ॥

अथ दक्षिणोत्तरतो रेखापट्कमालिख्य पूर्वपश्चि
मायताभिरेकादशरेखाभिः

पञ्चाशत्कोष्ठनिष्पत्तिः स्यात्

तत्र मध्यमवीथ्यां, उत्तरतः षष्ठे कोष्ठके ।

इन्द्रासनं उत्तरे अवशिष्टकोष्ठकाः,

मरुताभासनं मरुत्राभानि तु

वायु पुराणात् ।

ततस्तेषान्तु नामानि मातापिचोः प्रचक्रतुः ।

तद्विधैः कर्मभिश्चैव मरुतान्तो घृथक् घृथक् ॥

शुक्रज्योतिस्तथादित्यः चित्रज्योतिस्तथापरः ।

सत्यज्योतिर्य ज्योतिष्मान् सत्यज्ञा ऋतुपास्तथा ॥

प्रथमोयं गणः प्रोक्तो द्वितीयन्तु निबोधत ।

ऋतजित्सत्यजिष्वैव सुमैषः मेनजित्तथा ॥

अन्तिमिचोद्दामित्रय दूरेमिचस्तथा परः ।

गण एष तृतीयस्तु तृतीयोयन्निबोधत ॥

ऋत.सत्यो ध्रुवोधर्त्ता विधर्त्ताथ विधारय ।

धरुणय तृतीयेतु चतुर्थं मे निबोधत ॥

ध्वान्तय धुनितयैव मभरय तथा गणः ।

ईदृक्षासः पुरुषयैव अन्यादृक्षास एतनः ॥

समिता ममदृक्षास प्रतिदृक्षास वै गणः ।

मरुतेन्द्र मभरसः तथादेवविशोपरः ॥

यज्ञयै वानुतर्कान्महाथान्योमानुषीविगः ।

दैत्यदेवाः समाख्याताः समैते सप्तका गणाः ।

एते ह्येकोनपञ्चाशन्मरुतो नामतः स्मृता इति ॥

प्रागादिपूर्वोत्तरमच चैवं

सर्वाणि छात्रानि च कारयित्वा ।

वस्त्रैरथावेद्यं कुशीदकैश्च

संप्रोष्य तस्मिन्नुत्तरैर्यजुर्भिः ॥

मध्ये महेन्द्रस्तिगुणेन हेम्ना

यज्ञायुधः शक्तिधरः किरीटी ।

हारादिकेयूरयिभूपिताङ्गी

देवाधिपोलीकपतिः प्रशान्तः ॥

कार्यं इति अध्याचार्य

अभ्यर्च्य देवान् मरुतश्च पूर्व

मनन्तरं विप्रवरामृतधैव ।

प्रत्येकमिव प्रददेत्तु तेषां

प्रदक्षिणं चोत्तरपूर्वमिव ॥

प्राप्ते शुभे पुण्यकासे च दाता

स्नात्वा ततस्तिलमिश्रैः कुशीदैः ।

प्रदक्षिणं पुण्यगृहीतहस्तः

कृत्वा तु विप्रेण सहैव मर्षान् ॥

प्रणम्य पुण्याश्रमिना च मर्षं

प्रदापयेद्देवनं क्रमेण ॥

प्रत्येकमिव द्विप्रपुत्रवानां

प्रणम्य मन्त्रं समुदाहरेद् ॥

वृणोति देवं मरुतान्तथैकं
 मयि प्रभो देव कुरु प्रसादं ।
 तव प्रसादादघनायनं मे
 सोवर्णं रूपास्तु सदा मरेशाः ॥
 इत्येवमुक्त्वा मरुतः प्रदाय
 ततोमहेन्द्रं प्रददेष देवं ।
 यः कारयेद्दिप्रवरस्तु तस्मै
 स्तस्तोति विप्राय पुरोभिवाय ॥

ततः संपूज्य गुरवे दक्षिणाञ्च यद्योचितान्
 अस्तिवाचकपिप्राणां दक्षिणाञ्च यथार्हतः ॥
 त्रेनोक्तराजोजगतामधोगो
 देवाधिपोदैत्यगणाभिहन्ता ।
 त्रियांसि मष्टां प्रददातु देवो
 देवायजोवज्रधरः प्रशान्तः ॥
 इत्युच्चार्य ततोदद्याद्वयं वज्रधरं हरिं ।
 पूजायामपि गतस्थ मन्त्र एव प्रकीर्तितः ॥
 य एवं कुरुते दानं मरुतामिधिपूर्वकं ।
 स सर्वकामसंपन्नो देयवह्निय मोदते ॥
 यद्योक्तं ब्रह्मणा चेदं नारदाय सुरर्षये ।
 तथा मयापि यः सर्वं प्रोक्तं वै मुनिमत्तमाः ॥

इति मरुदानविधिः ।

अथ भुवनप्रतिष्ठाविधिः ।

तस्मिन् कर्मणि युञ्जीत पठमानो द्विजोत्तमैः ।
 शङ्खभेरीनिनादैश्च गीतमङ्गलानिःस्वनैः ।
 मुख्याहजयघोषैश्च ब्राह्मणान् पूज्य यत्नतः ।
 आचार्यमपि सपूज्य वासोभिभूषणैस्तथा ।
 प्रारम्भं कारयेद्भ्राजन् पटे तस्मिन् यथोदितं ।
 पौराण विधिमाख्याय भुवनानि यथाक्रमं ।
 मध्ये लिखापयेद्भ्राजन् जम्बूद्वीपं सविस्तरं ।
 तस्य मध्ये स्थितो मेरुर्ध्वरोरुपरि देवताः ।
 दिग्भासु लोकपालानां पुर्योऽष्टौ सुरसंयुताः ।
 सप्तद्वीपवती पृथ्वी सप्तचैव कुन्दाचनाः ।
 सागराः सप्त एवात्र नद्योद्भवाः स सिन्धवः ।
 पातालाः सप्त वा चैव सप्तस्वर्गदिभूतयः ।
 ब्रह्म-विष्णु-गिर्यादीनां भुवनानि यथाक्रमं ।
 ध्रुवमार्गस्तथादित्यो यत्तारागणैर्हृतः ।
 देव-दानव गन्धर्वा यक्षराक्षसपयगाः ।
 ऋषयो मुनयो-गायो-देवमातर एव च ।
 सुपर्णाद्याश्च विहगा नागाश्चैरावतादयः ।
 दिग्गजाटकमचैव नेत्रयेद्रक्षमण्डितं ।
 एषं विधं पठं राजन् कारयित्वा सुगोभनं ।
 दगोक्षरेण पश्यता एतत् सर्वं समाहृतं ।
 तत्तेजमाहृतं भूयोमहतीयेण मर्त्यगः ।
 तेजस्तु वायुना वायुराकाशेन समाहृतः ।
 भूतादिना तथाकाशं भूतादिमहता तथा ।

अव्यक्तेन मह्यं यैव व्याप्नो वै बृद्धिलक्षणः ।
 अव्यक्तान्तमसा व्याप्तं तमय रजमा तथा ।
 रजः सत्वेन संव्याप्तं विधा प्रकृतिरुच्यते ।
 एवमावरणोपेतं ब्रह्माण्डमखिलं नृप ।
 पुरुषेणावृतं सर्वं सबाह्याभ्यन्तरं तथा ॥
 एतत्सर्वं पटम्यन्तु कृत्वा चित्रमयं सुधीः ।
 कार्त्तिक्यामयने चैव विपुले पश्ये तथा ॥
 पूजयेद्येन विधिना तत्त्वमासेन मे शृणु ।
 पूर्व्वतोमण्डलं चास्य विचित्रं कारयेद्बुधः ॥
 नव कुण्डानि चत्वारि चतुरस्राणि कारयेत् ।
 हो हो नियोजयेत्तेषु ब्राह्मणैः वेदपारगैः ॥
 यज्ञोपकरणोपेतौ वस्त्राभरणभूषितौ ।
 होमं कुर्य्युर्ध्वतात्मानो मीनिनः सर्व एव ते ॥
 नामधेयैः पटस्यानां मन्त्रैरोद्धारपूर्व्वकैः ।
 यजमानस्ततः सर्वं सर्वालङ्कारभूषितः ॥
 आचार्य्येण समं कुर्यात्पूजामये पटस्य ॥
 पुष्पैर्व्वस्त्रैः समभ्यर्च्य मन्त्रमेतमुद्दरयेत् ॥
 ब्रह्माण्डोद्धारवर्त्तीनि भुवनानीह यानि तु ।
 तानि सन्निहितान्यत्र पूजितानि भवन्तु मे ॥
 ब्रह्मा विष्णुस्तथारुद्रो ह्यादित्या वसवस्तथा ।
 पूजितास्तु प्रतिष्ठानु भवन्तु सततं मम ॥

एवं सम्पूज्य विधिवत् कृत्वा चैव प्रदक्षिणं ।
 भस्मावानाविधांश्चैव नैवेद्यं तत्र दापयेत् ॥
 गङ्गतूर्यनिनादैश्च जागर कारयेत्ततः ।
 ब्रह्मघोषैर्विचित्रैश्च गीतमङ्गलनिःस्वनैः ॥
 पुनः प्रभाते विमले स्नात्वा शुचिरसङ्कृतः ।
 पूर्वोक्तेन विधानेन पुनः सम्पूज्य तं पटं ॥
 ऋत्विक् पूजान्ततः कृत्वा गीयतेन विचक्षणः ।
 अथ वा गायुगन्धद्यादेकैकस्याप्यनङ्कृतं ॥
 उपानहो तथाच्छत्रं शृङ्गोपकरणानि च ।
 यद्यदिष्टतमद्विष्विष्वक् दद्याद्विचक्षणः ॥
 ततः प्रकल्पयेद्दानं नागयुक्तमनङ्कृतं ।
 अनाभे वाजिसंयुक्तं पताकाध्वजभालिनं ॥
 सहस्रं दक्षिणान्दत्त्वा ततस्वारोपयेत्पटं ।
 ब्राह्मणं वा रथेनाथ नयेद्देवानय नृपः ॥
 तत्र सन्धापयेत्सोर्त्वा गन्धैः पुष्पैश्च पूजयेत् ।
 तथापि दद्यात्त्रैवेद्यं कुर्याद्यापि महीक्षवं ॥
 यस्मिन्नागतमे तस्य प्रतिष्ठा क्रियते नृप ।
 पूजा तथापि महती कर्त्तव्या भूतिमिच्छता ॥
 अन्तातपन्तु घण्टाश्च ध्वजाद्यन्दापयेत्क्षुधीः ।
 यथागत्या च राजेन्द्र गुरु गौरववयम् ॥
 अभ्यर्गा दक्षिणाभियं ब्राह्मणांश्च विमर्शयेत् ।

एतस्यैव प्रभावेण पुराणायकवर्त्तिनः ।

तथाविध पद लब्धा लोके कीर्त्तिवितेनिरे ॥

एतत्ते सर्वमाख्यात यन्मान्त्वं परिपृच्छसि ।

नारो वा पुरुषो वापि प्रतिष्ठाश्रौवनीन्तु यः ॥

प्रकरोति विधानेन कृतकृत्योभवेद्भवं ।

धर्मश्च वर्धयति* धर्मशतानि धत्ते

प्रसादयति पापमपाकरोति ।

विख्यापयेच्च भुवनेषु विशेषनिष्ठां

तन्नास्ति यत्र कुरुते भुवनप्रतिष्ठां ॥

इति भुवनप्रतिष्ठाविधिः ।

अथ कल्पदानं ।

मत्स्यपुराणे ।

कल्पानुकीर्त्तनं वक्ष्ये सर्वपापप्रणाशनं ।

यस्यानुकीर्त्तनादेव वेदपुण्येन युज्यते ॥

प्रथमः श्वेतकल्पस्तु द्वितीयो नीललोहितः ।

वामदेवस्तृतीयस्तु तता रथस्तरोपरः ॥

रोरवः पञ्चमः प्रोक्तः षष्ठः प्राण इति श्रुतः ।

सप्तमीयः सप्तकल्पः कन्दर्पोऽष्टम उच्यते ॥

नवमाऽथ नवमः प्रोक्तः ईशानो दशमः श्रुतः ।

दानं स्वर्गः ॥ १२ अध्यायः ॥] चेमाद्रिः ।

ध्यान एकादशः प्रोक्तः तथामारुखतोपरः ॥
 त्रयोदश उदानस्तु गारुडोद्य चतुर्दशः ।
 कूर्मः पञ्चदशोऽग्नेयः पौर्णमासी प्रजायते ॥
 योद्धगी-नारसिंहस्तु समानस्तु ततः परः ।
 आग्नेयोऽष्टादशः प्रोक्तः सोमकल्पस्तथा परः ॥
 मानवी विंशतिः प्रोक्तस्तत्पुमानिति चापरः ।
 वैकुण्ठ-चापरस्तद्वल्लक्ष्मीकल्पस्तथापरः ॥
 चतुर्विंशस्तथा प्रोक्तः सावित्रीकल्पसंज्ञकः ।
 पञ्चविंशतिमे घोरो वाराहस्तु ततोपरः ॥
 सप्तविंशोऽद्य वैराजी गौरीकल्पस्तथापरः ।
 माहेश्वरस्ततः प्रोक्तो त्रिपुरो यत्र घातितः ॥
 पिण्डकल्पस्तथा ते तु या कुम्भम्रच्छानः स्मृताः ।
 इत्ययं ॥ ब्रह्मणोमासः सर्वपापप्रणाशनः ॥
 आदावेव हि माहात्म्यं यस्मिन् यस्य विधीयते ।
 तस्य कल्पस्य तन्नाम विहितं ब्रह्मणा पुरा ॥
 यस्तु दद्यादिमान् कृत्वा हेमान् पर्वणि पर्वणि ।
 ब्रह्मविष्णुपुरे कल्पं मुनिभिः पूज्यते दिवि ॥
 सर्वपापचयकरं कल्पदानं यतोभवेत् ।
 मुनिरुपांस्ततः कृत्वा दद्यात् कल्पान् विचक्षणः ॥
 मुनिरुपांस्ततः कृत्वा दद्यात् कल्पान् विचक्षणः ॥

वज्रागडदाने ।

इति कल्पदानविधिः ।

इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीमहादेवस्य समस्तकारणाधीश्वर-
सकलविद्याविगारदश्रोहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्ता
मणौ दानखण्डे देवतादानप्रकरण ।

अथ कालविशेषेण दानविशेषा अभिधीयन्ते ।

अभ्यर्चन् विधिना तिथीन् विरचन् नक्षयोगान् तिथीन्
वारम्बारमुदारमङ्गलगुरुप्रीतिर्बुधं प्रीणयन् ।
विभ्राणः पृथग्भिन्नमण्डलसदासङ्क्रान्तिकान्तं गृहं
साधु श्रौतकरणप्रयोगकुशलो हेमाद्रिरेव चित्तो ॥
तेनाथ तिथिवारक्षयोगेषु करणेषु च ।
सङ्क्रान्त्यादिषु कालेषु क्रियते दानमंग्रहः ॥

तत्र तिथिदानानि तावदुच्यन्ते ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

प्रतिपदाय पुष्याणां द्वितीयायां हृतस्य च ।
पञ्चम्यास्तु फल्गुनां वै यहायां श्रानस्य मानद ॥
ममम्याश्वाय्यपूषानामष्टम्याश्च गुहस्य च ।
कुल्लापस्य नवम्याश्च दशम्यां भोजनस्य च ॥
एकादश्यां सुवर्णस्य द्वादश्यां जमनस्य च ।
त्रयोदश्यास्तु गन्धानां मितायास्तदनन्तरं ।
दानञ्च परमायस्य पञ्चदश्यां महाफलं ॥

भविष्योत्तरे ।

श्रीकृष्णउवाच ।

तिथिदानमिदानीन्ते कथयामि युधिष्ठिर ।
 सर्वपापप्रशमन सर्वविघ्नविनाशनं ॥
 मानसं वाचिकं वापि कर्मजं यद्व्यभवेत् ।
 सर्वं प्रशममायाति दानेनानेन पाण्डव ॥
 श्रावणे कार्तिके चैत्रे वैशाखे फाल्गुने तथा ।
 सितपक्षे तु तदानं दातव्यं पुष्ट्यर्थनं ॥
 दत्तं यदा सहाय्यं पात्रप्राप्तिस्तथैव च ।
 दानकालः सदैवेह कथितस्तत्त्वदर्शिभिः ॥
 तीर्थे चायतने गोष्ठे षष्ठे वा नियतात्मयान् ।
 यद्दाति नरयेष्ठ तदानन्त्यायः कल्पते ॥
 प्रतिपत्सु द्विजान् पूज्य पूजयित्वा प्रजापतिं ।
 सोषर्णमरविन्दं च कारयित्वाष्टपत्रकं ॥

प्रजापतिमक्षयमुक्तं,

ब्रह्माण्डदाने ।

कृत्वा त्र्योदुम्बरे पात्रे सुगन्धद्वयपुरिते ।
 पुष्पैर्धूपैः पूजयित्वा विप्राय प्रतिपादयेत् ॥

त्र्योदुम्बरं, ताम्रपात्रं ।

अनेन विधिना दत्त्वा कस्य कसमान्यं ।

ईक्षितान् श्रमते कामान् निष्कामो ब्रह्ममात्मता ।

वक्त्रिं पूज्य द्वितीयायां भूर्भुवःस्वरिति क्रमात् ।
 तिलान्ज्येन शतं हुत्वा दत्त्वा पूर्णाहुतिं ततः ॥
 वैश्वानरन्तु सोवर्षं स्थापयेत्ताम्रभाजने ।
 गुह्याज्यपूरिते राजंस्तोयपूर्णघटोपरि ॥
 पूजयित्वा वस्त्रमाख्यैर्भक्ष्यभोज्यैरनेकधा ।
 ततस्तं ब्राह्मणे दद्यात्तद्वक्त्रिं प्रीयतामिति ॥

वैश्वानरसत्तणमुक्तं

ब्रह्माण्डदाने ।

यायज्जीवकृतात्पापान्मुच्यते नात्र संशयः ।
 ऋतो-वक्त्रिपुरे याति प्राहिदं नारदीमुनिः ॥
 तृतीयायां महाराज गोधां स्वर्णमयीं शुभां ।
 स्थापयेत्ताम्रपात्रे तु सवणीपरि विगयेत् ॥
 जीरकं कदुखण्डञ्च गुडं पार्श्वेषु दापयेत् ।
 रक्तवस्त्रयुगलञ्च कुटुमेन विमूयितं ॥
 पुष्पधूपैः सनैवेद्यैः पूजयित्वा द्विजातये ।
 दत्त्वा यत् फलमाप्नोति पार्श्वे तत् केन वर्ण्यते ॥
 प्रामादा यत्र मोवर्णा नद्यः पायसकर्दमा ।
 गन्धर्वा ऋषयो यत्र तत्र ते यान्ति मानवाः ॥
 भर्गादाहृत्यः संभारे सुरूपः सुभगो भवेत् ।
 दाता भोक्ता बहुजनः पुत्रपोतममन्वितः ॥
 नारी वा तद्वैयंता भवतीति न संशयः ।

वज्रिपुराणे ।

योददाति द्विजेभ्यस्तु तृतीयायामुपानहौ ।
 वैशाखे शुक्ले पक्षे तु सख्यं करकान्वितं ।
 न तस्य मानसोदाहोमर्त्यलोकेऽभिजायते ॥
 सर्व्वव्याधिविनिर्मुक्तः त्रियं पुत्रांश्च विन्दति ।
 कालादिह यदायाति मम लोके द्विजोत्तम ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

वैशाखे शुक्लपक्षे तु तृतीयायां द्विजोत्तम ।
 यद्ददाति नरत्रेष्ठ तदक्षयं समग्र्युते ।
 विशेषेण तु दानेन भक्षितानां प्रकीर्तितं ॥

आह विष्णुः ।

वैशाखे मासि तृतीयायामुपपिती अक्षतैर्वासुदेवमभ्यर्च्य
 तान्येव च हुत्वा सर्व्वपापेभ्यः पूतोभवति यद्वास्मिन्नहनि प्रयच्छति
 तदक्षयमाप्नोतीति ।

भविष्यत्पुराणे ।

माघमासे तृतीयायां गुह्यं नवण्य च ।
 दानं येयम्कर राजन् स्त्रीणान्तु पुरुषस्य च ॥
 गुहेन तुप्यते नूनं नवणेन चतुर्भुजः ।
 गुडपूजा तु दातव्या मामि भाद्रपदे तथा ॥
 तृतीयायां पायमेन वामदेवस्य प्रीतये ।
 पारिदानं प्रशस्तं ध्यान्मोदकानान्तु भावते ॥

दानखण्ड' १२ अध्यायः ।] हेमाद्रिः ।

वैशाखे मासि राजेन्द्र तृतीयायाश्च चन्दनैः ।
 वारिणा तुष्यते विप्रो-मोदकैर्भीम एव हि ॥
 दानन्तु चन्दनस्येह पद्मयोनावसंगयः ।
 या त्वेषा कुरुगार्हूल वैशाखे मासि वै त्रियः ॥
 तृतीया सा-क्षया लोके गोर्वाणैरभिमन्दिता ।
 सुपात्राय महावाहो भूरिचन्द्रश्च सुव्रत ।
 कलघोतं तथाश्च घृतं वापि विग्रीपतः ॥

चन्द्रं सुवर्णं, कलघोतं रूप्यं,

अस्यां दत्तं त्वक्षयं स्यात्तेनेय-मक्षयां स्मृता ।
 यत्किञ्चिद्दीयते दानं रूप्यं वा यदिवा बहु ।
 तत्सर्वमक्षयं याति तेनेयमक्षया स्मृता ॥
 यस्यां ददाति करकान् वा वारिपाचममन्त्रितान् ।
 स याति पुरुषोवीर लोके वै हेममासिनः ॥

भविष्योत्तरे ।

चतुर्थ्यां वारणं हैमं पलाद्वैन्तु गोभनं ।
 कारयित्वाङ्गुगुप्तं तैलद्रोणीपरि शमेत् ॥
 यस्तैः पुण्यैः पूजयित्वा नैवेद्यं विनिवेद्य च ।
 ततस्तु ब्राह्मणे दद्याद्भुजः प्रीयतामिति ॥

कार्यारम्भेषु सर्वेषु तस्य विघ्नं न जायते ॥
 वारणः सप्तजनानि भवन्ति मदविह्वलाः ।
 वारणेन्द्रं समारूढस्तिलोकविजयी भवेत् ॥

अथ च ।

आवणे कात्तिकेचैत्रइत्यादितिथिदानारम्भेऽभिहितोमास-
 नियमः सर्वेषु भविष्योत्तरोक्ततिथिदानेषु वेदितव्यः ।
 पञ्चम्यां पञ्चगं सर्वं स्वर्णेन केन कारयेत् ।
 चौराज्यपात्रमध्यस्थं पूज्य विप्राय दापयेत् ॥
 द्विजं सम्पूज्य वासीभिः प्रणिपत्य क्षमाप्य च ।
 इह स्नात्के परे चैव दानमेतत् सुखावहं ॥
 नागोपद्रवविद्रावि सर्वदुष्टनिवर्हणं ।
 प्रायश्चित्तं तथा प्रोक्तं नागदष्टस्य शम्भुना ॥
 पठ्यां शक्तिसमीपितं कुमारं गिन्निवाहनं ।
 कारयित्वा यथाशक्त्या हैममानाविभूषितं ॥

कुमारमक्षणमभिहितं

त्रिपुरुषोत्तरे ।

कुमारः पद्मः खः कार्यः शिखण्डकविभूषितः ।
 रक्षाभ्यरुधरः कार्यो मयूरवरवाहनः ॥
 कुट्टय तथाचण्डा तस्य दक्षिणहस्तायोः ।
 पताका येज्जम्तो च शक्तिः कार्यो च वामगौरिति ॥
 तण्डुलटोणशिरसे वागोभिः पूज्य शक्तिः ।

नमस्कृत्य ततो-दद्याद्वाङ्मयाय कुटुम्बिने ॥
इह भूतिश्च सम्प्राप्य प्रेत्य स्वर्गे महीयते ।
शूद्रोवाङ्मयतामेति वाङ्मयो ब्रह्मलोकभाक् ॥
सप्तम्यां भास्करं चैवम्पूज्य वाङ्मयमुत्तमं ।
दद्यादलङ्कृतप्रीवं सपर्याणं सदक्षिणं ॥

दानमन्त्रस्तु ।

अथ दाने द्रष्टव्यः ।

सूर्यलोकमवाप्नोति सूर्येण सह मोदते ।
गन्धर्वस्तुष्टिमाप्नोति दत्तेऽग्रे समलङ्कृते ॥
अष्टम्यां हृषभं श्वेतमव्यग्राङ्गश्वरम्बरं ।
सितवस्तयुगच्छत्रं घण्टाभरणभूषितं ॥
दद्यात् प्रणम्य विप्राय प्रीयतां हृषभध्वजः ।
प्रदक्षिणं ततःकृत्वा आगारान्तमनुव्रजेत् ॥
दानेनानेन नृपते शिव लोकीन दुर्लभः ॥
हृषस्कन्धेषु तिष्ठन्ति भुवनानि चतुर्दश ॥
तस्माद्वृषभदानेन दाता भवति भारतः ॥
नवम्यां काञ्चनं सिंहं कारयित्वा स्वशक्तिः ।
मुक्ताफलाटकयुतं नीलवस्त्रावगुण्डितं ॥
दद्याद्देवी मनुष्मत्या दुष्टदैत्यनिवर्हणी ।
द्विजातये प्रदायेत्तं सर्वान् कामान् समयुते ॥
कान्तारवनदुर्गेषु चौरव्यासाकुले पयि ।
हिंसकाय न हिंसन्ति दानम्याम्य प्रभावतः ॥

मृतोदेवोपुं याति पूज्यमानः सुरासुरैः ।
 पुण्यत्रयादिहाभ्येत्य राजा भवति धार्मिकः ॥
 दग्ध्यां नृपगार्हून दत्त्वाशाः स्वर्णनिर्मिताः ।
 नवणे च गुडे जीरनिष्पावेषु तिले प्यथ ॥
 गण्डतये तण्डुलेषु माषाणामुपरिस्थिताः ।
 संपूज्य वस्त्रपुष्पाद्यैर्हिजाय प्रतिपादयेत् ॥

आगा दिगः ।

तासां नक्षत्रमुक्तं ।

आगादयमौवने ।

तद्यथा । श्लोकायाधिदेवस्य शस्त्रयाहनचिह्निता इति-
 पूर्वादिक्रमेण शस्त्रादेरधिदेवस्य शस्त्रादिभि-चिह्निता-
 इत्यर्थः शस्त्रादीनामपि शस्त्र वाहनानि ब्रह्माण्डदाने द्रष्टव्यानि ।

आगाः स्वागा सदा सन्तु सिद्धतां मे मनोरथः ।
 भवतीनां प्रसाटेन मदा कल्याणमस्त्विति ॥

पूजादानमन्त्रः ।

अनेन विधिना यस्तु पुमान् श्लोकाय वा पुनः ।
 निर्व्यापयति राजेन्द्र तस्य पुण्यफलं शृणु ॥
 इह लोकेनवाप्यायात् प्रेत्य स्वर्गे महीयते ।
 मफनास्तस्य सर्वथा याः कायिन्ननमि म्यिताः ॥
 ततः स्वर्गादिहाभ्येत्य कुम्भे महति जायते ।
 एकादश्यां गरुडमन्त्रं कारयित्वा हिररमयं ॥

यथा ज्ञात्वा ताम्रपात्रे घृतस्योपरिपूजितं ।
 पञ्चाम्बुभिरते विप्रे गुरवे प्रविशेयतः ॥
 दत्त्वा किं बहुनोक्तेन विष्णुलोके महीयते ।
 गरुत्मतो रूपमुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे ॥
 तार्क्ष्योमरकतप्रस्यः कौशिकाकारनामिकः ।
 चतुर्भुजस्तु कर्त्तव्यो वृत्तनेत्रमुखस्तथा ॥
 भूम्यजानूर्हजानुय पञ्चद्वयविभूषितः ।
 प्रभासंस्था तु मौर्वर्णकलापेन विवर्जितः ॥
 छत्रन्ते पूर्णकुम्भश्च करयोस्तस्य कारयेत् ।
 करद्वयं तु कर्त्तव्यं तथा विरचिताञ्जलिः ॥
 विष्णुः पुरयेत् कार्यो मो द्विभुजोरचिताञ्जलि रिति ।
 गां वृषं महिषीं हेमसप्तधान्य मजाविकं ॥
 वडवां गुडरमान् सर्वान् तथा बहुफलान्यपि ।
 पुष्पाणि च पवित्राणि गन्धांघ्रीञ्चावचान् वनान् ॥
 मेलयित्वा यथा भक्त्या वस्त्रैराह्वय तां नवैः ।
 द्वादश्यां द्वादशैतानि ब्राह्मणीभ्यो निवेदयेत् ॥
 एकस्य वा जहाराज यत् फलं तस्मिन्नामय ।
 एषां दानमन्त्रास्तद्दान प्रकरणेष्टं शविषणीयाः ॥
 इह कोत्तिं परां प्राप्य भुक्त्या भोगान् यद्येषितान् ।
 ततो विष्णुपुरं याति मेध्यमानोऽप्यरोगणैः ॥
 कर्मक्षयादिहागत्य राजा भवति धार्मिकः ।
 यज्ञयाजो दानपतिर्जिविद्य गरदांशतं ॥

आवणे कार्तिके चैत्रे वैशाखे फाल्गुने तथा ।
शुक्लपक्षे प्रदातव्यमेतच्छ्रेयो विवर्धनं ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

द्वादश्यां चैत्रशुक्लस्य चित्रवस्त्रप्रदीनरः ।
अक्षयं फलमाप्नोति नागलोकं च गच्छति ॥
वैशाखमासि द्वादश्यां रुक्मदानं तथैव च ।
छत्रोपानहयोर्दानं ज्येष्ठेमासि महीभुजः ॥
स्वास्त्यौषधं शयनं दत्त्वा प्रीणयेद्भोगशायिनं ।
आषाढशुक्लद्वादश्यां श्वेतहृषी महीयते ॥
आवणे वस्त्रदानेन विष्णुलोके महीयते ।
गौदः प्रयाति गौलोकं मासि भाद्रपदे द्विजाः ॥
प्रीणयेद्भक्षश्चिरसमश्नन् दत्त्वा तथाश्विने ।
विष्णुलोकमवाप्नोति कुलमुद्धरते स्वयं ॥
सरोमवस्त्रदानेन कार्तिके दिवमाप्नुयात् ।
प्रदानं लवणस्यैव मार्गशीर्षे महाफलं ॥
धान्यानां च तथा पीये दारुणां च तथोत्तरे ।
फाल्गुने सर्वगन्धानां द्वादश्यां दानतः सुखी ।
एवं यथोक्तदानेन दाता स्वर्गे महीयते ।

वाराहपुराणे ।

मार्गशीर्षोऽथ वैशाखो द्वौ मासौ मम वल्लभौ ।
अनयोर्मासयोर्व्यस्तु द्वादश्यां नियताम्बवान् ॥

* वसुधैव कुटुम्बकम् ।

द्वादशानां ॥ विप्राणां योददाति वसुधरे ।
 एकैकस्य तु गां त्रैष्टां सर्वोपस्करसंयुतां ॥
 वस्त्रोपानयुगे चैव कर्णालङ्कारणव च ।
 आतपच पादुके च अङ्गुलीयकमेव च ॥
 विलिप्य चोपवीतं च मां ध्यायन् भक्तिसंयुतः ।
 दद्याद्दशतौ पञ्चानां त्रयाणां च द्वयोरथ ॥
 अशतौ त्वयं वैकस्मिन्वेदवेदाङ्गपारगे ।
 अशोधने व्रतस्थे च आयितेषु विगिपतः ॥
 मार्गशीर्षे धवा देवि त्रैगात्रे मासि योनरः ।
 दद्यादनेन विधिना तस्य पुण्यफलं शृणु ॥
 मन्वन्तराणां कीटास्तु दश सप्त च पञ्च च ।
 मछरीरगतथास्ते सर्व्वहंहविर्वर्जितः ॥
 यद्यपि स्वर्गहाः सर्व्वे भूर्वि लिङ्गे ग्नै यरः ।
 सर्व्वे ते सोम्यतां यान्ति द्वादशां विधिना मुना ॥

कूर्मपुराणे ।

एकादशां निराहरो द्वादशां पुन्योत्तमं ।
 अर्चयेद्वाष्टनमुखे शर्कराष्टतपायसैः ॥
 एषा तिथिर्वैष्णवी स्यात् द्वादशी शुक्ल पक्षके ।
 तस्यामाराधये देवं प्रयत्नेन अनाह्ननं ॥
 यत् किञ्चिदेव मोगानमुत्तिष्ठ्य वाष्टने शय्यो ।
 दीयते विष्णुमेवापि गदनक्षपणप्रदं ॥
 तस्मादप्यातिथौ देयं भद्रमयं गभार्चिभिः ।

विष्णुः ।

पौष्पां च समतीतायां कृष्णपद्मादृशां सोपवासस्तिलैः स्नात
 स्तिलोदकं दत्त्वा तिलैर्वासुदेवमभ्यर्चयन्तानेव हुत्वा भुक्त्वा च सर्व-
 पापेभ्यः पूतो भवति माघ्यां समतीतायां कृष्णद्वादशीं सत्रवर्णां
 प्राप्य वासुदेवाग्रतो महावर्त्तिद्वयेन दीपदानं दद्यात् दक्षिण-
 पार्श्वे महारजतरक्तेन समग्रेण वाससा तैलतुलामष्टाधिकां दत्त्वा
 वामपार्श्वे ज्वितेन समग्रेण वाससा घृततुलामष्टाधिकां दद्यात्
 एतत् कृत्वा यस्मिन्नाष्ट्रे ऽभिजायते यस्मिन्देशे यस्मिन् कुले ततो
 ज्वली भवति ।

दक्षिणपार्श्वे इत्यादिना महावर्त्तिद्वयमेव कथयति महा-
 रजतरक्तेन कौसुमरक्तेन तुलापलगतं ।

यमः ।

माघान्धकारद्वादश्यान्तिलैर्हुत्वा हुताशन ।
 तिलान्दत्त्वा च विप्रेभ्यः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

श्रावणे शुक्लपक्षे तु द्वादश्यां प्रीतये नृप ।
 गोप्रदानेन गोविन्दो यत्पूर्वं कथितं तव ।
 फलं तत्सर्वमाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ॥

भविष्योत्तगात् ।

श्रापयेद्वाङ्मनान् प्रातस्तयोदश्यान्वयोदश ।
 तानाष्टादनवैर्वस्त्रैर्गन्धपुष्पैरथार्चयेत् ॥

आरोग्यधनसंयुक्तः कुले महति जायते ।
सर्वकामसमृद्धात्मा यावज्जन्मगतवयं ॥

कूर्मपुराणे ।

यस्तु कृष्णचतुर्दश्यां स्नात्वा देवं पिनाकिन ।
आराधयेद्द्विजमुखे न तस्यास्ति पुनर्भवः ॥
कष्टस्यां विशेषेण धार्मिकाय द्विजातये ।
स्नात्वाभ्यर्च्य यथान्यायं पादप्रक्षालनादिभिः ॥
प्रीयतां मे महादेव दद्याद्द्रव्यं स्वकीयकं ।
सर्वपापविनिर्मुक्तः प्राप्नोति परमां गतिं ॥

द्विजमुखे आराधयेदिति

शिवप्रीतये द्विजांस्तद्दानेन तर्पयेदित्यर्थः ।

द्रव्यं, गो-भू-हिरण्यादि ।

अथ विष्णुधर्मोत्तरे ।

संप्राप्य चैत्रमासस्य शुक्लपञ्चदशी नरः ।
चित्र दशयुगन्दद्यात्सोपवासो जितेन्द्रियः ॥
ब्राह्मणाय नमस्कृत्य मौभाग्यन्तेन वाप्नुयात् ।
वैशाखा पूर्णमास्यान्तु ब्राह्मणान् पञ्च मम वा ॥
चौद्रयुक्तैस्तिनैः कृष्णैर्वैश्वदेवैश्च वैतरैः ।
प्रीयता धर्मगतेति यदा मनसि वर्त्तते ।
यापजीवलतात्यापात्तगृहणादेव मुच्यते ॥

ब्राह्मणान् तानयेदिति स्मृतिपाचन कारयेदित्यर्थः ।

चोदयुक्तैः, मधुसहितैः कृष्णतिलैः, इतरैरिति, शुक्लतिलैः

ब्राह्मणान् प्रीक्षयेदिति शेषः ।

तस्मिन्नेव यथा काले सखुरं कृष्णमार्गकं ।

तिलैः प्रक्षाल्य वासोभिः सर्व्वरत्नैरलंकृतं ॥

योद्ध्यात्तेन दत्ता स्यान्मही सवनकाञ्चना ।

एतद्विधिविस्तरस्तु कृष्णाजिनदाने द्रष्टव्यः ।

आह यमः ।

वैशाख्यामेव विधिवद्भोजयेत् ब्रह्माणान् दश ।

निराशमुषितः स्नात्वा कृशरं प्रयतः शुचिः ॥

गौरान् वा यदि वा कृष्णांस्तिलान् चोद्रेण संयुतान् ।

दत्त्वा दशसु विधेयु तानेव स्वस्ति वाचयेत् ॥

प्रीयतां धर्मराजेति पितॄन् देवांश्च तर्पयेत् ।

यावज्जीवकृतं पापं तत्क्षणादेव मुञ्चति ॥

अयुतायुतश्च तिष्ठेत् स स्वर्गलोके महीयते ।

मामेव तु न पश्येत्तु न च पापेन लिप्यते ॥

जावालः ।

श्रुताच्चमुदकुम्भश्च वैशाख्यां च विशेषतः ।

निर्दिश धर्मराजाय गोदानफलमाप्नुयात् ॥

श्रुताच्चं, पक्वान् ।

सुवर्णतिलयुक्तैस्तु ब्राह्मणान् सप्त पञ्च च ।

तर्पयेदुदपाचैस्तु ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥

महाभारते ।

वेशाख्या पौर्णमास्यान्तु तिलान् दत्त्वा द्विजातिषु ।
तिला भक्षयितव्यास्तु सदात्वाल्लभनञ्च तैः ।
कार्यं सततमिच्छद्भि श्रेष्ठ सर्वात्मना गृहे ॥

त्रिण्यधर्माक्षरे ।

मोषवासस्तथा ज्येष्ठे पूर्णे तुलसीलक्षणे ।
उपानहो तथा कृत्वं दत्त्वात्यन्त सुखी भवेत् ॥
आषाढ्यामन्नदानेन प्राप्नोत्वन्न तथा बहु ।
जलधेनुप्रदानेन आषण्या स्वर्गमाप्नुयात् ॥
गोदान प्रोष्ठपद्या वा पौर्णमास्या महाफल ॥
आश्वयुज्या काश्यपात्रं दृतपूर्णं द्विजातये ।
ससुवर्णं तथा दत्त्वा दीप्तोजास्त्रिह जायते ॥
कार्तिक्या चन्द्रवर्णाभ अन्यवर्णमथापि वा ।
रत्नैर्गन्धै स्तथा धान्यै वीजैर्वस्त्रै स्तथैव च ॥
कृत्या चोक्तमथोक्ताण दत्त्वा दीपं समन्तात् ।
चन्द्रोदये नरोदत्त्वा सर्वपापै प्रमुच्यते ॥
कान्तारे यममार्गे तु तेनासो व्रजते सुखं ।
प्राप्नोति पुत्रपोषाय सूर्यलोकं च गच्छति ॥
मार्गशीर्षे तथा मामि पूर्णे गिगिरदीधितौ ।
महारजतरुक्तेन वाममा तु महीपते ॥
आषाढ्या काश्यपात्रे तु कृत्वा सोम ममाहित ।

महारजनरक्तेन, कुसुमरक्तेन, चन्द्रलवणे, वारदानेषु पुर-
स्तादध्यते ।

लवणस्य तु मुख्यस्य संपूर्णं क्षणमार्गकं ।

मुख्यस्य लवणस्येति, सैन्धवस्येत्यर्थः ।

दत्त्वा सुवर्णनाभन्तु तस्मिन्नेव द्विजातये ।

सौभाग्यरूपं लावण्ययुक्तो भवति मानवः ॥

गौरसर्पपक्षकेन पौपे उच्छादितो नरः ।

उच्छादित, उद्वर्तित इत्यर्थः ।

न चाग्रणेन कुम्भेन सोभिषिक्तय तत्परं ।

विरूपितस्तथा स्नातः सर्व्वबीजयुतैर्जलैः ॥

विरूपित, अपनीतस्नेहः ।

गन्ध-रत्न-फलीपेतैर्घृतेन तदनन्तर ।

सौवर्णञ्च ततः कृत्वा तत् प्रदद्याद्विजातये ॥

सुवर्णमध्ये घृतेनाभिषिक्त इत्यन्वयः ।

तदिति, कुम्भादिकं प्रकृतद्रव्यं परामृश्यते ।

घृतेन स्नापितं विष्णुं शक्त्या संपूजयेत्ततः ।

घृतं च जुहुयाद्वह्नी घृतं दद्याद्विजातये ॥

कर्त्ते यस्तयुगन्दद्यात्सोपवासः समाहितः ।

कर्मशानेन धर्मभ्रः सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥

माध्यां कृत्वा तिलैः त्रास सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ।

स्नात्तीर्णं शयनं दत्त्वा फाल्गुन्यां द्वाघ्नया च ।

रूपद्रविणसंयुक्तां भार्यां पचयतीं तथा ॥

पचयतीं, बहुतरङ्गातिरिक्ता ।

नरः प्राप्नोति धर्मज्ञः श्रियश्चैव यथोत्तमा ।

तथा । नार्थ्यपि भर्तारं नात्र कार्या विचारणा ॥

पौर्णमासीषु चैत्रीषु मासर्चसहितासु च ।

एतेषामेव दानानां फलं दशगुणं भवेत् ।

महत्पूर्वासु तास्त्रेव फलमक्षय मयुते ॥

मासनक्षत्रसहितायां पौर्णमास्यां यदा गुरुवारस्तदा तस्या
महत्पूर्वतेति ।

मासर्चसहिता जीवे महापूर्वा तु पूर्णिमेति विष्णुधर्मी-
तरोक्तेः ।

आह विष्णुः ।

मार्गशीर्षे पञ्चदश्यां शुक्ले सुगशिरोयुक्तायां च चूर्णितलवणस्य
सुवर्णनाभप्रस्थमेकं चन्द्रोदये ब्राह्मणाय प्रतिपादयेत् अनेन कर्म-
णा रूपसौभाग्यवानभिजायते, पौषी चेत् पुण्ययुक्ता स्यात्तस्यां
गौरसर्पपक्ष्मिनीच्छादितगरीरोगव्यष्टतपूर्णकुम्भेनाभिपिक्तः सर्वो-
पधिभिः सर्वगन्धैः सर्ववीजैश्च स्नातः हृतेन च भगवन्तं वासु-
देवं स्नापयित्वा पुष्प गन्ध धूप दीप-नैवेद्यादिभिराभ्यर्च्य वैष्णवैः
शाक्तैर्बार्हस्पत्यैश्च मन्त्रैः पावकं कृत्वा सुवर्णेन हृतेन ब्राह्मणं
भस्मिवाचयेद्दासीयुग कर्त्रे दद्यादनेन कर्मणा पुष्यति, माघी-
मघायुक्ताषेष्वाशान्तिनैः आहं कृत्वा पूतो भवेत् भोजनार्थं
आहेतिमान् दद्यात् सर्वजनप्रियोभवति, फाल्गुनी फाल्गुनी-
भिर्गुताषेष्वायां ब्राह्मणाय सुसंस्कृतं साम्पोर्णगयनं निवेद्य
भार्या मनोज्ञां पञ्चवतीं द्रविणवतीं चाप्नोति, नार्थ्यपि भर्तारं

चैत्री चित्रायुतांचित्तस्यां चित्रवस्त्रदानेन सौभाग्यमाप्नोति,
 वैशाखां पौर्णमास्यां ब्राह्मणसप्तकं चोद्रयुक्तैस्तिलैः सन्तर्प्य धर्म-
 राजानं, प्रीणयित्वा पापेभ्यः पूतोभवति, ज्येष्ठी ज्येष्ठायुतांचित्तस्यां
 छत्रोपानत्प्रदानेन नगराधिपत्यमाप्नोति, आपाद्यामाषाढायु-
 तायामन्नपानदानेन तदेवाक्षय माप्नोति, श्रावण्यां यवणयुतायां
 जलधेनुमन्नवासोयुगान्वितां दत्त्वा स्वर्गलोकमवाप्नोति, प्रौष्ठपद्या-
 न्तद्युक्तायां गोदानेन सर्वपापविनिर्मुक्तो भवति, आश्वयुज्या-
 मश्विनीगते चन्द्रमसि घृतपूर्णभाजनं सुवर्णयुतं विप्राय दत्त्वा
 दीप्ताग्निर्भवति, कार्तिंकीचेत् कृत्तिकायुक्ता स्यात्तस्यां सित-
 मुक्ताणमन्यपर्णं वा शशाङ्कोदये सर्वसस्य, रत्न-गन्धोपेतं द्वीप-
 मध्ये ब्राह्मणाय दद्यात् कान्तारभयं न पश्यति ।

भविष्योत्तरे ।

पौर्णमास्यां ह्यपोक्ष्मं कारयित्वा विधानतः ।

चन्द्रं रजतमिष्यन्नं पलेनैकेन शोभनं ।

पूजयेद्गन्धं कुसुमैर्नैवेद्यं विनिवेद्य च ॥

चन्द्ररूप लक्षणम्, पुरस्ताद्धारदानप्रकरणे विलोकनीयं ।

दद्याद्विप्राय सत्कृत्य वासोलङ्कारभूषणैः ।

मन्त्रेणानेन राजेन्द्र तं निबोध मयीदितं ॥

चीरोदार्षवसम्भूतं त्रैलोक्याङ्गणदीपकं ।

उमापतिशिरोरत्नं शिवायाय नमोनमः ॥

दानेनानेन नृपतिर्भाजते चन्द्रवह्निवि ।

अप्सरोभिः परितृतीयावदाहृतमंग्रवं ॥

स्कन्दपुराणे ।

तिलपात्राणि द्योदद्याद्दिजेभ्यः शुद्धमानसः ।
 अमावास्यां समासाद्य कृष्णानां सुसमाहितः ॥
 स पिष्टृस्तर्पयित्वा तु अक्षयं नरपुङ्गवः ।
 पिष्टलोकं समाप्नोति चिरं च सुखमीधते ॥

कृष्णानां, तिलानामिति शेषः ।

कूर्मपुराणे ।

अमावास्यामनुमाप्य ब्राह्मणाय तपस्विने ।
 यत् किञ्चिद्देवदेवेशं दद्यादुद्दिश्य शङ्करं ॥
 प्रीयतामोऽक्षरः सीमो महादेवः सनातनः ।
 सप्तजन्मकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥

सीम, उमासहितः ।

भविष्योत्तरे ।

दानान्यभूनि विधियत् प्रतिपत्क्रमेण
 यच्छन्ति ये द्विजवराय विशुद्धमत्वाः ।
 ते ब्रह्म-विष्णु भुवनेषु सुखं विद्वन्त
 मघाद्रवन्ति भुवि भूपवराः सुरूपाः ॥

इति तिथिदानानि ।

अथ शुगादितिथिदानं ।

भविष्योत्तरात् युधिष्ठिर उवाच ।

पुनर्मे ब्रूहि देवेश त्वद्भक्त्या भावितात्मनः ।
कथमानमिहेच्छामि शुभं धर्ममिदं भवत् ।
यथाणुरपि दत्तोहि जप्तं वा सुमहद्भवेत् ॥

श्रीभगवानुवाच ।

शृणु पाण्डव ते वप्तिम रहस्यं देव निर्मितं ।
यन्मया कस्यचिन्नोक्तं सुप्रियस्यापि भारत ॥

वैशाखमासस्य तु या तृतीया
नवम्यसौ कार्तिकशुक्लपक्षे ।
नभस्य मासस्य च कृष्णपक्षे
त्रयोदशी पञ्चदशी च माघे ॥

वैशाखतृतीया, या शुक्लपक्षजा
माघपञ्चदशी, कृष्णपक्षजेत्यवधेयं ।
वैशाखस्य तृतीया या समा कृतयुगेन तु ।
त्रेतायुगेन च समा नवमी कार्तिके तु वा ॥
त्रयोदशी नभस्ये तु द्वापरेण समा मता ।
माघे पञ्चदशी राजन् कलिकालादिरुच्यते ॥
एताव्यतस्त्रो राजेन्द्र युगानां प्रभवाः स्मृताः ।
युगादयस्तु कथ्यन्ते तेनैताः सर्वसूरिभिः ॥
उपवासस्तपोदानं जपहोमक्रियादिषु ।
यदासु क्रियते किञ्चित्सर्वं कोटिगुणं भवेत् ॥
वैशाखस्य तृतीयायां श्रीसमेतं जगद्गुरुं ।

नारायणं पूजयेथाः पुष्प-गन्धादिलेपनैः ।

वस्त्रा-लङ्कारसम्भारैर्नैवेद्यैर्विविधैस्तथा ॥

श्रीसमेतं नारायणं, लक्ष्मीनारायणं,
तद्रूपं तु देवतादानप्रकरणस्थित लक्ष्मीनारायणदाने द्रष्टव्यं ।

ततस्तस्याग्रतो धेनुर्लवणस्याढकेन तु ।

कार्या कुरुकुलयेष्ठ चतुर्भागेन वत्सकः ॥

अविचर्मोपरि स्थाप्य कल्पयित्वा विधानतः ।

शास्त्रोक्तक्रमयोगेन ब्राह्मणाय प्रदापयेत् ॥

श्रीधरः श्रीपतिः श्रीमान् श्रीशः सम्प्रीयतामिति ।

अनेन विधिना दत्त्वा धेनुं, विप्राय भारत ।

गोसहस्रदशगुणं प्राप्नोतीह न संशयः ॥

तथैव कार्त्तिके मासि नवम्यां नक्तभुक् नरः ।

स्नात्वा नदीतडागेषु देवखातेषु वा पुनः ॥

उमासहायं वरदश्रीलकण्ठमथार्चयेत् ।

पुष्पधूपादिनैवेद्यैरनिन्द्यं शङ्करं शिवं ॥

उमामहेस्वरलक्षणमुक्तं, देवतादानप्रकरणस्थितउमामहेस्वरदाने ।

धेनुं तिलमयीं दद्यात् पुराणोक्तविधानतः ।

अष्टमूर्त्तिर्नीलकण्ठः प्रीयतामिति कीर्त्तयेत् ॥

यदत्र प्राप्यते पुण्यं पार्थ तत् केन वर्ण्यते ।

दत्त्वा तिनमयीं धेनुं शिवान् लोकमवाप्नुयात् ॥

तयोदगी नभस्ये या कृष्णं तस्यां-ममर्चयेत् ॥

कृष्णरूपमुक्तं, विष्णुधर्मोत्तरे ।

कृष्णयक्रधरः कार्यो नीलोत्पलदनयतिः ।

द्विवाहुः सौम्यवदनः-कुण्डलाभ्यामलङ्कृत इति ॥

पितृभ्योन्नप्रदानेन मधुना च तथैव च ।

भोजयेद्वाह्मणान् भक्त्या वेदवेदाङ्गपारमान् ॥

पितृनुद्दिश्य दातव्या सवत्सा कांस्यदोहना ।

प्रत्यक्षा गोर्महाराज तरुणी सुपयस्विनी ॥

पितापितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

प्रीयताङ्गोप्रदानेन इति दत्त्वा विसर्जयेत् ॥

कृतेनानेन राजेन्द्र यत् पुण्यं प्राप्यते वृभिः ।

तत् केन गणितं याति वर्षकोटिगतैरपि ॥

पुत्रान् पौत्रान् प्रपौत्रांश्च धनं सुमहदौषितं ।

इह प्राप्नोति पुरुषः परत्र च शुभां गतिं ॥

पञ्चदशान्तु माघस्य पूजयित्वा पितामहं ।

गायत्र्या सहितं देवं वेदवेदाङ्गभूषितं ॥

ब्रह्मणो वेदाङ्गानां च, लक्षणमुक्तं ब्रह्माण्डदाने ।

गायत्रीलक्षणान्तु पद्मपुराणोक्तं ब्रह्माण्डदाने ।

गायत्री वेदमूर्तिस्तु, महाभूत घटदाने ।

नवनीतमयीं धेनुं फलैर्नानाविधैर्युतां ।

सहिरण्यां सवत्साश्च ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥

कीर्त्तयेत् प्रीयतामश्च पद्मयोनिः पितामहः ।

यत् स्वर्गे यच्च पाताले यन्मर्त्ये किञ्च दुर्लभं ॥

तदवाप्नोत्यसन्दिग्धं पद्मयोनिः प्रसादतः ।

यानि चान्यानि दानानि दत्तानि सुबह्वन्यपि ॥

युगादिषु महाराज अघयानि भवन्ति हि ।

अल्पमल्पं हि यत् किञ्चित् प्रदद्यान्निर्द्वन्द्वोऽपि सन् ॥

अक्षयश्च भवेत् सर्व्वं युगादिषु न संशयः ।

वित्तानुसारे स्वं ज्ञात्वा विभवं पार्थिवोऽपि सन् ।

अनुसारेण वित्तस्य असाध्येन समाधिना ।

भूहिरण्यं गृहं वासः शयनान्यासनानि च ।

हृत्त्रोपानद्युगानि स्युः प्रदेयानि द्विजातिषु ॥

एवं दत्त्वा यथा शक्त्या भोजयित्वा द्विजानपि ।

पथाङ्गुलीतं सुमहत् वाग्यतः स्वजनैः समं ॥

यत् किञ्चिन्मानसम्पापं वाचिकां कायिकान्तथा ।

तत्सर्व्वं नाशमायाति युगादितिथिपूजनात् ॥

प्रगूयमानो गन्धर्वैः स्तूयमानः सुरासुरैः ।

रमते वाक्ष्यं कालं स्वर्गलोके न संशयः ॥

यद्दीयते किमपि कीटिगुणं तदाहुः

स्नानं जपोहवनमक्षयमेव सर्व्वं ।

सादक्षयासु युगपूर्व्वतिथीषु राजन्

व्यासादयोमुनिवराः समुदाहरन्ति ॥

इति युगादिदानविधिः ।

अथ वारदानानि ।

तत्र स्कन्दपुराणे ।

आदित्यादिषु वारेषु सहिरण्याः सदैव तु ।

यः प्रयच्छति तन्मूर्त्तीस्तस्य तुष्यन्ति वै यदाः ॥

दानं गण्डः १२ अध्यायः ।] हेमाद्रिः ।

दद्यादादित्यमादित्ये सोमं सोमे कुजं कुजे ।
एवं बुधादीन्मन्दे तु राहु-केतु-ग्रनैश्वरान् ॥

ब्रह्मपुराणे ।

महान् स्वर्णमयान् कृत्वा यो विप्रेभ्यः प्रयच्छति ।
तद्दिनेषु यथा शक्त्या सर्वान् कामान् स विन्दति ॥

तेषां सत्तन्मूक्तं ब्रह्माण्डदाने ॥

पद्मासनः पद्मकरः पद्मगर्भसमद्युतिः ।
सप्ताश्वः सप्तरत्नुर द्विभुजः स्वाक्षदा रविः ॥
श्वेतः श्वेताम्बरधरो दद्याश्वः श्वेतभूषणः ।
गदापाणिर्द्विबाहुश्च कर्त्तव्यो वरदः शशी ॥
रक्तमात्र्याम्बरधरः शक्ति-शूल-गदा-धरः ।
चतुर्भुजो मेघगमो वरदः स्वावरासुतः ॥
पीतमात्र्याम्बरधरः कर्णिकारदलद्युतिः ।
खड्ग-चर्म-गदा-पाणिः सिंहस्थो वरदो बुधः ॥
देवदैत्यगुरुस्तद्वत्पीतश्वेतौ चतुर्भुजौ ।
दण्डिनी वरदो कार्य्यो साक्षमूच-कमण्डलू ॥
इन्द्रनीलद्युतिः शूली वरदो गृध्रवाहनः ।
वाणवाणासनधरः कर्त्तव्योऽर्कसुतः सदा ॥
करालवदनः खड्ग-चर्म-शूली वरपदः ।

● मन्त्रपुराण इति कश्चित् इतिपाठः ।

(११०)

नीलः सिंहासनस्थश्च राहुरव प्रशस्यते ॥

धूम्रा दिवाहवः सर्वे गदिनो विकृताननाः ।

गृध्रासनगता नित्यं केतवः सुर्वरप्रदाः ॥

सर्वे किरीटिनः कार्य्या ग्रहा लोकहितावहाः ।

स्वाङ्गुलेनोच्छ्रिताः सर्वे शतमष्टोत्तरं सदा ॥

अष्टावादित्यादयः शतं केतव इत्युभयेष्वष्टोत्तरगतं, एकोत्तर-
शतं केतव, एको वा केतु रिति केचित्, तत्र पक्षद्वये नवोत्तर-
शतेन देवताप्रतिमा विधेयाः, स्वाङ्गुलेन, यजमानाङ्गुलेन, एतेषां
दानमन्त्रा ग्रहदाने द्रष्टव्याः प्रह्वप्रोक्तेः, आदित्यवारे सुवर्णमय-
मादित्यं कृत्वा राजवस्त्रं पद्मरागं च ब्राह्मणाय प्रतिपादयेत्,
कपिलां वा सूर्यलोके सर्वान् कामानवाप्नोति, निष्कामी मोचं
सोमदिने राजतं सोमं शङ्खं वा, मङ्गलदिने सोवर्णं मङ्गलं
रक्तं धुरन्धरं वा, बुधे सोवर्णं बुधं ज्ञानप्राप्तयेदद्यात्, शुकदिने
सोवर्णं वृद्धसतिं पीतं वा वस्त्रं प्रदद्यात्, शुकदिने राजतं शुकं
श्वेतं हयं वा तत्प्रोतये दद्यात्, शनैश्चरे सोवर्णं शनैश्चरमिन्द्र-
नीलयुतं कृष्णाङ्गास्वा तत्प्रोतये दद्यात्, तस्मिन्नेव दिने राहु-
मायसेन समन्वितं दद्यात्, केतून् च्छागसमन्वितान् तत्प्रोतये-
दद्यात्, अत्र राहुकेतवोऽपि सोवर्णा एव, एवं विशेष दानेन
सर्वान् कामानवाप्नुयात् ।

अथाह यमः ।

आदित्यवारे विप्राय हिरण्यञ्च सदैव तु ।

यः प्रयच्छति पूर्वं हि तस्य तुष्यति वै यमः ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

लवणाज्यगुहोपेतमपूपं सूर्यवासरे ।
 स हिरण्यं नरो दत्त्वा न रोगैरभिभूयते ॥
 एवं विधस्त्रेन्दुदिने दत्त्वा सौभाग्यमाप्नुयात् ।
 काष्ठदानं भीमदिने शत्रुनागमवाप्नुयात् ॥
 बुधैः क्रीडनकानाञ्च दानं बालेषु गम्यते ।
 जीवाङ्गि वस्त्रदानेन परान्मुष्टिं समश्नुते ॥
 सर्व्वं वरंतत्-प्राप्नोति शुक्ले दत्त्वा रतिस्रियः ।
 अभ्यङ्गं सौरदिवसे दत्त्वा जीवितमाप्नुयात् ॥

इति वारदानानि ।

अथ नक्षत्रदानानि ।

तत्र महाभारते ।

शुद्धिष्ठिर उवाच ।

श्रुती मे भवती वाक्यादवदानस्य यी विधिः ।
 नक्षत्रयोगस्येदानीं दानकल्पं श्रवीहि मे ॥

भीष्म उवाच ।

पञ्चाप्युदाहरन्तीम मितिहासं पुरातनं ।
 देववर्गायैव सम्यादं देवर्षे नारदस्य च ॥

द्वारकायामनुप्राप्तं नारदं देवदर्शनं ।
 यप्रच्छेमं वद प्रश्नं देवकी धर्मदर्शिनी ॥
 तस्याः सम्पृच्छमानाया देवर्षिर्नारदस्तथा ।
 आचष्ट विधिवत्सर्वं यत्तच्छृणु विशांपते ॥

नारद उवाच ।

कृत्तिकासु महाभागे पायसेन ससर्पिषा ।
 सन्तर्प्य ब्राह्मणान् सगधून् लोकान् प्राप्नोत्यनुत्तमान् ॥
 रोहिण्यां पाण्डवयेष्ट मायैरत्नेन सर्पिषा ।
 पयोनुपानहातव्यमानृष्यार्थं द्विजातये ॥
 दोग्ध्रीं सवत्सान् नरो नचत्ने सोमदैवते ।
 दत्त्वा दित्यविमानस्यः स्वर्गं प्राप्नोत्यनुत्तमं ॥

सोमदैवतनचत्नं, मृगशीर्षं ।

प्राद्वीयां ह्यग्रन्दत्त्वा तिलमित्र समाहितः ।
 नरस्तरति दुर्गाणि चुरधारांस पर्वतान् ॥
 पूर्णं पुनर्वसौ दत्त्वा घृतपूर्णं सुपाचितं ।
 यगम्बो रूपसम्पत्नी वदन्ने जायते कुले ॥
 पुण्यं तु काञ्चनन्दत्वा कृत आकृतमेव च ।
 अनालीकेषु लोकेषु सोमवत्स विराजते ॥

कृतं, घटितं ।

अकृत, मघटितं ।

अयेपासु तथा कृष्यं हृषभं वा प्रयच्छति ।

स मर्ष्यभयनिर्मुक्तः शास्त्रवानभिजायते ॥

मघासु तिलपूर्णाणि वर्द्धमानानि मानवः ।

प्रदाय पशुमांशैव पुत्रवांश्च प्रजायते ॥

फाल्गुनीपूर्वसमये ब्राह्मणानामुपोषितः ।

भक्ष्यान् फाणितसंयुक्तान् दत्त्वा सोभाग्यमृच्छति ॥

वृत्त-चौरसमायुक्तं विधिवत् पटिकोदनं ।

उत्तराविषये दत्त्वा स्वर्गलोके महीयते ।

यदा प्रदीयते दानमुत्तराविषये नरैः ॥

सदा फलमनन्तञ्च भवतीह विनिययः ।

फाल्गुनीपूर्वसमये, पूर्वाफल्गुनीसमय इत्यर्थः ।

फाणितं, गुडविकारः, उत्तराविषये, उत्तराफाल्गुनीसमय

इत्यर्थः ।

इस्ते हस्तिरथं दत्त्वा चतुर्युक्तमुपोषितः ।

नरस्तरति दुर्गाणि क्षुरधारांश्च पर्वतान् ॥

चतुर्युक्तं, चतुर्भिर्हस्तिभिर्युक्तं ।

चिषायां हृषभं दत्त्वा पुण्याद्वांश्च भारत ।

चरत्क्षरमां लोके रमते मन्दमे वने ॥

पुण्याद्वां गामिति शुभमचक्ष्मचित्तगरींश्च धेनुमित्यर्थः ।

स्वातीष्वथ धनं दत्त्वा यदिष्टतममात्मनः ।
 प्राप्नोति लोकान् सुशुभानिह चैव महद्यशः ॥
 विशाखायामनङ्गाहं धेनुं दत्त्वाथ दुग्धदां ।
 सप्रासद्वच्च शकटं मधान्यं वस्त्रसंयुतं ॥

प्रासंगो युगान्तरकाष्ठम् ।

पितृन् देवांश्च प्रीणाति प्रेत्य चानन्त्यमश्रुते ।
 न च दुर्गाण्य वाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥
 दत्त्वा यथोक्तं विप्रेभ्यो वृत्तिमिष्टां स विन्दति ।
 नारकीयांश्च स क्लेशावाप्नोतीति विनिश्चयः ॥
 अनुराधासु प्रावारवस्त्रोत्तरसुपोषितः ।
 दत्त्वा युगशतं वापि नरः स्वर्गं महीयते ॥
 प्रावारः, प्रवारपटः, वस्त्रोत्तरं, परिधानवस्त्रादिकं ।
 कालशाकन्तु विप्रेभ्यो दत्त्वा मत्स्यः समूलकं ।
 ज्येष्ठायां मृत्युमुक्ताय गतिमिष्टाञ्च गच्छति ॥
 मूले मूलफलं दत्त्वा ब्राह्मणेभ्यः समाहितः ।
 स्रपितृन् प्रीणयेद्देव गतिमिष्टाञ्च गच्छति ॥
 अथ पूर्वासु पाठासुदधिपात्राण्युपोषितः ।
 कुलवृत्तोपसम्पत्ते ब्राह्मणे वेदपारगे ॥
 प्रदाय जायते श्रेष्ठकुले बहुगुणाकुले ।
 पुत्रपौत्रैः परितृतः पशुमान् धनवांस्तथा ॥
 उदमयं स सर्पिष्क' प्रभूतमधुफाणितं ।
 दत्त्वोत्तरास्त्रापाठासु सर्वलोकानवाप्नुयात् ॥

उदमन्यः, उदकमियाः सक्तवः, फाणितं, दुग्धखण्डविकारः ।
 दुग्धन्त्वभिजितो योगे दत्त्वा मधुघृतप्लुतं ।
 धर्मनिष्ठी मनीषिभ्यः स्वर्गलोके महीयते ॥

अथमर्थः ।

उत्तरापाठानवत्रयचतुर्थपादः, अथवास्याद्यघटिकाचतुष्टयम-
 भिजिद्योगः ।

अवणे कम्बलं दत्त्वा वस्त्रान्तरितमेव च ।
 श्लेतेन याति यानेन स्वर्गलोकानसंहतान् ॥
 गोप्रयुक्तं धनिष्ठासु यानं दत्त्वा समाहितः ।
 वस्त्रमस्त्रिचक्रं दत्त्वा प्रेत्य राज्यं प्रपद्यते ॥
 गन्धं शतभिषायोगे दत्त्वा सागुरुचन्द्रनं ।
 प्राप्नोत्यप्सरसां लोकं प्रेत्य गन्धांश्च ग्राह्यतान् ॥
 पूर्वभाद्रपदायोगे राजमायान् प्रदाय वै ।
 सर्वभक्ष्यफलोपेतः स वै प्रेत्य सुखी भवेत् ॥
 श्रीरभ्रसुत्तरायोगे यस्तु मांसं प्रयच्छति ।
 पिष्टृन् प्रीणाति सकलान् प्रेत्यानन्दं समश्नुते ॥

उरभ्रो, मेघस्तस्य मांसमौरभ्रं ।

कांस्योपदोहनो धेनुरेवत्या यः प्रयच्छति ।
 स प्रेत्य कामानादाय दातारमुपतिष्ठति ॥
 रथमश्वसमायुक्तं दत्त्वाग्निन्यां नरोत्तमः ।
 हस्त-श्व-रथसम्पत्तिं चक्षुष्यान् जायते कुले ॥

भरणीषु द्विजातिभ्यस्तिनधेनुः प्रदाय वै ।
गाः प्रसुताश्च प्राप्नोति नरः प्रेत्य यश्च स्तथा ॥

भीष्म उवाच ।

इत्येष नक्षणीद्देशः प्रोक्तो नक्षत्रयोगतः ।
देवक्या नारदेनेह स्तुपाभ्यः सा ब्रवीदिदं ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

कृत्तिकासु सुवर्णस्य दानं बहुफलं स्मृतं ।
रक्तयस्तस्य रोहिण्यां सौम्येभेलवणस्य च ॥
कृशरस्य तथार्द्रायामादित्ये रजतस्य च ।
घृतस्य तु तथा पुष्ये गन्धानामथ सर्पभे ॥
तिलानाञ्च तथापैत्रे प्रियगोभङ्गदेवते ।
आर्यस्यैवान्य पूषानां सावित्रे पायसस्य तु ॥
चित्रायां चित्तवस्त्राणां सक्तूनां वायुदेवते ।
ऐन्द्रेणौषेव लोहानां मैत्रे मातृफलस्य च ॥
कृतस्य च तथा शाकौ मूले मूलफलस्य च ।
हेम्नश्च मधुयुक्तस्य दानमाप्ये महाफलं ॥
विष्णवेऽन्नपानस्य श्रवणे वसनस्य च ।
धान्यस्य वासवे विप्रा वारुणे चौपधस्य च ।
आजे पुराणवीजानां सस्यानां तदनन्तरे ।
गोरमानां तथा पौष्णे स्नानानामथ वाश्विने ॥
तिलानाञ्च सदादानं भरणीषु महाफलं ।

दानखण्डः १२ अध्यायः ।] हेमाद्रिः ।

८८१

आह विष्णुः ।

प्रतिमासं रेवतीयुते चन्द्रमसि मधुघृतयुतं परमाद्यं ब्राह्म-
णान् भोजयित्वा रेवतीं प्रीणयित्वा रूपभागभवेत् ।

यमः ।

मासि मासि च रेवत्यां ब्राह्मणान् घृतपायसं ।
सदक्षिणं भोजयित्वा रूपभागभिजायते ॥

इति नक्षत्रदानानि ।

अथ योगदानानि ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

विष्णुश्चादिषु योगेषु दानधर्मं महाफलं ।
तमहं संप्रवक्ष्यामि शृणुष्व मृदिसत्तमाः ॥
विष्णुश्चे सर्वधान्यानान्दानं सर्वधातुनागनं ।
प्रीतो तथास्य पानानामायुश्नति घृतस्य च ॥
कुङ्कुमस्य च सोभाग्ये यवदानस्य शीमने ।
अतिगण्डे च वस्त्राणां पायसस्य सुकर्णणि ॥
घृतो रक्ततदानस्य शूले मूलादिदानकं ।
गण्डे मण्डनदानस्य सहो गोदानमिष्यते ॥
ध्वजे च पञ्चरत्नानां व्याघ्रानि फावितस्य च ।

हर्षणे गन्धदानं स्यात् वज्रे दद्यान्मणीनपि ॥
 सिंही सिद्धार्थका देया व्यतीपाते तु काञ्चनं ।
 वरीयसि तिलान् दद्यादस्त्राणि परिधे तथा ॥
 जलकुम्भाः शिवे देयाः सिद्धे सिद्धाक्षमित्यते ।
 साध्ये ऽलङ्काराञ्च ह्यवदानं शुभे शुभं ॥
 शुक्रे चोपानहोर्दानं शस्त्रं ब्रह्मणि सर्पिषः ।
 ऐन्द्रे च दीपकान् दद्याद्द्वैष्टौ कनकं हितं ॥
 दानान्येतेषु योगेषु यथा शक्त्या द्विजोत्तमाः ।
 भक्तियुक्तौ द्विजे दत्त्वा लोके वसति चक्रिणः ॥

इति योगदानानि ।

अथ करणदानानि ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

करणेषु प्रवक्ष्यामि दानानि द्विजपुत्रवाः ।
 ववे पायसदानं स्यात् शक्तदानं च बानवे ॥
 कौलवे गोरसान्दद्यात्तिलांस्तैतिलनामनि ।
 गराभिधाने लवणं वणिजे देयमम्बरं ॥
 विष्टो च पट्टिकायानि शकुनौ सर्पिरेव च ।
 मधुदानं चतुष्पादे शस्तमागे च वाससां ॥
 दानं प्रियङ्गोः किन्तुघ्ने ऋषमुक्तं द्विजोत्तमाः ।

इति करणदानानि ।

अथ संक्रान्तिदानानि ।

तत्र विज्ञामितः ।

मेघसंक्रमणे भानोर्मैवदानं महाफलं ।
 वृष संक्रमणे दानं गवां प्रोक्तं तथैव च ॥
 वस्त्रा-व-पान दानानि मिथुने विहितानि च ।
 वृषधेनुप्रदानञ्च कर्कटे परिशस्यते ॥
 सप्तम्यर्षे क्षत्रदानं सिंहे पि विहितं सदा ।
 कन्याप्रवेशे वस्त्राणां सुरभीणां तथैव च ॥
 तुलाप्रवेशे धान्यानां वीजानामेव शीतलं ।
 कीटप्रवेशे वस्त्राणां वेश्मनान्दानमेव च ॥

अत्र कीटी, वृषिकः ।

धनुःप्रवेशे वस्त्राणां यानानाञ्च महाफलं ।
 मकरप्रवेशे दारुणां दानमग्नेस्तथैव च ॥

भयो, मकरः ।

कुम्भप्रवेशे दानं तु गवामम्बुदण्डस्य तु ।
 मीनप्रवेशे स्नानानां मात्स्यानामपि शीतलं ॥
 दानान्यथैतानि मया द्विलेखाः
 प्रोक्तानि कानि तु नरः प्रदत्त्वा ।

प्राप्नोति कामान्ननसस्त्वभीष्टा
स्तस्मात् प्रशसन्ति हि कालदानं ॥

स्कन्दपुराणे ।

धेनु तिलमयी राजन् दद्याद्यधीत्तरायणे ।
सर्वकामानवाप्नोति विन्दते परमं सुखं ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

उत्तरे त्वयने विप्रा यस्तदान महाफल ।
तिलपूर्णमगृहाहं दत्त्वा रोगैः प्रमुच्यते ॥

इति सक्रान्तिदानानि ।

अथ मासदानानि ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

तिलप्रदान माघे तु याम्यं लोकं न गच्छति ।
प्रियङ्गु फाल्गुने दत्त्वा प्रियो भवति भूतले ॥
चैत्रे चित्राणि वस्त्राणि दत्त्वा सौभाग्यमश्नुते ।
अपूपाना प्रदानेन वैशाखे स्वर्गमश्नुते ॥
छत्रदानाक्षया ज्येष्ठे सर्वान् कामान् समश्नुते ।
यावणे वस्त्रदानस्य कौर्त्तितं सुमहत् फलं ॥
प्रौष्ठपदे तथा मासि प्रदानात् पाण्डितस्य च ।

आग्निने हृतदानेन रूपवानभिजायते ॥
 कार्तिके दीपदानेन सर्वमौज्वल्यमाप्नुयात् ।
 लयणं मार्गशीर्षे तु दत्त्वा सौभाग्यं मय्युते ॥
 पौषे कनकदानेन परां पुष्टिं तथैव च ।
 पुष्याणाञ्च सिते पक्षे दानं लक्ष्मीकरं स्मृतं ।
 फलानाञ्च तथा दानं कृष्णपक्षे महाफलं ॥

वामनपुराणे ।

माघे मासि तिलाः शस्तास्तिलधेनोय दानव ।
 इध्मेन्धनादयद्यान्धे माधवप्रीणनाय तु ॥
 फाल्गुने व्रीहयो गावो वस्तं कृष्णाजिनान्वितं ।
 गाविन्दप्रीणनार्थाय दातव्यं भरतर्षभ ॥
 चैत्रे चित्राणि वस्त्राणि शयनान्यामनानि च ।
 विष्णोः प्रीत्यर्थमेतानि देयानि ब्राह्मणेष्वथ ॥
 गन्धाय माल्यानि तथा वैशाखे सुरभीणि च ।
 देयानि द्विजमुख्येभ्यो मधुघृदमतुष्टये ॥
 उदकुशभस्तु* धेनुय तालहन्तं सचन्दनं ।
 त्रिविक्रमस्य प्रीत्यर्थं दातव्यं साधुभिः सदा ॥

तालहन्तं, व्यजनं ।

उपानयुगलं कृत्वा लवणामसकानि च ।
 आपाद्रे वामनप्रीत्यै दातव्यानि तु भक्तिः ॥

घृतश्च क्षीरकुम्भाय घृतघेनुः-फलानि च ।
 श्यावणे श्रीधरप्रीत्यै दातव्यानि विपयिते ॥
 मासि भाद्रपदे दद्यात्पायसं मधुसर्पिणी ।
 हृषीकेशप्रीणनार्थं लवणं सगुहोदनं ॥
 तिलास्त्ररज्ज्वपमं दधि-ताम्रा-यसादिकं ।
 प्रीत्यर्थं पद्मनाभस्य देयमाश्रयुजे नरैः ॥
 रजतं कनकं दीपान् मणि सुक्ता-फलानि च ।
 दामोदरस्य प्रीत्यर्थं प्रदद्यात् कार्तिके नरैः ॥
 खरोट्ठाश्चतरान् नागान् शूकराश्च-मन्त्राविकं ।
 दातव्यं केशवप्रीत्यै मासि मार्गशिरे नरैः ॥
 प्रासाद नगरादीनि गृह प्रावरणानि च ।
 नारायणस्य तुष्ट्यर्थं पोषे दद्यानि यत्नतः ॥
 दासो-दास मलङ्कारयाचं पट्टसंयुतं ।
 पुरुषोत्तमस्य तुष्ट्यर्थं प्रदेयं सार्वकालिकम् ॥
 यद्यदिष्टतमं किञ्चिद्यच्चाप्यस्ति शुभं गृहे ।
 तत्तच्च देयं प्रीत्यर्थं देवदेवस्य चक्रिणः ॥

देवीपुराणे ।

मार्गे रसोत्तम दद्याद्भूत पोषे महाफलं ।

रसोत्तमं, लवणं ।

तिलान् माघे सुनियेष्ट सप्तधान्यानि फाल्गुने ।
 विचित्राणि च वस्ताणि चैत्रे दद्याद्भोजोत्तमे ॥

वैशाखे द्विज गोधूमा ज्यैष्ठे तीयशृतं घटं ।
 आषाढे चन्दनं देयं सकर्पूरं महाफलं ॥
 नवनीतं नर्भमासि छत्रं प्रौष्ठपदे मतं ।
 शुद्धयर्करयर्षाद्यान् लङ्घु कानाश्रिने मुने ॥
 दीपदानं महापुण्यं कार्त्तिके यः प्रयच्छति ।
 सर्वकामानवाप्नोति क्रमेणैदमुदाहृतं ॥
 प्रतान्ते गां शुभां दद्यात्सवत्सां कांस्यदीहर्नी ।
 सयुगां सस्रजं वत्स दापयेद्विधिनामुना ॥
 देवीं विरिञ्चितं सूर्यं विष्णुं वाय यथाविधि ।
 स्वभावशुद्धी विधिवत्पूजयित्वा द्विजोत्तमं ॥
 दातव्या वीतरागे तु काम-क्रोधविवर्जिते ।
 अयाचके सदाचारे विनीते नियमान्विते ॥
 गोदानाक्षभते कामान् गोलोके च मनोरमान् ।
 प्रतान्ते मासदानाख्ये समाप्तो नियमे तथा ॥
 आषाढे तीयधेनुश्च घृतं भाद्रपदेतथा ।
 माघे तु तिसधेनुः स्यात् यो दत्त्वा लभते हितं ॥
 यथा । धेनुं तिसमर्षी माघे दद्याद्यस्तृत्तरायणे ।
 सर्षान् कामानवाप्नोति ज्येष्ठे तिसमयीं तथा ।
 पौषे घृतमयीं दद्याद्धेहाहे विधिना मुने ॥

आदित्यपुराणे ।

ज्यैष्ठे मासि तिसादद्यात्पोर्णमाष्यो विजिपतः ।
 आश्वमेधस्य यत्पुण्यं तत् प्राप्नोति न संग्रहः ॥

आह यमः ।

घृतमाश्वयुजे मासि नित्यं दद्याद्विजयतये ।
प्रीणयित्वाश्विनौ देवौ रूपभागभिजायते ॥

आह विष्णुः ।

आश्विनं सकलं मासं विप्रेभ्यः प्रत्यहं घृतं
प्रदायाश्विनौ प्रीणयित्वा रूपभागभवति, तस्मिन्नेव मासि
प्रत्यहं गोरसेर्वाङ्गणान्भोजयित्वा आरोग्यं भागभवति, तथा
माघे मासि अग्निं प्रत्यहं तिलैर्दुत्वा घृतकुल्पायं ब्राह्मणान्
भोजयित्वा दौताग्निं भवति ।

आह प्रचेताः ।

तिलप्रदः प्रजामिष्टां पुरुषः खलु विन्दति ।
माघे मासि विप्रेषेण तत्तमिन्ने विप्रेषतः ॥

महाभारते ।

माघे मासि तिलान् यस्तु ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ।
सर्व्वसत्त्वसमाकीर्णं नरकं न स पश्यति ॥

इति मासदानविधिः ।

अथ ऋतुदानानि ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

स्नानानुत्तेपभादीनां यसन्ते दानमिष्यते ।
पानकानां तथा घोष्णे कृत्वाणां तदनन्तरे ॥

देवीपुराणे ।

यः पुनर्विधिमा वत्स देवीमुद्दिश्य प्राहपि ।
विप्रेषु विप्रकन्यासु तिस्रादीन् संप्रयच्छति ।
तस्याः सा तुष्यते देवी अचिरेण तु विद्यया ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

शरद्वसस्य धर्मज्ञा वस्त्राणामपि हैमने ।
वर्हिदानं नरः कृत्वा सूर्यस्योदयनं प्रति ॥
वर्हिदानं, ग्रीष्मापनुत्तर्यं वक्रिदानं ।
शिशिरे सततं वक्रिं तर्पयित्वा तथा तिस्रैः ।
कुल्पायं सहस्रं दत्त्वा यथा शतया द्विजातिषु ॥
कायान्नि-दीप्तिप्राकाशं शतनायच विन्दति ।
शक्तुं सिताम्बुजयुतं तपुषावारकान्वितं ॥
सयणाज्ययुतं दत्त्वा तथा हरिकान्वितं ।
मध्याह्ने प्राहपि स्वातः सततं द्विजपुङ्गवाः ।
जलकुम्भीपरिकृतं दद्यात् फलमश्रुते ॥

यमः ।

उत्तरं भोजयित्वा तु अमृत्या शिशिरे द्विजान् ।
दीप्ताम्बित्वमप्राप्नोति स्वर्गमोक्षं च गच्छति ॥

हेमाद्रिः । [दानखण्डं १२ अध्यायः ।

इति ऋतुदानानि ।

अथ संवत्सरदानानि ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

संवत्सरे तु दातॄणां तिलदानं महाफलं ।

परिपूर्वे तथा दानं यवानां द्विजसत्तमः ॥

परिपूर्वं इति, परिवत्सर इत्यर्थः ।

इदापूर्वे च वस्त्राणां धान्यानां चातुपूर्वकम् ।

इत्पूर्वे रजतस्यापि दानं प्रोक्तं महाफलं ॥

इदापूर्वं इत्यादि, इदावत्सरः अनुवत्सरः, इद्वत्सर इति ॥

संवत्सरादयश्च ज्योतिः शास्त्रे प्रसिद्धाः ।

इति संवत्सरदानानि ।

इति श्रीमहाराजाधिराज श्रीमहादेवस्य समस्तकरणा-

धीश्वर सकलविद्याविशारद श्रीहेमाद्रि-

विरचिते चतुर्वर्ग-चिन्तामणौ

दानखण्डे कालविशेष,

चयोदश अध्यायः ।

अथ अनन्तफलदानानि ।

येनारामाभिरामाः परिसरसहरोमग्ननागास्तडागाः
प्रामादाः सादयन्तो रविरथतुरगस्रैरसञ्चारलीलां ।
कूपा भूपालसेनाशतसततपयःकर्मनिर्माणादद्या
नक्षत्राणि सृशम्यो हजवसतिहिता निर्मिताहर्म्यमालाः ॥

येन त्र्यवःसरणि सञ्चरणोचितानि
दानानि तान्यपि दृगोरतिधीकृतानि ।

हेमाद्रिरद्भुतविषयिदपयिमोऽयं
सम्पत्वनन्तफलदानसमूहमाह ॥

कानि पुनस्तनीत्यपेक्षायां भविष्यत्पुराणे,
संपादयेत्त नियमादारोग्यं भोगसाधनं ।
अभयं पान्यशुगूपामघो-दक-महीरुहान् ।
अनन्तफलदान्याहुर्दानान्येतानि मूरयः ॥

अथ चारोग्यदानं ।

तत्तारोग्यदानन्ताव दुष्यते ।

आह विष्णुमित्रः ।

आरोग्यदानात्परमं न दानं विद्यते कश्चित् ।
 अतोदेयं रुजार्त्तानामारोग्यं भाग्यवृद्धये ॥
 औषधं पथ्यमाहारं तैलाभ्यङ्गप्रतिग्रहं ।
 यः प्रयच्छति रोगिभ्यः समवेदगाधिवर्जितः ॥

संवर्त्तः ।

औषधं स्नेह-माहारं रोगिणां रोगशान्तये ।
 ददानो रोगरहितः सुखी दीर्घायुरेव च ॥

अगस्त्यः ।

अग्नौ पथप्रदातारः सुखं यास्ति निरामयाः ।

सौर पुराणे ।

रोगिणो रोगशान्त्यर्थमौषधं यः प्रयच्छति ।
 रोगहीनः स दीर्घायुः सुखी भवति सर्वदा ॥

नन्दि पुराणे ।

अञ्जनं यो नरोदद्यादक्षोर्याधिनिवृत्तये ।
 विप्राय स पुमान् याति सूर्यलोकं महामतिः ।
 आरोग्यनयनो दिव्यः सुभगो जायते नरः ॥

तच्चिन्नेय पुराणे ।

धर्माद्य-काम-मोक्षाणां आरोग्यं साधनैर्युतः ।
 अतस्त्वारोग्यदानेन नरो भवति सर्व्वदा ॥
 आरोग्यशास्त्रां कुरुते महोपधपरिहृदा ।
 विदग्धवैद्यसंयुक्तां भृत्यावसथसंयुतां ॥
 वैद्यस्तु शास्त्रवित् प्राप्नो दृष्टोपधपराक्रमः ।
 भीषधीमूलवर्णञ्चः ससुहृदणकान्वित् ॥
 रसवोर्ध्वविपाकज्ञः शालिमांसोपधीगणे ।
 योगविद्देहिनां देहं यो धिया प्रविशेद्बुधः ॥
 धातुपथ्यमयञ्च नृनिदानविदतन्द्रितः ।
 व्याधीनां पूर्व्वलिङ्गज्ञस्तदुत्तरविधानवित् ॥
 देगकालविधानप्रयिकित्साशास्त्रवित्तया ।
 अष्टाङ्गायुर्वेदवेत्ता सुष्टियोगविधानवित् ॥

अष्टावङ्गानि आयुर्वेदस्य ।

यथा शृण्वं शास्त्राख्यं कायचिकित्सा भूतविद्या कोमारभृत्य-
 मगदतन्त्र रसायणतन्त्र वाजीकरणतन्त्रमिति सुयुतोक्तानि ।

एवं विधः शुभो वैद्यो भवेद्यथाभियोजितः ।
 आरोग्यशालामेवन्तु कुर्याद्योधर्मसंश्रयः ॥
 स पुमान् धार्मिको लोके स लतायः सवुहिमान् ।
 सम्यगारोग्यशालायामोपधैः स्नेहपाचनैः ॥
 व्याधिनां विदजो लल्य चप्येकं कदनायुतः ।
 प्रयाति ब्रह्मसदनं कुलसमकसंयुतः ॥

आद्यो वित्तानुसारेण दरिद्रः फलभाग् भवेत् ।
 दरिद्रस्य कुतः शाला आरोग्याय भिषग्भ्युवा ॥
 अपिमूलेन केनापि मर्द्दनाद्यैरथापि वा ।
 स्वस्थीकृते भवेन्नर्त्तं पूर्वोक्तं लोकमव्ययं ॥
 चात पित्त कफाद्यानां चया-पचयभेदिनां ।
 यस्तु स्वस्थाभ्युपायेन मोचयेत् व्याधिपीडितान् ॥
 सोपि याति शुभान् शोकान् अवाप्यान् यत्रयाजिभिः ।

स्कन्दपुराणे ।

आरोग्य शालां यः कुर्यात् महावैद्यपुरस्कृतां ।
 सर्वोपकरणोपेतां तस्य पुण्यफलं शृणु ॥
 धर्मा-र्थ-काम-मोक्षाणामारोग्यं साधनं यतः ।
 तस्मादारोग्य दानेन तद्वत् स्याच्चतुष्टयं ॥
 अथैकमार्त्तं विद्वांसं स्वस्थीकृत्य प्रयत्नतः ।
 प्राप्नोति सुमहत्पुण्यमनन्तं चयवर्जितं ॥
 ज्ञानयोगरतं शान्तं रोगार्त्तं शिवयोगिनं ।
 यः स्वस्थं कुरुते सोपि सर्वदानफलं लभेत् ॥
 ब्रह्मा विष्णुः सुराः सर्वे व्याधयः स्वजना नृपाः ।
 योगस्यैते महाविघ्ना व्याधयस्ते न योगिनां ॥

ब्रह्म-क्षत्रिय-विट्-शूद्रान् रोगार्त्तान् परिपाल्य च ।
यत्पुण्यं महदाप्नोति न तत्सर्वमहमखैः ॥
आकाशस्य यथा नान्तः सुरैरप्युपलभ्यते ।
तद्वदारोग्यदानस्य नान्तो वै विद्यते क्वचित् ॥
पुण्येनानेन महता गत्वा शिवपुरं नरः ।
मोदते विविधैर्भोगैर्बिम्बानैः सर्वकामिकैः ॥
एकविंशत्कुलोपेतः समृद्धः परिपालितः ।
आस्ते शिवपुरे तावद्यावदाहृतसंग्रहं ॥
ततः स्वधर्मशेषेण संप्राप्तः प्रयतः सदा ।
ज्ञानमुत्पद्यते तस्य रुद्रेभ्यः परिचारकः ॥
ज्ञानादिरक्तः संसाराच्छिवध्यानमुपाश्रितः ।
स्वदेहं त्यज्यत्यात्मा सर्वदुःखान्तमाप्नुयात् ॥
समस्तदुःखनिर्मुक्तः शुद्धः स्वात्मव्यवस्थितः ।
सर्वज्ञः परिपूर्णश्च मुक्त इत्यभिधीयते ॥
तस्माद्भोगापवर्गार्थं रोगार्त्तं समुपाचरेत् ।
विशेषेण तु योगीन्द्रं शरीरेण धनेन च ॥
रोगिणो नोद्विजेत् प्राप्नो दुर्बलानपि सर्वदा ।
तान् पापाद्दुःखचित्यमेवमर्थः प्रवर्त्तते ॥
यो नृगृहीतमात्मानं मन्यमानो दिने दिने ।
उपसर्पेत रोगार्त्तस्तीर्त्तस्तेन भवार्णवः ॥

इत्यारोग्यदानं ।

अथ रोगहरदानानि ।

ब्राह्माणपुराणे ।

ब्रह्मोवाच ।

भगवन् प्राणिनः सर्वे रोगार्ताः प्रभवन्त्यतः ।
 एषान्तत्परिहारार्थं किं कर्त्तव्यं जगत्पते ॥
 इत्येवमुक्तो भगवान् ब्रह्मणा परमेष्ठिना ।
 यदाह तस्मै तत्कवे नवीमि मुनिसत्तमाः ॥
 आधयो व्याधयश्चैव शरीरपरिशोषणाः ।
 पुण्यं तत्परिहारार्थं कर्त्तव्यं हितमिच्छता ॥
 ज्वरातिसारी यक्ष्मा च शुक्ल-शूल-भगन्दराः ।
 कुष्ठा-न्निरोगा वातश्च कण्ठशूल-मसूरिकाः ॥
 कण्ठ दन्ता-क्षि-कर्णेषु शिरोरोगोपलिङ्गकाः ।
 विदोषसम्भवाः सर्वे रोगाः प्राणिभयहराः ॥
 घन्ययी मूत्रक्षयश्च वस्तिरोगो महीदरं ।
 एते चान्ये च बहवो महावेगा महाबलाः ॥
 व्याधयः शतसंख्याका मृत्योर्हन्तव एव ते ।
 यद्यद्रोग शमं कुर्यात्तत्तत् कार्यं मनीषिभिः ॥
 शोषध जपहोमादि दानं देवार्चनादिकं ।
 सर्वरोगप्रशमनं सौवर्णदानमुच्यते ॥
 ज्वरे मसूरिकायाश्च राजयक्ष्माणि चैव तत् ।
 गुल्मे तथायसं प्रोक्तं कुष्ठे राजतमुच्यते ॥
 रक्तदागाश्चमयान्ति गुदोत्पत्त्या च सर्वशः ।

गमः स्यादन्ततो व्याधिः भूदानात् कमलासन ॥
 गमार्थं वातरोगाणां वासोदानं विधीयते ।
 कण्ठजिह्वोद्वेगादीनां रोगाणां शान्तिमिच्छता ॥
 धान्यं वासो हिरण्यं वा दातव्यानि प्रयत्नतः ।
 सुवर्णदानं सर्वेषां रोगाणां शमकारणं ॥
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन दातव्यं कमलोद्भव ।
 अक्षिसम्भवरोगाणामाज्यं कनकसंयुतं ॥
 पानीयं पायसं मुद्गाः शर्कराघृतसंयुताः ।
 सर्वाङ्गतोदकाशेषु खण्डं वै सोपबर्हणं ॥
 दद्याद्वा कण्ठरोगाणां कम्बुसं कमलोद्भव ।
 तथा च रत्नरजतैर्यथा शक्त्यनुरूपतः ॥
 कृत्वा च प्रतिमां व्याधेर्दद्याद्विप्राय यत्नतः ।
 गतेन वा तद्धेन चिंशता निष्कसंश्रया ॥
 जातरूपमयं व्याधिः प्रतिकल्पन्तु कारयेत् ।
 निधाय पात्रे संपूर्णे तद्रूपैः शतरूपकैः ॥
 अलङ्कृत्य च सोवर्णं रूपस्त्वगुहसेपनैः ॥
 वासोयुगेन संवेष्ट्य हिरण्यमङ्गभूषणैः ।
 अलङ्कृताय विप्राय दत्त्वा मन्त्रमुदीरयेत् ॥
 ये मां रोगाः प्रबाधन्ते देहव्याः सततमन्तताः ।
 गृह्णीष्व प्रतिकल्पेन तान् रोगान् दिलसत्तम ॥
 यादमिच्छेय तद्रूपं गृह्णीष्यादाधिभिः सह ।

वेदव्यासः ।

रत्नदानञ्च सुमहत् पुण्यमुक्तं जनाधिप ।
तानि विक्रीय यजति ब्राह्मणोद्यमवद्धरः ॥

स्कन्दपुराणे ।

विद्रुमाणां प्रदानेन रुद्रलोकं व्रजेन्नरः ।
सर्वपातकनिर्मुक्तो मुक्तादानेन जायते ॥
लोकमाप्नोति दानेन नरो वज्रस्य वज्रिणः ।
तथा प्रदत्तैर्गोमैर्दौर्दते नन्दने वने ॥ •
सर्वे षष्ठाः प्रतुष्यन्ति पुष्करागस्य दानतः ।
गारुत्मतैर्महत्स्वम् नित्यं जयति त्रिधा ॥
वैदूर्यैः सूर्यलोकञ्च पद्मरागैररोगतां । .

दत्तेरिति शेषः ।

प्रदानादिन्द्रनीलानां लीलानां भाजनं भवेत् ।
सुखी शङ्खप्रदानेन शक्तिं शूलप्रदानतः ॥

इति रत्नदानं ।

अथाह एवंगीतमः ।

भाण्डिकं पद्मरागञ्च वज्रं वैदूर्यमेव च ।
भौतिकं गोमैदं पुष्करागं मरकतं तथा ।
हरितञ्च नवैतानि स्वर्णपात्रीपरि न्यमेत् ॥
अथ वा राजते ताम्रं चाज्येन च प्रपूरयेत् ।

नवग्रहाणां प्रीत्यर्थं ब्रह्मणा निर्मितं पुरम् ॥
 गन्ध-पुष्पा-क्षतैर्धूपैर्नैवेद्यैस्तान् प्रपूजयेत् ।
 खलिङ्गैश्चैव मन्त्रैश्च होमः कार्यस्तु पूर्ववत् ॥
 पूर्ववदिति, ग्रहयज्ञोक्तमार्गेणेत्यर्थः ।
 ततो ब्राह्मणमाह्वय सर्वशास्त्रार्थकोविदं ।
 आदित्यादिग्रहाः सर्वे नवरत्नप्रदानतः ॥
 विनाशयन्तु मे हृष्टाः क्षिप्रमेव भगन्दरं ॥

दानमन्त्रः ।

अनेन कर्मणा नूनं यथावद्विहितेन तु ।
 नरो नैरुण्यमाप्नोति नि.मन्दिग्धं भगन्दरो ॥

इति भगन्दरचरदानं ।

तथा । माणिक्यं वज्रमक्षितमवर्णं जातितः शुभं ।
 रक्तवस्त्रेण संवेष्ट्य खारिकापञ्चकोपरि ॥
 यदा विभवसारेण माणिक्यं यवपुञ्जके ।
 निधाय गन्धपुष्पाद्यैरर्चयेद्भक्तिपूर्वकं ॥
 ब्राह्मणं श्रुतमप्यत्र स्वाचारं संयतेन्द्रियम् ।
 धिनोतवेपमाह्वय भक्त्या प्रयतमानसः ॥
 सोयर्णेनोपवीतेन सम्यग्वस्त्राङ्गुनीयकैः ।
 पूजयित्वा तु विधिवत् कृतहोमाय पूर्ववत् ॥
 मन्त्रेणानेन विधिवत्तस्मै दद्याद्गुणो शुभं ॥
 देव शूर्यं जगन्नाथ सर्वलोकनमस्कृतं ।
 माणिक्यवज्रदानेन प्रणागय मम व्रणं ॥

० . . . दानमन्त्रः ।

व्रणाः शस्त्रेण वे पितृषु विपदिभ्येन संयुगे ।
तेऽपि शुद्धाः प्ररोहन्ति यथा प्रोक्तं तु वायुना ॥

इति व्रणघ्नरत्नदानं ।

वायुपुराणे ।

गलगण्डी गलद्रव्यहर्ता भवति मानवः ।
दानेन तत् प्रतीकारं वक्ष्यामि शृणु भास्कर ॥
माणिक्यं पद्मरागश्च वज्रं गोमेदमेव च ।
वैदूर्यं पुष्करागश्च सुक्ता मरकतं तथा ॥
एभिर्मातां प्रकुर्वीत सूत्रमप्यत्र राजतं ।
अलाभे मौक्तिकाद्यन्यतमैर्मातां प्रकल्पयेत् ॥
सर्वत्र राजतं सूत्रमिति देवैः प्रकल्पयेत् ।
ताम्रपात्रे विमिश्रित्य तिलानामुपरि न्यसेत् ॥
तिलानाञ्च परीमाणं द्वीणपञ्चकमिष्यते ।
यद्वा तदर्धमेव स्यात् स्वगत्या वापि कारयेत् ॥
महागान्तिं तथा कुर्यात् ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ।

महागान्तिः, नवग्रहगान्तिरित्यर्थः ।

आचार्य्यश्च शुचिर्दत्तः सर्वशास्त्रार्थतत्त्ववित् ।
तत्तदुपमम्ययः सर्वप्राणिहिते रतः ॥

एवम्विधं पूजयित्वा वस्त्र-मात्या-तुलेपनैः ।
 होमश्च कारयेत्तेन समिदान्यचरुत्कटं ॥
 आसत्त्वेनतधामन्त्रो गणानामिदमित्यपि ।
 मन्त्राः क्रमेण संयोज्याः सोमं राजानमित्यपि ॥
 मन्त्रेण स्विष्टकृतं दद्याद्भलगण्डो च वाग्यतः ।
 मन्त्रेणानेन विधिवत् प्राङ्मुखाय हृदङ्मुखः ॥
 मासेयं सर्वदेवत्या ब्रह्म-विष्णु-शिवादिभिः ।
 रुद्रादिलोकपालैश्च तथा सर्वामरैरपि ॥
 सततं कण्ठलग्ना या धारिता प्रीतिपूर्वकम् ।
 प्राङ्मणाय प्रदत्त्वेयं भलगण्डं व्यपोहतु ॥

दान मन्त्रः ।

ग्रहशान्तिः कृता येस्तु तेभ्यो दद्याच्च दक्षिणाम् ।
 पुण्याहवाचनं कृत्वा भुञ्जीत सह वन्धभिः ॥

इति भलगण्डप्रवरत्नदानं ।

अथालङ्कारदानं ।

ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे ।

द्विजातिभ्यस्तु योदद्यादलङ्कारान् समुज्ज्वलान् ।
 मोऽनकृतः स्वर्गलोके क्रीडत्यप्सरसाङ्गणैः ॥
 अलङ्कारप्रदानेन सुख्यः सुभगो भवेत् ।
 तथालङ्कारदानेन दीर्घमायुश्च विन्दति ॥

नराभरणदानेन तुष्टिं याति सदाशिवः ।
योपिदाभरणैर्दत्तैः प्रीयते हिमशैलजा ॥

महाभारते ।

युवाप्यधिकलाज्जोपि दधानोप्यज्वलं वपुः ।
विनालङ्कारसैर्नूनं न धत्ते मञ्जुलां श्रियं ॥
दुर्लभं मानुषं तावत्तत्रापि शुभविषया ।
तस्यापि भूषा तावत्सं जायते नरसत्तम ॥
एतत्सर्वं मनुष्याणां हृद्यैव स्यादभूषणं ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन प्रदद्याद्भूषणानि तु ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

मूर्धाभरणदानेन व्रजेन्मूर्धाभिपिक्ततां ।
कर्णजैः कर्णकीर्तिः स्यात्तस्मिन् कण्ठैरकुण्ठिता ॥
पाणिजैः प्रणिजैः स्यात्प्रघनैरजघन्यजः ।
जानुजैर्मनुजैः स्याच्चरणं चरणोद्भवैः ॥

नालङ्कृतेभ्यो नरपुङ्गवैभ्यः
परं नृलोके स्पृहणीयमस्ति ।
न लभ्यते तच्च विना प्रदाना-
दतः प्रदेयानि विभूषणानि ॥

दत्तलङ्कारदानं ।

अथ वस्त्रदानं ।

देवलः ।

कान्तियुक् सुभगः श्रीमान् भवत्यम्बरदानकृत् ।

नन्दिपुराणे ।

वस्त्रं यद्यर्थिने दद्याच्छुभ्रं वापि यदृच्छया ।

स भवेन्नवान् श्रीमान् बृहस्पतिपुरे वसेत् ॥

आदित्यपुराणे ।

योगिनाञ्च दरिद्राणां ये च वस्त्रप्रदा नराः ।

तेषां दिव्यानि वस्त्राणि सुगन्धीनि मृदूनि च ।

यातयैव प्रवहति सुगन्धोद्यमृतोपमः ॥

लिङ्गपुराणे ।

वस्त्रं जलं पवित्रञ्च दद्याच्च शिवयोगिने ।

स महाभोगमाप्नोति अन्ते योगश्च शाश्वतं ॥

महाभारते ।

वाससान्तु प्रदानेन स्वदारनिरतो नरः ।

सुवस्त्रस्य सुवेपथु भवतीत्यनुशुभ्रमः ॥

भविष्यत्पुराणे ।

मध्यमी तमवस्त्राणि प्रदद्यादहतानि च ।

स तेनैवानुसारेण प्राप्नोति विपुलं फलं ॥

विष्णुधर्मोत्तरात् ।

हंस उवाच ।

दानानामुत्तमं लोके वस्त्रदानं प्रकीर्तितं ।
 वासोहि सर्वदेवस्य सर्वप्रायोज्यमुच्यते ॥
 वस्त्रदाता सुवेपः स्याद्रूपद्रविणसंयुतः ।
 युक्तो लावण्य-सौभाग्यैर्नरोगय तथा द्विजः ॥
 नीलं रक्तं तथा जीर्णं न देयं ब्राह्मणस्य तु ।
 देयं वरं चाङ्गिरसलोकं याति बृहस्पतेः ॥
 दत्त्वा कार्पासिकं वस्त्रं स्वर्गलोके महीयते ।
 दत्त्वा सरोम तत्रापि फलं दशगुणं भवेत् ॥
 आविकं वसनं दत्त्वा भृगूणां लोकमाप्नुयात् ।
 छागं दत्त्वा चाङ्गिरसं सोमं दत्त्वा बृहस्पतेः ॥
 वसुनां लोकमाप्नोति कुशकौशेयवाससौ ।
 कृमिजञ्च तथा दत्त्वा सोमलोके महीयते ॥
 अग्निष्टोममवाप्नोति दत्त्वेव भृगुलोमिक ।
 दत्त्वा बल्कलज वासी वसुनां लोकमाप्नुयात् ॥
 समीचककदल्यादि दत्त्वा चैत्र तथाजिनं ।
 वारवाणमुरस्ताणं शिरस्ताणं तथैव च ।
 पादत्राणञ्च ददतः पृथग्यज्ञं फलं लभेत् ॥
 वस्त्रदानं यवित्रन्तु पिष्टृणामपितारणं ।
 कौसुमरक्तं दत्त्वा तु सोभाग्यमहदाप्नुयात् ।
 दानात् कुटुम्बरक्तस्य लावण्यं महदाप्नुयात् ॥

रङ्गैरन्यैश्च नीलैश्च रक्तं दत्त्वा सुखी भवेत् ।
 यथा यथा तु वस्त्रस्य भवतीह महार्घता ॥
 यथा यथा तु शुभता तथा पुष्पफलं महत् ।
 अन्येषामेव दानानामेतदेव प्रकीर्तितं ॥
 सर्व्वदो वस्त्रदः प्रीक्षीतः सर्व्वं च वस्त्रवान् ।
 अवाप्नोति च धर्मज्ञाः तद्धि तस्माद्विशिष्यते ॥
 वस्त्रदः सुचिरं कालं भुक्तादेवसुखं भुवि ।
 विमानेनार्कवर्णेन हंसयुक्तेन भास्यते ॥

मानुष्यमासाद्य भवत्यरोगः
 शोचान्वितः सौख्यपरोपहीनः ।
 जनाभिरामय तथा सुवेपः
 पूज्यश्च लोके विदुषां सदैव ॥

इति वस्त्रदानं ।

अथ शोचकीयात् ।

ईश्वर उवाच ।

वासोदानं प्रवक्ष्यामि समप्रीतिविवर्द्धनं ।
 आयुरारोग्यदं नृणां सौख्यहेतुकमुत्तमं ॥
 वस्त्रयुग्मं सितं सूक्ष्ममेकैकस्य प्रकल्पयेत् ।
 एकादशानां विप्राणां रुद्रैकादशरूपिणां ॥
 गन्ध-पुष्पैरलङ्कृत्य भोजयित्वा विधानतः ।
 उक्तमन्त्रमध्वतेभ्यस्तानि वस्त्रानि दापयेत् ॥

प्रसोद तु भवो नित्यमस्माकं कृत्तिवासनः ।
 वस्त्राण्यस्मात् प्रदत्तानि प्रतिगृह्णातु शङ्कर ॥
 दत्तेषु वस्त्रेषु नरस्तन्तुभिर्गणिताः समाः ।
 रुद्रतुल्यो बली भूत्वा रुद्रलोके महीयते ॥
 एकादशरुद्रनामानि, रुद्रैकादशतिसदानि द्रष्टव्यानि ।

इति रुद्रैकादशवस्त्रदानविधिः ।

अथ देवताभ्यो वस्त्रदानं ।

आदित्य पुराणे ।

वक्त्रैर्वस्त्रप्रदानेन ब्रह्मलोकं प्रपद्यते ।

नन्दिपुराणे ।

वासांसि तु विचित्राणि सारवन्ति रुद्रानि च ।
 स्नापितानि शिवे दद्यात् द्विकोपानि* नवाणि च ॥
 यावत्तद्वस्त्र तन्तूनां परिमाणं विधीयते ।
 तावद्वर्षसहस्राणि शिवलोके महीयते ॥

वाराह पुराणे ।

श्रीमाम्बराणि योदद्यात्पत्तीर्णानि च चक्रिणे ।
 कार्पासंजानि वा भक्त्या दद्याद्विज्ञानुसारतः ॥
 तत्र वाससि यावन्तस्तन्तूनां परमाणवः ।
 तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥

भविष्यत् पुराणे ।

यो वस्त्रं मानवे दद्यादहतं च महाधनः ।
स हेतिलोकमासाद्य बन्धते विदगैरपि ॥

देवी पुराणे ।

अण्डजैरण्डजैर्वापि वस्त्रै रभ्यर्थं शैलजा ।
सम्भूत्याभरणैः शक्र चक्रवर्त्तिलभाषु यात् ॥

अथ शोकहरवस्त्रदानं ।

तत्र ब्रह्मवीधायनः ।

विघ्नकर्त्ता च भक्ष्याणां शोकौ भवति मानवः ।
तस्य कर्मविपाकीत्यं व्याधिनाशनमुत्तमं ॥
दानं वक्ष्याम्यशेषेण सर्वशोकविनाशनं ।
धौमवस्त्रं समानीय बद्धमूल्यं यदर्हति ॥
मुक्ताफलानि वस्त्रोद्यादस्त्रप्रान्ते समन्ततः ।
कुङ्कुमेनाङ्कितं सम्यक् कर्पूरागुरुधूपितं ॥
तण्डुलोपरि संस्थाप्य तण्डुलांश्च स्वशक्तिः
उपचारैः षोडशभिराचार्यः पूजयेन्मुदा ।
युवं युवासुवासाभ्यां मन्त्राभ्यां पूजनं विदुः

युवंवस्त्राणीत्येकः ।

युवासुवासा इत्यपरोमन्त्रः ।

होमश्चापि प्रकुर्वीत समिदाज्यतिलैरपि ।
उदुदस्त्र इदं विष्णुरापस्मिन् सप्त इत्यपि ॥
मन्त्रैः क्रमेण जुहुयात् स्विष्टिकृच्च यदस्य च ।
यदस्यकर्म्मणोत्परीरिषं इति मन्त्रेण होमः ॥
हुत्वा हुत्वा च सम्पातान् पात्रे सर्वान्निवेश्य तु ।
संख्या चाष्टोत्तरशतं अष्टाविंगतिरेव च ॥
सम्पातेनाङ्गमज्वा च सर्वमेव हि रोगिणः ।
अक्षिभ्यामिति सूक्तेन यथा सिद्धं तथैव च ॥
वाससां मार्जनं कुर्यान्मार्जयेद्भूमिश्चलैः ।
आचार्यायाय तदस्त्रं दद्याच्छीकी सदक्षिणं ॥
मन्त्रेणानेन विधिवदक्षिणाभिमुखः शुचिः ।
ऋषीणां प्रवरोगकृत्यो लीपासुद्रापतिः प्रभुः ।
सौमवस्त्रप्रदानेन तुष्टो व्याधिं व्यपोहतु ॥

दानमन्त्रः ।

ब्राह्मणेभ्यस्तथान्येभ्यो दद्यात्तथा च दक्षिणां ।
ततः स्नातः शुचिर्भूतो वस्त्रमास्योपशोभितः ।
ब्राह्मणे र्वभ्युभिः सार्द्धं भुञ्जीतातीवभक्षितः ॥

इति वस्त्रदानं ।

अशोणीपदानं ।

नन्दि पुराणे ।

उष्णीषदायिनो मर्त्या जायन्ते सुकुटीज्वलाः ।
विस्तीर्णराजवंशे तु सितकृवाग्रनक्षणाः ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

उष्णीषाणि विचित्राणि यः प्रदद्याद्विजातिषु ।
रक्तानि घाघ श्वेतानि कौसुमान्यथ वा पुनः ।
स मौन्दर्यं परं प्राप्य वनितावल्लभो भवेत् ॥
सुकेशाः सुमुखा राजन् ग्रस्मादुष्णीषदायिनः ।
तस्मात् तेषां प्रदानेषु प्रयतस्व महाभुज ॥

अथोष्णीषट्दानं ।

आह काश्यपः ।

और्ण प्रावरणं योपि भक्त्या दद्याद्विजातये ।
सोपि याति परां सिद्धिं मर्त्यैरन्यैः सुदुर्लभं ॥
यस्त्वकिञ्चनहन्तिभ्यस्तपस्विभ्यः प्रयच्छति ।
और्णप्रावरणं दिव्यं शीतवातातपापह ।
निरस्तसर्वदुःखीषी जायते स महाधनी ॥

वज्रि पुराणे ।

नवं सूक्ष्म सुविपुलं यः प्रयच्छति कम्बलं ।
शीतार्दिने द्विजेन्द्राय तेषां मार्गसुखप्रदः ॥

नारदीयपुराणे ।

फल पुष्पैः सुगन्धैश्च ताम्बूलान्धैः सुविस्तरैः ।
 दर्पणैः पदत्राणैश्च नानाद्रव्यैर्विभूषणैः ॥
 चतुष्कोणेषु संस्थाप्य यथाशक्ति युधिष्ठिरः ।
 दृत-कुङ्कुम गोधूम पूर्य पात्रं जलस्य च ॥
 शय्यां संपूजयित्वा तु मङ्गलतो मत्परायणः ।
 कृताञ्जलिपुटो भूत्वा कुर्याच्छ्रद्धाप्रदक्षिणं ॥
 नमः प्रमाण्यैर्देव्येति प्रणम्य च चतुर्दिश ।
 ब्राह्मणाय हरिद्राय श्रुताध्यायनशालिने ॥
 तथा प्रज्ञानविदुषे शय्यां दद्याद्विचक्षणः ।
 तस्य दानस्य यत्पुण्य विमानं कनकीज्वलं ॥
 नानारत्नसमाकीर्णं नानापुष्पसमन्वितं ।
 नानादिव्यापसरःसेव्यं नानारत्नैः समावृतं ॥
 नानाद्रव्योपसंयुक्तं विमानमधिरोहति ।
 तस्मादिन्द्रपुर गच्छेत् सेव्यमानोऽप्सरोगणैः ॥
 पट्टिर्वर्षसहस्राणि क्रीडयित्वा यथासुखं ।
 इन्द्रलोकात्परिभ्रष्ट इह लोके नृपो भवेत् ॥
 पट्टियोजनविम्बोर्णो स्वामी भवति मण्डले ।
 धर्मेष्टी जित भूत्वथ तेजस्वी रूपवांस्तथा ॥

महाभारते ।

शय्यामाप्सरणीपेता सुप्रच्छादनसंहतां ।
 प्रदद्याद्यस्तु विप्राग्न शृणु तस्यापि यत्फलं ॥
 सुहृत्पः सुभग. फीमाम् श्लोसहस्राभिसहतः ।

दगयपमङ्गस्त्रानि मर्गलोके महीयते ॥

भविष्योत्तरे ।

गय्यादानं प्रवक्ष्यामि तव पाण्डुकुलोद्दह ।
यान्दत्त्वा शिवभागी स्यादिह लोके परत्र च ॥
गय्यादानं प्रगंसन्ति सर्वदेव द्विजोत्तमाः ।

अनित्यं जीवितं यस्मात्पयात् कोन्यः प्रदास्यति ॥

तावत् स बन्धुः स पिता यावज्जीवति भारत ।

मृतोमृत इति ज्ञात्वा क्षणात् चेहो निवर्त्तते ॥

तस्मात् क्षयं प्रदातव्यं गय्या-भोज्य-जलादिकं ।

आत्मैव चात्मनो बन्धुरिति संश्लिष्य चेतसि ॥

आत्मैव यदि नात्मानं दानभोगैर्न पूजयेत् ।

कोऽन्यो हिततरंस्तस्माद्यः पयात् पूजयिष्यति ॥

तस्माच्छ्रद्धया समासाद्य सालदारुमयीं दृढां ।

दन्तपत्रचितां रम्यां हेमपट्टैरलंकृतां ॥

हंसतूलीप्रतिच्छद्यां शुभगण्डीपधानकां ।

प्रच्छादनपटीयुक्तां धूप-गन्धादिवासितां ॥

तस्यां संस्थापयेत्तैमं हरिं लक्ष्मण समन्वितं ।

उच्छोर्पके दृतमृतं कलशं परिकल्पयेत् ॥

लक्ष्मी-नारायणरूपन्तु, देवतादान प्रकरणस्थित लक्ष्मीनारा-

यणदाने द्रष्टव्यं ।

विश्वेयः पाण्डवयेष्ठ सनिद्राकलशोबुधैः ।

ताम्रूल-कुङ्कुमा-चीद-कर्पूरा-गुरुचन्दनं ॥

दीपिको-पानहच्छत्रं चामरा-सन-भाजनं ।
 पाख्येषु स्थापयेद्भक्त्या सप्तधान्यानि चैव हि ॥
 शयनस्थस्य भवति यदन्यदुपकारकं ।
 भृङ्गारकरकाद्यन्तु पञ्चवर्णवितानकं ॥
 शय्यामेवंविधां कृत्वा व्राह्मणायोपपादयेत् ।
 सप्तत्रोकाय संपूज्य पुण्येऽङ्गि विधिपूर्वकं ॥
 यथा न कृष्णशयनं शून्यं सागरजातया ।
 शय्या ममाप्यशून्यास्तु तथा जन्मनि जन्मनि ॥
 यस्मादशून्यं शयनं केवस्य शिवस्य च ।
 शय्या ममाप्यशून्यास्तु तथा जन्मनि जन्मनि ॥
 दत्त्वेन तत्पुण्यममलं प्रणिपत्य विसर्जयेत् ।
 एवं शय्याप्रदाने तु विधिरेव प्रकीर्तितः ॥
 स्वर्गं पुरन्दरगृहे सूर्यपुञ्जालये तथा ।
 सुखं वसत्यसौ जन्तुः शय्यादानप्रभावतः ॥
 सूर्यपुञ्जालये चैव तथा वैवस्वते पुरे ।
 पीडयन्ति न तं याम्याः पुरुषा भौषणाननाः ॥
 न धर्मेण न शीतेन बाध्यते स नरः कश्चित् ।
 अपि पापसमायुक्तः स्वर्गलोकं स गच्छति ॥
 विमानवरमारुढः सेव्यमानोऽप्सरोगणैः ।
 आहृतसंभ्रवंयावत्तिष्ठेत् पातकवर्जितः ॥

शय्याप्रदानममलं तव पाण्डुपुत्र
 संकीर्तितं सकलसौम्यविधानभूतं ।
 यो वै ददाति विधिवत् स्वयमेव नाके

कल्पं विकल्परहितः स विभाति मर्त्यः ॥

अथ शिवशय्यादानं ।

शिवधर्मात् ।

हंसतूलीसमायुक्तां मृदुखट्टां मलंकृतां ।

सर्वोपकरणोपेतां शिवशय्यां निवेदयेत् ।

शिवं देवीसमायुक्तं पौष्टं कृत्वा निवेदयेत् ॥

शिवदेवीरूपन्तु देवतादानप्रकरणस्थितसमामहेन्द्रदाने-
द्रष्टव्यं ।

शिवज्ञानार्थतत्त्वज्ञे आचार्ये च दयान्विते ।

संपूज्य गन्धपुष्पाद्यैर्बस्त्रानङ्गारचामरैः ॥

भक्ष्यभोज्यैरग्रेष्वेव ततः शय्यां निवेदयेत् ।

तद्रूपांतूलीवस्त्राणां परिसंख्या तु यावती ।

तावद्वर्षसहस्राणि रुद्रलोके महीयते ॥

अथ सूर्यशय्यादानं ।

भविष्यत् पुराणे ।

हंसतूलीसमायुक्तां मृदुखट्टां सुकल्पितां ।

सर्वोपकरणैर्युक्तां सूर्यशय्यां प्रकल्पयेत् ॥

राज्ञीदेवीसमायुक्तां ततः शय्यां निवेदयेत् ॥

सौरज्ञानार्थतत्त्वज्ञमाचार्यन्तु दयान्वितं ।

संपूज्य पुण्य-गन्धाद्यैर्वस्त्रा-लङ्कार-चामरैः ।

भक्ष्यभोज्यैस्तथापेयैरनेकरससंयुतैः ॥

राज्ञीरूपमुक्तं विश्वकर्म्मणा ।

राज्ञी च द्विभुजा कार्या हरिणी च किरीटिनी ।

वरदश्च निजे पाणौ विभ्रती पद्मजस्थितेति ॥

तदर्णातूलवस्त्राणां परिसंख्या तु यावती ।

तावद्युगसहस्राणि सूर्यलोके महीयते ॥

सौरादि सर्वलोकेषु मुक्ता भोगानभीषतः ।

क्रमादागत्य लोकेऽस्मिन् राजा भवति भूतले ॥

अथासनदानं ।

लिङ्ग पुराणे ।

आसनं शयनञ्चैव यो ददाति यशस्विने ।

समं सर्वेषु भूतेषु तस्य दुःखं न विद्यते ॥

स्कन्द पुराणे ।

आसनं यः प्रयच्छेत् सम्बोतं ब्राह्मणाय वै ।

स्याराज्यं स्यान्माप्नोति तेजस्वी विगतज्वरः ॥

आदित्य पुराणे ।

सुगन्धचिचामरणीपशोभितं

यम्वासनं वेदविद्रे प्रदद्यात् ।

अमाधिपत्यं लभते स शीघ्रं
कुले महत्त्वं स लभेत्समयं ॥

विष्णुः ।

आसनं दानस्य स्थानमिति ।

फलमिति शेषः ।

अथ दर्पणदानं ।

मार्कण्डेय पुराणे ।

दर्पणं यो नरो दद्यात् निर्मलञ्च द्विजातये ।
स चन्द्रलोकमासाद्य मीदते शरदां गतं ॥

नन्दिप्रोक्ते ।

शिवस्य पुरतो दद्याद्दर्पणं चारु निर्मलं ।
पर्यन्तशीभितं कृत्वा श्वेतमाल्यैः सचन्दनैः ॥
चन्द्रांशुनिर्मलः श्रीमान् सुभगः कामरूपधृक् ।
कल्यायुतसहस्राणि रुद्रलोके महीयते ॥

ब्रह्मपुराणे ।

चन्द्रमण्डलसङ्काशं नक्षत्रे विष्णु देवते ।
द्वादशां पुण्यकाले वा विष्णुं सम्पूज्य भक्तिः ॥
दर्पणं यो नरो दद्यात् स्रक्-चन्दन विभूषितं ।
रूपवान् सुभगः श्रीमान् ज्ञानवान् जायते नरः ॥

अथ चामरदानं ।

महाभारते ॥

यस्तु भक्त्या द्विजाद्येभ्यो दद्याच्चामरमुज्ज्वलं
स भूपत्यमवाप्नोति निःशेषावनिमण्डले ॥

वायुपुराणे ।

चामरं चामरेशाय यः शिवाय निवेदयेत् ।
स सर्वकामसम्पूर्णः स्वर्णशैलतले वसेत् ॥
मायूरचामरं योपि शिवाय निवेदयेत् ।
स विमानवरारूढो वीज्यतेऽस्मरसाङ्गणैः ॥

पद्मपुराणे ।

प्रदाय चामरवरं यदया विष्णवे नरः ।
परम्यदमवाप्नोति यत्पुनरपि दुर्लभम् ।
एतत्सर्वोपचारेभ्यो देवदेवस्य वल्लभम् ॥

अथ वितानदानम् ।

कालिकापुराणे ।

चन्द्रोदयं सुवोस्तोर्णं वर्षकैरिद्वितं तथा ।
मलम्बिमुक्तास्तवकैः शोभितं रत्नसदुलम् ॥

सुरक्र पटसूत्रादिवस्त्रसम्बन्धवन्धुरम् ।
 सर्वतोभद्रमुप्यानां मण्डलानाम्बिभक्तिभिः ॥
 विराजितं तथा चित्रपत्रवल्लीसमाकुलम् ।
 यक्ष-राक्षस-गन्धर्व-किन्नरहन्धमूर्तिभिः ॥
 त्रिगुहिताभिर्य परितो महाविष्णयकारकम् ।
 एवमिधं वित्तानं यो विधायाय द्विजन्मने ॥
 शिवाय विष्णवे वायु पुण्येऽङ्गि प्रतिपादयेत् ।
 म समुद्धरते नूनमात्मनः पूर्वपूर्वपान् ॥
 स्वयं शिवपुरे रम्ये भोगान् भुञ्जा मनोरमान् ।
 क्रमादागत्य लोकेऽङ्घ्रिन् सुखी ज्ञानो धनो भवेत् ॥

पद्मपुराणे ।

चन्द्रोदयन्तु यो भक्त्या प्रयच्छति स पुण्यधोः ।
 न तस्य त्रैयसामन्ताः कदाचिदपि जायते ॥

अथ गन्धदानं ।

संवर्तः ।

गन्धानाभरणाय यः प्रयच्छति धर्मवित् ।
 म सुगन्धामोदयुक्तो यत्र तत्रापि जायते ॥

बृहद्पुराणे ।

नरः सुगन्धदेहस्य गन्धदानादवाप्नुयात् ।
 भोगवान् जायते नित्यं शरीरं नाप्य तप्यति ॥

पद्मपुराणे ।

अनुलेपनगन्धानां प्रदानेन हि मानवः ।
न कदाचिन्ननोदाहं देहे वा दाहमश्रुते ।
सुगन्धप्रदानेन लोकममरमां व्रजेत् ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

अनुलेपनदानेन रूपवानभिजायते ।
नरयन्दनदानेन सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
सौभाग्यकारकं प्रोक्तं प्रदानं कुटुम्बस्य तु ।
तथा कर्पूरदानेन सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥
सृगर्धप्रदानेन यगसा भुवि राजते ।
यक्षकर्मदानेन साम्राज्यं प्राप्यमश्नुते ॥

अथ ताम्बूलदानं ।

भविष्यत्पुराणे ।

ताम्बूलं यो मरो दद्यात् प्रत्यहं निधमाश्रितः ।
देवेभ्योऽथ दिजातिभ्यो महाभाग्यं ममश्रुते ॥
२६ समारिणा लोके मनुष्यत्वं शुद्धमभं ।
ताम्बूलदानात्तद्वृणामनायामेन आयते ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

ताम्बूलमज्ज्वल दद्याद्यो विप्रेभ्य ममादितः ।

शिवाय केशवायथ नाकलोके स पूज्यते ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

ताम्बूलस्य प्रदानेन सौभाग्यमपि विन्दति ।

दत्त्वा जातीफलं विप्राः सफलां विन्दति क्रियां ॥

सुखवासप्रदानेन सुखसौगन्ध्यमाप्नुयात् ।

अथ पुष्पदानं ।

महाभारते ।

मनो ह्लादयते यस्माच्छ्रियं चापि ददाति यः ।

तस्मात्सुमनसः प्रोक्ता नरैः सुकृतकर्मभिः ॥

देवताभ्यः सुमनसो यो ददाति नरः शुचिः ।

सर्वकामानवाप्नोति प्रेत्य स्वर्गे महीयते ॥

तस्मात्सुमनसः प्रोक्ता यस्मात्सुपुण्यं देवताः ।

यं यमुद्दिश्य दीयेरन् देवे सुमनसः प्रभो ।

मङ्गलार्थं स तेनास्य प्रीतो भवति दैत्यप ॥

नन्दिपुराणे ।

धूपदः सुरभिर्नित्यं पुष्पदः सुभगः सदा ।

तस्माद्देवाय विप्राय दातव्यं तत् सुखार्थिभिः ॥

निम्नपुराणे ।

पुष्टिर्भवेत् सदाकालं प्रदानादस्य मास्ययोः ।

यमः ।

देवतापुष्पदानेन जायते श्रीसमन्वितः ।

जर्वाङ्गतिर्नैवाप्नोति यद्य धूपप्रदो नरः ॥

विश्वामित्रः ।

देवाः सुमनसो नित्यं नरैः पुष्पफलार्घ्यभिः ।

किमस्ति दैवतत्तादृक् यत् पुष्पैर्न हि तुष्यति ॥

अथ गीतादिदानं ।

नन्दिपुराणे ।

श्री गीत-वाद्यं दद्यात्तु ब्राह्मणाय सुवृत्तिमान् ।

स गन्धर्वपुरे गच्छेदसेत् तत्र युगचयं ॥

स्कन्दपुराणे ।

गायन् याति पिवन् याति खादन् याति गृहं यया ।

श्री भोजनस्य विलासो विप्राणां गेयमाचरेत् ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

देवतायतने यस्तु ब्राह्मणानां गृहेषु वा ।

गायन् गीतं सुमधुरं गन्धर्व्याणां पुरे वनेत् ॥

यातीत्यविद्यया राजन् प्रीणयन् द्विजदेवताः ।

स स्वर्गलोकमाभास्य देवतार्घ्यं विनोदते ॥

देवताये द्विजाये वा श्री नित्यं नृत्यमाचरेत् ।

विनोदयन्ति तं स्वर्गे नित्यमस्मदभाङ्गनाः ॥

यो गीत वाद्य-नृत्यानि मूल्यं दत्त्वा तु कारयेत् ।
 स शक्रभवने तिष्ठे द्यावदाहृतसंप्लवं ॥
 यो वापि मुखवाद्येन विनोदयति देवतैः ।
 स धौतकल्पापमलः स्वर्गं याति न संशयः ॥
 वचनेन प्रियेणाथ यः प्रीणाति च मानवान् ।
 विमंस्तरमना भूत्वा यः स्तौति गुप्तिनो गुणान् ॥
 स्वोयैः परकृतैर्वापि यस्तीव्रैः स्तौति देवतां ।
 तस्य पुण्यवतः पुण्यमगण्यं केन गण्यते ॥

अथ छत्रोपानहदानं ।

हहस्पतिः ।

असिपत्रवनं मार्गं चुरधारासमन्वितं ।
 तीक्ष्णातपश्च तरति छत्रा-पानतृप्तदो नरः ॥

आदित्य पुराणे ।

निटाघकाले वर्षायां छत्रं यः सम्यग्यच्छति ।
 नाम्य कयिष्मनोदाह कदाचिदपि जायते ॥

महाभारते ।

उपानहो प्रयत्नादयो ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ।
 मर्दते कण्टकान् मर्षान् विपमान् मन्तरत्यपि ॥
 गकटन्दम्यमंयुक्तं दत्तं भवति तेन वै ।
 यान्नान्नतरोयुक्तं तस्य मार्गं विगम्यते ।

उपतिष्ठन्ति कौन्तेय रौप्य-काञ्चनशोभनं ॥

ब्राह्मणाय सुशोलाय यो दद्यात् काष्ठपादुके ।

स वाहनेनैदब्धेन दिवं गच्छति भोगवान् ॥

सूर्य्यकरसन्ततरेणुकादर्शनकोपितस्य जमदग्नेः सूर्य्येण सह

सम्वादे

सूर्य्य उवाच ।

महर्षे शिरसस्त्राणं ह्यत्रं मद्रश्मिवारणं ।

प्रतिष्ठद्भोष्य पद्माक्ष चाणं त्वं चर्मपादुके ॥

अथ प्रभृति चैवैतल्लोकेषु प्रचरिष्यति ।

पुण्यकेषु च कालेषु परमलयमेव च ॥

उपानच्छत्रमेतहै भूर्य्येणैह प्रवर्त्तितुं ॥

पुण्यमेतत्तु विद्यातं त्रिषु लोकेषु भारत ।

तस्मात् प्रयच्छ विप्रेभ्यश्चोपानह मुत्तमं ।

धर्मस्ते मुमहान् भावी न मे त्रास्ति विचारणा ॥

ह्यत्रं हि पुरुषव्याघ्र यः प्रदद्याद्विजातये ।

शुभ्रं शतशलाकं चै स प्रेत्य सुखमेधते ।

शकलोके स वसते पूज्यमानो द्विजातिभिः ॥

अप्सरोभिश्च सततं देवैश्च भरतर्षभ ।

दक्षमानाय विप्राय यः प्रयच्छत्युपानहो ॥

स्नातकाय महाबाहो मंगिताय द्विजातये ।

मोषि लोकानवाप्नोति देवतैरपि पूजितान् ॥

शोणोके वसते काश्यं प्रतिष्मर्गे तु भारत ।

एतत्ते भरतयेष्ट मया कार्त्स्न्येन कीर्तितं ॥
छत्रोपानहदानस्य फलं भरतसत्तम ।

वज्रपुराणे ।

घर्म-वर्षा-तपत्राणं छत्रं दद्याद्विजातये ।
सर्व्वव्याधिविनिर्मुक्तः श्रियं पुत्रांश्च विन्दति ॥
विमानेन च दिव्येन किङ्किणोजाल मालिना ।
महेन्द्रभवनं याति सेव्यमानोऽप्सरो गणैः ॥
दद्यात्तन्नाय विप्राय यः प्रयच्छत्युपानहौ ।
न तस्य मनसोदाहः कदाचिदपि जायते ॥
यानमश्वतरीयुक्तं तस्य हेममयं शुभं ।
उपतिष्ठति विप्रर्षे सर्व्वरत्नविभूषितं ॥

निङ्गपुराणे ।

वर्षासु छत्र दानेन तथा शीघ्रे च नारद ।
सर्वाच्चादयुतास्त्ये स्युः सर्व्वकामैश्च संयुताः ॥
पुत्रान् श्रियं च नभते यच्छत्रं संप्रयच्छति ।
चक्षुर्व्याधिं न नभते यज्ञभागमथायुते ॥
लक्ष्म्याश्च विपमाश्चैव स च मोक्षमवाप्नुयात् ।
एवमाह महाभागः प्राणिस्त्यो भगवानृषिः ॥

कात्यायनः ।

वात वर्षा तपत्राणं छत्रं दद्याद्विजातये ।

दानखण्डं १३ अध्यायः ।] हेमोद्रिः ।

स मूर्ध्वव्याधिरहितः श्रियं पुत्रांश्च विन्दति ॥

देवलः ।

छत्रदृष्ट्यायया याति यानेनोपानहप्रदः ।

यमः ।

छत्रदीर्घमाप्नोति गृहदीनगरं तथा ।

जमदग्निः ।

दक्षमानाय विप्राय चः प्रयच्छत्युपानहो ।

स्नातकाय महाबाहो संगिताय द्विजातये ॥

सोऽपि श्लोकानवाप्नोति दैवतैरपि पूज्यते ।

गोश्लोके स सुदायुक्तो वसत्यपि हि भारत ॥

अत्रिः ।

व्याहकालेषु यो दद्याद्भीजनस्य उपानहो ।

तस्य वै विपुलं पुण्यमन्नदानफलं नभेत् ॥

स्कन्दपुराणे ।

यः प्रयच्छेद्दिजेन्द्राय उपानतु-काष्ठपादुके ।

स मरुग्नेन महता सुखं याति भवमासयं ॥

अथ पात्रदानं ।

स्कन्दपुराणे ।

भाजनं यः प्रयच्छेत्तु रेभं रत्नविभूषितं ।

सोऽप्सरःगतसंकोर्णविमाने दिवि मोदते ॥
 राजत यः प्रयच्छेत्तु विप्रेभ्यो भाजनं शुभं ।
 स गन्धर्व्वपदं प्राप्य उर्व्वश्या सह मोदते ॥
 ताम्रं यो भाजनं दद्यात् ब्राह्मणेभ्यो विशिष्यतः ।
 स भवेत् यक्षराजस्य प्रभुर्व्वलसमन्वितः ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

तैजसानि तु पात्राणि दत्त्वा सुनयनानि च ।
 पात्रमेति च कामानां लावण्यसामुद्राग्रहत् ॥
 तैजसानि तु पात्राणि सतैलानि प्रयच्छतः ।
 आरोग्यमुत्तमं प्रोक्तं लावण्यमपि चोत्तमं ॥
 तैजसानि तु पात्राणि सघृताणि प्रयच्छतः ।
 आरोग्यमुत्तमं प्रोक्तं स्वर्गे वासस्तथा दिजाः ॥
 तजसानितु पात्राणि समधूनि प्रयच्छतः ।
 लावण्यं मुत्तमं प्रोक्तं श्रीभाग्यमपि चोत्तमं ॥

अथ रुक्मादिपात्रदानं ।

कालिकापुराणे ।

रोक्मं क्षीरान्वितं पात्रं दधिपूर्णञ्च राजतम् ।
 मोक्तिकानां शतं योष्य यस्तमुष्मं निवेगयेत् ॥
 ततः पुण्याहयाद्येन जयगण्ढादिमङ्गलैः ।
 हरिश्चैवार्चयेत् यद्वात् स्याद्य मोदर्थवद्भजे ।
 विष्णुरूपमुक्तान्, तुला पुरुष दाने ॥

तत्तुस्तत् पात्रमादाय वाद्यब्रह्मस्त्रैः स्वयं ।
 कुर्यात् प्रदक्षिणं तस्मै विष्णवे प्रभविष्णवे ॥
 ततश्चामर्ग्यं विधिवत् पूजयेत् विशेषतः ।
 एवं विप्रन्तु संपूज्य प्रणम्य च क्षमापयेत् ॥
 ब्राह्मणानपरान् भोज्य दक्ष्येद्यैव काञ्चनं ।
 व्रतिनयान्नदानेन वस्त्राद्यैः पूज्य तर्पयेत् ॥
 दीना-न्ध-क्षपणामाञ्च अनिवार्यीदनं ददेत् ।
 उपोष्यैकादशीं शक्तां माघमासे तु पूर्यिमां ॥
 कुर्याद्विधिमिमं सम्यक्स हरेस्तु व्रजेत्पदं ।
 उपहसन्ति यो देवान् ब्राह्मणाञ्च तपस्विनः ॥
 पात्ररूपव्रतक्षेदं न देयन्तेषु कर्हिचित् ।
 बुद्धि-रूपप्रदं चायुर्जन-सौभाग्य-सम्पदा ॥
 पुषदं सुखदं चैव विधिना चरितन्निवदम् ।
 व्रतस्यास्य प्रवक्तारं श्रमवृत्तं गुणान्वितं ॥
 पूजयेन्नृतिकामार्ग्यं पादुका-वस्त्र-काञ्चनैः ।
 रौक्ममाज्ययुतं चाद्य पात्रं नीलमण्ययुतं ।
 प्रभावे तु तथा हेम्नः कर्पाह्मनाम्बरार्चितं ॥

नीलमणेरभावे कर्पाह्ममात्रेण हेम्ना भूषितमध्यभागं
 विधेयं ।

वस्तुयुग्मं नवं सूक्ष्मं पुष्पप्रकरचर्चितं ।
 आनीय तत्र तत्पात्रं शुभो देये निवेशयेत् ॥
 ततो जागरणं कुर्याद्भोत-वाद्यदिमङ्गलैः ।
 प्रभाते तत्रयेत्यात्रं हरेरायतनं महत् ॥

स्राप्य घीरादिभिर्देवं विष्णुं सम्पूज्य चैव तु ।
 निवेदयेत्तु तत्पत्रं प्रीयतामित्युदीरयेत् ॥
 ततो नानाविधैर्मर्त्यैः सुगन्धेनोदनेन च ।
 दधिखण्डाद्ययुक् दत्त्वा नैवेद्यं बलिं हरेत् ॥
 ततो नत्वा गृहं गच्छेद्भत्वा च प्रणमेत् पुनः ।
 प्रणम्य भोजयेद्भत्तया प्रतिनय द्विजैः सह ॥
 दीनान्ध-क्षपणानाञ्च सर्व्वेपामनिवारितं ।
 आचार्य्यं हेमवस्त्राद्यैर्दत्तयेद्विधिवत्तदा ॥
 यथा शक्त्या पराञ्चैव दीर्घमायुर्जिजीविषुः ।
 एतत्पत्रप्रतं ज्ञेयं शुद्धं चात्रप्रकाशितं ॥
 न देयं दुष्टवृद्धीनां द्विपतां पापकर्मणां ।
 वैष्णवे शिवभक्तेषु सौरे भागवते सदा ॥
 देयमेतद्विधानेन आयुर्धनविहङ्गये ।
 ये द्विपन्ति नरा मूढा विष्णुं वाथ वृषध्वजं ॥
 ते नूनं विष्णुभक्तास्ते विष्णुं चैव हरन्ति ये ।
 अनेनापि व्रतेनैव प्राप्य तत्पदमुत्तमं ।
 मोदते सुचिरं कालमायुष्मान् धनवानिह ॥

अथ भाण्डदानं ।

यशिष्ठः ।

दाता ताम्रस्य भाण्डानां रत्नानां भाजनं भवेत् ।

लिङ्गपुराणे ।

ताम्बा-यसानां भाण्डानां दाता यच्चाधिपो भवेत् ।
स भवेत् च परं स्थानं युज्यते च महायिया ॥

ब्रह्मपुराणे ।

श्रीदुम्बराणि भाण्डानि यो दद्यादायसानि वा ।
महतीमृदिमाप्नोति दुर्लभां चिदशैरपि ॥

वायुपुराणे ।

स्वर्णरूप्यमयं भाण्डं देवतार्थं ददाति यः ।
कुयेरलीकमासाद्य मोक्षते बहुवक्त्ररान् ॥

अथापाकदानं ।

भविष्योत्तरात्-

युधिष्ठिर उवाच ।

तन्मे कथय देवेश येनं दत्तेन मानवाः ।
बहुपुत्री बहुधनी बहुभृत्यश्च जायते ॥

श्रीभगवानुवाच ।

पुरा भारतवर्षेऽस्मिन् राजासीदभुवाहनः ।
पितृपैतामहं तेन राज्यं प्राप्तमकण्टकम् ॥
न तस्य देशे विद्वांसो न च वैरिभयं भयं ।
शरीरोत्तमा महाव्याधिः न चैवान्तरदायकः ॥
तस्यैवं कुर्वन्तो राज्यं पूर्वकर्माजितं शुभं ।

नास्ति भृत्यो भारसहः सर्व्वराज्यधुरन्धरः ॥
 न पुत्रः प्रियकृत् कश्चिन्न मन्त्री मधुराक्षरः ।
 न मित्रं कार्य्यकरणे समर्थो न सुहृत्तेधा ॥
 न भोज्यसमये प्राप्ते भोजनं सार्व्वकामिकं ।
 न पत्रफलसंयुक्तं नाम्बलं वसनं न च ॥
 न धनं जनसम्बन्धं कारितो रत्नसङ्घयः ।
 तस्यैवं कुर्व्वतो राज्यमव्याहृतिविचेष्टितं ॥
 अथैकस्मिन् दिने विप्रः पिप्पलादोऽति विश्रुतः ।
 आजगाम महायोगी राज्ञः पार्श्वं महामतिः ॥
 तमागतं मुनिं दृष्ट्वा राज्ञो राज्ञी शुभावतीः ।
 पादार्घासनदानेन सर्व्वथा तमपूजयेत् ॥
 तत् कथान्ते च कस्मिद्वित् तमुवाच शुभावती ।
 भगवन् राज्यमेतन्मै सर्व्वबाधाविवर्जितं ॥
 कस्मात् भृत्याः पुत्रा वा मन्त्रि-मित्रादिकं द्विज ।
 भोगावाप्तिर्न च तथा सर्व्वकालातिसायिनी ॥

पिप्पलाद उवाच ।

यद्येन पूर्व्वविहितं तदसौ प्राप्नुते फलं ।
 कर्मभूमिरियं राज्ञि नात शोचितुमर्हसि ॥
 न तत् कुर्व्वन्ति राजानो दायादा न च शत्रवः ।
 न बान्धवा न मित्राणि यद्येन च पुरा कृतं ॥
 तस्माद्भवद्विर्य्यदत्तं प्राप्तं तद्राज्यमुत्तमं ।
 भृत्य-मित्रादि-सम्बन्धो न दत्तः प्राप्यते कुतः ॥

शुभावत्तुवाच ।

इदानीमपि विप्रर्षे कस्मात्तद्विपदिश्यते ।
 येन मे वहवः पुत्रा धनं भृत्या भवन्ति च ॥
 मित्रं वा बन्धुयोगो वा व्रतं दानमुपोषितं ।
 कथयस्वामलमते येन सम्पद्यते सुखं ॥
 ततः स कथयामास पिप्पलादो द्विजोत्तमः ।
 आपाकाख्यं महादानं सर्वसम्पत्प्रदायकं ॥
 यदया कुरुशाहूँस नारी वाप्यथ वा पुमान् ।
 येन दत्तेन भाग्यानां बहूनां भाजनं भवेत् ॥
 ततः श्रुत्वा ददौ राजा आपाकं दानमुत्तमं ।
 लभेत् पुत्रान् बहून् भृत्यान् मन्त्रिमित्रं सुहृज्जनं ॥

श्रीभगवानुवाच ।

आपाकाख्यं महादानं कथयामि युधिष्ठिर ।
 दत्तेन येन कामानां पुत्रा भवन्ति भाजनं ॥
 ग्रहताराबलं लब्ध्वा कुम्भकारश्च पूजयेत् ।
 वासीभिर्भूषणैश्चैव पुण्यैद्यागुरुचन्दनैः ॥
 ब्रूयात्तद्येदं सामान्यं यथा तुष्टोऽभिजायते ।
 त्वं मे भाण्डानि चित्राणि गुरुणि च लघूनि च ॥
 मणिकादीनि शुभ्राणि ख्यात्यश्च समनोहराः ।
 घटकान् करकांश्चैव प्रणीतां कुण्डकानि च ॥
 गरावादीनि पात्राणि भाण्डान्युच्चावचानि च ।
 अलिप्तराः प्रतिघटामन्यनो कटहानि च ॥

एवमन्यच्च यत्किञ्चिदुपभोग्यं भवेद्दृष्टे ।
 सम्पादय महाभाग विस्तृक्कर्मा त्वमेव हि ॥
 भार्गवोपि प्रयत्नेन भाण्डौघैरन्वितं शुभं ।
 आपाकं कल्पयेदेवं विधिदृष्टेन कर्मणा ॥
 सहस्रमेकं भाण्डानां स्थापयित्वा विचक्षणः ।
 सन्ध्याकाले मधित्वा तु हुत्वावापि हुताग्नं ॥
 राघौ जागरणं कुर्याद्भीतमङ्गलनिःस्वनैः ।
 ततः प्रभातेषिमले ज्ञात्वा निर्व्यापितं शतैः ॥
 रक्तवस्त्रैः समासाद्य* पुष्पमालाभिरर्चयेत् ।
 यजमानस्ततः ज्ञात्वा शुक्लाम्बरधरः शुचिः ॥
 हैमरोप्यानि भाण्डानि ताम्रलोहमयानि च ।
 परितः स्थापयित्वा च स्रजशक्त्या तानि योडय ॥
 तानि चत्वारि चत्वारि न्यसेत्पूर्वादिदिक्कमात् ।
 पूजयित्वा प्रयत्नेन कृत्वा वापि प्रयत्नतः ॥
 नार्थयाविधवास्तत्र समानीय प्रपूजयेत् ।
 प्रदक्षिणं ततः कृत्वा मन्त्रेणानेन पूजयेत् ॥
 आपाकवद्भरूपोसि भाण्डानीमानि जन्तवः ।
 प्रजानां ते प्रजापुष्टिः स्वर्गयास्तु समाचयः ॥
 भाण्डरूपाणि यान्यत्र कल्पितानि मया किल ।
 भूत्वा सत्त्वानुरूपाणि उपतिष्ठन्तु तानि वः ॥

दानमन्तः ।

अत्रेदं दानवाक्यं ।

यो अथ इमं पाकं नानाभाण्डरचितं विष्णुदैवतं नाना-
जनेभ्यः सौभाग्या-वैधव्य-सर्वगुणोपेतगृहप्राप्ति पुत्रपौत्रादिसत्त-
ति स्वाम्ययोग्यसदासुखकामोऽहमुत्सृजामीति ।

यो ह्यर्थी येन भाण्डेन तत्तस्य प्रतिपादयेत् ।

स्नेह्या चैव गृह्णन्तु न निवार्यस्तु कथन ॥

अनेन विधिना यस्तु दानमेतत् प्रयच्छति ।

विश्वकर्मा भवेत्तुष्टस्तस्य जन्मत्रयं नृप ॥

नारौ च दत्त्वा सौभाग्यमतुलं प्रतिपद्यते

गृहं सर्वगुणोपेतं भूतमित्रजनैर्हतं ।

अवियोगं संदा भर्ता रूपवानुत्तमं लभेत् ॥

प्रदानमेतन्निर्दिष्टं प्रकारेण तवानघ ।

भिद्यते बहुभिर्भैरून्मिरेषा नरोत्तम ॥

निष्पाद्य भाण्डानिचयप्रवरं प्रयत्ना-

दापाकदानमिह या कुरुते वरस्ती ।

सा पुत्र-पौत्र-पशुवृद्धि-सुखानिलभू

प्रेत्याशु भवत्सहिता सुखिनी सदास्ते ॥

अथ स्थालीदानं ।

भविष्योत्तराय ।

अघातः सर्वपापघ्नं शुभदं कथयामि ते ।

दानं मानकरं पुंसां सर्वकामप्रदायकं ॥

कृत्वा ताम्रमयीं स्थालीं पलानां पञ्चभिः शृतैः ।

अशक्तस्तु तदर्धेन चतुर्थांशेन वा पुनः ॥

सर्वं शक्ति विहीनस्तु मृगमयीमपि कौस्तुभेत् ।

सुगन्धीरोदरदरी दृढदण्डकडच्छकां ॥

दण्डकडच्छकशब्देन, दर्बिरभिधीयते ।

मृदुतण्डुलनिप्यन्नम्विन्नघोरप्रपूरितां

उपदंशोदकयुतां घृतपात्रसमन्वितां ॥

घातपाश्चात्तम्योतवर्णां चर्चितां चन्दनेन च ।

स्याप्य मण्डलकैर्गन्धैः पुष्प-धूपैरधार्ययेत् ॥

आदित्येहनि संक्रान्तौ चतुर्दशष्टमीयु च ।

एकादश्यां तृतीयायां विप्राय प्रतिपादयेत् ॥

ज्वलत्ज्वलनपाशंस्यैस्तन्दुलैः सजनेरपि ।

न भवेद्गोप्यसंसिद्धिभूतानां पिठरीं विना ॥

त्वं सिद्धिः सिद्धिकामानां त्वन्तुष्टिस्तुष्टिभिच्छतां ।

अतस्त्वां प्रणतो याचे स त्वं कुरु वधो मम ॥

ज्ञाति बन्धु सुहृद्गर्वविप्रेषु स्वजनैस्तथा ।

अभुक्तवत्सु नाश्वीयां तथा भव वरप्रदा ॥

इत्युच्चार्य प्रदातव्या हण्डिका द्विजपुङ्गवे ।

तुष्टि पुष्टिप्रदा पुंसां सर्वान् कामानभीषता ॥

वशिष्ठवचनं श्रुत्वा सा चकार तथैव तत् ।

प्रादात्स्थालीं ब्राह्मणानां बहूनां बहुदक्षिणां ॥

स्थालीं विगलवदनां सकडच्छकाञ्च

यच्छन्ति ये मधुरशुन्वमयीं दिजेभ्यः ।

तेषां सुहृत्स्वजनविप्रजनेन भोज्यं ।
संभुज्यमानमपि कृष्णं न याति नाशं ॥

अधाम्निष्टिकादानं ।

भविष्योत्तरात् ।

श्रीकृष्णउवाच ।

अग्निष्टिकामहं पार्यं कथयामि निबोध तां ।
यथा येन विधानेन सर्व्वमत्त्वसुखप्रदां ॥
आदौ मार्गशिरेमासि शोभने दिवसे शुभां ।
अग्निष्टिकां कारयित्वा सुखासनवतीं दृढां ॥
देवाङ्गणे मठे दृढे विस्तीर्णे चत्वरं तथा ।
उभयोः सम्ययोः कृत्वा सुशुष्कं काष्ठसच्चयं ॥
ततः प्रज्वालयेदग्निं हुत्वा व्याघ्रतिभिः क्रमात् ।
प्राङ्मणान् भोजयेच्छ्रद्धया तेभ्यो दद्याच्च दक्षिणां ॥
अनेन विधिना कृत्वा प्रत्यहं ज्वालयेत्ततः ।
यदि कश्चित् शुभाद्योऽस्यात् भोज्यं तच्च प्रकल्पयेत् ॥

इदमिह दानवाक्यं ।

श्रीं अद्यादि हेमन्तशिशिराभ्यां षट्सुदयं यावत् सर्व्वकालं
वा यथासुखं सर्व्वसत्त्वप्रतापनार्थं इमामग्निष्टिकां विष्णुदेवतां
अपरिमितकालभोग्यब्रह्मलोकप्राप्तिसर्व्वार्थसम्पन्नचतुर्व्वेदप्राप्त्य-
त्त्वकामोऽहं मुत्सजामोति ।
सुखासीनोजनस्तच्च विगीतोविज्वरस्तथा ।

या करोति कथाः पार्थ न ताः शक्यामधोदितुं !
 राजवार्त्ता धर्मवार्त्ता जनवार्त्ता यदृच्छया ॥
 वदेन्नोकः सुखासीनो न केनापि निवर्त्तते ।
 अनेन विधिना यस्तु दद्यादग्निष्टिकां नरः ॥
 तस्य पुण्यफलं राजन् कथ्यमानं निबोध मे ।
 विमानेनार्कसंकाशे समारूढो महावने ॥
 षष्टिर्वर्षसहस्राणि षष्टिर्वर्षशतानि च ।
 अश्विर्तोत्यन्तसन्तुष्टो ब्रह्मलोके महीयते ॥
 ब्रह्म लोकेऽवतीर्णश्च चतुर्वेदो द्विजो भवेत् ।
 निरुजः सत्रयाजी च अग्नितेजःप्रभावतः ॥
 चैत्ये सुरालयसभावसथेषु भव्यां
 येऽग्निष्टिकां प्रचुरकाष्टवतीं-प्रदद्युः ।
 हेमन्तशैशिरऋतौ सुखदां जनानां ।
 कायाग्निदीप्तिममलं यपुराप्नुवन्ति ॥

कात्यायनः ।

हेमन्ते शिशिरे चैव पुण्याग्निं यः प्रयच्छति ।
 सर्वलोकस्य तापार्थं स पुण्यां गतिमाप्नुयात् ॥
 यस्तापनार्थं काष्ठानि ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ।
 सर्वार्यान्तस्य सिद्ध्यन्ति तेजस्वी चाभिजायते ॥

वक्रिपुराणे ।

य इन्धनानि काष्ठानि ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ।

दानखण्डं १३ अध्यायः ।] हेमाद्रिः ।

८३८

सर्वं लोकं प्रतापार्थं स पुण्याद्वितिमाप्नुयात् ॥

संवत्तः ।

दद्याच्च शिशिरे वज्रं बहुकाष्ठं प्रयत्नतः ।

कायाग्निदीप्तिं प्रप्राञ्च रूपसौभाग्यमाप्नुयात् ॥

इन्धनानि च यो दद्याद्विजेभ्यः शिशिरागमे ।

नित्यं जयन्ति संप्रामे श्रिया युक्तस्तु दीप्यते ॥

विष्णुः ।

इन्धनप्रदानेन दीप्ताग्निर्भवति संप्रामे शिवमाप्नोति ।

यमः ।

इन्धनानां प्रदानेन दीप्ताग्निर्भुवि जायते ।

महाभारते ।

यद्येन्धनार्थं काष्ठानि प्राह्वयेभ्यः प्रयच्छति ।

प्रतापनार्थं राजेन्द्र प्रहृष्टो शिशिरे नरः ॥

सिद्धान्त्यर्थाः सदा तस्य कार्याणि विविधानि च ।

उपर्युपरिश्रूणां वपुषा दीप्यते च सः ॥

भगवांयागं सुपीतो वज्रं भवति नित्यगः ।

न तं त्यजन्ति पशवः संप्रामेषु जयत्यपि ॥

यद्य दीपदानं ।

महाभारते ।

दीपप्रदाने वक्ष्यामि फलयोगमनुष्ठानम् ।
 यथा येन यदाचैव प्रदेया यादृगाय ये ॥
 ज्योतिर्मोजः प्रकाशं वाप्यूर्ध्वगत्यापि वर्तते ।
 प्रदाने तेजसस्तस्मात्ते जीवन्त्यमे नृणां ॥
 अन्धन्तमस्तमिच्छन् दक्षिणायनमेव च ।
 उत्तरायणमेतस्मिन् दीपदानं प्रशस्यते ॥
 यस्मादूर्ध्वगतिं तत् तममयैव भेषजं ।
 तस्मादूर्ध्वगतिं दाता भवेत्तत्रेति नियमः ॥
 देयास्तेजस्विनो यस्मात् प्रभायस्तः प्रकाशकाः ।
 तामसा राजसाद्येति तस्माद्दीपः प्रदीयते ॥
 आग्नीषा दाना यक्षुष्मान् प्रभायुक्तो भवेन्नरः ।
 तं दत्त्वा नोपसेवेत न हरेन्नोपहिंसयेत् ॥
 दीपहर्ता भवेदन्धस्तमोगतिरयाशुभा ।
 दीपदः सर्वलोकेषु दीपमाली विराजते ॥
 गिरिप्रपाते गह्वरे चैत्यस्थाने चतुष्पथे ।
 दीपदाता भवेन्नित्यं य इच्छेद्भूतिमात्मनः ॥
 कुलद्योतविशुद्धात्मा प्रकाशत्वं स गच्छति ।
 ज्योतिर्पां चैव सायोज्य दीपदानरतः सदा ॥

स्कन्दपुराणे ।

शिवादिदेवतागारे यतीनामाश्रमेषु च ।
 अग्निहोत्रिष्टहेचैव तथैव च प्रतियये ॥
 सर्वत्र गह्वरः साक्षादसतीति विचिन्त्य च ।

चतुष्पथेषु चैत्रेषु ब्राह्मणावसथेषु च ॥
 वृक्षमालेषु गोष्ठेषु कान्तारगह्वनेषु च ।
 दीपदाना हि सर्वत्र महाफलमुपायुते ॥
 विप्रवेशमनि योदद्यात् कार्तिके मासि दीपकं ।
 अग्निष्टोमफलं तस्य प्रवदन्ति मनोपिणः ॥
 सन्ध्यादीपप्रदो यस्तु स गच्छेत् परमं पदं ।

गारुडपुराणे ।

नीलकण्ठस्य मोक्षेण गयायाश्च तिस्रोदकैः ।
 वर्षासु दीपदानेन पितृणामवृणोभवेत् ॥
 यस्तु ब्राह्मणगृहेषु दीपमान्नां प्रयच्छति ।
 स निर्वर्त्य तमो घोरं ज्योतिषां साकमाप्नुयात् ॥

सम्बर्त्तः ।

देवागारे द्विजानां वा दीपन्दत्त्वा चतुष्पथे ।
 मेधावी ज्ञानसम्पन्नश्चक्षुषां सदा भवेत् ॥

विष्णुधर्मोत्तरात् ।

महावर्त्तिः सदा देया भूमिपालमहाफला ।
 कृष्णपत्रे विशेषेण तत्रापि च विशेषतः ॥
 अमावास्या च निहिंष्टा द्वादशी च महाफला ।
 आश्वयुज्यामतीतायां कृष्णपक्षस्य वा भवेत् ॥

वृक्षमूलेषु गोष्ठेषु कान्तारे गहनेषु च ॥
 दीपदानेन सर्व्वत्र महत् फलमुपाश्रिते ।
 यावन्त्यचिनिमेषाणि दीपे प्रज्वलिते पुनः ॥
 तावन्त्येव स राजेन्द्र वर्षाणि दिवि मोदते ।
 दीपदानेन राजेन्द्र चक्षुष्यानिह जायते ॥
 रूप-सौभाग्य-युक्तश्च धनधान्य समन्वितः ।
 दीपमालां प्रयच्छन्ति ये नराः शार्ङ्गिणीगृहे ॥
 भवन्ति ते चन्द्रसमाः स्वर्गमासाद्य मानवाः ।
 कैशवायतने दत्त्वा दीपवृक्षं मनोहरं ॥
 अतीव भ्रान्ते लक्ष्म्या दिवमासाद्य मानवः ।
 दीपदानं नरः कृत्वा कुण्डागारनिभं शुभं ॥
 कैशवालय मासाद्य नाके भाति स शक्रवत् ।
 यथोज्ज्वलः सदा दीपो दीपदानाच्च मानवः ॥
 तथा नित्योज्ज्वलो लोके नाकपृष्ठेऽपि जायते ।
 सदीपे तु यथा देगे चक्षूंषि फलवन्ति हि ॥
 तथा दीपस्य दातारी भवन्ति सफलेक्षणाः ।
 यथैवोर्व्वगतिर्नित्यं राजन् दीपगिखा पुनः ॥
 दीपदातुस्तथैवोर्व्व गति भवति शोभना ।
 तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन दीपा देया नरेश्वर ॥
 श्राव्ययुज्यामतीतायां यावद्राजेन्द्र कार्त्तिकी ।
 तावद्दीपप्रदस्योक्तं फलं राजन् विगेषतः ॥
 तावत् कामं प्रयच्छन्ति ते तु दीपं मदा निगि ।
 तद्रे देगे वक्षिस्तेषां महत्पुण्यफलं लभेत् ॥

प्रघास्य देवदेवेश कर्पूरेण च दीपकं ।

अश्वमेधमवाप्नोति कुलञ्चैव समुद्धरेत् ॥

एतन्मयोक्तं तव दीपदाने ॥

फलं समग्रं यदुवंशचन्द्र ।

शुत्वा यथावस्ततस्तं हि देवा

दीपास्त्वया विप्रसुरालयेषु ॥

इति भोगदानानि समाप्तानि ।

अथाभयदानं ।

तत्र विष्णुः ।

सर्व्यप्रदानाधिकाभयप्रदानं तत्प्रदानेनामीष्टलीकमवा-
प्नोति ।

संवर्त्तः ।

भूताभयप्रदानेन सर्वान् कामानवाप्नुयात् ।

दीर्घमायुश्च लभते सदा च सुखिनो भवेत् ॥

नन्दिपुराणे ।

भरतां शुक्लदेहानां तथा च म्याधिताकनां ।

हिंसाणां मीम्यमूर्त्तीनां तथाद्यफलदाभयं ।

वरमेकस्य सत्त्वस्य क्षीयिताभयरक्षणं ।

नतु विप्रसहस्रस्य गोमहस्रं मदक्षिणं ॥

मांकेण्डेयपुराणे ।

दानखण्ड' १३. अध्यायः ।] हेमाद्रिः ।

धिकं तस्य जीवितं पुंसः शरणाधिनिमातुरं ।
 यो नात्तमनुगृह्णाति यैरपक्षमपि ध्रुवं ॥
 यज्ञ-दान-ध्यासांसीह परत्र च न भूतये ।
 भवन्ति तस्य यस्यार्थपरित्राणे न मानसं ॥

महाभारते ।

लोभा-द्वेषा-द्वया-द्वापि यस्य जेच्छरणागतं ।
 ब्रह्महत्यासमस्तस्य पापमाहुर्मनीषिणः ॥
 शास्त्रेषु निष्कृतिर्दृष्टा महापातकिनामपि ।
 शरणागतहस्तृणां न दृष्टा निष्कृतिः क्वचित् ॥
 महतामपि यज्ञानां कालेन चीयते फलं ।
 भीताभयप्रदानस्य धय एव न विद्यते ॥

तथा ।

प्राणिनं बध्यमानं हि यः शत्रुः समुपेक्षते ।
 न याति नरकं घोरमिति प्राहुर्मनीषिणः ॥
 चतुःसागरपर्यन्तां यो दद्यात् पुण्यबोधिमां ।
 सत्त्वेभ्यो ह्यभयं यद्य तयो रभयदोऽधिकः ॥

रामायणे ।

बद्धाञ्जलिपुटं दीनं याचन्तमपराधिनं ।
 न हन्याच्छरणां प्राप्तं सतां धर्ममनुष्मरन् ।
 चार्त्ता वा यदि वा च्यतः परितः शरणगतः ।
 यपि प्राणान् परित्यज्य रक्षितव्यः सतात्मना ॥

नचेद्दयादा मोहादा कामादा तन्नु रक्षति । ।

स्वयं शक्त्या यथान्यायं तत्पापं लोकमूर्हितं ॥

विनष्टः पश्यतो यस्यारक्षितः शरणागतः ।

आदाय सुखतं तस्मात् सर्वं हृच्छत्यरक्षितः ॥

सुपर्याप्तनिःसृष्टस्य नाश्वमेधस्य तत्फलं ।

यत्फलं जातसम्वासे रक्षिते शरणागते ॥

सुपर्याप्तनिःसृष्ट्येति, सुपर्याप्तं सुसम्पूर्णं निःसृष्टं दानं यस्य

स तथा ।

पद्मपुराणे ।

सर्वेषामेव दानानामिदमेवैकमुत्तमं ।

अभयं सर्वभूतानां नास्ति दानमतः परं ॥

चराचराणां भूतानामभयं यः प्रयच्छति ।

स सर्वभयनिर्मुक्तः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥

वज्रपुराणात् ।

शिविरुवाच ।

एकतः क्रतवः सर्वे समाप्तयरदक्षिणाः ।

एकतोभयभीतस्य प्राणिनः प्राणरक्षणं ॥

नातो गुरुतरो धर्मः कथिदन्योऽस्ति भूतले ।

प्राणिनां भयभीतानामभयं यत् प्रदीयते ॥

चराचकष्टा मत्तर्षा प्रदत्ता लोपिताभय ।

मे च विप्रमहस्रस्य गोसहस्रमलङ्कृतं ॥
 हेमधेनुधरादीनां दातारः सुलभा भुवि ।
 दुर्लभः पुण्यो लोके सर्वभूताभयप्रदः ॥
 महतामपि यज्ञानां कालेन चीयते फलं ।
 भीताभयप्रदानस्य चय एव न विद्यते ॥
 अभयं सर्वसत्त्वैभ्यो यो ददाति दयापरः ।
 तस्य देहादिमुक्ताश्च चयो नास्ति कुतश्चन ॥
 दत्तमिष्टं तपस्तप्तन्तीर्यसेवाश्रयं तथा ।
 सर्वाण्यभयदानस्य कलां नार्हन्ति पण्डितगो ॥
 चतुःसागरपर्यन्तां यो दद्यात् पृथिवीमिमां ।
 अभयं यस्य भूतेभ्यो यो ददाति ततोऽधिकं ॥
 अपि त्वजे राज्यमहं शरीरं वापि दुस्त्यजं ।
 नत्वेनं भयसन्तप्तम्यजे दीनं कपोतकं ॥
 यन्ममास्ति शुभं किञ्चित्तेन जन्मनि जन्मनि ।
 भवेत्ताता महार्त्तानामार्त्तिनागाय देहिनां ॥
 न ह्यहं कामये राज्यं न स्वर्गं नापुनर्भवं ।
 प्राणिनां दुःखतप्तानां कामये दुःखनाशनं ॥
 यथात्र नावृता वापीमहमेतामुदाहरे ।
 मत्वेनानेन भगवान् प्रसोदत महेश्वरः ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

म एकः पुण्यो लोके सर्वधर्मभूतांश्वरः ।
 वधभोक्तव्य यः कुर्यात्परिचानं नरोत्तमः ।

स्वर्गलोकमवाप्नोति पूजां देवगणात्तथा ॥
 नरोऽक्षतपरित्राणः पुण्यं किञ्चिददाचरेत् ।
 भागी तस्यापरित्रातुः नरः पुण्यस्य कर्मणः ॥
 पशूनाञ्च मृगाणाञ्च पक्षिणाञ्च तथा दिजः ।
 लण-द्रुम-नतानाञ्च जालाद्भवति नाकभाक् ॥
 वधकस्य गतं हस्ते पशुं हत्वा नरोत्तमः ।
 नाकलोकमवाप्नोति सुखी सर्वत्र जायते ॥
 यावन्ति पशुरोमानि तावद्वर्षाणि मानवः ।
 सर्वलोकमवाप्नोति यस्य ज्ञानं करोत्यमो ॥
 अपि कीटपतङ्गस्य ज्ञानात् स्वर्गमुपाश्रुते ।
 ब्रह्मन्मदसहस्राणि नात्र कार्या विचारणा ॥
 चौरयस्तं नृपयस्तं रिपुयस्तं विमोक्षयेत् ।
 ध्यान्तयस्तं तथा विप्राः सोऽग्रभिषेकं ममेत् ॥
 व्याधितस्योपधं कृत्वा प्राणदानफलं ममेत् ॥
 उपदेष्टुं तथा कृत्वा भिषक्भूय विना दिजाः ।
 प्राणदानफलं प्राप्य नाकलोके महीयते ॥

ये रक्षणायाभिरता मनुष्या
 भोक्तुं गतास्ते तद्गमेन्द्रियोक्तं ।
 भवन्ति नाद्यापि च ते नृवीराः
 कामेऽपि तेषां यजनस्य नास्ति ॥

इत्यभयदानविधिः ।

अथ पाण्डुराश्रयाः ।

शक्रलोके स्थितिस्तस्य यावदिन्द्रायतुर्हृश ॥ १

तमःप्रवेशभीतस्य परिचाणेन मानवः ।

ब्रह्मलोकमवाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ॥

तमःप्रवेशनं । चक्षुःत्पाटादिना अभ्युत्थनम् ।

वधादपि परं पापं चक्षुषां तु वियोजनम् ।

पार्थिवेन न तत्कार्यं कदाचिदपि कस्यचित् ॥

तमःप्रवेशनं कृत्वा परेषां पुरुषाधमः ।

अन्वत्त्वं ध्रुवमाप्नोति यत्र यत्रापि जायते ।

अपि कल्पसहस्राणि तमसा ह्यभियुज्यते ॥

अद्रक्षेदनभीतस्य कृत्वा त्राणविनिर्मुक्तम् ।

रुद्रलोकमवाप्नोति कल्पाशेषमिति श्रुतिः ।

कल्पादिसर्गे भवति ज्ञानयुक्तो नरस्ततः ॥

कृत्वा वन्यनभीतस्य परिचाणं नरोत्तमः ।

सर्व्ववन्धविनिर्मुक्तो वायुलोके महीयते ॥

आग्नेधनादिभीतस्य त्राणं कृत्वा तथा नरः ।

सर्व्वदुःखविनिर्मुक्तः साध्यानां लोकमाप्नुयात् ॥

ताडनाद्यम्भीतस्य त्राणं तत्र समाचरेत् ।

सर्व्वदुःखविनिर्मुक्तो भृगूणां लोकमश्नुते ॥

विवासनाद्यभीतस्य त्राणं कृत्वा तथा नरः ।

सर्व्वलोकमवाप्नोति मानुष्ये स्थानमुत्तमम् ॥

धनापहारभीतस्य त्राणं कृत्वा नरोत्तमः ।

दानपुण्यमवाप्नोति लोकं दानदमैवध ॥

अपमानाद्यभीतस्य त्राणं कृत्वा नरोत्तमः ।

गारुडपुराणे ।

पान्यं परिचरेद्यस्तु शयना-सन-भोजनैः ।
 स स्त्रत्येन प्रयागेन जयति क्रतुयाजिनाम् ॥
 प्रतिथयं सुनिर्व्यातं शुचिभूमितलं शुभं ।
 अध्वनोनाय सम्पाद्य सदो दहति पातकम् ॥
 वर्षायामुपलतमे हेमन्ते शिशिरेषु च ।
 शोषे च शीतलतले पान्यं विश्याम्य नाक्भाक् ॥
 दत्त्वा वासो विशस्त्राय रोगिणे दक्षप्रतिक्रियाम् ।
 दद्यात्ताय जलं स्वादु मृष्टमसं बुभुक्षये ।
 पथिकाय यथा वित्तं सर्व्वन्तरति दुष्कृतं ॥
 अध्वन्यमनुमान्यापि शाकमूलफलेजलैः ।
 सकृत् सकृत्वा वाचापि श्रेयसो भाजनं भवेत् ॥
 अध्वगानां सुखार्थाय मार्गसत्कारकारिणः ।
 यगाधजलसञ्चारे तेषां नौकाधिकारिणः ॥
 प्रयामपारसैर्दिकैः पूर्णां पथिकहेतवे ।
 ये कुर्वन्ति नरो राजन् सर्व्वे ते स्वर्गभागिनः ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

मार्गे भेतुं सुखं कृत्वा वज्रिष्टोमफलं लभेत् ।
 जलप्रतरणे भेतुं यः करोति नरोत्तमः ।
 स तीर्णः सर्व्वदुःखिभ्यो नाकनाकं प्रपद्यते ॥

तथा ।

शकरा-सोष्ट-पाषाण-कण्टकानि तथा नरः ।
 मार्गादपास्य यत्नेन गोदानफलमाप्नुयात् ॥
 आन्तसंवाहनं कृत्वा तदेव फलमश्नुते ।
 बीजयित्वा तथा पान्यं तालहस्तेन मानवः ।
 स्कन्धेन आन्तमूत्राणि वाजपेयफलं लभेत् ॥
 वाहनेनाथ यानेन स्नेदयान्तं तथा वहन् ।
 साध्यामां लोकमासाद्य देवभोगानुपाश्रुते ॥
 आन्तस्य भोजनं दत्त्वा स्थानमाप्नोति शाश्वतं ।
 आन्ते तु तर्पिते तीर्थैः स्वस्तिमाप्नोति मानवः ॥
 उपामद्गात्रं च्छेदेन आन्तं संयोज्य मानवः ।
 संस्थाप्य शुभदेशेषु चणाद्दुफलं लभेत् ॥
 भारयान्तात् तथा भारं गृहीत्वा वहते तु यः ।
 कर्मणा तेन विप्रेन्द्राः स्वर्गलोकमुपाश्रुते ॥
 मूलेन बाहयित्वा यः परभारं विचक्षणः ।
 अश्वमेधस्य यज्ञस्य फलं दशगुणं लभेत् ॥
 रक्षणं पथितः कृत्वा पान्यामां मानवोत्तमः ।
 प्राप्य हविं परां लोके रुद्रलोके महीयते ॥
 चौरिभ्यो रक्षणं कृत्वा शक्रलोके महीयते ।
 नदीतीरेषु सन्तार्य पान्यान् पथि तथा नरः ॥
 ग्रीष्मन्तरति दुर्गान् चरधारांश्च पर्वतान् ।
 सर्वपोतं तथा नाथं यः करोति नदीतटे ॥

अश्वमेधफलं तस्य नरः प्राप्नोति कर्मणः ॥
 सभास्थानानि रम्याणि यः करोति प्लिचघणः ।
 उद्यानानि विचित्राणि शकलोके महीयते ॥
 प्रेषणीयप्रदानेन स्मृतिं मेधाश्च विन्दति ।
 पान्यानां हि दया कार्या कर्मणा येन केनचित् ।
 कृपास्थानं परं पान्यः स्वगृहाद्योविनिसृतः ॥
 लिङ्गी वा मयवा वर्णी पान्यो पथिविचक्षणैः ।
 उपास्थानैश्च कर्त्तव्यः पान्यः पूज्यस्तु सर्व्वशः ॥

पान्यस्य पूजां पुरुषस्तु कृत्वा
 स्थानं समासाद्य पुरन्दरस्य ।
 प्राप्नोति पुण्यैर्दिवि देवभोगान्
 पान्यास्ततः पूज्यतमा नृलोके ॥

इति नानोपचाराः ।

अथाभ्यङ्गदानं ।

स्तदपुराणे ।

तैलेन शुभगन्धेन दत्त्वाभ्यङ्गं द्विजातये ।
 विरुध्य शुभचूर्णेन स्राप्य कीर्णेण वारिणा ।
 प्राप्नोति चन्द्रसालोक्यं यावदाभूत संप्लवं ॥
 यस्तु मार्गपरीक्षान्तं द्विजातिं ग्रामकर्षितं ।
 तैलेनाभ्यञ्जयेत् प्राप्तः स सुखी मोदते चिरं ॥

दानखण्डं १३ अध्यायः ।] हेमाद्रिः ।

यय पक्कादितैलेन द्विजं वा केशवं शिवं ।
 संस्त्रापयति पुण्यात्मा किं तस्य बहुभिर्मखैः ॥
 यो द्वादशीदिने विष्णुमभ्यञ्जयति भक्तितः ।
 शुभगन्धेन तैलेन शक्तितो गोघृतेन वा ।
 तिलतैलेन वा लोके गन्धर्वाणां स मोदते ॥
 सर्पिषा कपिलाधेनोरथवान्येन सर्पिषा ।
 उत्तरायणमासाद्य योऽभ्यञ्जयति धूर्जटिं ॥
 महापूजां घृतेनैव तस्मिन्नेव दिने शुभे ।
 कृत्वा मनुष्यो लभते राज्यं निहतकण्टकं ॥
 सर्पिः पक्षसहस्रेण गोविन्दस्य शिवस्य वा ।
 महास्नानं नर कृत्वा ब्रह्महत्यां निरस्यति ॥

पद्मपुराणे ।

पर्वणि ब्रह्मकूर्चेन यः स्त्रापयति देवतां ।
 तस्य पुण्यकृती लोका न लीयन्ते कदाचन ॥
 पश्चामृतेन यो नित्यं पुण्यकान्तेषु वा पुनः ।
 स्नपनं सर्वदेवानां महापातकनाशनं ॥
 ब्रह्मकूर्चं पश्चामृते परिभाषायां व्याख्याते ।

ब्रह्माण्डपुराणे ।

शिरोऽभ्यङ्गेन विप्राणां प्रोषितानां तिजेवतः ।
 सुरुपः सुभगः श्रीमांस्तेजसो जायते नरः ॥

अथ पादाभ्यङ्गदानं ।

कात्यायनः ।

पादाभ्यङ्गेः शिरोभ्यङ्गे दानं माना रचनादिभिः ।

मृष्टवाक्वैर्विशेषेण पूजनीया द्विजोत्तमाः ॥

नन्दिपुराणे ।

पादाभ्यङ्गन्तु यो दद्यात् पात्न्याय परिवेदिने ।

स शुभाभरणैः पादैर्वन्दिभिर्नित्यवन्दिताः ।

भवेन्नृपो महाभागो मण्डने दशयोजने ॥

संयाह्य तु परित्यान्तं पादाभ्यङ्गादिना नरः ।

धर्मस्य पुरमाप्नोति सर्वं कामगुणोत्कलम् ॥

दत्त्वा वारि सुखस्पर्शं पादाभ्यङ्गं द्विजातये ।

उच्छिष्टमार्ज्जनाद्यापि गोदानफलमाप्नुयात् ॥

नारदीयपुराणे ।

पादाभ्यङ्गं द्विजे दत्त्वा र्यातिभ्यो वापि यद्वृतः ।

सुरेन्द्रलोकमासाद्य मोदते विगतव्यथ ॥

अध्वक्कटितपादानां परिचर्यां करोति यः ।

स सर्वं भोगसम्पूर्णं विमानमधिरोहति ॥

अथ रज्जोपवीतदानं ।

आदित्यपुराणे ।

क्षौमजं वाय कार्पासं पट्टसूत्रमथापि वा ।
दद्याद्यज्ञोपवीतं यस्ते न हिंसन्ति वायपाः ॥

वायुप्रोक्ते ।

उपाकर्म्मणि विप्रेभ्यो दद्याद्यज्ञोपवीतकं ।
आयुष्मान् जायते तेन कर्मणा मानवो भवि ॥

तथा ।

आवणे शुक्लपद्मस्य प्रतिपत्प्रभृति क्रमात् ।
पवित्रारोहणं कुर्याद्देवतानां यथावधि ॥
अग्नि-ब्रह्मा-श्विके-भास्य-पद्मग-स्कन्द-भानवः ।
दुर्गा-यमे-न्द्र-गोविन्द-कामे-शाः-पितरः श्रुताः ॥
इत्येताभ्यो देवताभ्यः आवणेमलपद्मके ।
पवित्रारोपणं कुर्वन् याति विष्णोः परं पदं ॥

अथ शिरोरोगघ्नयज्ञोपवीतदानं ।

वायुपुराणे ।

उपवीतं हिरण्येन निर्मितं ॥ पलार्धतः ।
तदर्धेन तदर्धेन यथाविभवतोपि वा ॥
उत्तरीयं राजतश्च तावत्त्वां सख्यया कृतं ।
ब्राह्मणाय ब्रह्मविदं श्रोत्रियायोपपादयेत् ॥

जन्तेषानेन विधिवत् पूजितायाः सुलीयकैः ।
धाता दिधाता जगतां परमात्मा चतुर्भुजः ।
विनाशयन् मे क्षिप्रं रोगवेगं शिरोगतं ॥

दानमन्त्रः ।

अथ गर्भयावत्तद्यज्ञोपवीतदानं ।

यज्ञोपवीतं कुर्वीत काश्चनं तु स्वगतिः ।
अत्यन्तवर्णयुक्तेन राजितश्चोत्तरीयकं ॥
पलार्धेन तदर्धेन तदर्धार्धेन वा पुनः ।
अन्विप्रदेशे देयन्तु मौक्तिकं वज्रमेव च ॥
प्रक्षाल्य पञ्चगव्येन गायत्र्या ताम्रमाजने ।
मानप्रमाणं तस्मिंस्तु निक्षिपेदाव्यमंध्यतः ॥
आन्यस्योपरि संस्थाप्यमुपवीतं सुपूजितं ।
गन्ध-पुष्पा-क्षतैर्धूपैर्नैवेद्यैरतिभक्तिः ॥
ततो ब्राह्मणमाहूय होमं तत्र च कारयेत् ।
तिलैराज्येन मधुना मित्यैरष्टोत्तरं शतं ॥
तस्मै हुतवते देयं वस्ताप्यैः पूजिताय तु ।
मन्त्रेषानेन विधिवत् प्राक्षुषेनोपवीतकं ॥
उपवीतं परमिदं ब्रह्मणा विष्टतं पुरा ।
अथानीकोऽस्य दानेन गर्भं सन्धारये ह्यहं ॥

दानमन्त्रः ।

कन्यापि ब्राह्मणेभ्यो यस्मिन् कामे प्रदापयेत् ।

अनुव्रज्य तथाचार्यं प्रणिपत्य क्षमापयेत् ।
गर्भयावभवाद्योपादेयं कृत्वा विमुच्यते ॥

अथ यष्टिदानं ।

नन्दपुराणे ।

यष्टिं हृत्वाथ यो दद्यात् पुरुषस्तु दयापरः ।
सदा येयो भवेन्नित्यं गतभीः स्वर्गमाप्नुयात् ॥

आदित्यपुराणे ।

यष्टिं ये तु प्रयच्छन्ति ते च क्षीनेऽद्यदुर्व्वले ।
तेषां तु विफलः पन्थाः फल-मूलोपशोभितः ॥

ब्रह्मवैवर्त्ते ।

ये पद्मभ्यश्च पान्थेभ्यो दीनेभ्योऽपि दयालवः ।
यष्टिदानं प्रकुर्व्वन्ति नीरीगास्ते न संशयः ॥
पद्मोत्तरणकार्याणि यष्टिना कुरुते सदा ।
गोसर्पादिनिवृत्तिश्च जायते यष्टिधारणाम् ॥
भीतानां शरणं यष्टिर्गच्छतां निशि वा वने ।
शङ्का-पङ्कादिदोषोत्थामिषमेव निरस्यति ।
अतः प्रविकलेयथ यष्टिं तुष्टिकरान्ददेत् ॥

स्कन्दपुराणे ॥

यतिभ्यो वै वन्दणं दिजेभ्योपि खनिषकम् ।
प्रदाय परलोकेऽसौ यमदण्डं न गच्छति ॥
प्रददाति यथावर्णं यो दण्डं ब्रह्मचारिणे ।
स महाब्राह्मणो भूत्वा ब्रह्मवर्चसमश्नुते ॥

अथ यस्यादिवपनम् ।

आह यमः ।

ब्रह्मचारि-यतिभ्यश्च वपनं यस्तु कारयेत् ।
नखकर्माणि कुर्वाण्यक्षपान् जायते नरः ॥

विश्वामित्रः ।

यतिभ्यो ब्रह्मचारिभ्यः पथिकेभ्यस्तथैव च ।
अन्येषामपि दीनानां प्रकुर्वन् केशकृत्तनम् ॥
नखानां धायनं चैव कृत्वा रूपयुती भवेत् ।
यस्तु सर्वजनार्थाय केश-श्मश्रु-नखादिकौम् ॥
क्रियां समुद्दिश्य भृतिं नापिताय प्रयच्छति ।
द्वैवागारेषु तीर्थेषु वा श्रद्धया परया युतः ॥
स वमेदाग्निने लोके वोतगोकः शतं ममाः ।

अथपान्यशुश्रूषाप्रसङ्गे ॥

गोपरिचर्या निरूप्यते ।

तच्च ब्रह्मपुराणे ।

वन्दनीयाय पूज्याय गावःसेव्याय नित्यशः ।

तथा ।

गवाङ्गोष्ठे स्थितानान्तु यः करोति प्रदक्षिणं ।
प्रदक्षिणीं कृतं तेन जगत् सदसदात्मकम् ॥

विष्णुः ।

गावःपवित्रमाङ्गल्या गवि लोकाः प्रतिष्ठिताः ।
गावो वितन्वते यज्ञान् गावः सर्वाधिसूदनाः ॥
गोमूत्रं गोमयं सर्पिः क्षीरं दधि च रोचना ।
पङ्कजमेतत्परमं माङ्गल्यं सर्वदा गवां ॥
शृङ्गोदकं गवां पुण्यं सर्वाधविनिसूदनम् ।
गवां कण्डूयनश्चैव सर्वकलपनाशनम् ।
गवां आसप्रदानेन स्वर्गलोके महीयते ॥

पद्मपुराणे ।

सदा गावः प्रणम्यास्तु मन्त्रेणानेन पार्थिव ॥
नमो गोम्यः श्रीमतीभ्यः सौरभेयौभ्य एव च ।
नमो ब्रह्मसुताभ्यश्च भूयो भूयो नमो नमः ।
मन्त्रस्य शरणादेव गोदानफलमाप्नुयात् ॥

आदित्यपुराणे ।

लवणं च यथाशक्त्वा गवां यो वै ददाति च ।
तेषां पुण्यकृतं लोकं गवां लोकं व्रजन्ति ते ॥
योगं भक्त्या किञ्चिदप्राश्रयदा-
होभ्यो नित्यं गोमती सत्ययादी ।

दानखण्डः १३ अध्यायः ।] हेमाद्रिः ।

शान्तो बुद्धो गोमहस्रस्य पुण्यं
संवत्सरिणाभुयाधर्मगौलः ॥

देवीपुराणे ।

गोपालकोऽगवां गोष्ठे यस्तु धूमं न कारयेत् ।
मक्षिकासीननरके मक्षिकाभिः स भक्ष्यते ॥
सृतवत्सान्तु गां यस्तु दमित्वा पिवते नरः ।
बाहितास्याधिरं तिष्ठेत् क्षुधात्तो वै नराधमः ॥

महाभारते ।

गोकुलस्य वृषार्थस्य जलान्ते वसुधाधिप ।
उत्पादयति यो विघ्नं तमाहुर्मह्यवातकम् ॥
कृत्वा गवार्थं शरणं ग्रीत-वात-क्षमं महत् ।
आसप्तमन्तारयति कुलं भरतमत्तमम् ॥

ब्रह्मपुराणे ।

सदोषा गौर्गृहे जाता परिषान्धा मदा ध्वयं ।
दुःशीलोपि हि ज. पूज्यो न तु गृध्रः सुसंयतः ॥
अनाद्यानां गवां यत्कारकायस्तु गिगिरे मठः ।
पुण्यार्थं यत् दीयन्ते वष-तोये-अनानि च ॥

दारीतः ।

हो मामो पायीयेदन्तु, यतोये हिप्तनन्दहेतु ।

दानखण्डः १३ अध्यायः ।] हेमाद्रिः ।

तथा ।

हृणीदेकाद्येषु वनेषु मत्ताः
क्रौडन्तु गावः सहपाः सवत्साः ।
क्षीरं प्रमुञ्चन्तु सुखं स्वपन्तु
शीता-तप-व्याधि-भयैर्विमुक्ताः ॥

इमं मन्त्रं स शुद्धात्मा जपेन्नित्यं समाहितः ।
गच्छन् तिष्ठन् जपन् जिघ्रन् भुञ्जन् क्रौडन् समुत्सजेत् ॥
महाभयेषु सर्वेषु समेषु विषयेषु च ।
प्रयाणकाले च तथा चोत्तममभयप्रदं ॥

तथा ।

घास-घासादिकं देयं निशि दीपः सुभास्वरः ।
इतिहास-पुराणानां व्याख्यानं सोपवीणनं ॥
अन्तस्तुष्टैर्यथा शक्त्या परिचर्या यथाक्रमं ।
ताडना-क्रोध-खेदाद्यस्वप्नेऽपि न कदाचन ॥
तासां मूत्र-पुरीषे तु नोद्देयः क्रियते क्वचित् ।
शोधनीयस्य गोवाटः शुष्कक्षारादिकैः सदा ॥
पीप्पे वृक्षाकुले वेश्म-शीतलोये विकर्दमे ।
वर्पासु पाथ शिथिले सुखोष्णे वातवर्जिते ॥
उच्छिष्टं मूत्र-विट्-शेष-मलं जघ्नाद्य तत्र च ।
रजस्वला न प्रवेश्या नाश्वजातिर्नपुंसली ॥
न लङ्घयेद्व्यातरी न क्रौडेद्गोष्ठमविधौ ।
न गन्तव्यं गवां मध्ये सोपानतृकैः सपादुकैः ॥

हस्त्य श्व-रथ यानैश्च सवितानैः कदारुणम् ।
 दक्षिणोत्तरगैः प्रह्वैर्गन्तव्यञ्च पदातिरिः ॥
 गावःकृशातुराः पात्वाः श्रद्धया पितृ-भारु-षत् ।
 गिरि-प्रपात-सिंह-र्ष-सीता-तप-भयातुराः* ॥
 महाकोनाहले घोरे दुर्हिने देशविप्रवे ।
 गवां तृणानि दयानि शीतलञ्च तथा जलं ॥

विष्णुधर्मोत्तरात् ।

पुष्कर उवाच ।

गवां हि पालनं राज्ञा कर्त्तव्यं शृगुनन्दन ।
 गावः पवित्रा माहृत्या गोपु लोकाः प्रतिष्ठिताः ॥
 गावो वितन्वते यन्नं गावो विश्वस्य मातरः ।
 शकृन्मूत्रं परं तासामलक्ष्मीतापनं परं ॥
 तद्धि मेध्यं प्रयत्नेन तत्र लक्ष्मीः प्रतिष्ठिता ।
 उद्देगय न गन्तव्यः शकृन्मूत्रं व्यजानता ॥
 गवां मूत्र-पुरोषे-तु छीवनाद्यं न संत्यजेत् ।
 गौरजः परमं पुण्यमलक्ष्मोविघ्ननाशनं ॥
 गवां कण्डूयनञ्चैव सर्व्वकलापनाशनं ।
 गवां शृङ्गोदकं राम जाह्नवीजलसन्निभं ॥
 गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकं ।
 पवित्रं परमं ज्ञेयं स्नाने पीने च भार्गव ॥

रक्षोघ्नमेतत्प्राङ्मुखं कलिदुःखप्रनाशनं ।
 रोचना च तथा धन्या रक्षो-गद-मशपहा ॥
 यस्तु कथं समुत्थाय मुखमाज्ये निरीक्षते ।
 तस्यालक्ष्मीः चयं याति यद्गते नच किल्बिषं ॥
 गवां घ्रासपदानेन पुण्यं स महदश्रुते ।
 यावतोः शक्रुयाद्भावः सुखं धारयितुं शृहे ।
 धारयेत्तावतोर्नित्यं क्षुधितास्ता न धारयेत् ॥
 दुःखिता धेनवो यच्च वसन्ति द्विजमन्दिरे ।
 नरकं समवाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ॥
 दत्त्वा परगवे घ्रासं पुण्यं स महदश्रुते ॥
 शिशिरं सकलं कालं घ्रासं परगवे यथा ।
 दत्त्वा स्वर्गमवाप्नोति संवत्सरगतानि यत् ॥
 अग्रभक्षं नरो दत्त्वा नित्यमेव तथा गवां ।
 समाष्टकेन लभते नाकलोकसमायुतं ॥
 सायं प्रातर्गन्धुष्यान्नामशनं वेदनिर्मितं ।
 तथैकमशनं दत्त्वा गवां नित्यमतन्द्रितः ॥
 द्वितीयं यः समश्नाति तेन संवत्सराक्षरः ।
 गवां लोकमवाप्नोति यावद्वत्सराक्षरं द्विजः ॥
 शीतपाणं गवां कृत्वा शृहे पुरुषसत्तम ।
 गवां प्रपाने पानीयं कृत्वा पुरुषसत्तम ।
 वारुणं लोकमाप्नोति क्रीडत्यक्षरसांगणैः† ॥

गवां पानप्रवृत्तानां यस्तु विघ्नं समाचरेत् ।
 ब्रह्महत्या कृता तेन घोरा भवति भार्गव ।
 परां वृत्तिमवाप्नोति यत्र तत्राभिजायते ॥
 गवां प्रचारभूमिस्तु वाहयित्वा हलादिना ।
 नरकं महदाप्नोति यावदिन्द्रायतुर्ह्ययम् ॥
 सिंह-ध्यात्र भयचस्तां पङ्कलग्नां जले गतां ।
 गामुद्धृत्य नरः स्वर्गं कल्पभोगानुपाश्रुते ॥
 गवां लवणदानेन रूपवानभिजायते ।
 सौभाग्यं महदाप्नोति लावण्यञ्च द्विजोत्तम ॥
 औषधञ्च तथा दत्त्वा विरोगस्त्वभिजायते ।
 औषधं लवणं तोयमाहारञ्च प्रयच्छति ॥
 तासाञ्चेद्वरुडानाञ्चरन्तीनां मिथी वने ।
 यामुत्प्लुत्य वृक्षो हन्यान्नपालम्भञ्च किल्बिषी ॥
 गोवधेन नरो याति नरकानेकविंशतिम् ।
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन कार्यं तासान् पालनम् ॥
 विक्रयाञ्च गवां राम नरकं प्रतिपद्यते !
 तासान् कौर्त्तनादेव नरः पापात् प्रमुच्यते ॥
 तासां संस्पर्शनं धन्यं सर्वकल्याणनाशनम् ।
 दानेन च तथा तामां कुलान्यपि ममुद्धरेत् ॥
 उदक्वा-सूतिकादोषो नैव तत्र गृहे भवेत् ।
 भूमिदोषस्तथान्येऽपि यत्रैकी वसते च गोः ॥
 गवां निःश्वामवातेषु परा शान्तिर्गृहे भवेत् ।
 नोराज्जलं तत्परमं सर्वस्थानेषु कौर्त्त्यते ॥

गवां संस्पर्शनाद्राम कल्पयं चीयते नृणां ॥
 गोमूत्रं गोमयं चीरं दधि सर्पिः कुशोदकं ।
 एक राज्ञोपवासश्च श्वपाकमपि शीघ्रवेत् ।
 पृथक् च प्रत्ययाभ्यस्तमिति सान्त्तपनं स्मृतं ॥
 सर्वकामप्रदं राम सर्वाशुभविनाशनं ।
 कृत्वातिक्लृष्टं पयसा दिवसानेकविंशतिं ॥
 निर्मलशस्तेन चीर्णेन भवन्ति पुरुषोत्तमाः ॥
 चरहमुष्णं पिवेन्मूत्रं चरहमुष्णं घृतं पिवेत् ।
 चरहमुष्णं पयः पीत्वा वायुमद्यः परं चरहं ॥
 तप्तकृच्छ्रमिदं प्रोक्तं सर्वाशुभविनाशनं ।
 शीतकृच्छ्रस्तथैवैष क्रमाच्छीतैः प्रकीर्तितः ।
 सर्वाशुभविनाशाय निर्मितो ब्रह्मणा स्वयं ।
 गोमूत्रेणाचरेत्स्नानं हस्तिं कुर्याच्च गोरमैः ।
 उत्थितासूथितस्तिष्ठेदुपविष्टासु च स्थितः ॥
 अभुक्तवत्सु नाग्रीयादपीतासु च नो पिवेत् ।
 त्राणं चैवात्मनः कार्यं भगार्त्ताय समुदरेत् ॥
 आत्मानमपि सन्त्यज्य गोव्रतं तत् प्रकीर्तितम् ।
 सर्वपापप्रगमनं मासेनैकेन भार्गव ॥
 व्रतेनानेन पूर्णेन गोलोकं पुरुषो व्रजेत् ।
 अभोष्टमथवा राम यावदिन्द्रायतुहंशं ॥
 गवामाहारनिर्मुक्तानग्रन् प्रतिदिनं यवान् ।
 मासेन तदवाप्नोति यत्किञ्चिन्नमेच्छति ॥
 गोमतीश्च तथा विद्यां सायं प्रातस्तथा जपेत् ।

गोलोकमाप्नोति नरोनात्र कार्या विचारणा ॥
 उपर्युपरि सर्वेषां गवां लोकः प्रकीर्तितः ।
 न वसन्ति सदा यत्र गावस्त्वाकाशगा दिवि ।
 विमानेषु पिचिचेषु वृतेष्वप्सरसाङ्गैः ॥
 किङ्किणीजालचित्रेषु वीणासुरचनादिषु ।
 सदा कामफला नद्यः क्षीरपायसकहंभाः ॥
 शीतलामलपानीयाः सुवर्णसिकतास्तथा ।
 पुष्करिण्यः शुभास्तत्र वैदूर्यकमलोत्पलाः ॥
 मानसो च तथा सिद्धिस्तत्र लोके भृगूत्तम ।
 तन्तु लोकं नरा यान्ति गवां भक्त्या न संशयः ॥
 गोमतोः कीर्त्तयिष्यामि सर्वपापप्रणाशिनीं ।
 तान्तु मे गदतो विप्र शृणुष्व सुसमाहितः ॥
 गावः सुरभयो नित्यं गावो गुग्गुलुगन्धिकाः ।
 गावः प्रतिष्ठा भूतानां गावः स्वस्वयनं परं ॥
 अन्नमेव परं गावो देवानां हविरुत्तमं ।
 पायनं सर्वदेवानां रक्षन्ति च वृद्धन्ति च ॥
 हविषा मन्त्रपूतेन तर्पयन्त्यमरान् दिवि ।
 ऋषोणामग्निहोत्रेषु गावो होमनियोजिताः ॥
 सर्वेषामेव भूतानां गावः शरणमुत्तमम् ।
 गावः पवित्रं परम गावो मङ्गलमुत्तमम् ॥
 गायः स्वर्गस्य सोपान गावो धन्याः मनातनाः ।
 नमा गोभ्यः श्रीमतीभ्यः मोरमेयीभ्य एव च ।
 नमो ब्रह्मगुताभ्यश्च पवित्राभ्यो नमो नमः ॥

ब्राह्मणायैव गावयः कुलमेकं दिधा कृतम् ।
 एकत्र मन्त्रं स्तिष्ठन्ति हविरेकत्र तिष्ठति ॥
 देव-ब्राह्मण-गो-साधु-साध्वीभिः सकलं जगत् ।
 धार्यते वै यदा कस्मात्सर्वं पूज्यतमा मताः ॥
 यत्र तीर्थे सदा गावः पिवन्ति दृषिता जलम् ।
 उत्तरन्त्यथवा येन स्थिता तत्र सरस्वती ॥

गवां हि तीर्थे च सतीह गङ्गा
 पुष्टिस्तथासां रजसि प्रहृष्टा ।
 लक्ष्मीः करोषे प्रणतौ च धर्म-
 स्तासां प्रणामं सततश्च कुर्यात् ॥

भविष्यत्पुराणे ।

ब्रह्मीवाच ।

गामालभ्य नमस्तु कुर्याद्यस्तु प्रदक्षिणं ।
 प्रदक्षिणी कृता तेन सप्तदीपा वसुधरा ॥
 गवां हुङ्कारशब्देन दृष्टिपातेन सत्तम ।
 पापं प्रणश्यते यस्मात्तस्मात्पश्यन् स्पृशेच्च ताः ॥
 कुतस्तस्य भवेत्पापं गृहं यस्य विभूषितम् ।
 सततं बालवक्त्राभिरर्जुनीभिरलङ्कृतं ॥
 यावत्तीर्थानि मेदिन्यामासमुद्रसरांसि च ।

गवां शृङ्गोदकस्नानकलां नार्हन्ति षोडशीं ॥
 गवामस्थि न लङ्घेत मृते गन्धं न वक्ष्येत् ।
 थावदाध्राति तद्गन्धं तावत्पुण्येन युज्यते ॥
 गवां कण्डूयन धन्यं गोप्रदानफलप्रदं ।
 तुल्यं गौशतदानस्य भय-रोगादि-पालनं ॥
 तृणोदकादिसमुक्तं यः प्रदद्याद्गवाङ्गिकं ।
 कपिलाशतदानस्य फलं विद्यान्न संगयः ॥
 पञ्चभूते शिवे पुण्ये पवित्रे त्र्यम्बकसम्भवे ।
 प्रतीष्टिदं मया दत्तं सौरभेयि नमोऽस्तु ते ॥
 पङ्कजा च किमुक्तेन गावः पाम्वाः प्रयत्नतः ।
 गावोदेयास्तथा रक्षाः पूजा आध्याय सर्व्वगः ॥
 गावो ये ताडयन्तीह सर्व्वलोकस्य मातरः ।
 ते यान्ति रौरवं नाम नरकं नात्र संगयः ॥
 ताडयेद्यस्तु वै मोहात् यो या कथिन्नराधमः ।
 स गच्छेन्नरकं घोरं सम्पीडकमिति श्रुतिः ॥
 आयान्ती हन्तुकामां यः सौरभेयो विभायरो ।
 चम मातरिति श्रूयात्सयाति परमं पदं ॥

वाराहपुराणे ।

शम उवाच ।

गावः पवित्रं मादृश्या देवानामपि देवताः ।

दानखण्डं १३ अध्यायः ।] हेमाद्रिः ।

यस्ताः शुश्रूषते भक्त्या स पापेभ्यः प्रमुच्यते ।
 यावज्जीवं कृतं पापं तत्क्षणादेवं नश्यति ॥
 साद्रूलेग्रीवृतं तीर्थं मूर्ध्ना गृह्णाति यो नरः ।
 गरत्सु क्षपजातेभ्यः स पापेभ्यः प्रमुच्यते ॥
 प्रस्रवे यो गवां स्त्रायात् रोहिण्यां मानवी भुवि ।
 मर्षपापकृतान् दोषान् दहत्याशु न संग्रहः ॥
 धेनोस्तनादिनिष्क्रान्तां धारां क्षीरस्य यो नरः ।
 गिरसा प्रतिगृह्णीयात्स पापेभ्यः प्रमुच्यते ॥

इति गोपरिचर्या ।

अथावदानं ।

महाभारते

शान्तिपर्वणि दानधर्मोत्तम् ।

युधिष्ठिर उवाच ।

भीष्म उवाच ।

इममर्थं पुरा पृष्ठो नारदो देवदर्शनः ।
यदुक्तावानसौ तस्मै गदतः शृणु भारत ॥

नारद उवाच ।

अन्नमेव प्रशंसन्ति देवा ऋषि-गणा-सुराः ।
लोकतन्त्रा हि संज्ञाय सर्वमन्त्रे प्रतिष्ठितं ॥
अन्नेन सदृशं दानं न भूतं न भविष्यति ।
तस्मादन्नं विशेषेण दातुमिच्छन्ति मानवाः ॥
अन्नमूर्जस्करं लोके प्राणायामे प्रतिष्ठिताः ।
अन्नेन धार्यते विश्वं सर्वं जगदिदं प्रभो ॥
अवाङ्महत्या लोकेऽस्मिन् भिक्षवस्तत एव च ।
अन्नात्प्रभवति प्राणः प्रत्यक्षं नात्र संशयः ॥
कुटुम्बं पीडयित्वापि ब्राह्मणाय महात्मने ।
दातव्यं भिक्षवे चात्रमात्मनो भूतिमिच्छता ॥
ब्राह्मणायामिच्छया यो हृद्यादन्नमर्थिने ।
विदधाति निधिं श्रेष्ठं परलोके किमात्मनः ॥
आर्त्तमध्वनिवर्त्तन्तं ब्रह्म हि जगुषस्थितं ।
अर्चयेद्भूतिमन्विच्छन् ओन्नियं गृहमागतं ॥
क्रोधमुत्पतितं हित्वा सुशीलो वीतमन्त्ररः ।
अन्नदं प्राप्नुते राजन् दिवि चेह च तत्सुखं ॥
नावमन्येदभिगतं न प्राप्नुयात् कथञ्चन ।
अपि श्वपाके शुनि वा न दानं विप्रणश्यति ॥

अन्नदः पशुमान् पुत्री धनवान् भोगयानपि ॥
 प्राणयांयापि भवति रूपयांय तथा नृणां ।
 अन्नदः प्राणदो लोके सर्वदः प्रोच्यते स ९ ॥
 अन्नं हि दत्त्वातिथये ब्राह्मणाय यथाविधि ।
 प्रदाता सुखमाप्नोति देवैर्यापि प्रपूज्यते ॥
 ब्राह्मणो हि महद्गुणं सैव स्रज्जति पादयत् ।
 उच्यते यत्र यद्दीजं तदि पुण्यफलं महत् ॥
 प्रत्यक्षप्रीतिजननं भोक्तृणामन्नमेव च ।
 सर्वाङ्गीह्यन्नदानानि परीक्षे फलवन्त्यतः ॥
 अन्नादि प्रसवं विदि रति भद्राश्च पार्थिव ।
 धर्मार्थावन्नतो विदि रोगनागं तथाश्वतः ॥
 अन्नं ह्यमृतमित्वाहुः पुरा काशे प्रजापतिः ।
 अन्नं विभक्तिं लोकस्य शरीरं पाञ्चभौतिकं ॥
 अन्नं दिव्यं तु पुरुषं सर्वं ह्यन्ने प्रतिष्ठितं ।
 अन्नप्रणागे भिद्यन्ते शरीरे पञ्चधातवः ॥
 बलं बलयतीपीह प्रणश्यत्यन्नहानितः ।
 आवहाय विवहाय यन्नाद्यान्ते मृते तथा ॥
 न वर्तन्ते न रथेष्ठ ब्रह्मन् चान्नं प्रमीयते ।
 अन्नदः सर्वमेतदि यत्किञ्चित् स्थाणुजङ्गमं ॥
 त्रिषु लोकेषु धर्मार्थमन्नं देयमतो बुधैः ।
 अन्नदस्य मनुष्यस्य यत्न-मोजी-यशः सुखं ॥
 कीर्तिश्च वर्द्धते यस्य त्रिषु लोकेषु पाथिव ।
 मेघेष्वदत्तं नैवेतत् प्राणिनां पतनं शिवः ॥

दानखण्डं १३ अध्यायः ।] हेमाद्रिः ।

तच्च मेघगतो वारि शक्नो वर्षति भारत ॥
 आदत्ते च पुंसं भौममादित्यः स्वगभस्तिभिः ।
 वायुरात्रित्यतद्यान्तयरो देवः प्रजापतिः ॥
 तद्यदा मेघतो वारि पतितं भवति क्षितौ ।
 तदा वसुमती देवी सिग्धा भवति भारत ॥
 ततः सस्यानि रोहन्ति यैरेतद्वर्षते जगत् ।
 मांस-मेदो स्निग्धाः शुक्राणां प्रादुर्भावस्ततः पुनः ॥
 संभवन्ति ततः शुक्रात् प्राणिनः पृथिवीपते ।
 अग्नीषोमी हि तच्छुक्रं प्रजनं पुण्यतश्च ह ॥
 एवमवस्य सूर्यश्च पवनः सर्व एव च ।
 एक एव स्मृतो राशिर्यतो भूतानि जप्तिरे ॥
 प्राणान् दधाति भूतानां प्रजाय भरतर्षभ ।
 गृहमभ्यागतायाश्च यो दद्यादसमर्चिने ॥

भीष्मउवाच ।

नारदेनैवमुक्तीऽहमदामयं सदा नृप ।
 अयं सूर्यस्त्वमप्ययं तस्मादेहि युधिष्ठिर ॥
 दत्त्वायं विधिवद्वाजन् द्विजेभ्यस्त्वमपि प्रभो ।
 यथावदनुरूपेभ्यस्ततः स्वर्गमवाप्स्यति ॥
 अक्षदानादि ये लोकास्तान् शृणुष्व नराधिप ॥
 भवनानि प्रकाशन्ते दिवि तेषां महाकनाम् ।
 नानासंस्थानरूपाणि नानास्तभ्याश्रितानि च ॥

दुर्लभस्तु मुदा दाता भोक्तारश्च सुदुर्लभाः ।
 मुदा दाता च भोक्ता च तावुभौ स्वर्गधासिनौ ॥
 योऽन्नं बहुमतं भुङ्क्ते यथात्र नावमन्यते ।
 यथात्र प्रीतितो दद्यात्तस्यान्नमुपतिष्ठते ॥
 प्रीतितोऽन्नश्च यो दद्याद्गृह्णीयाद्योऽभिपूज्य च ।
 प्रीतितोऽन्नमश्नाति पूजितः स्वर्गमश्नुते ॥
 यो दद्यादप्रियेणान्नं यथाश्रमं नाभिनन्दति ।
 तावुभौ नरके भग्नौ वसेतां शरदःशतं ॥

स्तन्दपुराणे ।

सर्वेषामेव दानानामवदानं परं स्मृतं ।
 सदाः प्रीतिकरं दिव्यं बलं बुद्धिचिवर्द्धनं ॥
 नान्नदानसमं दानं त्रिषु लोकेषु विद्यते ।
 अन्नाह्नवन्ति भूतानि म्रियन्ते तदभावतः ॥
 गर्भस्था जायमानाश्च बालवृद्धाश्च मध्यमाः ।
 आहारमभिकाह्नन्ति देव दानव तापसाः ॥
 नृधा हि सर्वरोगाणां व्याधिः श्रेष्ठतमः स्मृतः ।
 तस्यासौषधनेपेन प्रतीकारः प्रकीर्तितः ॥
 अन्नदः प्राणदः प्रोक्तः प्राणदद्यापि सर्वदः ।
 तस्मादन्नप्रदानेन सर्वदानफलं लभेत् ॥
 धर्मा धर्मो काम-मोक्षाणां द्वेष्टः परमसाधनं ।
 स्थितिस्तस्यासृपानाभ्यामतस्तत् सर्वसाधनं ॥
 अयं प्रजापतिः साक्षादन्नं विष्णुः शिवः श्रवणं ।

तस्माद्वत्समं दानं न भूतं न भविष्यति ॥

विशुद्धयोगोत्तरे ।

हंस उवाच ।

मर्त्येषामेव दानानामन्नदानं विगिष्यते ।
 अन्नदानात्परं दानं न भूतं न भविष्यति ॥
 नात्र पात्रपरीक्षा स्यात् कालनियमस्तथा ।
 न च देयः परीक्ष्योऽथ देयमन्नं सदैव तत् ॥
 श्रम्यथ श्रपचेभ्यश्च पतितेभ्यस्तथैव च ।
 क्षमिकौटपतङ्गेभ्यो देयमन्नं सदैव हि ॥
 अन्नं हि जीवितं लोके प्राणायामनिकम्भनाः ।
 अन्नदः प्राणदो लोके मर्त्यदश्च तथाऽन्नदः ॥
 भुक्ता तथा च यस्यान्नं सन्ततिः स्वाहिकीक्षम ।
 ज्ञातव्यं ब्राह्मण्येऽथ यस्यान्नं तस्य सन्ततिः ॥
 दातव्यं सर्ववर्ण्येभ्यो भोक्तव्यं ब्राह्मण्यस्य तु ।
 यस्यामेनोदरस्थेन ब्राह्मणो म्रियते द्विजाः ।
 तान्नु योनिमवाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ॥
 भक्षदः स्वर्गमाप्नोति शकनीकान्नु भोक्ष्यदः ।
 लेह्यदोऽक्षरसां लोकं वसूनामपि चूष्यदः ॥
 वारुणं लोकमाप्नोति तथा पानप्रदो नरः ।
 पानकानि सुगन्धोनि शीतलानि प्रयच्छति ।
 मर्त्यकामसमूहस्य नात्र कार्या विचारणा ॥

न याति नरकं घोरं संमारांश्च न सेवते ॥
 यजेद्वाङ्मनपूर्वन्तु भाक्तमत्र सदा गृह्णी ।
 अत्रैव न्दिवसकुर्यादन्नदानेन मानवः ॥ १
 भैक्षेणाश्रमं समाहृत्य विप्रैर्भ्यो यः प्रयच्छति ।
 स्वाध्यायनिरतो विप्रो दत्त्विह सुखमेधते ॥
 सर्वायस्यं मनुष्येण न्यायेनात्रमुपार्जितं ॥
 वाच्यं पात्रगतं नित्यमन्नं हि परमा गतिः ॥

तथा ।

कौमुदे शक्तपक्षेतु योऽन्नदानं करोत्यतः ॥
 स सन्तरति दुर्गाणि प्रेत्य चानन्त्यमश्नुते ।

नन्दिपुराणे ।

अन्नाद्भूतानि जातानि देवा ह्यन्नाद्यकाङ्क्षिणः ।
 न तस्य पात्रादियिधिर्विना यादं प्रकीर्तितं ॥

तथा ।

अपि कीटपतङ्गानां शुनां चागडान्यनीनिनां ।
 दत्त्वाश्वं लोकमाप्नोति प्राजापत्यं समासतः ॥
 दान्येभ्योऽतिथिभ्योऽथ मित्रेभ्यश्च प्रयच्छतां ।
 दीनान्मत्तपणानां च धर्मः स्यादन्नदायिनां ॥
 याममाश्वं नरो दत्त्वा भूतानामन्नगृह्णते ।
 धर्मं यमेन ममानां तु गतं भोगैर्भनोरमैः ॥
 यामे यामे फनं ह्येतद्विधिवन्परिकीर्तितं ।

दानखण्डं १३ अध्यायः ।] हेमाद्रिः ।

एतद्देवाय ते प्रोक्तं द्विगुणं पुण्यगौरवं ॥
अन्नं विना कृशान्तस्य दत्त्वान्नं देशकालतः ।
फलं पञ्चगुणं प्रोक्तं सर्वभावसमन्वितं ॥

राजसादिभावसमन्वितमित्यर्थः ।

देवतानां तु यो दद्यादन्नाद्यं यद्दद्यान्वितः ।
सिक्खासिक्खादसेल्लघ्नं ममानाममरैः सह ॥
एतद्द्वयगुणं पुण्यमग्रे व्यञ्जनसंयुते ।
यथेष्टदेवतादत्तादेतत्पुण्यं प्रकीर्तितं ॥
यो दद्याद्वाङ्मणेऽन्नानि तस्य द्विगुणितं फलं ।
तस्माद्विष्णोश्च दत्त्वान्नं द्विगुणं फलमश्नुते ॥
रुद्रायात्रप्रदानेन फलमेतच्चतुर्गुणं ।
यदा-कालसमायोगाद्वाङ्मनानाञ्च योगतः ।
शतसंख्यं भवेत्पुण्यं सम्यगन्नप्रदायिना ॥

लघुहारीतः ।

उपपन्नं यथाहन्नं भुञ्जते समुपस्थिते ।
आपीतरसमुच्छिष्टं न दद्यान्नैव होमयेत् ।

व्यासः ।

यस्त्वे कपंश्यां विषमं ददाति
स्नेहाद्वादा यदि वार्यहेतोः ।
देवैश्च दृष्टं मुनिभिर्य गीतं
तां मन्त्रहत्वा मुनयोवदन्ति ॥

अत्रिः ।

अप्रताप ह्यमन्त्राय यत्र भैक्षचरा हिजाः ।
 तं ग्रामं दण्डयेद्राजा चौरभक्तप्रदो हि हिंस्रः ॥
 अधीत्य चतुरो वेदान् सर्व्वशास्त्रार्थतत्त्ववित् ।
 नरेन्द्रभवने भुक्त्वा विष्ठायां जायते क्षमिः ॥
 राजानं हरते तेजः शूद्रानं ब्रह्मवर्चसं ।
 स्वसुतानञ्च वो भुङ्क्ते स भुङ्क्ते पृथग्वीमलं ॥

देवलः ।

अष्टतं भोजयन् विप्रं स्वगृहे सति सर्पिषि ।
 परत्र निरयं घोरं गृहस्थः प्रतिपद्यते ॥
 सृष्टमन्नं श्वयं भुक्त्वा पद्यात् कदगनं लघु ।
 घ्राह्यणान् भोजयेन्मूर्खो निरये चिरमायसेत् ॥
 यो सृष्टमन्नं हिजमुद्रवानां
 दद्यात् सुराणामथयातिथिभ्यः ।
 स पुत्रपौत्रैरभिवर्द्धमानः
 समानतां वृत्ररिपोरुपेति ॥

इति पञ्चान्नदानविधिः ।

अथामाद्यदानं ।

विष्णुधर्मोत्तरात् ।

हंस तथाच ।

दानखण्डः १३ अध्यायः ।] हेमाद्रिः ।

धान्यानामुत्तमं दानं कथितं द्विजपुङ्गवैः ।
 धान्येभ्योऽपि परं धान्यं रक्तशालिः प्रकीर्तितः ॥
 रक्तशालिं नरो दत्त्वा सूर्यलोके महीयते ।
 दत्त्वा तथा सुगन्धाय गन्धर्वैः सह मोदते ॥
 कलमानां प्रदानेन शक्रलोके महीयते ।
 महाशालेः प्रदानेन वसूनां लोकमाप्नुयात् ॥
 क्षणशालिं तथा दत्त्वा अलकायां प्रमोदते ।
 मोहीनां सस्यदानानां दानात् स्वर्गमवाप्नुयात् ॥
 यवप्रदानेन नरः शक्रलोके महीयते ।
 तथा गोधूमदानेन वसूनां लोकमाप्नुयात् ॥
 प्रियो भवति लोकस्य प्रियङ्गुयः प्रयच्छति ।
 ददाति यस्तु श्यामाकं प्रीयन्ते तस्य देवताः ॥
 अन्येषां शूकधान्यानां प्रदाने नियतो नरः ।
 स्वर्गलोकमवाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ॥
 सुदृगदः शक्रलोकन्तु यमलोकन्तु मापदः ।
 यद्येष्टं लोकमाप्नोति तथा विप्रस्तिलप्रदः ॥
 पट्टिकाद्यप्रदानेन लोकं नैर्ऋतिकं लभेत् ।
 सचीनचणकं दत्त्वा लोकं वारुणमाप्नुयात् ॥
 वायव्यश्च मसूराणि राजमापाणि धानदं ।
 अन्येषां यमीधान्यानां दानात् स्वर्गमवाप्नुयात् ॥
 इक्षुमृहीकयोर्दानात्परं सोभाग्यमाप्नुयात् ॥
 पतायदानात् फलदं तुलोके
 शुष्कायमुक्तं हि तदाप्तिरगमात् ।

हेमाद्रिः । [दानखण्डं ३ अध्यायः

यजन्ति यज्ञैर्हि ततो द्विजेन्द्रा-
स्तस्मात्तु तत् पुण्यतमं प्रदिष्टं ६

इत्यामात्रदानविधिः ।

अथोदकदानं ।

तत्र मनुः ।

सलिलं यः प्रयच्छेत् जीवानां प्राणधारणं ।
शीतलं शोषकाले तु तस्य पुण्यफलं शृणु ॥
कपिलाकोटिदानस्य यत् पुण्यं हि विधीयते ।
तत् पुण्यफलमाप्नोति पानीयं यः प्रयच्छति ।
पूर्णचन्द्र प्रकाशिनष्ठयां विमानेन रोहति ॥

सौरपुराणे ।

पानीयदानं परमं सर्वदानाधिकं स्मृतं ।
तस्मात्पानीयमानीय देवं धर्मविदा तथा ॥

वेदव्यास ।

दुर्लभं सलिलं तात विशेषेण परत्र वै ।
पानीयस्य प्रदानेन वृत्तिर्भवति शास्वती ॥

भविष्यत्पुराणे ।

पानीयं प्राणिनां प्राणा स्तत्र यत्तेन दीयतां* ।
पूर्वपामेव दानाच्चापमेतदेवाधिकं यतः ॥

तथा ।

ग्रीष्मे चैव वसन्ते च पानीयं यः प्रयच्छति ।
यत्तु जिह्वासहस्रेण तस्य पुण्यं न शक्यते ॥

पद्मपुराणे ।

सुगन्धाः शीतलाद्यापि रसैर्दिग्धैः समन्विताः ।
यः प्रयच्छति विप्रेभ्यस्तस्य दानफलं शृणु ॥
विमानं सूर्यसङ्काशमप्सरोगणसेवितं ।
सोऽधिरुह्य दिवं याति वरुणस्य सम्लोकता ॥

नन्दिपुराणे ।

योऽपि कश्चित्पूजार्त्ताय जलपानं प्रयच्छति ।
स नित्यवृत्तो वसति स्वर्गे युगगतं नरः ॥

महाभारते ।

अन्नं हि सर्वदानानामधिकं मनुजस्य वीत ।
अन्नाद्यापि प्रभवति पानीयं कुरुसत्तम ॥
नीरेण हि विना तात न किञ्चित् संप्रवर्तते ।
नीरजातस्य भगवान् सोमो-यद्वगणेश्वरः ॥
अमृतं यमुधा चैव स्वाहा चाद्य स्रधा तथा ।
पयोपथ्यो महाराज वीरुधस्र जलोद्भवाः ।
अतः प्राणभृतः प्राणाः सम्प्रवृत्तिं विनाम्यते ॥
देवानाममृतं द्यौर्नागानाञ्च मुधा तथा ।

पितृणाञ्च चवधा प्रोक्ता पशूनां चापि वीरुधः ॥
 अन्नमेव मनुष्याणां प्राणानाहुर्मनीषिणः ।
 तच्च सर्वं नरव्याघ्र पानीयात्संप्रवर्त्तते ॥
 तस्मात्पानीयदानाद्द्वै न परं विद्यते शिवं ।
 तच्च दद्यान्नरो नित्यं य इच्छेद्भूतिमात्मनः ॥
 धन्यं ययस्यमायुष्यं जलदानं विशाभ्यते ।
 शक्राद्याष्टाधिः कौन्तेय स्वर्गे तिष्ठति तोयदः ॥
 सर्वान् कामानवाप्नोति कीर्त्तिमिवेह शाम्बती ।
 प्रेत्य चानन्दमाप्नोति पापेभ्यश्च प्रमुच्यते ॥
 तोयदो मनुजव्याघ्र स्वर्गे गत्वा महाद्युते ।
 अक्षयान् समवाप्नोति लोकां नित्यव्रवीन्मनुः ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

पानीयमेव सफलं चैलोक्यं सचरावरं ।
 विकारः सलिलस्येदं स्यावरं जङ्गमं तथा ।
 पानीयेन विना हस्तिर्लोके नास्तौह कर्हिचित् ॥
 क्षमि कोट-पतङ्गानां जलमेव परायणं ।
 यत्रोदकं तत्र सुराः सर्व्वेऽपि प्रतिष्ठिताः ॥
 यत्रोदकं तत्र तथा ऋषयश्च महाव्रताः ।
 दुर्लभं तच्च लोकानां परलोके द्विजोत्तमाः ॥

गारुडपुराणे ।

मूलेन हात्वा धर्मावजलदानं प्रयच्छति ।

दानखण्ड' १३ अध्यायः ।] हेमाद्रिः ।

प्रयाति चन्द्रसानोक्थं शुभमालांशुकावृतः ॥
 चौरकुल्लुप्तमायान्ति तथा यान्ति मधुसूदाः ।
 दृढ-दुष्पदकास्तस्य समुद्रा वशवर्त्तिनः ॥
 दिनानि बहुजीवन्ति अघ्नेन रहिताः किल ।
 न हि तोयविहीनस्तु दिनमेकं हि जीवति ॥
 सर्वप्रदो नरव्याघ्र जलदानात् प्रकौर्त्तितः ।
 उदके सर्वबीजानि हत्येव गौषिकी स्मृतिः ।

स्कन्दपुराणे ।

तथाणामपि लोकानामुदकं जीवनं स्मृतं ।
 पवित्रममृतं तच्चाप्तयेयं पुण्यमिच्छता ॥

अथ करपत्रिकादिदानानि ।

देवलः ।

सतोयां पथिके विप्रे यो दद्यात् करपत्रिकां ।
 फलं स कूपखातस्य नूनमाप्नोति मानवः ॥

महाभारते ।

वृहस्पतेर्भगवतः पोषण्यैव भगस्य च ।
 अश्विन्यैव वङ्गे य प्रीतिर्भवति भारत ॥
 परमं भेषजं होतुर्यज्ञानामेतदुत्तमं ।
 पिपासया न म्रियन्ते स्त्रीपुष्टन्द्य जायते ॥
 न प्राप्नुयाच्च व्यसनं करकान् यः प्रवच्छति ।

प्रददेः ब्राह्मणायैभ्यः करकान् अदयायुतः ।

उपसर्जनपद्मागं नभते पुरुषः सदा ॥ ६

कात्यायनः ।

भोजयित्वा द्विजानन् करकान् यः प्रयच्छति ।

सुगीतसन्तिलोपेतान् सोऽपि सद्गतिमाप्नुयात् ॥

आदित्यपुराणे ।

योददाति घटीपात्रं कुण्डिकां करकांस्तथा ।

तृपात्तेष्य तथा धर्मो लभते शीतलं जलं ॥

स्कन्द पुराणे ।

यो घटं पयसा पूर्णं हेमपात्रनियोजितं ।

सपूज्य वस्त्रयुग्मेन दद्यात् स्वर्गं व्रजेद्भुवं ॥

अथ धर्माघटदानं ।

आह विष्णुः ।

शीतलेन सुगन्धेन वारिणा पूरितं घटं ।

शुक्लचन्दनदिग्धाह पुष्पदामोपशोभितं ॥

दध्योदनयुतं कुर्याच्छरावं तस्य चोपरि ।

उपानच्छत्रसंयुक्तं धर्माख्यं कल्पयेद्धटं ॥

पुष्पाक्षतं गृहीत्वा तु इमं मन्त्रमुदीरयेत् ।

ओं नमो विष्णुरूपाय नमः सागरसम्भव ।

अपां पूर्णोत्तरास्मांस्त्वं दुःखसंसारसागरात् ॥

प्रददेः ब्राह्मणाग्नेभ्यः करकान् श्रद्धयायुः
उपसर्ग्यनपद्मागं नभते पुरुषः सदा ॥ :

कात्यायनः ।

भोजयित्वा द्विजानन्नं करकान् यः प्रय
सुगीतसन्निनोपेतान् सोऽपि सद्गतिमाप्नुय

आदित्यपुराणे ।

योदटाति घटोपात्रं कुण्डिकां करकांस्त
तपात्तस्य तथा धर्मे सभते शीतलं जलं ।

स्कन्द पुराणे ।

यो घटं प्रयसा पूर्णं हेमपात्रनियोजितं ।
सपूज्य वस्त्रयुग्मेन दद्यात् स्वर्गं व्रजेद्भुवं

अथ धर्मघटदानं ।

आह विष्णुः ।

शीतलेन सुगन्धेन वारिणा पूरितं घटं ।
शुक्लचन्दनदिग्धाङ्गं पुष्पदामोपशोभितं ॥
दध्योदनयुतं कुर्याच्छरायं तस्य चोपरि ।
उपानच्छत्रसंयुक्तं धर्माख्यं कल्पयेद्घटं ॥
पुष्पाघते गृह्येत्वा तु इमं मन्त्रमुदोरयेत् ।
श्री नमो विष्णुरूपाय नमः सागरसंभव ।
अर्पा पूर्णोदराभ्यांस्त्वं दुःखसंसारसागरात्

दानखण्डं ११ अध्यायः ।] हेमाद्रिः ।

संस्त्राप्य पूजयेद्भक्तैर्नैवेद्यैश्च मनोरमैः ।
 प्रणिपत्य शृङ्गेशानं मन्त्रमेतमुदीरयेत् ॥
 श्रीं नमः शङ्करः शम्भुर्भूवो धाता शिवोद्भरः ।
 प्रीयतां मे महादेव जलकुम्भाप्रदानतः ॥
 एवं सङ्कल्प्य दाता च पथादागत्य विश्रान्ति ।
 स शक्त्या शिवभक्तांश्च विप्रसुखांश्च भोजयेत् ॥
 एवं यः कुरुते श्रीं जलदानक्रियां हरे ।
 यावद्विन्दुनि लिङ्गस्य पतितानि न संशयः ।
 स वसेच्छाङ्करे लोके तावत् कीटो नरेन्द्र ॥

अथ भणिकदानं ।

तत्र देवलः ।

श्रीं प्रविशे भणिकं ददाति द्विजसन्नि ।
 योऽस्य पूरितमाप्नोति स तद्भागलतः फलं ॥

भविष्योत्तरे ।

युधिष्ठिर उवाच ।

प्रपां दातुमशक्तेन विशेषं धर्ममोक्षता ।
 भणिकस्य कथं दानं कथिन् काले च दीयते ।
 किं फलतस्तस्य दानेन तदायस्त जनार्दन ॥

योगेश्वर उवाच ।

उदकुम्भप्रदानेऽपि द्यशक्तो यः पुमान् भवेत् ।
 तेनाश्वत्थतरोर्भूलं श्रेष्ठं नित्यं जिताकर्माना ॥
 सर्वपापप्रशमनं सर्वदुःखप्रणाशनं ।
 सर्वरोगप्रशमनं नित्यं सन्ततिवर्धनं ॥
 अश्वत्थरूपी भगवान् प्रीयतां मे जनार्दनः ।
 इत्युच्चार्य नमस्कृत्य प्रत्यहं पापनाशनं ॥
 यः करोति तरोर्भूले सेकं मासचतुष्टयं ।
 सोऽपि तत्फलमाप्नोति श्रुतिरेषा सनातनी ॥

अथ गलन्तिष्ठादानं ।

तथा ।

अथान्यदपि पश्यामि जलदानविधिं परं ।
 वसन्तसमयं प्राप्त्वा गत्वा देवालयम्परं ॥
 तत्र स्नायन्भुवं लिङ्गमार्यं वा देवपूजितं ।
 तस्य गर्भगृहान्तस्थं घटस्तोत्रेण समृतं ॥
 कुर्यात्क्षुरभिगम्यैव वासितं वस्त्रगातितं ।
 स्रवन्तश्च दिवारात्रौ तज्जलं लिङ्गमूर्धनि ॥
 एवं यः कारयेत् कुम्भं श्रद्धा-भक्तिसमन्वितः
 शिवस्य विष्णोरकांस्य इष्टदेवस्य वा पुनः ॥
 स्रवन्तं कारयेत् कुम्भमच्छिन्नं देवमस्तके ।
 अनेन विधिना दत्त्वा नरोर्मासचतुष्टयं ॥
 ततः कर्काटके प्राप्ते देवं पश्चामृतेन तु ।

दानखण्ड' ११ अध्यायः ।] चेमाद्रिः ।

संस्त्राय पूजयेत्तन्मैत्रेयैश्च मनोरमैः ।
 प्रणिपत्य रुद्धेशामं मत्तमीतमुदीरयेत् ॥
 श्रीं नमः शङ्करः शम्भुर्भयो धाता शिवो हरः ।
 प्रीयतां मे महादेव जलकुम्भप्रदानतः ॥
 एवं सङ्कल्प्य दाता च पयादागत्य विस्रमि ।
 ॥ गतया शिवभक्ताय विप्रमुखाय भोजयेत् ॥
 एवं यः कुरुते पीपे जलदानक्रियां हरे ।
 यावद्विन्दति लिङ्गस्य पतितानि न संगमः ।
 स वसेच्छाङ्करे लोके तावत् कीटो मरेन्नरः ॥

अथ मणिकदानं ।

तत्र देवतः ।

पीपप्रयेगे मणिकं ददाति दिजस्रमि ।
 धीम्युपूरितमाप्नोति स तद्भागलतः फलं ॥
 भविष्योत्तरे ।

श्रुतिर उवाच ।

प्रपां दातुमशक्तेन विप्रैः धर्ममोषता ।
 मणिकस्य फलं दानं कस्मिन् काले च दीयते ।
 किं फलमस्य दानेन तदायस्य जगद्गते ॥
 नीलण्डउवाच ।

प्रपां दातुमशक्तेन विशेषधर्ममीश्वरता ।
 दानं तेन प्रकर्त्तव्यं मणिकस्य युधिष्ठिरः ॥
 यैश्वर्यस्य तृतीयायां पौर्णमास्यां विशेषतः ।
 वसन्ते शीघ्रकाले च मणिकं तच्च दीयते ॥
 चत्वारिंशत्घटैः श्रेष्ठं विंशद्विर्भध्यमं स्मृतं ।
 विंशत्या कन्यसं प्रोक्तमतोद्गीर्णं न कारयेत् ॥
 जलपूर्णं ततः कुर्यात्पश्चिरण्यं स्वयत्कृतः ।
 शुक्लचन्दनदिग्धाङ्गं पुष्पदामोपशोभितं ॥
 वासोभिः सम्परिच्छाद्य सावभाण्डकतोपरि ।
 तस्योपरि न्यसेद्देवं वरुणं हेमनिर्मितं ।
 सदक्षिणन्तु विप्राय दद्यात् संचिन्त्य केशवं ॥
 आपो नारा इति प्रोक्ता आदित्य-वरुणौ यमः ।
 मणिकं पृथिवीसर्वदातुः शान्तिं प्रयच्छतु ॥

यूजामन्त्रः ।

श्रीं आपः पवित्रं लोकानामप्सु श्रुते जनार्दनः ।
 मणिकाप्सु प्रदानेन प्रीयतां जलशायकः ॥

दान मन्त्रः ।

अनेन विधिना दत्त्वा मणिकं द्विजपुङ्गवे ।
 दाता यत् फलमाप्नोति तच्छृणुष्व नरोत्तम ॥
 वियोगो नैव तस्यासीत् पुत्र-भाट्य-धनेषु च ।
 गृहसंभारवैकल्यं न आप्नोति नरः क्वचित् ॥

दानखण्डं १३ अध्यायः ।] हेमाद्रिः ।

अपुत्रा लभते पुत्रं दुर्भगा सुभगा भवेत् ॥
विधवा ससृजन्मानि न जायेत मणिकदा ।
गृहदानफलं प्राप्य विष्णुलोके महीयते ॥
आश्वयुज्यां नवम्याञ्च शुक्लायां भरतर्षभ ।
संरुद्रपुष्पके दिव्ये आखण्डलपुरे वसेत् ।

इति मणिकदानं ।

अथ प्रपादानं ।

महाभारते ।

प्रपाद्य कार्या दानार्थं नित्यन्तु दिजसत्तम ।
भुक्तेभ्यश्च प्रदीयन्ते पानीयानि विमेषतः ॥
निदाघकाले पानीयं यस्य तिष्ठत्यवारितं ।
स दुर्गविषमं कष्टं न कदाचिद्वाप्नुते ॥

यमः ।

कृपा-राम-प्रपा-कारी तथा हृत्स्य रोपकः ।
कन्याप्रदः सेतुकारी स्वर्गमाप्नोत्यसंगमः ॥

यथा ।

येषां तद्भागानि प्रपाः शुभाया-
रामाय कृपाय नित्ययाच ।
अथप्रदानं मंथुरा च वापी
तेषामयं शैव परम लोचः ॥

दानखण्डं १३ अध्यायः ।] हेमाद्रिः ।

सङ्गनाश्च प्रदानेन गीगतस्य फलं नरः ।
 गोरसानां प्रदानेन गोलोकं समवाप्नुयात् ॥
 गव्याश्च विविधाः कृत्वा प्रपायामासनानि च ।
 स्वर्गलोकमवाप्नोति यस्त्वं नाश्च संगयः ॥
 तच्च वृद्धं तथा कृत्वा गीतवाण्याय मानयः ।
 कायाग्निदोषिमाकाशं सौभाग्यं च तथाप्नुयात् ॥
 इन्धनानां प्रदानेन रिपुभिर्नाभिभूयते ।
 तच्चोपयोगिभाण्डानां दानात् स्वर्गमवाप्नुयात् ॥
 इन्द्रलोकमवाप्नोति ताम्बूलादिप्रदानतः ॥

भविष्योत्तरे ।

बुधिष्ठिर उवाच ।

प्रपादानस्य माहात्म्यं यद् देवेभ्यः किञ्चन ।
 कथं देया कदा देया दानं तस्याय किं फलं ॥

श्रीलया उवाच ।

पतीते फान्गुने मासि प्राप्ते चैव महोत्सवे ।
 पुण्येऽङ्गि विप्रकथिते यद्वचस्त्वयमान्विते ॥
 मण्डपं कारयेद्दिवान् यमच्छायं मनोरमं ।
 पुरस्य मध्ये पथि वा शैल्यहस्ततलेऽपि वा ॥
 सुगीतनतनं रम्यं विवितामनमन्दनं ।
 तत्राप्येव स्थापयेद्ब्रह्मान् सवित्रुश्चाप्यशोभमान् ॥

आकालमूलान् करकान् वस्त्रैरावेष्टिताननान् ।

वाह्येण शीलसम्पत्ते भूतिं दत्त्वा यथोर्दितां ।

प्रपापालः प्रकर्त्तव्यो बहुपुत्रपरिच्छदः ॥ ८

पानीयपानादध्यान्तान् यः कारयति मानवान् ।

एवं विधां प्रपां कृत्वा शुभेऽङ्गि विधिपूर्वकं ॥

यथाशक्त्या नरयेह प्रारब्धे भोजयेद्विजान् ।

ततयोत्सर्जयेद्विद्वान्मन्त्रेणानेन मानवः ॥

प्रपेयं सर्वसामान्या भूतेभ्यः प्रतिपादिता ।

अस्याः प्रदानात् पितरस्तृप्यन्तु च पितामहाः ॥

इदमिह दानवाक्यं ।

यद्यादि मासचतुष्टयं यावत् त्रीन् वा द्वौ वा एकमेकं वा
इमां प्रपां पानीया वन्यजनादि सहितां विंशद्वर्षकोटिपरिमित-
कालभोग्यइन्द्रलोकप्राप्तिकामी मर्त्यलोके चतुर्वेदब्राह्मणत्वकाम-
सर्वभूतेभ्योऽहमुत्सृजामीति ।

अनिवारितं ततो देयं जलं मासचतुष्टयं ।

त्रिपञ्चम्वा महाराज जीवानां जीवनं परं ॥

गन्धाद्यं सुरसं शीतं शोभने राजते स्थितं ।

प्रदद्यादप्रतिहतं मुखञ्चानवलीकयन् ।

प्रत्यहं कारयेत्तस्यां भोजनं शक्तितोद्विजान् ॥

अनेन विद्वजः यस्तु शोषे तापप्रणाशन ।

पानीयमुत्तमं दद्यात्तस्य पुण्यफलं नृप ॥

कपिसाशतदानस्य सम्यग्दत्तस्य यत् फलं ।

तत्पुण्यफलमाप्नोति सर्वदेवैः सुपूजितः ॥
पूर्णचन्द्रप्रतीकाशं विमानमधिकृष्ट सः ।
याति देवेन्द्रनगरं पूज्यमानोऽष्टरोगणैः ॥
त्रिंशत्कोटगो हि चर्षाणां गच्छ-गन्धर्वमेवितं ।
पुण्यक्षयादिहागत्य चतुर्विंशो हिजो भवेत् ।
ततः परं पदं याति पुनरावृत्तिदुर्लभं ॥

सुखादुद्योगोत्तमसन्निता क्लमनागनी च
प्राप्ते पुरस्य पथि पार्थ सराजभूमौ ।
यस्य प्रपा भवति सर्वजनोपभोग्या
धर्मोत्तरः स खलु जीवति जीवसौख्ये ॥

इति प्रपादानविधिः ।

अथ जनाग्रयनिर्माणं ।

तत्र कूपस्य तावदुच्यते ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

उदकेन विना हस्तिर्नास्ति लोकद्वये मदा ।
तन्माजनाग्रयाः कार्यः पुत्रपेण विपश्चिता ॥
पश्चिष्टोत्तममः कूपः मोक्षमिधममो मरो ।
कूपः प्रवृत्तपानीयः सर्वैरिति दुष्कृतं ॥
कूपजम् धर्ममाशंस्य मर्षान् भोगानुपाश्रमे ।
तथापि भोगैः पुण्यं व्यानाभ्यामात्मकोर्तितं ॥

स्कन्दपुराणे ।

अवटं यो नरः कुर्यादपां पूर्णं सुगोमर्न ।
 दद्यात् सुवाह्येभ्यस्तन्मोजयित्वा यथाविधि ॥
 अष्टाभिः सविचित्राभिः पताकाभिरलङ्कृतं ।
 पितृंस्तरेत पञ्चाशतं दत्त्वा च नरोत्तम ।
 यात्यम्बरःसुगीतेन वरुणस्य सलोकतां ॥

नन्दिपुराणे ।

यो वापीमथवा कूपन्द्वये तीर्थविदर्जिते ।
 खानयेत् स नरो याति स्वर्गे प्रेत्य शतं समाः ।
 देवैरेकत्वमतुलं तृष्णाक्षुब्धजितः सदा ॥

आदित्यपुराणे ।

सेतुबन्धरता ये च तीर्थे शोचरताय ये ।
 तडागकूपकर्तारो मुच्यन्ते ते तृष्णाभयात् ॥

विष्णुः ।

अथ कूपकर्तुस्तत्प्रवृत्ते पानोद्ये दुष्कृताय विनश्यति
 तडागकूपविलसो वारुणं लोकं मनुते ।

जलप्रदः सदा तप्तो भवति ।

तत् प्रवृत्ते, तस्मात् कूपात् प्रवृत्ते ।

देवीपुराणे ।

कूपः पञ्चकरादूर्ध्वं यावद्दुर्गस्तदुद्भवः ।
 वापी दण्डमयादूर्ध्वं दशवर्गा नृपोत्तमैः ॥
 कर्त्तव्या सर्वतोत्तारा द्वित्रियैकमथापि वा ।
 विज्ञा सन्भद्रकक्षान्ये हस्ता वा चायथा तथा ॥ .
 अस्त्रा वा चार्द्धचन्द्रा वा धेनोयकसमाकृतिः ।
 कर्त्तव्या द्रव्यसारेण गोपया सर्वकामदा ॥
 वेदाष्टमध्यगीत्तारा करमार्त्ता यथा भवेत् ।
 फूलीवा ग्रीलयष्टो वा देवा नेमी यथा दृढा ॥
 भवने काष्ठपाषाणैर्बुधपीठसमुच्चया ।
 सुबुद्धा तोरणीपिता गणनायगृहाचिता ॥
 नागयचगृहैर्देव्याभूषिता क्रीडिताकुम्भा ।
 वापी भद्रा सुरग्रेष्ठ सर्वकामप्रदा नृणां ॥
 भद्रा पद्मा शुभा कान्ता विजया मङ्गला तथा ।
 जया योक्त्री भवेदापि नृपादीनां शुभावहा ॥
 प्रज्ञायता चतुर्वस्त्रा वाप्यः साधारणा गताः ।
 शिवा काम्याधिकारेण कृपोत्तमः शुभावहः ॥

दानखण्डः १३ अध्यायः ।]

हेमाद्रिः ।

स याति वीरुणं लोकं दिव्यकामसमन्वितं ॥

अथ भद्रातङ्गागनिर्गणं ।

तत्र यमः ।

तङ्गागे यस्य पानीयं संततं खलु तिष्ठति ।
स्वर्गलोकगतिस्तस्य नात्र कार्या विचारणा ।
तङ्गागकर्त्ता वसति स्वर्गे युगचतुष्टयं ॥
यत्र विप्रोऽथ गौरेका पायिनी सलिलं क्वचित् ।
तङ्गागमादृशं कृत्वा स्वर्गे द्वायुगान् वसेत् ॥

महाभारते ।

देवा मनुष्याः पितरो गन्धर्वी-रग-राक्षसाः ।
स्यावराणि च भूतानि संश्रयन्ति जलाशयं ॥
कुलं सन्तारयेत् सर्वं यस्य खाते जलाशये ।
गावः पिवन्ति सलिलं साधवश्च नराः सदा ॥
तङ्गागे यस्य गावस्तु पिवन्ति वृषिता जलं ।
मृग-पक्षि-मनुष्याश्च सोऽष्टमेधफलं लभेत् ॥
यत्पिबन्ति जलं तत्र स्थायन्ते विद्यमन्ति च ।
तङ्गागदस्य तत्सर्वं प्रेत्यानस्याय कल्पते ॥

तथा ।

वर्षारात्रे तङ्गागे तु मलिनं यस्य तिष्ठति ।
अग्निहोत्रफलं तस्यैवमादुर्गन्धीषिणः ॥

वसन्तकाले पानीयं तडागे यस्य तिष्ठति ।

अतिरात्रस्य यज्ञस्य फलं स समुपायुते ॥

निदाघकाले पानीयं तडागे यस्य तिष्ठति ।

वाजपेयसमन्तस्य फलं महर्षयो विदुः ॥

विष्णुधर्मोत्सरे ।

कृत्वा तडागश्च तथा वारुणं लोकमश्नुते ।

दशययंसहस्राणि कल्पमात्रं द्विजोत्तमः ।

ततोऽपि पुण्यमाप्नोति तडागकरणात् पथि ॥

भरौ तडागे पानीयं यस्य तिष्ठति यै द्विजाः ।

विमानेनार्कवर्षेण ब्रह्मलीकं स गच्छति ॥

प्रावृट्कालेऽपि पानीयं तडागे यस्य तिष्ठति ।

अग्निष्टोमफलान्तस्य पुरुषस्य प्रकीर्तितं ॥

द्वादशाहफलान्तस्य शिशिरे यस्य तिष्ठति ॥

वाजपेयफलान्तस्य वसन्ते यस्य तिष्ठति ।

अश्वमेधफलान्तस्य निदाघे यस्य तु द्विजाः ॥

सस्यानां शेषनार्थाय नदीवाहि तथा कृते ।

अथ दः पानदयेव प्राणदय तथा भवेत् ।

भागीरथस्य लोकानां समवाप्नोत्यसंशयः ॥

पानीयगोधनं कृत्वा ऋदे देवविनिर्मिते ।

पुरुषः फलमाप्नोति दशगोदानजे द्विजाः ॥

दारुपापाणरचितं सुखसेव्यं जमांशयं ।

पुराणं मानयः कृत्वा नाकलोके महीयते ॥

तद्भागं नलकोपेतं परिदाहसमन्वितं ।
 देवतारामसंयुक्तं सर्वकामप्रदायकं ॥ ६
 हारीवन्धे सुविस्तीर्णे परिदाहशुभः सदा ।
 अन्यथा न भवेच्छुक्र दृढत्वं पालिवन्धनं ॥
 मध्ये पाश्याः सुविन्यासं जलमार्गं जलावहं ।
 शैल पक्षेटकं वापि कार्यं क्रोडायै भूमतां ॥
 शीला चुरोपणे कुर्यान्नलकं शोभनं तथा ।
 सोपानपालिका कार्या विस्तीर्णा स्नान-भोजने ॥
 शोभाधिकेन संयुक्ता कूर्चं कार्यया यथा विधि ।
 यन्मृष्टे दृढोवन्धः कार्यः कान्तसहस्रतया ॥
 एवं पुण्यमवाप्नोति स्थैर्यकालवशात् कृते ।
 वाजिमेघः क्रतुर्यद्वत् सोपि पुण्यप्रदो भवेत् ॥
 हारीवन्धस्तदा तात पुण्यदी जायते नृणां ।
 पुण्यास्य सिद्धाते तच्च नन्दादीनां निवेगयात् ॥
 जयन्त्यादितडांगादि प्रष्टो पापहराणि च ।
 तेषु हारी भवेच्छ्रेष्ठा देवा-रामसमन्विता ॥
 कूप वापी-जलोपेता पुत्रायुःकीर्तिदा सदा ।
 आ परिपुष्टसंस्थानं भूपतेर्मानकल्पिता ॥
 पुरपत्तनदेवानां सिद्धार्थं जायते शुभा ।
 मरिचिदानयैर्या न विष्णुकान्ता यस्तुभरा ॥
 मोभाग्यहारीवन्धस्य जलवेष्टाटकभ्रमा ।
 प्रियदेवमनुष्याणां तत्पत्नं त्वभिर्गन्धितं ॥
 पावनघ्रायते शक्र धन्यया निष्कर्मं मतं ।

अनुष्णगित्तद्वारीषु अपेयं सलिलं भवेत् ।
 तस्मात्तोत्तमैर्गिकं पेयं वर्षामूषार्जनं शुभं ॥
 तत्पूर्वा चोत्तरे संस्था ऐशान्या पूर्वगापि वा ।
 दक्षिणे चैव सिद्धस्तु शिवास्या शुभदा सदा ॥
 पश्चिमे सुभगा नाम ता यथोत्तरतस्तथा ।
 न ह्युर्युष्याम्यै नैर्षत्त्यामाग्नेय्यान्तु शुभाग्निः ॥
 प्रदक्षिणेन पूर्वस्यां रोपितव्यं शुभं सदा ।
 अन्यथा कलहोद्देगं मृत्युम्वा लभते कृती ॥
 तस्माद्राज्यायुःशुभदं पुत्रसन्ततिवर्धनं ॥
 पश्चिमोत्तरपूर्वेषु चारामं जायते कृतं ॥
 द्वारीवन्धशिरोपेतं शक्तिभिर्नायकैर्युतं ।
 तदा कूपजला-रामभूषितं सर्वकामदं ॥
 एवं विधं पुरोपेतं ब्रह्मसूर्यान्तकाम्बितं ।
 कुर्याच्चः सुरशार्दूल स लभेदीप्सितं फलं ॥
 इह कोर्त्तिं शुभान् पुत्रान् परत्र परमाङ्गतिं ।
 द्वारीवन्धात् फलं ब्रह्मन् हयमिधसमं भवेत् ॥
 समस्तपातकोच्छ्रितः कृति भवति देववत् ।
 तस्मात्पेषेण कर्त्तव्यं विधिना द्वारिणं जलं ॥
 समन्त्रं शास्त्रदृष्टेण कर्मणा सफलं भवेत् ।
 श्येनकादेस्तथापूजा नागाहं हृदयं जपेत् ।
 द्वारीवन्धप्रसिद्धार्थं अन्यथा न लभेत् कृतं ॥
 यतः पुण्यैस्तु सिञ्चेत द्वारीवन्धः सुरोत्तम ।
 अतः पुण्यविधिः कार्यो जपहोमव्रतादिवः ॥

देगरोगीकसहाय्यं शिवस्यादेगतः शुभं ।
 नागानां हारिमिदार्थं नन्दाकूपं भवेत्कृतं ॥
 तर्घ्यपुण्या भवेद्दारी किन्तु मन्देष्टमाधना ।
 सता विगोर्यते कामाक्ष्यात् कार्या मदा दृढा ॥
 देगप्रचिमयाम्यम्यं तत्कर्तुर्मृत्युदं भवेत् ।
 जपं पश्चिमपूर्वेण रति-पुत्र-धनप्रदं ।
 याम्य सौम्यगतं दण्डं पत्नीधनयिनाशनं ॥
 यक्षदाहगणभद्र-गव्यायः पुत्रदं गतं ।
 पूर्वोत्तरगतं देयं सुश्रुदं धनदं मतं ॥
 पश्चिमे सद्गतं नन्दं धनकोशविर्वर्धनं ।
 जलवायुगतां हेमां हेमदक्ष भवेन्ननं ॥
 रक्षोवायुगतं काकानुखाटं कुरुते धनं ।
 अग्निवारुणिकं दाहं दहनं कीर्त्तिवर्धनं ॥
 देगदाहगतं पापं धनतापकरं तथा ।
 वायुदाहगतं तेजो धनहेमगजापहं ॥
 यवं लक्षणमान्वित्य कर्त्तव्या नाम घाटिकाः ।
 शुभावहा सदा कर्त्तुराज्यायुःसुतपत्तिकाः ॥
 वैरपत्ने सदा शोके धनं कर्त्तुर्मदावहं ।
 नृपराष्ट्रे जने दोषाग्रहन्वादिधिना शुभं ॥
 सरद्रां कारयेद्वारीं गणनाथसमन्वितां ।
 अथ च विजयद्वारं सुदृढं सुसुराद्वयं ॥
 नागाख्यं हृदयं जप्ता प्रभुरत् स्थापने शुभं ।
 मेना विवाहदेव्यश्च तर्घ्यितव्याः पुत्र-व्रतैः ॥

वृक्षैर्नानाविधैर्गन्धैः फल-धूप गन्धादिभिः ।
 कार्या मणौषवो वाट्यां पालीवमृदुदार्थिभिः ।
 दानं देयं सदा शक्यं नृपराष्ट्रसुखावहं ॥
 गोदानं भूमिदानञ्च कन्यादानं सुरोत्तम ।
 हारोवन्धे प्रदातव्यमेकं कोटिगुणं भवेत् ॥
 गजाश्व-रत्न-दानञ्च अन्नदानं प्रयत्नतः ।
 हारोवन्धेषु दातव्यं सर्वं कोटिगुणं भवेत् ॥
 गोमिधे नरमिधे च हयमिधे तथा मन्त्रे ।
 पुण्यं यज्जायते शक्यं हारोवन्धे ततोऽधिकं ॥
 वापी-क्षूप-तडागानि देवता-यतनानि च ।
 एतानि वृत्तिधर्मेषु शुभानि फलदानि च ॥
 दीनान्धजडभोरुणा दानं देयं यथाविधि ।
 एकं कोटिगुणं पुण्यं जायते नात्र संशयः ॥
 एतत्ते कथितं शक्यं हारोवन्धस्य यत् फलं ।
 प्रादुर्भावन्तु देवीनां शोभाशाहात्म्यं कीर्तितं ॥
 शिवदूत्यास्तथा सम्यक्प्रादुर्भावं समङ्गलं ।
 यः शृणोति नरः सम्यक्सर्वं पुण्यफलं भवेत् ॥
 क्षूपा-राम-तडागादि प्रपाद्याग्नि प्रतिपद्यं ।
 सर्वे साधितं वत्स अनन्तफलदायकं ॥
 यः कुर्याद्धारिवन्धानां तडागानां शतं तथा ।
 सर्वेश्वरजलं कृत्वा सभेषुण्यन्ततोऽधिकं ॥
 शिव-सूर्य-हरि-ब्रह्मा-संयुक्तं सर्वकामदं ।
 आद्यामूर्तिः परा शोभा व्यापिनी मन्त्रमन्त्रगा ॥

दानखण्डः १३ अध्यायः ।] हेमाद्रिः ।

एते च मिथुने वृत्तिर्वाधिके निर्जलं भवेत् ।
पितृहृत्सिद्धे कन्यायानुलायां ग्राह्यतो गतिः ॥
सिंहे, मेघोधनुर्नामं जलस्य द्विज यच्छति ।

मत्स्यपुराणे ।

माघपक्ष शुभं शुक्लमतीते चोत्तरायणे ।
पुण्ये ऽङ्गि विप्रकथिते कृत्वा ग्राह्यवाचनं ॥
प्रागुद्गच्छन्ने देशे तद्भागस्य समीपतः ।
चतुर्वक्त्रां शुभां वेदीं चतुरस्रां चतुर्मुखीं ॥
तथा पौर्णमासीः स्यात् मण्डपस्य चतुर्मुखः ।
वेद्याय परितो गता रत्निमात्रा निमिषला ॥
नवसप्ताधवा पञ्च योनिर्व्यक्ता नृपात्मज ।
वितन्तिमात्रा योनिः स्यात् षट् सप्ताङ्गुलविभूता
गताय तत्र यस्ताः स्युः स्वपर्वींश्चितमेखला ।
सर्वतः सर्ववर्णाः स्युः पताकाध्वजसंयुता ॥
अध्वयो-द्वय-प्रच-वट-गात्राकृतानि तु ।
मण्डपस्य प्रति दश दारास्थेतानि कारयेत् ॥
शुभास्तचाट्छोतारो दारपालास्तथाष्ट वै ।
चष्टो तु जापकाः कार्या ग्राह्यणा वेदपारगाः ॥
सर्वलक्षणसंपन्ना मन्त्रवन्तो जितेन्द्रियाः ।
कुलशीलसमायुक्ताः स्थापकस्य विजीतमः ॥
पुण्ये ऽङ्गि शुभसम्प्राप्ते ग्राह्यणानाञ्च वाचनं ।

परिभाषायां दृष्टव्यं :

तत्रोत्सर्गपूर्वदिवसे तडागाद्युत्सर्गं करिष्ये इति विहितं
संकल्पो यजमानो हृदिश्राद्धमाभ्युदयिक विधाय वाक्षणवाचनं
कुर्यात् ।

वास्तूपूजा चात्र कर्त्तव्या ।

यतस्तदकरणे भस्मपुराणे दोषः श्रूयते ।

वास्तूपूजामकुर्वाणस्तवाहारो भविष्यतीति ॥

तत् प्रकारस्तु गृहदाने दर्शितः ।

हस्तादिनक्षत्रं मुक्तं परिभाषायां ।

गर्त्ताः, कुण्डानि ।

तानि च चतसृषु दिक्षु चत्वारि, ऐशान्यां पञ्चमं, प्राचार्य-
कुण्डमिति पञ्च कुर्यात् ।

पताकाम्, प्राच्यादिप्रदक्षिणदिग्विदिक्षु पीत रक्त-हृण-
नीलाङ्गननिभशुक्ल लङ्का-हरित सर्ववर्णाः कार्याः ।

ध्वजस्तु किङ्किणीकान्डितः ।

प्राचार्यप्रमुखान् पञ्चविंशतिग्राहकान् अमुकोऽर्थयज्ञे माहं
यज्ञे, तत्र मे त्वमृत्विग्भवेत्वादि दत्त्वा मधुपर्केणाभ्यर्चयेत् ।

प्रतिगर्त्तेषु कलशो यज्ञोपकरणानि च ।

यजने धामने शुभ्रे ताम्रपात्रे सुविस्तरे ॥

ततस्त्वेकवर्णाः सूर्यमयः प्रतिदैवतं ।

प्राचार्यः प्रक्षिपेद्भूसाधनमश्वत्थं विषक्षणः ॥

पश्चिमाधो दूयः श्यामं चौरजघनिर्निर्मितः ।

यजमानप्रमाणो वा संस्थाप्यो भूतिमिच्छता ॥
 हेमालङ्कारिणः कार्याः पञ्चविंशतिर्हृत्विजः ।
 कुण्डलानि च हेमानि केयूर-कटकानि च ॥

तथा ।

अङ्गुलीयं पवित्राणि वासांसि विविधानि च ।
 दक्षयेच्च समं सर्वान् आचार्यै द्विगुणं पुनः ॥
 दद्याच्छयनसंयुक्तमात्मनयापि यत् प्रियं ।
 सोवर्णं कूर्चमकरो राजतो मत्स्यदुग्धभी ॥
 ताम्रो कुलोरमण्डूको वायसः शिशुमारकः ।
 एवमासाद्य तान् सर्वानादाविव विगांपते ॥
 शुक्लमाष्याम्बरधरः शुक्लगन्धानुलेपनः ।
 सर्वोपध्वजकक्षानस्रापितो वेदपुत्रवैः ॥
 यजमानः सपत्नीकः पुत्रपौत्रसमन्वितः ।
 पश्चिमं द्वारमाश्रित्य प्रविशेद्यागमण्यपं ॥
 ततो मङ्गलशब्देन भेरीणां निम्बनेन च ।

प्रतिगर्त्तेत्यादि, प्रतिकुण्डमामनइयं ताम्रपात्रइयं विष्टरइयं
 व्यजनं वस्त्रं सूक्चन्दनादिभूषितं पञ्चरत्नगर्भकलमञ्च स्थाप-
 येत् । यज्ञीपकरणानि, पवित्रं च्छेदन-प्रीक्षणीपात्र-प्रणीतापात्र-
 स्थाली-सुक्-सुवे-ध्वजिः-समिदाज्य-प्रभृतीनि तथा स्थापयित्वा-
 माण-देवतार्चवलीन् नानावर्णगन्धधूपदोषमाष्यानि चौरहृद्य-
 निर्मितं यूपञ्चीपकल्पयेत् तच्च यूपं-देवतावलिहरणानन्तरं पूर्व-
 कुण्डान् प्राच्यान्दिशि दर्भानक्षतानि चावटे प्रक्षिप्य निखनेत्,

हुण्डुभ राजिल-कुलीर-कर्कटक-कुम्भादींश्च पञ्चरत्नगर्भायां सुवर्ण-
पात्राणि निक्षिप्य स्थापयेत् ॥ एवमन्यदपि प्रकृतोपयोगि-
कर्मरन्भात् पूर्वमेवासादयेत् ।

सर्वोपध्यः, परिभाषायां दर्शिताः ।

रजसा मण्डलं कुर्यात्-पञ्चवर्णेन तत्त्ववित् ।

घोड्यारन्ततयक्रंपद्मगर्भश्चतुर्गुणः ॥

चतुरस्त्रश्च परितो वृत्तमध्ये सुशोभनं ।

वेद्याद्योपरितः कृत्वा ग्रहांश्लोकपत्नीं सुधा ॥

विन्यसेन्मन्त्रतः सर्वान् प्रतिदिक्षु विचक्षणः ।

भूषादीन् स्थापयेन्मध्ये चारुणं मन्त्रमाश्रितः ॥

ब्रह्माणश्च शिवं विष्णुं तत्रैव स्थापयेद्बुधः ।

विनायकश्च विन्यस्य कमलामम्बिकां तथा ॥

शान्त्यर्थं सर्वलोकानां भूतग्रामं न्यसेत्ततः ।

पुष्पभक्षफलैर्युक्तमेवं कृत्वा धिवासयेत् ॥

कुम्भांश्च रत्नगर्भांस्तान् वासोभिरभिवेष्ट्य च ।

गन्ध पुष्पैरलङ्कृत्य द्वारपालान् समन्ततः ॥

एतद्वसत तान् श्रूयादाचार्यस्त्वभिपूजयेत् ।

वह्नीं पूर्वतः स्थाप्यो दक्षिणेन यक्षवर्षिदौ ॥

सामगौ पश्चिमे स्थाप्यो उत्तरेण त्वष्टवर्ष्यौ ।

उदङ्मुखो दक्षिणतो यजमान उपाविशेत् ॥

रजसेत्यादि, रजसा तण्डुलादिपूर्णेन ।

तत्प्रकारस्तु परिभाषायां दर्शितः ।

होमसंख्या तु समिदाव्ययोरष्टोत्तरशतं विधाय ग्रहादिभ्यस्तु

प्रत्येकमष्टाविंशतिराहुतयोहोतव्याः ।

ग्रहादिमन्त्रास्तु, तुलापुरुषेऽभिहिताः ।

विश्वकर्म्ममन्त्रः ।

रौद्रसूक्तं इमारुद्रायेत्यादि, पावमानन्तु मङ्गलसूक्तं ।

रात्रिसूक्तञ्च रौद्रञ्च पावमानन्तु मङ्गलं ।

जपेरन् पौरुषं सूक्तं पूर्वतो जुहुयात् पृथक् ॥

रात्रिसूक्तं, रात्रिवाक्यं दायतो इत्यादि ।

कनिष्ठादङ्गुलिभित्त्यादि पुरुषसूक्तं प्रसिद्धं सूक्तं ।

यत्नं रौद्रञ्च सौम्यञ्च कौष्माण्डं जातवेदसं ।

सूरसूक्तं जपेरन्ते दक्षिणेन यजुर्वेदः ॥

यत्नं सूक्तं, इन्द्रो विज्रतस्य रौत्यनुवाकोदुधनुयकमिति
लिङ्गकं । रौद्रसूक्तं इमारुद्रा यःस्त्रिरधन्वन इभि पट् ।

ऋचः, सौम्यसूक्तं सोमो धेनु मिति पट् ऋचः ।

कौष्माण्डसूक्तं यदेदादेवहेडनमिति चत्वारो ।

अनुवाकाः, जातवेदससूक्तं यस्त्वाहदाकीरिणेत्यनुवाकः
सूरसूक्तं सूर्योदेवीमिति पट् ।

ऋचः एतानि सूक्तानि तैत्तिरीयाणां प्रसिद्धानि ।

वैराजं पौरुषं सूक्तं सौम्यं रुद्रसंहिता ।

गैगवं पञ्च निधनं गायत्रं क्ये हसाम च ॥

वामदेव्यं इन्द्रमोम्यं रौरवं सौरयन्तरं ।

गवां वनं विकर्णञ्च रघोघञ्च यमभूतया ॥

गायेति सामगा राजन् पश्चिमद्वारमाश्रिताः ।

वैराजं पिवांसौममिन्देत्यथ प्रसिद्धं ।

सौपर्णाणि उत्तुष्टेदभिद्युता मघमित्यत्र, चीणि, सामानि
वद्र संहिता ।

आवोराजानमित्यादिप्रसिद्धं ।

शैवं, उच्चाते जातमन्त्रस इति प्रसिद्धं ।

पञ्च निधनं या, वाम देव्यं कयानयितेत्यथ प्रसिद्धं ।

गायत्रन्तु प्रसिद्धं ।

ज्येष्ठ सामानि चीण्याश्च द्दोहानि वामदेव्यं यामि गेयं वृद्ध-
तामस्त्वामिह वामह इति प्रसिद्धं ।

सौम्यं सोमव्रतं सन्ति पर्यासीति प्रसिद्धं ।

रौरवं युगानः सोमेत्यथ प्रसिद्धं ।

रथन्तरं अभित्वा सूरनी शुभ इति प्रसिद्धं ।

गवां व्रतं त्वमन्यत प्रथम मितिहे मामनी, विकर्णं विभ्रा-
दित्यादि प्रसिद्धं ।

रक्षोघ्नं, यमः समेहहृदिन्द्रायेत्यथ प्रसिद्धं ।

आयर्ज्यस्याद्योत्तरतः शान्तिकं धौष्टिकं तथा ।

अपेरन् मनसा देवान् आयित्वा वक्ष्यं प्रभुं ।

पूर्वेषु रभितो राधायेवं सत्त्वाधिवामनं ।

तजा-य-रथ्या-यन्प्रोक्त-सङ्गम-हृदगोकुनात् ।

गदमानोयकुण्डेषु प्रविपेक्षत्पराजया ।

रोषनाथ प्रमिहार्थान् गन्धान् गुरुगुणमेव च ।

इन्द्रो वह्निर्यमश्चैव निवर्तति-र्वरुणस्तथा ।
 वायुः कुयैर ईशानोदिकृपासाः पान्तु सर्वदा ॥
 संवसुरा-यने मासास्तिथिर्वाराच नाहिकाः ।
 सुहृत्तान्यमिषिच्यन्तु भक्षत्राणि दिवानिशं ।
 इत्येषं रुद्रकुम्भेन कर्त्तारममिषिचयेत् ॥
 एवं कृत्वा समिदाज्यविधियुक्तेन कर्मणा ।
 ततः प्रभाते विमले सञ्जाले वा गयां गतं ॥
 ब्राह्मणेभ्यः प्रदातव्यमष्टपद्यद्यवा पुनः ।
 पञ्चागदाय षट्चिंशत् पञ्चविंशति वा पुनः ॥

एता गावो दक्षिणा भवद्भ्यः सम्पादिताः कर्माङ्गादेवताः
 प्रीयन्तामित्युदकपूर्वं दद्यात् ।

ततः साम्यक्षरैः प्रीते शुद्धे क्षत्रे सुगीभने ।
 वेदशास्त्रैः सगान्धर्वैर्वाद्यैश्च विविधैः शभिः ॥
 कनकालङ्कृतां कृत्वा तत्र गामवतारयेत् ।
 सामगाय च ता देवा ब्राह्मणाय विभाम्यते ॥

अथश्चानुमन्त्रणमन्त्रः ।

इदं ससितं पवित्रं कुक्ष्य ।
 शुभपूतो अमृतः सन्तु नित्यं ।
 भान्तारयन्तो कुक्ष्य तीर्थोभिषेकं ।
 लोकालोकनारत्ने तार्यतेति ॥

तत्पुष्टायै शजर्मानः संसम्पदारेत् ।
 लक्ष्मणाय च त्रितता धने च परिवेष्टयेत् ।

स्रपनं तस्य कर्त्तव्यं पञ्चभद्रसमन्वितैः ।

पूर्वं कर्त्तुं मीहामन्त्रैरेवं कृत्वा विधानतः ॥

रीचनां गोरीचनां ।

सिद्धार्थाः, खितसर्षपाः ।

पञ्चभद्राः,

अश्वत्थी-हुस्वर-भ्रक्ष-वट-चूत-स्य पल्लवाः ।

अभिषेकमन्त्राः, तुलापुरुषे द्रष्टव्याः ।

अभिषेकस्तु, द्वितीयदिवसे विधेयः ।

यक्षादि देवताः, सर्वा व्रक्ष विष्णु महेष्टराः ।

सुरास्वामभिषिञ्चन्तु प्रयच्छन्तु धनानि च ।

नारायणो जगन्नाथस्तथा संकर्षणो विभुः ॥

प्रद्युम्नयानिरुद्धश्च ऋद्धिं यच्छन्तु ते सदा ।

आदित्या यस्यो रुद्रा विष्णुदेवा मरुहणाः ॥

गन्धर्वाः किन्नरा यक्षाः सिद्धा विद्याधरोरगाः ।

अभिनन्दन्तु ते सर्वे नदाः सागरपर्वताः ॥

वेदशास्त्रपुराणानि मीमांसा-च्छन्द-भागमाः ।

वृद्धकथादिका यान्याः कथाः सर्वाः सुभप्रदाः ।

गायत्री चैव सावित्री शशी लक्ष्मीः सरस्वती ।

मृडानी मातरः सर्वा भवन्तु वरदाः सदा ॥

आदित्यचन्द्रमा भौमो वृधो जौवः सितार्कजः ॥

यक्षास्वामभिषिञ्चन्तु राहुः केतय तर्पिताः ॥

अथ च शक्तिवाचनं विधिर्दृष्टः स्वयम्भुवा ।
 स्वल्पेऽप्येकोनविंशत्यर्थं वित्तशायकते रुमिः ॥
 प्रातःकाले स्थितस्तोयमग्निष्टोमसमं घृतं ।
 शरत्कालस्थितं यस्यात् तदुक्तफलदायकं ॥
 बालपेया-तिरामाभ्यां हेमन्त-शिशिरस्थितं ।
 अश्वमेधसमं प्रादुर्ध्वसस्तसमये स्थितं ।
 घोषे च यत् स्थितस्तोयं राजसूयाद्विशिष्यते ॥

एतान्महाराज विधेयधर्मान्
 करोति योर्थानय शुद्धवर्धः ।
 स याति रुद्रालयमाशु पूतः
 कल्पामनिकान् दिवि मोदते च ॥
 अनेन लोकाय मंहस्तपादीन्
 मुक्ता परार्द्धयमङ्गनाभिः ।
 सहेति विष्णोः परमं पदं यत्
 प्राप्नोति तद्योगवलेन भूयः ॥

एवमयं साधारणस्तडागादि प्रतिष्ठाविधिरुक्तः विधेयस्तु
 शाखाविभेदेन पुरस्ताद्वक्ष्यते ।

तथाविहदधर्माणामेकत्रोपसंहारेण प्रतिष्ठानुष्ठानमादरणीयं
 विवदधर्मासम्बन्धे तु क्षमाखीकृतमनुष्ठेयमिति ।

अथ वज्रपुराणे ।

द्विज उवाच ।

(- १२८)

पादोमादाय सौवर्णीं पञ्चरत्नसमन्वितां ॥

ततो निक्षिप्य मकरं मत्स्यादींस्तां च सर्व्वशः ।

धृताश्चतुर्भिर्विप्रैश्च वेद-वेदाङ्गपारगैः ॥

महानदीं जनोपेतां दध्य-क्षत-विभूषितां ॥

उत्ताराभिमुखीं-न्युक्तां जलमध्ये तु कारयेत् ॥

आथर्व्वणेन साम्रा च पुनर्म्मामित्युचेति च ।

आपोहिष्टेति मन्त्रेण क्षिप्त्वागस्त्य च मण्डपं ॥

आथर्व्वणं सामा शम्बा देवोरभिष्टये इत्यथ प्रमिहमरण्यगेयं
तथायय, जलायय, सर्व्वोपयोगित्वेन सर्व्वेभ्यो भूतेभ्यो मयीक्षु-
ज्यत इतित्याग कुर्यात् ।

पूजयित्वा सदस्यास्तु वलिं दद्यात्समस्ततः ।

पुनर्दिनानि होतव्यं चत्वारि मुनिसत्तमाः ॥

चतुर्थीकर्म्म कर्त्तव्यं देया तत्रापि शक्तितः ।

दक्षिणा राजगार्हूल वरुण संस्मरंस्ततः ॥

कृत्वा तु यज्ञप्राजाणि यज्ञोपकरणानि च ।

भृत्विग्भ्यस्तु समन्दत्वा मण्डप-विभजेत्युनः ॥

हेमपात्रीश्च शय्याश्च स्थापकाय निवेदयेत् ।

ततः सहस्रं विप्राणामथवाष्टशतं तथा ॥

भोजयेच्च यथाशक्त्या पश्चादग्राध विभक्तिं ।

एवमेव पुराणेषु तद्भागि विधिरुच्यते ॥

कूप वापीषु सर्व्वेभ्यः तथा मुष्करिणीषु च ।

एष एव विधिर्दृष्टः प्रतिष्ठासु तथैव च ॥

मन्त्रतस्तु विशेष स्यात् प्रासादो दानभूमिषु ।

अथ च गतिवार्धन विधिर्दृष्टः स्वयम्भुवा ।
 स्वस्वेऽप्येकोनिवत्कार्यं वित्तशाठ्यादते नृभिः ॥
 प्रासृष्टकाले स्थितन्तोयमग्निष्टोमसमं स्मृतं ।
 शरत्कालस्थितं यस्यात् तदुक्तफलदायकं ॥
 वाजपेया-तिरात्राभ्यां हेमन्त-शिशिरस्थितं ।
 अश्वमेधसमं प्रादुर्ध्वसन्तसमये स्थितं ।
 घोषे च यत् स्थितन्तोयं राजसूर्यादिगिष्यते ॥

एताश्चहाराज विमेषधर्मान्
 करोति योर्थानथ शुद्धबुद्धिः ।
 स याति रुद्रासयमाश्रयं पूतः
 कल्याणनेकान् दिवि मोदते च ॥
 अनेन लोकाय महस्तपादीन्
 भुक्ता परार्थदयमङ्गनाभिः ।
 सचेति विष्णोः परमं पदं यत्
 प्राप्नोति तद्योगवसेन भूयः ॥

एवमयं साधारणस्तथागादि प्रतिष्ठाविधिद्वयः विमेषस्तु
 मायाविभेदेन पुरस्तादस्यते ।

तथाविद्वदधर्माणां भोपसंहारेण प्रतिष्ठानुष्ठानमादरणीयं
 विद्वदधर्मसम्बन्धे तु त्वया लोकात्मनुष्ठेयमिति ।

अथ बलिपुराणे ।

दिज उवाच ।

यारुणेष्टिर्यथा वेदे प्रोक्ता यादृक् स्वयम्भवा ।
मोहो न जायते येन तत्सर्वं ब्रूहि मे धिमी ॥

यम उवाच ।

सुदिने शुभनक्षत्रे प्राग्विप्रानुपवेशयेत् ।
प्रोद्धावाह्यं च ऋग्वेदसंवत्सरोत्ति वै यज्ञः ।
आवीरानेति सम्भ्रानि अयं मे होत्वधर्षणा ॥
पूर्वं पाद्यन्तु वै दद्याद्विदं विष्णुरितोत्पचा ।
आत्मावहन्तु हरय इत्यर्घ्यं संप्रदापयेत् ॥
ततश्चाचमनीयं च विष्टरोस्त्वोत्तिविष्टर ।
कांस्यपात्रां भक्षुं वाज्यं कुकुरोत्तोत्तिमन्त्रितं ॥
त्रिःसंप्राश्य तथा चात्मन्मन्त्रादापः पुनन्विति ।
दद्यात् स्थपतये चैव सदसश्चत्तिमित्यृचा ॥
ततस्तं ब्राह्मणां ब्रूयुः कस्त्वायुनक्ति कर्मणः ।
श्राकुनेन ततो वश्यं स्थानीपाकं समारभेत् ॥
सौक्तिकाग्निं पुरस्कृत्य सौकीहि वस्त्रवान् यतः ॥
श्रीचित्रे गामनद्वाहं हन्यात् किव समाचरेत् ।
चक्षुषी पूर्व्वतो हुत्वा ध्यातृतीस्तदनन्तरं ॥

चक्षुषी आज्यभागो,

दद्यात् पूर्णाहुती पूर्णी गर्भाधानादिक ततः ।
कुर्यात्पञ्चभिस्त्रातं च षष्ठ्यं वारिसादयं ।

रक्षोघ्नै रैव मन्त्राणि हुत्वा तैः क्रमशो नृप ॥
 शतं शतसहस्रत्वा तिस्रास्तत्र पृथक् पृथक् ।
 समिद्धिस्तु यवैर्ध्वापि दत्त्वा पूर्णाहुतिं पुनः ॥
 सर्वभोगोपकाराय शान्तिं कृत्वा द्विजोत्तमः ।
 चरन्तु अथयेत् पक्ता वारुणं सर्वकामदं ॥
 वारुणैरेव होतव्यं वरुणाय नियोजयेत् ।
 पूर्णाहुतिं ततो दत्त्वा कृण्डे कृण्डे यथाविधि ॥
 वरुणश्च नमेत्तत्र सयादोभिः समन्वितं ।
 सप्तजैस्तत्र धेनूनां शतमेवार्धमेव वा ॥
 बहूनामप्यभावे तु एकां रत्नै रलङ्कृतां ।
 देव-पितृ-मनुष्येभ्यः पुच्छे तस्यास्तिलोदकं ॥
 दत्त्वा निवेदयेत्पथात् सर्वालङ्कारभूयितां ।
 ऋत्विग्भ्यो गुरवे पूर्व्वं त्रिगुणां दक्षिणां सदा ॥
 स्त्रायादवभृथेनाथ पुत्र-भार्या-सुहृद्भूतः ।
 प्रदद्याद्दक्षिणान्तेभ्यो यथाशक्त्या तथा गवां ॥
 एवं यः कुरुते राजन् वारुणेष्टिं प्रयत्नतः ।
 स पूर्व्वपितृभिर्युक्तः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥
 एवमेतन्मया श्रुतां यदुक्तं वक्रिणा पुरा ॥

इति वारुणेष्टिः ।

वहृत्तपरिणिष्ठात् ।

अथातो वारुणविधिं यापीयन्नं ध्याम्यास्यामः

क्षीर्त्तिय मागुपे लोके प्रेत्य चैव शुभं फलं ॥
 अतोतानागतौ चोभौ पितृवंशौ च भार्गव ।
 तारयेद्दक्षरोषी च तस्माद्दृक्षांश्च रोपयेत् ॥
 पुष्पैः सुरगणान् वृक्षाः फलैरपि तथा पितॄन् ।
 छादयथा चातिथीन्तात पूजयन्ति महोरुहाः ॥
 किन्नरो-रग-रक्षांसि देव गन्धर्व-मानवाः ।
 तथा महर्षेयश्चैव संश्रयन्ति महोरुहान् ॥
 पुष्पिताः फलवन्तश्च तर्पयन्तीह मानवान् ।
 वृक्षदं पुत्रवद्दृक्षास्तारयन्ति परत्र च ।
 तस्मात्तडागे रोप्या वै वृक्षाः त्रैयोर्थिभिः सदा ॥
 पुत्रवत्परिपाल्याथ पुत्रास्ते धर्मतः शुभाः ।

अथाह विष्णुः ।

वृक्षारोपयितुर्वृक्षाः परलोके पुत्रा भवन्ति ।
 वृक्षप्रदस्य वृक्षः प्रसूनैर्देवान् प्रीणयन्ति, फलैश्चातिथीन्,
 छादयथाभ्यागतान्, देवे वर्ष उददकेन पितॄन् ।

पद्मपुराणे ।

अपुत्रस्य च पुत्रत्व पादपा इह कुर्वते ।
 यच्छन्ति रोपकेभ्यस्ते सत्तीर्थं तर्पणादिकं ॥
 सत्तीर्थ-पुत्रकृतं तर्पणादि तृत्यादिजन्यं फलं रोपकस्य प्रय-
 क्षन्तीत्यर्थः ।

यत्रे नापि च राजेन्द्र पिप्पलारोपणं कुरु ।

स तु पुत्रसहस्राणामेकएव करिष्यति ॥

पुंससहस्राणां कर्त्तव्यमिति श्रेयः
 धनी वाञ्छेत्यवचेण ह्यशोकः शोकनाशनः ।
 ब्रह्मो यश्चपन्तिः प्रोक्तयिष्या चायुःप्रदास्यता ॥
 जस्यकी कन्यदा प्रोक्ता भार्यादा दाहिमी तथा ।
 परलू रोगनाशाय पलाशो ब्रह्मदस्तथा ॥
 प्रेतत्वं जायते पुंसां रोपयेद्यो विभीतकं ।
 बहुमे कुलवृद्धिः प्यात् खदिरे चाप्यरोगता ॥
 निम्बप्ररोपको यस्तु तस्य तुष्टो दिवाकरः ।
 त्रिवृक्षे शङ्खरी देवः पाटलायान्तु पार्वती ॥
 शिंशपायाम्बरमः कुन्दे गन्धर्वसत्तमाः ।
 तित्तिढीके दामवर्गो वकुलो दग्धुदस्तादा ॥
 त्रिवृक्षः, विल्वः ।

तित्तिढीकीवृक्षः, अम्रः ।

पुष्पक्षीदायकयेव चन्दनः पनसस्तथा ।
 सौभाग्यदयम्यकय करीरः पारदारकः ।
 अपत्यनाशदस्तानी नादीगः कुमवर्धनः ॥
 बहुभार्यानारिकेली द्राक्षा मर्वाङ्गसुन्दरी ।
 रतिप्रदा तथा केचो मोचको यवनाशकः ॥

मोचकः, गालाम्बिः ।

इत्यादयस्तादा येऽन्धे येनोत्ताप्तेऽपि दायकाः ।
 प्रतिष्ठान्ते गमिर्नानि ये मरु एचरोपकाः ॥

अतिथित पराधे ।

वरभूमिरुहाः पञ्च नतु कीष्ठरुहा दशः ।
 पद्मेः-पुष्पैः फलैः सुनैः कुर्वन्ति पिष्टतर्पणं ॥
 बहुभिर्यत सञ्जातैः पुत्रैर्हर्म्यार्थवर्जितैः ।
 वरमेकः पथि तर्यन्त विप्रमते जनाः ॥
 प्राणिमः प्रीणयत्यस्माच्छाखा-वस्कुल-पक्षवैः ।
 पुष्पच्छदा सुतनवः पुष्पैर्देवान् फलैः पिष्टृन् ॥
 पुष्प पत्र फल च्छाया-मूल यस्कुल-दारुभिः ।
 धन्या महीरुहा येषां विफला यान्ति नार्थिनः ॥
 पुत्राः सवत्सरस्यान्ते त्याज्यं कुर्वन्ति मानवाः ।
 प्रत्यहं पादपाः पुष्टिं यथेष्टां जनयन्ति हि ॥
 न ततकरोत्यग्निहोत्रमसाध्यं योषितां सुतैः ।
 यत्करोति घनच्छायः पादपः पथि सेवितः ॥
 सुच्छाया च सुपुष्पा च सुफला पुष्पवाटिका ।
 कुलयोगेव भवति भर्तृलोके ह्यनुगा ॥
 अथोकपक्षवकरा तिलकालङ्कृतानना ।
 सर्व्वीपभोग्या वैश्ये व वाटिका रतिदायका ॥
 सदास सप्तीभवति सदा दानं प्रयच्छति ।
 सदा यज्ञं स यजते यो रोपयति पादपं ॥

अश्वत्थमेक पिचुर्मर्दमेकं

अयोधमेक दश चिच्छिणीकं ।

कपित्थं विश्वामसकीन्निपञ्च

पञ्चाम्रवापी नरकं न पश्येत् ॥

दानखण्डं १३ अध्यायः ।] हेमाद्रिः ।

प्रतिययाग्रान्तसमाश्रित्वा-

देमी च सर्वं फलदा वृभुघवे ।

अपत्यमेते परलोकहेतो-

विंसृज्य तत् किं-तरवीन रोपिताः ॥

न खानिता पुष्करिणी रोपिता न महीरुहाः ।

मातुर्यौवनचोरेण तेन जातेन किं कृतं ॥

छायामन्यस्य कुर्वन्ति तिष्ठन्ति स्वयमातपे ।

फलन्ति च परार्थेषु न स्वार्थैकपरा दुमाः ।

अतो दुमाः सदा रोम्याः सर्वकामसमृद्धये ॥

इति वृक्षारोपणफलं ।

अथ वृक्षदानं ।

स्कन्दपुराणे ।

यैस्तु वृक्षं प्रकुर्वते छाया-पुष्प-फलोपगं ।

पथि दिव्ये नरः पापात् सन्तारयति त्रै पितॄन् ।

नन्दिपुराणे ।

मार्गशीर्षे तु शोदद्याच्छायाविटपसंकुलं ।

सकुल्यान्तरुखण्डेषु महेन्द्रोद्यानवैश्वसु ।

विनोदस्ते सरोतन्दैर्द्वयस्य युगाब्जदं ॥

मार्गशीर्षे, अष्टमुखे ।

दद्यादि यत्र वृक्षमिति शेषः ।

(१३०)

फलवृक्षश्च यो दद्याद्धर्ममुद्दिश्य मानवः ।

स सर्वकामलप्तात्मा शब्देद्वरुणमन्दिरं ॥

महाभारते ।

देवेभ्योऽथ द्विजातिभ्यो यो दद्यात् फलदं द्रुमं ।

स पोयूपभुजां लोके सेव्यमानो वरोरुभिः ॥

क्रीडते देववत् कालमनन्तं पूर्वजान्वितः ।

सहकारद्रुमन्दत्वा किन्नरैः सह मोदते ॥

याति दत्त्वा द्विजे जम्बूमम्बिकायाः सलोकतां ।

यारुणं नारिकेलेण खर्जूरैश्च च धानदं ॥

पूगद्रुमप्रदानेन लोकं सारस्वतं व्रजेत् ।

याति चन्द्रमसो लोकं दत्त्वा पनसभूरुहं ॥

चिक्षाप्रदानतो याति रुचिरं नोकमाग्निनं ।

कपित्थ-दाडिमा म्नात-कदल्या-भलकीतरुन् ॥

दत्त्वा नक्षत्रलोकेषु सुखमश्नाति मानवः ।

अन्येषामपि वृक्षाणां सुमनःफलगास्त्रिणां ।

प्रदानतो नरो याति परमैश्वर्यसम्पदं ॥

तथा ।

पुष्पोपगम्याथ फलोपगम्या

यः पादपं-भ्रमयेते द्विजाय ।

स शोभन्महं यद्वरुणपूषं ।

प्राप्नोत्ययसोपनतं गृहं वै ॥

अथ कदलीदानं ।

आह वीधायनः ।

कारयेत् कदली-दिव्यां पर्णैः सर्वत्र संवृतां ।
 फलपूगेन संयुक्तां सुवर्णस्य फलेन तु ॥
 यथाविभवतः कुर्यादस्त्रे षावेष्ट्य सुवर्कैः ।
 ग्राह्यणान् भोजयेद्यापि भक्षैर्नानाविधैः शुभैः ॥
 होमश्च कारयेत्तत्र पूर्ववद्ग्राह्येन च ।
 हिरण्यगर्भदत्त्वादितस्त्रिभिः ग्राह्यं खेन तु ॥
 तस्यै तां कदलीन्दद्याद्दद्यात्-सङ्कारपूर्विकां ।
 पूजिताय दरिद्राय वृत्तिस्यायात्मवेदिने ।
 धर्मज्ञाया-तिदान्ताय मन्त्रे षानेन तां चर्या ॥
 हिरण्यगर्भपुरुष परात्पर जगन्मय ।
 शुभादानेन देवेश चर्यं चपय मे प्रभी ॥

दानमन्त्रः ।

पुण्याहवाचनं कार्यं ग्राह्यैर्ष्वेदपारगैः ।
 शिष्टैरिष्टैर्वन्धुमित्र सह भोजनमाचरेत् ॥

अथ न्यग्रोधदानं ।

तथा ।

वृक्षाः शस्ते च येऽपि स्यान्विषदिग्धेन संयुगे ।
 तेऽपि शुद्धाः प्ररोहन्ति यथा प्रोक्तन्तु वायुना ॥

सौवर्णं राजतं वापि ताम्रं कांस्यमथापि वा ।

पलद्वयेन चैकेन तदर्धेनाथवा पुनः ॥

न्यग्रोधवृक्षं कुर्वीति स्कन्धगाखाभिरन्वितं ।

वस्त्रयुग्मेन संवेष्ट्य स्कन्धे स्कन्धे पृथक् पृथक् ।

हरिद्रापुष्पके स्थाप्य ब्राह्मणाय नियोजयेत् ॥

उत्तराशापते देव कुर्वीर नरवाहन ।

नाडीघ्नं नागयाशु न्यग्रोधस्य प्रदानतः ॥

दानमन्त्रः ।

अथाश्वत्थदानं ।

वायुपुराणे ।

भवेत् स्फुटितपादस्तु योऽभिहिंस्यादनस्यतीना

दानेन तत्प्रतीकारं प्रवक्ष्यामि यथोदितं ॥

पलार्धेन तदर्धेन तदर्धेनाथवा पुनः ।

अश्वत्थवृक्षं कुर्वीति स्कन्धगाखासमन्वितं ॥

माणिक्य वस्त्र वैदूर्यैः स्कन्धमध्ये ध्वजद्वयतं ।

वस्त्रे गायत्र्यं सर्वत्र धान्याभ्योपरि विन्यसेत् ॥

आचार्यः सर्वगात्राणो धर्मशास्त्रमुत्तिष्ठतः ।

येद् वेदाङ्ग-तत्त्वज्ञो यज्ञकर्मणि निष्ठितः ।

पूजितो यत्नमाप्याद्येभ्यस्तथै पुत्रयेष्टुभं ॥

वृक्षच्छेत्ता वृथा यस्तु ॥ नाडोन्नयवान् भवेत् ।
 वक्ष्यामि तत्प्रतीकारं सर्व्वलोकहितार्थं तु ॥
 सोवर्णं कारयेद्दृक्षमश्वत्थं स्कन्धशोभितं ॥
 पलाशेन तद्वर्णेन तद्वर्णेनाथवा पुनः ।
 कुर्याद्रूप्यमयं सूत्रं तेन तं परिवेष्टयेत् ॥
 तण्डुलोपरि संस्थाप्य पूजयेदुपचारतः ।
 अश्वत्थे चो निषदनमिति मन्त्रेण चोदितः ॥
 आचार्य्यो धर्मगाम्भजो श्रेष्ठवेदाङ्गपारगः ।
 पुराणसम्प्रदाशान्तो यज्ञविद्यासुनिष्ठितः ॥
 तेनैव कारयेत् पूजामाह्वयं स्वयमेव हि ।
 होमश्चापि प्रकुर्व्वीत समिदाज्यतिलैरपि ।
 अग्नेः संस्थापनं कार्यं मन्त्राध्यायोक्तमार्गतः ॥
 यदहं वाजयन्ते प समिद्धीमे प्रकीर्त्तितः ।
 आग्ने नाष्टादिको आहो व्याहृतिभिस्तिनाहुतौः ॥
 ईगानदेगे कनकस्थापनं गाम्भती भवेत् ।
 तेनाभिषेकं कुर्व्वीत आपोहिष्ठादिमन्त्रकैः ॥
 पञ्चगान्तिं च कर्त्तव्यां ब्राह्मणैर्व्वेदपारगैः ।
 ततो नाडोन्नयनीं स्नात्वा शुक्लाम्बरधरः शुचिः ॥
 उदङ्मुखः प्राङ्मुखाय आचार्य्याय निवेदयेत् ।
 मध्येष्टानेन विधिवत् पूजितायाङ्गुलीयकैः ॥
 यनम्रतोनां प्रवरोविष्णुरूपीऽतिपूजितः ।
 तस्य प्रदक्षिणं मध्ये नमस्कृत्य मर्चयेद्दिना ॥
 तस्य कामार्थहृदो न प्रीतो भवतु दातॄन् ॥

धर्मज्ञः सत्त्ववादी च कुलीनो लोकसम्मतः ।
 आग्र्यं परया भक्ष्या तेन पूजादि कारयेत् ॥
 वनस्पतेरगनायेत्येतया पूजनादिकं ।
 आग्नेय्यां दिशि होमश्च समिदाज्यतिर्भवेत् ॥
 मन्त्राश्च गान्धर्वो दृष्टा जातावायतुमित्यपि ।
 तिलहोमो ध्याहृतिभिरष्टोत्तरसहस्रकं ॥
 यदहं वायुमन्त्रेण आह्वयहोमः प्रगम्यते ।
 यद्गगान्तिश्च कर्त्तव्या स्वष्टहोतृविधानतः ॥
 हुत्वा हुत्वा च सम्पातान् पात्रेऽन्यस्मिन्निधापयेत् ।
 तेन विद्वद्धिरोर्गं मे सम्यगाज्यप्रदानतः ॥
 अग्ने रुत्तरतो भागे कनकशय्यापनं भवेत् ।
 भद्रासनीपयिष्टस्य अभिषेकश्च कारयेत् ॥
 ततः शुक्ताम्बरधरः शुक्लगन्धानुलेपनः ।
 सोवर्णमान्महच्चन्तं प्रदद्यात् प्राङ्मुखाय तु ॥
 गन्धवस्त्रैः पूजिताय रोगी स्वयमुदबुधः ।
 आम्न त्वं ब्रह्मणा सृष्टः सर्व्यं प्राणिहिताय तु ॥
 हृक्षाणामादिमृतस्य देवानां प्रीतिवर्द्धनः ।
 फलचौर्येण यत् प्राप्त वैरूप्यं पूर्वजन्मनः ।
 सोवर्णहृच्चदानेन तुष्टा सर्व्याश्च देवताः ॥
 विद्रधीनां शरीरोस्थं वाह्यमभ्यन्तरं तथा ।
 विनाशयन्तु सकल व्यास्यं कुर्वन्तु मे सदा ॥

नक्षत्राणि तथामूलं ग्रहन्ते द्रुमरोपणे ॥
 उद्यानमजलं राम नाभिरामं यदा तदा
 प्रवेशयेन्नदीवाहान् पुष्करिण्यय कारयेत् ॥
 संस्कार्यमुद्भिदन्तीयं कृपाः कार्याः प्रयत्नतः ।
 हस्तोमघा तथामैत्रमाथ्यं पुष्यं सयासवं ॥
 उत्तरात्रितयं राम तथापुष्यां सफाल्गुनी ।
 जलाशयसमारम्भे प्रशस्तं वारुणं तथा ॥
 संपूज्य वरुणं देवं विष्णुं पर्जन्यमेव च ।
 कल्पयित्वा द्विजान् कामैस्तदारम्भपरोभवेत् ॥
 अथोद्याने प्रवक्ष्यामि प्रशस्तान् पादपान् द्विज ।
 अरिष्टा-शोक-पुष्पाग-शिरोयाः-सप्रियङ्गवः ॥
 पनसाशोककदलीजम्बूलकुचदाडिमाः ।
 मङ्गल्याः पूर्वतो राम रोपणीया गृहेषु वा ॥
 कृत्वा बहुत्वमेतेषां रोप्याः सर्वे वनान्तरं ।
 शास्त्रसिंहं कीविदारश्च वर्जयित्वा विभीतकं ॥
 दमम देवदारुश्च पलाशं पुष्करन्तथा ।
 न विवर्ज्यस्तथा कश्चिद् वीद्याने विजानता ॥
 तत्रापि बहुला कार्या मङ्गल्यानां द्विजोत्तम ।
 साय प्रातश्च घर्मान्ते शीतकाले दिनान्तरे ॥
 वर्षाकाले भुवः शीघ्रे शैतव्या रोपिता द्रुमाः ।
 उत्तमं विंशतिर्हस्ता मध्यमा शोडशान्तरं ॥
 स्थानात् स्थानान्तरं कार्यं हृष्याणां द्वादशान्तरं ।
 अभ्यासजातास्तरवः संस्पृशन्तः परस्परं ।

मांसप्लुतोवसामञ्जासेकः कुरुवके हितः ।
 पूतिमत्स्याहितं पूतिकार्पासफलमेवच ॥
 अहिमेदस्य सेकोऽयं पाटलेषु च शस्यते ।
 शृगालमत्स्यमांसाभ्यां चम्पकेषु च दापयेत् ॥
 फले लतानां क्षीरेण रुधिरैण च शस्यते ।
 कपित्थविल्वयोः सेकं गुंडतीयेन कारयेत् ॥
 जातीनां भक्षिकायाश्च गन्धतीयं परं-हितं ।
 तथाकुप्यतजातीनां कूर्ममांसमशस्यते ॥
 खर्जूरनारिकेलानां वंशस्य कदलस्य च ।
 लवणेन सतीयेन सेको वृद्धिकरः स्मृतः ॥
 विडङ्गतण्डलोपेतं मत्स्यमांसं नरोत्तम ।
 सर्वेषामपिशिषेण दीहृदं परिकल्पयेत् ॥

एवं कृते चारुफलाः सुपुष्पाः
 सुगन्धिनीध्याधिविवर्जिताय ।
 भवन्ति नित्यन्तरवः सुरम्या-
 यिरायुषः स्वादुफलान्विताय ॥

देवीपुराणे ।

अन्पे मज्जने म्याने पुमान् देवेऽथ वा जने ।
 पारामं रोपयेत्प्राज्ञो विधिदृष्टेन कर्मणा ॥
 अन्पे, प्रतिस्निग्धे ।
 मज्जने जन्म।गयसहिते ।

मयन्दो माधवी-रम्भा क्रीडास्थाने निवेशयेत् ।
 जातो-नेपालिका-कुन्द-तगरा-गन्धमक्षिका ।
 शुभाय कथितास्तात व्यत्ययाद्भयदा यतः ॥
 पूर्व्वेण सुसमारामन्तथाचोत्तरतोऽथवा ।
 पयिमे धनदं प्रीतां वायव्यां कीर्त्तिवर्धनं ॥
 न कुर्य्युर्याम्यनैर्ऋत्ये ये चाग्नेये शुभार्थिनः ।
 अन्यथा कलहोद्देगं मृत्युम्वा लभते कृत्वा ॥
 तस्माद्वाज्यायुःशुभदं पुत्रसन्ततिवर्धनं ।
 पयिमोत्तरपूर्व्वेण आरामश्चायते कृतं ॥
 अथवारामजान् दीपान् चासुण्डा ग्रामयेत् कृतान् ।
 महाभयं महान्धोर्षद्वैकृत्यं यद्योरिथतं ॥

यहजल्यं यहपीडा ।

पुष्य पद-कलानाञ्च वीजरेणसमाः समाः ।
 कर्त्ता देवसभावासं विधो यात्यविधो यधः ॥

तथा ।

एयं यद्योदितं भूमिं शुद्धां प्रवममादितं ।
 परिष्ठेय यथादेवं वनमामं शिखिष्वजं ॥
 मोमश्च नागराजश्च ततःकुर्यात्परिष्व ॥
 यद्यीजं मन्थरहितं गर्भाधानादिवर्जितं ॥
 यामितं महकारादि यद्यीजं मन्थवर्जितं ।
 तज्जातं यापकाराय तथा जायेत वैलस्यं ॥
 गङ्गायायेतिमन्थे न हेत्यंगु पञ्चमन्थविश्व ।

प्राम्बुकेन तु राजेन्द्र बीजं भवति शोभनं ॥
 अविधौ कूपवाण्यादिखननीकरणं च यत् ।
 कुर्वन्ति सहकारादिरोपणन्तु नराधमाः ।
 क्लृप्तं सियां सभेत्तेषामिह चास्ते अधोगतिः ॥
 येऽशुद्धाः शुद्धयिधिना कुर्वन्ति वनरोपणं ।
 ते भामृपस्यलोकानां महासंशयकारकाः ॥
 कूप-राम-तडागादि-प्रपा-वापी-प्रतिययं ।
 सर्वेषां धिष्ठितं बलं ह्यनन्तफलदायकं ।
 वृक्षान् पक्ष्यं समारोप्य शिवधाम प्रपद्यते ॥
 ये च पापा दुराचाराः शीतरुच्छेदकारिणः ।
 तेऽथ पाण्यादिनरके पच्यन्ते मग्नलोदिनं ।
 मृतास्ते जीवमानास्तु मग्नप्राः कीर्तिता भुवि ॥
 तस्मिन् देशे भयं नित्यं राजानी न चिरायुषः ।
 न च नन्दत्ययं लोको यत्र शीतरुच्छेदनं ॥

इत्यारामरोपणम् ।

अथ ह्यप्रतिष्ठा ।

मत्स्यपुराणे ।

आपय जपुः ।

पादपानां विधिस्तत्र यथायद्विस्तराद्दृष्टः ।
 त्रिभिन्ना केन कर्त्तव्यं पादपोषादनं युधिः ।
 ते च लोकाः मृतास्तेषां वा निदानं वदन् नः ॥

सूतउवाच ।

पादपानां विधिं वक्ष्ये तथैवोद्यानभूमिषु ।
 तडागविधिवत् सर्वमासाद्य जगतीश्वर ॥
 ऋत्विग्मण्डपसम्भारमाचार्ययापि तादृशः ।
 पूजयेद्वाद्याणांस्तद्वेदमवस्थानुलेपनैः ॥
 सर्वोपधुदकैः सिक्तान् पिठालक्तविभूषितान् ।
 वृक्षान्मात्स्यैरलङ्कृत्य वासाभिरभिवेष्टयेत् ॥
 सूच्या सोवर्णया कार्यं सर्वेषां कर्णवेधनं ।
 अक्षतञ्चापि दातव्यं तद्वेदमशलाकया ।
 फलानि सप्त चाष्टौ वा कालधोतानि कारयेत् ॥

कालधोतानि रुप्यमयानि ।

प्रत्येकं सर्ववृक्षाणां वेश्यान्तानघिवामयेत् ।
 धूपीत्र गुग्गुलुः त्रैलोक्याम्बपात्रैरधिष्ठितान् ॥
 सर्वधान्यकृतान् कृत्वा वस्त्रगन्धानुलेपनैः ।
 कुम्भान् सर्वेषु सर्वेषु स्थापयित्वा नरेश्वर ॥
 सहिरस्थानशेषांस्तान् कृत्वा वलिनिवेदनं ।
 यथावल्लोकपालानामिन्द्रादीनां विधानतः ॥
 वनस्पतेय विहद्विहोमः कार्यो हिजातिभिः ॥
 ततः शुक्लाम्बरधरा सोवर्णकृतभूषणा ।
 सकांश्यदोहां सोवर्णशृङ्गाभ्यामतिगालिनी ।
 पथविनीं वृक्षमध्यादुसृज्ये द्वामुदह्मुर्ध्वी ॥
 ततोभिषेकमन्त्रेण वाद्यमङ्गनगीतकैः ।

नटयजः साम-मन्त्रैश्च वारुणैरभितस्तदा ।
 तैरेव कुम्भैः संपन्नं कुर्यात्पूर्वाह्णपुङ्गवाः ॥
 स्वातः शुक्लाम्बरधरो यजमानः प्रपूजयेत् ।
 गोभिर्विभक्तः सर्वानृत्विजः सुसमाहितः ॥
 हेममूत्रैः सकटकैरङ्गुलीयैः पवित्रकैः ।
 वासीभिः श्वलैश्चैव तथोपस्करपादुकैः ॥
 घोराभिषेचनं दद्याद्यावद्दिनचतुष्टयं ।
 होमश्च सर्पिंश्च कार्ष्ण्यं ययकृत्तिलैस्तथा ॥
 पलाशसमिधः शम्भाचतुर्थेऽङ्गि तथोत्तवः ।
 दक्षिणा च पुनस्तद्वदेया तत्रापि शक्तिः ॥
 यद्यदिष्टतमं किञ्चित्तत्तद्व्यादमत्सरः ।
 भाचाये^१ द्विगुणं दत्त्वा प्रणिपत्य त्रिसर्जयेत् ॥
 अनेन विधिना यस्तु कुर्याद्दक्षोत्तमं वृ^२ ॥
 सर्वान् कामानवाप्नोति यदश्चानस्य मयुते ॥
 यथैकमपि राजेन्द्र हर्षं संस्थापयेत्परः ।
 सोऽपि स्यते^३ वसेद्राजन् यावदिन्द्रायुतचमं ॥
 भूतान् भव्यांश्च मनोजांस्तारयेद्रागसंमितः ।
 परमां सिद्धिमाप्नोति पुनरावृत्तिदुर्लभा ॥

इति हस्तप्रतिष्ठाविधिः ।

अथ तत्तत्पुण्यदानविधिः ।

मत्स्यपुराणे ।

दशपुत्रसमा वापी दशवापीसमो द्रुमः
दशद्रुमसमः पुत्री दशपुत्रसमो द्रुमः ॥

नन्दिपुराणे ।

तत्पुत्रं तु यः कुर्याद्विधिवद्भक्तिसन्निधौ ।
स महापातकैर्मुक्तः समुद्धृत्य कुलत्रयं ।
नरकेभ्यो नरोयाति प्रजापतिपुरं शुभं ॥

स्कन्दपुराणे ।

इत्येषं रुद्रमहिषी भूमिरुहसुतस्तव ।
श्रुत्वा पतिं विलोकेशमिदमाह पतिव्रता ॥
भगवन् केन विधिना विधीनां सारसागर ।
पुत्रप्रतिकृतिर्वृक्षः क्रियते चन्द्रभूषण ॥
सलीलामिति सर्व्वज्ञः पृच्छन्ती विधिमुत्त
महादेवी महादेवीमिदं वचनं ब्रवीत् ॥
देवि नागेन्द्रनासोरु नागेन्द्रगतिगामिनि ।
शृणुष्व येन विधिना गृह्यतेऽवनिजः सुतः ॥

अवनिजोह्वयः ।

स्वपुत्रार्थं भूमिरुहं गृहीष्यामीति पार्ष्वती ।
सोपवासा भवेद्यारौ शुचिवस्त्रा शुचिव्रता ॥
ततश्चैव सहस्रांशायस्तनूद्भूते रवौ ।
उदिते विमले चापि तथादाविन्दुसन्निभे ॥
विमानामन्त्रवेद्भानौ पावनान् वेदवादिनः ।